

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYLLANDS HISTORIE

FREMSTILLET FOR DET DANSKE FOLK

III. BIND

UNDER REDAKTION AF
VILH. LA COUR · KNUD FABRICIUS
HOLGER HJELHOLT OG
HANS LUND

C. A. REITZELS FORLAG
KØBENHAVN

TIDSRUMMET

c. 1600–c. 1805

AF

JOHANNE SKOVGAARD OG HOLGER HJELHOLT

C. A. REITZELS FORLAG
KØBENHAVN

DETTE BIND ER UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF
STATEN · CARLSBERGFONDET · OVERRETSSAGFØRER
ZEUTHENS MINDELEGAT · DANSK KULTURSAMFUND
GRÆNSEFORENINGEN SAMT PRIVATE MIDLER

BILLEDREDAKTION:
VILH. LA COUR

BIANCO LUNOS EGGTRYKKERI A/S
KØBENHAVN

INDHOLD

JOHANNE SKOVGAARD: TIDSRUMMET c. 1600—1660 Side

Første Afsnit:

Fyrster og Stænder. Inden- og Udenrigspolitik. Krige.

1. Fyrster og Stænder 1600—1616. Johan Adolfs Styrelse og Personlighed.....	3
2. Hans den Yngre og hans Sønner.....	10
3. Udenrigspolitik. Deltagelse i Trediveaarskrigen 1625—29.....	12
4. Landdage 1629—43.....	18
5. Udenrigspolitik. Krigen med Sverige 1643—45. Christian IV.s sidste Rege- ringsaar.....	21
6. Fyrster og Stænder 1648—57. Udenrigspolitik. Krigen med Sverige 1657—60..	26
7. Hertug Frederik III.s Styrelse og Personlighed.....	37

Andet Afsnit:

Styrelse og Retspleje. Sociale og økonomiske Forhold. Kirke og Aandsliv.

1. Fællesstyre. Forvaltningen i Landsdelene.....	41
2. Adelen.....	55
3. Bønder.....	61
4. De frisiske Landskaber og Herreder.....	77
5. Købstæder og Næringsliv.....	89
6. Kirke og Skole.....	108
7. Aandslivet. Sproglige Forhold.....	129

HOLGER HJELHOLT: TIDSRUMMET c. 1660—1805

Første Afsnit:

Kampen mellem Kongehuset og Gottorp. Inkorporationen.

1. Forholdet til Gottorp indtil Frederik III.s Død. Spørgsmaalet om Kongelovens Arvefølge i Slesvig. Det sønderborgske Hertugdømmes Inddragelse.....	155
2. Overenskomsten med Pløn. Christian V.s Kamp mod Hertug Christian Albrecht (1670—94).....	166
3. Gottorps Stræben efter fuld Uafhængighed. Den store nordiske Krig.....	182
4. Inkorporationen og Arvehyldingen i 1721.....	213

	Side
Andet Afsnit: Indre Forhold i Tidsrummet 1660—1721.	
1. Fællesregeringen. Landdagene og deres Ophør. Ridderskabets Privilegier.....	226
2. Træk af Administrationen og Retsvæsenet.....	252
3. Landbrugets Udvikling. Adel og Bondestand	266
4. Handel, Haandværk og Industri. Købstæderne.....	278
5. Kirke, Skole og Aandsliv.....	291
6. De sproglige Forhold	309

Tredje Afsnit: Tidsrummet fra Inkorporationen til Frederik V.s Død
(1721—66).

1. Statsretlige Forhold. Ridderskabets Privilegier.....	314
2. Træk af Administrationen og Retsvæsenet.....	325
3. Landboforhold. Udskiftningsbevægelsen.....	333
4. Industri, Haandværk og Handel. Købstæderne.....	345
5. Kirke, Skole og Aandsliv.....	361
6. De sproglige Forhold. Kongetro og patriotisk Stemning	380

Fjerde Afsnit: Oplysningstiden og de store Landboreformer
(c. 1766—1805).

1. Statsretlige Forhold. Ridderskabets Privilegier.....	390
2. Styrelsen. Tidens almindelige Præg. Reformen i Jurisdiktionsforhold	397
3. Krongodsets Salg og Landboreformerne.....	407
4. Befolkningsforhold. Industri og Handel. Købstæderne.....	439
5. Kirke, Skole og Aandsliv.....	460
6. De sproglige Forhold. Kongetro og patriotisk Stemning.....	478

HENVISNINGER OG TILFØJELSER

Johanne Skovgaard: Tidsrummet c. 1600—1660.....	487
Holger Hjelholt: Tidsrummet c. 1660—1805.....	507

TRYKFEJL OG RETTELSESR	532
------------------------------	-----

Side 1—80 udkom Maj 1940, S. 81—160 December 1940, S. 161—240 Marts 1941,
S. 241—320 Oktober 1941, S. 321—400 April 1942, S. 401—532 Juli 1942.

KORT- OG BILLEDBILAG TIL 3. BIND

	Side
I. Hertug Frederik III.....	18
II. Gottorp Slot 1618.....	42
III. Johs. Mejers Kort over Raved, Bjolderup Sogn, Aabenraa Amt.....	66
IV. Pesel i en Ostenfeldgaard.....	70
V. Parti fra Frederiksstad.....	78
VI. Haandtegnet Kort af Johs. Mejer over Sliengen fra Gottorp til Mysunde (1641).....	136
VII. Kong Frederik IV.....	192
VIII. Ejderbægeret og Hyldingsbægeret (1721).....	224
IX. Kort over Stenderup By og Bymark 1716.....	274
X. Oluf Samsons Gang i Flensborg.....	288
XI. Den gottorpske Himmelglobus.....	306
XII. Gottorp Slot c. 1700.....	308
XIII. Graasten.....	310
XIV. Hertuginde Louise Augusta.....	396
XV. Brev fra Kronprins Frederik til J. S. Møsting 1804.....	422
XVI. Skibsbroen ved Havnen i Flensborg (c. 1795).....	450

JOHANNE SKOVGAARD:
TIDSRUMMET c. 1600—1660

FØRSTE AFSNIT. FYRSTER OG STÆNDER. INDEN- OG UDENRIGSPOLITIK. KRIGE.

1. FYRSTER OG STÆNDER 1600—1616. JOHAN ADOLFS STYRELSE OG PERSONLIGHED.

Der herskede fra Slutningen af det 16. Aarhundrede og et Stykke ind i det 17. et i det hele venligt Forhold mellem de to regerende Fyrster. Johan Adolf var gift med Christian IV's Søster og kunde desuden daarligt undvære den Støtte, som Kongens Moder Enkedronning Sophie ydede ham i Form af Pengelaan. Det foregaaende Tidsrums vigtigste Stridsspørgsmaal var løste (se II, 361). Over for Stænderne havde Fyrsterne samme Interesser at forsvare, ligeledes over for de yngre Brødres Krav paa Arv i Hertugdømmerne. Yderligere Delinger lykkedes det at forebygge; dog maatte Johan Adolf affinde sin Broder Johan Frederik med betydelige Besiddelser i Holsten foruden Lybæk og Bremen Stifter, medens Christian IV's Broder Ulrik i 1602 blev Biskop af Slesvig og saaledes forsørgedes med det slesvigske

Fig. 1. Hertugstolen i Gottorp Slotskapel. Fotografi.

Bispegods (Svavsted Amt), der siden Adolfs Død havde været i kongelig Besiddelse. Et afgørende Skridt til Forhindring af yderligere Splittelse blev snart efter taget fra gottorpsk Side, idet Johan Adolf (Fig. 2) i 1608 indførte Førstefødselsretten for sin Linie, saaledes at den ældste Søn bestandig skulde arve den gottorpske Del og de yngre Sønner affindes med Penge. Denne Ordning skete ved en af Hertugen af egen Magtfuldkommenhed som Familiens Overhoved udstedt Huslov, der det følgende Aar blev bekræftet af begge Lensherrer, medens Stænderne maatte nøjes med en formel Meddelelse. Et Problem, der for knap en Snes Aar siden havde været en Hovedfaktor i Formyndertidens skarpe Interessesmodsatninger, var saaledes løst saa at sige ved et Pennestrog, sikkert fordi denne Løsning stemte med den navnlig i tyske Fyrsteslægter mere og mere almindelige Hævdelse af Primogenituret, og Gottorp blev herved, ligesom i flere andre Henseender — endda paa et forholdsvis tidligt Tidspunkt —, Formidler af den Syd fra kommende Paavirkning.

Hos begge de unge Fyrster er en Reaktion mod det foregaaende Tidsrums Stormandsvælde kendelig. Christian IV lod, trods Landdagens Besværing, efter Henrik Rantzaus Afskedigelse Statholderposten staa ubesat i to Aar og paatænkte at besætte den med en fremmed. I Aaret 1600 blev den dog givet til Gert Rantzaus, Henriks Søn, som, uden at arve Faderens Førerstilling inden for Ridderskabet, blev Kongen en tro Embedsmand. Inden for den gottorpske Regering steg Antallet af borgerlige Raader og Amtmænd efter Aarhundredskiftet paa de adeliges Bekostning. I Tidsrummets første Aar trængte Fyrsterne endnu til Landdagens Støtte — der ogsaa beredvilligt blev ydet — over for Hans den Yngres og Johan Frederiks Krav, men allerede Landdagen i 1610 varslede om nye Tider. For første Gang siden 1565 anmodede Fyrsterne om Bevilling af en Skat, haardt tiltrængt af den forgældede Hertug; karakteristisk nok søgte den gottorpske Kansler Niels Junge ikke des mindre at begrunde Betimeligheden heraf ved en Udtalelse om, at Landsherrernes Ret til Skat ikke burde fortabes ved at gaa af Brug. Landdagen erklærede sig med stærk Betoning af Gavens Frivillighed rede til at bevilge 40.000 Rdl. mod at faa Løfte om Afhjælpning af en Række fremsatte Klagepunkter, i det væsentlige de samme som de fra det foregaaende Tidsrum kendte — Valg af Amtmænd udelukkende blandt den indfødte Adel, Ret til frit Salg af gejstlig og adelig Ejendom (inden for vedkommende Stand), Afskaffelse af ny Told og Accise, Stændernes Ligestilling med de to andre Stænder m. m. Af nyere Dato var en Begæring om, at Fyrsterne i paakommende Tilfælde vilde udlevere de adelige Bønder, der søgte Tilflugt paa landsherreligt Omraade, til deres Godsejere.

Under Forhandlingerne herom, som strakte sig over et Par Aar,

Fig. 2. Hertug Johan Adolf.
Maleri af ukendt Kunstner (Frederiksborg Mus. fot.).

ført gennem befuldmægtigede fra begge Sider, benægtede Fyrsterne for første Gang uden Omsvøb Berettigelsen af de stænderske Krav med en delvis fra Romerretten hentet spidsfindig Argumentation. Om den indfødte Adels Eneret til Amterne hedder det, at Forholdene nu er anderledes end i 1460, da Christiern I's Privilegium blev givet, og — „naar Privilegiets Aarsag har ophørt at virke, ophører med samme Ret Privilegiet selv“ (*cessante causa impulsiva privilegii, cessat etiam ipso jure privilegium ipsum*). Ogsaa Indlæggenes skarpe og til Tider skole-

mestererende Tone er ny, hidrørende fra de lærde Raader, og det var ikke uden Grund, naar Ridderskabet i sine Svar gentagne Gange med stor Ligefremhed vendte sig mod „Concipienten“ og hans Forsøg paa „at indbilde Eders kgl. Majestæt og fyrstelige Naade en forkert Interpretation af Landskabets Privilegier“. Forhandlingerne forlængedes ved et nyt Skattekrav fra Fyrsternes Side, begrundet med, „at det slesvigske og holstenske Ridderskab, Gud være lovet, alle Vegne berømmes fremfor andre for sin Velstand“. Et adeligt Gods, som „tidligere næppe gav 100 Daler om Aaret, giver nu 1000 eller mere, medens Herskabet til deres Regering maa anvende flere Tusinder end i gamle Dage Hundreder“. Dette Forslag strandede dog paa Stændernes bestemte Modstand, og Udbetalingen af de allerede bevilgede 40.000 Rdl. blev med Hensigt trukket i Langdrag. Da Kongen var mere tilbøjelig til Imødekommenhed end Hertugen, og da paa den anden Side denne var ængstelig for at gaa Glip af Pengene, blev denne Holmgangs endelige Resultat langt gunstigere for Stænderne, end man skulde have ventet.

Ifølge den saakaldte Haderslevreces, udstedt paa Landdagen i 1614, skulde Hoveddamterne være forbeholdt den indfødte Adel, og ogsaa de andre Stridsspørgsmaal blev afgjort helt eller delvis i Overensstemmelse med Stændernes Ønsker. Et Spørgsmaal, der var rejst ikke af Landdagen, men af Regeringen, var Ordningen af Kriminaljurisdiktionen over Adelen. Denne vilde Fyrsterne have henlagt til Landretten (i hvilken baade adelige og lærde Raader havde Sæde), ligesom allerede 1573 den civile Jurisdiktion, hvorimod Ridderskabet fastholdt den gamle Skik, at det samlede Ridder- og Mandskab skulde dømme i saadanne Sager. Efter mange Forhandlinger fastsloges det, at Domstolen skulde bestaa af et Udvalg af Ridderskabet tillige med de adelige Landraader, medens det fyrstelige Krav om Optagelse af et Antal lærde Raader afvistes. Ogsaa et andet fyrsteligt Forslag, gaaende ud paa, at Lensretten skulde overholdes for Adelsgodsets Vedkommende ligesom i andre Lande, maatte opgives, idet Stænderne med Rette gjorde gældende, at det meste adelige Gods i Hertugdømmerne var Allodialgods, og at det Lensgods, som fandtes, var undergivet Sædvaneret, og ikke den kejserlige eller sachsiske Lensret.

I Marts 1616 døde Johan Adolf efter 26 Aars Regering. Opdraget som han var i Hessen og paavirket af de her raadende politiske Idealer, Styrkelse af Arveret og Fyrstemagt, blev han, efter Begynderaarenes tvungne Eftergivenhed over for Stænderne (jfr. II, 379 f.), ret hurtigt klar over Retningslinien i sin Politik. Argumentationen i de gottorpske Indlæg under Forhandlingerne 1610—14 skyldtes Kancelliets Jurister, men Standpunktet, som ikke forandredes ved, at Ditmarskeren Niels Junge i 1611 afløstes som Kansler af Hesserens Laur. Lælius, er aaben-

Fig. 3. Hertuginde Augusta.

Kopi af Heinr. Hansen efter odelagt Maleri af Jacob v. Doort (Frederiksborg Mus. fot.).

bart Hertugens eget. En konsekvent Stræben efter Magtens Centralisation fremtraadte ikke blot over for Stænderne, men inden for hele den indre Styrelse, med særlig Skarphed paa Kirkestyrelsens Omraade, idet Johan Adolfs Tilbøjelighed for Calvinismen — som i sin Begyndelse sikkert ogsaa kan føres tilbage til hans Opdragelse ved det philippistiske Hof i Kassel — efter en Række indledende Forholdsregler fra 1610 gav sig Udslag i en aabenlyst kalviniserende Kirkepolitik. Med

den reformerte Indstilling var forbundet en ret stor religiøs Tolerance, ligesom der i Johan Adolfs økonomiske Politik fremtræder en vis Liberalisme. I Overensstemmelse med de raadende merkantilistiske Anskuelser skulde Erhvervene fremmes, bl. a. ved Indkaldelse af fremmede, uden Hensyn til Konfession, og ved en større Næringsfrihed.

For en stor Del med Anvendelse af fremmede — tyske Jurister (deraf mange fra Hessen og Bremen Stift), nederlandske Ingeniører og Forretningsmænd — blev der, som vi skal se i det følgende, udført et ikke ringe Arbejde inden for Forvaltning og Erhvervsliv. Meget blev dog uden Frugt, hæmmet af Hertugens slette Finanser. Ved Bortgivelse af Raads- og Amtmandsbestallinger maatte han, oftere end han havde Lyst til, foretrække saadanne, som kunde yde et klækkeligt Laan. Betegnende for Situationen over for Landdagen er hans Skrivelse til Kongen sidst i 1614: „Da nu Kieler Omslag nærmer sig, bliver det nødvendigt, hvis vi vil have Resten af de bevilgede 40.000 Daler, at besvare Ridder-skabets Klagepunkter“. Personligt var Johan Adolf en slet Økonom. Niels Junge kritiserer i en Betænkning (af 1603 eller 04) med stor Frimodighed den ødsle Hofholdning og standser ved Beskrivelsen af, hvad der kan foregaa ved Drikkelaget, end ikke ved Hertugen selv: „Marsklande er blevet bortskænket, adelig Frihed givet bort . . . Til alt saadant, naadige Fyrste og Herre, giver Drukkenskabens Aarsag . . . Af Hjertet beklage vi fattige Tjenere det ofte, naar vi ser, at Eders fyrstelige Naade, der er rigeligt velsignet af Gud med Sjæls og Legems Gaver, i Eders blomstrende Alder allerede har store Besværligheder og Svagheder“.

En smuk Plads blandt Hofudgifterne indtog de relativt betydelige, som havde et kulturelt Formaal. Gottorp Slot blev Midtpunktet ikke blot for Hofliv og Forvaltning, men ogsaa for Kunst og Videnskab. Ogsaa i den Selvstændighed, hvormed han valgte sit religiøse Standpunkt, lægger Johan Adolfs aandelige Sans sig for Dagen. Inden for de daglige Omgivelser synes han, munter og jovial, venuesæl og gavmild som han var, at have vist personligt vindende Egenskaber, ligesom han var samvittighedsfuld i Udøvelsen af sine Regentpligter. Men en udbredt Popularitet nød hans Regimente ikke. Det kalvinistiske Kirkestyre vakte Uro og Ængstelse hos Menigmand, og de hollandske Ingeniører var ligesaa ilde lidte blandt Marskboerne som de tyske Jurister hos Ridderskabet. Det er betegnende, at en samtidig ejderstedsk Krønikeskriver omtaler en af Hertugens mest brugte Mænd, Nederländeren Johan v. Wowern, som den, fra hvem alt muligt ondt i Tiden er kommet, idet han var „Beskytter af Sekterne, Begynder af det hollandske Digevæsen og Fortsætter af den store 100 Penning-Skat“. — Langt bedre Betingelser for at vinde Undersaatternes Sympati havde den luthersk rettroende og husholderiske Hertuginde Augusta (Fig. 3).

Allerede to Aar efter Haderslevrecessen (se S. 6), som paa de fleste Punkter kunde synes at danne en naturlig Afslutning paa det 16. Aarhundredes Forhandlinger mellem Fyrster og Stænder, viste det sig, at de Toner, der varslede om en ny Tids Frembrud, i Virkeligheden havde været de stærkeste. Efter Johan Adolfs Død overtog hans Søn Frederik III Regeringen, modtog Forlening af begge Lensherrer og krævede paa Landdagen i Slesvig i December 1616 Arvehylding af Stænderne. Om Valg forlød der intet. Fremgangsmaaden var den samme som i 1588 (se II, 376), men Stillingen dog i Virkeligheden ganske anderledes. Der var nu ikke Tale om Støtte af den kongelige Linie, og hertil kom, at Johan Adolfs oven for omtalte Huslov havde taget Grunden bort under den stænderske Valgret. Da Landdagen som Svar paa Kravet om Arvehylding erklærede sig villig til, mod Bekræftelse af Privilegierne, at vælge Frederik, erklærede Fyrsternes Kommissærer — selv var disse ikke mødt — ganske simpelt, at Valgretten aldrig havde eksisteret. Tværtimod var der Gang paa Gang foretaget Arvedeling blandt Christiern I's Efterkommere, og den Valgret, som Stænderne havde usurperet i 1588, var af Kejseren senere blevet erklæret for „*abgeschnitten, cassiret, annulliret, abgesprochen, in Staub und Aschen geleget*“. Stænderne, blandt hvilke der herskede stor Tvivlrædighed og Forsagthed, søgte, under Paaberaabelse af Christiern I's Privilegium af 1460 og af alle de senere Fyrsters Beedigelse af Privilegierne og hermed af Valgretten, at redde i det mindste et Skin af denne, men maatte til Slut erklære sig for villige til at antage Hertugen i hans Egenskab af den ældste Søn som deres Landsherre — endogsaa Ordet Valg var hermed undgaaet. Naar Fyrsterne til at begynde med havde hævdet Forleningen som Successionens Grundlag, blev dette Standpunkt under Forhandlingernes Forløb opgivet, fra de kongelige Kommissærers Side dog nødigt og først, efter at Kongen personlig havde erklæret sig villig hertil. Med Rette kunde Stænderne jo ogsaa heroverfor gøre gældende, at Hans den Yngre og Johan Frederik, der begge havde faaet Forlening, i saa Tilfælde kunde rejse berettigede Krav paa Anerkendelse som regerende Herrer. Den afgørende Faktor, erkendt for gyldig af saavel Stænder som Fyrster, blev Førstefødselsretten, og den næsten alle Vegne uden for Norden gældende fyrstelige Arveret havde endelig, ikke blot i Praxis, men ogsaa i Teori besejret det i 1460 indførte Valgretsprivilegium, hvis Værdi allerede længe havde haft ringe Realitet (jfr. II, 391). Som Middel under Stændernes Kamp for Landenes Udelelighed i det foregaaende Aarhundrede havde Valgretten haft større Betydning end som Formaal i sig selv; men de regerende Herrer var nu selv Modstandere af yderligere Arvedeling, og de havde i Førstefødselsretten fundet et Vaaben, der var mere virkningsfuldt og bedre stemmende med den fyrstelige Interesse end den stænderske Valgret.

Stænderne opnaaede til Gengæld for deres Eftergivenhed den sædvanlige Bekræftelse af Privilegierne, inden Hyldingen fandt Sted, dog med den nødvendige Begrænsning, at Artiklen om Valg herefter „skulde være indskrænket til Førstefødselsretten“. Ogsaa Landdagens Besvælinger fik en gennemgaaende imødekommende Besvarelse, maaske navnlig takket være Christian IV — „Di Gravamina at afskaffe, derpaa skal du haardt staa och ded forhielpe, at di bliffver igennomsiet och afskaffit“, hedder det i en Haandskrivelse til Kansleren. De væsentligste omhandlede Overholdelse af den augsburgske Konfession (rettet mod Johan Adolfs kalvinistiske Kirkepolitik), Revision af Landretsordningen, Iagttagelse af gamle Sædvaner paa forskellige Omraader inden for Retsplejen og Besættelse af Amtmandsembederne med indfødte adelige i Overensstemmelse med Haderslevrecessen.

2. HANS DEN YNGRE OG HANS SØNNER.

Medens Princippet om Landenes Udelelighed og Arvelighed saaledes efterhaanden førtes til Sejr baade over for Fyrsternes yngre Brødre og over for Stænderne, frembød Hans den Yngres (Fig. 4) Stilling stadig et uløst Problem. Hans havde, da Stænderne nægtede ham Hylding, i 1599 appelleret sin Sag til Kejseren, og hermed begyndte den Proces ved Kejserreretten, der skulde vare det meste af det 17. Aarhundrede, og hvis Akter i langt senere Tider skulde levere Vaaben til de Arvekrav, der rejstes af Hans den Yngres Efterkommere, de augustenburgske Hertuger. Den kejserlige Domstol forkastede Stændernes Hovedargument, Valgretsprivilegiet — i Kraft af hvilket Landdagen 1564 og senere havde udelukket Hertug Hans —, som et i den tyske Lensret ganske ukendt Begreb og befalede de regerende Fyrster at skaffe Hertugen Lydighed hos det oprørske slesvig-holstenske Ridderskab. Heller ikke for Christian IV og Johan Adolf var Paaberaabelsen af Valgretten behagelig, ligesom ogsaa Stændernes Forsøg paa at bortforklare Betydningen af den Forlening, som Hans havde modtaget af begge Lensherrer paa lige Fod med de regerende Linier (se II, 383), blev kraftigt afvist af Kongen. Paa den anden Side var hverken Kongen eller Hertugen naturligvis tilbøjelige til at støtte Hans, selv om han indtog et forholdsvis maadeholdent Standpunkt, idet han undlod at gøre Krav paa Del i Fællesregeringen og indskrænkede sig til i sin Egenskab af Fyrste at kræve Frøkenskat og egen Jurisdiktion.

Landsherrerne kunde saaledes ikke gøre fælles Sag med nogen af de to Modparter og nøjedes derfor med at optræde som Mæglere ved Landdagen 1609 og de følgende Aar. Snart følte de sig imidlertid stærke

Fig. 4. Hertug Hans den Yngre.
Maleri af ukendt Kunstner (Frederiksborg Mus. fot.).

nok til, ogsaa uden Stændernes Bistand, at tage bestemt Stilling til Hans den Yngres Krav paa en Særstilling. I 1615 meldte de sig som Deltagere i Processen, og det viste sig nu, at ikke blot den gottorpske Hertug, men ogsaa Christian IV, der til at begynde med havde vist sin Farbroder en lignende Velvilje som i sin Tid Frederik II, afgjort tog Parti mod Hertug Hans. I Indlægene fra fyrstelig Side hævdedes det,

modsat den stænderske Betragtning, at Holsten (om Slesvig kunde der ikke være Tale ved Kejserretten) var et Arvelen i de to regerende Linier, hvorimod Hans tilligemed en Række andre yngre Sønner hørte til de affundne, der mod at faa Erstatning havde givet Afkald paa deres Arveret ogsaa i Fremtiden. Først naar baade den kongelige og den gottorpske Linie var uddøde, kunde den sønderborgske Linie komme i Betragtning. Denne højst omtvistelige Teori, der rimeligvis skyldes de gottorpske Jurister, gav, som paavist af Kr. Erslev, Gottorp — der jo ikke, saaledes som Kongen, havde afstaaet noget Land ved Arvedelingen i 1564 — en uretmæssig Fordel. — Hans den Yngre døde 1622 og kom saaledes ikke til at opleve Afslutningen paa Processen, der midlertidigt var blevet afbrudt ved Udbruddet af Trediveaarskrigen. Omsider lykkedes det i 1634 hans yngste Søn Joakim Ernst af Pløn at udvirke en ny kejserlig Straffedom over Stænderne, men Udførelsen af denne udsattes paa Grund af de regerende Fyrsters Indgriben, og i Sagen indtraadte paa ny en langvarig Stilstand (indtil 1664).

Ved sit Testamente delte Hans den Yngre sine Lande mellem fem af sine Sønner — en Forholdsregel, der meget tydeligt viser Berettigelsen af Stændernes Modstand mod at anerkende ham og hans Arvinger som regerende Fyrster. Da en af Sønerne døde allerede 1624, opstod der fire smaa Fyrstendømmer — Nordborg, Sønderborg, Glyksborg (bestaaende af Sundeved og Munkbrarup Herred) samt Pløn i Holsten; Ærø blev delt mellem alle fire Linier. Hertugerne fik alle Forlening af Kongen, ikke blot paa deres egen Andel, men ogsaa Samhaand (jfr. II, 358) paa hele Slesvig, ligeledes af Kejseren paa Holsten. Statsretligt var deres Stilling altsaa ligesom Hans den Yngres, men naturligvis faldt det meget vanskeligt at opretholde den fyrstelige Værdighed med et saa lille Omraade som Grundlag. Yderligere Deling blev dog forebygget ved Indførelse af Førstefødselsretten.

3. UDENRIGSPOLITIK. DELTAGELSE I TREDIVEAARS- KRIGEN 1625—29.

Aabenbart var det Gottorp, som førte an i Processen med Hans den Yngre, saavel som i Striden med Stænderne. Anderledes stiller det sig med Ledelsen af Landenes Udenrigspolitik — fra 1620'erne en for Fyrsternes indbyrdes Forhold bestemmende Faktor. Skønt begge Landsherrer havde samme Sag at forfægte over for Hamborg, der ikke vilde anerkende den holstenske Overhøjhed, førtes den fra Christian III og Frederik II saavelsom Hertug Adolf nedarvede Strid videre næsten udelukkende af Kongen, hvis Formaal, foruden det politiske, ogsaa var at

knække den store Stads Handelsherredømme. Glückstadt blev anlagt i dette Øjemed (1616), og Hamborg maatte ved en Overenskomst af 1621 anerkende Pligten til Arvehylding og betale en Bøde. Ligesom Christian IV (Fig. 5) vilde beherske Elben saaledes ogsaa Weser, men paa dette Omraade viste sig en Interesses modsætning mellem de to Landsherrer, som begge vilde underlægge sig Bremen Ærkestift. Dette indehavdes af Frederiks Farbroder, Johan Frederik, og Hertugen arbejdede paa at faa sin Søn Adolf valgt til Koadjutor, bistaet af sin diplomatiske Raadgiver Egidius v. d. Lancken — „Den Egydyuss regerer all Spillit. Huordthen han inclinerer, derued bliiffuer thed“, hedder det ærgerligt i et Brev fra Kongen. Omsider maatte Hertugen — da Christian IV gik saa vidt at lade de gottorpske Amter belægge med Indkvartering — i 1621 samtykke i, at Kongens yngre Søn Frederik valgtes til Koadjutor.

Der var imidlertid ogsaa en principiel Forskel mellem de to Fyrsters Standpunkt. Christian var indstillet paa aktiv Deltagelse i tysk Rigspolitik (med Udgangspunkt i Holsten, der hørte til den nedersachsiske Kreds), medens Hertugen fremfor alt vilde bevare sit lille Landomraade i Fred og Neutralitet. Den herved opstaaede Mod-sætning viste sig i Aarenes Løb bestandig tydeligere. Man blev dog, med den fra Tyskland truende Krigsfare for Øje, i 1623 enig om en Fornylse af Unionen, endda, trods Stændernes Modstræben, i udvidet Form. Unionshjælpen fordobledes, saaledes at der skulde stilles 600 Mand fra Kongerigets og 300 fra Hertugdømmernes Side, ikke blot i Forsvarskrig, men ogsaa i en legitim Offensiv. Krigsfaren foranledigede ogsaa i Aarene 1620—29 en lang Række Skattebevillinger, vedtagne uden Konflikt med Stænderne paa hyppige Landdage.

Da Christian IV i Vinteren 1625 efter nogen Tids Vaklen besluttede sig til Deltagelse i Trediveaarskrigen, skete det mod det danske Rigsraads Ønske, og det var som Hertug af Holsten, ikke som Konge af Danmark, at han begyndte Krigen. Ogsaa Tilslutningen fra Fyrsterne i den nedersachsiske Kreds, ikke mindst fra hans egen Medhertug, var kneben og lunken. Ved de Møder, der afholdtes i Løbet af Foraaret, tiltraadte Frederik vel Kredens Beslutninger om Valg af Kongen til Kreds-oberst og om Rustning, men med det Forbehold — som var Christian bekendt —, at disse Forholdsregler ikke skulde forstaas som rettede mod Kejseren, og at hans Undersaatter ikke maatte besværes med Indkvartering, ligesom han ogsaa i Løbet af Sommeren gentagne Gange forsikrede Kejseren om sin Loyalitet. I Maj rykkede Kongen, hvis Hær for største Delen bestod af hvervede Tropper, over Elben. Felttoget i 1625 bragte imidlertid ingen Afgørelse. I November afholdtes en Landdag, ved hvilken Krigen første Gang forelagdes Stænderne, og Opbud af Landeværnet blev bevilget. Samtidig førtes der allerede da i Brunsvig,

under Medvirken af Hertugen, Fredsunderhandlinger, som imidlertid blev afbrudt i Februar, og Kongen begyndte sit stort anlagte Felttog for 1626. Hans Nederlag ved Lutter am Barenberge (i August) blev Krigens Vendepunkt. Det gjaldt nu om at forsvare Elbgrænsen, og ved en Landdag, sammenkaldt af Christian IV alene — da Frederik for at kunne optræde som Mægler vilde staa frit — vedtoges store Bevillinger af Stænderne, som opflammedes til at vise Offervilje ved Gert Rantzaus Veltalenhed. Statholderens Død kort efter, i Januar 1627, betød et stort Tab for den kongelige Sag i Hertugdømmerne. De paa den omtalte og et Par følgende Landdage vedtagne Forsvarsforanstaltninger synes ikke at være kommet til Udførelse, Hertugens Undersaatter holdt sig efter hans Befaling tilbage, og ved Efterretningen om, at Tilly (i Juli 1627) havde overskredet Elben, opløstes alt i Angst og Forvirring. Kort efter overgav han Kommandoen til Wallenstein, som erobrede hele Holsten, undtagen de kongelige Fæstninger Krempe og Glückstadt; kun Breitenburg udholdt inden Overgivelsen en 12 Dages Belejring. Al Modstand var nu opgivet, i vild Forvirring flygtede de kongelige Tropper Nord paa, forfulgt af Wallenstein, som i Oktober naaede Vendsyssel.

I over to Aar holdtes Holsten og hele den jydsk Halvø besat af den sejrriige Hær, hvis Styrke for Hertugdømmernes Vedkommende er anslaaet til ca. 25.000 Mand. Wallenstein gav ikke sine Folk Sold, men overlod deres Underhold til Befolkningen i det okkuperede Land — en uhyre tung Byrde. For de hertugelige Deles Vedkommende beregnedes i Samtiden den aarlige Udgift til Opfyldelse af Forplejningsordinansens meget store og i Tiden ganske usædvanlige Krav til ca. 1.400.000 Rdl., og de kongelige Undersaatter er sikkert ikke sluppet billigere. Til Bestridelse heraf udskreves Krigsskatter i Amterne, medens Tropperne for det meste indkvarteredes i Byerne. Til denne regulære Byrde kom de Plyndringer og Ødelæggelser, der ledsagede baade de kongelige og de fjendtlige Hærafdelingers Fremrykning. De breitenburgske Bøger og Kunstskatte blev ødelagt eller slæbt bort. Flensborg blev plyndret for Øjnene af Christian IV selv af hans egne Folk. Tredivaarskrigens vilde Bander fandt et kærkomment Bytte i de frugtbare, af Krigens hidtil uberørte Egne. Værst gik det ud over Strækningen mellem Flensborg og Kolding, hvor Gennemmarcher ideligt fandt Sted. Bøndernes Korn, Kvæg og Heste blev røvet, Kister og Skabe hugget itu, Jærnbleslaget brudt af Vogne og Redskaber, ja endogsaa Murankrene af Husene. Bygningerne blev ilde tilredt og i mange Tilfælde brændt.

Imidlertid havde Frederik fortsat sine Fredsbestræbelser, først ved Mægling, derefter, da Krisen var indtraadt, (fra August 1627) ved direkte Underhandlinger paa Christian IV.s Vegne med Tilly og Wallenstein, men uden Resultat. Mere og mere stræbte han ved selvstændig

Optræden at skille sin Sag fra Kongens og opnaa Skaansel for sit Land. En saadan fik han ogsaa paa Papiret ved kejserlige Beskyttelsesbreve („Salvuardiabreve“, allerede fra Oktober 1626), hvis Virkning imidlertid var lig Nul. Gennem Bønskrifter søgte han under Paa-beraabelse af „vor standhaftige Troskab mod Kejseren“ at mildne Krigens Byrder, idet han fremhævede, hvorledes han havde bistaaet den kejserlige Hær med Proviant og Kvarter. Ogsaa Oplysninger om „Fjendens“ (d. v. s. de kongelige Troppers) Bevægelser lod han tilflyde de kejserlige øverstkommanderende, til hvem han aabenbart har staaet i et personligt venskabeligt Forhold. Det maa siges, at han har strakt selv Datidens elastiske Begreb om Neutralitet saa vidt, som det kunde gøres. Til militær Samvirken kom det dog ikke; det ganske vist meget vigtige Tønning var den eneste Fæstning, i hvilken han lod sig formaa til at optage kejserlige Tropper.

Et Skridt videre gik Hertugen gennem en Række hemmelige Forhandlinger med de katolske Hovedmagter. Kejseren og Spanien havde i Vinteren 1627—28 Planer om at skabe et habsburgsk Østersø-vælde. Wallenstein udnævntes til „det baltiske og oceaniske Havs General“, og til Basis var bl. a. udset Jylland eller Slesvig, der skulde sælges til Spanien. I dette Verdensdrama søgte nu den gottorpske Hertug at opnaa en Rolle. En direkte Handelsforbindelse mellem Spanien og Slesvigs Vestkyst havde længe været hans Maal (ligesom ogsaa Christian IV.s), og ved en Overenskomst af November 1627 havde han omsider opnaaet Ret for sin nye By Frederiksstad (Fig. 6) til fri Handel paa Spanien. For trods Krigens at kunne udnytte denne Traktat førte han livlige Underhandlinger hos Kejseren i Brüssel, Madrid og Rom. Muligvis har Frederik ikke billiget alle de Projekter, der fremsattes af hans Agenter, især Dominikanermunken Nicolaus Janssen; et af dem var et Giftermaal mellem ham og en Datter af Kejseren. Men vist er det, at han i August 1628 tilbød Kejseren at befæste sine Lande mod Indfald fra alle Sider, samtidig med at han forhandlede med Wallenstein om at gøre Frederiksstad til en Flaadestation, hvis Skibe skulde bygges dels af Hertugen, dels af Wallenstein, som var ivrig for at skaffe sig en Flaade for at kunne føre Krigens over paa de danske Øer. Alt dette blev dog til intet, da de habsburgske Planer om militært og kommercielt Herredømme paa de nordlige Have af forskellige Grunde blev opgivne.

Christian IV.s Mistillid til hans Medhertug og Lensmand var da ingenlunde uberettiget, og i Foraaret 1628 gik hans Forbitrelse saa vidt, at han foretog et væbnet Angreb paa Femern, Kiel og Ekernførde. Ikke des mindre fandt han sig i, at Frederik, som heri fandt Støtte hos Rigsraadet, i Fortsættelse af sine tidligere Bestræbelser søgte at faa Fredsunderhandlinger i Gang. Skønt Krigssituationen var uforandret, idet

Holsten og den jydsk Halvø stadig holdtes besat, medens Fjenden af den danske Flaade hindredes i at føre Krigen over paa Øerne, havde forskellige Forhold bevirket, at Kejseren og Wallenstein i Løbet af Aaret 1628 blev mere og mere stemte for at slutte Fred. Ikke des mindre gik der et Aar — Januar 1628—Januar 1629 — med de forberedende Formaliteter, en Langsomhed, som maaske hænger sammen med, at de ovenfor om-

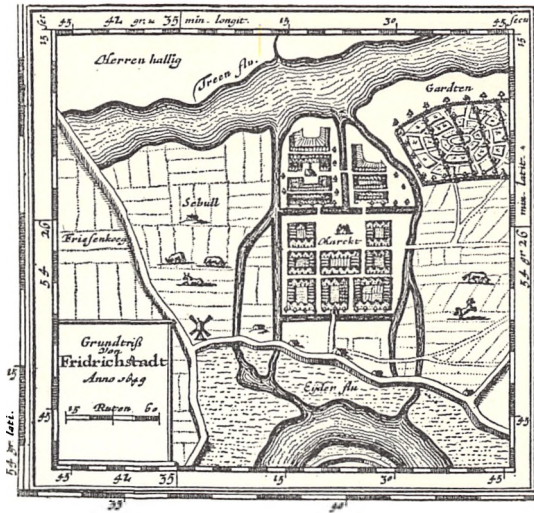

Fig. 6. Frederiksstad.

Stik efter Johannes Mejers Kort 1649.

talte kejserlig-gottorpske Planer først i Aarets sidste Maaneder helt blev opgivne. Ved det i Lybæk Januar 1629 aabnede Fredsmøde spillede de gottorpske Udsendinge, meget mod Christians Ønske, en stor Rolle som Mellemmand, idet Egidius v. d. Lancken i Forstaaelse med Wallenstein med stor diplomatisk Dygtighed fik aabnet hemmelige Forhandlinger, som fra Marts førtes jævnsides med de officielle. Med Benyttelse af den, navnlig hos Wallenstein voksende Tilbøjelighed til Fred lykkedes det at naa til Enighed, i det væsentlige paa Grundlag af det af v. d. Lancken stillede Forslag, der var meget forskelligt fra de vidtgaaende kejserlige Fordringer. Den 12. Maj sluttedes Freden, ifølge hvilken Kongen skulde give Afkald paa de tyske Stifter og i det hele paa enhver Indblanding i det tyske Riges Anliggender, men i øvrigt beholde alle sine Lande. En særlig Klausul forbeholdt den danske Krone Lenshøjheden over det gottorpske Slesvig.

Selve Fjendtlighederne havde da for længst været indstillede — naar undtages et Efterspil, hvorved Christian IV gav sin Harm over for Hertugen Luft. Den 5. Maj lod han Nordstrand besætte og derefter Tønder, samme Dag, den 17. Maj, paa hvilken Kongen, om Bord paa en Pram ved Taasinge, underskrev et Løfte om at ratificere Freden. Ikke des mindre landede han et Par Dage senere ved Slimundingen og rykkede 28. Maj mod Gottorp, men afstod dog fra et Stormangreb, da Efterretningen om den kejserlige Ratifikation af Freden indløb samme Dag. De kongelige Tropper blev modtagne som Befriere af de hertuge-

lige Undersaatter, som i det hele taget under Krigen, ligesom til Dels ogsaa Ridderskabet, havde vist sig mindre kejsersindede end deres Landsherre.

At den gottorpske Hertug selv til det yderste anstrengte sig for først at forebygge, senere at gøre en Ende paa Krigen ved Henvendelser til Kongen selv og til det danske Rigsraad, saavel som til Kejseren og hans Feltherrer, havde sin Berettigelse, selv om han derved krænkede sine Forpligtelser som Lensmand og i Henhold til Unionen. Yderligere retfærdiggjordes hans Holdning, da det viste sig, at Resultatet af Christian IV.s Udenrigspolitik, til Dels som Følge af dennes svigtende Kraft og Omtanke, blev et Nederlag, hvis ulykkelige Virkninger paa Grund af de geografiske Forhold i første Række ramte Hertugdømmerne. Hertugens Fredsbestræbelser var ærlig mente; men — kunde Freden kun vindes gennem Kongens Nederlag, gjaldt det om at høste den størst mulige Fordel heraf. Herved kom han ind paa ved Siden af sin officielle mæglende Politik at drive et Dobbeltspil, der grænsede til Forræderi. Wallenstein kaldte ham engang i Irritation „et halsstarrigt Æsel“ — snarere har vel en Vaklen mellem to Knipper Hø karakteriseret hans Stilling under Krigen.

4. LANDDAGE 1629—43.

Christian IV og Hertug Frederik forsikrede efter Kejserkrigen hinanden om deres gensidige faderlig-fætterlige Bevaagenhed og sønlig-fætterlige Affektion. Til Trods for nogen Gnidning var Forholdet i en Aarrække taaleligt, navnlig efter Egidius v. d. Lanckens Død 1631. Over for Landdagen optraadte de to Fyrster i Enighed, naar det gjaldt alle indre Forhold, til Dels ogsaa i de vigtige Rustningsanliggender. Fællestyret gav sig Udslag i talrige Landdage, 1629—39 ikke mindre end atten, alene i Aaret 1639 tre og i 1641 lige saa mange. Et Par vigtige Lovgivningsarbejder blev Frugten heraf. Efter at en Revision af Landretsordningen af 1573 havde været under Overvejelse allerede i det foregaaende Tidsrum, vedtoges efter mange Forhandlinger endelig den reviderede Udgave i 1636. Angaaende den omstridte Kriminaljurisdiktion over adelige indgik man et Kompromis, idet den henvistes enten til Landretten eller til den udelukkende af adelige bestaaende Kriminalret. Da de gamle Landregistre var forældede som Grundlag for Beskatningen, arbejdedes der desuden paa en Landsmatrikel, som dog først saa Lyset 1652.

Hovedformaalet for Stændernes Virksomhed var imidlertid mere end Lovgivning Regeringens Trang til Skatter, og Samarbejdet mellem Lands-

Hertug Frederik III.
Maleri fra 1639 af ukendt Kunstner. Frederiksborg.

herrer og Landdage foregik derfor under stadig Gnidningsmodstand. Stænderne havde ikke længer, som endnu 1610—14, Kraft til at benytte Skattebevillingen som Middel til at faa deres „Besværinger“ afhjølpet, og Forhandlingerne om disse spillede en ringere Rolle end tidligere. Haderslevrecessen blev fornyet 1630 og 1637, men en af dens vigtigste Bestemmelser, de større Amters Bortgivelse til indfødte adelige, blev, allerede fra 1620'erne, bestandig overtraadt af Hertugen, i enkelte Tilfælde ogsaa af Kongen. Paa Landdagens Klage i 1641 svarede Hertug Frederik lige ud, at han ikke vilde hindres i at forfremme indvandrede Personer, der udmærkede sig ved Dygtighed. Stænderne prøvede nu at slaa Fyrsterne og deres lærde Raader med deres egne Vaaben. I et Skrift, der var forfattet af deres juridiske Raadgiver, Meklenborgeren Chrf. Krauthof, forsvares Berettigelsen af Kravet om Amtmænd af indfødt Adel ikke blot som sædvanlig med Paakaldelse af Privilegierne, men ogsaa med Citater af den europæiske retsvidenskabelige Litteratur. Det hævdes, at Fyrstemagten, som betinget ved Bekræftelse af Privilegierne, hvilede paa en gensidig Kontrakt, en Overdragelse af Regeringsmyndigheden — en Betragtning, hvorved Ideen om Folkesuveræniteten for første Gang dukker frem. Hertil kommer, at de anvendte Citater indeholdt en indirekte Anklage for Tyranni og en Hævdelse af Retten til Modstand over for Øvrigheden, og Skriftets skarpe og bestemte Tone afveg i det hele stærkt fra de almindelige Landdagsudtalelser. I øvrigt var Krauthofs Standpunkt for saa vidt forældet, som de over for Fyrstemagten oppositionelle Strømninger inden for Statsvidenskaben for længst var afløst af Hævdelsen af den fyrstelige Suverænitet. Da Afhandlingen overrasktes Fyrsterne i Januar 1642, gik Kongen i sit Svar ikke længere end til at udtrykke en almindelig Misbilligelse, medens Hertugen i sin Forbitrelse greb til Vold. Krauthof blev kastet i et Fangehul paa Got-
torp og først frigivet, efter at baade han og Stænderne havde gjort ydmyg Afbigt. Episoden havde skaanselsløst blottet Stændernes Svaghed, som selv den bedst hvæssede juridiske Pen ikke kunde afhjælpe.

Skattebevillingsretten var dog vedvarende i Behold; kun i 1631 blev der, under Indtrykket af den truende Situation, som opstod ved Gustav Adolfs stærke Stilling i Nordtyskland, udskrevet en Skat uden Bevilling, efter at Landdagen havde afslaaet en saadan. Fyrsternes aarligt tilbagevendende Krav om Skatter blev i øvrigt opfyldt, men modstræbende og som Regel med et mindre Beløb end det forlangte. I særlig kritiske Aar, saaledes 1639 og 1641, bevilgedes endogsaa tre „Kontributioner“ af tre forskellige Landdage. Da de direkte Skatter ikke strakte til, paalagde Fyrsterne, første Gang i 1636, en Afgift af Ind- og Udførsel, de saakaldte Licenter. Hermed skete utvivlsomt en Krænkelse af Privi-

legierne, og Indsigelse mod Licenterne forekommer ogsaa ideligt i de følgende Landdages Besværinger, men uden Resultat.

Fyrsterne var fattige, især Hertugen, medens der endnu blandt Ridder-skabets Medlemmer fandtes ikke faa rige Godsejere. Kontributionen var da af Vigtighed for Budgettet, skønt den kun maatte bruges til fælles Formaal, i første Række til „Defensionen“. Spørgsmaalet, der skilte Landsherrer og Stænder, var kun, hvor højt man skulde anslaa de nødvendige Rustningsudgifter. Baade Rostjeneste og det væbnede Opbud af Borgere og Bønder havde vist sig utilstrækkelige, og mod den Syd fra stadigt truende Krigsfare holdt begge Fyrster fra 1631 til Landdagens levende Misfornøjelse en, dog ret lille, staaende hvervet Styrke. Hovedvægten blev, i Overensstemmelse med Tidens Anskuelse, lagt paa Befæstningsarbejder, især i Holsten, da Kejserkrigens Forløb havde blottet Grænsens Svaghed. I militære Anliggender var Kongen i Kraft af sin aktive udenrigspolitiske Indstilling den, der førte an, for det meste med Hertugens Tilslutning. Dog modsatte han, saavel som Stænderne, sig Anlæggelsen af en Fæstning ved Slesvigs Sydgrænse paa Nordsiden af Kieler Fjord, og Christian opførte da Fæstningen — Christianspris (Fig. 7) — paa egen Haand for Penge, der var bevilgede ham af et dansk Stændermøde. Hermed opstod et Slags kongerigsk Enklave i umiddelbar Nærhed af den største gottorpske By, Kiel, og naturligvis til liden Glæde for Hertugen. — „Der Jeg nu vaar huoss Her: Frederich tiil Kiil,“ skriver Kongen til sin Kansler, „da kunde man nock mercke, at den Festing, som udi Negden (Omegnen) derhuoss affstucken er, behager huercken Herr eller Knecht, dog huercken kunde dy eller turde taale ett Ord derom.“ Paa sin Side opførte Hertugen for egen Regning Befæstningsanlæg i Vestslesvig til Beskyttelse for sine Marsklande. Kongen arbejdede ogsaa, med Støtte af det danske Rigsraad og til en vis Grad af Hertug Frederik, for en Udvidelse af den i 1623 fastslaaede Unionshjælp, som havde vist sig utilstrækkelig under Krigen. Landdagen stillede sig, under Henvisning til Landenes Forarmelse efter Krigen og efter den store Stormflod i 1634, yderst uvilligt hertil, medens det fra kongelig Side gjordes gældende, at Hertugdømmerne, i Kraft af deres for Faren Syd fra mest udsatte Beliggenhed, vilde høste størst Fordel af Forbindelsen med det langt mægtigere Kongerige. Efter en lang Række Forhandlinger 1634—37, dels paa Landdage, dels paa Møder af Raaderne, vedtog Fyrsterne i 1637, dels at Unionshjælpen skulde forhøjes til henholdsvis 1000 og 3000 Mand, dels at den skulde ydes ikke som hidtil kun i 6 Maaneder, men saa længe den nødstedte Part havde Brug for den. Denne Traktat, der skulde gælde i 5 Aar, ratificeredes herefter af Stænderne — efter Protest.

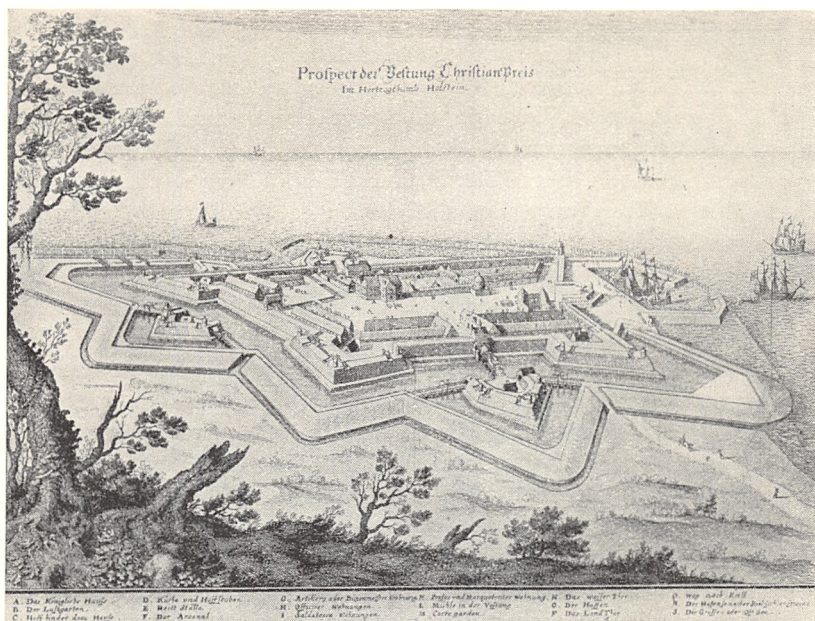

Fig. 7. Christianspris.
Staalstik efter ældre Kobberstik.

5. UDENRIGSPOLITIK. KRIGEN MED SVERIGE 1643—45. CHRISTIAN IV.s SIDSTE REGERINGSAAR.

Christian IV.s Politik var ikke indskrænket til Defensiven, men gik ud paa at standse den store Medbejler, Sveriges, sejrige Fremtrængen Syd for Østersøen. Dette Maal søgtes naaet, dels ved Tilmærmelse til Kejseren og Mægling mellem ham og Sverige til Gunst for den første, dels ved at styrke Kongens egne Landes politiske og økonomiske Magtstilling i Nordtyskland. Glückstadt, hvor Kongen selv i Aarene 1630—43 ofte og længe havde Ophold, blev det Midtpunkt, hvor Traadene i denne for Danmark og Hertugdømmerne fælles Udenrigspolitik samledes. Dens Bærere var, foruden Christian selv, Guvernøren i Glückstadt, Chr. Pentz og den tyske Kansler Ditlev Reventlow. Lybækfreden havde foreløbigt standset Kongens Fremtrængen her, men efter Johan Frederiks Død 1634 lykkedes det ham med Benyttelse af Sveriges Svækkelse efter Nederlaget ved Nördlingen at erhverve Bremen Stift for sin yngre Søn Frederik. Hertil kom i 1640 Erhvervelsen af det ved sin Beliggenhed mellem Hamborg og Elbmundingen vigtige Pinneberg, som hidtil havde været i den schauenborgske Greve-

slægts Besiddelse. Da dennes sidste Mand Grev Otto døde, gjorde Kongen og Hertugen i Fællesskab Krav paa hans Land og førte ogsaa deres Sag igennem over for Modstand, dels fra Enkegrevindens, dels fra Kejserens Side. Kongens Landudvidelse blev dog langt den største, idet Hertugen lod sig nøje med Barmstedt Amt — som han snart efter solgte til Chr. Rantzau — foruden en Sum Penge. Erhvervelsen af Pinneberg styrkede Kongen i Forholdet til Hamborg. Fra 1628 havde han, til Forbitrelse for Staden, begyndt at kræve Elbtold i Glückstadt (Fig. 8). Til en Afgørelse af de mange svævende Stridsspørgsmaal mellem Christian IV og Hamborg kom det, trods flere væbnede Sammenstød paa Elben, ikke i denne Periode; men Staden bekvemmede sig, under Tryk af Kongens Forberedelser til væbnet Angreb, til ved et Forlig i Maj 1643 at betale en Bøde og gøre Afbigt for sin Opsætsighed. Hertugen forholdt sig ligesom tidligere passiv eller mæglende, og samme Holdning indtog Landdagen.

Christian IV's mod Syd orienterede Udenrigspolitik havde sin Berettigelse over for Sveriges Stræben efter ved at underlægge sig Østersøkysterne at indkredse det danske Magtomraade. Ikke mindst for Hertugdømmerne vilde en Gennemførelse af hans Planer have været til Gavn, og det er i dette Tidsrum ugørligt at adskille hans Politik som Konge og Hertug, idet Interesserne falder sammen. Men naar Resultatet blev, ikke Sejr, men et Nederlag, hvis Følger, i første Omgang i det mindste, ramte Hertugdømmerne særlig haardt, maa Ansvaret i det væsentlige lægges paa Kongen selv. Et skæbnesvangert Fejlgreb var det, at han ikke i den Krig med Sverige, som vistnok næppe, selv med større Forsigtighed, kunde være undgaet, sikrede sig Forbund eller i det mindste Neutralitet fra Nederlændenes Side. Til denne Mangel paa diplomatisk Indsigt kom hans Miskendelse af de reelle, baade politiske og militære Magtforhold.

Allerede i Foraaret 1643 havde den svenske Regering besluttet sig til at gøre en Ende paa det danske Medbejlerskab til Østersøvældet; et halvt Aar senere — den 12. December — gik Lennart Torstensson over den holstenske Grænse. Trods det spændte Forhold mellem Danmark og Sverige kom Fredsbruddet som en fuldstændig Overrumpning, og allerede en Maaned efter var Holsten og Slesvig i hans Magt. Landene laa værgeløse trods de foregaaende Aars militære Anstrengelser, som jo ogsaa var blevet hemmede af Landdagens Modstand. Kun Krempe og Glückstadt holdt Stand, medens Christianspris straks blev overmandet. Heller ikke den udvidede Unionshjælp, hvortil Fyrsterne paa ny havde forpligtet sig ved Traktat af 11. Juli samme Aar, blev til Virkelighed. Hertugen, hvis Stilling nu var ganske som ved Kejserkrigens Udbrud, gik denne Gang fra tvetydig Politik over til aabenlyst Frafald, idet han ved en Traktat af 5. Januar 1644 tilkøbte sig

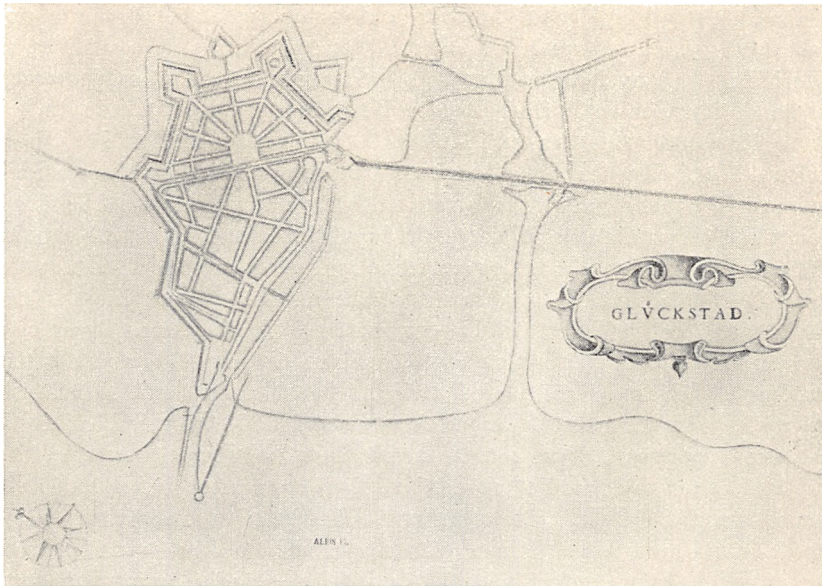

Fig. 8. Glückstadt.

Farvelagt Tegning af Christoffer Heer ca. 1660. Det kgl. Bibliotek
(Gml. kgl. Saml. Fol. 716).

Neutralitet mod at betale 100.000 Rdl. og overlade Svenskerne Kiel og Ekernförde. Forholdet mellem Kongen og Hertugen havde i de foregaaende Aar, trods de fælles Interesser over for Stænderne, ikke været uden mindre Rivninger. Nedarvet fra det forrige Aarhundrede var Spørgsmaalet om Retten til Slesvig Bispegods eller Svavsted Amt (II, 441 f.), paa hvilket den gottorpske Linie allerede fra 1618 paa ny havde rejst Krav. Efter Ulriks Død i 1624 forhandlede man om et Mageskifte mellem Svavsted og Aabenraa Amter, en Løsning, der, i det mindste set med Eftertidens Øjne, vilde have været i høj Grad ønskelig. Planen strandede, saa vidt man kan se, paa Utilbøjelighed fra gottorpsk Side. Den afgørende Modsætning bundede imidlertid i de to Fyrsters forskellige udenrigspolitiske Indstilling. Hertugen havde i Sommeren 1643 forespurgt hos Svenskerne, om Neutralitet kunde tilstaas ham under en kommende Krig. En planmæssig Politik, bygget paa Forbund med Sverige, vil det dog ikke være berettiget at tillægge ham paa dette Tidspunkt. Om Torstenssons Indfald havde han ikke forud vidst Besked, men da Ulykken var over ham, søgte han med alle Midler at opnaa det, som bestandig var hans Hovedformaal, at holde sig og sine Lande uden for Krigen.

De Ødelæggelser, der fulgte med Trediveaarskrigens Hære, kunde dog ikke afværges. I 1½ Aar var Hertugdømmerne paa ny besat af Militær, og saavel de gottorpske som de kongelige Amter hjem søgtes af baade Fjender og Forbundsføller. I Sommeren 1644 rykkede en kejserlig Hær under Gallas ind i Holsten for at bistaa Christian IV. Under Indtrykket af den herved opstaaede Situation rettede Hertugen en Skrivelse til Kongen, som karakteriserer hans vaklende, opportunistiske Holdning: Hvor gerne han end vilde, har han ikke kunnet modsætte sig den svenske Invasion, men har dog „oblique und per indirectum“ støttet den kongelige Vaabenmagt, bl. a. ved et i Hamborg rejst Laan. Gallas's Tog fik imidlertid et ynkeligt Udfald, og den største Del af Hertugdømmerne saavel som Nørrejylland blev atter besat af en svensk Hær, anført af Helmuth Wrangel, af hvem Frederik i Marts 1645 maatte tilkøbe sig en ny Neutralitetstraktat. Den nederlandske Flaade, der skulde føre de svenske Tropper til Fyn, maatte vende hjem med uforrettet Sag efter at være blevet overvundet (16. Maj 1644) i Træningen ved List Dyb, hvor Christian IV paa „Trefoldighed“ i Kampens to første Timer alene holdt Stand mod en fjendtlig Flotille paa 28 Skibe. Men trods Kongens heltemodige Anstrengelser lykkedes det ikke at bevare Danmarks Herredømme paa Søen. Forstærket med nederlandske Skibe besejrede den svenske Flaade i Oktober 1644 den danske Sømagt ved Femern. Et sidste Forsøg (i Oktober—December) paa at befri de besatte Landsdele ved en Forening af Hærstyrkerne under Kongens Søn, Ærkebiskop Frederik, og Rigsmarsken Anders Bille mislykkedes paa Grund af de to Hærføreres indbyrdes Uenighed. Christian IV havde da ingen anden Udvej end at gaa ind paa Sveriges haarde Betingelser ved Fredstraktaten i Brømsebro, 13. August 1645. Angaaende den gottorpske Hertug bestemtes det, at alle hans Lande og Rettigheder skulde tilbagegives ham, og at al Mistro, som kunde være opstaaet over for ham eller hans Undersaatter, skulde være glemt. Elbtolden maatte Kongen ved et kort efter med Hamborg afsluttet Forlig opgive.

Freden i Brømsebro betegnede det absolutte Nederlag for Christian IV.s Udenrigspolitik baade som Konge og Hertug. Sveriges afgjorte Overlegenhed inden for Nordens Grænser og ved Østersøens Kyster var fastslaaet, dets Forbindelse med Gottorp var indledet, det var forbi med Christians Planer om en Magtstilling i Nordtyskland med Herredømme over Elbens og Wesers Munding. Genvindelsen af det af Svenskerne besatte Bremen Ærkestift maatte opgives. Den Svækkelse af Kongemagten ogsaa indadtil, som i Christians sidste Aar traadte saa tydeligt frem i det danske Rige, var dog mindre kendelig i Hertugdømmerne. Landdagene 1645—48 viste ganske vist en noget større Sejghed i deres Modstand mod de fyrstelige Krav end tidligere, men en væsentlig

Forskel i Stillingen er der ikke Tale om. De to Landsherrer optraadte i Fællesskab, og i 1645 blev der endogsaa udskrevet en større Plovskat end bevilget af Stænderne. Stændermagtens Nedgang fortsattes her som i de tyske Territorier. En Slags Indrømmelse var det, at Kongen i 1647 besatte Statholderposten, der havde staaet ledig i 20 Aar, siden Gert Rantzaus Død, men ganske vist med sin Søn, den tidligere Ærkebiskop Frederik, der ved den udvalgte Prins Christians Død samtidig blev den nærmeste Tronfølger. Allerede et halvt Aar efter afsluttedes denne Epoke ved Kongens Død i Februar 1648.

At Christian IV.s Udenrigspolitik fik ulykkelige Følger for Hertugdømmerne, er tidligere fremhævet. Hans indre Styrelse vil der i det følgende blive Lejlighed til at komme ind paa. Paa Kirkens Omraade udrettedes en Del, især efter at Stephan Klotz var blevet Generalsuperintendent, og ogsaa Slesvigs (saavel som Holstens) militære og økonomiske Anliggender viede Kongen en levende Interesse, der dog mere gjaldt Hertugdømmerne som Bestanddele af det store, broget sammensatte Rige fra Nordkap til Ejder, end som Landsdele, der havde deres Formaal i sig selv. Det kan ikke nægtes, at det kongelige Styre savner den Principfasthed, som kendetegner det gottorpske. Men paa den anden Side — og i Sammenhæng hermed — var det mere yndet, i det mindste hos Adelen, og mindre haardt og krævende over for Befolkningen i Almindelighed. Christian IV førte her som alle Vegne et personligt Regimente, og hans ejendommelige Personlighed har sikkert gjort sig gældende ogsaa ved Samkvem Mand og Mand imellem, saa meget mere som han, der overalt ønskede at gøre sine egne Lagttagelser og selv lære sine Folk at kende, opholdt sig ofte og længe i Hertugdømmerne. I Bredsted boede han i Somrene 1619—21 for at holde Øje med det store Bygearbejde. I øvrigt var hans Residens Haderslevhus og, efter at det var brændt 1644, Flensborghus, mest dog det af ham selv opførte Glücksburg ved Glückstadt, mærkeligt nok hans eneste Nybygning i Hertugdømmerne. Hans Besøg her var i Aarene 1630—43 (jfr. S. 21) saa langvarige, kun afbrudt af kortvarige Ophold i Riget, at Residensen formeligt maa siges at være forlagt hertil.

Vi kender ikke den Marskbonde (Herredsfoged Urban Poulsen), hos hvem Christian IV tog ind i Bredsted (medens vi kan gøre Rede for de, selv under de primitive Forhold, store Udgifter til Køkken og Vinkælder). Derimod findes der flere Vidnesbyrd om, at Christian, umiddelbar, djærv og blodrig som hans Natur var, i personligt Samkvem har forstaaet at vinde sit „Ridder- og Landskab“. Godske Wensin, der for øvrigt var i gottorpsk Tjeneste, fortæller med stor Varme om Kongens Omhu for stort og smaat, som endogsaa strakte sig til Mælkekammeret. „Mælkefadene har jeg,“ sagde Kongen, „ladet lave noget flade. Kan du gætte

hvorfor, Godske?“ „Ja, naadigste Konge,“ var Svaret, „fordi Eders Majestæt vilde have god Fløde.“ Et levende Billede af Christian IV i Glückstadt 1643, da han allerede var bøjet af Alder og Modgang, er givet i Ditlev Ahlefeldts Erindringer. „Naar man saa salig Kongen, der selv var en anselig og svær Herre, sidde midt imellem sine Tjenere og Stormænd, det være sig om Formiddagen i Raadet eller om Eftermiddagen med Bægeret i Haand“, saa indgød dette Syn „En i Hjertet en besynderlig Respekt, Kærlighed og Frygt“ for „den kære salig Herre“, der, „skønt han drak ofte og fast hver Eftermiddag, alligevel om Formiddagen nøjagtigt ekspederede sine Regeringsforretninger“. En Diskussion om Religionssager, som Kongen førte med den unge Mand paa Latin, endte han med de Ord: „Din Kumpan, du svarer godt nok for dig, men Priscianus tager du det alligevel ikke altid saa nøje med“. Et Drikkelag i Smug i den kongelige Vinkælder fik en brat Ende ved, at man hørte Kongen nærme sig ad Vindeltrappen. Men da Synderne — blandt hvilke Ditlev selv — havde den Aandsnærværelse med høj Røst alle at udbringe Kongens Skaal, endnu inden han var kommet til Syne, reddedes Situationen, og Kongen gik bort igen, uden et Tegn paa Vrede, efter først at have opmuntret „Kumpanerne“ til fremdeles at lade Bægeret gaa flittigt rundt.

6. FYRSTER OG STÆNDER 1648—57. UDENRIGSPOLITIK. KRIGEN MED SVERIGE 1657—60.

Da Frederik III (Fig. 9) i 1648 efterfulgte sin Fader i Fællesregeringen og den kongelige Del, skete det, for første Gang i den kongelige Linie, uden noget Valg. Hertugdømmernes for længst anerkendte Karakter af Arvelande traadte herved frem i Modsætning til Kongeriget, hvor Valgretten med den dertil knyttede Haandfæstning samtidig fejrede sin største — og sidste — Triumf. Kongen vilde imidlertid skaffe sin Linie samme Sikkerhed som den gottorpske, og ved et Arvestatut (udstedt 1650, men paatænkt allerede ved Tronbestigelsen) fastsloges Førstefødselsretten lovformeligt i hans Linie. At Frederik og Sofie Amalie i de trange Aar før 1660 har fundet Luften behageligere i Hertugdømmerne end i København, synes at fremgaa af Kongeparrets langvarige Ophold (fra April 1654 til Juni 1655) paa Flensborghus, hvor Fest fulgte paa Fest — for sidste Gang i lange Tider holdtes kongeligt Hof inden for Sønderjyllands Grænser.

I øvrigt indledede Frederik III sin Regering med paa forskellige Punkter at imødekomme Stænderne. Der udnævntes en Statholder af Ridderskabet, Christian Rantzau (Fig. 10), Gerts Søn, og der oprettedes

Fig. 9. Frederik III.
Stik af A. Haelwegh efter Maleri af Karel van Mander.

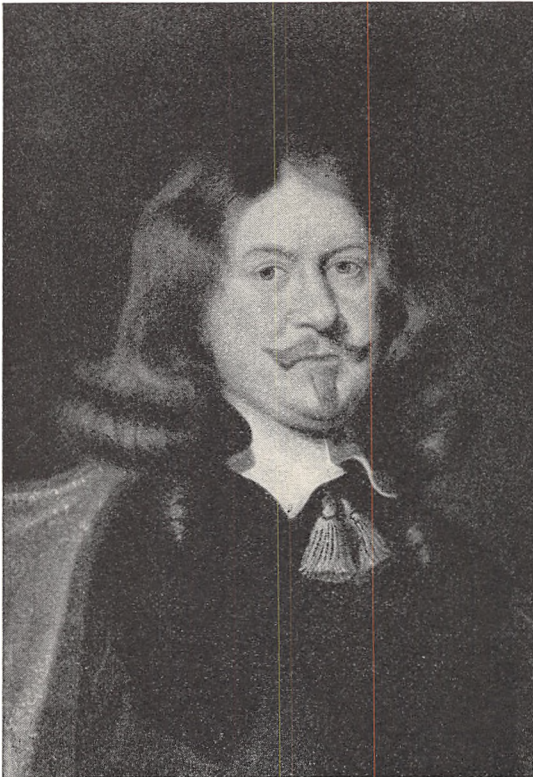

Fig. 10. Christian Rantzau.
Maleri af ukendt Kunstner. Galleriet i Wien.

et særligt Regeringskancelli for Hertugdømmerne. Ved Landdagen, der indkaldtes til Arvehylding i September 1648, bekræftede Kongen Privilegierne inden Hyldingen. De stænderske Klagepunkter fik en velvillig Behandling, Amtmandsembederne lovede Fyrsterne kun at bortgive til indfødte adelige, og Meklenborgeren Ditlev Reventlow afskedigedes i Overensstemmelse hermed som Amtmand i Haderslev. Anmodningen om Afskaffelse af Told og Licenter gav derimod Anledning til fornyet Trætte. Fyrsterne tilbød, at man kunde købe sig fri for disse Byrder, og herom ikke blot forhandlede, men

handlede der ved Landdagene 1649—52. Stænderne fastholdt — bortset fra nogle af Stænderne — deres Afvisning af de fyrstelige Forslag, ikke blot fordi den tilbudte Pris forekom dem for høj, men ogsaa fordi de ikke vilde opgive deres Fordring om, at en almindelig Overholdelse af Privilegierne fra landsherrelig Side skulde være en ufravigelig Betingelse. En vis Haardnakkethed viste Stænderne ogsaa over for de ideligt tilbagevendende Skattekrav. I 1649 afholdtes fem Landdage, i 1650 fire, og nogle Skatter bevilgedes, men langt fra, hvad der forlangtes. Nødvendigheden af de store Omkostninger til Militæret kunde omtvistet, især efter Afslutningen af den westfalske Fred. Fyrsterne aftakkede vel en Del af de hvervede Tropper i 1651, men allerede det følgende Aar blev Kravene til Landdagen større end nogen Sinde, takket være den stigende Spænding mellem Danmark og Sverige.

Da Kongen fra Begyndelsen af 1650'erne genoptog sin Faders mod Sve-

rige rettede Udenrigspolitik ved at indlede en nøjere Tilslutning til den nedersachsiske Kreds, gik Hertugen kun yderst modvilligt med hertil, skønt han derefter i Fællesskab med Kongen søgte at opnaa de heraf flydende Kontributioner af Landdagene 1652 og 1653. Situationen blev nu den samme som i Christian IV.s Tid: over for de modstræbende Stænder en Konge, der satte alt ind paa at gennemføre en aktiv og krigerisk Politik, og en Hertug, som tvunget af Omstændighederne indtog en med Kongen fælles Optræden over for Landdagen, — men som i Virkelig-

Fig. 11. Johan Adolf Kielman.

Maleri af Jürgen Ovens (?) (Frederiksborg Mus. fot.).

heden førte sin egen Politik. Forholdet mellem de to Landsherrer af samme Navn vanskeliggjordes af gamle Stridsspørgsmaal, af hvilke det vigtigste var den hertugelige Fordring paa Del i Svavsted Amt og det slesvigske Domkapitels Gods. Sagens Kærne var dog nu som tidligere den gottorpske Uvilje mod „at være lænket til Kongens Stridskærre“ (P. Lauridsen). Allerede i 1628 var der imidlertid, som vi har set, sket et Tilløb til en mere aktiv gottorpsk Udenrigspolitik ved Tilslutning til Danmarks Fjender, men Kejseren var i Længden ingen paalidelig Forbunds-fælle. Mere kunde man vente sig af Sverige, hvis Regering allerede 1620 og paa ny 1630—31 havde gjort Tilnærmelser til Hertugen, dog uden Resultat. Torstenssonkrigen havde givet Anledning til nye svensk-gottorpske Forhandlinger, men Neutraliteten havde endnu været Hertugens eneste Formaal.

Snart efter fik det gottorpske Diplomati imidlertid i Johan Adolf Kielman (Fig. 11) en Leder, som skulde give den hertugelige Politik en hidtil ukendt Slagkraft. Maalet blev nu ikke længer blot at holde Landet uden for Krigens øjeblikkelige Ulykker, men ved Hjælp af Forbund

med Sverige at vinde Suverænitet og Ophævelse af Fællesregeringen og saaledes gøre Ende paa Afhængigheden af Danmarks Konge og Rige og ikke mindst paa den ulykkesvangre Afhængighed af den kongelige Udenrigspolitik. Naar disse Planer har vundet fast Form, kan ikke afgøres. Ved den tyske Rigsdag i Regensburg 1653—54 optraadte de to Fyrsters befuldmægtigede i Enighed, og der gjordes i det følgende Aar og endnu saa sent som i Januar og Marts 1657 Forsøg paa ved Forhandlinger dels med Sverige, dels med Danmark blot at opnaa Neutralitet (ogsaa for den kongelige Del) under den kommende Krig. Men samtidig førtes der, efter at Karl Gustav i September 1654 havde ægtet Hertug Frederiks Datter Hedvig Eleonora, en fortrolig svensk-gottorpsk Brevveksling, der i det mindste fra Marts 1656 antog Karakter af Forhandlinger om Forbund.

Ved Landdagen i Marts 1657, da Krigen var besluttet, gennemførte de to Fyrster i Fællesskab en Skat af hidtil ukendt Størrelse, 24 Rigsdaler af Ploven, som imidlertid indbetaltes til Kongen alene. Trods den tilsyneladende Enighed nærede denne den dybeste Mistro til sin Medhertug; 1. Maj indledede han Fjendtlighederne, endnu inden Krigens Udbrud, med at besætte de gottorpske Skanser i Stapelholm for at sikre den vigtige Forbindelseslinie Syd paa. Den 1. Juni blev Krigen erklæret, og den kongelige Hovedhær, der stod i Holsten, begyndte Fremrykningen mod de svenske Besiddelser i Nordtyskland. Men alle Frederik III.s Planer kuldkastedes ved Karl Gustavs Ilmarch fra Polen, hvor han havde modtaget Efterretningen om Krigserklæringen, gennem Nordtyskland til den holstenske Grænse. Denne blev overskredet 22. Juli, de danske Tropper flygtede Nord paa, og Hertugdømmerne besattes atter af Fjenden, med Undtagelse af Fæstningerne Krempe, Glückstadt og Rendsborg. Karl Gustav følte sig allerede som Sejrherre, og i et Brev til Cromwell udkastede han Planer om Danmarks Deling, i hvilke der var tiltænkt hans Svigerfader en Hovedrolle. Det sydlige Jylland og begge Hertugdømmerne skulde tilfalde ham, eventuelt ogsaa Danmarks Krone, medens det nordlige Jylland, de frisiske Øer og den holstenske Marsk tildeltes England. Det var intet Under, at den svenske Konge blev modtaget under Kanonsalut og „med stor Glæde“ paa Gottorp Slot. Den 10. September sluttedes der et formeligt Forbund mellem ham og Hertugen. Denne skulde komme Sverige til Hjælp mod Danmark med en hvervet Troppestykke, til Gengæld skulde han ved Fredsslutningen opnaa Svavsted Amt med Kapitelsgodset, Ophævelse af Fællesregeringen og af Lensforholdet til den danske Krone samt Erstatning for lidt Skade. Hvis hele Danmark erobredes, skulde begge Hertugdømmer tilfalde ham. Hermed var, takket være Kielman, det første Skridt sket paa den Bane, der skulde bringe Gottorp store Fordele, men i det lange Løb ogsaa det

Nederlag, der var en uundgaaelig Følge af det uoprettelige Brud med Danmark. Foreløbig var Traktaten dog hemmelig, og den kunde endnu længe vedblive at være det, fordi det gottorpske Hjelpekorps paa Grund af Krigsbegivenhedernes uventet hurtige Udvikling slet ikke kom i Virksomhed.

Den 30. Januar begyndte Karl Gustav sit Tog over Isen, den 11. Februar stod han paa Sjælland, og den 26. Februar undertegnede Freden i Roskilde. Hertugen beredte sig til at høste Frugten af Danmarks forfærdelige Nederlag, endogsaa ud over Betingelserne i For-

bundstraktaten. I Instruksen for hans Afsending, Claus Levin Moltke, berørtes bl. a. Arveretten til Norge for det Tilfælde, at der skulde ske en fuldstændig Omvæltning „mit der Cron Denmarck“. Moltke kom imidlertid for sent til at deltage i Fredsunderhandlingerne, og de gottorpske Interesser blev da ved disse repræsenterede af de svenske Kommissærer, som uden at røbe den svensk-gottorpske Forbundstraktat begrundede deres for Modparten uventede Nidkærhed i denne Sag med Karl Gustavs sønlige Følelser for sin Svigerfader. Efter dansk Ønske henvistes imidlertid ved Roskildefreden Afgørelsen af det gottorpske Spørgsmaal til en særlig Traktat, om hvilken der forhandlede i København i de to paafølgende Maaneder.

Af de kongelige Kommissærer, Frederik Ahlefeldt (Fig. 12) til Søgaard og Henrik Rantzau til Møgelkær, var Ahlefeldt den mest fremtrædende, energisk og undertiden voldsom i sit Forsvar af Kongens saasom vel Ridderskabets Interesse. Hans, af den traditionelle ridderskabelige Politik prægede, Opfattelse gik ud paa, at hele Mellemværendet burde afgøres i Overensstemmelse med Unionen, altsaa ved Voldgift af Raader

Fig. 12. Frederik Ahlefeldt.

Maleri af Abraham Wuchters (Frederiksborg Mus. fot.).

fra begge Sider. Kongens personlige Standpunkt svingede fra Eftergivenesshed til heftig Modstand paa snart det ene, snart det andet Punkt. Kongen er „desperat“, hedder det ved flere Lejligheder og rede til at vove det yderste. En Tilbøjelighed til Underhaandsforhandlinger ved uansvarlige Raadgivere kommer ogsaa frem. De hertugelige Kommissærer, Kielman og Moltke, var dygtige Politikere og velbevandrede i de særlige kongelige hertugelige Stridsspørgsmaal. Det maa dog tilføjes, at Stillingen var forholdsvis let for Gottorperne. Baade den franske og engelske Gesandt, der var Mæglere, hældede til deres Side, og, hvad der var afgørende, Underhandlingerne foregik saa at sige i Skyggen af de svenske Vaaben, idet Karl Gustav som sidste Termin for Traktatens Fuldendelse havde fastsat den 2. Maj — den Dag, paa hvilken de svenske Hære, der stadig holdt Landet besat, skulde begynde Udmarchen. Gentagne Gange truede de svenske Gesandter med, at Tropperne ikke vilde rømme Riget, hvis Traktaten ikke var afsluttet til den nævnte Frist, en Trusel, som stærkt paavirkede den danske Regering i Retning af Eftergivenesshed.

De gottorpske Fordringer svarede ganske til Betingelserne i Forbunds-traktaten med Sverige. Et vigtigt Punkt var Ophævelsen af Fællesskabet, hvoraf Konsekvensen vilde blive, at de hidtil fælles Under-saatter, Adel og Prælater, fordeltes mellem Fyrsterne, og at hver Fyrstes Landsdele samledes og afrundedes ved Mageskifter. Det var en Plan, der kunde have sine tiltalende Sider for begge Fyrster, især for Hertugen, men aldeles ikke for Stænder og Landdage, og den mødte derfor den mest forbitrede Modstand hos Fr. Ahlefeldt, der i denne Sag sikkert har repræsenteret saa godt som alle sine Standsfæller. Fra gottorpsk Side turde man da ikke, samtidig med Bruddet med Kongen, skabe et fjendtligt Forhold til Hertugdømmernes Adel, og dette Punkt blev derfor op-givet tidligere end noget andet.

Fra dansk Side havde man, med Rette, henvist Afgørelsen angaaende Fællesskabet til en Landdag som det rette Forum, men uden Resultat. Derimod blev Spørgsmaalet om Ophævelsen af Kronens Lenshøjhed over Slesvig forelagt det danske Rigsraad, som raadede til at give efter hellere end at beholde den svenske Hær i Landet. Frederik III krævede herefter Suverænitet ogsaa for den kongelige Linie, idet han fremhævede det ærekrænkende i, „at Vores kongelige Hus skulde være værre Condition end Hans Kærligheds undergiven“. Ogsaa bortset fra Æresspørgsmaalet maa det indrømmes, at Kongen havde Ret, naar han hævdede, at Bevarelsen af Fællesregeringen maatte medføre Opgivelse af Lenshøjheden for begge Liniers Vedkommende. Statsretligt udgjorde Hertugdømmet Slesvig en Enhed, de to Medhertuger ikke blot regerede i Fællesskab over Prælater, Ridderskab og Stæder, men var hver for sig, foruden at være forlenede med hver sin Andel,

ved Samhaanden forlenede med hele Hertugdømmet (jfr. II, 358). Opgivelsen af den danske Kronens Lenshøjhed kunde derfor ikke indskrænkes til den gottorpske Linie, medmindre Hertugens Erhvervelse af Suverænitetet skulde begrænses til hans særlige Andel, Amter og Landskaber — hvad der aldeles ikke laa inden for hans Tanke. Rigsraadet fraraadede vel i sit Svar Kongen at fratage sig selv sin Suverænitet over sin Del af Hertugdømmet „efter den Ed og Pligt, som vi Fædernelandet er medforbundne“, og anmodede om, „at E. K. M. den halve Højhed som en Konge heller sig naadig vilde resolve at beholde end den afstaa . . . Riget separeres og herved slet fra Eders Majestæts Interesse i Hertugdømmet, som det ellers at maintainere højst er obligeret“. Men Frederik III fastholdt sit Standpunkt, idet han dog samtidig i sin Svarskrivelse erklærede, at „dersom I gode Herrer endnu ville resolve at ikke lade dette (d. v. s. Suverænitetet over den gottorpske Del) komme fra Riget, erbyde Vi Os heller derfor at opsætte Krone og Scepter og alt det, Vi ejer, ja Liv og Blod end at lade saadanne store Regalier udi vor Regeringstid, Posteritetten til Skade, afkomme“. En saadan yderste Kraftanspændelse, som under de givne Forhold kunde betyde en Genoptagelse af Krigen med Sverige, var Rigsraadet imidlertid ikke til Sinds at vove. Man nøjedes derfor med at kræve Suverænitetet indskrænket af forskellige Betingelser.

Om disse og om de gottorpske Krav paa Svavsted Amt og Domkapitelsgodset førtes de afsluttende Forhandlinger, der ledsagedes af heftige Stridigheder, fordi Kongen og hans private Raadgiver, Theodor Lente, var meget utilbøjelige til Eftergivenhed, medens paa den anden Side Kielman, ved at fastholde Fordringen om hele Kapitelsgodset, gik ud over den ham af Hertugen givne Instruks. Endelig naaede man til Enighed om Afstaaelse af Halvdelen af dette, og Traktaten af 12. Maj 1658 blev afsluttet.

Ved denne opnaaede Hertugen Suverænitetet i Hertugdømmet Slesvig samt Svavsted Amt og Halvdelen af det slesvigske Domkapitelsgods, medens Spørgsmaalet om Fællesskabets Afskaffelse udsattes til senere Afgørelse ved en personlig Sammenkomst mellem Kongen og Hertugen, og de gottorpske Krav om Skadeserstatning blev opgivet. Om Hovedpunktet, Suverænitetet, hedder det i Traktatens første Artikel, at Kongen og Rigsraadet løser Hertugen og hans „*eheliche manneibserben undt dero eheliche descendenten, männlicher linie*“ fra Forleningen med Slesvig og Femern og overlader dem Suverænitetet over Hertugdømmet Slesvig „*oder sonst Süderjülland genant*“. At Suverænitetsoverdragelsen kun gjaldt Hertugen og hans Mandslinie — og ikke, som Kielman havde forlangt, hele den „adolfinske“ Linie — var en Sejr for det kongelige, især af Ahlefeldt hævdede Standpunkt.

Ogsaa paa andre Punkter var det lykkedes at fastholde de fra de kongelige Underhandlers Side opstillede Betingelser for Suveræniteten: Alle Undersaatter skal nyde deres Rettigheder og Privilegier ukrænkede; Riget skal beholde sin hidtidige gejstlige og verdslige Jurisdiktion (i Tørning Len, Haderslev Amt og paa Als); Hertugdømmet Slesvig maa ikke afhændes helt eller for største Delen, den danske Krone til Skade; endelig skal Unionen af 1533 mellem Kongeriget og Hertugdømmerne (med de deri indeholdte Forpligtelser til Forsvarsforbund og Afgørelse af Stridigheder ved Voldgift) blive ved Magt. Den sidste, først i den ellefte Time indføjede Bestemmelse skyldes rimeligvis Fr. Ahlefeldt. Sammen med det endnu bestaaende Fællesskab skulde den senere blive en betydningsfuld Faktor i Striden mellem Konge og Hertug. De nævnte Bestemmelser er optaget i et af Kongen om Overdragelse af Suveræniteten til Hertugen udstedt Diplom, dateret (ved Antedatering) den 2. Maj, og ved et Diplom af samme Dato gav han, med Rigsraadets Samtykke, sig selv samme Ret. Saaledes var baade den kongelige og den hertugelige Mandslinie nu løst fra Lenspligten til Danmark, hvorimod de fra Hans den Yngre nedstammende Fyrster vedblivende var den danske Kronens Lensmænd.

Man havde fra hertugelig Side, under Indtrykket af det danske Nederlag, stillet saa vidtgaaaende Krav, at en Gennemførelse ikke kunde opnaas. Alt i alt betød dog Traktaten, at en stor Sejr var vundet for Gottorp, og triumferende kunde Kielman lykønske sin Herre til „den opnaaede, næsten uforlignelige Flor“, som ikke havde sin Lige i det romerske Rige. Kampen om det nu endelig erhvervede slesvigske Bispegods — hvis Opgivelse for Kongen betød Tabet ikke blot af et indbringende Amt, men af ethvert Støttepunkt i det sydlige Slesvig — havde strakt sig over et Aarhundrede (se II, 441 f.). En i den gottorpske Politik forholdsvis ny Tanke var derimod Frigørelsen for den danske Lenshøjhed. Trykket af Afhængigheden i Forholdet til den kongelige Udenrigs- og Krigspolitik var jo imidlertid af gammel Dato, og Ønsket om at befries fra denne Afhængighed har sikkert for Hertug Frederik personlig været den stærkeste Tilskyndelse til at stræbe efter Suveræniteten.

Hurtigere end ventet viste det sig imidlertid vanskeligt, ja umuligt for den gottorpske Hertug at hævde sin Stilling som selvstændig Fyrste, idet Karl Gustavs Fredsbrud faa Maaneder efter Traktaterne i Roskilde og København paa ny stillede hans Svigerfader og Forbundsfælle foran et pinligt Enten—Eller. Beslutningen om Fornyelse af Krigen havde den svenske Konge, dog meget mod Hertugens Ønske, fattet paa Gottorp, og fra Kiel indskibede han sig til Korsør, hvor han landsatte sine Tropper den 7. August. Han forlangte nu aaben Tilslutning af Hertug Frederik. Denne indskrænkede sig imidlertid til, efter Karl Gustavs Befaling, at op-

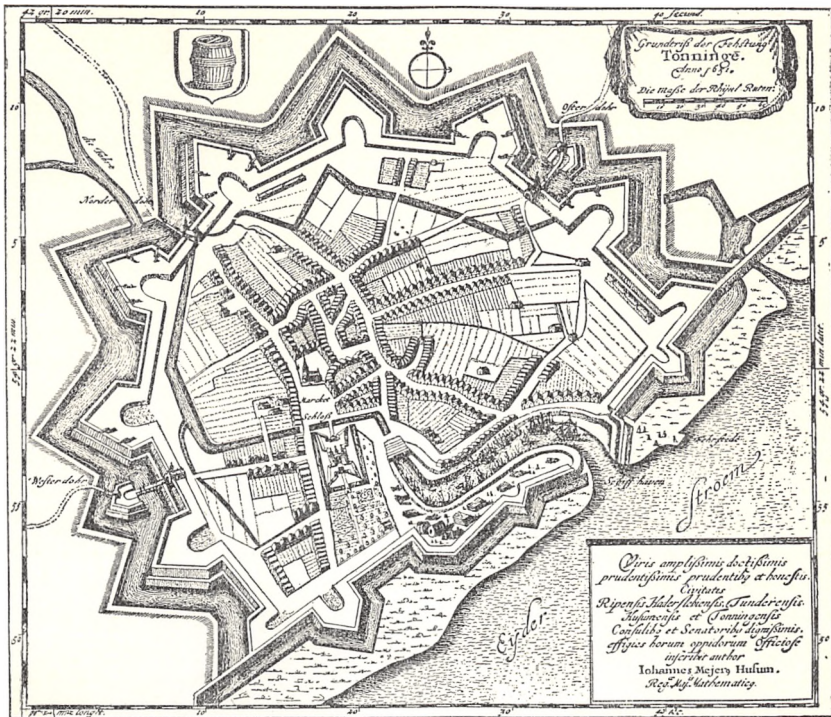

Fig. 13. Tønning.

Stik efter Johannes Mejers Kort 1651.

fordre Rendsborg Fæstning til Frafald, men hans Fremstilling af, hvorledes det nu ganske sikkert vilde tage en jammerlig Ende med det danske Rige, havde ikke den ønskede Virkning. Selv tog han sin Tilflugt til sin stærkeste Fæstning, Tønning. Med den svenske Konge vedblev han at staa i venskabelig Forbindelse, og han beskyttedes af et i Tønning efterladt svensk Regiment. Men han søgte samtidigt, da Krigen fik et uventet Forløb, at sikre sig til den anden Side. Det heltedmodige Forsvar af København gav Danmarks allierede Tid til at komme til Hjælp. København undsattes den 30. Oktober af en nederlandsk Flaade, og allerede en Maaned før var en kejserlig-brandenburgsk-polsk Hjælpkehær rykket over den holstenske Grænse. Baade de kongelige og gottorpske Lande led forfærdeligt under først den svenske, derefter den tysk-polske Invasion og den hermed følgende Indkvartering, Tvangsudskrivning, Plyndring og Hærgen, som i lige Grad gik ud over Ven og Fjende.

Under disse Forhold søgte Hertugen at skaffe sine Lande Skaansel. Ved en Overenskomst af 15. November 1658 med Føreren for de

allieredes Hær, Kurfyrst Frederik Vilhelm af Brandenburg, opnaede han Anerkendelse af sin Neutralitet mod Overgivelse af Gottorp Slot og Løfte om ikke at hjælpe Svenskerne, og det blev dette Forbund, som i Praksis blev bestemmende for Gottorps Forhold under Krigen. Kongen, der gennemskuede Hertugens tvetydige Politik, var dog meget misfornøjet med denne Overenskomst og aldeles ikke til Sinds at respektere den hertugelige Neutralitet. Tværtimod blev de kongelige Tropper, der under Anførsel af Eberstein deltog i Okkupationen af Hertugdømmerne, indkvarterede i de gottorpske Amter, og Svavsted Amt blev tilbageerobret.

Hertug Frederik III døde i Tønning den 10. August 1659 efter i sit Testamente at have paalagt sine efterlevende næst Gud at holde sig nær til Sverige. Hans Søn og Efterfølger Christian Albrecht havde siden Fornelsen af Krigen i August 1658 opholdt sig i den svenske Lejr, hvor han havde overværet Stormen paa København, og hans Tronbestigelse kunde saaledes ikke bidrage til Forbedring af Forholdet mellem Fyrsterne. Da han i September vendte tilbage for at tiltræde Regeringen i sit Hertugdømme — som foreløbig paa Grund af Okkupationen var indskrænket til Tønning Fæstning (Fig. 13) —, fortsatte han Faderens dobbeltsidige Politik, idet han paa den ene Side bad den svenske Konge tage sig af hans Sag, medens han paa den anden Side forsikrede Brandenburg om sin Neutralitet. I København betragtede man ham dog som Fjende, og Tønning blev blokeret af danske Tropper.

Medens Forholdene i Nørre- og Sønderjylland og Holsten, som vedvarende holdtes besat af Kongens og hans allieredes Tropper, ikke undergik større Forandringer, blev det øvrige Danmark og Norge Skuepladsen for vigtige Krigsbegivenheder — Genvindelsen af Trondhjem og Bornholm (December 1658), Sejren over det svenske Stormangreb paa København (10.—11. Februar 1659), Sejren ved Nyborg og Tilbageerobringen af Fyn (November 1659). En Udnyttelse fra dansk Side af de vundne Fordele forhindredes imidlertid af Kongens egne Forbundsfæller, der lige saa lidt undte Danmark som Sverige en afgørende Sejr. De tre store Vestmagter, England, Frankrig og Holland enedes om, at Freden skulde genoprettes paa Grundlag af Roskildefreden — idet man ikke mere vilde finde sig i, at samme Magt ejede begge Sundets Bredder — dog med visse Ændringer til Gunst for Danmark. Frederik III erklærede sig villig til at tage mod Mægling, medens Karl Gustavs Svar var et harmfuldt Afslag. Med den svenske Konges pludselige Død i Februar 1660 var en Hovedhindring for Freden borttryddet. Kong Frederik mente nu ved en Særunderhandling med Gottorp, ført i Marts—April i Itzehoe og Heide, at kunne opnaa en Omstødelse eller i det mindste en Ændring af Forliget af 1658, men de fra kongelig Side opstillede

vidtgaaende Krav benyttedes af Kielman til at forhale en Afgørelse, saa at Parterne skiltes efter to Maaneders Drøftelse uden Resultat. Herved opnaaedes det gottorpske Formaal: at Mellemværendet mellem Konge og Hertug skulde afgøres ved de almindelige Fredsforhandlinger, som førtes samtidigt uden for København. Under disse maatte Kongen, under Pression af Vestmagterne og tilskyndet af Rigsraadet til „at vælge det mindre Onde hellere end at kuldkaste hele Fredsværket“, opgive Forsøget paa at vinde nogen Fordel over for Chr. Albrecht, og ved Fredstraktaten af 26. Maj 1660 — som var medunderskrevet af Englands, Frankrigs og Hollands Gesandter — godkendtes Forliget af 12. Maj 1658.

7. HERTUG FREDERIK III.s STYRELSE OG PERSONLIGHED.

Den gottorpske Stræben efter Uafhængighed var naaet vidt under Hertug Frederik III (Fig. 14), selv om han ikke opnaaede den endelige Afgørelse gennem Traktaten i København. Ogsaa indadtil var Fyrstemagten blevet udvidet og befæstet, i første Række over for Stænderne, og Udviklingen af en mere tidssvarende Forvaltning, baaret af sagkyndige, for det meste borgerlig fødte Embedsmænd, hvis Førstemænd var Hertugens personlige Raadgivere, Gehejmraaderne, var skredet fremad. En Kræftskade, som, langt fra at helbredes, bredte sig mere og mere, var Finansnøden, der ved Frederiks Død havde naaet et foruroligende Omfang — paa Grund af Krigene, Befolkningens svigtende Skatteevne og Hertugens slette Økonomi, saavel naar det gjaldt Hofholdningen som Styrelsen i Almindelighed.

Trods Frederiks lange, begivenhedsrige Regering er det ikke let at faa fat paa hans Fysiognomi som Regent. Hovedtanken i den af hans egne Synsmaader prægede Udenrigspolitik — under alle Forhold at bevare Neutraliteten — var sund og berettiget, men overmaade vanskelig at gennemføre, og hans personlige Statsmandskunst synes ikke at have strakt sig videre end til at klare Dagen og Vejen. Han ejede imidlertid den fyrstelige Egenskab at vælge dygtige og i nogle Tilfælde fremragende Raadgivere, Mænd som Egidius v. d. Lancken og Kielman, hvem han indrømmede en afgørende Indflydelse i diplomatiske Anliggender, saavel som i den indre Styrelse. I det faste og maalbevidste Arbejde for Fyrstemagtens Udvidelse inden for alle Omraader af gottorpsk Styre kan man sikkert kende Hertugens personlige, fra Faderen nedarvede Stræben, som han i øvrigt havde til fælles med alle Tidens tyske Territorialfyrster. Sandsynligvis har han ogsaa selv været Manden for den nedenfor skildrede gottorpske kommercielle Politik med dens mange omfattende Fore-

tagender og Planer: Forsøg paa at knytte Handelsforbindelser med fjerne Lande, storstilede Inddigningsarbejder m. m. Det berettigede i Hertugens Higen efter, ligesom hans Forgængere, ad fredelig Vej at udvide Rammerne for hans egen og hans Undersaatters Virkestrang og saaledes sprænge hans Lands snævre Grænser, bør ikke underkendes. Men Mangel paa Evne til at bedømme Maal og Midler har dog aabenbart ofte ført ham paa Afveje og ogsaa paavirket hans Valg af Medarbejdere paa dette Omraade.

Det er tvivlsomt, om Frederik havde haft Herskervener til, selv under gunstigere Forhold, at naa sit Maal: Fred og økonomisk Trivsel for Land og Folk. Mere utvivlsom er hans Betydning for Aandslivet. Han havde faaet en fortræffelig Opdragelse, som han fuldendte som attenaarig ved en eetaarig Udenlandsrejse med Studieophold væsentlig i Frankrig. Hans klassiske Dannelse var solid, Latin talte han flydende, men ogsaa det moderne Aandsliv og navnlig Naturvidenskaben havde hans Interesse. Til dens Fremme grundedes et Kunstkammer, og Hertugen gav selv Tegning til den vidtberømte, mægtige gottorpske Globus, der opstilledes i en egen Bygning i Slotshaven (nu paa Frederiksborg). Biblioteket berigedes ved stadige og stigende Indkøb; medens den aarlige Udgift hertil i 1630—40'erne var gennemsnitlig ca. 100 Dlr., var den i 1650'erne ca. 370 Dlr. — dog ikke meget i Sammenligning med Juvelérregningen. Sine Bøger og Kunstskatte omfattede han med en virkelig Kærlighed. Da alt syntes at staa paa Spil under Krisen i November 1658, glemte han ikke ved Overenskomsten med Brandenborg at betinge sig Sikkerhed for Bibliotek og Kunstkammer. Gottorp Slot blev ikke blot „det klassiske Udtryk for den slesvig-holstenske Fyrstehelighed“, men ogsaa et Samlingssted for Videnskabsmænd og Kunstnere. Hoflivet forfinedes, ogsaa under Indflydelse af den sachsiskfødte Hertuginde Marie Elisabeth. Ved Hertugens Eksempel blev det daglige Liv paa Gottorp præget af større Maadehold. „Jeg kan ikke forstaa,“ ytrede han engang, „hvad Glæde de har af at drikke saa forskrækkeligt. Om Aftenen er de store paa det og modige, om Morgenens melankolisere de.“

Med udmærkede Evner og aandelig Sans forenede Frederik human Kultur. I en af Krigsrædsler opfyldt Tid stræbte han efter Evne at virke for Fred, ligesom han i kirkelig Henseende viste en i Datiden sjælden Tolerance over for anderledes troende. Det er sikkert hans Tankegang, som i en i Fællesskab med Kongen udstedt Forordning af 1623 er udtrykt med følgende Ord: „Vi agter ikke at krænke nogens Samvittighed eller at tvinge i Religionssager, men tilbyder tværtimod at modtage alle, som for Religionens Skyld ikke taales andre Steder, hvis de vil leve uden Forargelse og pacifice.“ — „*A temperate, fine and discreet gentleman*“ kaldes Hertug Frederik af den engelske Gesandt

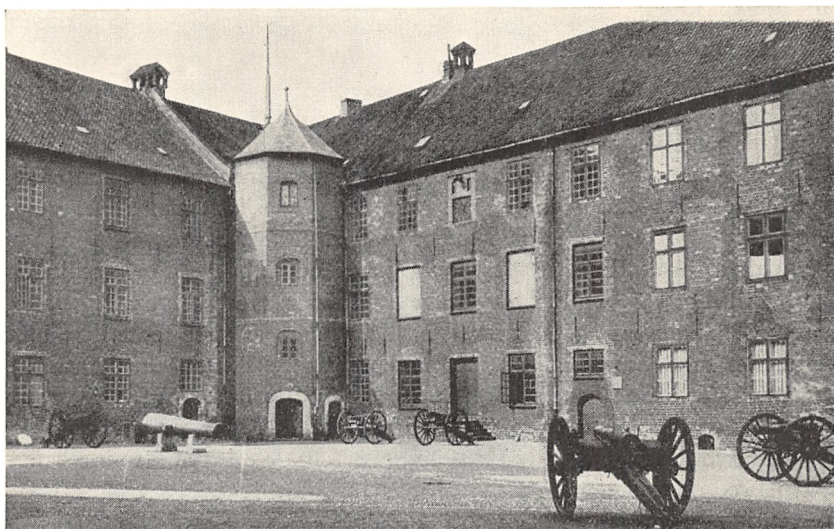

Fig. 14. Hertug Frederik III.
 Stik af Peter de Jode efter Maleri af Anselm van Hulle.

Robert Sidney, som besøgte Gottorp 1632. Naar alt kommer til alt, vilde han, sin fyrstelige Magtfølelse til Trods, maaske have været mere egnet til at beklæde et Professorembede ved det Universitet, hvis Stiftelse han forberedte, end Hertugtronen. Det af Jürgen Ovens raderede Portræt fra 1650'erne viser en ældre, bekymret Mands tænksomme Fysiognomi, som Kunstneren har søgt at give Majestæt ved ydre Attributer.

Fig. 15.
Hertuginde Marie Elisabeth.
Maleri af ukendt Kunstner
(Frederiksborg Mus. fot.).

ANDET AFSNIT.
STYRELSE OG RETSPLEJE.
SOCIALE OG ØKONOMISKE FORHOLD.
KIRKE OG AANDSLIV.

1. FÆLLESSTYRE. FORVALTNINGEN I LANDSDELENE.

Fællesstyret, udøvet gennem Fyrster og Landdage, gav sig i visse Maader stærkere Udtryk i dette Tidsrum end tidligere, idet de urolige Forhold i Tyskland efter Tredivaarskrigens Begyndelse i Forbindelse med Christian IV.s (og senere Frederik III.s) aktive Udenrigspolitik krævede fælles Rustninger med tilhørende Skatteudskrivninger og en stadig udvidet Unionsforpligtelse (1623, 1637, 1643). Trods det mere eller mindre spændte Forhold mellem Landsherrerne samvirkede disse militært baade i 1620'erne og navnlig i 1630'erne, da en formelig Defensionsforfatning blev vedtaget. Som vi har set, glippede imidlertid Fællesskabet, hver Gang det kom til Krigens Ildprøve. Hertugen var langt fra at føle sig solidarisk med Kongen eller med hans krigeriske Udenrigspolitik. En lignende Holdning indtog Landdagen ved

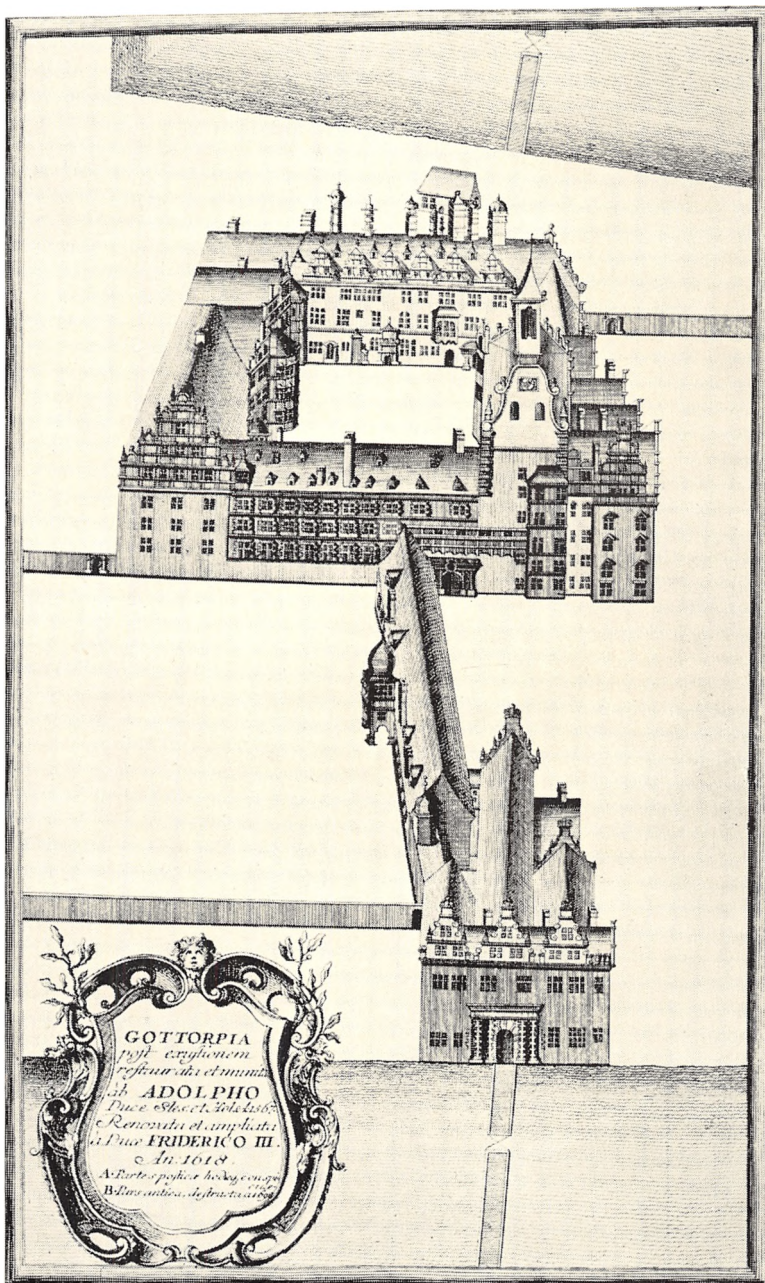
Fig. 16. Sønderborg (Thomsen, Flensborg, fot.)

sejg Modstand og knappe Bevillinger. I Virkeligheden blev Fællesskabets (specielt Unionens) Talsmand da ved mange Lejligheder baade i dette og det følgende Tidsrum Kongen. Da Gottorp 1658 endelig aabenlyst satte Fællesskabets fuldstændige Ophævelse paa sit Program, blev det dog Ridderskabets Modstand, som afgjorde Sagen, idet den kongelige befuldmægtigede Fr. Ahlefeldt i dette Spørgsmaal snarere repræsenterede sine Standsfæller end Kongen, der paa det givne Tidspunkt ikke synes principielt at have været en Modstander af Ophævelsen.

Landdagene afholdtes langt hyppigere end tidligere, Forhandlingen førtes skriftligt og kunde blive meget vidtløftig med Udveksling af en længere Række Svar og Gensvar. Ved Affattelsen af disse søgte ikke blot Fyrsterne, men ogsaa Stænderne mere og mere Bistand hos juridiske Fagmænd. Trods det større ydre Apparat blev Stænderforfatningens indre Kraft dog stadig mindre. Epokegørende blev, efter en Optakt i 1610, Landdagen i 1616, da Førstefødselsretten definitivt besejrede Valgretten. Ved de følgende Tronskifter indskrænkede Stændernes Medvirken sig til en Arveylding, forud for hvilken den fyrstelige Bekræftelse af Privilegierne (Valgretsprivilegiet undtaget) dog foregik. Med Overholdelsen af disse var det imidlertid, navnlig fra hertugelig Side, smaat bevendt, og Stændernes Besværinger over Krænkelser af Privilegierne blev der fra Regeringens Side mindre og mindre taget Hensyn til.

Svækkelsen af den, oprindelig fra Tyskland indførte, Stænderforfatning maa ses paa Baggrund af Udviklingen i det tyske Rige. Den westphalske Fred styrkede Territorialfyrsternes Landshøjhed. En tysk Rigsdagsbeslutning af 1654, ved hvilken alle Udgifter til Underhold af Tropper, Fæstninger m. m. gjordes uafhængige af Landdagens Bevilling, paaberaabte Fyrsterne sig allerede det følgende Aar over for Hertugdømmernes Stænder. Overhovedet svækkedes Skattebevillingsretten ved den Omstændighed, at Rigs- og Kredsskatter — som ganske vist kun paa hvilede de holstenske Stænder (medens de slesvigske undertiden frivilligt bidrog hertil) — skulde bringes til Veje.

Ikke des mindre var denne Rettighed Stændernes sidste, endnu ikke erobrede Skanse; kun ved en enkelt Lejlighed (1631) hævede Fyrsterne en Skat uden Bevilling. Selv om Bevillingen, oftest givet under stærk Pression fra Landsherrernes Side, nærmede sig til kun at være formel, var denne Formalitet af Betydning. De af Landdagen bevilgede Plovskatter flød i den fælles Landkasse i Kiel og maatte kun bruges til Forsvaret og lignende fælles Formaal. Udbetalinger skete ved Landretsnotaren og to Medlemmer af Ridderskabet, og befuldmægtigede for Stænderne kontrollerede, i det mindste fra 1636, om ikke tidligere, de af Krigskommissærerne aflagte Regnskaber for Anvendelsen af Pengene. (Omtrent samtidigt indførtes en lignende — egentlig kun i en Stænder-

Gottorp Slot 1618.
Stik af J. C. G. Fritsch (1743).

stat hjemmehørende — Ordning i Kongeriget med Indretningen af Landkommisærernes Landekister). Trangen til en fastere militær Organisation førte saaledes i 1630'erne endogsaa til en stærkere Betoning af den stænderske Myndighed paa dette Omraade, dog kun midlertidigt; allerede i det følgende Tiaar afløstes de adelige Bisiddere ved Landkassen, saavel som de adelige Krigskommisærere, af borgerlige.

I Krigsaarene 1658—60 var alt Fællesstyre standset. Der holdtes hverken Landdag eller Landret, og Landkassen var allerede fra 1652 sat ud af Virksomhed, idet Pengene indbetaltes særskilt til hver Landsherre og anvendtes efter Forgodtbefindende. Efter 1660 fik den, modsat Fællestyrets øvrige Organer, ikke mere sit gamle Virksomhedsomraade tilbage.

Den skildrede Tilbagegang i Stændernes og Fællesskabets Betydning ledsagedes — og begrundedes til en vis Grad — af en samtidig Videreudvikling af de to Landsdeles Forvaltningssystem og de dette underlagte Opgaver.

Inden for den gottorpske Centraladministration fuldbyrdedes den tidligere begyndte Udvikling (se II, 398). Bæreren af Centralstyret var det af borgerlige Embedsmænd bestaaende, i Aarenes Løb bestandig fastere organiserede Kancelli, ledet af Kansleren, som, modsat de kongerigske Kanslere, var en borgerlig Jurist og hyppigst en Udlænding, indkaldt fra Hessen, Pommern eller Braunschweig. Indfødte var kun Ditmarskeren Niels Junge (1598—1611) og Kielman (fra 1644). De gottorpske Kanslere var gennemgaaende dygtige Mænd, som forstod at hævde Fyrstemagten over for Landdagen. Allerede hos Braunschweigeren Erich Hedemann (1628—36) fremtræder desuden en Stræben efter at gøre den gottorpske Politik uafhængig af Kongen. I en Aarrække var Hertug Frederiks mest indflydelsesrige Raadgiver imidlertid ikke Kansleren, men Overhofmesteren, Egidius v. d. Lancken, Søn af en gottorpsk Raad og selv fra Barn af knyttet til den hertugelige Familie. Han var haard og herskesyg, en fremragende Diplomat (jvf. S. 17) og i Besiddelse af sin Herres fulde Tillid, saa at han fra 1616 og til sin Død 1631 havde den øverste Ledelse af Finansforvaltningen saavel som af Udenrigspolitikken. Med Johan Adolf Kielman (Fig. 17) opnaaede Kansleren en Førstemisters Stilling som Leder af Udenrigspolitikken og Hertugens fornemste Raadgiver i alle Anliggender — en Betydning, som dog mere skyldtes Kielmans Person end hans Embede. Han var født af holstensk Embedsmandsslægt, blev efter Studier i Udlandet 25 Aar gammel hertugelig Raad (1637) og 1644 Kansler. Baade indad- og navnlig udadtil fortsatte han paa selvstændig Maade den hævdvundne gottorpske Tradition — en stærk Fyrstemagt, gottorpsk Uafhængighed — med en hidtil ukendt Dristighed og Maalbevidsthed. Ved Tidsrummets

Slutning stod han som Sejrherr, idet det var lykkedes under den forandrede Situation i 1660 at bevare den to Aar tidligere vundne Suverænitæt for Gottorp.

Ogsaa naar Talen er om Fyrstens Raadgivere og Centralstyrets fornemste Bærere, Raaderne, fortsattes den i det foregaaende Aarhundrede begyndte Udvikling (se II, 398), men med langt større Hastighed. De adelige Landraader beholdt deres Hverv i Fællesregeringen, i Landretten og paa Landdagen, ligesom de, for det meste i Samvirken med een eller flere „lærde“, førte de diplomatiske Forhandlinger. Inden for disse, saavel som inden for den daglige Forvaltning, blev de imidlertid mere og mere tilbagetrængt af de fremmede, for største Delen borgerlige Raader. Allerede i 1603 var af 20 Raader kun 7 af indfødt Adel, 3 af fremmed Adel og 10 borgerlige, medens Tallet paa de borgerlige Raader endnu i 1590 kun havde været 2—3. Det var ikke uden Grund, naar Præsten ved Slesvig Domkirke i Kirkebønnen for Øvrigheden skal have udtalt: „Lad os bede for Kansler og Raader, som kan gøre meget baade ondt og godt.“ I Niels Junges samtidige Spareprojekt foreslaas det resolut at afskedige de fleste ikke blot af de adelige, men ogsaa af de lærde Raader, idet han sammenligner „de unyttige Tjenere“ med dovent Kød paa et sundt Legeme og henviser til salig gamle Hertug Hans, der nøjedes med 2—3 adelige Raader. Antallet af Raader aftager da ogsaa stærkt i Løbet af Aarhundredet, men saaledes, at de indfødte adelige bestandig er i Mindretal. Som „lærde Landsknægte“ tog de tyske Jurister Tjeneste hos den højst bydende Fyrste uden at knytte sig til Folk eller Land. Rustede med Citater af Romerretten kæmpede de ensidigt og ihærdigt paa Landdagen for Fyrstemagtens Sag og i de diplomatiske Forhandlinger, baade med den danske Konge og de tyske Nabofyrster, for det gottorpske Standpunkt i alle dets Faser. Forvaltningens forskellige Omraader var ikke fordelt mellem Raaderne. Dog dannede sig, fra c. 1620, en Kreds af enkelte Mænd, „Gehejmeraader“, som, uden at udgøre et formeligt Kollegium, foruden Udenrigspolitikken behandlede de vigtigste Forvaltnings- og Finanssager. Gehejmeraaderne, der talte Mænd som Egidius v. d. Lancken, Erich Hedemann, Kielman og Levin Claus Moltke, udgjorde, saavel som i mange Maader de lærde Raader overhovedet, et for Fyrstetjenesten værdifuldt Element, haardt tiltrængt over for de voksende Krav, som stilledes af Forvaltningen og af de vigtige Forhandlinger med Danmark og Udlandet.

At Ridderskabets Mænd betragtede de fræmmede med Skinsyge, selv om de ikke mere vovede at bestride Fyrsternes Ret til at tage dem i deres Tjeneste, er forstaaeligt. „*Idt mut einer vom adel jetzund woll stafferet sin, der sin brodt tho hofe verdenen schall,*“ erklærede Godske Wensin under en Samtale paa Gottorp i 1624, „*in olden tiden, wan einer ein latinisch wort*

*wuste mit inthowerpen, so was he ein grot man. Jetz-
under is dat kinderspill; nu
mut einer fast den doctoren
idt gelik dhon können.“*
(Nu maa en Adelsmand,
der skal fortjene sit Brød
ved Hoffet, være vel ud-
rustet. I gamle Dage var
man en stor Mand, naar
blot man kunde indsky-
de et latinsk Ord, men
nu er det Børneleg, nu
maa man næsten kunne
tage det op med Dok-
torerne). Forholdet til-
spidsedes i Hertug Fre-
deriks senere Aar ved de
lærde Raaders fjendtlige
Indstilling over for Ade-
len, hvis Privilegier be-
tød en Indskrænkning i
den absolutte Fyrste-
magt, saaledes som den
var fremstillet i Romer-
retten. Deres Indflydelse
bidrog derfor til at for-
stærke den mellem Her-
tugen og Ridderskabet
raadende Uvilje, som

gør sig gældende i stigende Grad i hele det 17. Aarhundrede. Et ligefrem uhyggeligt Had til Adelen har faaet Udtryk i den af Christian Albrechts Hofraad Andreas Cramer i 1660 forfattede „politiske Betænkning“, i hvilken det tilraades den unge Hertug med alle Midler, baade direkte og indirekte — f. Eks. Opmuntring af Dueller og af overdreven Luksus — at virke for Adelens Selvødelæggelse.

Udviklingen inden for den kongelige Centraladministration i Hertugdømmerne fulgte i det hele samme Linie, om end langsommere og med mindre Konsekvens. Sekretærerne i det tyske Kancelli var, ligesom de gottorpske, men modsat danske Kancellis Junkere, borgerlige; Kanslerposten, som i Aarevis kunde være ubesat, var beklædt med Mænd af fremmed Adel (i Christian IV.s sidste Aar Meklenborgeren Ditlev

Fig. 17. Johan Adolf Kielman.
Fra Epitafiet i Slesvig Domkirke. Fot.

Reventlow), af hvilke dog ingen opnaaede afgørende Betydning. Ved Siden af de ridderskabelige Landraader havde Kongen ligesom Hertugen Raader af fremmed, tysk Afstamning, dels adelige, dels borgerlige „lærde“. Raaderne, af hvilke nogle havde Titel af Hofraad eller Gehejmeraad, udgjorde imidlertid ikke en blot nogenlunde fast Kreds af fyrstelige Raadgivere, saaledes som paa Gottorp i Frederik III.s senere Aar. De udtoges og anvendtes til forskellige Tider i forskelligt Omfang og enkeltvis, ofte saaledes, at en lærd Raad eller en Kancelliembedsmand ledsagede et Antal Landraader ved diplomatiske Sendelser. I mange Tilfælde er det, paa Grund af det udenrigspolitiske Interessesfællesskab, vanskeligt at afgøre, om det var Kongen af Danmark eller Hertugen af Slesvig og Holsten, der i det givne Tilfælde repræsenteredes af Sendemændene (jvf. II, 372). Det større Virkefelt, som saaledes blev de kongelige Raader til Del paa Grund af deres dobbelte Stilling, har sikkert fjernet en Del af den Gnidningsmodstand, som var uundgaaelig paa Gottorp Slot. Heller ikke havde Christian IV, hvem en konsekvent Stræben efter Fyrstemagtens Udvidelse laa fjernt, Brug for saa krasse Penne som Hertugen. Et Modsætningsforhold bestod der dog inden for de kongelige Raadgiveres Kreds, nemlig mellem det danske Rigsraad og Kongens personlige Raadgivere, Mænd af rigstysk (men ikke holstensk) Afstamning som Chr. Pentz, Ditlev Reventlow og Oversekretæren i Tyske Kancelli, Fred. Günther, der i Aarene 1630—43 — indtil det lykkedes Ulfeld at trænge det tyske Element tilbage — udøvede en afgørende Indflydelse paa Udenrigspolitikken.

En Tilbøjelighed til at omgaa Rigsraadet ved at begunstige de af dette uafhængige tyske Embedsmænd var saaledes ikke fremmed for Christian IV, men gjorde sig langt stærkere gældende under hans mere systematisk anlagte Søn. Frederik III begyndte sin Regering med en Imødekommenhed over for Stænderne (jvf. S. 26 f.), som vel ikke er uden Sammenhæng med hans Erfaringer som Statholder i Hertugdømmerne. Hurtigt blev det dog i højere Grad hans Fortid som tysk Territorialfyrste (Ærkebiskop af Bremen), der kom til at præge hans Styrelse og give den en vis Lighed med den gottorpske — saaledes ved Indførelsen af Førstefødselsretten og af Suveræniteten for den kongelige Del. Hans Testamente (af 1652) maatte ifølge Sagens Natur i første Række dreje sig om Arvelandene, d. v. s. Hertugdømmerne. Af Interesse er Bestemmelserne om en eventuel Formynderregering, i hvilken der gives Dronningen, bistaaet af Landraader og lærde Raader, en fremtrædende Plads. I samme Linie ligger den af ham foretagne skarpere Udskillelse af Hertugdømmernes Forvaltning fra den kongerigske — altsaa af Arvelandene fra Valgriget — ved Oprettelsen (i 1648) af et Regeringskancelli i Flensborg, Aaret efter flyttet til Glückstadt. Kancelliet udgjorde et Kollegium, væsentlig

bestaaende af borgerlige lærde Raader under Statholderens Forsæde. Hermed var et Skridt sket i Retning af det i Tyskland (og andetsteds) for længst indførte Kollegiestyre ved juridisk uddannede Fagmænd — en Forløber for de snart paafølgende store Forvaltningsreformer i Kongeriget —, og den kongelige Del af Hertugdømmerne havde samtidig faaet et Forspring for de hidtil mere fremskredne gottorpske Landsdele. Kancelliets Myndighedsomraade var dog ret begrænset. Det skulde virke som Domstol i Lighed med den gottorpske Hofret og desuden behandle Politio- og Næringssager, men kun som Gennemgangsled til Tyske Kancelli.

Dette genvandt under Frederik III efter Ulfelds Fald en Del af sin Betydning som Midtpunkt for den kongelige Udenrigspolitik. Dets faktiske Leder var Sekretæren Theodor Lente (fra Braunschweig), der ligesom Kammerskriveren Christoffer Gabel (fra Glückstadt) og Kansleren i det glückstadtiske Regeringskancelli Dietrich Reinkingk (fra Kurland) havde fulgt Kongen fra Bremen. Reinkingk, der som tidligere tysk juridisk Professor var hjemme i Tidens ivrige Drøftelser af statsretlige Problemer, især angaaende Suverænitæt og Arveret, udøvede en betydelig Indflydelse ved Oprettelsen af Regeringskancelliet og Affattelsen af Arvestatuttet. I Almindelighed repræsenterede disse Politikere en Embedsmandstype, der var vidt forskellig fra de danske adelige Rigsebedsmænd — Mænd som Christian Thomesen (Sehested) og Joachim Gersdorff —, men derimod ved Snildhed, Energi, Hensynsløshed, lejlighedsvis Bestikkelighed beslægtet med den gottorpske, ligesom deres Virken havde samme Maal: Reform af Forvaltningen, Udvidelse af Fyrstemagten, ikke blot i Hertugdømmerne, men ogsaa i Kongeriget, hvor Omvæltningen i 1660 for en stor Del skyldtes deres Bistand.

Finansforvaltningen lededes for Gottorps Vedkommende af borgerlige Rentemestre (fra 1592), medens de kongelige — for Riget og Hertugdømmerne fælles — Rentemestre tilhørte Adelen. Ved en Forordning af 1656 henlagde Frederik III den hidtil i København stedfundne Revision af Amtsregnskaberne til Statholderen med nogle Raader. Det landsherrelige Budget voksede overordentligt baade paa Indtægts- og Udgiftssiden. De ordinære Indtægter var dels Told og (fra 1636) de ikke meget indbringende Licenter, dels og væsentlig Indtægterne af Amterne. Disse steg for Gottorp — bortset fra en midlertidig Nedgang som Følge af Kejserkrigen — i Aarene 1621—50 med c. 100 %, fra c. 72.000 til c. 143.000 Rdl. (af begge Hertugdømmer). De kongelige Amtsindegtter fulgte en lignende Kurve, idet de 1623—48 (fraregnet de to Krigsperioder) steg fra c. 50.000 til c. 91.800 Rdl. alene af de slesvigske Amter. Hertil kom Indtægten af Holsten, som var større for Kongens Vedkommende, da han, modsat Hertugen, havde sine fleste Marsk-

landskaber her. Stigningen har naturligvis Sammenhæng med Pengenes Fald i Værdi (idet Pengeafgifterne reguleredes i Overensstemmelse med Kursen), men skyldes i øvrigt i det væsentlige den stadig stærkere Anspændelse af Ydepligten inden for hvert Amt. Afgifterne af Møller, Fiskeri og de som Regel bortforpagtede fyrstelige Ladegaarde blev forhøjede, og særlig indbringende var Afløsningen af Ægt og Hoveri. I de gottorpske Amter var Arbejdspligten til de landsherrelige Gaarde allerede i Aarhundredets Begyndelse i mange Tilfælde afløst med en Pengeafgift, som det synes, ved Kontrakter med Landsbyer, Sogne eller Herreder enkeltvis, og 1631—32 gennemførtes denne Reform fuldstændigt. I Haderslev Amt var der fra 1622 hævet „Gerningspenge“, og ved Forordning af 1633 indførtes Afløsning af Ægt for Flensborg Amt. Disse Afgifter var, skønt visse Arter af Tjeneste var undtagne fra Afløsningen, meget betydelige, i Flensborg Amt 10 Rdl. af hver Helgaard og 5 af hver Halvgaard, i Arns Herred (Gottorp Amt) 16 Rdl. af hver Helgaard, 8 af hver Halvgaard og 4 af hver Husmand, i Løgumkloster Amt 16 Rdl. af hver Helgaard. En enkelt Krongaard, Fovslet, havde i Gerningspenge aarligt 1640 Rdl. For den landsherrelige Kasse betød Afløsningen en stor Fordel, saa at Christian IV, der i 1620'erne forgæves havde forsøgt at gennemføre samme Reform i Riget, i 1643 kunde udtale, at Indtægten af Fyrstendømmerne efter Ægtens Afløsning var steget fra 45.000 til 120.000 Rdl. Af de samlede gottorpske Amtsindtægter udgjorde Tjenestepengene en Tredjedel eller derover og var langt mere indbringende end Landgildeindtægterne.

Af de overordentlige Indtægter var de vigtigste Skatterne, som skulde bevilges af Stænderne. I Tiden efter 1620 blev de imidlertid, som vi har set, saa hyppige, at de antog Karakteren af en aarlig Kontribution. Kontributionen udskreves med et vekslende Beløb — oftest 4 Rdl. — af hver Plov, undertiden ogsaa af hver 1000 Rdl. af Kapitalen, idet man fra 1623 foruden Skatten paa fast Ejendom ogsaa begyndte at udskrive Formuesskatter. Efter 1648 udskreves Kontributionen flere, indtil 4—5, Gange aarligt, men kun med 1 à 2 Rdl. af Ploven.

Der kom efterhaanden stor Uorden i Skattevæsenet, bl. a. fordi den nedarvede Ansættelse i Plovtaal af al fast Ejendom, baade i By og paa Land, var blevet forældet. Nyt Land var vundet ved Inddigning og Opdyrkning, andre Steder var Bøndergaarde blevet øde eller inddragne under de adelige Hovmarker (som var skattefrie), mange af Byerne kunde paa Grund af Nedgang i Næringen ikke udrede den pligtige Plovskat, der udskreves med et samlet Beløb af hver By. Der arbejdedes derfor fra 1623 af kommitterede for Fyrster og Stænder paa en ny Landsmatrikel, som omsider blev fuldført 1652. Denne indskrænkede sig imidlertid til at fastsætte et Plovtaal for de større administrative Enheder

— Godser, Amter, Byer —, idet Fordelingen paa de enkelte Ejendomme blev overladt til Godsejerne og de lokale Embedsmænd. Og Grundlaget for de nye — næsten helt igennem nedsatte — Plovtaal var stadig den gamle, paa den historiske Tradition hvilende Liste, uden at en ny Beregning, endsige Opmaaling eller Vurdering af Jorden var foretaget. Man havde dog hermed opnaaet en Rettensnor for Oppebørselen, og trods dens Ufuldkommenhed blev denne Matrikel i Kraft lige til 1864.

Stænderkontributionen maatte, som vi har set (S. 42), kun anvendes til fælles Formaal, navnlig Forsvaret, og et Overskud kunde ikke paa-regnes. Andre overordentlige Indtægter var de af Landskaberne bevilgede Landbeder, og efterhaanden begyndte Fyrsterne ogsaa at inddrage Amterne i Skatteydelsen. Saaledes udskreves der 1611 og 1624 en Skat paa rørlig og urørlig Ejendom af de gottorpske Amter, Byer og Landskaber, dog først efter Forhandling med befuldmægtigede, som ved at forelægge Undersaatternes Besværinger stillede deres Betingelser og saaledes hævdede en Slags Bevillingsret i Lighed med Stændernes. Ogsaa af de kongelige Amter og Byer udskreves en Skat 1611. — Da Fyrsterne var tilbøjelige til at skaane deres Amter, som de betragtede som en Slags Kammergods, opnaaede Stænderne, der vilde sikre sig mod at blive bebyrdet mere end Amtsskatterne, at deres Skattebevillinger, trods nogen Modstand fra Fyrsternes Side, i Løbet af Aarhundredets anden Fjerdedel udstraktes til ogsaa at gælde for Amterne, skønt disse ikke var repræsenterede paa Landdagene, og skønt der desuden ved given Lejlighed blev krævet særlige Skatter af dem alene. Saaledes udskreves en Ekstraskat af de kongelige Amter og Byer 1647 og 1657 og af de gottorpske 1654. Indtægten af den sidste kalkuleredes til over 400.000 Rdl., omtrent samme Beløb, som var indkommet ved Skatten 1624, medens Skatten 1611 kun havde indbragt 121.000 Rdl. Det var Genstand for Strid mellem Fyrster og Stænder, om Amtsskatterne skulde indbetales til Landkassen eller til det landsherrelige Rentekammer. En alvorlig Ulempe var de bestandig større Restancer, navnlig i Amtsskatterne, som hobede sig op, efterhaanden som Betalingsevnen svækkedes, og nedarvedes fra den ene Besidder til den anden, uden at Myn-dighederne gjorde noget gennemgribende Forsøg paa en Reform heraf.

Ogsaa ad mere indirekte Veje — ved Inddigningsarbejder, Handelsforetagender m. m. — søgte Fyrsterne, dog oftest uden positivt Udbytte, at finde nye Hjælpkilder og skabe den Balance i Budgettet, som vanskeliggjordes ved den stærke Stigning af Udgifterne.

Christian IV begyndte med en god finansiel Status. I 1608 over-skred saaledes Indtægten, der beløb sig til 52 200 Rdl. (nemlig Amtsskatterne 48 600 — af hvilke kun 16 000 af de slesvigske Amter — plus Tolden 1800 og Renter af udlaant Kapital 1800) Udgiften med

15 700 Rdl. Endnu Regnskabet for 1624 opviser et Overskud, til Trods for en stærk Forøgelse af Udgiftssiden, især fremkaldt ved Udgifterne til Militæret og til de mange diplomatiske Sendelser — væsentlig i Anledning af Erhvervelsen af Bremen Stift — som henlagdes til Hertugdømmernes Budget. Fra det nævnte Aar bliver det vanskeligere at udskille Hertugdømmernes Finanser, fordi Regnskabet indgik som en Bestanddel af Regnskabet for Kongens aktive og passive Fordringer, for saa vidt disse afgjordes ved Kieler Omslag. Den nedadgaaende Linie er imidlertid tydelig nok. Medens Renter og Afdrag af den af Kongen udlaante Kapital (dels til udenlandske Debitorer, men dels og især til danske adelige) i Aarhundredets første Fjerdedel udgjorde store Summer, forsvandt denne Post med Aar 1626 fra Indtægtssiden, og samtidig voksede blandt de faste Udgifter Beløbene til Renter og Afdrag af de af Kongen stiftede Laan. Laangiverne var holstenske adelige. Efter det første Laan til Kalmarkrigen 1611 fulgte en Række Laan i 1620'erne og igen i 1640'erne, saaledes at Gælden til Ridderskabet, der 1630 udgjorde 318.000, ved Christian IV's Død beløb sig til c. 900.000 Rdl. Samtlige Landraader var gaaet i Kaution herfor og havde til Gengæld faaet udlagt Amtsindtægterne; i Kongens sidste Aar var næsten alle de kongelige Amter pantsatte paa denne Maade, dog saaledes, at Kongen beholdt en Del af hvert Amts Indtægter.

Ved Hjælp af Amtsregnskaberne kan man, da de fleste Udbetalinger foregik gennem Amtmanden, faa et Indtryk af, hvortil Pengene blev anvendt. Det viser sig da, at Stigningen i Udgifter til Lønninger, Bygearbejder o. l. langtfra er tilstrækkelig til at forklare den svigtende Balance. Denne fremkaldtes gennem de voksende Udgifter til Centralforvaltningen — som for de kongelige Landsdeles Vedkommende ikke kan adskilles fra den kongerigske —, først og fremmest til Krige og Militærvæsen. Tyngende var naturligvis ogsaa Renter og Afdrag af Gælden, som paa Omslagsregnskabet 1647 udgjorde c. 208.000 af en samlet Udgift paa c. 288.000 Rdl.

Under Frederik III fortsattes, indtil Opgøret 1663, ad samme Bane — Stiftelse af ny Gæld ved Laan af Chr. Rantzau og andre Landraader. Fra 1656 lykkedes det end ikke at betale Renten, og Tidsrummet sluttede da, som Christiern I i sin Tid havde begyndt i 1460.

Mere overskuelige end Kongens var, efter Sagens Natur, Hertugens finansielle Forhold. De gottorpske Landsdele var vel forskaanede for de Byrder, der fulgte med at være en Del af en større Helhed, men paa den anden Side maatte Selvstændigheden betales dyrt. Allerede før Tidsrummets Begyndelse var Budgettet tynget af Gæld, til hvis Forrentning og Afdrag der ifølge Omslagsregnskabet 1605 af en samlet Udgift paa c. 196.000 medgik 128.600 Rdl., samtidigt med, at der stiftedes nye

Laan. En Bedring indtraadte for saa vidt, som Enkedronning Sophie fra 1606 begyndte at støtte sin Svigersøn med store Laan paa lang Frist. Hertugen opnaaede herved i Stedet for de mange adelige Kreditorer at faa een, tilmed mere medgørlig, Hovedkreditor, men om en virkelig Nedsættelse af Gældsbyrden var der ikke Tale. I Johan Adolfs sidste Regeringsaar var Aabenraa og Løgumkloster foruden tre holstenske Amter pantsatte til Sophie, medens fem holstenske Amter samt Indtægten af Femern var afstaaede til Johan Frederik.

Hertug Frederik III overdrog ved sin Tiltrædelse, klar over Stillingens Vanskeligheder, Ledelsen af Finanserne til Egidius v. d. Lancken, som søgte at skaffe Dækning ved forskellige Spareforanstaltninger og endelig ved Landbeden 1624, om hvilken det i det fyrstelige aabne Brev hedder: „Da Vi ikke kan betale Renterne af Vor store Gæld, dels arvet, dels paadraget ved svære Prøvelser og andre uundgaaelige, nødvendige, nyttige Udgifter, har Vi ansøgt Vore lydige tro Undersaatter om en Landbøde, som de ogsaa har bevilget, dog paa den Betingelse, at den Slags Collectationer ikke mere skal finde Sted.“ Skatten skal udelukkende bruges til Afbetaling af Gælden, og til Sikkerhed herfor skal den, med Forbigaaelse af det fyrstelige Rentekammer, administreres af Egid. v. d. Lancken og to Landraader.

Landbeden bragte vel ikke den tilsigtede Gældsfrihed, men dog nogen Nedgang i Gælden. Mere betød Arven efter Hertuginde Augusta (død 1639), idet hendes Fordringer paa Sønnen blev udlagt som Arv og saaledes, i det mindste delvis, bragt ud af Verden. Det drejede sig herved om meget store Kapitaler, da Augusta efter sin Moder Sophie havde arvet dennes, allerede fra Johan Adolfs Tid stammende Fordringer (over 400.000 Rdl.) paa Hertugen. Dog bragte den følgende Tid stadig ny Gældsstiftelse. I Stedet for en enkelt Hovedkreditor — sin Svigermoder og derefter sin Moder — havde Frederik i sine senere Aar mange Kreditorer, som tilhørte den indfødte Adel eller Kredsen af højere Embedsmænd. Alene i 1652 rejstes nye Laan til en Sum af over 220.000 Rdl. Et Par Aar senere søgte man at standse Lavinen ved en ny Kraftanstrengelse — Nedsættelse af en Kommission og Udskrivning af en Landbøde. Ikke des mindre havde den samlede gottorpske Gæld i 1658 naaet den forfærdende Højde af $1\frac{1}{4}$ Million Rigsdaler, relativt mere end Kongens Gæld paa knap 5 Millioner af Danmark-Norge plus den kongelige Del af Hertugdømmerne.

Udgifternes Stigning skyldtes for en Del de voksende Krav, som stilledes af den moderne Statsudvikling — Forvaltning, Retspleje, Støtte af Næringslivet. Især under Frederik slugte Digearbejder og fejlslagne økonomiske Projekter store Summer. Men forholdsvis var det dog kun en ringe Del af Pengene, der anvendtes til Administration og

lignende Forma al. Saaledes beløb Lønningerne sig 1621 til c. 18.000, 1651 c. 40.000 Rdl., medens Tallene paa Hofudgifterne samtidig voksede fra c. 72.000 til c. 174.000, altsaa mere end det firedobbelte af de egentlige Forvaltningsudgifter. Det var intet Under, at Hertugens Kammersekretær allerede ved Omslaget 1598, da omtrent 50 % af samtlige Udbetalinger medgik til Dækning af Regninger fra Hoffets Leverandører, advarede sin Herre mod „den verfluchten Handel mit den Jubilirern“, eller at N. Junge faa Aar senere omtalte „Køkkenregimentet“ som „et højvigtigt Punkt, hvorom der kunde skrives mange Ark. Det kære Vildt gaar oftest i bogstavelig Forstand i Hundene, og Vinkælderen er en hemmelig Tyv . . . Hofjunkerne gaar klædt i Fløjl og Silke, som jeg ikke har set Mage til ved det kongelige eller mange fyrstelige Hoffer“. Hverken Johan Adolf eller Frederik var gode Økonomer. Hertil kom, at det lille Hertugdømme tyngedes af store Udgifter til Forsørgelse af de yngre Sønner og til Enkernes Livgeding, endelig af Krigene og deres ødelæggende Følger for hele Landets Økonomi. Alligevel havde det, da Indtægterne samtidig var stigende, maaske ikke været ugørligt at skaffe Dækning, hvis ikke den fra Fader til Søn nedarvede Gæld havde været. Det var, som vi har set, Udgifterne til Renter og Afdrag af denne, der umuliggjorde Balance i Budgettet. Samme Finansnød genfindes imidlertid i Nabolandene baade mod Nord og Syd, og de fleste Steder stod man hjælpeløs over for den, ude af Stand til at gennemføre de paakrævede gennemgribende Reformers ved Afskaffelse af Naturaløkonomien, Forholdsregler mod Skatterestancer, mod Embedsmændenes Bestikkelighed m. m.

En Kræftskade, der umuliggjorde al sund Økonomi, var det slette Møntvæsen (Fig. 18). Virkningen af den paa dette Omraade i Tyskland raadende Forvirring, allerede kendelig i Slutningen af det foregaaende Tidsrum, blev nu langt voldsommere. Landene oversvømmedes ved den livlige udenrigske Handel med fremmed slet Smaaamønt, der sugede den bedre indenlandske Sølvamønt ud af Landet. Ved stadige Kursændringer søgte man at forebygge denne Bevægelse. En i høj Grad medvirkende Aarsag til Værdifaldet var dog Fyrsternes eget Misbrug af Møntregalet. Ved at omsmelte den lødige Mønt til ny Mønt af ringere Gehalt med samme paalydende Værdi kunde der, især naar Transaktionen gentoges, indkasseres en Gevinst. Begge Fyrster gjorde sig skyldige i dette Misbrug — som for Christian IV's Vedkommende ikke kan undskyldes ved Finansnød —, Kongen navnlig fra 1619 ved Prægning af de glückstadtiske saakaldte „Rytterpenge“, en Skillingsmønt, der var lige saa slet som de gottorpske „Nældeblade“ af samme Slags. Herved steg Rigsdaleren 1600—1619 fra 33 til 48 Skilling lybsk, d. v. s. fra 66 til 96 Skilling dansk. En Bedring i det gottorpske Møntvæsen indtraadte fra 1622, i det kongelige, baade Hertugdømmernes og Rigets, først fra

Fig. 18. Mønter fra 1620'erne.

Øverste Række: Kong Christians Speciedaler, slaaet i Glückstadt 1627. Anden Række: Hertug Frederik III's Speciedaler, slaaet paa Gottorp 1626. Tredie Række: Kong Christians „Rytterpenge“ (4 Skilling). Fjerde Række: Hertug Hans den Yngres „Nældeblade“ (2 Skilling). (Nationalmus. fot.).

1625 under Pres af det danske Rigsraad og de gottorpske Raader. De forskellige, af Christian IV prægede usolide Mønter blev da underkastede en gennemgribende Nedsættelse, og Rigsdalerens Værdi til 3 Mark à 16 Sk. lybsk (d. v. s. 32 Sk. dansk) var herefter fast. Den slette Udmøntning fortsattes dog til 1629. Efter Kejserkrigens Afslutning laa Kongens Mønt i Glückstadt stille, bortset fra en Periode i 1640'erne og Krigsaarene 1657—60, da en forringet Krigsmønt prægedes af begge Fyrster — en Forholdsregel, der dog, i Lighed med senere Tidens Seddel-presse, kan undskyldes ved Nødstilstanden. Da Kursen nu var fast, har man i Handel og Vandel hjulpet sig ved at regne med en „Opgæld“ paa den underlødige Mønt. — For de økonomiske Forhold havde Møntvæsenets Usikkerhed ulykkelige Følger i Form af kunstig Prisstigning, Værdinedsættelse af alle faste Indtægter og Stiftelse af Gæld, baade offentlig og privat; den Luksus med Guldkæder, Sølvbælter m. m., som Politiforordningerne bekæmpede i alle Befolkningsklasser, stammede delvis fra en Tilbøjelighed til at søge mere varige Værdier end Pengene. Handel og Vandel led herunder, og i sidste Instans forvandlede Fortjenesten til Tab for Landsherren selv, naar den ringere Mønt begyndte at strømme tilbage i Form af Skatter og Afgifter.

Kun i Lokalforvaltningens mindre Kredse, Herredet og Sognet, bevaredes et begrænset folkeligt Selvstyre, medens Amtene var Grundlaget for den landsherrelige Administration. Under Bestræbelsen for at skabe et fastere og mere tidssvarende Styre maatte Amtmændenes Betydning være stigende. Hertugen mente at finde de bedst skikkede — og maaske ogsaa de føjeligste — Amtmænd blandt Mænd af fremmed adelig (undertiden ogsaa borgerlig) Herkomst. Trods Landdagens Indsigelser blev disse allerede fra Tidsrummets Begyndelse foretrukne for de indfødte (se S. 4), hvorimod Kongen næsten udelukkende tog sine Amtmænd af Ridderskabet. Inden for de enkelte Amters skete der et ikke ringe Lovgivningsarbejde, eksempelvis for Flensborg Amt ved Claus Ahlefeldt og senere ved Cai Ahlefeldt. — De finansielle Reformen er berørt ovenfor; Indtægterne forøgedes, Domænerne bortforpagtedes, og ved Afløsning af Hoveriet skete en delvis Overgang fra Natural- til Pengeøkonomi. I det hele var Amtsforvaltningen dog vedblivende tungt virkende og indviklet, ogsaa fordi en Sammensvejsning af de meget uensartede Bestanddele (især stammende fra tidligere kirkeligt Gods) inden for hvert Amt ikke blev gennemført. Det er betegnende, naar Amtsskriveren i Aabenraa foreslaar at benaade en Drabsmand, der er svoret fredløs af Sandemændene, da det vil blive vanskeligt at bemægtige sig hans Person, fordi der i hans Landsby — Strandelhjørn — kun er een fyrstelig Undersaat, men syv kongelige, hos hvem han kan søge Tilflugt.

Inden for Retsplejen fortsattes Udviklingen i samme Spor som tidligere (se II, 396). Den reviderede Landretsordning af 1636 var ogsaa gældende for Underretterne. Større almene Lovarbejder i Lighed med Christian IV's for Kongeriget fremkom i øvrigt ikke, men Recessen af 1643 fik ogsaa Anvendelse i de kongelige Landsdele. I en Del Stadsretter for hertugelige Byer (Husum, Ekernførde, Frederiksstad, Tønning) fik Romerretten (primær eller subsidiær) Gyldighed i Kriminalsager, men i øvrigt var Jydske Lov, uden fremmed Paavirkning, som tidligere Grundlaget for hele Retsvæsenet, og Domsmyndigheden udøvedes af Borgere og Bønder — Raadmænd, By- og Herredsfogeder — med og uden Sandemænd og Nævninger. Der forekommer dog nu Eksempler paa, at Herredsfogeden er en Mand fra Købstaden, og Stillingerne som Herreds-, Hus- og Sognefoged, Amtsskriver o. l. har ofte været knyttet til de samme Slægter, ligesom de kunde beklædes successive af samme Mand, saa at de første Spor af en Embedsstand træder frem. Blandt Bevismidlerne fik Vidnebeviset og de skriftlige Beviser — Tingsvidner og andre Dokumenter — mere og mere Betydning, medens Tylvtereden afskaffedes ved hertugelig Forordning af 1606 og kongelig Forordning af 1646. Angaaende den adelige Birkeret krævede den reviderede Landretsordning, at der i hvert enkelt Tilfælde skulde føres Bevis for Retten til dens Udøvelse, og, uden for Sydøstlesvig, søgte de adelige Fæstebønder endnu i Almindelighed til Herredstinget. I øvrigt var Rettergangen ved Birkestinget i Sønderjylland den samme som ved Herredstinget, saaledes at Godsejeren vel udpegede Nævninger og Bisiddere, men ikke selv dømte.

De højere Domstole var — bortset fra den adelige Landret (jvf. S. 6 og 18) — Amtsretten, hvortil for Gottorps Vedkommende kom Hofretten (II, 396) og for den kongelige Del fra 1649 Regeringskancelliet i Glückstadt. Desuden havde det fyrstelige Kancelli, der, modsat Domstolene, altid var i Funktion, megen Betydning for Retsvæsenet som forberedende Instans.

2. ADELEN.

Fyrstemagten besejrede Stænderne, d. v. s. Ridderskabet. Landdagens lange, angstelige Bønskrifter vidner ikke om Kraft eller Dygtighed. Som politisk Magtfaktor afløstes Stænderstyret af den fyrstelige Forvaltning, men ogsaa inden for denne tilbagetrængte Hertugerne det indfødte adelige Element. Med det kongelige Styre — baade det lokale og, i mindre Grad, det centrale — forholdt det sig noget anderledes (se S. 54 og 46). Dygtige og fortjente kongelige Amtmænd var Claus Ahlefeldt til Gelting i Flensborg, Jørgen Ahlefeldt i Haderslev, Cai Ahlefeldt

i Flensborg og Haderslev. I Aarhundredets Begyndelse ansaa Ditlev Rantzau tillige med Gert Rantzau og Balthasar Ahlefeldt for Christian IV's mest formaaende Raadgivere i Hertugdømmerne. Ahlefeldter, Rantzauer og Buchwaldter anvendtes af Kongen i diplomatiske Sendelser, om end den afgørende Indflydelse hyppigt laa hos Raader og Embedsmænd af fremmed Afstamning.

I alle Krigene tjente Ridderskabets Mænd. Under Kejserkrigen udmærkede Marquard Rantzau og Jørgen Ahlefeldt sig ved Forsvaret af Glückstadt og Krempe, under Svenskekrigen deltog Claus Ahlefeldt (Christian IV's Svigersøn) tillige med sine to Fætre, Hans og Frederik Ahlefeldt (til Maslev) med Berømmelse i Københavns Forsvar, samtidig med at Militærvæsenet i Hertugdømmerne lededes af Frederik Ahlefeldt (til Søgaard), Cai og Ditlev Ahlefeldt som Generalkrigskommissærer. Det var intet Under, at Aarhundredet kaldtes det „ahlefeldtske Sekel“.

Skønt Hertugen i mere egentlig Forstand var Landenes egen Fyrste, foretrak Flertallet af Adelen (og især de ypperste Slægter) overhovedet kongelig Tjeneste, idet det vel er gaaet flere som Ditlev Ahlefeldt, der „fandt det mere ærefuldt at tjene en stor Konge end en Fyrste, i det Haab, at der i saadan Tjenste vilde forefalde mere artige Affairer i civile og militaire Sager, hvori jeg kunde øve min Forstand, end paa Gottorp“. Med det kongevenlige Sindelag var i adskillige Tilfælde forbundet en fjendtlig Indstilling over for Gottorp, specielt over for Kielman og hans Krav paa „servil Lydighed“ af alle Embedsmænd. — Tjenesten kunde, som vi har set, forefalde lige saa vel i Kongeriget som i Hertugdømmerne, og en varig Tilknytning til Danmark blev ikke sjælden Følgen. De Mænd, der ægtede danske Adelsdamer, beklædte Embeder i Kongeriget og ejede Gods baade Nord og Syd for Kongeaen, kan til en vis Grad betegnes som Arvtagere af det 16. Aarhundredes tysk-danske Helstatspolitik, hvis Bærere havde været Johan og Henrik Rantzau og endnu til Dels dennes Søn Gert, der indtog en Mellemstilling mellem den gamle og den ny Tid. Ligevægten var dog nu forstyrret, idet Tyngdepunktet forskubbede sig fra Hertugdømmerne til Kongeriget, og en stærk, ja absolut Kongemagt blev mere og mere Hovedformaalet, over for hvilket Stændermagtens Politik efterhaanden kun kunde indtage en underordnet Stilling. Ridderskabet eksisterede vel stadigt, men i en svækket Skikkelse, og dets mest fremtrædende Mænd sprængte dets Rammer. Gert Rantzaus Søn Christian Rantzau til Breitenburg, Statholder i Hertugdømmerne, tysk Rigs-greve, Ejer af en Række nørrejydske Godser, Lensmand paa Tranekær, efter 1660 Frederik III's Premierminister, havde maaske snarere sin Rigdom og en heldig Skæbne end sine Evner at takke for sin glimrende Karriere; Træk af Dekadence, en overvættes Pragt- og Rangsyge er

fremtrædende hos ham. Hans Svigersøn, Frederik Ahlefeldt, hvis Løbebane fulgte samme Linie baade i Hertugdømmerne og Riget, var derimod en Mand af fremragende Statsmandsevner, som han viede ikke blot Ridderskabets Sag (jvf. S. 31 f.), men ogsaa og i højere Grad den enevældige Konges Tjeneste.

Paa et vigtigt Omraade — nemlig Pengenes — var de to Landsherrers Forhold til Ridderskabet ensartet. Godsejernes Pengeforretninger havde vel ikke længere samme internationale Rækkevidde som tidligere (II, 402 f.), men inden for Landenes Grænser var der stadig rig Lejlighed til at gøre Kapitaloverskuddet frugtbringende. Af danske Adelslægter kan nævnes en Række — Friis, Brahe, Munk, Gjø m. fl. — hvis Gods, som Sikkerhed for Laan, i dette Tidsrum helt eller delvis gik over paa holstenske adeliges Hænder. De største Debitorer var Kongen og Hertugen. Som vi har set (S. 50), afløstes Christian IV's Laan til den danske Adel fra 1626 af hans — og senere Frederik III's — Laan af den holstenske Adel — et talende Bevis paa Forskellen i Adels Formuesforhold i Riget og Hertugdømmerne. Kredsen af de kongelige Kreditorer var meget stor; Omlagsregnskabet 1647 nævner saaledes ikke mindre end 60 Personer af Ridderskabet, af hvilke 23 var Kvinder; Rantzauer og Ahlefeldter var repræsenterede med henholdsvis 15 og 7. — Hertugens Gæld til Ridderskabet var nedarvet fra det foregaaende Tidsrum og stadigt stigende. 1598 medgik der til Forrentning og Afdrag c. 26.000 Rdl., 1605 c. 128.600, samtidigt med, at der rejstes nye Laan paa 128.000 Rdl. Ved Aarhundredets Midte var Renten af lignende Størrelse (eller maaske større), og Gældsstiftelsen vedblev (jvf. S. 50 f.). Hertugens ridderskabelige Kreditorer — som udgjorde Flertallet af Laangiverne — var, med enkelte Undtagelser, ikke identiske med Kongens Kreditorer af samme Klasse.

Grundlaget for Adels Velstand — som saaledes var notorisk i Forhold til Fyrsterne og overhovedet til det øvrige Samfund — var Godsbesiddelsen. Inden for Fordelingen af Besiddelsen af Landejendommene fulgte Udviklingen samme Linie som tidligere (se II, 400 ff.). Hans den Yngre udvidede sit Godsomraade, Christian IV og den gottorpske Hertug fortsatte, om end efter en mindre Maalestok, Fortidens Erhvervelse af Domænegods i Haderslev, Tønder og Aabenraa Amter. Adels Besiddelser i Mellem- og navnlig i Nordslesvig var spredte, men talte dog enkelte Storgodser (Gram og Søgaard), medens dens Storgodsomraade i Dänischwold, Svansø og de tilgrænsende Dele af Angel stadigt udvidedes. Samtidigt udbredtes Stordriften, især i det nævnte sydøstlige Omraade, mindre i de nordlige Egne, hvor Godserne bevarede en Del Strøgods, bortfæstet til Bønder. Antallet af Bøndergaarde i Svansø (det store Flertal under Adelen, et Mindretal under Hertugen eller Dom-

kapitlet), som 1543 og 1564 var uforandret, nemlig 470, var 1652 faldet til 363. Med Stordriften fulgte forøget Hoveri og med det tvungne Hoveri Livegenskab (se S. 62 f.) — en Udvikling, der dog først naaede sit Højdepunkt i det følgende Tidsrum.

Inden for Godsdriften tog de økonomiske Fremskridt Fart. Mejeridriften, som hidtil kun havde haft Betydning i Marsken, indførtes med Hollændere som Læremestre — en „Hollænder“ som Mejeriforpagter nævnes første Gang i det angelske Gods Runtofts Regnskab 1614, Salg af Smør 1610 —, og Koholdet voksede paa Studeavlens Bekostning. Medens Græsningsomraadet og, i Sammenhæng hermed, Besætningens Størrelse kunde variere, saa længe Studeavlen med den raske Vekslen af Køb og Salg var herskende, krævede Mejeridriften hvert Aar et nogenlunde ensartet Antal af Græsmarker. Hermed fulgte, at den hidtidige uregelmæssige Driftsmaade (se II, 433) afløstes af en regelmæssigere Vekseldrift mellem Ageraar, Græsaar og Brak, og det saakaldte „Kobbelbrug“, som udviklede sig af det tidligere herskende Græsmarksbrug, blev saaledes fra Aarhundredets Midte herskende i det østlige Slesvig og Holsten, idet det fra Godserne bredte sig til Bøndergaardene saa langt mod Nord som til Aabenraaegnen. Denne for sin Tid fremskredne Driftsmaade, der var ledsaget af en Indhegning af de enkelte Marker eller „Kobler“ med levende Hegn, gav Hertugdømmernes Landbrug en Førsterangsstilling i Forhold til Kongeriget, som det længe skulde bevare.

Med Overskuddet af Landbrugets Korn og Kvæg drev Godsejerne Handel, og Landdagsbeslutninger sikrede Adelen Ret hertil, 1616 dog med Forbud mod Forkøb. I Sammenhæng med Standsfølelsens Vækst fulgte imidlertid en Følelse af, at Handel og Vandel „ikke er anstændig og sømmelig for adelsmæssige Standspersoner“, som Johan Adolf 1615 udtrykker sig over for Bertram Rantzau m. fl., da disse har understaaet sig ikke alene „at føre en stor og stærk Kornhandel“, men endogsaa til videre Afsætning at indføre „indtil 2000 Tdr. Rug fra Dantzic og andre Steder“. I den internationale Storhandel og Langfart til Søs synes Adelen nu ikke længer at have taget synderlig Del, vel nærmest fordi Anvendelse af Købmænd som Mellemmænd har været fordelagtigere i en Tid, da Kravet til Sagkundskab var voksende.

Det kunde saaledes have Udseende af, at Ridderskabet, trods Tilbagegangen i politisk Betydning, havde bevaret, paa enkelte Punkter endogsaa styrket, sin sociale og økonomiske Magtstilling. Denne Opfattelses Rigtighed har dog sin Begrænsning. De Faktorer, som fra Aarhundredets anden Fjerdedel hidførte en almindelig økonomisk Nedgang — Krige, Skatter og navnlig Prisstigningens Standsning — maatte naturligvis ogsaa gøre sig gældende for Godsejernes Vedkommende, saa at Virkningen af de

Fig. 19. Ditlev Ahlefeldt.
Maleri (af ukendt Kunstner) paa Tranekær.

ovenfor omtalte Reformer af Driften først skulde vise sig i en senere Tid, under gunstigere Betingelser. Hertil kom særlige Forhold, der tærede paa Adelen's Velstand. Den fortsatte Arvedeling af Godset, hvor dette endnu havde Karakteren af Strøgods, virkede svækkende, ligeledes de store Fordringer, der stilledes til Brudens Medgift og Enkens Livgeding, saavel som til Ungdommens Uddannelse paa kostbare Studierejser. Samme Virkning havde den overdrevne Luksus, som udfoldedes, naar Lejlighed gaves, ved den, som det synes, idelige Kehraus af Festligheder hos Slægt og Venner — „*man war immer unterwegs und meist*

betrunken“. Regeringens mange Politiforordninger søgte vel at dæmme op herfor, men Kravene til Adelen var yderst liberale; saaledes befaler en Forordning af 1650, at Omkostningerne ved en insolvent adeligs Ligfærd ikke maa overstige 500 Rdl. Resultatet blev for manges Vedkommende en Forarmelse, der gav sig Udtryk i et stigende Antal Konkursen inden for Adelen — besynderligt nok samtidigt med, at den landsherrelige Gæld til Adelen antog et større Omfang end nogen Sinde. Gods og Kapital var nemlig ikke gaaet tabt for Standen, men samledes paa stadigt færre Hænder. Kredsen af de Slægter, der betød noget, indsnævredes, ikke blot paa Grund af den skildrede økonomiske Udvikling, men tillige fordi Adelen, under Indflydelse af en bestandig stivere Rangs- og Standsfølelse, i stigende Grad lukkede sig af for Tilgang ude fra. Derimod var ægteskabelige Forbindelser med danske Adelsdamer ret hyppige, men Resultatet blev i de fleste Tilfælde en hel eller delvis Tilnytning til Kongeriget.

Ogsaa i moralsk Henseende mærkes Virkningen af de nedbrydende Kræfter. Studierejserne, som tiltog i Længde og Kostbarhed, var ofte ødelæggende for de unges Moral og Sundhed. Ikke mindst i Forholdet til Kvinderne og blandt disse selv mærkes Demoralisationen. Hemmelige Bortførelser, ulykkelige Ægteskaber og Ægteskabsbrud var hyppige. Hos begge Køn var Voldsomhed og Haardhed fremtrædende Træk. Karakteristisk er den Ubarmhertighed, hvormed uformuende Kreditorer i Aarevis holdtes indespærrede, undertiden af deres egne nære Slægtninge, i „ærligt Indlager“, hvorved forstaas Gældsfængsel, som Regel i et offentligt Herberge, i hvilket Skyldneren maatte blive i Arrest, indtil Gælden var betalt, under Fortabelse af sin Ære, hvis han ikke adlød Kreditors Indmaning. Saaledes endte den engang hovedrige Fru Beate Ahlefeldt sine Dage i Indlager i et Herberg i Husum, hvori hun var indmanet af sin Broder, og Claus Rantzau holdtes i 5 Aar i Indlager af sin Svigersøn. Medens Indlageret (der ogsaa gjaldt for de uadelige Stænder) allerede 1577 var afskaffet i det tyske Rige, fornyedes det i Løbet af dette Tidsrum gentagne Gange for Hertugdømmerne, idet det betragtedes som Kreditvæsenets bedste Sikkerhed. Ved Siden af Vildskaben findes der dog ogsaa, undertiden uformidlede hos de samme Personer, Træk af aandelig Sans og Menneskekærlighed, hvorom Stiftelser af Hospitaler og Fattighuse, Legater til Kirker og Skoler bærer Vidne. Et oplysende Eksempel er Drude v. Qualen, der overfaldt en anden Adelsdame med Slag i Itzehoe Klosterkirke, og hvis Klosterhævning blev frataget hende paa Grund af hendes Ødselhed — men som ved sin Død efterlod sig seks Bind af hende selv forfattede opbyggelige Skrifter! — Fejderne afløstes nu af Dueller, som dog blev forbudt ved fyrstelige Forordninger. I det hele taget gjorde Øvrighedens Magt sig

stærkere gældende til Gavn for Landefreden. Det mægtige Ridderskab havde ikke kunnet holde Justits inden for sine egne Rækker. Paa Landdagene arbejdede Fyrsterne derfor, til Dels støttede af Adelen selv, for en bedre Retsorden, hvilket paa visse Punkter ogsaa opnaaedes ved Recessen af 1614 og den reviderede Landretsordning af 1636.

De unges Studierejser fik mere og mere Karakteren af kostbare Kavallerrejser til Frankrig og Italien, i nogle Tilfælde endogsaa til Orienten. Efter Sorø Akademis Oprettelse 1623 begyndte ikke faa adelige Drenges Uddannelse her. I øvrigt foregik det forberedende Studium i Helmstedt, Strassburg, Heidelberg eller ved et nederlandsk Universitet, hvorfra Turen gik til Frankrig, som i dette Tidsrum blev Hovedlandet. Herfra søgte man videre til Italien, hvor navnlig Siena var meget besøgt. De reformerte Universiteter var foretrukne for de lutherske, dog næppe af religiøse Grunde. Uddannelsen var nu ikke længer væsentlig latinsk-teologisk, men rettet mod Tilegnelse af de fremmede Landes, især Frankrigs Sprog og Kultur, og paa dette Omraade ikke uden Frugt. En vis Verdensmandsdannelse, hos nogle kun en ydre Form, hos andre mere dybtgaaende, begynder i Sammenhæng hermed i Tidsrummets Slutning at præge Adels- og Hoflivet. Hvis Adelen tidligere til Trods for sin Lærdom og sin Pragtudfoldelse havde haft mange Træk — Haardhed, Rethaveri, Processyge — tilfælles med en senere Tids Almue, begyndte Almuepræget nu at svinde, baade hos Mænd og Kvinder. Adelsfruen, som vi kender hende fra det foregaaende, lige rivende dygtig til at skøtte Godsdrift og Forretning som Husholdning og Tyende, eksisterede endnu, men en anden, mere forfinet Type, hvis Indflydelse især gjorde sig gældende i Selskabslivet, er under Udvikling. Et smukt Eksempel paa den nye Epokes Adelskultur er Ditlev Ahlefeldt (Fig. 19), der tjente Kongen med Dygtighed baade som Officer og Diplomat og desuden drev filosofiske og politiske Studier. I sin Selvbiografi har han tegnet sig selv — en Personlighed af brav Karakter, i Besiddelse af en vis Dannelse, belæst, sprogkyndig, Kavalier og Verdensmand. Ved den Friskhed og Oprindelighed, der præger dette Værk, er det en rigere Kilde at øse af end Henrik Rantzaus latinske Digte og Epistler, medens det paa den anden Side staar langt under det samtidige danske Memoireværk, Leonora Christines Jammersminde.

3. BØNDER.

I det sydøstlige Slesvig fortsattes den tidligere begyndte Udvikling med Nedlæggelse af Bøndergaarde og Udvidelse af Hoveriet for de tilbageblevne Fæstebønder. Godsejerne gik ofte frem med stor Vil-

kaarlighed. Saaledes købte Godske Rathlau til Gereby i Svansø 1604 af Domkapitlet Landsbyen Rinkenæs ved Slien, som blev nedlagt og omdannet til en Mejerigaard; Bønderne blev fordrevet uden at faa den ringeste Erstatning, end ikke for deres paa egen Bekostning opførte Huse. Det var da intet Under, at Landsherrens eller Domkapitlets Fæstere gjorde fortvivlet Modstand mod at blive Adelsbønder. Da Hertugen 1631 solgte Landsbyen Gosefeld Syd for Ekernførde til Ditlev Brockdorff til Vindeby, blev denne modtaget af de sammenstimlede væbnede Bønder med høje Raab om, at de aldrig vilde tjene nogen Adelsmand, saa kunde man gøre med dem, hvad man vilde. Hertugen kan fratage dem alt, hvad de ejer, men at sælge deres „*Leib und Seele*“ har han ikke Magt til. I et Bønskrift til Kongen protesterer de mod „den ukristelige Skik og Sædvane som i Tyrkiet med Salg af Undersaatter, som hidtil kun har været gængs mellem de adelige indbyrdes“. Hertugen har ved Soldater ladet dem bringe til Vindeby, hvor de har maattet sværge Ditlev Brockdorff Troskab, og de er blevet tvungne til at gøre Hoveri „hver Hverdag fra tidlig Morgen til Nat“, da Undersaatterne under Vindeby dels er døde, dels undvegne eller ruinerede under den sidste Krig. Christian IV svarede med en streng Befaling til Brockdorff om ikke at besvære Bønderne ud over Ret og Rimelighed, men deres Bøn om, hvis Kongen ikke selv vilde købe Landsbyen, at maatte drage frit bort, blev naturligvis ikke imødekommet.

Hele denne Episode giver et typisk Billede af de Kaar, som Bønderne frygtede og i mange Tilfælde med Rette under den adelige Godsejers Regimente: Hoveriet, den tvungne Overtagelse af øde Gaarde, først og fremmest Livegenskabet. Som vi har set (II, 406), havde dette strengere Hørighedsforhold, ved hvilket Godsejeren gjorde et Stavnsbaand gældende, ikke blot for Fæsternes egne Personer, men for deres Hustruer og Børn af begge Køn, allerede i Slutningen af det foregaaende Aarhundrede fra Holsten bredt sig til Sydslesvig. Dets Opstaaen kan ikke føres tilbage til nogen Lovparagraf, men et Middel til dets Gennemførelse gav Regeringen Adelen ved Haderslevrecessen af 1614. Ved denne blev Landdagens Indsigelse — første Gang fremsat 1597 — mod, at de bortløbne adelige Fæstere søgte og fandt Beskyttelse paa fyrstelig Grund, endelig taget til Følge af Landsherrerne, idet de lovede ikke at ville modtage opsætsige undvegne Bønder, forudsat at Godsherrerne forpligtede sig til at behandle deres Undersaatter kristeligt og retmæssigt, saa at de ikke blev tvungne til Flugt. I Henhold til denne Forordning, som i 1617 udvidedes med den Bestemmelse, at den adelige Fæstebonde ikke maatte drage bort uden „vigtig Grund“, blev Retsforholdet i hvert enkelt Tilfælde undersøgt af de landsherrelige Embedsmænd eller af Magistraten i den By, hvor Bonden havde søgt Tilflugt.

Akterne i disse Sager giver et levende Indtryk af Forholdet mellem Adelen og dens livegne. Marie Brun, Fæster under Østergaard i Kappel Herred, havde en Søn, der var Skrædder og Livgardist hos Hertugen af Braunschweig. Denne førte under et Besøg i Hjemmet sin Søster med sig til Braunschweig, til stor Forbitrelse for Godsejeren Henning Pogwisch, som ved sine Trusler gjorde Tilværelsen saa usikker for Modernen, at hun søgte Tilflugt i Husum. Pogwisch's Anmodning om at faa den undvegne udleveret, for at hans Hus og Jord ikke skulde blive øde, blev afslaaet af Hertugen, under Henviisning til, at Marie Brun havde anmeldt sin Bortrejse og tilbudt at anføre gyldige Grunde herfor. En samtidig Sag angaar Jacob Troelsen, en af elleve fra Bukhagen i Angel undvegne Fæstebønder. I sit Bønskrift beretter han, at Godsejeren, Wulf Pogwisch, for otte Aar siden har taget begge hans Børn, en Dreng paa 12 og en Pige paa 10 Aar, fra ham op paa Herregaarden, hvor han holdt dem saa slet og haardt, at de løb bort. Pogwisch har derefter truet Faderen med haardt Fængsel, hvis han ikke skaffede Børnene tilbage, og da Jacob Troelsen havde et afskrækkende Eksempel for Øje i en anden Bonde, som var blevet Krøbling som Følge af langvarig Indespærring, flygtede han til en Landsby (Rygge) under Hertugens Jurisdiktion, hvor han nu har boet i syv Aar. Hertugens Svar paa hans Bøn om Beskyttelse var en Befaling til alle Embedsmænd til at udlevere de undvegne til Wulf Pogwisch, medmindre nogen af dem skulde vise sig at have haft vægtig Aarsag til Flugt. Udfaldet af Sagen kendes ikke.

Adelens undergivne var ikke retsløst stillede, men det er mere end sandsynligt, at baade Loven og dens Udøvelse har givet Rum for megen Vilkaarlighed, og at den gottorpske Regering har krævet vægtige Grunde for at give Bonden Ret. Selve den Omstændighed, at Bønderne ofte ikke saa anden Udvej end at flygte til en anden Jurisdiktion, viser, hvilke mislige Følger den adelige Birkeret havde. Et fremherskende Træk er Godsejernes Iver for at holde paa deres Folk — Mænd og Kvinder, voksne og Børn —, idet Trangen til Arbejdskraft har gjort sig gældende med det mere fremskredne Landbrug. I Overensstemmelse hermed forsvare Adelens sit Standpunkt med Henviisning til, at Gaarde og Jorder ikke kan ligge øde og med Hævdelse af sin Myndighed som Øvrighed. „Det vilde,“ skriver Wulf v. Damme til Hertugen, „faa farlige Konsekvenser, hvis den ene efter den anden af mine Undersaatte, som er født, underholdt, opdraget og gjort til Folk paa min Grund og Jord, uden Aarsag, af lutter Opsætsighed skulde kunne løbe over paa Fyrstelig Naades Grund og blive modtaget og beskyttet af Eders Embedsmænd og saaledes unddraget deres rette Øvrighed.“ Begunstiget af Udviklingen, af Adelens voksende Godsejermyndighed og af den stigende Efterspørgsel efter Arbejdskraft bredte de adelige

Fæstebønders Livegenskab sig saaledes i Løbet af dette Tidsrum over Dänischwold og Svansø, hvor de sidste fri Bønder blev livegne i Aarene omkring 1690, samt herfra til spredte Godser Nord for Slien, navnlig i Angel. Selv inden for dette begrænsede Omraade var Livegenskabet dog længe om at naa til fuld Anerkendelse som almengyldigt. Endnu i 1613 udtaler Landsherrerne sig i betingede Vendinger om Berettigelsen af Ridderskabets herpaa rettede Krav, og det følgende Aar kunde det under en Retssag hævdes, at en Fæstebonde i Fyrstendømmet Slesvig kan drage bort, naar han har opsagt sin Junker et halvt Aar i Forvejen. Ogsaa den Kendsgerning, at Godsherren i nogle Tilfælde sluttede en Overenskomst om Forbliven paa Godset med en enkelt af sine undergivne, tyder paa, at Livegenskabet som Institution endnu var i sin Vorden.

Af en anden Karakter var Forholdene i Nord- og Mellemslesvig, bortset fra det sydlige og østlige Angel (jvf. II, 406 ff.). Bønderne var personligt frie, dels Selvejere, dels Fæstere, og blandt disse hørte det store Flertal under Landsherren, idet det adelige Storgods kun havde ringe Udbredelse.

Det er nu muligt at faa et Begreb om Bøndergaardenes Tilliggende. Endnu ansaa den gamle Regel, at enhver Bonde (bortset fra særlige „Enemærker“) skulde have lige store Dele af Landsbyens Agerland, Eng, Overdrev osv., for gældende Norm (i det mindste i Teorien), og man kan ogsaa finde Landsbyer, f. Eks. Varnæs og Kassø i Aabenraa Amt, Grumtoft og Grimmerup i Flensborg Amt, hvor alle Gaarde var lige store. Men i øvrigt gik Udviklingen netop i dette Tidsrum bort fra Ligheden. I det frugtbare nordlige Angel (Husby Herred) havde (i 1643) de fleste Gaarde omkring 70, saa godt som ingen over Hundrede eller under et halvt Hundrede Tdr. Land. I Aabenraa Amt, hvorfra der gennem Johannes Mejers Kort (med tilhørende Jordebogsefterretninger) af 1641 (Fig. 20 og Bilag) haves særlig gode Oplysninger, varierede Tilliggendet — for at tage nogle Stikprøver baade fra Vest og Øst — i Hellevad fra c. 100 til godt 300 Tdr. Land, hvoraf de to Tredjedele Hede; i Bodum fra c. 75 til c. 150 Tdr. Land, hvoraf godt en Tredjedel Hede, Resten Ager og Eng; i Hovslund fra c. 125 til c. 200, hvoraf knap en Fjerdedel Hede og lige saa meget Eng, Resten Agerland og Skov; i Genner fra c. 65 til c. 160 (en enkelt endog c. 260), hvoraf Halvdelen Agerland og Resten Eng og Skov; i Løjt-Kirkeby fra c. 75 til c. 180, hvoraf c. en Femtededel Hede, en Tiendedel Skov og Resten Ager og Eng. Et Gennemsnitstal for hele Amtet siger ikke meget, men alt i alt havde Gaardene altsaa et betydeligt Tilliggende, veksellende fra et halvt Hundrede til et Par Hundrede Tdr. Land eller mere.

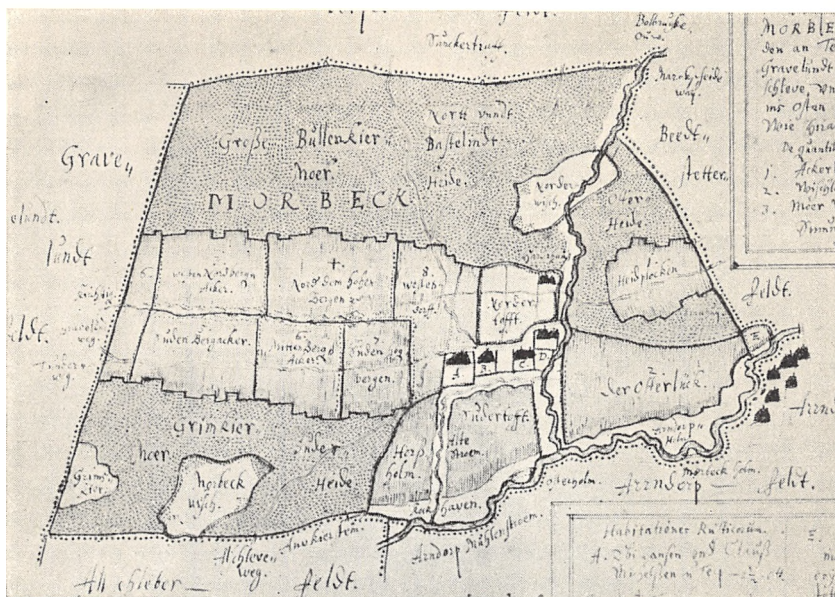

Fig. 20. Johs. Mejers Kort over Maarbæk, Bedsted Sogn, Aabenraa Amt. c. $\frac{1}{2}$ St. Det skraverede angiver Agerland, det prikkede Hede og Mose, det hvide dels Tofstjorden, dels Eng (Rigsarkivet fot.).

Endnu højere (nemlig fra c. 70 til c. 270) bliver Tallene, hvis Jordebøgerne bruges som Grundlag. Aabenraa Amts Jordebog for 1609 opgiver et større Tilliggende (end Johs. Mejer) for den enkelte Gaard og et i tilsvarende Grad lavere Antal Gaarde (da Landsbyens samlede Areal er det samme). Antallet af Besiddere er derimod omtrent ens (eller rettere lidt større), idet Jordebogen i de fleste Tilfælde (i Kraft af det herskende Sameje, jvf. II, 408) har to eller flere (indtil seks) Besiddere paa hver Gaard, medens Mejer gennemgaaende kun har een Mand pr. Gaard. En Deling af Gaarden mellem dens Besiddere har altsaa fundet Sted (saa vidt man kan slutte af Mejers Kort saaledes, at ogsaa Bygningerne er blevet delt eller nye opført), men Tidspunktet herfor kan kun i de færreste Tilfælde oplyses. Delingen er sikkert foretaget efter Behov, til forskellige Tidspunkter og muligvis i nogle Tilfælde allerede inden 1609, idet Jordebøger og lignende Lister, hvis Formaal kun var at skaffe Grundlag for Oppebørslen af de fyrstelige Indtægter, har indskrænket sig til at angive de gamle Enheder af Jord (for Nord-slesvig i Otting) med tilhørende Afgifter, uden at tage Hensyn til bestaaende faktiske Delinger. Den tilsvarende Fordeling af Byrderne var altsaa endnu ikke foretaget af Skattemyndighederne, men blev overladt til de

paagældende Bønder selv. En Fortegnelse af 1632 har endnu samme Antal Gaarde og omtrent samme Antal Besiddere som i 1609, medens en Jordebog af 1649, som har omtrent samme Tal som Mejer, omsider har ført Beregningen à jour. Forskellige Træk tyder paa, at Udjævningen mellem Antallet af Gaarde og Besiddere i det væsentlige har fundet Sted i Tidsrummets første Aartier eller i alle Tilfælde ikke meget før.

Naar Antallet af Besiddere ikke i væsentlig Grad forøgedes — idet Summen af disse i Aabenraa Amt kun steg med $1\frac{1}{2}$ Procent fra 1609 til 1641 —, kan heraf sluttes, at den i det foregaaende (II, 408) skildrede Arvegang, ifølge hvilken kun een af Arvingerne overtog Gaarden, medens de andre tilfredsstilledes paa anden Maade, har fæstnet sig. De hos Johs. Mejer anførte Tilfælde af Sameje er yderst faa. Resultatet bliver da, at Ejendomsforholdene har krystalliseret sig i dette Tidsrum med det Antal Besiddere og Gaarde, som var Frugten af Fortidens Sameje eller Arvedeling, saaledes at en Fortsættelse af Delingen som Regel ikke mere fandt Sted. Dette gælder i lige Grad Fæste- og Selvejergaarde (saa at der ved Udtrykket „Sameje“ lige saa vel skal forstaaes „Samfæste“). For det øvrige Øst- og Mellemslesvig foreligger ikke tilstrækkelige Oplysninger, men det er ikke sandsynligt, at der har været store Forskelle mellem Tilstanden her og i Aabenraa Amt. I en Samling af de for Flensborg Amt gældende Lovbestemmelser forbydes det at dele Selvejergaarden ved Salg eller Arv; Arvingen skal betale for Gaarden, hvad den efter gode Mænds Vurdering kan bære. I 1629 synes Samejet ogsaa at have været ret sjældent i Amtet.

Bøndergaardenes Tilliggende var altsaa, selv om man i mange Tilfælde forudsætter en faktisk Deling af Jordebogens Skatteenhed, gennemgaaende betydeligt, men Værdien deraf kan naturligvis ikke sammenlignes med Værdien af det samme Areal i Nutiden. For Aabenraa Amt opgiver Johs. Mejer for hver Landsby (jvf. ovenfor) de respektive Arealer af Agerland, Eng, Skov, Hede, af hvilke hver Gaardejer havde sin Kvotadel. Gennemsnitstal for Sognene bliver for Hedesognet Hellevad 30—55 % Agerland, 45—63 % Hede, kun ringe Eng, medens Bedsted staar noget bedre med 40 % Agerland, 37 % Hede og Resten Eng. Af de østlige Sogne havde Løjt godt 63 % Agerland (herunder nogen Eng), 22 % Eng og Resten Skov eller Overdrev; Hede af Betydning fandtes her kun i Bodum. I Varnæs var Fordelingen omtrent den samme, ligeledes i Genser. De øvrige Landsbyer i det vidtstrakte Øster Løgum Sogn havde derimod snarere mellemslesvigsk Karakter med mindre Agerland, mere Hede og de fleste Steder en Del Eng. Gennemsnitstal er i øvrigt misvisende paa Grund af den stærke Afveksling inden for det enkelte Sogn. For det øvrige Land haves samlede Oplysninger først halvandet Aarhundrede senere, men Aabenraa Amt med dets Udstrækning fra den

Forklaring til Kortet:

Det skraverede angiver Agerland, det prikkede Hede og Græsgang, det hvide dels Toftjorden omkring Gaardene, dels Eng.

Teksten indeholder foruden Titlen en Fortegnelse over Byens ti Gaardmænd („Habitationes Rusticorum“) a-k, og tre Husmænd „Kotener“ l-n, hvortil kommer Kirkejord m. m. Hver Mand er betegnet med samme Bogstav som hans Gaard eller Hus paa Kortet.

Desuden er angivet den henholdsvise Udstrækning („de quantitate Camporum“) af

Agerland.....	519	Toftroder,	8	Roder
Eng.....	330	—	80	—
Græsgang og Hede	287	—	82	—

Die 9. Special-Tabell des Dorfes
RAVIDT. geſetzt zu Bjolderup Kirch.
grenzet gegen Mitternacht an
Gjolderup und Søderup. gegen
Aufgang an Søderup und Allshle.
gegen Mittag an Perbill Vundt
Jagebüll. Vundt gegen Untergang
an Waldersrup. Hinderſch. gebiets.
Wie hier zu ſehen. Ruten.
100. 200.

Habitationes Rusticorum.	de quantitate Camporum.
a. Tage Højen — 2. od.	1. Akerlande — 519 t. 8.
b. Peter Højen — 1.	2. Wiſtlande — 330 t. 80.
c. Hans & Peter Højen — 2.	3. Weide & Hede — 287 t. 82.
d. Griten Højen — 0 3/4.	
e. Peter Højen — 0 3/4.	
f. Toke Peterſen — 1 1/2.	
g. Griten Højen — 3.	
h. Hans Højen — 2 1/2.	
i. Peter Højen — 2.	
k. Hans Højen — 1.	
l. Hans Højen — 16 t. 100.	

Johs. Mejers Kort over Raved, Bjolderup Sogn, Aabenraa Amt.
Facsimile. Rigsarkivet fot.

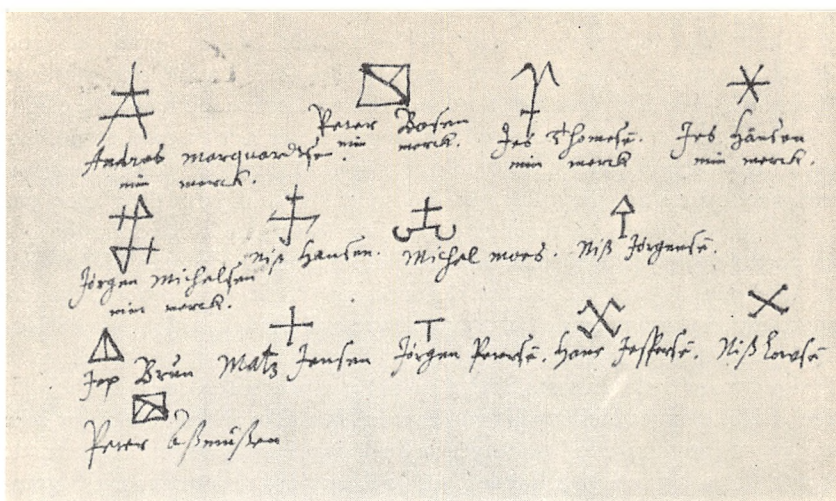

Fig. 21. Bømarker for Bondernes Ældste i Løjt Sogn.
Under et Sognevidne af 10. Oktbr. 1629 (Rigsarkivet fot.).

mellemslesvigske Gest til det bakkede Østlesvig kan sandsynligvis betragtes som typisk, selv om enkelte Hedesogne i den sydlige Gest har staaet endnu lavere og en Del angelske Sogne højere. I det hele dækkede Skove, Overdrev, Kær og Moser et større Areal end i Nutiden, og ogsaa Hedens Udstrækning var større, skønt den endnu ikke var saa udbredt som 100 Aar senere. Kortet over Maarbæk i Bedsted Sogn (S. 65) viser, i hvilken Grad Heder og Moser kunde være fremherskende i en mellemslesvigsk Landsbys Jorder, medens Tilliggendet til det mere østligt beliggende Raved kan betragtes som af middelgod Kvalitet.

Paa Grund af det ringe Høstudbytte — 3 til 4 Fold — havde Agerlandet næppe samme Værdi i Forhold til Enge (jvf. II, 433) og Skove som i vore Dage. I visse Egne havde dog de driftigste af Bønderne begyndt en mere rationel Udnyttelse af Jorden end hidtil (jvf. S. 58). Strukstrup Herreds Bønder besværede sig (før Bevilling af Ekstraskatten 1611) over det hertugelige Forbud mod, at de lægger deres Jord i Kobler, „da Eders fyrstelige Naade ikke kan have nogen Skade af Koblerne“, og Junkerne gør det samme. En Snes Aar senere omtaler en kongelig Forordning, hvorledes Undersaatterne i „alle Ender og Kanter“ af Flensborg Amt trods det udstedte Forbud, til Skade for Samfærdslen, lægger deres Jorder i Kobler. Ogsaa i Løjt indhegnede Bønderne i 1630'erne deres Marker, og paa Johs. Mejers Kort synes en saadan Indhegning at være betegnet for Dele af Rise og Løjt Sogne. De første Skridt til Udløsning af Fællesskabet ved Samling og Indhegning af

den enkelte Gaards Jorder var hermed foretagne, men der skulde gaa lang Tid, før man naaede til Vejs Ende. Mere hemmende end Øvrighedens Anordninger, som ingenlunde altid havde den ønskede Virkning, blev Krigsaarenes skadelige Følger for økonomisk Fremdrift.

Selvejernes Antal i Forhold til Fæsterne er det vanskelig at fastslaa. Atter haves kun for det lille Aabenraa Amt samtidige og udtømmende Oplysninger, ifølge hvilke knap 40 % af Jorden i 1609 var i Fæsteres — baade hertugelige og adelige (de sidste kun yderst faa) — og godt 60 % i Selvejeres Besiddelse. Regnes Procenten af Antallet af Gaarde, bliver Forholdet derimod 50 % til hver, idet Selvejergaardene gennemgaaende har været større end Fæstegaardene. Inden for de enkelte Sogne fordeler Selvejer- og Fæstejord sig i stærkt vekslende Forhold over hele Amtet. Størst er Selvejerprocenten (nemlig henved 100) i Hedesognet Hellevad, hvor Fyrster, Kirke og Adel aabenbart ikke har været interesserede i at erhverve Jord, hvorimod det gennemgaaende frugtbare Løjt Sogn kun havde 53 % Selvejerjord. I Varnæs Birk (gam-melt Krongods) var alle Besidderne Fæstere, og det samme var Tilfældet med Øen Barsø og flere Landsbyer i Hjordkær Sogn. I Flensborg Amts fire Gestherreder var i 1633 den gennemsnitlige Selvejerprocent i Forhold til de kongelige Fæstebønder c. 70; tages de adelige Fæstere, som var talrige i Husby og Ny Herreder, med i Beregningen, bliver Tallet adskilligt lavere, skønsmæssigt mellem 45 og 50. I Tønder Amts Gestherreder udgjorde (ifølge M. Sering) de jordegne Gaarde 1613 for Kær Herred 83, Højer Herred c. 88, Tønder Herred c. 65 og Slogs Herred c. 58 %. For Haderslev Amt haves Oplysninger, saa vidt ses, først fra 1680'erne og kun for en Del af Amtet; Selvejerne i Haderslev Herred udgjorde da c. 30, i Nørre Rangstrup Herred c. 20, i Hviding Herred c. 85 %, medens Gram Herred havde lutter Fæstere. For de to sidstnævnte Amter er kun de landsherrelige, men ikke de adelige Fæstere (hvis Antal ikke kan bestemmes) medregnede, og Tallene maa derfor reduceres for Tønder Amt, hvor der fandtes en Del adeligt Strøgods. Lundtoft Herred er der set bort fra, da Fæsterne her alle var adelige. I de nævnte Herreder af Haderslev Amt var der derimod ikke meget Adels-gods, og det maa desuden erindres, at de mellemliggende Aar har virket til Ugunst for Selvejerne, idet disse paa Grund af Skatterestancer kunde blive degraderede til Fæstere, og Selvejergaarde, som blev øde i Krigen, ofte gik over til at blive Fæstegaarde. — Medens et Gennemsnitstal for hele Nord- og Mellemslesvig altsaa ikke kan gives, staar det fast, at Forholdene paa dette Punkt (endnu, ligesom tidligere) har været vidt forskellige fra Tilstanden i Kongeriget, hvor der ifølge Fridericias Beregning 1654 fandtes c. 6 — skriver seks — % Selvejerbønder.

Selvejergaardenes Tilliggende har vistnok som Regel været større end

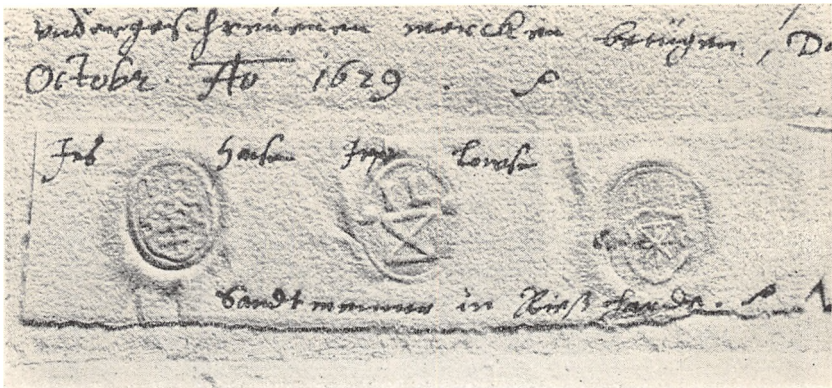

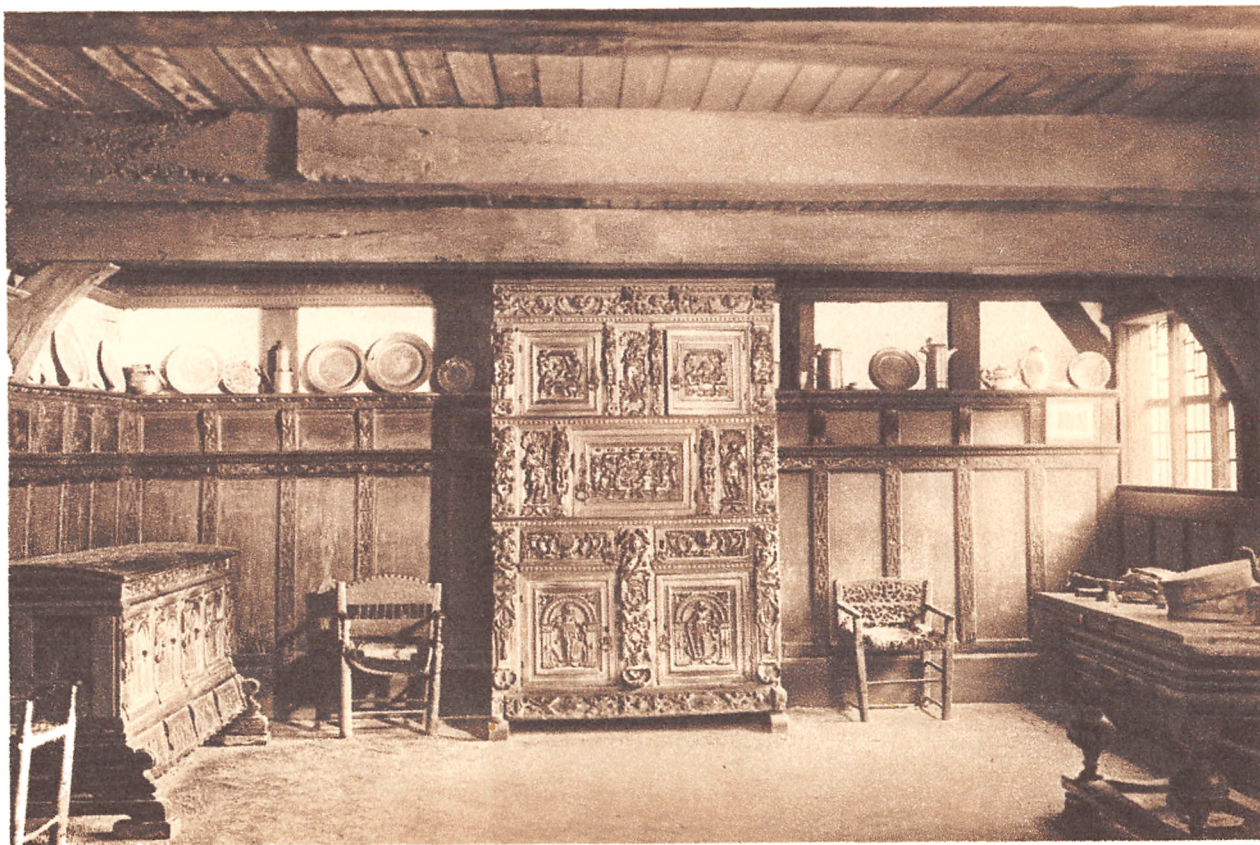
Fig. 22. Tre Sandemænds Segl fra Løjt Sogn.
Under samme Sognevidne som Fig. 21 (Rigsarkivet fot.).

Fæstegaardenes (dog ikke i Tønder Amt, hvor det modsatte var Tilfældet). Af Aabenraa Amts i alt 300 Gaarde udgjorde de større Ejendomme (paa 3 Otting og derover) 44 %, som fordelte sig med 32 paa Selvejer- og 12 paa Fæstegaarde. Denne Forskel er dog rimeligvis i Tidens Løb blevet udlignet, efterhaanden som Gaardene deltes, idet der som Regel var flere Besiddere paa Selvejer- end paa Fæstegaarde. Forskellen mellem de to Klassers økonomiske Kaar har overhovedet næppe været synderlig stor. Selvejernes Fortrin bestod væsentlig kun i den afgiftsfri Besiddelse af Skov, Friheden for Betaling af Indfæstning, endelig den til en vis Grad fri Dispositionsret over Ejendommen. Men om den samfundsmæssige Værdi af dette forholdsvis talstærke Element inden for Bondestanden kan der ikke være Tvivl. En Slags snævrere Overklasse blandt Bønderne udgjorde Storbondeslægterne, blandt hvilke der ogsaa kunde findes enkelte Fæstere. I de mest fremtrædende af disse var Herredsfogedembedet ofte arveligt; de dannede Overgangsleddet til Bybefolkningen, deres Sønner oplærtes ikke sjælden i den nærmeste Købstadsskole for derefter at overtage Gaarden eller efter fortsatte Studier at kaldes til Præst. En Del af dem blev ved at købe et fyrsteligt Privilegium Frimænd (om disse jvf. II, 410), især i Kong Frederik III's første Regeringsaar.

Set under eet udgjorde Bondestanden fra Frigaardsejere til Bolsmænd (med et moderne Udtryk „Parcellister“) og Husmænd en Mellemklasse, hvis Talrigheid og i det mindste før Svenskekrigen forholdsvis Velstillethed gav Samfundsforholdene en Sundhed og Jævnhed, som savnedes i Nordtyskland. De bevarede Andragender og Klageskrifter, selv fra Smaafolk, giver Indtryk af en ikke ringe Uforknythed og Stædig-

hed, naar det gjaldt at værne egen Ret, og der mangler ikke Beviser paa Driftighed og Initiativ, ikke blot inden for Landbruget, men ogsaa gennem Deltagelse i Bondehandelen. Paa Udlændinge synes Landbefolkningen da ogsaa at have gjort et gunstigt Indtryk, hvis man kan dømme efter Beretninger af en Italiener (Torquato Recchia) og en Polak (Jan Pasek), som kom hertil med Troppeerne 1628—29 og 1658—59. Visse Nationalskikke har vakt Sydboens Undren, saaledes Brugen af Træsko, de store Begravelsesgilder — „naar nogen dør, græder man ikke som i vort Land, men holder Gilder omkring den døde“ — og Alkovesengene — „de sover i Skabe med en forfærdelig Masse Dynner“. Angaaende det ydre meddeler Italieneren, at „Kvinderne ser lige saa hæslige ud som Mændene“. Mere Sans for den nordiske Type synes Polakken at have haft, naar han beskriver Kvinderne som „kønne og overmaade lyshaarede“. De klæder sig smukt (bortset fra Træskoene) og er i Begyndelsen undselige, men derefter hurtige til at forelske sig og (efter den farende Svends Opfattelse) i Stand til at forlade Fader og Moder og en rig Medgift for at følge den, de har forelsket sig i, til Verdens Ende. Som en mere solid Egenskab anføres det, at Kvinderne er lige saa dygtige til at føre Plejlen som en Bondekarl. Om Bønderne i Almindelighed hedder det (i Italienerens Beretning), at de alle er velhavende, saa at de paa Feste-dage gaar overdaadigt klædt, og selv de fattigste har Bægere og Kander af Sølv. De giver ikke en Skilling ud, hverken til Mad eller Klæder, men forfærdiger alt hjemme.

Det er nu muligt at danne sig en Forestilling om Bøndernes Boliger. Inden for Byggeskikken fremtræder ligesom paa andre Omraader en Deling mellem Nord og Syd. I de allersydligste Egne — indtil en Linie, der gik fra Ekernfærde over Slesvig, med en Tunge mod Nord, til Sognene Syd for Husum — herskede den nedersachsiske Bygningstype (Fig. 23—24; se desuden II, 156). Fra Vejen førte en Port i Gavlen ind i et langt, bredt og højt Rum, der uden Skillevægge optog hele Huset og tjente baade som Stald, Lo, Lade og Beboelse. Paa hver Side af Midtgangen, „Dielen“, der brugtes som Lo, var Baase til Kvæg og Heste og oven over disse Korn- og Høloft. Ved den modsatte Gavl væg fandtes, uden at være adskilt ved en Tværvæg, det aabne Ildsted, fra hvilket Røgen drev ud gennem et Hul i Loftet, da Huset ikke havde Skorsten. Arnerummet tjente som Køkken og tillige som Sove- og Opholdssted, idet der paa begge Sider af Ildstedet og aabne ud mod dette var indrettet Rum med Bænke og Alkover. En eller flere fra Dielen helt adskilte Stuer, som de mere velhavende Gaarde senere fik i en Tilbygning, har endnu været yderst sjælden. Denne primitive Byggemaade var præget af en vis Anselighed. Det lange og brede Hus var overhvalvet med et Valmtag, der voksede i Højde, efterhaanden som Driften krævede

Pesel i en Ostensfeldgaard.
Museet i Husum. Thomsen (Flensborg) fot.

*Fig. 23. Nedersachsisk Gaardtype fra Ostenfeld.
(Bygningsmuseet ved Kongens Lyngby). Fotografi.*

*Fig. 24. Dielen og Arnen i samme Gaard.
(Bygningsmuseet ved Kongens Lyngby) Fotografi.*

mere Plads. Større Gaarde havde dog ogsaa flere Udhuse, der laa spredt paa Toften.

I hele det øvrige Sønderjylland raadede uden væsentlige Forskelligheder mellem Nord og Syd den danske Byggeskik, hvis Grundform er det ved Tværvægge adskilte, solret beliggende Hus, der som Regel vender Langsiden mod Gaden. I Almindelighed fandtes ogsaa her, men adskilte, Beboelse, Stald og Lo i een Længe. Beboelseslejligheden bestod af eet stort Rum, Piselen, hvor Skorstenen fandtes, brugt baade som Køkken, Sove- og Opholdsstue, men hertil kom fra c. 1630 en lille Dagligstue, „Dörns“, opvarmet ved en Ovn. Huset kunde, om fornødent, udvides i Længden, men foruden den eenlængede Gaard havde man ogsaa i mere velhavende Egne to- eller tre- til firlængede Gaarde, hvis Længer laa samlede om Gaardspladsen, men endnu (i det mindste paa Østkysten) ikke var sammenbyggede. — Ogsaa i Frisland var det forholdsvist lave, tværdelte Langhus fremherskende. Kun Ejdersted fik fra Aarhundredets Begyndelse under nederlandsk eller østfrisisk Paavirkning sin egen Bygningstype med det ejendommelige „Haugberg“.

Byggematerialet var forskelligt. Mest udbredt var vistnok (bortset fra Nordostslesvig) Bindingsværk med Egestolper og lerklinede Fyldinger. Brugen af brændte Sten begyndte efterhaanden at faa Indpas, især i det skovfattede Vestslesvig, saa at man fik murede Fyldinger eller helt grundmurede Huse. Overgangen hertil fremskyndedes, navnlig i de velhavende Marskegne, ved Trangen til Nybygninger i de af Stormfloden 1634 hærgede Egne, men foregik i øvrigt langsomt, da Bønderne, som ikke var vant til at købe deres Byggemateriale, men til at hente det i Skoven, endnu ikke havde egne Teglværker. Endnu mere tømmerforbrugende end Bindingsværket var Bulhuset, hvis Vægge var helt igennem af Træ, idet Mellemrummet mellem Stolperne var udfyldt med Egeplanker. Paa Grund af Skovens Tilbagegang var denne Byggemaade, som tidligere havde været stærkt udbredt, i Aftagen, idet man gik over til klinede eller murede Fyldinger mellem Stolperne, altsaa til Bindingsværk. Hvor langt man var naaet i denne Udvikling i Mellemslesvig, er dog uvist; endnu 100 Aar senere fandtes her i den senere skovfattede Gest ikke lidt Skov, af hvilken en stor Del var Eg. Vist er det, at man i det nordøstlige Sønderjylland (fra Aabenraa) og de tilgrænsende Dele af Nørrejylland stadig byggede de svære Bulhuse — af hvilke forholdsvis mange er bevarede — med højt og stejlt Straatag og ofte knægtbyggede Gavle. Selv Skillevæggene i det indre var af Egetømmer, ligeledes Loftet og undertiden ogsaa Gulvet, og en saadan med Egetømmer foret Stue maa i sin simple Soliditet have haft en egen Skønhedsvirkning.

Enkelte, endnu til den nyeste Tid bevarede Bygninger som Gaarden i Skast (af 1606), hvor Piselens hvælvede Loft hvilede paa Granitsoj-

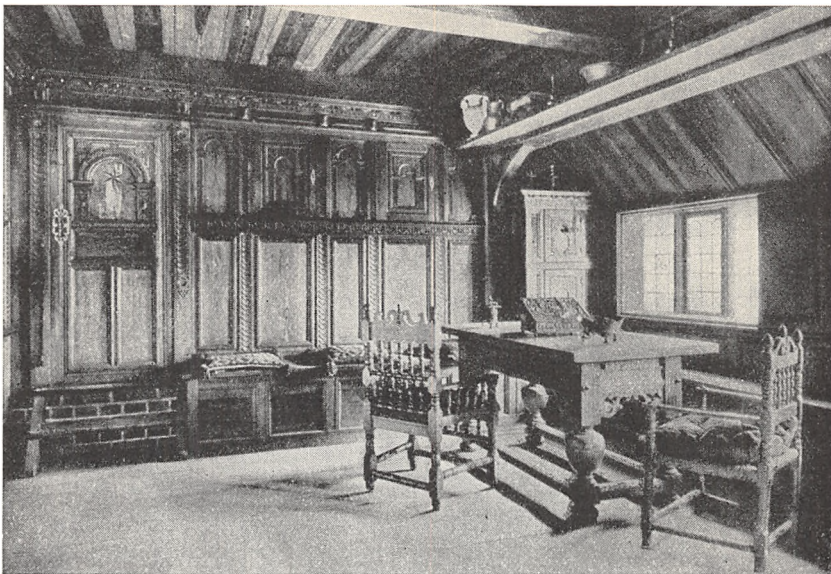

Fig. 25. Pisel fra Niblum, Fær, 1637.
Opstillet i Kunstindustrimus. i Flensborg. Fotografi.

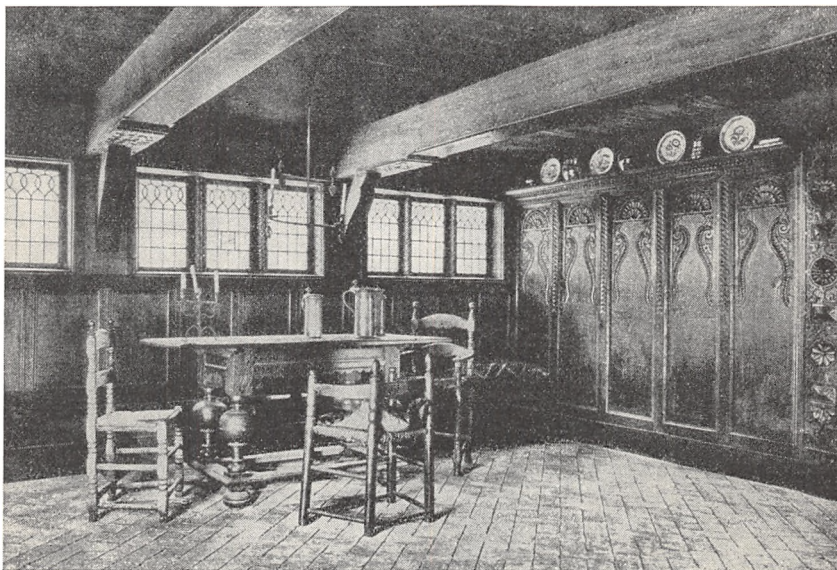

Fig. 26. Pisel fra Genner, Aabenraa Amt, 1638.
Opstillet i Kunstindustrimus. i Flensborg. Fotografi.

ler, og Jep Jessens Gaard i Genner (af 1638) viser, hvor anselige det 17. Aarh.s Bøndergaarde kunde være. Langt ud over det sædvanlige var sikkert Genner-Piselens indre Udstyrelse med den gennemførte Udsmykning af Vægge og Vinduesindfatninger, men rigt udskaarne Kister og Skabe har ikke været sjældne. Hvad Kisterne gemte, faar man et Indtryk af gennem Beretningerne om Ødelæggelserne under Kejserkrigen. Her nævnes Kæder og Stob af Sølv, Kaaber af Fløjl og Lintøj af engelsk Lærred, og et Indbo til en Værdi af 5—800 Mark var ikke ualmindeligt i de østlige Egne; til Sammenligning tjener, at en Ko vurderes til 30 M., 1 Td. Rug til 6, 1 Td. Byg til 5 og 1 Td. Havre til 3 M. — Ogsaa de ret høje Salgspriser for Gaarde, endnu ved 1640, vidner om Velstand.

Paa den anden Side var de økonomiske Byrder voksende. Regeringen søgte vel at værne om Bondestanden ved Forbud mod Salg af Bondejord til adelige, men i øvrigt kan det ikke nægtes, at den fyrstelige Forvaltning saavel som den adelige Godsherre stillede bestandig større Krav til Bøndernes Ydeevne. De i Anledning af Møntens Fald foretagne Forhøjelser af de Afgifter, der ydedes i Penge, havde dog kun en formel Karakter. Og Landgilden var, selv om der i enkelte Tilfælde forekom baade Forhøjelser og Nedsættelser, i Almindelighed fast, saa at Amtsskriveren i Aabenraa 1629 kunde skrive til Hertugen, at det næppe vilde være muligt at bringe mere Indtægt ud af en ledig Fæstegaard, undtagen ved at forhøje Indfæstningen eller ved at bortforpagte den. Derimod forøgedes Hoveri og Ægt, især hvor en nyanlagt fyrstelig eller adelig Avls- eller Mejerigaard, et Teglværk eller Schæferi krævede en forhøjet Arbejdskraft. Fæstebrevene lyder da ogsaa paa, at Fæsteren „skal yde som hidtil og, hvad herefter maatte blive forordnet af Os“, (i kongelige med Tilføjelsen „med Billighed“), og en gottorpsk Forordning af 1631 hævder principielt Undersaaternes „vitterlige Forpligtelse til ubegrænset Hoveri og Tjeneste“. Afløsningen af Hoveri og Ægt med Penge (1631—33, se S. 48) medførte den Fordel, at Forpligtelsen blev bestemt afgrænset, men i den givne Situation føltes den ikke som en Lettelse af Bønderne, og navnlig i de gottorpske Amter klagedes der over Vanskeligheden ved at udrede den meget betydelige Afgift. — En ny Byrde var Skatterne. Sønderjyllands Bønder var ganske vist ikke tyngede af en saadan uafbrudt Række Ekstraskatter som Kongerigets i Aarene efter 1625, men efterhaanden fik dog Amtsskatterne, der begyndte som ekstraordinære, ret sjældent forekommende Landbeder, Form af aarlige Kontributioner (jvf. S. 48 f.), navnlig til Bestridelse af Udgifterne ved Militærvæsenet.

Ogsaa direkte tærede Krigene ved Brandskatninger og Ødelæggelser paa Velstanden. Vurderingen af den lidte Skade ved Indkvartering, Krigsskat og Plyndring under Kejserkrigen naar op paa meget høje

Fig. 27. Hauberg i Ejdersted.
Thomsen, Flensborg, fot.

Tal, i Løgumkloster Amt saaledes (i Løbet af eet Aar) over 30.000 Rdl., i Tønder Amt — aftagende fra Øst til Vest — 20.600 i Slogs og c. 5.600 Rdl. i Bøking Herred. I Aabenraa Amt og By udgjorde Summen for alle tre Krigsaar endogsaa 103.000 Rdl. Overhovedet var de østlige Egne, gennem hvilke Hærvejen gik, mest medtagne. I Flensborg Amt, Ugle og Vis Herreder, var over Halvdelen af Gaardene udplyndrede, til Dels nedbrændte eller øde, idet Beboerne var rømt. I Haderslev Amts tre østligste Herreder (Haderslev, Gram og Tyrstrup) var alle Gaarde — undtagen 11, d. v. s. 0,6 % — i større eller mindre Grad berørte af Ødelæggelsen. 50 % var forarmede, 33 % udplyndrede for alt, i værste Tilfælde (8 % af det samlede Antal) nedbrændte eller øde. Det synes imidlertid, som om Bønderne ret hurtigt er kommet til Kræfter; derpaa tyder bl. a. Hoveriets Afløsning faa Aar efter, en Reform, som Christian IV havde maattet opgive for Kongerigets Vedkommende. Naar Selvejernes Antal i Aabenraa Amt var uforandret i det mindste til 1632, peger det i samme Retning.

Ogsaa Krigen 1643—45 ramte haardt, især i de kongelige Amter, om end Ødelæggelsen gennemgaaende havde et noget mindre Omfang end under Kejserkrigen. Angel blev 1644 overgivet til otte Dages Plyndring af Torstenssons Tropper og fik det følgende Aar samme Medfart af Wrangels. Om Flensborg Amt — som denne Gang havde lidt mest —

beretter Amtmanden 1646, at de fleste Huse er uden Tag og fuldstændig ødelagte, idet alt Tømmerværk er brudt af. Af Vintersæden er der intet blevet, heller ikke af Vaarsæden paa Grund af Mangel paa Gødning, da alt Kvæget er røvet; kun med Besvær har man efter Krigen skaffet sig een eller to Heste og Køer til hver Gaard. Kort sagt, Elendigheden og Fattigdommen er større, end man kan beskrive det. Denne Skildring kan belægges med Tal. I Vis og Ugle Herreder udgjorde Procenten af udplyndrede og øde Gaarde (deraf mange brændte) henholdsvis c. 40 og 45. I Haderslev Amts tre østlige Herreder maatte der tilstaaes c. 40 % af Gaardene større eller mindre Skattelettelse, og c. 22 % var helt forarmede, til Dels øde eller brændte. Endnu værre saa det ud i Nørre Rangstrup Herred, hvor den sidste Kategori (de nedbrændte eller fuldstændig ødelagte) udgjorde c. 45 %. I Aabenraa Amt var Tilstanden noget bedre, og allerede 1647 var her alle øde Gaarde paa to nær paa ny besatte.

I det hele taget lykkedes det vistnok at overvinde ogsaa denne Krigs umiddelbare Følger. Men den paa alle Næringslivets Omraader almindelige Nedgang gjorde sig bestandigt tydeligere gældende, og fra 1640'erne voksede Bøndernes Skatterestancer. Under disse Forhold blev Virkningerne af Krigen 1657—60 gennemgribende og for en lang Aarrække uoprettelige. De varige Følger vil der senere blive Lejlighed til at komme ind paa. Her skal kun anføres enkelte Eksempler, som utvivlsomt ikke har været enestaaende. Saa godt som hele den gottorpske Landsdel var fra 1658 besat af Militær, og alene i Hütten Herred led Bønderne i de tre Krigsaar Skade til en Værdi af henved 69.000 Rdl. Bønderne i Kalleby i Angel indberettede til deres Øvrighed, det slesvigske Domkapitel, at hver Gaard havde haft 100 Mand sachsiske Tropper i Indkvartering og Forplejning, og naar eet Hold var borte, fulgte et nyt straks efter. Landsbyerne ved Hærvejen var som sædvanligt stærkt udsatte, denne Gang ikke blot i Flensborg, Aabenraa og Haderslev Amter, men ogsaa i Løgumkloster Amt og Tønder Amts Gestherreder. Hverken Venner eller Fjender kendte til Skaansel, og det var typisk, naar Indbyggerne i Alslev (ved Aabenraa) indberettede, at deres Landsby var blevet lagt i Aske af de kejserlige, og da de havde taget fat paa at bygge den op igen, kom Svenskerne, som tog deres Korn og Besætning og ødelagde største Delen af deres Huse, saa de blev husvilde. Værst huserede Kongens Forbundsfæller, Polakkerne, hvis Grusomhed er bevidnet ikke blot af samtidige Aktstykker, men ogsaa af en af deres egne Officerer. „Jeg kunde,“ udtaler den ovenfor omtalte Jan Pasek, „skrive vidt og bredt om, hvad vore Patuljer gjorde ved Befolkningen, eftersom de Voldshandlinger, som de havde været udsat for i deres Fædreland, endnu var i frisk Minde.“ I Krigen Spor fulgte en epidemisk Sygdom (Blod-

gang), som hærgede ogsaa de Egne, der i ringere Grad var direkte berørt af Ødelæggelsen, og som synes at have gjort visse Landsbyer næsten mennesketomme — i Hygum døde 1660 504 Personer (1658 20), i Øster Løgum 197 (1657 20), i Oksenvad 108 (1657 6).

4. DE FRISISKE LANDSKABER OG HERREDER.

Ogsaa i dette Tidsrum bevarede Landskaberne deres Særstilling. Den dømmende Myndighed forblev uanfægtet, dels hos Sogningene, dels og navnlig hos Raadet. Domsmagten var saaledes ikke som i Amterne gledet over til Landsherrens Repræsentant, maaske i Sammenhæng med Raadsforfatningens Udvikling i Retning af mindre Folkelighed og større Fasthed, efter at Raadmandsstillingerne var blevet livsvarige og besatte ved Valg af Øvrigheden. Derimod tilbagetrængtes Raadets Betydning inden for Forvaltningen eller forsvandt ganske. En Del af dets Funktioner overtoges af de saakaldte „befuldmægtigede“, en folkevalgt Repræsentation, som fremtræder baade i Sognet, Herredet og Landskabet. Medens Sogninget og Raadet stammede fra Middelalderen som henholdsvis Sognets og Herredets oprindelige kommunale Repræsentation, maa de befuldmægtigedes Forsamling anses for en Nydannelse, men for øvrigt er deres Oprindelse og Myndighed ikke tilstrækkeligt opklaret. Længst tilbage, i det mindste til 1590, kan de følges paa Sild. I alle Tilfælde betød deres Virksomhed, i Analogi med Borgerrepræsentationens i Byerne, en Indskrænkning af Raadets Magt — en Udvikling, som sandsynligvis er blevet begunstiget af Landsherren. Bedst kendt er Institutionen i Ejdersted, hvor den af befuldmægtigede fra Sognene sammensatte Landsforsamling virkede som Centralorgan for hele Landskabets Forvaltning. I Ejdersted udformedes ogsaa det kommunale Selvstyre, rimeligvis under hollandsk Paavirkning, yderligere ved Oprettelsen (i 1620'erne eller maaske tidligere) af Penningmesterembedet, hvis Indehavere var Ledere af den kommunale Finansforvaltning, medens Landskriveren bestyrede de hertugelige Finanser, oppebar Skatterne m.v.

Inden for Digeforvaltningen paakaldte Nødvendigheden af Vedligeholdelsen af Digerne som Værn mod de i Aarhundredets Begyndelse næsten aarligt tilbagevendende Stormfloder skrappe Forholdsregler. Med de omfattende Arbejder, foretagne ved Sammenslutning af flere Herreder eller af hele Landskabet, fulgte Trangen til Embedsmænd med større Myndighed end Digedommerens og med større Sagkundskab end Stallerens. Saaledes opstod, ligeledes rimeligvis under hollandsk Paavirkning, Digegreveembedet. I 1608 udnævnte Hertugen Hollænderen Jan Claas Rolweghen til Generaldigegreve for hele Marsken fra Ejderen

til Tønder. Distriktet var dog for stort, og fra 1620'erne fik hvert Landskab sin af Landsherren udnævnte Dige greve, som skulde staa i Spidsen for hele Dige forvaltningen og foretage det store aarlige Syn af Digerne.

Karakteristisk for Landskaberne, i Sammenligning med Amterne, var Styrelsens større Enhed og strammere Organisation. Raadet er snarere at sammenligne med Byraadet end med Herredstinget, og baade Dige forvaltningen og den finansielle Forvaltning fik, som vi har set, forøget Samling og Fasthed. Ogsaa en relativ Selvstændighed lykkedes det at bevare i denne den voksende Fyrstemagts Æra. Ganske vist gjorde Landsherrens Magt — som i den slesvigske Marsk (bortset fra Bredsted) var samlet hos den gottorpske Hertug — sig stærkere gældende paa forskellige Punkter. De fleste Forordninger udstedtes nu af fyrstelig Magtfuldkommenhed og sjældent, som tidligere, efter Raadslagning med Raadmænd, digesvorne o. l., og et voksende Antal Embeder og Hverv besattes ved landsherrelig Udnævnelse. Ved Besættelsen (1622) af det vigtige Stallerembede i Ejdersted blev der ikke taget Hensyn til Privilegiet af 1590 (se II, 414), men to Stallere af holstensk Adel fulgte efter hinanden. Da Embedet paa ny blev ledigt (1632), bekvemmede Hertugen sig dog til, mod en Ekstrabevilling, at bekræfte det ovennævnte Privilegium. Dette Tilfælde er typisk. Marsklandene, og især Ejdersted, havde nemlig i deres økonomiske Magtstilling et med Held benyttet Middel til Selvhævdelse over for den altid pengefattige unge gottorpske Stat. De overordentlige Skatter var ikke saa hyppige som tidligere, men til Gengæld langt større — 1611, 1616 og 1654 maatte Ejdersted yde ikke mindre end 100.000 Rdl. Om Beløbets Størrelse forhandlede man sig til Rette, og Bevillingen maatte betales med Løfte om Afhjælpning af de ved samme Lejlighed fremsatte Besværinger. Ejdersted krævede 1616 endogsaa — dog uden Resultat — Adgang til Landdagen. 1660 fremsattes et lignende Forslag af en nidkær Fyrstetjener, med den betegnende Begrundelse, at Marskbønderne paa Landdagen vilde danne en gavnlig Modvægt mod Adelen.

Inden for Næringslivet fortsattes den allerede tidligere begyndte kapitalistiske Udvikling. Nye Koge inddigedes, og Inddigningsarbejderne krævede et mægtigt Opbud af Kapital og Arbejdskraft. Landbruget producerede ikke blot til eget Forbrug, men til Udførsel i stor Stil, for en væsentlig Del paa egne Skibe. Fra Vestkystens talrige Smaahavne udgik en livlig Handel, navnlig paa Nordvesttyskland og Nederlandene. I Ejdersted var i Slutningen af det 16. Aarh. vokset et Par Smaabyer frem, Tønning og Garding, men i øvrigt er Bondehandelen karakteristisk for Marsklandene (jvf. nedenfor). En Faktor af Betydning paa næsten alle Omraader var den hollandske Indflydelse, som gjorde sig gældende, saavel i økonomisk som kulturel Henseende, baade i Kongeriget og Her-

*Parti fra Frederiksstad.
Thomsen (Flensborg) fot.*

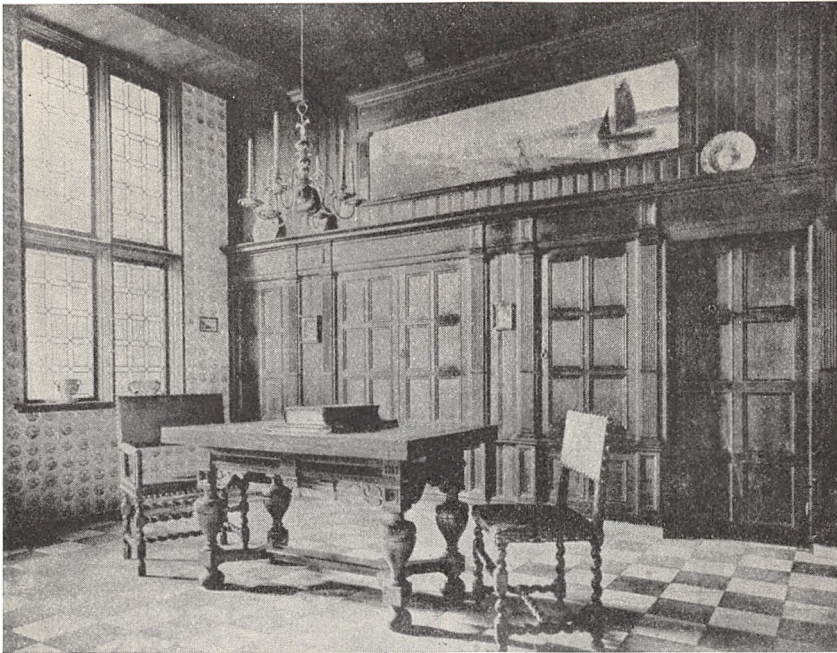

Fig. 28. *Hollandsk Værelse fra Frederiksstad, c. 1620.*
Opstillet i Kunstindustrimus. i Flensborg. Fotografi.

tugdømmerne, men ingen Steder med større Kraft end i Nordfrisland. Her fandt hollandske Indvandrere en beslægtet Befolkning og samme Naturforhold, og Skippere, Købmænd, Haandværkere, Kunstnere og Ingeniører indvandrede fra Slutningen af det foregaaende Tidsrum i stort Tal først til Ejdersted, derefter til hele Fastlandsmarsken. Under deres Paavirkning opstod Mejeridriften, Langhuset fortrængtes af det kvadratiske „*Hauberg*“ (Fig. 27) med mægtigt Laderum til Korn og Hø, Digevæsenet revolutioneredes, og i Haandværket og Kunsten blev den hollandske (og nedertyske) Indflydelse overmægtig, saa at de hjemlige Billedskærerarbejder afløstes af Træpaneler i Renæssancestil.

Et Midtpunkt for den hollandske Virksomhed blev Byen Frederiksstad (Fig. 28), grundet 1621 af Hertugen som en hollandsk Koloni med hollandsk Ret og Forvaltning; ogsaa i det ydre mindede den ved sine lige, af Kanaler gennemskaarne Gader om et lille Amsterdam. Fabrikker og Møller af forskellig Art voksede hurtigt op, men Handelen paa Spanien, som skulde give Byen dens egentlige Trivsel (jvf. S. 16) fik aldrig Fremgang, de industrielle Foretagender gik ind, og Frederiksstad sygnede hen. En af Koloniens Hovedmænd var *Willem van Hoven* (Fig. 29),

Friherre af Wedde, energisk og dristig, en Forretningsmand og Projekt-mager i stor Stil, hvis talrige Foretagender endte med Ruin. Mange af Nybyggerne — Remonstranter, der var blevet forfulgt i deres Hjemland — vendte hjem, da Religionsfølgelserne i Holland stilnede af.

Med stor Tydelighed fremtræder den kapitalistiske Strømning i Tiden saavel som den hermed forbundne hollandske Paavirkning paa Digebygningens Omraade. Endnu i 1609 begyndte Tetenbüll Sogn i det nordlige Ejdersted et Arbejde for ved egen Hjælp at redde sit ved Stormfloden truede Forland, men Hertugen gjorde til Forbitrelse for hele Landskabet Ende herpaa ved at overdrage Forlandet til Jan Claas Rolweghen, som herefter, sammen med en anden hollandsk Ingeniør, Jan Claas Coot (muligvis hans Søn) i Aarene 1610—40 medvirkede ved næsten alle gottorpske Digearbejder fra Vidaaen til Ejdersted. En ligeledes af Hertug Frederik meget brugt Nederländer var Jan Adriaans Leeghwaater, et alsidigt teknisk Talent, hvis Ingeniør- og Byggevirksomhed strakte sig over alle Nord- og Østersøkysterne. Tilkaldelsen af udenlandske sagkyndige, først og fremmest Hollændere, blev nu Regelen. Digebygningens Teknik forbedredes, og ogsaa den fremmede Kapital var paakrævet af Tidsrummets vidtspændende Foretagender, ved hvilke Storindustrien fik Indpas i Hertugdømmerne tidligere end paa noget andet Omraade. De hjemlige Hjæpekilder strakte ikke til, skønt Hertugen, ofte med Haardhed og Tvang, i høj Grad lagde Beslag paa Undersaaternes Arbejde og Pengeydelse. Forholdet mellem Befolkningen og de fremmede Kapitalister og Arbejdsledere var som Regel slet, ogsaa fordi Hertugens Bevillinger til de sidste paa store Kyststrækninger undertiden krænkede Beboernes hævdvundne Rettigheder.

Kampen med Havet, baade naar det gjaldt Forsvar og Angreb, blev i dette Tidsrum vanskeligere at gennemføre paa Grund af de stadigt tilbagevendende Stormfloder. Værst saa det ud for det rige, lavtliggende Nordstrand, hvis sydlige Del 1612—15 hvert Aar blev oversvømmet, uden at det lykkedes at istandsætte Digerne mellem hver ny Flod. Ved Stormfloden 1.—2. Decbr. 1615 sattes hele Øen undtagen de vestligste og østligste Dele under Vand. Præsten i Evensbüll, Matth. Boetius, har som Øjenvidne skildret Ødelæggelsen. Floden begyndte ved Nattetid med Vest-Sydvest Storm. Alle Huse, der ikke laa paa Værfter, blev væltede af Bølgerne, mange af Beboerne druknede i deres Senge, andre drev omkring, klamrende sig til nedstyrtede Straatage eller andre Vragstumper, uden at det var muligt at bringe dem Hjælp i den oprørte Sø. Om det paafølgende Udbedringsarbejde fortæller han, at Beboerne af de uskadte Egne, som havde deres paa det tørre, foreslog at prisgive de oversvømmede sydlige Sogne og nøjes med at forstærke Mellemdigerne inde i Landet. Med Rette advarede Hertugens Sendemand mod en saa-

dan Fremgangsmaade — hvis Følger i Fremtiden vilde blive, at Øen enten blev revet midt over (saaledes som det virkelig skete 19 Aar senere) eller gik fuldstændig til Grunde — og foreholdt i en stor Tale de forsamlede Bønder deres egen Skyld i Ulykken: „Nordstrandere, hvis ikke Eders Tvedragt og Eders ganske ualmindelige Halsstarrighed, som er vidt bekendt, allerede længe havde skadet Eder efter Fortjeneste, saa havde I fortjent . . . , at vi gik skarpere i Rette med Eder for Eders forrykte Bestræbelser og Raadslagninger. Thi hvorved er denne . . . Oversvømmelse kommet, om ikke ved Eders Forsømmelighed og indbyrdes Misundelse?“ Resultatet blev, at hele Foretagendet blev overgivet til fremmede Bygmestre og Arbejdere, hvem det, efter Prisgivelse af et stort Areal og efter tre Aars Arbejde, lykkedes at fuldende Havdiget til Værn for det sydlige Nordstrand; men heller ikke dette skulde i Fremtiden vise sig tilstrækkeligt. 1625—30 indtraf paa ny en Række aarlige Stormfloder, som overskyllede det vestlige Nordstrand (Pelvorm Herred). Ogsaa Ejdersted og Kysten Syd for Husum (det gamle Lundenberg Herred) led meget under Havets Angreb. Ikke des mindre indvandt der i Tidsrummets første Menneskealder fem nye Koge paa Nordstrand og syv i Ejdersted.

Længere Nord paa var Faren for Oversvømmelser mindre, og her kunde man sætte store Nyvindingsarbejder i Gang. Kysten frembød ikke vore Dages omtrent lige Linie. Mellem de fremskudte Strækninger, som var Resultatet af det 16. Aarh.s Digearbejder, dannede Vadehavet

Fig. 29. Willem van Hoven.

Stik af W. Delff efter Maleri af M. Mierevelt (1619).

dybe Indskæringer, ved hvis Inddæmning nyt Land kunde erobres. I Bredsted Landskab arbejdede Christian IV paa at inddigge Bugten Syd for Okholm, men efter seks Aars Anstrengelser maatte Foretagendet opgives i 1625. Omkostningerne beløb sig til ikke mindre end 187.000 Rdl. Tre Aarhundreder senere virkeliggjordes Kongens Planer ved Anvendelse af Elektricitet og Maskiner. Nord for Okholm dannede Vadehavet en Bugt, i hvilken Sognene Faretoft, Dagebøl og Galmsbøl laa som spredte Øer. Dette vidtstrakte Omraade søgte Hertugen at afdæmme — et vældigt Foretagende, ikke blot paa Grund af Digets Længde, men ogsaa fordi det paa Steder skulde føres over dybt Vand, navnlig ved Botslot Dyb (Øst for Faretoft). 1632 var ikke mindre end 5500 Mand beskæftigede her, men alt hvad man havde opbygget, kuldkaستes ved Stormfloden 1634. Derimod lykkedes det i de følgende Aartier ved at begrænse Opgaven at indvinde et Par mindre Koge (Maasbøl og Blome Koge) ved Bugtens Inderside. Paa Sild fik van Hoven Bevilling paa en Inddigning af den dengang endnu betydelige Marskstrækning ved Øens Sydkyster, og et lignende Hverv paa Nordkysten af Før overdroges en anden Nederländer, Christian Bekker. Begge Projekter maatte opgives efter 1634.

Om Stormfloden den 11.—12. Oktober 1634 fortæller Krønikeskriveren Peter Sax, der, som bosat i Ejdersted, selv var Øjenvidne (Fig. 30): „Kl. 6 om Aftenen rejste Gud Herren et Uvej fra Østen med Vind og Regn; Kl. 7 vendte han Vinden til Sydvest og lod det storme saa stærkt, at næsten intet Menneske kunde staa eller gaa, ved Kl. 8 og 9 var alle Diger allerede sønderslagne, gennembrudte og omstyrtede, Luften var fuld af Ild, hele Himmelen brændte, og Gud Herren lod det tordne, regne, hagle, lyne og Vinden blæse saa stærkt, at Jordens Grundvold bevægede sig . . .“. Næste Morgen, da Floden mellem Kl. 6 og 10 naaede sit Højdepunkt i Ejdersted, blev Ødelæggelsen aabenbar. Huse, Halm, Hø, Husgeraad, dødt Kvæg drev omkring paa Vandet, Beboerne klamrede sig til de drivende Vragstumper, mange Skibe løftedes over Digerne ind paa Land. I Peter Sax's eget Sogn, Koldenbüttel, der laa længst mod Øst og led mindst Skade, idet kun fem Mennesker omkom, blev Vandet paa sine Steder staaende over seks Uger — „Folkene var ogsaa saa forsagte og desperate, at man næppe kunde bevæge dem til Arbejde.“ Katastrofens Midtpunkt var Nordstrand. Herfra beretter Præsten M. Lobedanz i Gaikebüll (et af Øens sydlige Sogne, der for bestandig forsvandt i Bølgerne), at Beboerne, trods den allerede fra Kl. 8 Aften stærke Storm intet ondt ventede, heller ikke da Digerne begyndte at oversvømmes, idet en saadan Bølgehøjde ikke var ualmindelig. Men ved 10-Tiden skete det første, skæbnesvangre Digebrud, og ved Midnat kulminerede Floden. Om Ødelæggelsens Omfang haves samtidige, nøjagtige

Anno 1637. Zivitsche den 11. Jul
 12. Ordreris in der Kuff, ist die
 ansehnlich: gien nicht, und dinsten
 großer Lohrflor, Kuff zu dem neuen
 dinsten Befehl gegeben.

den 17. dinsten Jung und Feld, den
 dinsten der Passer J. Petrus Eli,
 und der Passer. Aufge dem neuen.

41. Zivitsche Lohrflor
 9 Zivitsche, und 2
 Befehl.

den 36. dinsten dinsten der
 Diakon J. Johan Gorn, und ein
 dinsten ansehnlich.

72 Zivitsche gien Lohrflor
 21 Zivitsche in Lohrflor
 den, und 1 Passer.

Morsum

den 350. dinsten in Lohrflor
 gien dinsten der Passer und der
 Passer.

84 Zivitsche gien Lohrflor
 16 Zivitsche Befehl, und
 den Passer.

Fig. 30. Side of Peter Sax: Nordstrand, Anno 1637.
 Facsimile, c. 1/2 St. (Gml. kgl. Saml. Fol. 1024). Se Henvisningerne.

Oplysninger. Havet væltede ind gennem 44 Digebrud, 6123 Mennesker (af en Befolkning paa c. 9000) druknede, 1339 Huse blev bortskyllede, over 50.000 Stykker Kvæg og Heste omkom.

Virkningerne af Floden — „den generale Overstyrtning af Vand i Marsklandene“, som Christian IV træffende betegner den — strakte sig over hele Vestkysten. I Tønder By stod Vandet $1\frac{1}{2}$ Alen, i Ribe Domkirke 1 Alen højt. Ødelæggelsen voksede, jo længere man kom Syd paa. I Kær Herred omkom 115 Mennesker, i Bøking Herred 400, i Bredsted Landskab 800, i Ejdersted over 2000. De talrige, kun delvis fuldførte Landvindingsarbejder baade paa Øerne og Fastlandet blev halvt eller helt ødelagte af Katastrofen og maatte opgives, idet alle Kræfter i Aarene herefter samledes om Redningsarbejdet paa de værst medtagne Strækninger. Dette skred dog mærkværdig sendrægtigt frem. I Lundenberg Herred, som var blevet helt oversvømmet, arbejdedes der i fem Aar, og det lykkedes at bevare den østlige Del (ødelagt 1717), medens den vestlige maatte prisgives. Af Nordstrands tre Herreder reddedes ved et Par Aars Arbejde det vestligste, Pelvorm, nu en Ø og betydeligt mindre end Fortidens Omraade af samme Navn. Dette Resultat skyldtes dels Beboernes Energi, dels en enkelt Mand, den rige Hollænder Cornelius Jansen Aller, som organiserede Digebygningen som et fælles Foretagende, medens Stalleren holdt paa den gamle Skik, at enhver skulde bygge sit eget Dige. I det nordlige og østlige Nordstrand søgte de oprindelige Beboere først ved egen Hjælp at genvinde deres Jord, men forgæves. Arbejdet blev af Regeringen overladt til Nederlændere, og efter flere mislykkede Forsøg fik man i 1654 og følgende Aar inddiget det meste af det nuværende Nordstrand — den østlige Del af den gamle Ø (Edoms Herred). Hele den nordlige Del (det gamle Beltring Herred) maatte derimod, efter mange Aars forgæves Arbejde af et hamborgsk Konsortium, opgives. Tilsammen udgjorde Pelvorm og det nye Nordstrand 10.600 Demat, medens det gamle Nordstrand havde maalt 44.300 Demat (Fig. 31).

Om Katastrofen kunde have været undgaaet, er et aabent Spørgsmaal. Det hedder sig, at Befolkningen baade paa Nordstrand og i Lundenberg Herred havde tabt Modet under de sidste Aars idelige Oversvømmelser og havde forsømt Digerne. Vist er det, at man af Matth. Boetius's Beretning om de foregaaende Aars Digearbejder faar et levende Indtryk af Tidens Brydning mellem gammelt og nyt og de heraf flydende Vanskeligheder. Befolkningen moder efter den gamle Skik Mand for Mand for selv at udføre Arbejdet, men atter og atter hemmes dette af indbyrdes Strid og af Mangelen paa fast Ledelse. Selv efter at Digebygningen er overgivet til fremmede Bygmestre, virker den stærke Spænding mellem disse og de indfødte skadeligt. Muligt er det ogsaa, at det med Datidens

Fig. 31. Kort over Nordstrand, tegnet 1640 af Joh. Wittemack.
(Gml. kgl. Saml. Fol. 1027 b).

tekniske Hjælpemidler var ugørligt at holde Stand mod en Naturkraft af denne Voldsomhed — det gamle Nordstrand laa under Middel-Flodhøjde, og Floden synes at have været mindst c. 4 Meter over normal Vandstand.

Det nye Nordstrand blev overladt til et Konsortium af Nederlændere, hvorved den frisiske Grundsætning: „Den, der ikke vil (eller kan) dige, maa vige“, blev virkeliggjort i hele sin Strengthed, idet de gamle Besiddere, som siden Stormfloden havde ernæret sig kummerligt paa deres Jordlodder, ifølge Regeringens Paabud maatte afstaa alt til de fremmede. Krønikeskriveren Anton Heimreich, der var Præst paa Halligen Nordstrandisch Moor, den eneste tilbageblevne Rest af det nordøstlige Nordstrand, har fortalt, hvorledes den hertugelige Befaling, da han oplæste den i Kirken, blev modtaget med bitter Graad og Klage af Menigheden. Ved Oktroy af 1653 fik det nederlandske Konsortium et næsten ubegrænset Selvstyre og Religionsfrihed for Katolikker og reformerte saavel som Lutheranere. Ledelsen gik senere over til en belgisk Præst. Kolonien fik imidlertid ikke det fremmedartede Præg, som man kunde have formodet paa Grund af dens Særstilling, idet Jorden for det meste bortforpagtedes til indfødte fra Nabosognene, ligesom Staller og Digeembedsmænd toges blandt dem. — Ogsaa andre Digeforetagender var forbundet med Forsøg paa at grunde nederlandske Nybyggerkolonier med egen Jurisdiktion og Religionsfrihed. En saadan søgtes dannet i Stapelholm, ved Tørlægningen af Megger og Børmer Sø (i 1620'erne), ligeledes i Forbindelse med Inddæmningen ved Botslot i Bøking Herred, hvor nederlandske Katolikker under Ledelse af Jesuiterpatre fik Religionsfrihed med Ret til at bygge Kirke. Det sidste Foretagende vakte megen Uvilje hos Christan IV, som ikke syntes om Naboskabet med „dii kompaner“ og udtalte et levende Haab om, at „Vores elskelige kære Søstersøn“ hermed havde „gijordt Riis til sin Eiigen Rumppe“. Nogen Levedygtighed havde disse Kolonianlæg ikke.

Trods de store Opbud af Kapital, Teknik og Arbejdskraft blev overhovedet mange af dette Tidsrums Digearbejder og netop de største af dem mislykkede, halvt eller helt ufærdige. For Fyrsterne var de fiskale Hensyn ofte de overvejende, og Udsigten til at vinde nye store Strækninger af skattepligtigt Land var fristende. Blandt de hollandske Indvandrere fandtes der ikke faa Eventyrere og Projektmagere, som forstod at vinde Hertugens Tillid. Til disse hørte Christian Bekker, en af Frederiksstads Grundlæggere, foretagsom og indsigtfuld, men en Storspekulant, hvis Virksomhed strejfede det mislige. Ham skyldtes de store Tørlægningsforetagender i Stapelholm, der paa Grund af Afvandingens Utilstrækkelighed efterlod Egnen i en ynkelig Tilstand, paa hvilken først den nyeste Tid har kunnet raade Bod. For stort anlagt var

ogsaa Digearbejderne ved Botslot (ligeledes under Chr. Bekkers finansielle Ledelse) og ved Bredsted. Landet var endnu umodent til Dannelse af Koge, først efter eet eller to eller tre Aarhundreders Slikdannelse kunde Eftertiden med Anvendelse af bedre tekniske Hjælpemidler virkeliggøre det 17. Aarhundredes store Planer. Efter de hollandske Foretagenders Sammenbrud blev man da ogsaa klog af Skade, saa at man satte sig mere begrænsede Opgaver.

Inddigningsarbejderne blev ikke blot bekostelige for de hertugelige Finanser, men de tærede ogsaa paa Befolkningens Velstand. I et Opgør af 1628 over Ejderstedes Gæld anslaaes saaledes Omkostningerne til nye og gamle Diger til 200.000 Rdl. Stormfloderne betød ikke alene en øjeblikkelig Ødelæggelse af Værdier, men tunge Byrder i Eftertiden. Inddigningen af Lundenberg Herred efter 1634 bragte store Dele af Vestkystens Befolkning til Fallittens Rand. Ogsaa Ekstraskatter og „Foræringer“ til Hertugen — i det nævnte Opgør for Ejdersted opført med 226.000 Rdl. for de sidste 30 Aar — stillede store Krav til Marskboernes Ydeevne, som paa Forhaand allerede fra Tidsrummets Begyndelse var svækket ved en stærk Anspændelse af Kreditten og dermed følgende Gæld (jvf. II, 420). Hertil kom Krigsskatter og Indkvartering under Krigene, hvorimod Vestkysten ikke i samme Grad som de østlige Amter var udsat for Plyndren og Hærgen. Under Kejserkrigen var fra 1627 fem kejslerlige Regimenter indkvarterede i Tønning. Okkupationen i de tre Krigsaar kostede Ejdersted 384.000 Rdl. I Tønder Amt var Kontributionen saa tyngende, at Undersaatterne i et Klageskrift til Hertugen truede med at flygte fra det hele, „saa Fyrstelig Naade vil faa et øde, oversvømmet Land, naar Diger og Broer ikke passes“. I Bøking Herred rejste Bønderne paa egen Haand en Skanse, som de holdt en Maaned igennem og kun opgav tvungne af Øvrigheden, hvis kejservenlige Holdning Befolkningen stærkt misbilligede. Kun Nordstrand lykkedes det Hertugen at holde fri for Besættelse saavel af de kejslerlige som af Christian IV's Tropper. Med Krigen 1643—45 fulgte nye Tab og Byrder. Ejdersted maatte saaledes i Sommeren 1644 underholde en dansk Hær paa 6000 Mand under Prins Frederik og det følgende Aar den svenske Hovedstyrke under Wrangel.

Det synes dog, som om det i det følgende Tiaar lykkedes at genvinde en Del af den tidligere Velstand. I 1650'erne fuldendtes Inddigningen af forskellige Koge. Øfriserne, som efter Landetabet 1634 mere end nogen Sinde henvistes til at søge deres Næring paa Havet, fandt en ny Næringsvej ved Deltagelse i den hollandske Grønlandsfart og Hvalfangsten ved Spitzbergen. Hermed fulgte Uddannelse i Søfartsvidenskab efter hollandske Lærebøger og i det hele en endnu stærkere Paa-virkning af hollandsk Sprog og Kultur. Dette gælder især Befolkningen

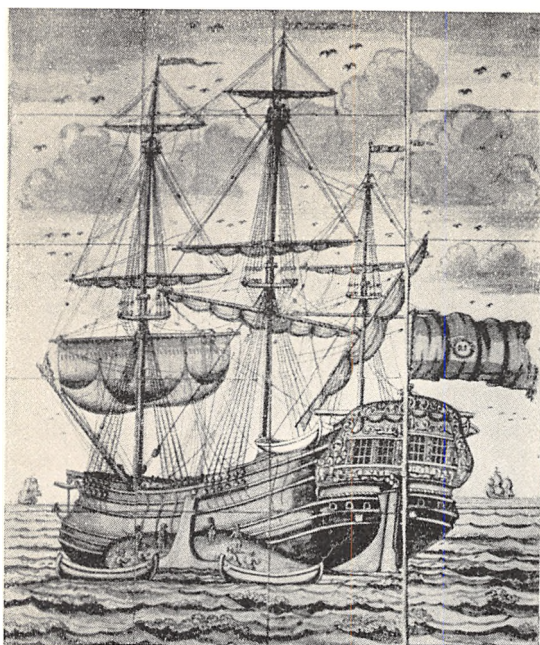

Fig. 32. Hollandsk Kakel med Billede af en Hvalfanger.
Siges at stamme fra Alkersum paa Før. Fot.

paa Sild og Før, medens Pelvorms og Nordstrands Beboere vedblev at være Landbrugere. Danckwerths paa denne Tid forfattede Beskrivelse af hans Hjemland Ejdersted lovpriser Indbyggernes „fortræffelige Næring af de skønne modige Heste, som udføres til Frankrig, af Faarenes ualmindelig smukke Uld, men først og fremmest af det kære Korn og af Ostefabrikationen“. Ifølge Regnskaberne var Vareudførelsen over Tønning virkelig vedvarende livlig, idet den beløb sig til 2 à 3 Millioner Pund aarlig — væsentlig Ost,

hvis Prisniveau ikke berørtes af den almindelige Nedgang. Men Perioden sluttede med Svenskekrigens Ødelæggelser. De rige Marskegne blev atter med Forkærlighed udvalgt til Standkvarter for Fjenders og Forbundsfællers Tropper og hermed udsatte for alle en fjendtlig Okkupations Trængsler, især efter at Kurfyrsten af Brandenburg havde taget Hovedkvarter i Husum og Tønder.

Den frisiske Befolknings væsentlige Karaktertræk er gentagne Gange skildrede paa lidet smigrende Maade af samtidige Landsmænd. Om Føringerne hedder det hos Peter Sax: „Og holder jeg for, at blandt alle nulevende Frisere findes der ingen grovere, uhøfligere og mere ubehøvede Mennesker end disse Folk og deres kære Naboer; desuden forstaar de godt til enhver Tid at tage Vare paa deres eget Bedste i daglig Handel og Vandel.“ En endnu værre Medfart faar Nordstranderne hos Matth. Boetius, som anser Stormfloden for en fortjent Tugtelse. „Folket har nemlig, naar ikke Undervisning eller Dannelse gjorde nogle noget blidere og mere civiliserede, altid været af et trodsigt Sind, grove, egennyttige, hovmodige og har foragtet fremmede. Disse haaner de ikke blot, men slaar dem ned af ringe eller ingen Aarsag og

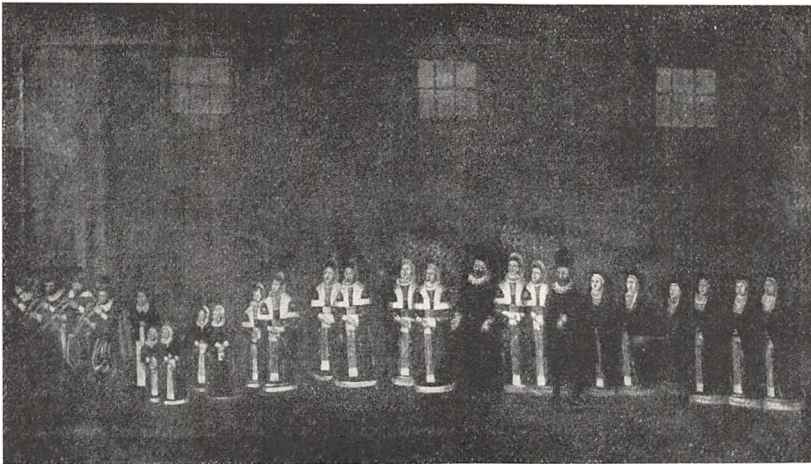

Fig. 33. Brudeoptog paa Før 1646.
Maleri af ukendt Kunstner (Nationalmus. fot.).

regner et saadant Drab for intet. Naar der ikke er fremmede, vender de Vaabnene mod hinanden indbyrdes, især ved Festligheder . . . Næppe er et Par Ord vekselede, førend de stikker den korte Kniv i Brystet eller Siden paa den staaende eller siddende. . . Straffen unddrager de sig næsten altid ved falske Vidner eller ved Flugt, saa at kun meget faa af de utallige trodsige Drabsmænd — fattige eller fremmede — paagribes og straffes.“ Selv om denne Skildring ensidigt fremhæver de mørke Sider, savner den ikke Berettigelse. Den let tjente Rigdom har aabenbart, ligesom hos Adelen, ført til lovløse og voldsomme Sæder. Den frisiske Sans for Oplysning og Dannelse var dog — hvad selv den strenge Kritiker Boetius indrømmer — stadig levende. Den viser sig bl. a. i Universitetsstudier og i Krønikeskrivningens fortsatte Blomstring. Et Tab for Aandslivet betød det, at det med det frisiske Sprog nært beslægtede nedertyske nu efterhaanden fortrængtes af Højtysk som Kultursprog.

5. KØBSTÆDER OG NÆRINGS LIV.

Byernes politiske Betydning var ringe. De borgerlige Repræsentanters Indlæg under Landdagsforhandlingerne drejede sig væsentligt kun om Sager angaaende Told, Licenter o. lign. samt om Klager over de adeliges Voldsgerninger. Over for Fyrstemagten, som ved visse Lejligheder søgte at springe over, hvor Gærdet var lavest, ved at udskille Stæderne fra Ridderskabet og gennemtvinge sine Fordringer hos dem,

stod Stænderne oftest samlede og enige. Landsherrerne viste i øvrigt ingen Tilbøjelighed til at slutte Forbund med Borgerne mod Adelen — det var betegnende nok snarere ved Hjælp af Marskbønderne, at man fra gottorpsk Side kunde tænke sig at skabe Ligevægt (jfr. S. 78). — Ogsaa uden for Landdagene kunde Købstædernes (saavel som Amternes og Landskabernes) Repræsentanter fremsætte deres Besværinger under de Forhandlinger med Regeringen, der gik forud for Bevillingen af Ekstraskat, for den hertugelige Dels Vedkommende i 1611 og 1624; sidstnævnte Aar stævnedes saaledes Borgmestre og Raad i Slesvig, Aabenraa, Tønder og Husum til Gottorp i Anledning af en saadan Bevilling. Senere høres dog intet til Forhandlinger af denne Art, og overhovedet synes der at have været mere Røre og mere Fællesfølelse i de kongerigske Byer end i de sønderjydske, splittede som disse var ved Delingen mellem to Landsherrer.

Inden for den enkelte Bys Retspleje og Forvaltning fortsattes Raadsstyret i det hele i uforandret Skikkelse. Raadstueretten var nu, ligesom i Tyskland, eneste Domstol, undtagen i de nordslesvigske Byer, hvor Bytinget — i Flensborg Kæmnerretten (bestaaende af Byfogeden og de to Kæmnere) — ligesom i Danmark havde bevaret sin dømmende Myndighed i mindre Sager. Byfogedens Virksomhedsomraade var saaledes indskrænket; dog vedblev han (bortset fra Slesvig og Flensborg, hvor han allerede fra Middelalderen valgtes af Raadet) ligesom i Danmark at være Landsherrens Embedsmand, medens Byfogedembedet i Holsten saavel som i det øvrige tyske Rige lagdes ind under Raadet. — Med Byfogedens aftagende Indflydelse voksede Amtmandens Betydning som Repræsentant for den landsherrelige Myndighed (f. Eks. ved Rettens Fastsættelse af Bøder), og Overgreb over for Magistraten var ikke sjældne, men nogen principiel Begrænsning af det kommunale Selvstyre gennemførtes ikke.

Dette hvilede ligesom tidligere paa en forholdsvis snæver Kreds af Borgerne, blandt hvilke Borgmestre og Raadmænd valgtes. Den almindelige Borgerforsamling, Allemandstinget, sammenkaldtes vel stadig een Gang om Aaret, men kun for at høre Raadets Beslutninger. I øvrigt var det menige Borgerskabs Deltagelse i Styrelsen indskrænket til den kirkelige Forvaltning samt (i det mindste i Flensborg) til Anliggender, der angik Bymarken. En Slags Repræsentation havde Borgerne i Borgerudvalget (jfr. II, 425), som, bestaaende af et (fra 4 til 24) vekslende Antal Borgere, nu alle Vegne var en fast Institution. I Flensborg fandtes det allerede i Middelalderen, i Tønder fra ca. 1570, i Tønning og Garding fra 1590, da disse Byer fik deres første Stadsret. I Slesvig By indførtes et staaende Udvalg ved Forordning af 1611, i Husum et lignende, bestaaende af 11 Borgere, i 1630; her fandtes desuden en større

Forsamling paa 24 Mænd. Ligesom Udvalgets Oprindelse, saaledes var ogsaa dets Beføjelse forskellig. Alle Vegne var dog Finansforvaltningen dets vigtigste Omraade, og i Flensborg var de 24 Mænds Samtykke en nødvendig Betingelse for al Skatteudskrivning. Efter at den almindelige Borgerforsamling havde mistet sin Betydning, maatte Udvalgets naturlige Opgave være at optræde som Borgerskabets Ordfører over for Raadet. Saaledes var Forholdet ogsaa f. Eks. i Tønder, hvor de 16 Mænd synes at være blevet valgt af Borgerne selv. Den sædvanlige Valgmaade var dog den, at de deputerede Borgere supplerede sig selv eller udnævntes af Raadet (som Regel inden for den mere velhavende Del af Befolkningen), og i Almindelighed betød Borgerrepræsentationen i ringere Grad, end man skulde vente, en Indskrænkning af det aristokratiske Raadsstyre.

Tidsrummet blev mindre betydningsfuldt for Byforfatningens Udvikling end i Kongeriget, hvor nye Kræfter gjorde sig gældende, dels ved en stærkere Indgriben fra Regeringens Side gennem Lensmanden, dels ved en større Deltagelse fra de menige Borgeres Side, især i Skatteligning og Regnskabsrevision. Begge Faktorer fremtræder i Christian IV's Købstadlov af 1619. Denne fik imidlertid ikke noget Sidestykke i Hertugdømmerne. Landsherrerne forsøgte vel lejlighedsvis at gøre en større Myndighed gældende over for Magistraten (saaledes i Tønder ved egenmægtig Udnævnelse af Borgmester og i Flensborg ved en Udvidelse af Amtmandens Kompetence over for Byens Kæmner), men det lykkedes Raadet at hævde de nedarvede Rettigheder uden større Indskrænkninger. Heller ikke skabtes der nye Organer for Borgerskabets Medvirken i Forvaltningen, i Lighed med de kongerigske Takserborgere o. lign., idet de allerede bestaaende Borgerrepræsentationer, som var fastere udformet i de sønderjydske Byer end Nord for Kongeaaen, ikke levnedes Plads for saadanne. Bystyret havde altsaa i Hovedsagen stadig et Præg af aristokratisk Selvstyre, dog saaledes, at Raadets Regimente var mere uindskrænket i de sydslesvigske end i de nordslesvigske Byer, hvor de menige Borgeres vælgende og dømmende Myndighed endnu ikke var helt afskaffet.

Hermed fulgte, at Raadet — eller Raadet og Borgerrepræsentationen — havde en Front at forsvare saavel nedad- som opadtil, og der er i samtlige Købstæder talrige Vidnesbyrd om Utilfredshed, undertiden ogsaa rebelske Tilbøjeligheder hos det menige Borgerskab, snart paa Grund af Skatterne, snart paa Grund af almindelig Misfornøjelse med Raadsregimentet, knyttet som dette var til en ret snæver Kreds af ofte sammengiftede Familier. Men synderlig Kraft eller Betydning havde disse Bevægelser som Regel ikke. I Aaret 1600 drog Borgerne i Slesvig By ud med flyvende Faner for at generobre en af Magistraten

Fig. 34. „Ratsverwandter“ Christian Thomsen. Død 1669. Fra Epitafium i Tønder Kirke. Fot.

fra Byfælleden solgt Eng; de vrede Gemytter bragtes imidlertid til Ro ved Uddeling af en Skinke og en Tønde Øl. I Tønder kunde Menigmand ved given Lejlighed fordriste sig til at erklære Raadets Domme for at være for „ein Schweinsdreck“ at regne, og senere gav Ekstraskattens Paaligning i 1630'erne Anledning til en langvarig Kamp mod Raadets Styre, ført med stor Energi af en Kreds af Borgerne under Ledelse af Jacob Hunneus. „Borgmestrene har faaet et Slagtilfælde“, hedder det i Raadmændenes Klage over Rebellerne, og „os gaar det dybt til Hjerte i vor høje Alder“. Tilmed beskrives Byskriveren, som siges at have

bedst Kendskab til Regnskaberne, som „en udlevet Mand, hvis Død man daglig kan vente“. Ikke des mindre endte Sagen efter Undersøgelse af en hertugelig Kommission med Nederlag for Hunneus. Det er betegnende, at Utilfredsheden lige saa vel kunde vende sig mod Borgerrepræsentanterne som mod Raadet. I Husum fremførte Haandværkerlavene i 1656 over for Hertugens Udsendinge en Række Anklager mod Medlemmerne af Raadet og Borgerudvalget, som — foruden at gøre sig skyldige i anden Ødselhed og Vilkaarlighed — „banketterer herligt paa Bekostning af Byens Pengepung“ og „har drukket mere op og spist flere Smørkringler paa offentlig Bekostning end i alle andre hertugelige Byer“. Resultatet blev en fyrstelig Forordning, hvorefter Udvalget, som hidtil havde siddet paa Livstid, skulde fornyes hvert Aar med Halvdelen.

Ikke mindst gennem deres Erhverv, som ikke var begrænset af den enkelte Købstads Mure, fik den herskende Klasse, Købmændene, et videre Udsyn og dermed Betingelser for at beklæde de ledende Stillinger

inden for Bystyret. Handel og Søfart, baade paa Indland og Udland, havde i Fortsættelse af den foregaaende Periodes økonomiske Blomstring gennemgaaende gunstige Vilkaar, især i de større Byer. Flensborg havde ganske vist maattet afgive en stor Del af sit Opland til de omliggende Købstæder (Sønderborg, Ærøskøbing, Tønder), men takket være Byens omfattende udenrigske Handel forblev den Sønderjyllands største Søfarts- og Handelsby, dens Marked søgtes nu af Nabobyernes Købmænd i Stedet for af Bønderne, og dens Skibe sejlede med Fragt for Ekernførde, Slesvig og Aabenraa.

Fig. 35. Christian Thomsens Hustru Catharina, f. de Behr. Død 1669. Fra Epitafium i Tønder Kirke. Fot.

Af stor Betydning var den udenrigske Fragtfart. Tømmer og Sild hentedes fra Norge, Hør og Hamp fra Østersøbyerne, Industrivarer fra Tyskland og Nederlandene, Salt fra Spanien. Medens de flensborgske Skippere udgjorde en særlig Klasse, udskilt fra Købmænd og Redere, førte de tønderne Købmænd selv deres Skibe, og det kunde hændes, at Raadmændene saa godt som alle var paa Søen, saa at Raadsmøde ikke kunde afholdes. Tønderns Handel naaede et Højdepunkt i Tiden fra c. 1600 og til Kejserkrigen. En Storkøbmand som Berend de Behr havde Forbindelser fra Holland til Stralsund, og hans Handel omfattede Varer som Klæde, Vin, Krydderier o. s. v. Vigtigst var dog Udførslen af Stude (væsentlig til Holland), der var Erhvervslivets Grundlag saavel for Byen som for store Dele af Amtet. Antallet af i Højer udskibede Stude steg fra c. 1400 i 1611 til c. 2000 i 1631 og kulminerede i 1638 med c. 3400.

Af de mindre Byer havde især Tønning en livlig Søfart, der ikke blot omfattede Nabokysterne, men ogsaa Norge, England og Holland. 1615

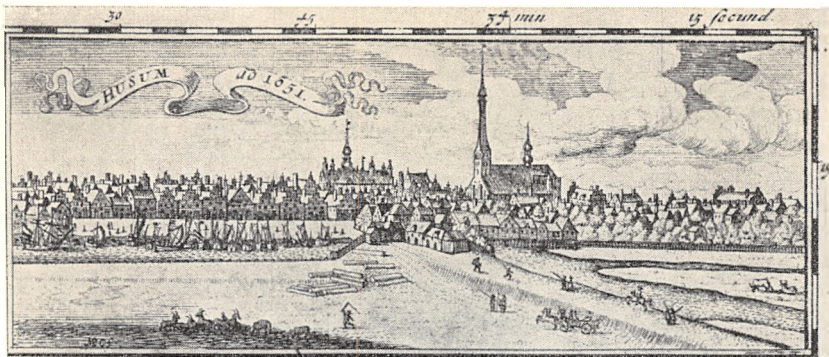

Fig. 36. Husum i 1651.

Stik i Danckwerth: Neue Landesbeschreibung (1652).

udgik der fra Havnen c. 100 større Skibe, 1624 191. Den vigtigste Udførselsvare var den ejderstedske Ost, der, for en væsentlig Del paa fremmede Skibe, førtes til Bremen og Hamborg for herfra at afsættes videre til Spanien og Portugal. Aabenraa, der først fik en Skibbro 1609, havde derimod ikke Søfart af Betydning. Byen beskrives i en samtidig historisk Beretning af Organisten Claus Møller nærmest som en Landsby-idyl, „et lysteligt skønt Sted, hvor Smaafuglene synge lifligt Sommeren igennem“, med Humlehaver, godt Øl og herligt Fiskeri. Endnu mere fremherskende blev Landbruget og Humleavlens, efter at den hertugelige Avlsgaard til Brundlund Slot i 1649 var blevet nedlagt, og de enkelte Marker bortforpagtede til Bymændene. Skønt Slesvig havde en vis Anseelse som fyrstelig Residens og Sæde for Domkapitlet, var ogsaa dens Bynæring ret ringe, saa at Hoffet foretrak hamborgske Leverandører, og de vigtigste Erhverv var som i andre Smaabyer Haandværk, Agerbrug og navnlig Fiskeriet paa Slien, der imidlertid ikke udøvedes af Borgerne selv, men af Fiskerne paa Holmen. Dette kunde være meget indbringende; i 1610 fangedes saaledes paa een Nat for 600 M. Sild i et enkelt Sildegærde (Fig. 37). Eneretten til Fiskeriet var stadig forbeholdt Byen (jfr. II, 292), dog ifølge Hertug Adolfs Forordning af 1550 kun inden for et Løb af 40 Favnes Bredde, i hvilket de omboende adelige Godsejere ikke maatte opsætte deres Sildegærder. Denne Bestemmelse blev ideligt overtraadt af de trodsige v. d. Wischer, Pogwischer m. fl. Nord og Syd for Slien, Hertugen støttede kraftigt Magistraten ved gentagne Mandater og Idømmelse af høje Bøder, men først efter et Aarhundredes næsten uafbrudte Stridigheder lykkedes det i 1641 at komme til et afgørende Forlig, ved hvilket hver Parts gensidige Rettigheder Punkt for Punkt blev fastslaaet i Henhold til de gældende Forordninger.

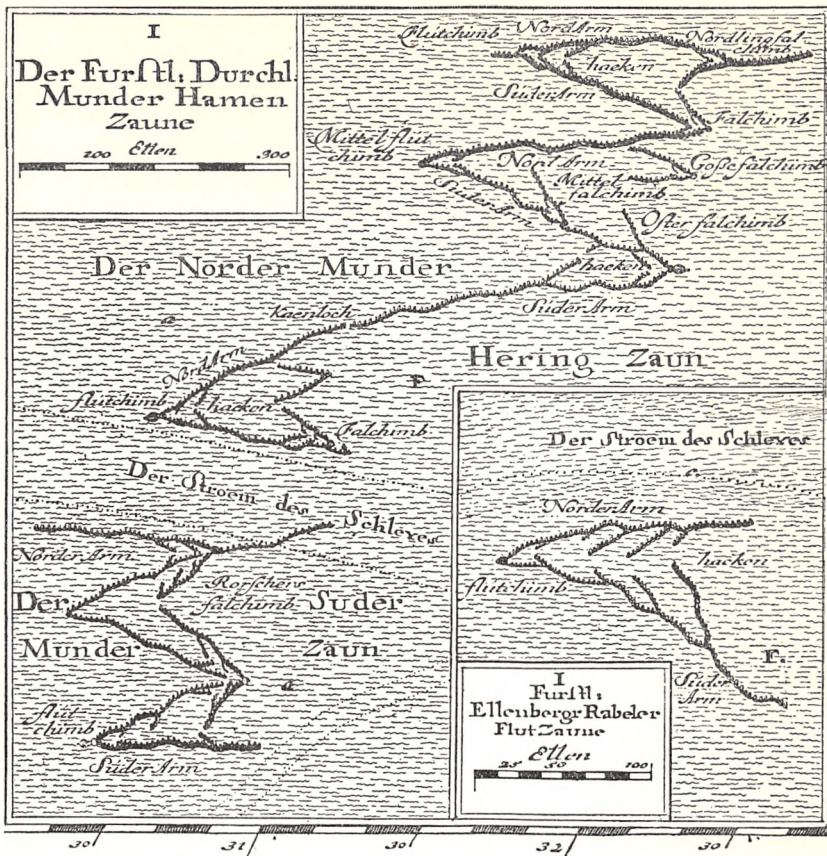

Fig. 37. Sildegårder i Slien.

Stik i Danckwerth: Neue Landesbeschreibung (1652).

Modsat Købmændenes var Haandværkernes Virkefelt som Regel begrænset til den hjemlige Købstad, og deres hele Tilværelse fra Dreng til Mester, som vi har set (II, 428), reguleret af Lavsregler. De bestandig mere detaillerede Bestemmelser førte ofte til et smaaligt Fagforenings-tyranni med Begunstigelse af Mestres Sønner og Svigersønner, og i 1615 ophævede begge Landsherrer Lavene. Reformen begrundedes med unødige Varefordyrelse og Vanskeliggørelse af Adgangen til Lavene for nye Mestre. I de følgende Aar strømmede Klager ind over „Bønhaserne“ og over den Ødelæggelse af al „Ærbarhed, Tugt og Disciplin“ i Forholdet mellem Mestre og Svende, som var blevet Følgen. Ikke blot de gamle Mestre, men ogsaa Byøvrighederne tilkendegav en levende Mis-

fornøjelse. Den økonomiske Nedgang, som snart efter begyndte at gøre sig gældende, afgav heller ikke gunstige Betingelser for en stærk Forøgelse af Mestrenes Tal, og Regeringen maatte, „da Vi har befundet, at saadan Frihed har causeret mærkelig Confusion og Ulejlighed“, tiltræde et Tilbagetog. I Løbet af 1630'erne genoprettedes Lavene eet for eet alle Vegne ved landsherrelige Forordninger og i det væsentlige i den tidligere Form, dog gennemgaaende med lettere Adgang for nye Mestre og for fremmede. Haandværkerne udgjorde en forholdsvis talrig Bestanddel af Bybefolkningen. I en lille By som Slesvig var der saaledes i 1650 20 Smedemestre, hvilket finder sin Forklaring i, at Lavet omfattede hele 6 særskilte Fag — Klejn-, Grov- og Knivsmede, Sporemagere, Bøsemagere og Sværdfege, som ikke maatte gaa hinanden i Næringen! Til Trods for Standens underordnede Stilling i Forhold til Købmændene havde dog navnlig de ældste Lav en vis nedarvet Anseelse. Dette gælder f. Eks. de forenede fire Lav (Skomagernes, Skræddernes, Smedenes og Bagernes) i Husum og Skrædderlavet i Slesvig, hvor Borgervæbningens Fændrik, der udmærkede sig ved sin prægtige guldknappede Dragt, ifølge Vedtægten skulde være en Skrædder. Sikkert har Standens ikke ringe faglige Dygtighed nydt godt af den stramme Organisation, i hvis Ly den var opvokset. Denne Dygtighed kan endnu konstateres paa Kunstindustriens og Kunstens Omraade gennem de bevarede Arbejder af Guldsmede, Malere, Træskærere o. s. v. Spændingen mellem det lille Samfunds Snæverhed og Bundethed og den skabende Evnes Trang til Udløsning har virket befrugtende.

En Industri fandtes endnu kun i Form af svage Tilløb. Det lavsbundne Haandværk kunde ikke danne Udgangspunkt for en Udvikling i denne Retning. Til Godserne, især i Holsten, var allerede i det foregaaende Tidsrum (II, 434) knyttet „Møller“, industrielle Anlæg med Vand eller Vind som Drivkraft, den første Begyndelse til en Storindustri. Ogsaa i Byerne grundede enkelte foretagsomme Købmænd eller Ingeniører saadanne Møller. I Flensborg fandtes Krudtmølle, Hammermølle og Savmølle, og Klokkestøberierne i Flensborg og Husum leverede Varer til Udførsel. Paa den frisiske Vestkyst oprettedes Teglværker, Saltkogerier, Sæbesyderier m. m., især ved Nederlændere, men kun faa af disse Foretagender fik blivende Betydning.

Stridighederne mellem Øvrighed og Almue havde ikke som i Tyskland Karakter af en Klassekamp mellem Patriciere og Haandværkere. End ikke Magistraten selv stod altid samlet over for de menige Borgeres Kritik. Lederen af den ovenfor omtalte Opposition mod Raadet i Tønder, Jac. Hunneus, som var indvandret fra Husum, var gift ind i en velhavende tønderisk Familie, paa begge Sider optraadte saavel Mænd af de førende Købmandsslægter i Byen som Haandværkere, ja blandt dem,

der oprindelig havde rejst Sagen, var endog-saa nogle af Raadmændene. Mellem Borgernes forskellige Lag fra de øverste til de nederste fandtes desuden jævne Overgange. Oplysende er den fælles Politiforordning af 1636, i hvilken Hertugdømmernes Bybefolkning fremtræder som delt i ikke mindre end 6 Klasser —

1. Klasse bestaaende af lærde Raader og Gejstligheden, 2. af Borgmestre og Raadmænd, 3. af Borgere, som har 9000 M. paa Rente samt de større Købmænd i Almindelighed, 4. af andre Borgere og handlende af ringere Formue samt fornemme Haandværkere, 5. af gemene Borgere og Haandværkere, 6. af Tyende, Daglejere o. l. Til den sidste Klasse hørte ogsaa Kniplersker og Syersker, „som ned-sætter sig „paa egen Haand“, som de kalder det, og ofte paa forargelig Maade overgaar Borgerdøtrene med statelige Klæder“ — en utilladelig Dristighed, hvorfor det skal tilholdes dem at tage Plads som Tjenestepiger.

Om Indbyggerantallet haves endnu ikke sikre Efterretninger. Flensborg havde maaske ved Aarhundredets Begyndelse 4—5000 Indbyggere, Husum noget lignende, Tønder og maaske Haderslev c. 1800. Byerne er sikkert vokset i Løbet af Tidsrummet, især ved Tilflytning af Bønder fra Landet, deraf en Del Nørrejyder til de nordslesvigske Byer. Et ikke talstærkt, men betydningsfuldt Element udgjorde de indvandrede Nederlændere, til Dels ogsaa Vesttyskere. Paa samme Maade tilførtes der de danske og norske Købstæder megen Forretningsdygtighed gennem Indvandring af flensborgske og andre sønderjydske Borgerfamilier i Tiden efter Krigene. Den almindelige Tilstand i Købstæderne inden Nedgangsperioden har den ovenfor nævnte Torquato Recchia (se S. 70) skildret i lyse Farver. Med Forkærlighed fremhæver han Byernes Beliggenhed ved Fjorde og Sunde, de skønne Kirker, de mange Smaahaver og Borgerhusenes kunstfærdigt udskaarne Bohave. De ideligt, ogsaa i Tidsrummets senere Aar, gentagne Forordninger mod Luksus kunde ligeledes opfattes som Tegn paa Velstand, dog ingenlunde et ubdrageligt Tegn. Den rigelige Brug af Sølvkæder og Sølvkrus kan netop i usikre

Fig. 38. Del af det flensborgske Pappegøjegildes Skyttekæde 1601. Fot.

Tider være en Form for Kapitalanbringelse. Borgerne i Husum forsvarede i 1624 denne Art af Overdaadighed over for Regeringens Forbud med den Begrundelse — der ikke vidner om Tillid til Ægtemændene — at „en Kone ikke saa let overlader sin Mand sine Sølvsager“, hvorfor saadanne er at foretrække for rede Penge!

Ikke blot Arbejde og Bedrift, men ogsaa Fritidens Adspredelser foregik inden for Organisationens Ramme, og baade i Haandværkerlavene og i de agtbare og velfornemme Købmænds eller Skipperes Gilder — Faste-lavngilderne i Tønder og Slesvig, St. Knuds Gilde (eller Papegøjegildet, Fig. 38) i Flensborg, Skyttegildet i Husum — dyrkedes det selskabelige Samkvem. Nikolajgildet i Flensborg omfattede ikke blot Købmændene, men ogsaa næsten alle Byens Lav. Spil og Tobaksrygning (som skal være indført af de fjendtlige Soldater under Kejserkrigen) var forbudt. Hovedforlystelsen var, foruden Drikkelaget, Dans og Musik. Borgerkulturen gav sig Udtryk paa forskellig Maade, gennem Studier ved udenlandske Universiteter, gennem godgørende Stiftelser, gennem Kirkernes Udsmykning. Vor Frue Kirke i Haderslev, Kristkirken i Tønder, Nikolaj Kirke i Flensborg udstyredes med Pulpiturer, Prædikestole, Epitafier i Renæssance- og begyndende Barokstil, for en væsentlig Del skænkede af velhavende Borgere (Fig. 39). Ogsaa de Mænd, der med deres Hænders Arbejde havde skaaret, støbt, malet eller hugget de kunstneriske Monumenter, tilhørte, som vi har set, ofte Byens egen Haandværkerstand.

Handel og Haandværk var i det væsentlige Byerhverv. Dog fandtes der visse Landhaandværkere, ja, i nogle Landsbyer endogsaa en Hjemmeindustri, der leverede Salgsvarer; paa anden Maade kan man ikke forklare de store Forraad af Lærred, som paa Kejserkrigens Tid gemtes paa Bøndergaarde, f. Eks. paa Barsø og i Uge. Ogsaa Byernes Eneret paa Handel og Søfart havde sin Begrænsning. Ganske vist var Adelsens umiddelbare Deltagelse i Forretninglivet aftagende, men Vestkystens Skipper- og Bondehandel fortsattes med eller uden Lovhjemmel. Hviding Herred og Rømø fik Bekræftelse paa deres Privilegier paa „fri Commercium“, ligeledes Nordstrand og Ejdersted, hvis Udførsel dog i det væsentlige foregik over Tønning og Garding. Ogsaa de tønderiske Marskherreders Befolkning drev Handel, og da de kejserlige i 1628 forbød Udførsel af Stude, strømmede Klager over denne Ødelæggelse af Næringslivet ind, ikke blot fra Købmænd, men ogsaa fra Herredsfogeder og andre Bønder. Over for disse Indgreb i Bynæringen søgte Tønder med Kraft at hævde sit Monopol og fik ogsaa Støtte af Hertugen. I Regeringens økonomiske, i Almindelighed købstadvenlige Politik indtraadte der imidlertid en Svingning under den liberalt indstillede Hertug Johan Adolf, som i 1611 gjorde Commercien fri baade i Tønder og Husum. Hans Efterfølger satte dog paa ny de tidligere Forbud mod Bonde- og

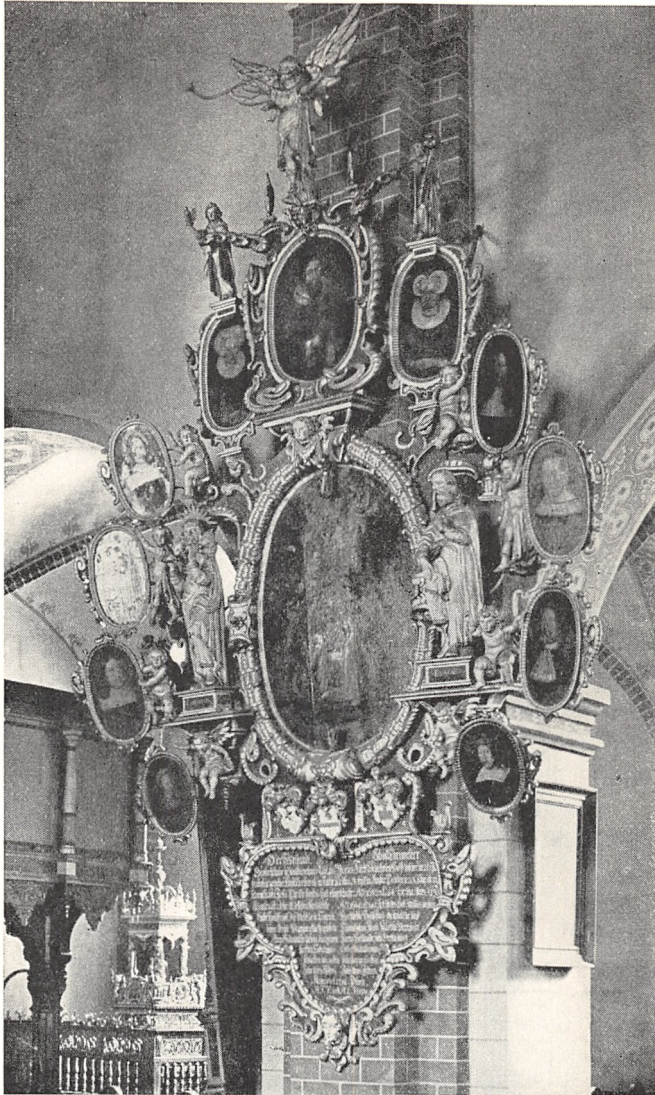

Fig. 39. Lukas Preuss' Epitafium i Tønder (1632).
Nationalmus. fot.

Gæstehandel i Kraft (1624), men de stadig gentagne Indskærpelser heraf viser, hvor vanskeligt eller umuligt det var at skaffe Loven efterlevet, og gennem hele Tidsrummet drev Marskens Storbønder en Handel, hvis Forbindelser strakte sig til Nordtyskland og Holland. Det er be-

tegnende, at en Række Landsbyer paa Vestkysten i 1640'erne havde egne Skibe — Ballum saaledes 7, Emmerlev 15, Sejerslev 5, Hjerpsted 3, Rudebøl 2 og Højer 7. De fleste af disse har sikkert kun været egnede til Kystsejlad til Naboeegnene eller højst til Hamborg. Enkelte Skippere fra Ballum og Emmerlev gik dog gennem Øresund, og rømøske Skippere havde i Aarhundredets Begyndelse et stort Antal Sundfarer, kulminerende i 1608 med 45. — Ogsaa paa Østkysten drev Bønderne Handel, om end i mindre Omfang. Angelboerne havde Udførselshavne i Stenbjærg og Gelting, Aabenraa Amts Bønder hævdede (i 1618) deres Ret til frit Commercium, og Klipleve Marked var et Midtpunkt for Bøndernes Oksehandel. Ligesom i Kongeriget fastholdt Øer og Landskaber, som kun havde smaa eller slet ingen Købstæder, deres mere eller mindre begrænsede Rettigheder til Købmandsskab og Søfart, men paa Grund af Bøndernes bedre Kaar var Bondehandelen af større Betydning Syd end Nord for Kongeaen.

Hvad enten Handelen dreves af Købmænd eller Bønder, til Søs eller til Lands, var Hovedmassen af Udførselsvarer stadig Landbrugets Frembringelser — Korn, Stude, Heste og med Mejeridriftens Udbredelse Smør og Ost. Haandværkets og Industriens Eksport var i Sammenligning hermed af forsvindende Betydning. Den vigtigste Næringsvej var da vedvarende Landbruget, inden for hvilket der i dette Tidsrum skete betydelige Fremskridt, navnlig paa Godserne (jfr. S. 58). Driftsmaaden forbedredes, og den indbringende Mejeridrift fik større Udbredelse. En Indtægtskilde baade for Fyrster og Undersaatter var Skoven, hvis Areal vel var mindre end i det foregaaende Tidsrum, men dog betydeligt større end senere. Eksempelvis kunde den forud mægtige Farris Skov, som oprindeligt strakte sig fra Ribegnen til Østkysten, endnu i 1630 maae 12000 Svin, og ved Møgeltønder fandtes ved Aarhundredets Midte den store Tved Skov. Selv i den senere skovløse Gest kan der paavises Skov, saaledes i Egnen Vest for Flensborg (Vis og Ugle Herreder), ved Bredsted og Husum. Skovens Tilbagetog fortsattes imidlertid med voksende Hastighed, takket være Trækulsbrændingen og det store Forbrug af Brændsel og Tømmer, ikke mindst til Digerne, hvis daværende Konstruktion krævede kolossale Mængder af Egeplanker og Risbrænde; alene paa Nordstrand udgjorde Længden af samtlige Diger 125 Mil. Under Krigene led Skovene desuden en haard Medfart af de fjendtlige Tropper. Skovens største og aldrig hvilende Fjende var dog Bonden, idet Skovtyverierne og den hermed følgende Smughandel, uden at kunne standses af Regeringens Forbud, havde en umaadelig Udbredelse, især i daarlige Tider, da Skovhugsten gav et hurtigere og sikrere Udbytte end det øvrige Landbrug.

Den stigende Fyrstemagts stadig mere fremtrædende Tilbøjelighed

Fig. 40. Borgervaabner i Tønder Kirke, 1624.

Fra v. til h. Øverste Række: Lucas Preuss, Loebert Widow, Berend de Behr. Mellemste Række: Thom. Andersen, Joch. Festersen, Andr. Thomsen. Nederste Række: Theod. Hoyer, Joh. Clausen, Balth. Altlueck. Efter Ludw. Andresen: *Gesch. d. Stadt Tøndern bis zum dreissigjährigen Krieg* (1939).

til Indgriben mærkes paa alle Næringslivets Omraader. De talrige, mere og mere detaillerede Politiforordninger tilsigtede at ordne Samfundets økonomiske Forhold, ved Igangsættelsen af de storslaeede Inddigningsforetagender (se S. 80) optraadte Staten selv som Arbejdsgiver, og en stærk handelspolitisk Tendens træder frem baade i Kongens

og Hertugens Udenrigspolitik. Her som andre Steder gjorde Merkantilismens Idéer sig gældende i Praxis, uden endnu at være udformede i Teori. Det gjaldt om at fremme Næringslivet, især for saa vidt det var knyttet til Købstæderne, i mindre Grad derimod Landbruget, skønt dette havde bedre naturlige Betingelser. I Overensstemmelse hermed anlagdes nye Byer, og flere projekteredes. Formaalet var ofte delvis militært, men dog ogsaa erhvervsmæssigt. Det var især Vestkysten med de her givne Muligheder for Handel og Søfart paa Vesteuropa, der tiltrak sig begge Landsherrers Opmærksomhed, og for Kongens By- og Fæstningsarbejder maatte Holsten derfor blive Hovedlandet (Glückstadt, Krempe m. m.). I Sønderjylland paatænkte et Anlæg af en Handelsby i Forbindelse med Digearbejdet ved Bredsted (1619 ff.), men Planen kom ikke længere end til Papiret. I 1642 var Christian IV med Liv og Sjæl optaget af at grunde en By ved Ballum. Beliggenheden er, som han ved Selvsyn har konstateret, fortræffelig. „Den Tiid, jeg begaff mig paa Reissen derhen, daa haffde jeg intet tenckt at finde paa sliig en Pladtz, som jeg fant pa. Dii godt Folck, som haffde for at fortificere Snoghøy, dy haffde intet siiet Landtkorttit vel igennem, mens allene holdt finsk Grød och Skelfisk y stor Estime.“ Det drejede sig ikke blot om en „fornem Handelstad“, men om en befæstet Plads, der kan være Fyrstendømmerne „til Seckerhed, Gaffn och Beste“. Efter Torstenssonkrigen blev det hele Foretagende imidlertid opgivet, og Planerne om en befæstet Plads til Værn for Jylland samlede sig om det allerede tidligere paatænkte Fort ved Lillebælt, det senere Fredericia.

Af de gottorpske Byprojekter naaede kun Frederiksstad (se S. 79 f.) ud over Overvejelsernes Stadium. Hertug Frederik forberedte i 1620'erne Bygning af en Kanal — til Formidling af Vareudvekslingen mellem Vesten og Østen — fra Rudebøl til Flensborg og i Forbindelse hermed Anlæg af en Købstad ved Rudebøl i umiddelbar Nærhed af Hertugens egen By Tønder. Intet af dette blev virkeliggjort. I 1630-erne var projekteret en By ved Botslot, som Midtpunkt for det her igangsatte store Inddigningsarbejde (se S. 82). Stormfloden 1634 standsede Foretagendet.

Mere Udbytte gav Regeringens Politik, hvor den byggede videre paa det fra Fortiden givne. Det gjaldt om at ophjælpe de hjemlige Byerhverv og bringe dem paa lignende Højde som i de industrielle Foregangslande, Nederlandene og England. Et virksomt Middel hertil var Indkaldelse af fremmede Haandværkere og Forretningsmænd, navnlig Nederlændere, som Læremestre, idet den af konfessionelle Grunde opstaaede Tilbøjelighed til Afspærring, der havde givet sig Udtryk i Frederik II's Fremmedartikler, afløstes af en mildere Kurs

over for anderledes troende. Den hollandske Indflydelse spores alle Vegne inden for begge Landsdele saavel som i Kongeriget, stærkest dog i Vestslesvig (jfr. S. 79). Hensynet til den økonomiske Fordel førte til en i Datiden sjælden religiøs Tolerance, gennemført i Frederiksstad, Glückstadt og Altona, ikke blot over for de hollandske Remonstranter og Mennonitter, men ogsaa over for Jøder og Katolikker. Ved Hjælp af de indkaldte Hollændere søgte Regeringen at skabe en Industri (se ovenfor), dog med lidet Held. Lavsorganisationernes Tilbøjelighed til Afspærring over for Udlændinge imødegik Fyrsterne, som vi har set, ved Ophævelse af Haandværkerlavene i 1615 — en Reform, der stemte overens med Merkantilismens Hævdelse af Kræfternes frie Spil inden for den enkelte Stat som et af Erhvervspolitikens Formaal, men det viste sig hurtigt, at Tiden ikke var moden hertil, saa lidt som i Kongeriget.

Den hjemlige Industri og Haandværket skulde være Midler til Opnaaelse af en gunstig Handelsbalance, ligesom Handelens Fremme overhovedet var et Hovedformaal for Regeringens Erhvervspolitik. Hollænderne havde arvet Hanseaternes Handelsherredømme, og en passende Lejlighed til at vinde en Del af dette ved at knytte direkte Handelsforbindelse med Spanien syntes at frembyde sig, da Krigen mellem Holland og Spanien paa ny udbrød i 1621. Den gottorpske Hertug, hvis egne Undersaatter manglede den tilstrækkelige Kapital, Købmandsdygtighed o. s. v., søgte at benytte Nederlænderne selv hertil ved Hjælp af en massevis Nedsættelse af nederlandske Nybyggere, især i Frederiksstad. Religionsforfølgelserne i Holland forstærkede Lysten til Udvandring, som yderligere stimuleredes ved Hertugens Løfter om at skaffe Kolonisterne Lejlighed til fortsat Handel med Spanien under neutralt Flag. De gottorpske Bestræbelser for trods Krigen 1625—29 at naa dette Formaal ved en Tilnærmelse til Kejseren og Spanien er tidligere omtalt. Ogsaa de samtidige kejserlige Planer af 1627—28 om et habsburgsk Herredømme over Østersøen var rettede mod Opnaaelse af en umiddelbar Forbindelse med Spanien med Omgaaelse af Nederlandene. Og Christian IV bestræbte sig efter Freden 1629 for at vinde samme Fordel for sin nye holstenske By Glückstadt.

Ved en Sendelse af Hollænderen Cornelius Vinck til Frankrig, Italien og Algier 1622—23 søgte Hertug Frederik ligeledes at knytte Handelsforbindelse med de øvrige Middelhavslande. Gesandten, som skulde fremhæve de hertugelige Landes Rigdom paa Korn og den nye Havneby Frederiksstads Fortræffelighed, blev vel modtaget af Beyen i Algier og i flere italienske Stater. Noget Resultat heraf kan ikke paapeges. Det mest storstilede af Hertug Frederiks Projekter gik ud paa at iværksætte en Handelsforbindelse mellem Gottorp og Persien (Fig. 41)

over Rusland. Ledet af en hamburgsk Købmand (Otto Brüggemann) og den tyske lærde Adam Olearius drog Gesandtskabet, der talte 126 Personer, over Moskva, hvor der gjordes et længere Ophold, ad Volga, over det kaspiske Hav og videre til Lands til den persiske Hovedstad Ispahan. Sendefærden, der strakte sig over Aarene 1635—39, bragte intet politisk eller økonomisk (derimod, som vi senere skal se, et videnskabeligt) Udbytte, men var naturligvis forbundet med store Udgifter — og, som Christian IV spydigt bemærker i Anledning af den „persianske“ Handel: „Ded vaar vel at spørre ad, hvor dy Penning er at finde“.

Christian IV's storstilede, paa Anvendelse af Kompagnier grundede Handelspolitik omfattede i det væsentlige kun Kongeriget. En Undtagelse dannede Glückstadt, der gjordes til Stabelstad for det islandske Handelskompagni og senere til Hjemsted for det i 1659 grundede Kompagni, der fik Eneret paa den guineiske Handel.

Til den merkantilistiske Politik's Formaal hørte ligeledes en større Enhed og Koncentration inden for Næringslivet. En saadan vanskelig-gjordes dog i særlig Grad i Hertugdømmerne, dels ved den kun meget mangelfulde Gennemførelse af Købstædernes Enerettigheder, dels ved den bestaaende Deling og dermed følgende Toldgrænser. Hertil kom, at der selv inden for hver fyrstelig Landsdel fandtes smaa lokale Tolde. Toldlovgivningen var til en vis Grad præget af Protektionisme; denne traadte i øvrigt især frem i de talrige Kornudførselsforbud, der skulde sikre det hjemlige Markeds Forsyning til en rimelig Pris. Paa Grund af den fyrstelige Penge nød gjorde det finansielle Synspunkt sig dog mere og mere gældende, og i 1636 indførtes den af Undersaatterne meget ildesete Afgift „Licenten“, der i Lighed med Nutidens Told hvilede paa Ind- og Udførsel, medens den gamle Told var en Samfærdselstold. — Et allerede i det foregaaende Tidsrum (se II, 438) anvendt Middel til at begunstige sine egne Stæder havde Kongen i Lettelser af Handelssamkvemmet med Danmark—Norge. Flensborg beholdt i Aarhundredets første Halvdel sin Ligestilling med de kongerigske Byer med Hensyn til Told — „da Vi ikke holder Vor Købstad Flensborg for en fremmed Købstad“ (Kongebrev af 19. Maj 1631). Byen betragtede sig da ogsaa som i særlig Grad Kongens By, fremfor f. Eks. Haderslev. I Norge indskrænkedes Flensborgernes Handelsherredømme dog ved Bergens og Trondhjems voksende Betydning, og selv i de fjerneste nordlige Egne blev de tilbagetrængt, efter at det islandske Kompagni i København 1619 havde faaet Handelsprivilegium paa det østlige Finmarken. Haderslevs Toldfrihed i Danmark blev 1636 fornyet paa 10 Aar, 1647 paa ubestemt Tid. Da Sundfarten væsentlig var Fragtfart, svækkedes Betydningen af Sundtoldprivilegiet ved, at Toldfriheden kun gjaldt eget og ikke fremmed Gods. Selv de kongelige Byers Sundfart

Fig. 41. Hertug Frederik III modtager et persisk Gesandtskab den 11. Aug. 1639.
Pennetegning af Jürgen Ovens. Kobberstiksamlingen, København.

var derfor ringe; muligvis er en Del af Trafikken, saaledes som det senere var Tilfældet, gaaet gennem Bæltet. De gottorpske Undersaatter behandledes som fremmede, og for at undgaa den forhøjede Sundtold førtes mange Varer derfor over Land fra Ekernførde til Vestkysten. Efter at Nederlænderne ved Traktat af 1645 havde opnaaet store Lettelser, blev de dog ligestillede med disse og omsider i 1652 med de kongelige Undersaatter.

Resultatet af Fyrsternes Bestræbelser for at ophjælpe Næringslivet svarede i det hele langtfra til den anvendte Møje og Omkostning. Regeringsmagten var for ringe og Grundlaget overhovedet for svagt, baade med Hensyn til Kapital og teknisk Ledelse og Arbejdskraft. Det er betegnende, at Glückstadt, Stabelstaden for det islandske Handelskompagni, der var stiftet med det Formaal at fortrænge Hamborg fra Handelen paa Island, af Mangel paa egne Afsætningsmuligheder maatte sende den islandske Fisk til Hamborg, og at det „Glückstadtske Afrikanske Kompagni“ af 1659 grundedes udelukkende paa hamburgersk Kapital. Endnu større var naturligvis Misforholdet mellem Maal og Midler for Hertugens Vedkommende. Forsøget paa at gøre Frederiksstad til Stabelstad for Handelen paa Spanien maatte mislykkes, da saavel en

Industri, der kunde frembringe Udførselsvarer, som et Afsætningsmarked for de spanske Varer savnedes (jfr. S. 79). Ogsaa for Virkeliggørelsen af det orientalske Projekt manglede alle naturlige Forudsætninger.

Imidlertid maa det ikke glemmes, at Hovedaarsagen til den lange Række af Skuffelser og Nederlag laa i et Forhold, som ingen Statsmagt kunde mestre. Netop som den merkantilistiske Regeringspolitik for Alvor satte ind, vendte Konjunkturerne, og „den gyldne Tid“ afløstes af en Nedgang, som viste sig paa alle Næringslivets Omraader. Prisstigningens Ophør og Afløsning af Prissald gjorde sig i Løbet af dette Tidsrum gældende i alle Kulturlande i Sammenhæng med den aftagende Tilførsel af amerikansk Sølv. Navnlig paa Landbrugsvarer havde Priserne været stigende — i Tiden fra c. 1500 til c. 1610 var Kornprisen steget med 335 pCt. —, og Prissaldet blev derfor meget føleligt i Landbrugslande som Hertugdømmerne og Danmark. Hertil kom, at de særlige Omstændigheder, som havde fremkaldt en Højkonjunktur inden for Kornhandelen i det 16. Aarhundredes sidste og det 17. Aarhundredes første Aartier, havde ophørt at virke. Sydeuropa havde lagt sig efter Selvforsyning med Korn, og Holland havde fundet en ny Kornproducent i Rusland. Fra c. 1630 indtraadte Faldet i Kornprisen, en Snes Aar (eller mere) senere i Priserne paa Smør og Kvæg.

Den økonomiske Tilbagegang, der indtraadte fra Tidsrummets anden Menneskealder, havde imidlertid ikke været uden Forberedelse, idet nedbrydende Kræfter allerede i længere Tid havde været i Virksomhed. Forvirringen i Møntvæsenet naaede sit Højdepunkt allerede ved Aar 1620. Højkonjunktoren havde desuden ført til Stiftelse af Gæld, især blandt Ejderstedes og Femerns Storbønder saavel som inden for Adelen. Et Samfund, hvis økonomiske Kraft paa Forhaand var stærkt anspændt, blev haardt ramt af denne Tidsalders mange ulykkelige Tildragelser — Krigene 1625—29 og 1643—45 og de ideligt tilbagevendende Stormfloder, af hvilke Katastrofen 1634 fik indirekte Virkninger, endogsaa paa Østkysten. Trykket af de idelige Skatter begyndte at gøre sig gældende, og en Række Nedsættelser af Plovtallet — som udgjorde Grundlaget for det Beløb, hvormed Skatten udskreves — i Tiden fra 1623 til Begyndelsen af 1650'erne, viser den svigtende Ydeevne.

Selv om Tilbagegangen var almindelig, synes dog den økonomiske Krise at være indtraadt til forskellig Tid og under forskellige Former i de enkelte Byer. Slesvig By var forgældet allerede i 1618. Aabenraa ødelagdes af en forfærdelig Ildsvaade i 1610, men var i 1637 paa ny kommet til Kræfter. For Haderslev blev derimod Kejserkrigens Ødelæggelser det afgørende Vendepunkt, og i det hele taget led de kongelige Byer mere end de gottorpske under denne Krig. Husums Søfart rantes

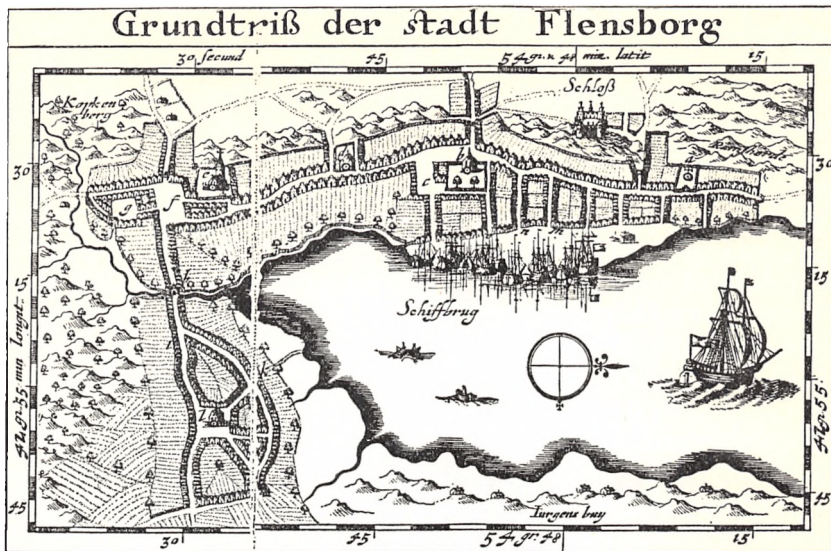

Fig. 42. Grundplan af Flensborg.
Stik i Danckwerth: Neue Landesbeschreibung (1652).

af et haardt Slag i Aarhundredets Begyndelse, da en hertugelig Forordning havde gjort Ende paa den livlige Handelsforbindelse med Emden. Byen havde dog en Snes Aar senere atter god Næring, men Stormfloden 1634 tilintetgjorde en stor Del af Oplandet, og Skaden ved Krigen 1643—45 opgjordes til ikke mindre end 192 000 Rdl. I 1656 var Tallet paa Handelsflaaden sunket til 3—4 Skibe. Tønder var for længst afskaaret fra Havet, Oksehandelen blev mindre indbringende, og Knipleindustrien fik først Betydning mod Tidsrummets Slutning. Til Trykket af Krigsbyrderne kom den besværlige Konkurrence med Højer og Omegnens Marskbønder. I Flensborg (Fig. 42) blev Tilbagegangen takket være Farsoter og Krige aabenbar efter det 17. Aarhundredes første Menneskealder. Oplandet indsnævredes yderligere, idet Bredsted i 1632 fik Markedsret for det omliggende Landskab. Sverige vilde ikke mere tilstaa de flensborgske Købmænd Toldfrihed, ogsaa Handelen med Norge og Island tog af, og medens Flensborg hidtil havde indtaget en Førsteplads ved Siden af Aalborg blandt de kongelige Stæder, blev Byen nu overfløjet af det af Christian IV stærkt begunstigede København.

Erhvervslivets Tilbagegang var da umiskendelig baade paa Land og i By. Tilstanden havde dog sine Lyssider. De umiddelbare Følger af de to første Krige lykkedes det de fleste Steder at overvinde (se S. 75 f.), Oksehandelen var livlig lige til 1650'erne, endogsaa opad-

gaaende i Perioderne efter de to Krige, og en By som Tønder havde endnu en velhavende, om end ret faatallig Storbørgersstand. Navnlig paa Vestkysten var Kaarene overhovedet ikke ugunstige (jfr. S. 87 f.). Ridderskabets Pengeforhold var ved Aarhundredets Midte, sammenlignet med Tilstanden i Tyskland, forholdsvis sunde. De almindelige økonomiske Kaar i Hertugdømmerne har Borgmesteren i Husum, Caspar Danckwerth, i sin „*Landesbeschreibung*“ (trykt 1652) ikke malet sort i sort, tværtimod har han, maaske dog i noget for høj Grad, fremhævet de Forhold, der kunde give Haab om fornyet Fremskridt og Opvejsning. Bunden blev først naaet, efter at Svenskekrigens forfærdelige Hjemføgelser i saa høj Grad havde forringet Landets Hjælpekilder.

6. KIRKE OG SKOLE.

Den kirkelige Udvikling, saavel med Hensyn til Forfatning som Tro og Lære, havde i det foregaaende Tidsrum i det hele fulgt samme Linie i de kongelige og hertugelige Landsdele. Denne Overensstemmelse blev, dog kun midlertidigt, brudt i det 17. Aarhundredes Begyndelse ved den fra Gottorp udgaaende kalviniserende Kirkepolitik. Den heraf prægede Episode var uden Sidestykke i Norden, derimod ingenlunde i Tyskland, hvor der netop samtidigt i flere Stater foregik en Tilnærmelse eller en ligefrem Overgang til den reformerte Lære. Johan Adolfs kalvinistiske Sympatier skyldtes ogsaa tysk Indflydelse — Opdragelsen i Hessen, senere Paavirkning af tyske eller nederlandske Raadgivere, navnlig Johan v. Wovern, der fra 1607 indtog en mægtig Stilling ved Hoffet. Sikkert har Hertugen følt sig beslægtet med denne Aandsretnings finere Dannelse og humanistiske Kultur. Landsherrens Standpunkt var afgørende i Kraft af hans Stilling som Kirkens Overhoved, og i Betragtning heraf kan de hertugelige Forholdsregler ikke kaldes forhastede eller yderliggaaende. Et Forbud mod Præsternes Skældsord og haarde Domme i Forkyndelsen fra Prædikestolen kan for en moderne Bevidsthed synes betimeligt over for den ortodokse grove Polemik, men i Datiden opfattedes det som en Tagen Parti i Kampen mod den rette Tros Stridsmænd. Mere betænkelig var Indførelsen af en ny Præsteed, der betegnede en Afsvækkelse af den, der var blevet forordnet i 1574 som Sikkerhed mod Kryptokalvinismen. Forkæmperen for den bestaaende Ordning var den gottorpske Superintendent Jacob Fabricius (Fig. 43), en trofast og samvittighedsfuld, gammelluthersk Kirkemand, der i det længst mulige søgte at holde Skansen. Hans Myndighed indskrænkedes ved, at der tilforordnedes ham to verdslige Raader, som skulde medvirke ved Eksamen, Ordination m. m., og endelig blev Fabricius afskediget

i 1610. Hans Efterfølger som Hofpræst blev den hessiske Calvinist Philip Cæsar, der dog ikke arvede Værdigheden som Superintendent. Dennes Myndighed overtoges derimod af et Kirkeraad, bestaaende af Hofpræsten foruden to Jurister, af hvilke J. v. Wowern havde Forsædet. Hermed var foretaget en betydelig Ændring i Kirkeforfatningen, og Banen var for saa vidt nu fri. Ikke des mindre synes der ikke i de seks Aar 1610—16 at være sket Reforme af Betydning. Philip Cæsar var ikke en Personlighed, der indgød Tillid eller egnede sig til Bannerfører. Befolkningen ydede en passiv, men sejt Modstand mod alt, hvad der stred mod den ned-

arvede Kirkeordning. Husum By stillede som Betingelse for Bevilling af Ekstraskatten 1611 Efterlevelse af den augsburgske Konfession og „at intet nyt maa blive indført af Eders fyrstelige Naade eller os paatvunget“. Samme Fordring rejste Nordstrand og ligeledes Landdagen 1616.

Det nye Kirkeregimente og navnlig Fabricius's Afskedigelse havde vakt Uro og Ængstelse. Dog er der rimeligvis kun blevet indført reformerte Ceremonier ved Gudstjenesten i Hofkirken, og nogen Tvang er der overhovedet næppe blevet udøvet. En saadan laa den tolerante, humanistisk indstillede Johan Adolf fjernt. Det afgørende Skridt, den formelle Overgang til den reformerte Kirke, foretog han ikke, og det gottorpske Slesvig blev herved forskaanet for en Gennemførelse af det i Tiden herskende Princip: at Undersaatterne, i Tilfælde af Konfessionskifte, skulde følge Landsherren.

Johan Adolfs Død betød en øjeblikkelig Tilbagevenden til den gamle Tingenes Tilstand. Da den unge Hertug Frederik opholdt sig i Paris, blev den foreløbige Magthaver Enkehertuginde Augusta, som med stor Karakterstyrke havde bevaret sin retroende Overbevisning. Karakteristisk for den aabenbare Modsætning mellem Ægtefællerne er det, at en ortodoks Professor i Wittenberg dedicerede

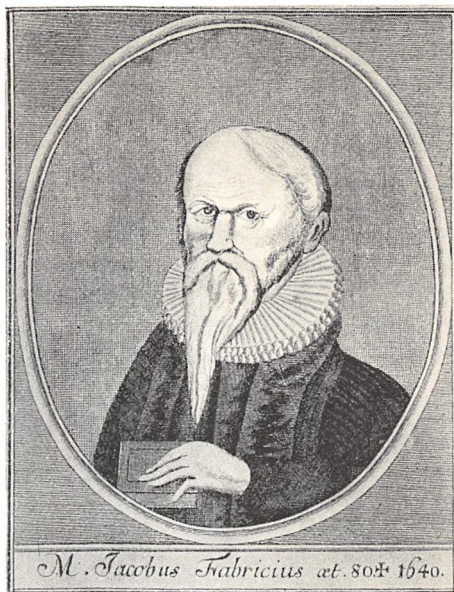

Fig. 43. Jacob Fabricius d. Æ.
Stik af J. C. Püschel (c. 1745), sikkert efter
samtidigt Portræt.

Hertuginde et teologisk Stridsskrift, der var en Gendrivelse af et kort før udkommet og Hertugen tilegnet kalvinistisk Agitationsskrift! Augusta tilbagekaldte omgaaende Fabricius, som med Billigelse ogsaa af Hertug Frederik III satte hele Kirkevæsenet paa den tidligere Fod. Hertugen fornyede dog Mandaterne mod teologisk Skændesyge, og overhovedet var hans Standpunkt ikke uligt hans Faders, hvis religiøse Tolerance og humanistiske Aandspræg i forstærket Form genfindes hos ham. Det er muligt, at hans Ortodoksi ikke har været grundmuret, men sandsynligvis netop fordi den profanvidenskabelige og politiske Interesse hos ham overgik den teologiske, har han ikke anset det for tilraadeligt at fortsætte Johan Adolfs mislykkede Kirkepolitik. Et Udslag i Handling fik hans personlige religiøse Liberalisme gennem den store Imødekommenhed, som fra den gottorpske Regerings Side vistest Indvandrere af andre Konfessioner (jvf. S. 102 f.). Men i øvrigt fortsattes det lutherske Kirkeregimente uantastet, ogsaa efter at Jacob Fabricius var blevet efterfulgt af sin Søn af samme Navn (1640—45). Med Sachsenen Johs. Reinboth fik Hertug Frederik en Generalsuperintendent (1645—73), hvis Standpunkt, trods ivrig Hævdelse af den officielle Ortodoksi, ved den liberale, humanistiske Indstilling i højere Grad nærmede sig hans eget.

I Christian IV havde de kongelige Landsdele en „øverste Biskop“ af en fra Gottorperne forskellig Karakter. Kongen hjemsøgte ikke af kalvinistiske eller liberale Anfægtelser, men følte sig i Kraft af sit hele Naturel tiltalt af den strenge lutherske Ortodoksi. Retroenheden havde desuden Talsmænd i myndige og dygtige Personligheder, som vandt hans fulde Tillid. Det kirkelige Styre saavel i Hertugdømmerne som i Kongeriget opnaaede saaledes bestandig større Fasthed, Konsekvens og Virkefelt. Christians Regering var, som man har sagt, „den statskirkelige Organisations egentlige Blomstringstid; med fuld Alvor, med Kraft og Dygtighed arbejdede man paa at gøre det hele Folk og Rige til en kristen Menighed“. Her var dog ikke Tale om et Statsmaskineri. Om Christian IV's religiøse Overbevisning kan der ikke være Tvivl, og den gav hans Styre dets personlige Præg, til Tider af Ubillighed og Ensidighed, men altid af Alvor og Energi.

Den kirkelige Forvaltnings ydre Rammer forblev i det væsentlige de samme. Ved Stormfloden 1634 blev af Nordstrands 24 Kirker kun de 6 reddede. Odense og Ribe Bishops Højhed over henholdsvis Als, Ærø og Tønning Len bevaredes, skønt selv en saa kongetro Mand som Gert Rantzau i sin Egenskab af Amtmand i Haderslev søgte at rokke ved den bestaaende Ordning. Derimod maatte Kongen finde sig i, at de til Ribe Stift, men i verdslig Henseende til Tønder Amt hørende Kirker Tønder, Ubjærg, Abild, Højer, Hjerpsted og Skast efter Freden

i København 1660 lagdes under gottorpsk kirkelig Overhøjhed. — Styret var i begge Landsdele præget af Aktivitet og Udvikling. Trangen til nye Lovbestemmelser og nye Organer, især for Udøvelse af Kirketugten, næreredes af den Bodsstemning, som fulgte med Tidsalderens ulykkelige Krige. Allerede i 1623 udstedte Hertugen en Forordning, der var som en Bandstraale ikke blot mod Last og Forbrydelse, men ogsaa mod Forsømmelse af Gudstjeneste og Nadver, og det paabydes Under-saatterne, „hvis I vil undgaa Guds Vrede og Vor højeste Unaade og Straf, at I gaar flittigt i Kirke og ofte til Herrens Bord“. Endnu samme Aar i December udstedtes en fælles Politiforordning med lignende Formaal, og i 1629 fulgte Christian IV's store Forordning til Forbedring af den kristelige Kirketugt, udstedt for Kongeriget, men anvendt ogsaa i Hertugdømmerne.

Af stor Betydning blev i flere Henseender Aaret 1636. I en Fællesforordning af 9. April udtaler Landsherrerne, at de i Kraft af deres Pligt til at holde Overopsigt med alle Kirker og Skoler vil forordne hver en Generalsuperintendent, som ved Visitatser og paa anden Maade skal føre Tilsyn med Prælaternes og Ridderskabets Kirker — et Tilsyn, som hidtil ganske havde manglet, og som var haardt tiltrængt, da mange adelige Godsejere havde misbrugt deres Patronatsrettigheder. Samtidigt oprettedes et fælles Generalkonsistorium som Overdomstol i kirkelige Sager. Forordningens Betydning var dog ikke indskrænket til de fælles Distrikter, idet Generalsuperintendenten skulde være det kirkelige Overhoved i hver Landsdel. For Jac. Fabricius, der blev gottorpsk Generalsuperintendent, var der dog kun Tale om en Forandring af Titel, men den kongelige Del opnaaede herved sin hidtil savnede Centralmyndighed. Denne Reform fik saa meget des vigtigere Følger, som den første kongelige Generalsuperintendent, Westfaleren Stephan Klotz (Fig. 44), var en Mand af usædvanlig Viljesstyrke og Handlekraft, som skabt til at gennemføre den i Tiden paakrævede Enhed baade i Lære og Forvaltning. I Foraaret 1636 kaldtes han, der hidtil havde været Professor i Rostock, af Christian IV til Hertugdømmerne, hvor han tog Bolig i Flensborg.

Mellem Kongen og Generalsuperintendenten herskede der under Christian IV og ikke mindre under Frederik III Enighed baade med Hensyn til Maal og Midler, og Kirkestyret blev i Tidsrummets to sidste Tiaar kendetegnet ved en fortsat og forstærket Virksomhed, hvis Kraft og Konsekvens uden Tvivl skyldes Klotz. Den kongelige Centralforvaltning, der hidtil i Kirken som i Staten havde været mindre fremskreden end den gottorpske, indhentede herved det forsømte. I 1646 paabødes Afholdelse af en aarlig Synode, ved hvilken Superintendenten skulde pleje Raad med Provsterne, og samtidig forordnedes det, at

Herredsprovster skulde føre Tilsyn med Præsternes Liv og Levned. Saa-danne træffes ogsaa i den følgende Tid i de kongelige Amter, men Varighed fik denne Institution dog kun i Haderslev Amt (om Tørning Len jvf. II, 444). Det af Frederik III oprettede glückstadtiske Regeringskancelli behandlede ogsaa kirkelige Anliggender, dog saaledes, at Afgørelsen af alle vigtigere Sager stadig var forbeholdt Tyske Kancelli i København.

Hævdelsen af Kirkedisciplinen var vedvarende et Hovedformaal. To Dage efter at St. Klotz havde modtaget sin Bestalling, udstedtes den store fælles Politiforordning af 27. September 1636 til Bekæmpelse af Ødselhed og Overdaadighed (jvf. S. 97) og til Indskærpelse af Moral og Guds frygt. Under Gudstjenesten skal Portene i Byerne og Bommene i Kirkelandsbyerne være stængede, og ingen Udskænkning maa finde Sted. Ved Visitatsgudstjenesten skal alle indfinde sig og lade sig eksaminere af Superintendenten eller Provsten under en Bøde paa 2 Rdl. eller Fængselsstraf. Banden og Sværgen straffes med en Bøde paa 12 Sk. eller at staa i Gabestokken een Dag o. s. v. „Toppunktet af Tvang fra Øvrighedens Side i gejstlige Sager“ (Ernst Feddersen) naaedes ved Forordningen af 1641, ved hvilken Kongen tilsagde Gejstligheden sin Bistand til Gennemførelse af Kirkens vigtigste disciplinære Forholdsregel. Forordningen bestemte nemlig, at de genstridige, der ikke vilde underkaste sig den offentlige Kirkebod — ved hvilken den skyldige, knælende for Alteret, i Menighedens Paahør maatte bekende sin Brøde for derefter at modtage Præstens Absolution — skulde føres til København for at tilbringe mindst eet Aar som Tugthusfanger paa Bremerholm!

Deltagelse i det daglige Tilsyn med Guds frygt og gode Sæder var, som vi har set (II, 450), paalagt Menighedens egne Repræsentanter, hvis Medvirken i dette Tidsrum søgtes yderligere udviklet. Forordningen af 1646 beskikkede saaledes hertil „beedigede Censorer“, som skulde tages blandt de kirkesvorne og ældste. Og til Trods for den voksende Statsmagt og Embedsvælde bevaredes Menighedens Rettigheder i det mindste i et vist Omfang paa et saa betydningsfuldt Omraade som Præstevalgets gennem hele Tidsrummet, ja fik endogsaa en fastere Udformning i det mindste i de kongelige Landsdele. Det blev efterhaanden Skik, at Menigheden valgte mellem to eller tre af Amtmanden og Provsten indstillede — hvad der kunde synes en Udvikling i Retning af større Demokratisme, da Myndighederne tidligere ikke sjældent kun havde indstillet een Kandidat til Valg af Sognefolkene (jvf. II, 445). Ikke des mindre er der Tegn paa, at Bønderne har foretrukket den gamle, mindre regelbundne Ordning. I Sterup (i det nordlige Angel) forkastede Sognefolkene i 1608 begge de indstillede Kandidater med den Begrundelse, at de vilde beholde deres frie Valg uden

Fig. 44. *Stefan Klotz og hans første Hustru Catharina Runge.*
Detail fra Epitafiet i St. Nikolaj Kirke, Flensburg.

Indblanding af Amtmand eller Provst. Et Skridt i Retning af mere Orden og System betød Indførelsen af indirekte Valg i Haderslev og Flensborg Amter ved en kongelig Forordning af 1634, der bestemte, at syv af Sognets ældste og agtbareste Mænd (ligesom allerede tidligere i Kongeriget og Tørning Len) skulde foretage Valget. Denne Bestemmelse efterlevedes ogsaa i Praxis, dog var Valgmændenes Antal i Haderslev Østeramt tolv. — Et mere holdbart Grundlag fik Menigmands Valg, hvor det udøvedes gennem faste Forvaltningsorganer, saaledes i Vestslesvig ved de kirkesvorne og sognebefuldmægtigede. I Byerne havde Raadet Patronatet. I saadanne større Byer, hvor Præsten tillige var Provst, besattes Embederne dog af den landsherrelige Øvrighed. For de adelige Patronatskald fastslog Forordningen af 1636 Menighedens Ret til at vælge mellem flere kvalificerede Personer, der indstilledes af Patronen, som naturligvis ogsaa foretog den endelige Kaldelse.

Medens Formen for Menighedens Valg af Præst saaledes reguleredes, undergik ogsaa Rettighedens Indhold en Ændring, som imidlertid betød en Begrænsning. Der herskede til at begynde med en vis Uklarhed, selv hos Myndighederne, med Hensyn til Opfattelsen af Valghandlingens forskellige Akter. En i saa Henseende karakteristisk kongelig Skrivelse til Amtmanden i Flensborg befaler denne i Anledning af et tvivlsomt Tilfælde (det ovenfor nævnte i Sterup) at rette sig efter Kirke-

ordinansen, og, hvis denne intet bestemmer om en Sag som den foreliggende, efter almindelig Skik og Brug, i øvrigt at raadføre sig med andre Amtmænd om dette vanskelige Spørgsmaal. Det tilføjes, at det „ikke er ualmindeligt, at Bønder og Landsbyer . . . har Ret til at æske deres Præst, hvilket kaldes *jus vocandi, nominandi aut præsentandi* (Ret til at kalde, udnævne eller præsentere), og den fyrstelige Øvrighed *jus confirmandi* (Bekræftelsesret“). Udviklingen var ikke de folkelige Rettigheder gunstig, og ved en fælles fyrstelig Forordning af 1638 fastsloges det, at Menighedens Ret uden Hensyn til visse hidtil gængse Skikke udelukkende skulde bestaa i at „nominere“ en af de af Amtmanden i Samraad med Provsten indstillede Kandidater, medens den egentlige Kaldelse skulde foregaa ved Amtmanden, der som Landsherrens Repræsentant var Indehaver af Patronatsretten, dog først efter at den foretrukne Kandidat var blevet eksamineret af Generalsuperintendenten. I den følgende Tid hævdedes den kongelige (i Praksis vel ofte Superintendentens) Myndighed med stor Kraft, og flere af Menigheden foretagne Valg blev erklæret for ugyldige, fordi der var sket en Krænkelse af den landsherrelige Højheds Ret.

Ogsaa andre Faktorer bidrog til at formindske den reelle Betydning af Menighedens Valgret, idet det i overmaade mange Tilfælde paa Forhaand var nogenlunde givet, at Søn eller Svigersøn skulde overtage Embedet. Præstekaldenes Arvelighed (jvf. II, 446) bredte sig i denne Periode (med et ret stort Mindretal af Tilfælde) til Als og Tønder Amt og — dog kun enkeltvis — til Gottorp, Hütten og Husum Provstier. Mest udpræget var denne Skiks Herredømme stadig i Haderslev Amt, hvor næsten ethvert Præstekald i en kortere eller længere Aarrække saa at sige var beslaglagt af en enkelt Slægt. I Vilstrup sad saaledes Slægten Boie i 5 Slægtled efter hinanden (1524—1650). Vonsbæk gik i Arv fra Fader til Søn 4 Gange (1525—1659), Halk 3 Gange (1575—1694), medens Ødis var konstant arveligt paa Spindesiden. De anførte er kun enkelte Eksempler af mange, og det kan ikke undre, at Valgets Betydning svækkedes ved, at det saa ofte kun var en Formalitet.

Naar den egentlige Kaldelse, som vi har set, af Øvrigheden var blevet tillagt Amtmanden og dermed henlagt til et senere Stadium af den hele Valghandling, maa Grunden ikke blot søges i den tilstræbte Magtforøgelse for Fyrsten og hans Embedsmænd, men ogsaa i et Ønske om at forhøje Eksamens Betydning ved at lægge den forud for den endelige Afgørelse. En Svaghed var det ikke des mindre, at den stadig først fulgte efter Menighedens Udvælgelse af en enkelt af Ansøgerne, idet denne dog under normale Forhold blev bestemmende for Udfaldet. Man søgte at raade Bod herpaa ved at skærpe Fordringerne til Ansøgernes Kvalifika-

Fig. 45. Præsterækken i Kosel Kirke fra Reformationen til 1683.
Maleri over Prædikestolen af ukendt Kunstner.

tioner overhovedet, navnlig ved en kongelig Forordning af 1655, i hvilken det hedder, at Kandidaterne ofte efter forudgaaet Valg bestaar slet ved Eksamen. For at udelukke „den Slags Idioter og unge uerfarne Mennesker“ indføres en Eksamen ved Provsten før Præsentationen, og det bestemmes, at alle, der melder sig som Ansøgere, skal have naaet det 24. eller 25. Aar og have studeret mindst tre Aar ved Universitetet. Den egentlige Hovedeksamen hos Superintendenten laa dog stadig paa et saa sent Tidspunkt, at dens Udfald kun med Vanskelighed kunde gøres til en Betingelse, ikke mindst hvis Kandidaten, hvad der ofte var Tilfældet, tilmed havde holdt en tilfredsstillende Prøveprædiken for Kongen eller Hertugen eller den adelige Patron.

En Afgangseksamen — en Attestats — fra Universitetet naaede man ikke til. Dog var der ved Københavns Universitet, som skulde besøges af de alsiske og tøringlenske Præster, i 1629 indført en Embedsprøve i Bibelkundskab. En gavnlige Tilskyndelse til fortsat Studium afgav den Bestemmelse, at ogsaa Præster, der tidligere havde haft Kald, ved Forflyttelse skulde underkaste sig Eksamen. Ogsaa ved Visitationerne afholdt Superintendenten en Prøve af Sognepræstens Kundskaber — denne skulde endogsaa ifølge Forordningen af 1646, som overhovedet er viet til Præstestandens Forbedring, forelægge sine Prædikenudkast! Kontrollen var skrap her som paa andre Omraader. Trods Eksamensvæsenets Mangler var man nu naaet saa vidt, at akademisk Uddannelse var

Regelen. For de under de kongerigske Stifter hørende Præstekald var Studium ved Københavns Universitet paabudt fra 1621. Det store Flertal af samtlige Præster (rundt regnet 80 pCt.) studerede desuden eller udelukkende ved tyske Universiteter. Mest besøgt var, i Rækkefølge som her anført, næst efter Rostock, der stadig var Hoveduniversitetet, Königsberg, København, Helmstedt, Wittenberg og Jena. Nogle som f. Eks. den senere Superintendent Jacob Fabricius og Flensborgpræsten Frederik Dame studerede kun, rimeligvis des grundigere, ved et Par Universiteter, medens andre gjorde „den store Tur“. Peder Wandal besøgte Wittenberg, København, Jena, Leipzig og Rostock, Frederik Brekling 9 forskellige, tyske Universiteter. Man spørger med Undren, hvorfra Midlerne hertil kom, navnlig for de talrige Præstesønner, for saa vidt de ikke rejste som Hovmestre for adelige. En Del har vel faaet Understøttelse af Legater eller af den fyrstelige Kasse.

Den akademiske Uddannelse har sat sit Præg paa det 17. Aarhundredes Præstestand. Det mærkes, at den lærde Tid er indvarslet. Kendskab til Græsk og Hebraisk, til Kirkefædrene og den antikke Litteratur var udbredt. Ingen af de slesvigske Præster har vundet et Navn som Teolog, og det blev da mest gennem Forkyndelsen, at den bedre Uddannelse satte Frugt, dog ikke altid paa en heldig Maade, idet Prædikenerne spækkedes med lærde, for Tilhørerne ganske uforstaaelige Citater. Den samtidige Digterinde Anna Ovena Hoyers' satiriske Skildring af Købstadpræsten har ikke savnet Berettigelse:

*Fein gravitetsisch sie ihr Person
agiren und auch ihr Sermon
mit Griechisch und Latein spicken . . .
scharff pro et contra disputiren,
die Ketzer condemniren.*

Modsat søgte andre at fængsle Tilhørerne ved en Folkelighed og Drøjde i Udtryksmaaden, som ved Overdrivelse kunde gaa over til en utrolig Plumphed og Raahed. I en Klage over Præsten i Haksted Jørgen Johansen beder Menigheden Øvrigheden gøre en Ende paa den utaalelige Tilstand, under hvilken „vore ængstede Samvittigheder martres uden Trøst (idet Præsten overfuser Skriftebørnene), og vi uafladelig pines ligesom i Helvedes Forgaard af denne besynderlige, os utjenlige Prædikant“. At dømme efter en Prædiken, som Hr. Jørgen skal have holdt 4. Søndag efter Trinitatis 1628, har denne Klage været i høj Grad berettiget. De første Ord lyder: „Nu er Fatter igen (efter nogen Tids Sygdom) kommet paa Prædikestolen, sine Venner til Trøst og sine Fjender til Trods“, og der fortsættes derefter med harmfnysende Skældsord, Eder

og Forbandelser over Præstens Fjender, som rimeligvis har været til Stede, og hvis onde Gerninger udmales livagtigt og halvvejs humoristisk, medens der loves dem, der har sendt ham Gaver under Sygdommen, Belønning i Himmelen. Naturligvis har Jørgen Johansen, der for øvrigt blev siddende i Haksted lige til sin Død 1640, ikke været typisk for sin Tid. Prædikenen har i Ortodoksiens Tidsrum snarest været tør og saglig, i alle Tilfælde ingenlunde lidenskabelig og ekscentrisk. Det gjaldt om idelig Gentagelse af den rette Tros Grundsandheder, Tydelighed og Forstaaelighed, for at, som Fabricius udtrykker sig, „Folkene, hvor haarde og uvidende de end er, dog endelig ved Guds Naade og den hellige Aands Kraft kan lære Katekismus“. I Sammenhæng hermed faldt mangan nidkær Forkynder for den Fristelse at tale for længe. Husumerne skal endogsaa have lovet deres Præst en fed Okse om Aaret, hvis han vilde begrænse sig til een Time!

Naar Ortodoksien opfattes som den herskende Aandsretning her som i Nabolandene, maa der dog tages visse Forbehold. Jens Dinesen Jersin, der som Biskop i Ribe (1629—34) maa have paavirket de tørninglenske Præster, tilhørte ved sin inderlige, dybt bevægede Religiositet snarest den af Johan Arnd vakte Bevægelse. Jac. Fabricius var en redelig, from og alvorlig Mand, som paalagde sine Præster at prædike „enfoldigt og af Hjertet, saa at det kan gaa selv de enfoldigste til Hjertet“. Efter at have befæstet den gottorpske Kirke mod kryptokalvinistiske Snigløb blandede han sig ikke i Døgnets Strid. I dogmatisk Henseende tilhørte han den fra Paul v. Eitzen nedarvede maadeholdne og fredeligt indstillede Philippisme, for hvilken der ikke bestod nogen Modsætning mellem Luthers og Melanchthons Anskuelser. Endnu mindre var Johs. Reinboth (jvf. nedenfor) en Repræsentant for den lutherske Ortodoksi. En Bannerfører for den strenge Retroenhed var derimod Tidsalderens betydeligste Prælat, Stephan Klotz, som fra 1636 i mere end en Menneskealder prægede Kirkens Teori og Praxis i de kongelige Landsdele. Han var en meget dygtig Administrator af alle praktiske Anliggender, og paa hans Visitatser var et Hovedformaal den retsmæssige — og yderst vanskelige — Ydelse af Tienden. Dertil var han en fremragende Prædikant, en i høj Grad samvittighedsfuld og myndig Embedsmand, aabenbart en Eneherskernatur. De af ham selv indførte Synoder anvendte han saa godt som ikke, og Menighedernes Rettigheder ved Præstevalg respekterede han ingenlunde altid, heller ikke Hensynet til det danske Sprog. Skønt han viste megen Iver for Almuens religiøse Oplysning, har den stive Statskirkemand næppe haft dybere Forstaaelse af Folkets aandelige Trang. Men efter alt at dømme har hans Hovedmotiv dog været Hensynet til Kirkens Tarv, saaledes som han af egen Magtfuldkommenhed opfattede dette. Ved i 1647 at

indføje Konkordieformelen i Præsteeden gav han de kongelige Landsdeles Styrelse det ydre Stempel af luthersk Retroenhed, som endnu savnedes baade i de gottorpske Dele og i Kongeriget.

Der høres intet om Modstand mod Godkendelsen af denne tidligere saa omstridte Læresætning, og dogmatiske Stridigheder i større Stil var man i det hele forskaanet for. Den forholdsvise Fredelighed hang vel ogsaa sammen med Mangelen af et Universitet. Der findes (bortset fra Fr. Brekling) kun et enkelt Eksempel (fra 1635, altsaa før St. Klotz's Epoke) paa, at en gejstlig er blevet afskediget paa Grund af manglende Retroenhed (nemlig Præsten i Haderslev, Peter Sinknecht). Iøvrigt mærkes intet til en Opposition inden for Kirken. En saadan var under de givne Forhold heller ikke tilraadelig, og Præsterne maa altsaa rimeligvis have været mere eller mindre overbeviste Tilhængere af den herskende Ortodoksi. Mærkeligt nok synes Valget af Universiteter gennemgaaende ikke at pege i Retning af streng Retroenhed. Af de mest besøgte Lærdomssæder hyldede kun København og Wittenberg denne Retning, medens de ligeledes ortodokse Universiteter i Strassburg, Tübingen og Giessen først kom i anden eller tredje Række. I Rostock, som besøgte af et overvældende Flertal af Teologerne, havde Uddannelsen et gammelluthersk, bibelpraktisk Præg uden Spidsfindighed og Stridbarhed. Her var stærk Paavirkning af Johan Arnd (d. 1621), hvis Stræben var rettet mod, med Bevarelse af den lutherske Lære, at opnaa en med den middelalderlige Mystik beslægtet Inderliggørelse og Levendegørelse af Tros livet. Ogsaa Jena tilhørte den maadeholdne Lutherdom. Længere til venstre stod de to næst efter Rostock stærkest besøgte Universiteter i Königsberg og Helmstedt, der var prægede af den liberale, melanchthonske Aandsretning og af dens Arvtager i det 17. Aarhundrede, „Synkretismen“. Denne Bevægelses Grundtanke var, stik modsat Ortodoksien, at ikke blot Lutheranere og reformerte, men ogsaa Katolikker havde et fælles Grundlag i Oldkirkens Tro, og at man derfor, ved at søge tilbage til den oldkirkelige Tradition, vilde kunne undgaa de bitre og ofte smaalige indbyrdes Stridigheder. Dens Ophavsmand og Bannerfører var Georg Calixt (Fig. 46), som i Kraft af sin videnskabelige Autoritet og sin mægtige Personlighed i hele sin Embedstid (1614—56) beherskede Universitetet i Helmstedt og (indirekte) tillige i Königsberg.

Det er imidlertid vanskeligt af det paapegede Valg af Universiteter at drage sikre Slutninger med Hensyn til de studerendes senere teologiske Standpunkt. Ved de fleste Universiteter fandtes et oppositionelt Mindretal blandt Lærerne. Saaledes kunde Klotz som en fuldtrøstet Kæmpe forlade det reformerte Marburg. Desuden naaede mange sikkert ikke videre end til det grundige Studium af de klassiske Sprog, Matematik,

Filosofi m. m., som gik forud for Fagstudiet. Endelig kunde Grundene til, at eet Universitet blev foretrukket for et andet, være af højst forskellig, ofte udvortes Art. Den forholdsvis lette Forbindelse ad Søvejen gav Rostock et Fortrin, medens det fjerne Königsberg 1620—54 søgtes som et Tilflugtssted, der laa uden for de af Trediveaarskrigen hjemsogte Egne. Fædre sendte deres Sønner til deres Ungdoms Studiested, og Bysbørn slog Følge. For Helmstedt-Universitetets Vedkommende virkede et personligt Moment dra-

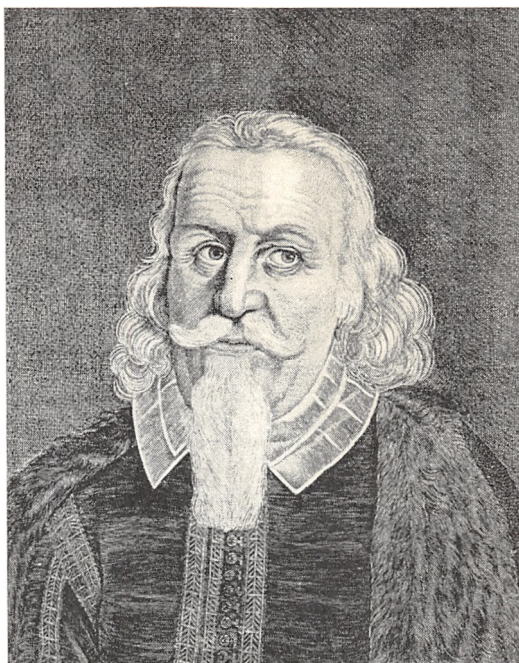

Fig. 46. Georg Calixt.
Stik af J. v. Meurs.

gende, idet den store Calixt var Sønderjydernes Landsmand (Præstesøn fra Medelby), og Tilstrømningen hertil fra Hertugdømmerne vedblev derfor, efter at Tallet paa tyske og svenske Studenter fra Krigens Begyndelse var aftaget stærkt. Man kunde da vente at finde mange Tilhængere af ham blandt Hertugdømmernes gejstlige. En saadan var den gottorpske Generalsuperintendent Reinboth (Fabricius' Efterfølger), som i den Anledning blev beskyldt for Kætteri og haardt angrebet af Ortodoksiens sværest bevæbnede tyske Forkæmpere. Baade Hertugen og den mægtige Kansler Kielman holdt Haanden over ham, og den gottorpske Regering maatte overhovedet i Kraft af sin Tolerancepolitik føle sig i Overensstemmelse med Synkretismens Tanker. Om disse har paavirket Præstestanden i Almindelighed, maa man lade staa hen, i alle Tilfælde har en saadan Paavirkning kun sjældent givet sig et tydeligt Udslag (maaske hos Niels Heldvad). Naar fortrinsvis Studenter fra de under gottorpsk Herredømme staaende vestlige Egne søgte til Helmstedt, kan man dog maaske heri spore en Sammenhæng med det gottorpske Kirkestyres mere liberale Indstilling.

Trods alle Forbehold maa Betydningen af, at Studenterne i saa

stort Flertal uddannedes ved Universiteter af liberalt eller dog maadeholdent ortodokst Præg, ikke underkendes. I denne Forbindelse bør navnlig fremhæves Rostockeruniversitetet, som i kortere eller længere Tid besøgte af næsten alle Teologer. Indflydelse af Johan Arnds Aand og Tanker spores hos den ovenfor nævnte Peter Sinknecht og hos en Gruppe af flensborgske Præster, af hvilke den betydligste var Frederik Dame, som efter Skolegang i Herlufsholm bl. a. havde studeret i Rostock. Samme Retning tilhørte Frederik Dames Søn Henrik, Præst i Oversø, endvidere flere Medlemmer af Slægten Brekling, Præster i Breklum (i Bredsted Landskab) og Hanved (ved Flensborg).

I Hanved Præstegaard fødtes i 1629 Frederik Brekling, den Mand, som paa Tærsklen til det nye Tidsrum udraabte sit „Mene, Mene“ over den sejrriige ortodokse og autoritære Kirke. Efter Studier bl. a. i Königsberg og Helmstedt oplevede han i Amsterdam et Gennembrud, der blev afgørende for hans religiøse Stade Livet igennem: Den troendes mystiske Forening med Kristus og Forsagelse af Verden. Med den fromme Indadvendthed, til hvilken han i sit senere Liv helt hengav sig, var forbundet hans Overbevisning om det ham betroede profetiske Kald til at forkynde Dom for Jordens mægtige. I 1659 indsendte han, der da var sin Faders Medhjælper i Hanved, under Indtryk af Tidens forfærdelige Hjem søgelse, som han opfattede som Guds Straf over Folkets, men især over Gejstlighedens Synder, et Skrift til det flensborgske Konsistorium. Skriftet var en i voldsomme og ubeherskede Udtryk affattet Anklage mod alle Magthavere. End ikke Kongen eller hans polske og brandenburgske Forbundsfæller — hvis Landsknægte Brekling havde lært at kende under en kortvarig Tjeneste som Feltpræst — gik fri. I Hovedsagen er det dog rettet mod Præsterne, deres Havesyge, umoralske Levned m. m. Sagen endte med Breklings Dødsfældelse og Flugt til Amsterdam (1660), hvorfra han udsendte et nyt, tordnende Kampskrift mod St. Klotz, hvis Penge- og Magtbegær skildres med Anvendelse af Sprogets mest forrygende Skældsord. En Frikendelse ved de kirkelige Autoriteter vilde have været en selvmorderisk Handling, Dommen var en Nødvendighed — selv om Eftertiden kan beklage, at en Mand med hans rene Sind, glødende Begejstring og Vilje til Selvopofrelse gik tabt for Fædrelandet. Det var en Reformator, der var endogsaa haardt tiltrængt, ikke en revolutionær Individualist som Brekling, hvis aandelige Slægtskab ikke blot med den middelalderlige Mystik, men ogsaa med det foregaaende Aarhundredes radikale „gendøberske“ Bevægelser er kendeligt. Hans Virken blev dog sikkert ikke uden Frugt, og i Kraft af sin hele Aandsform, sin Bekæmpelse af Statskirkens Bogstavtro og udvortes verdslige Væsen blev han en Vaabendrager for den

begyndende Pietisme paa et, i Sammenligning med Udviklingen i andre Lande, meget tidligt Tidspunkt.

Om Gejstlighedens almindelige Stade i moralsk Henseende er det vanskeligt at danne et Skøn, medens Efterretningerne flyder rigeligere, naar Talen er om de yderliggaaende Tilfælde. At Drikkædighed — en fra det omvankende, vilde Studenterliv i Udlandet fortsat Uvane — ikke har været sjælden, fremgaar af Forordningernes skarpe Udtryk. Saaledes hedder det i den kongelige Forordning af 1646, at da Drukkenskab desværre er ganske almindelig, skal Præsterne holde sig fra alt Drikkelag, i Særdeleshed fra Landsbykroerne, og heller ikke ved Selskaber blive siddende som de sidste. De Præster, som drikker sig „*voll oder doll*“, bør suspenderes og, hvis de ikke forbedrer sig, afsættes. Man var naturligvis klar over, at den saa almindelige „ærlige Rus“ ikke var ærlig, naar det gjaldt en Kirkens Mand, men i øvrigt blev der taget forholdsvis lemfældigt paa Overtrædelser af denne Art. Præsten i Tumbly blev paamindet af Superintendenten ved Visitats 1649, 1650, 1651 og 1653; om Paamindelsen omsider bar Frugt, vides ikke, i alle Tilfælde synes der ikke at have været Tale om Afsættelse. Anna Ovena's Anklager har, bortset fra den Overdrivelse, som den digteriske Frihed medfører, ikke været grebet ud af Luften. Om Købstadpræsternes Førsterang ved alle Gæstebud hedder det:

*Den ersten trunck, den ersten schnitt,
Den ersten tritt haben sie mit
im Tantz für andern allen.*

Digtet „*De Denische Dörp-Pape*“ indledes med en Skildring af en Kroscene, hvis Hovedpersoner er to Landsbypræster. Det er Lørdag, men Hr. Hans trøster sin Embedsbroder med, at ingen i Morgen skal kunne mærke, „*dat wy drunken gewesen sind . . . Wy hebbent gut mit den Postillen*“, hvoraf de kan prædike mere end nok til at fortjene den aarlige Løn. Ogsaa Verdslighed og Havesyge hører ifølge hendes Skildring til Præsternes Synderegister. I alle Tilfælde har Interessen for Udkommet ikke været ringe, hvilket i og for sig ikke var unaturligt. Børneflokkene var ofte stor, Sønnerne skulde holdes til Studier, og Bønderne var træge Tiendeydere. Den store Avling maatte stjæle Tiden fra de aandelige Sysler. Bortset fra de sorte Faar — som antagelig har været i stærkt Mindretal — har Standen sandsynligvis bestaaet af agtværdige Embedsmænd og Familieforsørgere. Den meget samvittighedsfulde Tilsynsmand Jacob Fabricius giver gennemgaaende ikke sine Præster et daarligheds Skudsmaal. Hos adskillige har han dog fundet en Del Træghed med Hensyn til Opfyldelsen af en Sognepræsts ikke lette Pligt til Oplæring

og Optugtelse af sine Sognefolk, men til Undskyldning tjener disses sikkert ikke mindre Træghed over for aandelig Paavirkning. Ogsaa St. Klotz fandt den kirkelige Tilstand i Haderslev Provsti gennemgaaende tilfredsstillende.

Endnu mere naar det gælder Lægfolket end Præsterne, maa en Bedømmelse af det almindelige religiøse og moralske Standpunkt blive usikker. Et bredere Grundlag end Øvrighedens Love med deres skarpe Fremhævelse af Undersaatternes Synder og Overtrædelser afgiver Visitatsberetningerne, af hvilke Jac. Fabricius den ældres og den yngres fra det sydlige Angel og Sydslesvig i Aarene 1631—47 er tilgængelige. Utrætteligt arbejdes der gennem den hele Række af Myndigheder fra Generalsuperintendent til Sognebefuldmægtigede paa at optugte Sognefolkene til Guds frygt og gode Sæder. Tilstanden synes ofte kummerlig, og det des mere, jo længere man naaede Syd paa, hvor Livegenskabet og Hoveriet tyngede Bønderne baade materielt og aandeligt. Der klages over Uvidenhed, Drik, støjende Opførsel under Gudstjenesten m. m. Et Hovedformaal var Oplæringen af alle, unge og gamle, i Luthers lille Katekismus. Denne foregik, da de fleste ikke kunde læse, mundtligt ved Gudstjenesten, idet Præsterne skulde holde Katekismusprædikener baade Søndag og Onsdag, og i Henhold til Fællesforordningen af 1623 skulde denne endogsaa efterfølges af Eksamination af hele Menigheden, saavel voksne som Børn. Superintendenten og mange af Præsterne tog dette meget alvorligt, og Præsten i N. Brarup havde saaledes i 1633 i Løbet af ti Søndage og Onsdage gennemeksamineret hele Sognet, den ene Del efter den anden, idet han efter hver Prædiken tog een Del for sig. Den skrappe Forholdsregel forklares ved den almindelige Uvidenhed, hvortil kommer Ortodoksens Tro paa den bogstavrette Tilegnelse af det ene saliggørende Ord og dettes selvstændige Livskraft, naar blot det var meddelt. Det var imidlertid naturligt, at de voksne Menighedsmedlemmer, trods idelige Paamindelser, kun med stor Vanskelighed og mange Steder overhovedet ikke lod sig formaa til at lade sig overhøre i hele Forsamlingens Paahør. Med des mere Iver helligede man sig derfor Ungdommen. Et stort Fremskridt skete ved den kongelige Forordning af 1646, som skyldtes Almueoplysningens ivrige Forkæmper Klotz. Ved denne indførtes Konfirmationen som Indvielse til den første Altergang og som første Led af denne Handling en „Overhøring“, en offentlig Prøve, der skulde danne Afslutningen paa Katekismusundervisningen. Foreløbig var Konfirmationen dog kun almindelig paabudt i de kongelige Dele, og selv her bredte den sig med stor Langsomhed, saa at de gode Følger af denne for Oplysningen og for det religiøse Liv i Almindelighed betydningsfulde Kirkeskik rimeligvis først har vist sig i det følgende Tidsrum.

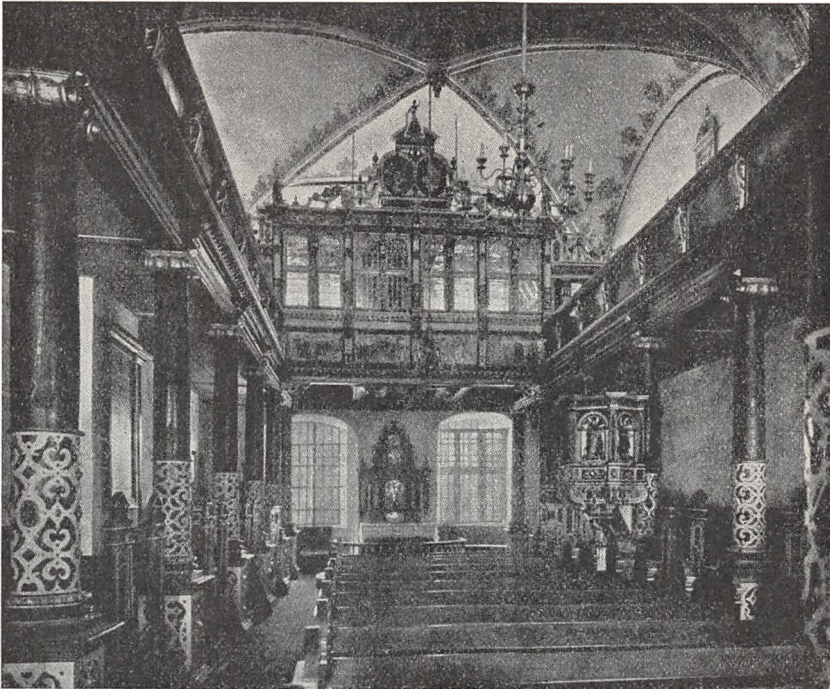

Fig. 47. Slotskirken paa Gottorp.
Fotografi.

De fremherskende Træk i Billedet af Lægfolkets aandelige Liv er Sløvhed og Materialisme. Præsternes Forkyndelse var i de fleste Tilfælde lidet egnet til at virke levendegørende, og Standens moralske Brist maatte ikke sjælden give Anledning til Forargelse. Den retroende Kirke naaede, da dens Midler var uvendige, kun at frembringe en ydre Kirkelighed. Naturligvis har der hos mange, især af den mere vaagne Bybefolkning, været en religiøs Trang, som ikke tilfredsstilledes af den herskende Aandsretning. Herpaa tyder Udbredelsen af Joh. Arnds Bog „*Das wahre Christentum*“ ogsaa blandt Lægfolk. Under Trykket af den officielle Kirkeligheds Tvang blev Skridtet over til et antikirkeligt Sekt- og Sværmervæsen i adskillige Tilfælde ikke langt. Nicolaus Teting (fra Husum) havde efter Studier i Leiden nedsat sig som Læge i Flensborg, hvor han indgik et nært Venskab med Byskriveren Hartwig Lohmann. De to Mænd var paavirkede af den Arnd'ske Religiositet, vel ogsaa af de frikirkelige Bevægelser, som Teting havde stiftet Bekendtskab med i Holland. Det kom snart til et Sammenstød mellem dem og den flensborgske Præst Habakuk Meyer (af Anna

Fig. 48. Anna Ovena Hoyers.
Maleri i Oldensworth Kirke af ukendt Kunstner.

Ovena kaldet Kukuk Meyer), en hidsig Sporhund, naar det gjaldt Kætteri. Aabenbart har de haft en Del Tilhængere blandt Borgerskabet. For at berolige Stemningen indkaldte Amtmanden Cai Ahlefeldt den flensborgske Gejstlighed og de to Mænd til en Religionssamtale paa Slottet, ved hvilken Lejlighed Ahlefeldt selv og begge Borgmestrene søgte at opnaa en mindelig Overenskomst, men forgæves. Teting og Lohmann forlod Flensborg og begav sig til Husumegnen, hvor de traadte i nøje Forbindelse med Statskirkens højt-begavede Modstander Anna Ovena Hoyers. Efter en skriftlig Fejde med de husumske og flensborgske Præster (i første Række Provsten Frederik Dame) blev de, da de ikke

vilde afsvære deres Lære, landsforviste ved et gottorpsk Mandat af 1624. Teting fastholdt ogsaa i Eftertiden sit Standpunkt, medens Lohmann efter at have nedsat sig som Læge i Odense tilbagekaldte sine Særmeninger. De to Separatister søgte at forsvare sig med, at deres religiøse Overbevisning paa de angrebne Punkter (f. Eks. Hævdelsen af det almindelige Præstedømme) ikke afveg fra Luthers, og til en vis Grad med Rette. Det var dog givet, at Datidens Kirke ikke kunde rumme dem inden for sine Mure. Selv en saa tolerant Mand som Frederik Dame bedømte dem som Kættere.

I de religiøse Stridigheders Række af værdige lærde Mænd, Forfattere til uendelig vidtløftige og tunge Værker, virker Anna Ovena Hoyers' (Fig. 48) Skikkelse og Produktion særdeles oplivende. Hun var af en anset og rig ejderstedsk Familie (Ovens) og blev i sit 16. Aar gift ind i sin Hjemegns førende Slægt, Stallerlægten Hoyer til Hoyersworth. 38 Aar gammel blev hun (1622) Enke med fem Børn. Fra dette Tidspunkt stammer hendes Venskab med Teting og Lohmann. Efter at være flyttet til Husum opretholdt hun sit religiøse Særstandpunkt, ogsaa efter at hendes to Forbundsfæller havde forladt Landet, og samlede Meningsfæller til

Privatgudstjenester i sit Hus. Myndighederne i Husum betragtede denne „*enthusiastische Winkelkirche*“ med megen Misbilligelse, men opnaaede intet ved at klage til Byens Herskerinde, Enkehertuginde Augusta. Mærkeligt nok bestod der mellem den ortodokse Hertuginde og den udprægede Sektererske et Venskabsforhold, som vel har været grundet paa Tiltrækningen ved den stærke og ejendommelige Personlighed. I 1632 forlod Anna Ovena Husum og drog til Sverige, hvor hun — der skal have bortskænket hele sin Formue til godgørende Formaal — takket være Augustas Anbefaling fandt Beskyttelse hos Enkedronningen, og her tilbragte hun de sidste 23 Aar af sit Liv.

Anna Ovena var en Kampnatur, og som Vaaben i Striden brugte hun sine litterære Evner. Hendes burleske Skildring af Præsterne i „*De Denische Dörp-Pape*“ (1630) er tidligere omtalt. Med brændende Harme udraaber hun sin Fordømmelsesdom:

<i>Weh juw Pastoren . . .</i>	(Ve Eder, I Præster,
<i>Wölfe und Baren.</i>	Ulve og Bjørne.
<i>De Schap gy biten,</i>	Faarene bide I,
<i>Ja gantz thoriten,</i>	Ja, sønderslide dem helt,
<i>Wo will gy doch fahren?</i>	Hvorhen vil I dog fare?

<i>Packt juw gy Apen,</i>	Pak Jer, I Aber,
<i>Gy Baals Papen,</i>	I Baals Paver,
<i>Gy Hypocriten,</i>	I Hypokriter,
<i>Gy falsch Propheten.</i>	I falske Profeter.
<i>Wol heft juw heten</i>	Hvem har befalet Jer
<i>Dat volck tho beschiten?</i>	At bedrage Folket?)

Med Djærvhed og grovkornet Humor forbandt hun — paa en Maade, der minder om en anden nordisk Kvindeskikkelse, den hellige Birgitta, — etisk Alvor og religiøs Entusiasme. Midtpunktet i hendes Overbevisning var Troen paa „det indre Lys“ som Kristenlivets Kilde i Mod-sætning til den ortodokse Bogstavtro. Til Forskel fra Teting og Lohmann tilhørte hun fuldt og helt den sekteriske Bevægelse, og Sværmeren David Joris var for hende en guddommelig Profet.

Teting og Anna Ovena, som begge hørte hjemme i Vestslesvig, kan betragtes som værdige Repræsentanter for Friserne. Med Marskbøndernes Stridbarhed var forbundet en større aandelig, ikke blot intellektuel, men ogsaa religiøs Opvækthed end hos den øvrige Landbefolkning, yderligere stimuleret ved det stadigt voksende Element af nederlandske Indvandrere. Mange af disse var, som landflygtige for deres Tros Skyld, ikke uegnede til at være religiøse Vækkere, og i

alle Tilfælde har den fra den officielle Kirkelighed forskellige sekteriske Religiositet sikkert virket som et Ferment, især i Ejdersted. Dog var der ikke Tale om en nævneværdig offentlig Tilslutning af de indfødte til de fremmede Trossamfund — ikke blot fordi en saadan var forbudt af Øvrigheden. Sekterernes Forbindelse med de ilde lidte hollandske Ingeniører og Kapitalister kunde vel støtte dem over for Regeringen, men var lidet egnet til at gøre dem populære hos Befolkningen.

Talrigst blandt Indvandrerne var Tilhængerne af Hollænderen Menno Simonis (der i sine sidste Leveaar havde fundet Tilflugt i en holstensk Landsby, hvor han døde 1561). Mennonitterne var en gendøbersk Sekt af stilfærdig spiritualistisk Karakter, som ønskede at danne en fra Verden afsluttet Menighed uden Indblanding af Staten. Ikke ved Ordet eller Sakramenterne, men ved en særlig Aabenbaring, „det indre Lys“, skulde den enkelte ifølge deres Opfattelse naa til Forening med Gud. Øvrigheden havde i det foregaaende Tidsrum holdt skarpt Øje med de fremmede „Sværmere“ (se II, 449), men en for det hertugelige Standpunkt karakteristisk Svingning gjorde sig efterhaanden gældende i Regeringens Politik. I 1608 afholdtes ganske vist paa Foranledning af den ejderstedske Provst og under Fabricius's Forsæde en Religionssamtale i Slesvig — ved hvilken Mennonitternes Standpunkt forsvarede af en af deres Førere, Digegreve Jan Claas Rolweghen —, efterfulgt af et Edikt, der paabød alle Gendøbere at forlade Landet. Men dette blev, maaske takket være den hos Hertugen højt ansete Digegreves Indflydelse, aldrig ført ud i Virkeligheden, og i 1614, efter Fabricius's Afskedigelse og Kryptokalvinismens Sejr, gav en ny Forordning Gendøberne Tilladelse til at blive i Landet paa Betingelse af, at de forholdt sig roligt og ikke søgte at udbrede deres Meninger. Hermed var den gottorpske Tolerancepolitik indledet, tidligere end andensteds, takket være dels Johan Adolfs og senere Frederik III's personlige liberale Indstilling, dels Hensynet til Statens praktiske Fordel, for hvilket de dogmatiske Betænkeligheder maatte vige. Som paapeget af Ernst Feddersen betød dette dog ikke Indførelse af Religionsfrihed. De fremmede Religionsbekendere fik Tilladelse til at indtage en Særstilling, men kun i Kraft af bestemte Privilegier og med bestemte Begrænsninger. Et Fristed baade for Reformerte (nemlig Remonstranter), Mennonitter og Katolikker grundedes i Frederiksstad. Alle tre Konfessioner fik (1620—25) her fri Religionsøvelse, men maatte ikke holde Møder eller prædike uden for Byen. Ogsaa de paa Landet bosatte Mennonitter kunde deltage i Gudstjenesten i Frederiksstad, men ingen andre Steder. Derimod udstraktes Tolerancen ikke til Davidjoriterne, en gendøbersk Sekt af langt mere yderliggaaende Karakter. Hvor stor Udbredelse den har haft, er vanskeligt at konstatere, da dens Tilhængere principielt dækkede sig ved en ud-

vortes Tilslutning til den herskende Kirke — og kun faa havde Mod til, som Anna Ovena, aabent at bekende deres Sindelag. I Tønning blev i 1642 en Del af de mest ansete Borgere af den nidkære Provst beskyldt for at være Joriter. Over for deres Protest kunde dog intet udrettes, og man maatte nøjes med at foranstalte et stort Baal af beslaglagte kætterske Bøger paa Byens Torv. — Fra de efter Stormfloden grundede katolske Nybyggerforetagender i Nordfrisland (se S. 86) spores ingen Paavirkning blandt de indfødte.

Skolevæsenet paa Landet lod endnu meget tilbage at ønske. Der fandtes langt fra Skoler i alle Sogne, og de Skoler, der var, besøgte paa Grund af Forældrenes manglende Interesse langt fra af alle Sognets Børn. Af Tilstanden i de sydlige gottorpske Provstier giver Fabricius's Indberetninger et Indtryk: I de angelske Sogne Nybøl, Ravnkær og Moldened og i de sydslesvigske Sogne Borreby, Bünstorf, Kampen (senere Hohn) og Krop blev der overhovedet ikke holdt Skole. I Hütten havde Degnen (i 1634) i de sidste 40 Aar kun haft een Elev. I Satrup, hvor der dog var bygget et nyt Skolehus, mødte kun 6—7 Elever; i Tolk, hvor Degnen havde lejet en „middelmaadig“ Dreng til at holde Skole, ligeledes kun faa. I Sammenligning hermed var de Sogne, hvor Skolen var tilfredsstillende, ikke mange i Tallet. Værst var Forholdene i de sydlige Egne, hvor Livegenskabet virkede sløvende, og hvor Junkeren nødigt vilde undvære sin Arbejdskraft. Fra de kongelige og fra de nordligere gottorpske Provstier haves ingen lignende Efterretninger, men rimeligvis har Forholdene her været noget bedre (om end meget uensartede) — dog ikke i Haderslev og Ribe Byers Nabosogne, som stadig maatte nøjes med Undervisning ved Løbedegne (se II, 453). Ved Siden af den hos Bønderne udbredte Ligegyldighed for Børnenes Oplæring træffes dog ogsaa spredte Eksempler paa Forstaaelse og Støtte — især naturligvis hos de bedre stillede — i Form af Stiftelse af Legater, Opførelse af Skolehuse, Oprettelse af Privatskoler (se nedenfor) og lign. I en særlig Grad gjorde denne Interesse sig gældende blandt Friserne, hvis Skolevæsen i det hele taget var langt bedre ordnet end andre Steder (jvf. II, 454).

En gennemgribende Svaghed var Mangelen paa System. Kapellanen holdt endnu Skole nogle Steder, men Opfattelsen af Degnen som den, hvem Undervisningen paahvilede, var dog nu den almindelige. Med Degnens Lyst og Evne hertil var det ofte smaat bevendt, ogsaa fordi Indtægten var lille og usikker, og for at hjælpe herpaa var Krobevilling undertiden forbundet med Degnekaldet (saaledes i Abild og Ostenfeld; i Fjolde havde endogsaa Kapellanen Krohold). Denne lidet heldige Sammensætning var vanskelig at afskaffe, trods Superintendentens Bestræbelser — „*Krüger kann kein Küster und Küster kein Krüger sein*“ (Fabricius til Degnen i S. Brarup). Det var aabenbart meget almindeligt, at Degnen

antog en anden, mere eller mindre egnet Person (en Haandværker, større Skoledreng e. l.) til at holde Skole. Ved Siden af de til Degnekaldet knyttede Kirkebyskoler for hele Sognet oprettedes der i dette Tidsrum af Befolkningen selv en Del Særskoler for de enkelte Landsbyer.

Da Staten overhovedet ikke tog sig af Skolevæsenet, blev Kirken den paalideligste Støtte, og Sammenhængen mellem Kirke og Skole blev i dette Tidsrum snarest forstærket. Provster og Superintendenter formanede paa deres Visitatser med den største Alvor og Inderlighed Aar efter Aar de efterladende. Undervisningen i Katekismen — og knyttet dertil Undervisning i det mindste i Læsefærdighed — var en hellig Pligt for de ortodokse Kirkemænd. Kronen paa Arbejdet for den kateketiske Oplysning blev Indførelsen af Konfirmationen, hvorved der, gennem den hertil knyttede højtidelige Overhøring, stilledes Undervisningen et højt Maal for Øje. For Skolens Sag i den kongelige Del udførte Ortodoksiens Førstemand, Stephan Klotz, i Kraft af sin Sans for System og Koncentration, et stort og energisk Reformarbejde, medens der i de gottorpske Landsdele, hvor den lærde liberale Teolog Reinboth var Superintendent, ikke kan paavises noget tilsvarende. En af ham sammen med Amtmanden Cai Ahlefeldt for Flensborg Amt udstedt Forordning af 1643 indskærpede den almindelige Skolepligt og sikrede Degnen en fast Ydelse i Korn og Penge. Lignende Bestemmelser indeholdtes i Forordningen af 1646 (om Konfirmationens Indførelse) og i en særlig Forordning for Haderslev Amt af 1650. Ifølge denne skal de fattige Børns Skolepenge betales af Kirkekassen. Der skal være en Skolemester i hvert Sogn, dog maa Landsbyer, som ligger $\frac{1}{2}$ Mil eller mere fra Kirken, have deres egen Skole. 1651 afskaffedes den fra Haderslev Skole udgaaende Løbedegneundervisning. Samme Aar gav Klotz til Regeringen et Udkast til en almindelig Skolelov, hvorved alle Børns Skolepligt og alle Degnes Undervisningspligt paa ny fastslaas. Udkastet ses dog ikke at være blevet til Lov, sagtens paa Grund af manglende Interesse fra Regeringens Side. — Trods alle Brist synes ikke blot Skolelovgivningen, men ogsaa Skolevæsenets faktiske Tilstand i det hele at have været mere fremskreden i Slesvig end i Kongeriget.

Med Hensyn til Byernes lærde Skoler nøjedes man i det 17. Aarhundrede med at fortsætte, højst reorganisere, hvad der var nyskabt i det foregaaende Tidsrum. En almindelig Svaghed var den stadige Skiften af Lærerkrafter, idet Skolearbejdet baade for Rektorer og Lærere, der alle var Teologer, kun var et Gennemgangsstadium, som hurtigst muligt skulde overstaas, til et Præste- eller endog blot et Kapellanembede. Skolens Brød var, som det hedder, meget surt, møjsommeligt og lille. I sit ovenfor omtalte Udkast til en Skoleforordning af 1651 paapeger Klotz med Blik for denne Ulempe Nødvendigheden af at skaffe Under-

hold for kvalificerede Lærere. Allerede tidligere, i 1632, havde man ud fra samme Betragtning stærkt udvidet Husum Skoles Kapital ved Hjælp af Donationer fra Fyrstefamilien, det samlede Ridderskab og især fra Borgerne selv, ogsaa Haandværkerlavene. Samtidig reformeredes tilige Undervisningen. Domskolen i Slesvig førte en hensygnende Tilværelse. Af de kongelige Skoler kom Haderslev Latinskole i Forfald, baade aandeligt og økonomisk. Efter Krigen 1644—45 gik hele Skolens Kapital, som var anbragt i Gods i Skaane, tabt. Frederik III fornyede dens økonomiske Grundlag og gav den nye Love 1655. Skolen i Flensborg paatænkte man at gøre til et Gymnasium (i Lighed med det i Odense oprettede) med videregaaende Undervisning som Forberedelse til Universitetet, for at forhindre den almindelige Skik, at Skoledrenge sendtes til tyske Gymnasier. Planen kom dog ikke til Udførelse. I 1634 arbejdedes der endogsaa for Oprettelsen af et Universitet i Flensborg. Det flensborgske Borgerskab var naturligvis interesseret i et saadant Foretagende, Christian IV havde tilsagt sin Støtte, og et Fond var under Dannelse til Underhold af 20 Professorer og 100 fattige Studenter. Men længer end til Forberedelserne naaede man ikke. En anden Løsning af Problemet bestod i Oprettelse af et fælles Universitet, hvorom begge Fyrster i 1641 forelagde Landdagen et Forslag, som Stænderne imidlertid afviste med en Henvisning til bedre Tider.

7. AANDSLIVET. SPROGLIGE FORHOLD.

Antallet af slesvigske studerende ved Universiteter i Nord og Syd var stærkt stigende i dette Tidsrum, og i det mindste for de tyske Universiteters Vedkommende relativt stærkere end Antallet af kongerigske. Om de unge adeliges Uddannelse ved vidtstrakte Rejser fra By til By er der ovenfor talt. Ogsaa Borgersønners Studierejser kunde have en lignende Karakter. Den tønderiske Købmand Berend de Behr havde besøgt Universiteterne i Rostock, Rinteln, Köln, Leiden, Utrecht, Groningen og mange andre Byer og „stiftet de fornemste Bekendtskaber med Professorerne“. Peter Axen, en Raadmandssøn fra Husum, besøgte, efter at have studeret i Helmstedt, Leipzig og Jena, som Rejseledsager Frankrig, Italien, Nederlandene og England. Nogle begyndte endogsaa Valfarten allerede som Skoledrenge. Den sønderborgske Købmandssøn Paulus Petræus, senere Præst i Højer, besøgte efter Latinskolen i sin Fødeby og i Stettin Gymnasierne i Lybæk, Kiel og Elbing, derefter Universiteterne i Königsberg, København og Wittenberg. Titus Axen (senere Raadmand i Husum) gik i Skole i Husum, Hamborg, Flensborg og Lyneborg og studerede i Leipzig og Leiden. De farende Skolarers

Skare, velkendt allerede fra Middelalderen, rekrutteredes fra mange forskellige Lande. Men Sansen for Rejselivets udviklende Betydning synes dog at have været stærkest hos Nordboen og mere end nogen Sinde i det 17. Aarhundredes første Halvdel.

Studerterne kom fra forskellige Samfundslag og forskellige Egne. En stor Procent afgav Ejdersted, Nordstrand, Flensborg og Husum. Der kan i mange Tilfælde ikke skelnes mellem Købstadens Borgersønner og Amtets Præstesønner, da Hjemstedsbetegnelsen er den samme, idet de havde besøgt samme Skole. Ogsaa Formaalet kunde være forskelligt. Der var Storkøbmænd, for hvem den akademiske Rejse i det væsentlige var et Middel til at tilegne sig Verdenskundskab, paa lignende Maade som for de adelige Kavalerer. Andre drev, ogsaa bortset fra Teologerne, et virkeligt, mere eller mindre grundigt Studium, og blandt de studerende træffes ikke faa, der senere høstede Frugten af deres medicinske eller juridiske Uddannelse som Læger, som Borgmestre, Raadmænd e. l., som fyrstelige Embedsmænd eller lærde Raader. Studierejsernes Omraade strakte sig fra Siena til København, fra Königsberg til Oxford. Ved mange, navnlig af de fjerne Universiteter i Sydtysskland og Italien, var de borgerlige dog sjældne Fugle. Da de teologisk studerende var i overvældende Flertal, bliver Fordelingen af Studenter paa de enkelte Universiteter i Hovedtrækkene som ovenfor angivet (S. 116). Næst efter Rostock fulgte Königsberg (1600—60 over 200), Helmstedt (henved 200) og København (rimeligvis et lignende Antal), Wittenberg (ca. 180), Jena (skønmæssigt omkring 100), Leipzig (ca. 75). Derefter kom Greifswald, Strassburg, Frankfurt a. d. Oder, Franeker, Orléans, Padua og Siena; rimeligvis har mange ogsaa søgt til Leiden og Tübingen. Studierejserne havde sine meget store Skyggesider (jvf. S. 60 og 121), især paa Grund af den i Studenterverdenen herskende Raahed og Umoralitet. Der har sikkert allerede da været mere end een Magister Stygotius, som med Tilfredsstillelse kunde tænke tilbage paa, at han havde „slaaet Ruderne ind hos saa mangan ærlig Professor udi Rostok“, for ikke at tale om værre Udskejelser. Trods alle Forbehold var et Resultat dog naaet med den akademiske Uddannelses større Almindelighed, ikke blot blandt Præsterne, men ogsaa, om end i ringere Grad, blandt Forvaltningens og Retsplejens Bærere. Begyndelsen var gjort til Dannelsen af en Embedsstand, som udgjorde et ikke uvigtigt Element af Købstadbefolkningen og bidrog til Udviklingen af en Borgerkultur.

Man kunde have ventet, at Studierne i det lærde Tidsrum havde sat sig Frugt i videnskabelige Værker, ikke mindst inden for Teologien. Noget saadant blev dog ikke Tilfældet. Georg Calixt var vel født Sønderjyde, udgaet fra et nordslesvigsk Præstehjem og Student fra Flensborg Latinskole, men hans hele Livsvirksomhed tilhørte ikke hans Hjem-

land, men Tyskland. En Tilhænger af ham var Hertugdømmernes lærdeste Teolog, Johannes Reinboth, der som Student i København hørte til den i Jesper Brochmands Hus samlede Ungdom. Hans vældige, om Kundskabsrigdom vidnende Produktion var af polemisk-apologetisk Art, dels til Angreb paa Katolicismen, dels til Forsvar for ham selv og hans calixtinske Standpunkt mod Ortodoksiens tyske Stridsmænd. Den hendøende Philippismes Mand, Jacob Fabricius den ældre, helligede sig mere Praksis end Teori, og det samme gælder den sejrige Ortodoksis Bærer Stephan Klotz. En Resen eller en Brochmand fandtes ikke Syd for Kongeaen.

Præsternes trykte Produktion bestod væsentligt i Prædikener. Paa Grund af Vanskelighed ved at faa Bøger trykt er det dog ikke usandsynligt, at mangt et Manuskript er blevet liggende i Studerekammeret. Det var ikke mange, der som Peder Wandal kunde sætte paa Titelbladet: „Paa Autoris egen Bekostning sit danske Fæderne Land til Ære og Tieneste“. Wandal tilhørte den præstelige lærde Polyhistortype, og et Professorat i København havde været hans Maal i Ungdommen, men da Menigheden i Magstrup (ved Haderslev) ved hans Faders Død 1628 bad ham overtage Kaldet, tog han derimod, og Magstrup Præstegaard blev nu hans Bolig, lige til han under Svenskekrigen maatte søge Tilflugt i Haderslev, hvor han døde 1659. Vel sagtens som Værn mod Krigenes Usikkerhed havde han paa en Ø i Haven opført en taarnlignende Bygning, i hvilken han havde sin Bogsamling med sjældne græske og orientalske Haandskrifter, sit Naturaliekabinet og øverst sit astronomiske Observatorium. Han samlede Studenter hos sig til Undervisning i orientalske Sprog og udgav et filologisk Arbejde med det Formaal at bevise Slægtskabet mellem Dansk og Hebraisk(!). Med Rette hedder det i en Vens (latinske) Hyldestdigt til ham (med Hentydning til den almindelige, agerdyrkende Præstetype):

Alt imens andre for meget har travlt med Enge og Agre
og gør Forretning med alt, Bier og Køer og Korn,
gaar du din stolte Gang og gransker de himmelske Skrifter,
tolker det hellige Ord, viser dets lønlige Kraft.

Trods sin Alsidighed havde Wandal nemlig i Bibelgranskningen een stor Opgave, om hvilken han samlede sig i den lange Række af stille Studieaar. Frugten heraf blev en Fortolkning af det ny Testamente, d. v. s. en (vidtløftig) Omskrivning til Dansk med indføjede Kommentarer. Wandal var sig sit Formaal fuldt bevidst, han vilde udlægge Skriften „med saadanne Ord, som er simple og kan af den simple Almue forstaas“ — „sit danske Fæderne Land til Ære og Tieneste“. Værket

er af hans nyeste Biograf karakteriseret som „Sønderjyllands betydeligste Bidrag til dansk Aandsliv i det 17. Aarhundrede“.

Ogsaa en anden nordslesvigsk Præst, Niels Heldvad (Fig. 49), tilhører den danske litterære Historie. Han var en Folkeskribent af Guds Naade, kunde behandle de mest forskelligartede Emner i let læselige, ofte friske og djærve Smaaskrifter, der udkom i Oplag af en Størrelse, som maatte vække enhver Videnskabsmands Misundelse. Han skrev paa Latin, Dansk eller Tysk Salmer (til populære Visemelodier), opbyggelige Bøger, historiske og topografiske Beskrivelser, Skuespil, Afhandlinger om Ægteskabet, om Jordskælv m. m. Mest berømt blev han ved sine Almanakker og Kalendere, hvortil var knyttet Spaadomme, byggede paa astrologiske Beregninger, men, som det ofte sker, blev Utaf Profetens Løn. Som Præst i Hellevad (Vest for Aabenraa), hvor han i 1590 havde efterfulgt sin Fader i Kaldet, lagde han sig ud med den mægtige gottorpske Kirkepræsident Johan v. Wovern. Han blev afsat og begav sig til Danmark, hvor det lykkedes ham at vinde Christian IV's Bevaagenhed, saa at han udnævntes til kongelig Kalendariograf. Sine sidste, i litterær Henseende meget frugtbare Aar fra 1616—34 tilbragte han i København. Personlig var han aabenbart en munter, vennesæl Mand, frimodig i sine Udtalelser, selv i denne autoritetsbundne Tid, og uforknytt i Modgang — „*Frisch auff in Unlust und lache, wann der Teufel zornig ist*“, var hans Valgsprog.

Paa Grund af Slesvigs særlige Forhold kan det have sin Berettigelse at betragte Kulturlivet ikke blot i dets forskellige Ytringsformer, men ogsaa som det udfoldede sig i de forskellige Egne. Vender vi os fra Nordtil Sydvestslesvig, møder vi her Anna Ovena Hoyers som en god Repræsentant for den satiriske Folkedigtning (jvf. S. 125). Hendes for en Kvinde mærkværdig grovt klingende Mæle stemmer med det nedertyske Sprog, hvis komiske, drastiske Kraft hun til fulde har forstaaet at udnytte. I raske Træk kan hun gengive en Krostuescene med en Skarphed i Iagttagelsen, en Livagtighed og Drøjhed, der minder om lignende Motiver i nederlandsk Malerkunst. Og den tunge Luft, som er egen for den nedertyske Digtningens Folkelivsskildringer, er hos hende rensat af den religiøse og etiske Nidkærheds Torden og Lynild. Anna Ovena skriver i gammeldags Knyttelvers, uden nogen Mindelse af Renaissance, skønt hun var i Besiddelse af klassisk Dannelse.

Hjemmehørende i Vestslesvig var ligeledes den nordfrisiske Historieskrivning, hvis Strøm rinder videre i dette Tidsrum i et bestandig bredere Leje. Der er en anelig Række lokale Krøniker og annalistiske Optegnelser ved ejderstedske og især nordstrandske Præster og Storbønder (Jon Ovens, Mewes Ovens, Iven Knutzen, Iver Ivens m. fl.), skrevne paa Nedertysk eller Højtysk. En Særstilling blandt disse For-

fattere indtager Matthias Boetius, nordstrandsk Præstesøn og Præst. Hans Bog „De cataclysmo Nordstrandico“ (1623) indeholder en Nordstrands Historie med Stormfloederne og navnlig den af 2. December 1615 som dramatisk Højdepunkt (Fig. 50). Den er skrevet paa Latin og har overhovedet et humanistisk Islæt. I en karakteristisk Indledning skildrer han Nordstranderne. De rider ikke som Krigerne paa vilde Heste, med Hjælmbusk, forgyldte Vaaben og brogede Kapper. De gaar eller kører paa Bondevogn i landlig Dragt, og deres Vaaben er ikke Kastespyd, men Pæle

Fig. 49. Niels Heldvad.

Samtidigt Stik af ukendt Kunstner. Kobberstiks-samlingen, København.

og Økser. De fører ikke som hine Krig med Mennesker, men med det vilde Hav, og de vinder mere: Agre og Græsgange, Landsbyer og Flækker. Derfor er deres Kamp vel en Fremstilling værd. Med den til Tider retoriske Fortællemaade er forbundet en Sagkundskab og en Detailrigdom, som fortsætter den frisiske Krønikeskrivnings gode Traditioner. I mange Tilfælde hviler den sikkert paa Selvoplevelse. Boetius tilbragte, bortset fra Studietiden i Rostock, hele sit Liv paa Øen.

Ogsaa hos Peter Sax var Lærdom forbundet med Krønikeskriverens umiddelbare Fortællelyst, uden at der dog herved opnaedes en harmonisk Helhed. Han var i femte Led af nordstrandsk Bondeslægt, sendtes til Skole i Husum og Lybæk og studerede i Wittenberg. Efter Studietiden bosatte han sig som Gaardejer i Ejdersted (Drandersum, Koldenbüttel Sogn), hvor han i Egenskab af Kirkeværge og Raadmand tog Del i den hjemlige Forvaltning. Den lærde Bonde var besat af en umættelig Trang til at samle, hvad han kunde faa fat i af historiske Efterretninger om hele det nordfrisiske Omraade. Det indvundne Stof sammen-

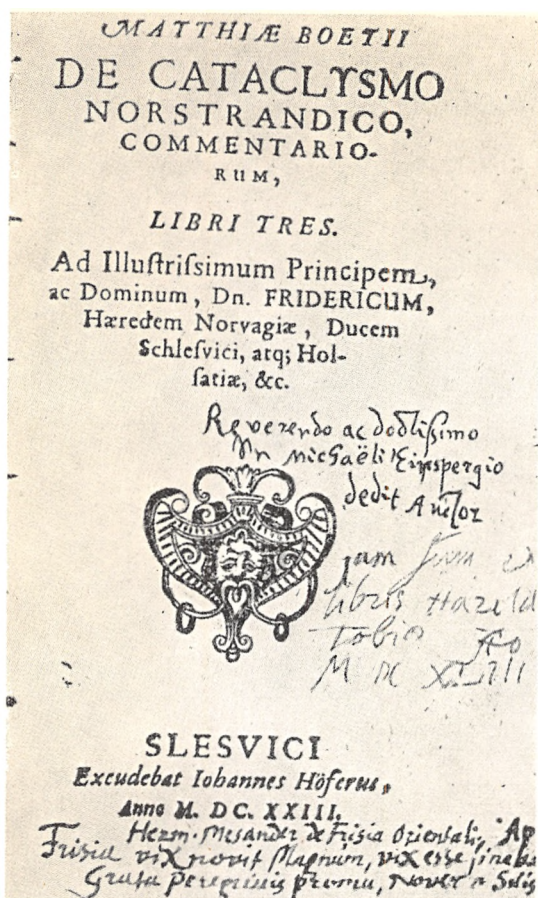

Fig. 50. Titelblad til Originaludgaven (1623) af „De cataclysmo Nordstrandico“. Facsimile. $\frac{1}{4}$ St.

arbejdede han til historiske Beskrivelser af hele Nordfrisland (1636), Ejdersted (1637) og Nordstrand (1637). Intet af hans Arbejder blev trykt, og de blev saaledes ikke tilgængelige for Samtidens Læseverden, vel derimod for enkelte Fagmænd som Johs. Mejer og Anton Heimreich. De store haandskrevne Foliaer (Fig. 51) er affattede paa Tysk, med indføjede latinske Vendinger, i en tung og ubehjælpelig Stil og med Udfoldelse af megen Lærdom. Klassiske saavel som nordiske Historieskrivere anføres som Kilder, især naturligvis Forfatterens frisiske Forgængere. Peter Sax's Hovedformaal var, snarere end at fortælle, hvad han selv havde oplevet, at trænge saa langt tilbage i Fortiden som muligt — en Opgave, der i al sin Vanskelighed var særlig

tillukkende, naar det gjaldt Nordfrisland, paa Grund af Øers og Kysters snart gradvise, snart pludselige Forvandling under Havets Angreb.

Især ved Hjælp af Kort, baade andres og egne Frembringelser, søgte Sax at bevise sine Hypoteser om Landets Udseende i ældre Tid, om forsvundne Kirker og Landsbyer. Gennem denne Gren af sin Forskning kom han i Forbindelse med Johannes Mejer (Fig. 52), den Mand, hvis Arbejder danner Epoke i dansk Kartografi. Han stammede fra Husum (f. c. 1608), hvor han efter en Barndom og Ungdom i fattige Kaar havde slaaet sig ned som Lejlighedspoet og Skolemester. Under et Ophold i København havde han, der var en begejstret Tilhænger af Tyge Brahe, drevet mate-

BESKRIVELSE AF EJDERSTED VED PETER SAX

Die Historische Beschreibung
 der Landen Eyderstett, Everschop und Uthholm, dem
 in der Provinz Breydenfeldt zu Lande und Cuxen, und von
 der Everschoppen Landt, Polizei, Hauptort, Hauptort,
 Hauptort, Eiben, und Landt, der Historische Beschreibung
 der Everschoppen Religion, und wie die Landt, die in die
 so Landen gekommen, und selbige selbige Landen, gesandte
 und, und wie die selbige Landen, zur Everschoppen
 Oberzigen, Hauptort, Hauptort, Hauptort, Hauptort,
 Hauptort, und Landt, aufgeschanden haben,
 Es ist aber auch gleich und die selbige Landen, M. S. auf
 Everschoppen, Hauptort, und Traditionis, Hauptort,
 auf Everschoppen Hauptort, Hauptort, Hauptort,
 Hauptort, Hauptort, Hauptort, und Hauptort,
 Hauptort.
 Mit besonderer Schrift, und großer Mühe, zu schreiben, ganz
 Everschoppen, Hauptort, Hauptort, Hauptort, Hauptort,
 dem Everschoppen Hauptort, Hauptort, Hauptort,
 und bis auf diese Zeit, Hauptort, Hauptort, Hauptort,
 Hauptort.
 Peter Sax,
 zu Everschoppen,
 in Everschoppen,
 A. C. M. D. XXXI.

Fig. 51. Titelblad fra 1641 til Peter Sax: Historische Beschreibung der landen Eyderstett, Everschop und Uthholm. Autograf. Gml. kgl. Saml. 1023, Fol. c. 1/2 St.

matiske Studier, og Livet i hans Hjemegn, hvor Landmaalingen paa Grund af de særlige Forhold i Marsken havde naaet en høj Udvikling, var en god praktisk Forberedelse for en Kartograf. Efter nogle mindre Arbejder naaede Mejer, der arbejdede med en utrolig Hurtighed, allerede 1640—41 et Højdepunkt i sin Produktion gennem to store Kortværker, henholdsvis over Aabenraa Amt — hvis Ejendoms- og Landbrugsforhold herved paa en enestaaende Maade blev oplyst for Eftertiden — og over Slien med dens Sildehegn (jvf. S. 65). I 1642 overdrog Christian IV, som da var optaget af Planer om en By i Ballum, ham at kortlægge Slesvigs Vestkyst, et Hverv, der senere udvidedes til at omfatte begge Hertugdømmer. De i denne Anledning udarbejdede Specialkort blev trykt i „*Neue Landesbeschreibung der Herzogthümer*“, som han udgav 1652 sammen med Borgmester i Husum Caspar Danckwerth. Denne skrev Bogens Tekst, en topografisk-statistisk Beskrivelse af Hertugdømmerne, der er rig paa gode Oplysninger. Mejer, som i 1647 var blevet udnævnt til kongelig Matematiker, arbejdede i de følgende Aar paa Kortlægning af Kongeriget, men de ulykkelige Forhold, der fulgte med Svenskekrigen, og hans personlige slette økonomiske Kaar hemmede i høj Grad hans Virksomhed i de senere Aar. Skønt hans Arbejder (naar undtages de i „*Landesbeschreibung*“ optagne) ikke naaede til Udgivelse, har de haft en meget stor Betydning for Eftertiden, og for alle senere Kort af Slesvig udgjorde de Grundlaget i de næste halvandet Hundrede Aar.

Blandt Mejers Kort indtog de historiske en stor Plads — han gik endogsaa saa langt tilbage i Tiden, at han har tegnet et Kort over, hvad der foregik hver af de seks Skabelsesdage. Navnlig var Nordfrisland en loddende Opgave for ham som for P. Sax, med hvem han sammenarbejdede paa dette Omraade. Den antikvariske Forskning, Tidsalderens Yndlingsvidenskab, dukker saaledes frem paa dette særlige Felt, endnu i sin Vorden og bygget paa mer end fantastiske Hypoteser. Oldtidens Røst, naar den talte gennem sine Mindesmærker, forstod man ikke at tolke. Netop i denne Tidsalder skete et kosteligt Fund, og med Tak bør Eftertiden mindes den sønderjydske Pige Kirstine Svendsdatter, som en Julidag i 1639 i Gallehus ved Møgeltønder drog Guldhornet frem af Muldens Gemme, og som — trods andres Latter og Vantro — ikke helmede, før Skatten var i Kongens Hænder.

Hvis Nordfrisland udgjorde et egenartet Kulturomraade, havde Slesvig i Gottorp Slot et Midtpunkt for Tidsalderens almene europæiske tyskfarvede Kultur, og Gottorp blev, takket være Johan Adolf og Frederik III, hvad Henrik Rantzaus Breitenburg havde været i det 16. Aarhundrede. Slottet forskønnedes ved de af en indkaldt Italiener anlagte Lysthaveanlæg. Slotskapellet fik en enestaaende rig Udsmykning. Ogsaa Musikken dyrkedes, og da Adrian Leegwaater efter

Chr. Calo. Kbh. 1641

HAANDTEGNET KORT AF JOHANNES MEJER OVER SLIEGNET FRA GOTTORP TIL MYSUNDÉ (1641).
Det kgl. Bibliotek. Gml. kgl. Saml. 714. Fol.

den store Stormflod havde søgt Tilflugt i Slesvig, blev, efter hvad han selv fortæller, den Musik, som han hørte ved Gudstjeneren paa Gottorp, en ved sin Skønhed enestaaende Oplevelse. I Biblioteket (jvf. S. 38) samledes en rig Skat navnlig af middelalderlige Haandskrifter, som nu udgør en værdifuld Del af det kongelige Bibliotek i København. Ogsaa den lærde Filolog Johan v. Wowern, Johan Adolfs Gehejmeraad, var en ivrig Bogsamler, hvis Bøger testamenteredes det hertugelige Bibliotek. Dette berigedes desuden ved de af Adam Olearius (Fig. 53) fra Orienten medbragte Haandskrifter

(jvf. S. 104). Denne Mand (f. i Halberstadt, gottorpsk Hofmatematiker og Bibliotekar) var ved sin Mangesidighed — Etnograf, Kartograf, Astroном, Historiker, Digter — typisk for sin Tid. Særegen for ham var en over for Fænomener af enhver Art frisk og skarp Iagttagelsesevne, som han fik rig Anvendelse for paa Rejserne til Rusland og Persien. Hans Beskrivelse heraf (*Beschreibung der Newen Orientalischen Reise*, trykt 1647) har derfor endnu Betydning. Han har desuden sammen med en Perser, der fulgte ham tilbage til Slesvig, udgivet en Samling persiske Digte (baade i Originalsproget og i tysk Oversættelse), endvidere en højtysk Messebog for Hertugdømmerne, med meget mere.

Olearius var Medlem af „*Die fruchtbringende Gesellschaft*“, som i Tyskland var Bærer af den ny Renæssancedigtning. Fra Italien havde denne bredt sig til de nordlige Lande, og ved Aar 1620 naaede den til Danmark (Anders Arrebo) og Tyskland (Martin Opitz). Dens Maal var til Afløsning af den latinske Poesi at skabe en Digtning paa Nationalsproget, som, til Forskel fra den ældre Folkepoesi, baade i Form og Indhold skulde efterligne Antikkens Regelmæssighed og ophøjede Værdig-

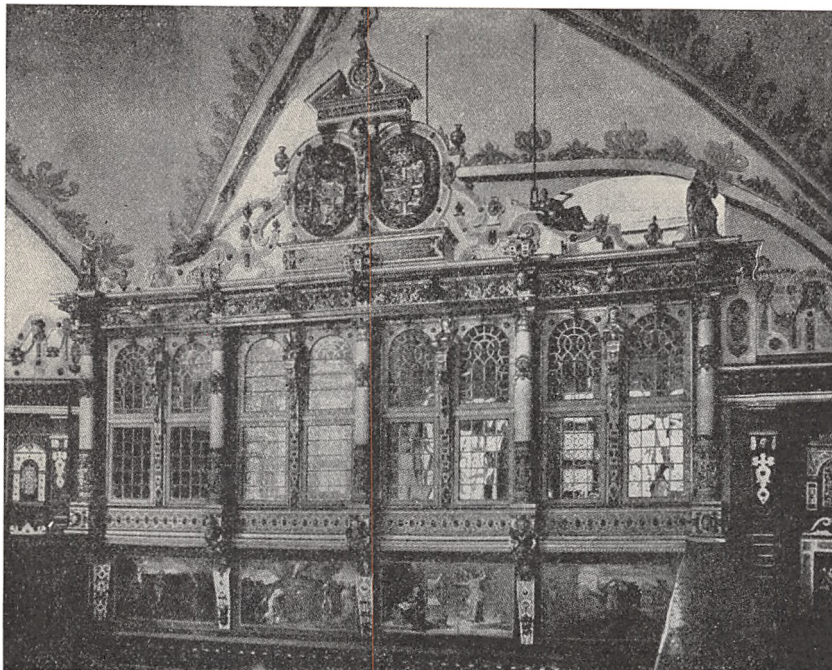
Fig. 52. Johannes Mejer.

Stik af Matthias og Nicolaus Peters, Husum, i Danckwerth: *Newe Landesbeschreibung* (1652).

hed. Inden for den gottorpske Kulturkreds gjorde denne Digterskole sig stærkt gældende, dens Førstemand i Tyskland, Martin Opitz, fandt under de urolige Forhold i Riget Tilflugt hos Hertug Frederik, og den ansete Lyriker Paul Fleming, Olearius's Ven, deltog i den gottorpske Sendefærd til Orienten. Ogsaa blandt Landets egne Børn havde den Disciple, men med Bevægelsens litterære Frugter var det saavel i Hertugdømmerne som i andre germanske Lande smaat bevendt. Sin egentlige Betydning fik den ved at dyrke og rense Sproget og gøre det til et værdigt Redskab for Digteren. Det Sprog, der anvendtes, var det højtyske, som, efter i det foregaaende Aarhundrede at have fortrængt Nedertysk i den højere Forvaltning (se nedenfor), i dette Tidsrum (fra c. 1625) blev det herskende Litteratursprog saavel som de dannede Klassers Talesprog og ved Siden af Latin Undervisnings sproget i de højere Skoler, medens Skolerne paa Landet beholdt det nedertyske, henholdsvis danske Sprog. Selv de frisiske Kronikeskrivere — Peter Sax, lidt senere Anton Heimreich — skrev paa Højtysk, og Nedertysk beholdt inden for Litteraturen kun den „lavere“, komiske Digtning (Anna Ovena, den soranske Professor Hans Lauremberg). Dette Sprogskifte, som Hertugdømmerne delte med Nordtyskland, var den Pris, der maatte betales for at bevare Sammenhængen med den ny Tids tyske Kultur. I Virkeligheden var det en fredelig Revolution, der fuldbyrdedes herved, med Virkning ikke blot i kulturel og, som vi skal se, i national, men ogsaa i social Henseende, idet Forskellen mellem Over- og Underklasse uddybedes, og den fra Middelalderen nedarvede Folkelighed led et nyt Nederlag over for den sejrende Renæssance.

Ogsaa for den bildende Kunst var Gottorp et Centrum, medens de adelige Herregaarde kun i ringe Grad gjorde sig gældende — modsat Forholdet i det foregaaende Tidsrum. Der byggedes i det hele taget kun lidt, medens Snedkere, Billedskærere, Malere, hvoraf de fleste var fremmede, Tyskere eller Nederlændere, i stort Antal arbejdede for Hertugerne. Den berømte fyrstelige Bedestol i Slotskapellet (se Fig. 1, 54 og 55), der skyldtes to (rimeligvis) nedertyske Mestres, fuldendtes 1614. Samtidig smykkedes Slottet i Husum med prægtige Renæssancekaminer af den nordtyske Billedhugger Henni Heidtrider (Fig. 58).

Udarbejdelsen af Inventar til Kirkerne stillede vedblivende Billedskærerkunsten en Rigdom af Opgaver. Oldermænden for Snedkerlavet i Ekernførde Hans Gudewerdt den Ældre („Mesteren med den fløjtespillende Hare“) arbejdede i en folkelig Stil, ofte med fantasifulde og pudsig Motiver. Hans Søn af samme Navn var derimod en Stilkunstner og blev Barokkens ypperste Billedskærer i Hertugdømmerne (Fig. 56—57). En stærk Paavirkning af ham gør sig gældende i sjællandsk og lollandsk Kirkeinventar. Forbindelsen med Kongeriget træder ogsaa frem

*Fig. 54. Den hertugelige Bedestol i Gottorp Slotskapel.
Frontsiden mod Kirken. Fotografi.*

den Kreds, der samledes om den gottorpske Fyrstefamilie, og vidt forskellig fra de gamle Lavsmestre, som forenede den kunstneriske med den haandværksmæssige Ydelse.

De sproglige Forhold i Sønderjylland frembyder naturligvis samme Dobbeltthed som i det 16. Aarhundrede. Det tyske Sprog beherskede vedblivende hele det offentlige Liv, dog holdt Dansk endnu Stillingen ved Herredstingene i Haderslev Amt med Tørring Len, Als og Sundeved, Løgumkloster Amt og Højer Herred i Tønder Amt. De højeste verdslige Embedsmænd — Raader, Amtmænd m. fl. — tilhørte det slesvigholstenske Ridderskab, for saa vidt de ikke var indkaldte Tyskere. I den øverste Gejstlighed var det tyske Element stærkt, især mod Tidsrummets Slutning. Den første kongelige Generalsuperintendent (tidligere Provst i Flensborg) Stephan Klotz var Westfaler (og kunde paa Grund af Ukyndighed i Dansk først efter 13 Aars Forløb holde Visitats i Haderslev Amt), samtidig var Sachseren Johs. Reinboth gottorpsk Generalsuperintendent og Provst i Gottorp Provsti. Denne havde tidligere været

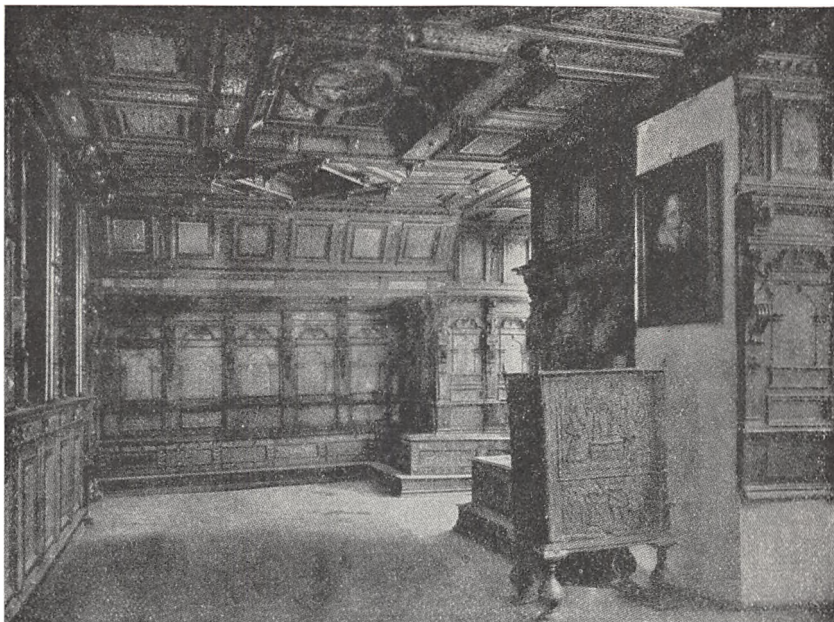

Fig. 55. Hertuginde Augustas Bedestol i Gottorp Slotskapel.
Skaaret 1611–14 af Andreas Salgen og Jürgen Gower. Fotografi.

Provst først i Flensborg, derefter i Haderslev. Ogsaa de to efterfølgende Provster i Haderslev (Joh. Rotløben og Bonaventura Rehefeld) var Sachsere, medens dette Provsteembede i Aarhundredets første Menneskealder var besat med indfødte. I Aabenraa, Tønder og Flensborg Provstier var Hovedkirkens Førstepræst Provst. Købstadpræsternes Oprindelse er betegnende for den sociale Forskel mellem Dansk og Tysk. I Haderslev var (med een Undtagelse) Domkirkens Førstepræster (der forrettede den tyske Højmessestjeneste) alle Tyskere, medens Andenpræsterne (der forrettede den danske Froprædiken) var Sønderjyder. Et lignende Forhold gælder ved Nicolai og Marie Kirker i Flensborg. I Slesvig By var Domkirkens Præster Tyskere og Michaelskirkens indfødte. Tønder og Aabenraa havde lutter indfødte Provster og Præster. Uafhængigt af Købstadpræsternes Oprindelse var Kirkesproget i Byerne naturligvis (bortset fra den danske Froprædiken i de nordslesvigske Byer, se II, 468) vedblivende tysk, ligesom Tysk (næst efter Latin) beherskede alle Latinskolerne. I Haderslev Skoles Love af 1655 paabydes det, at ingen maa tale Dansk med Drengene, og at Latinen skal læres gennem Tysk, fordi, som det hedder i Provst Rehefelds Udkast, „det er en tysk Skole“ — en Vending, som Kongen dog lod udgaa i den

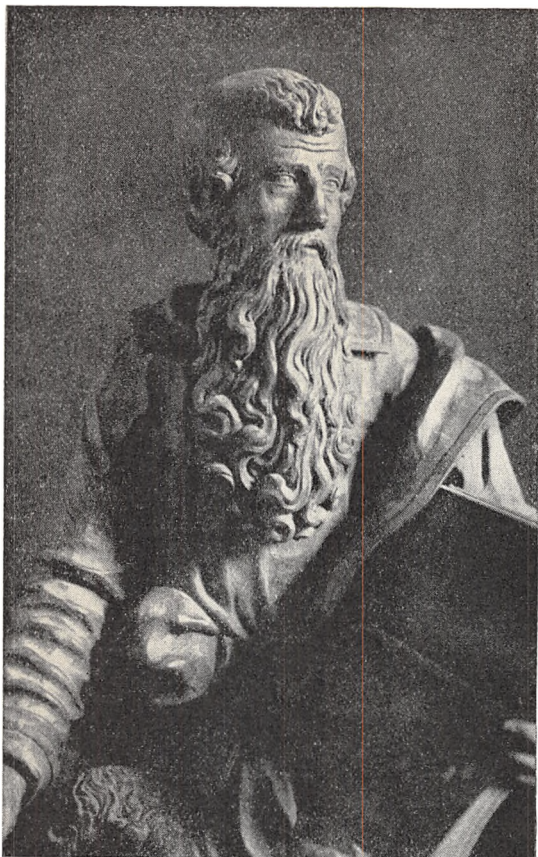

Fig. 56. Detail fra Altertavlen i Ekernsør Kirke. Skaaret af Hans Gudewerd den Yngre 1640. Fot.

endelige Udfærdigelse. Muligvis er de skarpe Bestemmelser rettet mod en Tilbøjelighed til Bru- gen af Dansk inden for Skolen, som paa dette Tidspunkt havde lutter nordslesvigske Lærere.

Grænsen mellem dansk og tysk Kirkesprog paa Landet er det ogsaa i dette Tidsrum vanskeligt at fastslaa. I Angel synes Gudstjenestens Sprog at have været tysk. I det mindste var dette Tilfældet i N. Haksted, Munkbrarup, Grumtoft, ogsaa i Husby, som tidligere havde dansk Prædiken. I øvrigt savnes direkte Efterretninger. Det blev nu almindeligere at føre Kirkebøger, og disses Sprog giver vel et Fingerpeg, men tillader ingen sikker Slutning. Der kan saaledes ikke have været tysk Gudstjeneste i Nybøl i Sundeved,

hvor Kirkebogen fra 1642 er ført paa Højtysk, eller i Hjordkær (tysk Kirkebog til 1626) eller Ensted, næppe heller i Tinglev og Højst. Om Tønder Amts sydligste, ikke-frisiske Sogne (Ubjærg, S. Løgum, Humdrup, Brarup, Karlum, Ladelund og Medelby), som i det 18. Aarhundrede havde baade dansk og tysk Kirkesprog, vides intet. Sandsynligt er det, at Dansk og Tysk i det hele nu har haft samme Omraade som i senere Tid, saaledes at Grænsen i Hovedsagen fulgte Flensborg—Tønder Linien, altsaa den nuværende Statsgrænse (derimod ikke Grænsen mellem kongelig og gottorpsk Højhed), — selv om man ikke kan benægte Muligheden af, at dansk Gudstjeneste kan have forekommet Syd for denne Linie, saavel som tysk Nord for den.

De Kræfter, der virkede for Udbredelsen af tysk Kirkesprog, er allerede tidligere omtalt. Tysk var Regeringssproget baade i Stat og Kirke saavel som Dannelsens Sprog. Naar Dansk alligevel hævdede sig i Nordslesvig, maa det erindres, at Tørning Len og Als med Ærø som hørende under Ribe og Odense Stifter stod uden for det tyske Kirkestyre, hvormed ogsaa fulgte dansk Skole og Universitetsstudium (se nedenfor). Dette Naboskab har vel ikke været uden Betydning for Haderslev Provsti, hvor jo i øvrigt Dansk var fastslaaet som Gudstjenestens Sprog allerede ved den i 1528 gennemførte Reformation. Desuden havde Haderslev og Aabenraa ikke den fortysskende Indflydelse paa Omegnen som de sydligere Byer. Herredstingsvidnernes tyske Sprog kan derimod ikke have haft afgørende Betydning, da Kirkesproget ikke fulgte Retssproget, som allerede i det 16. Aarhundrede var tysk i Aabenraa og største Delen af Tønder Amt.

Fig. 57. Detail fra Altertavlen i Ekernefærde Kirke. Skaaret af Hans Gudewerdt den Yngre 1640. Fot.

Om Præsternes Universitetsstudier foreligger nu flere, om end ikke udtømmende Oplysninger. Saa vidt man kan skønne paa Grundlag af det foreliggende Materiale havde af Tørninglens Præster ca. 60 pCt. studeret i København alene, ca. 25 pCt. i København og en udenlandsk (næsten altid tysk) Universitetsby, ca. 15 pCt. udelukkende i Udlandet. Noget lignende gælder de alsiske Præster. I Haderslev Provsti havde ca. 60 pCt. studeret alene ved et udenlandsk (tysk) Universitet, Resten

i København; af de sidste havde et Mindretal ogsaa studeret i Tyskland. I Tønder Provsti havde en halv Snes besøgt Københavns Universitet, i Aabenraa og Flensborg Provstier kun et Par, i Gottorp Provsti een. De tyske Universitetsstudier var altsaa stærkt fremherskende uden for det under de kongerigske Stifter hørende Omraade. I alt er Antallet af sønderjydske studerende — af hvilke det store Flertal var vordende Præster — ved tyske Universiteter og ved Københavns Universitet i Aarene 1601—50 beregnet til henholdsvis 898 og 154 (i det sidste Tal er ikke medregnet de tønninglenske og alsiske Studenter). Ogsaa for de dansk-norske og svenske studerende er Tallet af besøgende ved (for største Delen de samme) tyske Universiteter højt, nemlig 1297 i samme Aarrække; men disse havde tillige som Regel besøgt de hjemlige Universiteter, medens kun 89 af de 898 Sønderjyder havde studeret i København. — Som vi har set, blev mange allerede som Drengene sendt hjemmefra, især til Gymnasierne i Lyneborg og Bordsesholm, hvor adskillige vordende Præster fra de gottorpske Landsdele havde deres Skolegang. Af de tønninglenske og alsiske Studenter dimitteredes mange fra Ribe og Odense Latinskoler eller fra Odense Gymnasium.

Dannelsens Sprog har saaledes for de slesvigske Præster baade paa Land og i By (for saa vidt de ikke hørte til de kongerigske Stifter) været tysk, men kun i de færreste Tilfælde var ogsaa Modersmaalet tysk. Flertallet af Landsbypræsterne stammede ligesom tidligere fra Sognets Købstad eller Amt. I Flensborg Provsti ansattes undertiden Præster fra det frisiske Bredsted, som hørte til Flensborg Amt, og disse har sikkert ofte været fremmede for Dansk. Som tyske Indvandrere kan kun ganske faa bestemmes, i Angel (Flensborg og Gottorp Provsti) en halv Snes, i Nordslesvig ingen. I Haderslev og Aabenraa Provstier fandtes enkelte fra Kongeriget indvandrede Præster, men kun et forsvindende Antal. Præstekaldenes Arvelighed inden for samme Slægt (jvf. S. 114) gjorde sine Steder Præsterne til Hjemmefødinge i snævrere Forstand. Umuligt er det ikke, at denne Skik har udøvet en bevarende Indflydelse paa det danske Kirkesprog i de nordlige Provstier. I det hele maa det altsaa antages, at Præsterne — naar undtages de, der stammede fra det sydligste, tysktalende Slesvig eller fra de frisiske Egne — har kunnet begge Sprog, og det bliver derfor vanskeligt at forklare, hvorfor Grænsen mellem dansk og tysk Kirkesprog blev som den blev, tilsyneladende vilkaarlig, uden Hensyn til det talte Sprogs eller til de politiske Skillelinier. Man maa give den slesvigske, tysksprogede Præst og Kirkehistoriker H. N. A. Jensen Ret, naar han for ca. 100 Aar siden skrev: „Naturligst var det at tænke sig, at hvor Folkesproget var helt igennem dansk, maatte ogsaa Kirkesproget blive dansk, men det holder ikke Stik, thi tysk Kirkesprog blev ogsaa indført der,

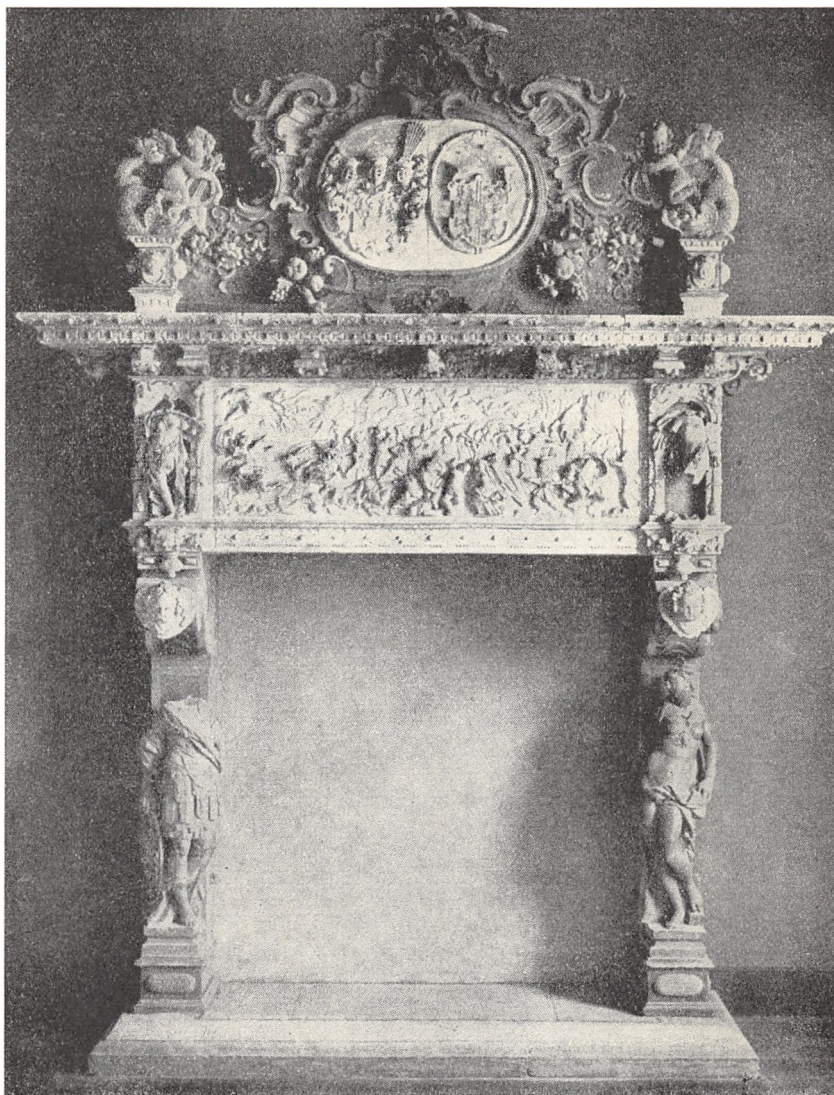

Fig. 58. Kamin paa Husum Slot.
Hugget af Henni Heidtrider c. 1615. Fot.

hvor man var fuldstændig lige saa dansk som paa Steder, hvor det danske endnu er Folkesprog og Kirkesprog. Saaledes har som bekendt og bevisligt Folkesproget i Flensborg Amt været fuldstændig lige saa dansk som i Aabenraa Amt. At den forskellige Regering skulde influere her,

kan lige saa lidt antages eller paavises. Af de gamle kongelige Amter er Dansk Kirkesprog i Haderslev Amt, men Tysk i Flensborg Amt. Aabenraa derimod var fyrsteligt, med dansk Kirkesprog. Tønder var ogsaa fyrsteligt, men frembyder det paafaldende Eksempel, at der fandtes begge Sprog som Kirkesprog. Hvorfor der i Lundtoft Herred, Slogs Herred o. s. v. var dansk [Kirkesprog], men i Kær Herred, ogsaa i de ikke-frisiske Sogne, tysk, hvorfor i Tønder Herred tysk i Ubjærg, men dansk i Abild, kan ikke forklares.“

Hvor Prædikenen var tysk, maatte Undervisningen i Katekismus, som paa Landet var Grundlaget for al Lærdom, ogsaa være det. Skolens Sprog har altsaa sandsynligvis fulgt Kirkens. Naar Klotz i Forordningen for Haderslev Amt af 1650 fandt det paakrævet at paabyde dansk Katekismusundervisning paa Steder, hvor Tysk slet ikke fandtes, som ved Grænsen til Jylland, kunde det dog se ud, som om det danske Skolesprog har været truet ogsaa i de nordlige Egne, dog vel kun i Undtagelsestilfælde. De af Øvrigheden baade paa Landet og i Byen forfulgte „Vinkelskoler“ (d. v. s. smaa, private Lokalskoler) har rimeligvis paa sine Steder været danske. Byernes Borgerskoleundervisning var alle Vegne tysk. I Haderslev lykkedes det efter haarde Kampe at erhverve en beskeden Plads for Modersmaalet. Det blev ganske vist, i 1640'erne, under Trusel med Taarn og Fængsel forbudt den danske Skolemester Troels Olufsen at holde Vinkelskole og saaledes gaa den eneberettigede tyske Skolemester i Næringen, men dette Standpunkt blev opgivet, rimeligvis under Indflydelse af Klotz, som hævdede, at de danske Børn ikke forstod den tyske Katekismus. I 1650 fik Troels Olufsen Tilladelse til at holde en dansk Skole (dog kun med Undervisning i Læsning og Katekismus), oprindeligt kun for Gl. Haderslev, men senere for hele Byen.

Saa vidt skønnes, var Virkningen af den officielle Tyskhed paa Tale sproget endnu ringe. Inden for Nordfrisland blev Frisisk dog i Ejdersted trængt tilbage af Tysk. Byerne var (se II, 469 f.) allerede i det foregaaende Tidsrum dobbeltsprogede, med Undtagelse af de tre sydlige tysktalende: Husum, Slesvig og Ekernførde. I Slesvig Bys nordlige Kvarter brugtes Dansk dog endnu i Slutningen af Aarhundredet i Handelssamkvem med Bønderne fra det sydlige Angel. I Haderslev og Aabenraa har Dansk sikkert været overvejende som dagligt Omgangssprog. Om Flensborg hedder det i „*Neue Landesbeschreibung*“ (1652): „Hvorvel de fleste Borgere i denne Stad forstaar og ogsaa kan tale det tyske Sprog, ligesom der ogsaa prædikes paa Højtysk i de fornemste Kirker St. Marie og St. Nicolai, saa taler dog de jævne Folk (das gemeine Volck) saavel som Tyendet i Husene i Almindelighed Dansk, da ogsaa hele Omegnen bruger det danske Sprog. Af Flensborgs Tyske og Danske

er imidlertid det ene ikke bedre end det andet, naar undtages de Personer, som har studeret eller rejst“. Byens Sprog havde saaledes ikke forbedret sig siden Christiern Peder-sens Tid (II, 470). Karakteristisk for Forholdene er en Episode i 1626, da Amtmanden Cai Ahlefeldt ønskede sin Tjener valgt til Byfoged og i den Anledning erklærede, at Mandens Ukyndighed i Dansk ikke var nogen Hindring, idet det tyske Sprog var ganske almindeligt i Flensborg, hvorimod Raadet — som satte sin Krig igennem — hævdede, at Byfogeden fremfor alt maatte være det danske Sprog mægtig. Det

danske Element styrkedes i øvrigt ved Indvandring fra Landet efter Ødelæggelserne under Krigene. Ogsaa til Tønder skete en Indvandring af Bønder fra Amtet. Her var det nedertyske Skriftsprog fremherskende, idet det var udbredt ogsaa blandt de jævne Borgere, men saa lidt som andre Steder er det muligt herfra at drage en sikker Slutning angaaende det talte Sprog.

Hos Landbefolkningen holdt det danske Sprog Stillingen i hele det tidligere Omfang. Et Vidnesbyrd herom foreligger i „*Neue Landesbeschreibung*“, hvis Forfatter Caspar Danckwerth, der var Holstener og gottorpsk Embedsmand og altsaa ikke kan mistænkes for Partiskhed i dansk Retning, udtaler sig saaledes om de nationale Forhold: „I vor Tid bor i dette Hertugdømme Danske eller Jyder, Sachsere og Friser. Jyderne besidder den største Del deraf, da alt fra Kolding til Slien og Slesvig By er jydisk eller danske Folk, som bruger det danske Sprog, dog med Undtagelse af Flensborg By, hvor danske og tyske er blandede. Slesvig By og, hvad der er beliggende fra Slien til Ejder og Levensau (ved Kiel), er for største Delen beboet af Sachsere, som bruger det nedersachsiske Sprog“. Om Svansø hedder det, at Befolkningen taler baade Sachsisk og Dansk.

Fig. 59. Jürgen Ovens.
Selvportræt. Familieepitafet i Tønder Kirke. Fot.

Det tyske Sprog, der herskede i Kirken og vel ogsaa i Skolen i Mellems- og Sydslesvig, havde endnu ikke faaet Tid til at virke paa Dagliglivets Tale. Om Menighedernes Modvilje mod den tyske Prædiken foreligger der Vidnesbyrd, dog kun faatallige, vel paa Grund af Kildestoffets Utilstrækkelighed. I Gelting androg man 1621 om Indførelse af dansk Kirkesprog, og i Hanved indgav Sognefolkene gentagne (paa Højtysk affattede!) Klager til Kongen, da Klotz vilde gennemtvinge Ansættelsen af en Mand fra Rostock som Kapellan til Afløsning af den afskedigede Fr. Brekling (se S. 120). De erklærer, at de kun forstaaer meget lidt, ja de fleste slet intet af hans Prædiken. Da han ikke kan Dansk, kan han ikke modtage Skriftemaal eller give Absolution paa det danske Sprog, saaledes som det hidtil har været Brug, og de syge kan ikke i deres Døds-kamp have nogen Trøst af det tyske Sprogs uforstaaelige udenlandske Ord. Det er betegnende, at der her og andre Steder ved Siden af tysk Prædiken aabenbart har været Brug af Dansk i Sjælesorgens alvorligste Stunder, i Skriftestolen og ved Dødslejset, saa at Forestillingen om Tysk som det „hellige“ Sprog endnu ikke var trængt igennem. Myndighederne har da ogsaa i forskellige Tilfælde stillet som Betingelse for Ansættelse i dansktalende Landsogne, at Præsten havde Kendskab til Dansk. Dette gælder saaledes de angelske Sogne Sterup, Husby (som begge notorisk havde tysk Prædiken) og Esgrus.

Bag den officielle Tyskhed levedes Dagliglivet paa Dansk, men for Eftertiden er det overmaade vanskeligt at trænge ind til dette og lære det at kende, fordi næsten al Overlevering er iklædt det almindeligt raadende tyske Skriftsprog. En Undtagelse danner de nordligste Amters Herreds- og Sognevidner. Selv herfra udstedtes dog saa godt som alle Ansøgninger paa Tysk, det eneste Sprog, i hvilket det gik an at tale til Regering og Øvrighed. De professionelle Skrivere var Mellemsleddet (jvf. II, 473). Herredsskriveren, hvem de tyske Tingsvidner fra det danske Mellemslesvig og en Del af det danske Nordslesvig skyldes, ansattes i det 17. Aarhundrede af Amtmanden og havde ofte faaet sin Uddannelse i Amtstuen. Han tilhørte altsaa ikke Bondestanden. Herredsfogederne, som hidtil havde været Bønder, blev fra Tidsrummets Slutning ikke sjældent rekrutterede fra Foged- og Skriverstanden (jvf. S. 55) og har altsaa været kyndige i Tysk. Overhovedet har en større eller mindre Kreds af Angels og Mellemslesvigs Bønder forstaaet Tysk (jvf. II, 473), d. v. s. Nedertysk. Samkvemmet med Købstæderne og med den frisiske Marsk har gjort sit til at fremkalde en Dobbeltsprogethed. Oplysende er den ovenfor omtalte Ansøgning om dansk Kirkesprog fra Hanved, i hvilken det hedder, at Bøndernes „Hustruer, Børn og Tyende, som ikke kom til Flensborg By og [ikke] var vant til det tyske, i høj Grad besværede sig over den tyske Prædiken“.

ALTERBOG VED A. OLEARIUS

M. Mathias Lobetantz anno 1669

Fig. 60. Titelblad til Adam Olearius: Das Sleswig : und Holsteinische Kirchenbuch (1665).

Den Kløft, der fandtes mellem offentligt og privat Sprog, uddybedes i dette Tidsrum yderligere ved en betydningsfuld Udvikling inden for det tyske, nemlig Overgangen fra Nedertysk til Højtysk. Det tyske Sprog i Sønderjylland var til Midten af det 16. Aarhundrede det plat-tyske eller nedertyske — Nordtysklands Sprog, som baade paa Statslivets og Litteraturens Omraade var ligeberettiget med det i Mellem- og Syd-tyskland raadende højtyske. Reformationen bragte ingen Ændring heri. Luthers Skrifter og Salmer brugtes i nedertysk Oversættelse. Det blev de fyrstelige Regeringskancellier, som indledede Sprogreformen her som i Nordtyskland. Disse anvendte, under den fra Kursachsen udgaaende Paavirkning af Centraladministrationen, Højtysk først i udenlandske, senere ogsaa i indre Anliggender, saaledes at dette lidt før eller efter 1550 blev det overvejende baade i det kongelige og det gottorpske Kancelli. I den følgende Tid bredte det højtyske sig herfra til Landdagen og de højere Domstole, ogsaa til Adelens Embedsskrivelser og Privat-korrespondance.

Først med det 17. Aarhundrede fik denne Bevægelse et Omfang, som gav den almen Betydning. Den erobrede Amtmændenes Forvaltning og ligeledes — først de større, derefter de mindre — Byers Forvaltning og Retspleje. Tidligst (allerede i 1560'erne) kom Flensborg med paa Grund af denne Bys livlige Samkvem med det kongelige Kancelli. Endelig bredte det højtyske sig til Herredstingsvidnerne og til Kirken og Skolen. Landsbyvilkaarene var derimod nedertyske (eller danske) gennem hele Aarhundredet. I Byerne var Overgangen til højtysk Raadstuesprog fuldbyrdet ved 1630, til højtysk Kirke- og Skolesprog lidt senere (1630—40), og endnu senere (først efter Aarhundredets Midte) forsvandt Nedertysk fra de kirkesvornes og Kæmnernes Regnskaber. Paa Landet afløstes Nedertysk af Højtysk ved Herredstingene i Aarene 1640—70 (i Flensborgs Naboherreder dog allerede i 1580'erne), i Kirken fra Midten af Aarhundredet og derefter — saa vidt man kan skønne, først i Angel, senest i de frisiske Sogne. Endnu 1635 udkom en Alterbog paa Nedertysk, der 30 Aar senere afløstes af en højtysk Alterbog, hvis Udgiver (Olearius) i Fortalen bemærker, at de fleste Præster nu betjener sig af Højtysk. Sprogreformen udgik altsaa fra Embedskontorerne, ikke fra Kirken — som tværtimod længst holdt fast ved det gamle Sprog — heller ikke fra Litteraturen (jvf. S. 138). Naar det højtyske Kirkesprog omsider sejrede, skyldtes det rimeligvis enkelte blandt Magthaverne som den gottorpske Superintendent Reinboth, der som Sachser maatte være interesseret herfor, og den kongelige Superintendent Klotz. Om Klotz fortæller en mundtlig Tradition i Flensborg, der gaar tilbage til hans samtidige, Præsten Olaus Møller, at han ved Aar 1650 lidt efter lidt overalt havde indført højtysk Kirkesprog. Rimeligvis har man benyttet

Embedsledighed til at foretage Sprogskiftet, da de unge Teologer var hjemme i den højtyske Dannelse. Om Opposition fra Menighedens Side høres intet — maaske paa Grund af Overleveringens Utilstrækkelighed — undtagen fra Tønder, hvor Borgerskabet i 1631 nedlagde kraftig Indsigelse mod Afskaffelse af det gamle, „for denne enfoldige Menighed forstaaelige“ Prædikensprog.

Det højtyske Sprogs Sejr fremkaldte, paa Grund af den betydelige Forskel mellem Højtysk og Nedertysk (henholdsvis Frisisk), en hidtil ukendt Splittelse i det tysktalende Sydslesvig og i Frisland, hvor Tale sproget og det offentlige Sprog indtil da havde været overensstemmende eller nær beslægtede. Dog delte Befolkningen her Skæbne med Holsten og det øvrige Nordtyskland, hvor samme Udvikling foregik. Noget lignende gælder Byerne, hvis Indbyggere for en stor Del talte eller i det mindste forstod Nedertysk. Grellest blev Misforholdet for det store Flertal af Landbefolkningen, thi mellem Dansk og Højtysk var det langt vanskeligere at bygge Bro end mellem Dansk og Nedertysk. Netop herfor blev Sprogskiftet imidlertid i det lange Løb ingenlunde til Skade for det danske Sprogs Stilling i Sønderjylland. Det tyske Sprogs Muligheder for Fremgang svækkedes, da det stive, kunstlede, fra Dansk vidt forskellige højtyske var langt mindre egnet til at vinde Udbredelse end det nedertyske, hvis enkle Udtryk og klare Sætningsbygning gjorde det mere tilgængeligt, især for den jævne Befolkning. Det er derfor rimeligt at antage, at Folkesprogets Fortyskning, som i det følgende halvandet Aarhundrede næsten ikke gjorde Fremskridt, er blevet forhalet ved, at Nedertysk fortrængtes af Højtysk, ja, muligvis har der endogsaa fundet en Tilbagegang Sted. Men i Datiden kunde Indførelsen af det nye tyske Sprog kun forøge Forvirringen og virke i høj Grad hemmende for alt aandeligt Liv.

Tidsrummet 1600—60 var en Krigstid som ingen før eller senere i Sønderjyllands Historie. Krigens Følger i økonomisk Henseende er skildrede ovenfor. Virkningerne paa det aandelige Omraade er det vanskeligere at efterspore. Det er muligt, at de tunge Tider har beredt Sindene for den Fornyelse og Inderliggørelse af det religiøse Trosliv, som det følgende Slægtled skulde opleve. Men i Samtiden kaldte Krigenes Trængsler ikke samlende eller opløftende Kræfter til Live og kunde under de givne Forhold ikke gøre det. Indtrykket er tværtimod en knugende Afmagt og en Splittelse, som Krigen endogsaa forøgede ved at uddybe Kløften mellem, hvad der var kongeligt og gottorpsk.

Denne Udvikling kulminerede med Hertugens Erobring af Soveræniteten 1658—60, takket være Forbundet med Kongens Fjende. Og-

saa indadtil fremtraadte det lille gottorpske Hertugdømme med et Særpræg, især i kulturel Henseende. Et for Styrelsen af den kongelige Del ejendommeligt Træk var et vist Fællesskab med Kongeriget — allerede kendeligt i det foregaaende Tidsrum (jvf. II, 372) — inden for Forvaltningen saavel som Udenrigspolitikken. I nogen Maade blev den kongelige Del en Forsøgsmark for Regeringens Virksomhed i Kongeriget. Hermed var dog ikke forbundet en Stræben efter at knytte Sønderjylland til Danmark administrativt, endnu mindre nationalt. Med den voksende Adskillelse mellem Landsdelene fulgte en Svækkelse af Fællesskabet mellem de to Hertugdømmer, saaledes at der ved Periodens Slutning endogsaa var Tanker fremme om Fællesstyrets Ophævelse. Det slesvigholstenske Ridderskabs Betydning var baade politisk og kulturelt i Aftagende.

Finder vi — hvad der har mere Interesse i denne Sammenhæng — trods den politiske Deling et Fællesskab inden for selve Sønderjylland? Som vi har set, er det i højere Grad Mangfoldigheden, der raader, baade paa det politiske og sociale, det kulturelle og sproglige Omraade — saaledes fandtes der en latinsk Præstekultur, en højtysk Hofkultur, en nedertysk og nederlandsk Borgerkultur. Med denne Mangfoldighed var forbundet en vis Rigdom, dog vil i det lange Løb en sund Vækst samle sig om en Kærne. Det sønderjydske Grænseland med den talrige, forholdsvis frit og godt stillede Bondebefolkning kunde afgive en frugtbar Jordbund for en saadan, men en nødvendig Betingelse savnedes endnu — en hjemlig, d. v. s. en dansk Kultur, der kunde modtage Befrugtning af de udefra kommende Strømninger og endda bestaa. Det var den skjulte Forberedelses Tid. Musvitten sang paa Dansk, som det staar at læse i Jac. Fabricius's tyske Visitatsindberetning fra N. Brarup i Angel: „Slid din Tid!“ — en indledende Akkord til det følgende Aarhundredes rigere Tone: „Her vil ties, her vil bies“.

HOLGER HJELHOLT:
TIDSRUMMET c. 1660—1805

FØRSTE AFSNIT. KAMPEN MELLEM KONGEHUSET OG GOTTORP. INKORPORATIONEN.

1. FORHOLDET TIL GOTTORP INDTIL FREDERIK III.s DØD. SPØRGSMÅLET OM KONGELOVENS ARVEFØLGE I SLESVIG. DET SØNDERBORGSKE HERTUGDØMMES INDDRAGELSE.

Den personlige og politiske Forbindelse, som Gottorp under Hertug Frederik III havde knyttet med Danmarks daværende „Dødsfjende“, Sverige, havde ganske vist bragt Gottorperne store øjeblikkelige Fordele, og hvad der var vundet ved den for Danmark saa ulykkelige Roskilde-Fred, var blevet bekræftet ved Freden i København den 27. Maj 1660. Men den knyttede Forbindelse og de vundne Fordele skulde vise sig at indebære Spiren til det gottorpske Herredømmes Udslettelse. Den Lensuafhængighed, som Gottorp havde opnaaet, de Ydmygelser, det havde tilføjet Danmark, og dets Forbindelse med Sverige, alt maatte føre til, at for dansk Politik blev det et Hovedformaal at faa Bugt med denne Modstander inden for selve Monarkiets Grænser. Gottorp var, som Christian V engang drastisk udtrykte det, blevet „Slangen udi Vores

Fig. 61. Gottorp Slot. Fotografi.

Barm“, det var blevet en Brik i Sveriges Politik over for Danmark, og det var derfor heller ikke uden Grund, naar man f. Eks. i Frankrig havde den Opfattelse, at Hertugen af Gottorps Sag mere var Sveriges, end den var Hertugens egen. Paa denne Baggrund var det, at Gottorp opnaaede en storpolitisk Interesse, som det lille Hertugdømme med dets naturlige Afhængighed af Danmark ellers aldrig vilde have kunnet paaregne.

I Hertug Frederik III.s Testamente var det blevet anbefalet Sønnen, Enkehertuginde og Raaderne at søge at opretholde et godt Forhold til Danmark, men dog særlig at fastholde Venskabet med Sverige for eventuelt at kunne regne med dette Lands Hjælp. Dette blev ogsaa Ledestjernen for Gottorps følgende Politik sammen med en haardnakket Afvisning af at opgive noget af det, som man nylig havde vundet ved Sveriges Hjælp og gennem Danmarks Nederlag. Den unge gottorpske Hertug, Christian Albrecht (f. 1641), der i 1658 var fulgt med Svogeren, den svenske Konge Karl X Gustav, paa dennes Tog mod København, og som i Febr. 1659 overværede Stormen paa Byen, beholdt sin Faders Raadgivere, blandt hvilke særlig maa nævnes den nu halvhundredaarige Kansler Johann Adolph Kielman (Fig. 62). Denne, der i 1661 fører Titel af Regeringspræsident, og som et Par Aar efter optoges i det slesvig-holstenske Ridderskab, blev nu som forhen i det væsentlige den bestemmende i den gottorpske Politik. Ved Siden af Kielman skal fremhæves Andreas Cramer, der 1659 blev gottorpsk Hof- og Kancelliraad, og som ejede det eneste adelige Gods i Ejdersted, Hoyerswort. Cramer var i højere Grad end Kielman stemt for Forstaaelse med Danmark. En af Kielmans Sønner, Frederik Christian, der 1665 blev Gehejme- og Kammerraad, spillede ogsaa en ikke ubetydelig Rolle i gottorpsk Politik, selv om den langtfra kan maale sig med Faderens.

Af Betydning for Udviklingen af Forholdet mellem Kongehuset og Gottorp maatte det selvsagt være, hvem der som Statholder var Kongens Repræsentant i Hertugdømmerne. Dette var fra tidligere Tid den rige Grev Christian Rantzau til Breitenburg, og til Vicesatholder var c. 1660 udnævnt dennes Svigersøn, Frederik Ahlefeldt (f. 1623), Ejer af Sønderjyllands største Gods, Søgaard. Ahlefeldt var for Resten blevet Rantzaus Svigersøn imod dennes Vilje, men Modsætningsforholdet mellem dem hævedes dog snart, hvortil Kongen og Dronningen, hvis Yndling Ahlefeldt var, ogsaa bidrog. Ved Christian Rantzaus Død 1663 blev Ahlefeldt hans Efterfølger som Statholder, og Aaret efter flyttede han fra København, hvor hans Embede som Statholder overdroges til Christoffer Gabel, til Graasten, som han havde købt i 1662 af den fallerede Hertug Philip af Lyksborg, og hvor han lod opføre et nyt og stateligere Slot (Fig. 63). Ahlefeldt var lidet sympatisk stemt over for Gottorperne,

JOHANN ADOLPH KIELMAN

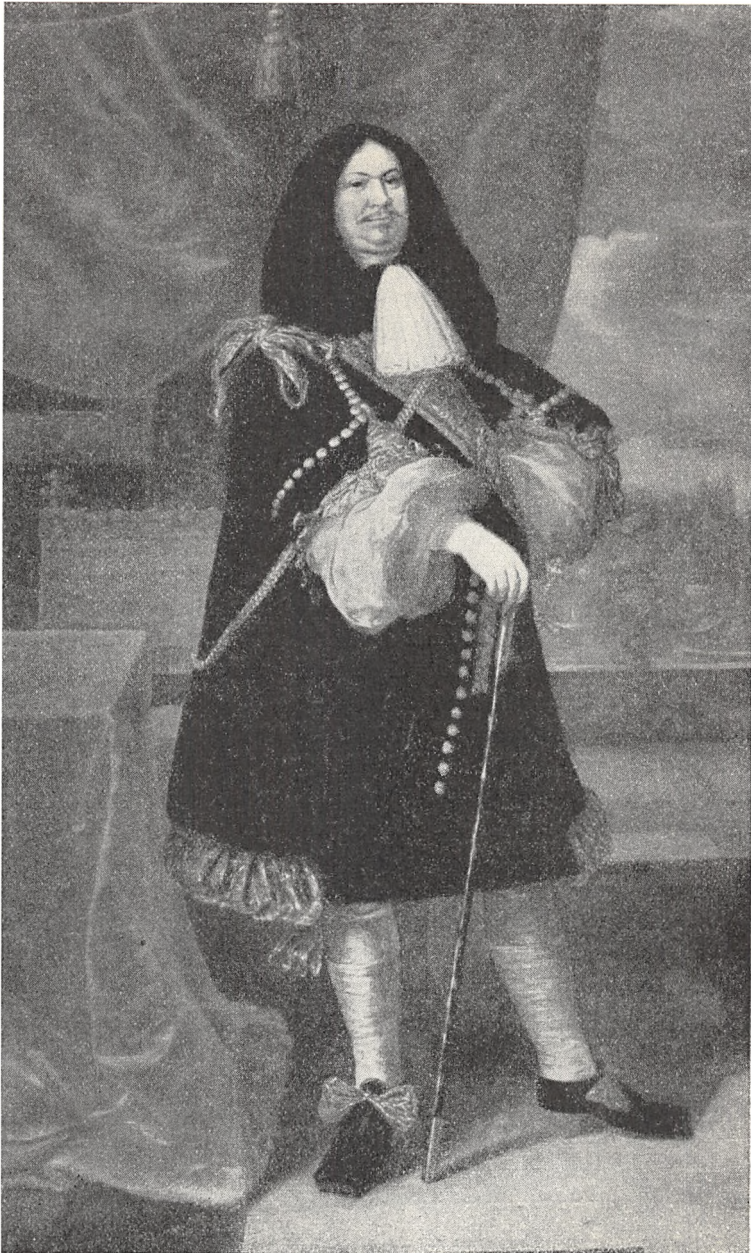

Fig. 62. Johann Adolph Kielman v. Kielmansegg.
Maleri af Jürgen Ovens (1665). Universitetet i Kiel. Fotografi.

medens Gabel, der fik saa stor en Indflydelse i dansk Politik, virkede for en Forsoning.

Der fandtes i Forholdet mellem Kongehuset og Gottorp efter Københavns-Freden nok af Sager, der trængte sig paa til Afgørelse, og af Stridsspørgsmaal, der behøvede en Udjævning, og flere kom der til. De Forhandlinger, der i Traktaten mellem Frederik III og Gottorp var lovet om eventuel Ophævelse af Fællesregeringen over Prælater, Ridderskab og Byer, stod saaledes endnu hen, og den udlovede Afstaaelse til Gottorp af Halvdelen af det slesvigske Domkapitel skulde jo ogsaa udføres. I Efteraaret 1660 udskev Kongen desuden egenmægtig — uden Forhandling med Hertugen eller med Prælater og Ridderskab — en Skat paa 3 Rdl. maanedlig af hver Plov af Prælater og Ridderskab. Skatten skulde bruges til Underhold af Soldaterne og til Aftakning af disse. Prælater og Ridderskab protesterede forgæves mod Udskrivningen, og ogsaa Hertugen besværede sig, men over, at han ikke fik Halvdelen af Skatten, og endvidere klagede han over de Byrder, som Indkvartering af Kongens Soldater voldte ogsaa en Del af hans Gods.

Efter at Christian Albrecht først paa Aaret 1661 var blevet hyldet af Stænderne og havde konfirmeret Privilegierne, fandt der mellem Danmark og Gottorp en Række Forhandlinger Sted om de ovennævnte som om en Del andre Spørgsmaal. Fra dansk Side fremhævedes den uimodsigelige Sandhed, at nok var der kommet Fred mellem Kongen og Gottorp, men der var intet Venskab, og derfor burde Gottorp yde Kongen nogen „Satisfaktion“ og opgive noget af det vundne. Dette kunde ske, mente de danske Forhandlere, ved, at Hertugen igen afstod Halvdelen af Svavsted Stift, hvorom der i Forhandlingerne før Freden i København havde været Tale. Herpaa vilde Gottorp dog slet ikke indlade sig, men det stilledes i Udsigt, at et Bytte mellem nogle af Kongens og Hertugens Lande maaske lod sig ordne, og fra dansk Side ønskede man da at faa Femern, der tidligere havde hørt til Kongeriget, mod at afstaa den Halvdel af Domkapitelgodset, som Kongen skulde beholde ved den kommende Deling. Imidlertid havde Gottorp søgt Raad og Bistand mod den danske Pression hos Sverige, og dette vilde aldeles ikke tillade, at Gottorp bortbyttede Femern til Kongen. Endnu før de danske og gottorpske Forhandlere enedes om et Resultat, sluttedes der den 24. Maj 1661 en Bistandspagt mellem Sverige og Gottorp.

Formaalet med Traktaten mellem Sverige og Gottorp var at sikre de for Parterne ved Freden i København vundne Fordele imod Angreb fra dansk Side. Baade Sverige og Gottorp lovede i Traktaten hverken direkte eller indirekte at vige fra denne Fred og ikke at indgaa paa nogle ensidige og skadelige Traktater. Sverige forpligtede sig til at beskytte Gottorp i alle dets Rettigheder, medens Gottorp omvendt, hvis

Sverige blev angrebet imod Freden, skulde hindre, at der fra dets Lande ydedes Hjælp mod Sverige. Gottorp skulde holde sit Forsvar i Orden og, hvis Danmark var Angriberen, staa sammen med Sverige. I en hemmelig Tillægsbestemmelse til Traktaten reserveredes Hertugens Ret til de kongelige Andele af Hertugdømmerne, saafremt Danmark brød Freden, og det bukkede under i den Krig, der blev Følgen. Bestemmelsen var foranlediget fra gottorpsk Side og var oprindelig indføjet i selve Traktaten, men Sverige ønskede, at den ikke optoges i den, da Bestemmelsen, som det

Fig. 63. Slotskapellet paa Graasten.
Nationalmus. fot.

udtaltes, maatte forekomme Danskerne „meget mistænkelig“. Dette gjorde den unægtelig ogsaa, da den senere hen blev bekendt, og det er heller ikke let at se, at den skulde være saa uskyldig, som Gottorperne i deres Forsvar for den mod de danske Angreb forsikrede om. Traktaten betød, at de to Forbundsfejer stod Last og Brast i Modstanden mod at afgive noget som helst af det ved Freden i København gjorde Bytte, og ved Tillægsbestemmelsen saa Gottorp sig ligesom om efter nyt, efter Kongehusets Fordrivelse fra de to Hertugdømmer, hvorved der vilde blive skabt et gottorpsk Hertugdømme Slesvig-Holsten.

Christian Albrecht havde under Forhandlingerne med Danmark forsikret Sverige om, at han ikke nærede noget større Ønske end at føre disse Forhandlinger saadan, som det var bedst for Sverige, og efter Bistandspagtens Afslutning maatte Danmark naturligvis opgive hvert Haab om „Satisfaktion“ fra Gottorp. Ved den Overenskomst, Recessen af 28. Juni 1661, som de danske og gottorpske Underhandlere naaede til, blev en Række Sager udskudte til senere Behandling. Den vigtigste

Afgørelse, der blev truffet, var Delingen af Slesvig Domkapitel mellem Kongen og Hertugen. Der var blevet optaget et udførligt Delingsregister over Godset, og kort efter Recessens Afslutning blev der trukket Lod om de to Dele. Herved fik Kongen Fogedierne Ulsnæs, Bjerent og Stedesand, Hertugen Fogedierne Gammelbygaard, Lysabild, Langhorn, Koksbøl, Haksted og Kosel samt selve Domkirkedistriktet. Et Punkt, hvorom der ogsaa naaedes Enighed, var Spørgsmaalet om den af Kongen ensidig udskrevne Plovskat, som han fik Lov at beholde, medens Hertugen saa skulde oppebære det meste af Plovskatten i et følgende Tidsrum. Nogen Bestemmelse om Ophævelse af Fællesregeringen over Prælater og Ridderskab blev der ikke truffet. Sagen drøftedes nok af Forhandlerne, men ingen af Parterne lod til at ville tage Initiativet til Ophævelsen, der maatte ventes at ville støde paa stærk Modstand hos Ridderskabet. Hertugen undskyldte sig saaledes med sin Ungdom og nylige Tiltrædelse af Regeringen, hvorfor han mente, at det hellere maatte være Kongen, der rejste Sagen.

Et af de Spørgsmaal, hvis endelige Afgørelse 1661 blev udskudt til senere, angik den saakaldte „Peræqvation“ (ligelig Fordeling), og det blev afgjort 2 Aar efter, ved „Peræqvationsrecessen“ af 5. Maj 1663. Sagen drejede sig om følgende: Medens tidligere Kontributionerne af Amter og Landskaber var indbetalt i den fælles Landekiste og derefter blevet ligelig fordelt mellem de to Fyrster, saa hævdede nu hver Fyrste Kontributionerne af sine Amter og Landskaber. Men herved følte Kongen sig forfordelt, da han havde et mindre Plovtal end Hertugen — Forskellen opgjordes til 573 Plove — og saaledes fik en mindre Indtægt. Herfor var det, at han nu krævede Erstatning, og denne ønskede han at faa af det Kontingent, som udrededes fra „de afdelte Herrers“ Besiddelser. Dette blev ogsaa af Hertugen indrømmet ved den nævnte Recess, og Kongen fik, som han havde ønsket, Ret til forlods at tage Kontributionerne fra Sønderborg By og Amt, saa vidt dettes Plovtal rakte. For de manglende 103 Plove skulde Kongen have Vederlag fra Landekisten, og i denne skulde Resten af de afdelte Herrers Kontingent indbetales, og Kongen og Hertugen delte da, hvad der i Landekisten maatte blive tilovers af dette.

Trods de enkelte Sager, der var blevet afgjorte, stod adskillige stadig uløste hen, og Gottorp havde mange Besværinger, som det ønskede afhjulpne. Nok var der Fred, men unægtelig intet Venskab mellem Kongehuset og Gottorp. Men i 1666 fremkom der Planer om en Udsoning og om et Ægteskab mellem Christian Albrecht og Frederik III.s næstældste Datter, Prinsesse Frederikke Amalie. For disse Planer virkede Christoffer Gabel, og ved Gottorp fremhævede Andreas Cramer i Foråret 1667, hvor ønskeligt det vilde være at naa til en Udsoning med

Fig. 64. Hertug Christian Albrecht og Prinsesse Frederikke Amalie.
Maleri af Jürgen Ovens (Frederiksborg Mus. fot.).

Danmark, selv om Sverige vilde være misfornøjet med en saadan. Gottorp kunde, mente han, da det laa saa nær Danmark, aldrig vente at faa Ro, hvis et godt Forhold til Kongen ikke blev oprettet. I Efteraaret 1667 blev Planerne til Virkelighed, idet der baade sluttedes Forlig (d. 12. Oktbr.) om forskellige af Hertugens Klager — andre udsattes til senere Undersøgelse — og undertegnedes (d. 23. Oktbr.) en Ægteskabskontrakt mellem Christian Albrecht og Prinsesse Frederikke Amalie (Fig. 64). I Begyndelsen af Septbr. var Kongen og Hertugen mødtes ved Dannevirke, Hertugen havde givet den kongelige Familie et prægtigt Traktement og indtaget baade Kongen og Dronningen for sig, og først i Oktbr. Maaned fik han Prinsessens Jaord. Den 24. Oktbr. stod Bryllupet i Glückstadt. Samme Dag underskrev Prinsessen det sædvanlige Arveafkald, som bekræftedes af Christian Albrecht. Denne havde for Resten først i sin Bekræftelse indsat et Forbehold om sine nedarvede Rettigheder, men Kongen vilde ikke have dette føjet ind, hvorfor Hertugen maatte tage det allerede paa Pergament udfærdigede Dokument tilbage, og et nyt udstedtes paa Papir og uden Forbeholdet.

Det sluttede Forlig rummede ikke færre end 20 Punkter, og kun enkelte af disse skal her nævnes. Flere af Hertugens Klager henvistes

som sagt til senere Undersøgelse. Udsat blev ogsaa stadig Spørgsmaalet om en Ophævelse af Fællesregeringen. I Forligets Punkt 1 udtaltes, at for at det gode Forhold mellem Kongen og Hertugen kunde genoprettes, skulde man overgive til Glemselen alt, hvad der var sket imod Unionen og de gamle Traktater mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Unionen skulde forblive i Kraft bortset fra, hvad der ved Traktaterne 1658 og 1660 var blevet ophævet. Om det fyrstelige Amt Sønderborg bestemtes, at Kongen vilde indrømme Hertugen Fællesregering i de tilkøbte adelige Allodialgodser (Allodial er Jord, man har med fuld Ejendomsret), men ikke i selve Lensgodset. Som det nedenfor skal omtales, stod Kongen lige over for det Skridt at inddrage det sønderborgske Hertugdømme grundet paa dettes Konkurs. M. H. t. de Lande, der paa Grund af Oversvømmelser var blevet unddraget Landsmatriklen, lovede Hertugen, at naar de var blevet sikkert inddigede, skulde de igen blive indføjede i Matriklen. Baade Kongen og Hertugen lovede at afholde sig fra Jagt paa den andens Gods, og det bestemtes, at hvor kongeligt og hertugeligt Gods laa blandet mellem hinanden, skulde et Mageskifte søges tilvejebragt. Kongen gav endelig Forsikring om, at den af ham 1663 opførte Fæstning Frederiksort ved Indløbet til Kiel-Fjorden ikke skulde skade Hertugen eller dennes Undersaatter. Frederiksort var opført paa omtrent samme Sted som det af Christian IV anlagte Christianspriis, som Frederik III kort efter sin Tronbestigelse havde ladet sløjfe. Ved Opførelsen af den nye Fæstning fastsatte Frederik III, at den skulde skifte Navn efter Kongerne, under en Frederik hedde Frederiksort, under en Christian Christianspriis. Denne Skiften bestod ogsaa til Frederik V.s Tid, fra hvilken Tid den stadig bar Navnet Frederiksort. At den nye Fæstnings Opførelse ikke kunde være behagelig for Hertugen, der jo ejede Kiel, er forstaaeligt, og Christian Albrecht havde ogsaa ført Besværinger over dens Opførelse, men afskaffet den fik han altsaa ikke.

Efter Glückstadt-Forliget og Ægteskabet mellem Kongedatteren og Hertugen var der Grund til at vente et fredeligt Forhold mellem Kongehuset og Gottorp. Imidlertid synes Ægteskabet ikke at have været særligt lykkeligt, og Forholdet kølnedes atter, men noget Brud kom der dog ikke i Frederik III.s Tid. I et af de senere gottorpske Stridsskrifter mod Danmark udtales det, at naar Hertugen om et eller andet Punkt, hvorom der kunde opstaa Strid, forelagde Kongen sine Grunde, saa fik han altid af denne en Resolution, hvormed han kunde være tilfreds. Anderledes skulde Forholdet unægtelig arte sig efter Kongens, Svigerfaderens, Død.

Var der, som vi har set, mange Spørgsmaal, hvor Kongehusets og Gottorps Interesser kolliderede, og hvor Udjævning tiltrængtes, saa fandtes der dog paa denne Tid en enkelt vigtig Sag, der forenede dem imod Tredjepart, men ganske vist skulde ogsaa den i Tidens Løb med-

føre ny og bitter Strid. Sagen drejede sig om Arven af Slægtens Stamlande Oldenburg og Delmenhorst efter den barnløse Grev Anton Günther. Allerede Hertug Frederik III og Kong Frederik III var blevet enige med Greven om, at ved dennes Død skulde Kongehuset og Gottorp dele Arven, og i Recessen af 1661 havde Frederik III og Christian Albrecht bekræftet de herom indgaaede Aftaler. Allerede før Anton Günthers Død i 1667 var Landene i Overensstemmelse hermed overtaget af Kongen og Gottorp, der foretog Delingen af dem, idet de dog førte en Del af Regeringen i Fællesskab. Alt dette, de trufne Aftaler og Enigheden, kunde jo nu være meget smukt og godt, men — der var et ikke ringe men ved hele Sagen. Det var nemlig særdeles tvivlsomt, om Kongen og Hertugen var de nærmeste til at arve Grevskaberne. De sønderborgske Hertuger hævdede at være nærmere berettigede, de havde ogsaa hos Kejseren nedlagt Protest mod Aftalerne, og Striden indbragtes senere for det kejserlige Rigshofraad. Paa Sønderborgernes Vegne førtes Sagen af Hertug Joakim Ernst af Pløn, hvis Søn Hans Adolf var i kejserlig Tjeneste og vel anskrevet ved Kejsershoffet. Mellem Kongehuset og Gottorp var der ret afvigende Meninger om, hvad der skulde være Retsgrundlaget for deres Arvekrav, og medens Gottorp var meget skarp i sin Afvisning af Sønderborgerne, saa man ikke helt saadan paa det paa dansk Side og var i det hele meget betænkelig m. H. t. Holdbarheden af Retsgrundlaget i en Proces for Rigshofraadet.

Før Anton Günthers Død havde nu Hertug Joakim Ernst i 1665 forsøgt uden om Gottorp at tilvejebringe en Udsoning med Kongen. Hertugens Indsats i denne skulde bestaa i Afstaaelsen til Kongen af Successionsretten til Grevskaberne, og herfor ønskede han dels et passende Vederlag i Land og dels Kongens Hjælp ved Ordning af en Række gamle Stridsspørgsmaal: Spørgsmaalet om Frøkenskat til Døtre af de sønderborgske Hertuger, om Stændernes hidtil nægtede Hylding af de sønderborgske Linjer, om Kontributioner af Sønderborgernes Len m. m. Skønt der ikke under Forhandlingerne i 1665 opnaaedes nogen Overenskomst — Forhandlingerne genoptoges imidlertid straks efter Frederik III.s Død og da med positivt Resultat — vil der være Grund til at nævne, at under Forhandlingerne berørtes fra kongelig Side et Spørgsmaal, der siden hen i det 19. Aarhundrede skulde blive Genstand for saa stor Strid, nemlig Spørgsmaalet om Arvefølgen i den kongelige Del af Slesvig.

Som tidligere (se S. 26) omtalt, havde Frederik III i 1650 udstedt et Arvestatut, der bekræftedes af Kejseren, og hvorefter der indførtes Førstefødselsret for den kongelige Mandsstamme til Hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Medens Holsten fremdeles bestod som et Rigslen for Mandslinjerne, ophørte Slesvig jo ved Begivenhederne 1658 at være et Len af Danmark; Kongen som Hertugen blev suveræn hver for sin Del. 2 Aar

senere overdrog i Danmark og Norge Stænderne Frederik III den ene-vældige Magt for ham og hans Arvehus baade paa Mands- og Kvinde-siden, og Arvefølgen fastsattes nærmere i Kongeloven, der under-tegnedes i Novbr. 1665 af Kongen. Udtrykkelig siges det ikke i denne, at den fastsatte Arvefølge gjaldt ogsaa i den kongelige Del af Slesvig, men da der anføres Arverigerne Danmark og Norge samt alle dertil hørende Provinser og hvad Kongen nu med sær Ejers Ret besidder, er det dog vistnok rimeligt, saadan som P. Lauridsen har hævdet, at mene, at den kongelige Del af Slesvig maa være indbefattet herunder.

Denne Opfattelse hyldede man i hvert Fald ogsaa paa dansk Side, da man under Forhandlingerne i 1665 med Pløn kom ind paa dette Spørgsmaal. Anledning til Drøftelse heraf gav den fra plønsk Side begærede Arvehylding. Kongen mente, at man nok kunde indrømme denne, naar Pløn vilde anerkende, at den kongelige Kvindelinje succederede i Slesvig og i Holsten forud for Hertug Joakim Ernst og hans Efterfølgere. I Slesvig, hævdedes det fra dansk Side, var den kongelige Kvindelinjes Arveret fastslaaet, da Kongen besad Hertugdømmet arveligt, og det ved Roskilde-Freden var blevet gjort allodialt. M. H. t. Holsten, som Pløns Arveafkald altsaa egentlig kun skulde gælde, udtaltes det, at Kongen her havde saa stærke Fæstninger, at det ikke vel lod sig tænke, at nogen her skulde arve, der ikke stod i et godt Forhold til Kongens Efterfølgere. For Slesvigs Vedkommende henviste man altsaa fra kongelig Side til Retten, for Holstens til Magten. Det ses ikke, at man fra plønsk Side bestred det kongelige Standpunkt vedrørende Arvefølgen i Slesvig, men Forhandlingerne førte som sagt ikke i 1665 til nogen Overenskomst.

En Udvidelse af de kongelige Besiddelser i Slesvig skete der, som ovenfor berørt, i Frederik III.s sidste Regeringsaar gennem det sønderborgske Hertugdømmes Inddragelse, der foranledigedes ved den bundløse Gæld, hvori Hertugen, Christian Adolph, var kommet. Christian Adolph, der var fulgt efter sin i 1653 afdøde Fader, Johan Christian, havde i 1663 faaet højtidelig Forlening af Kongen paa sit Hertugdømme (samt paa Fælleshaanden til hele Slesvig), og det samme havde den daværende Hertug af Nordborg, Johan Bugislav, dengang faaet for sit Vedkommende. Denne højtidelige Forlening forblev i øvrigt den sidste i sin Art, og fremtidig maatte de sønderborgske Hertuger nøjes med i paakommende Tilfælde af Kongen at modtage Beviser (Mutseddel) for, at de havde søgt om Forlening. — Christian Adolphs elendige økonomiske Forhold var i og for sig intet nyt, thi allerede under Faderen var de sønderborgske Finanser i fuldstændig Uorden, og for Hertugerne af Lyksborg og Nordborg var Forholdene ikke just stort bedre, navnlig ikke for Nordborg. Gamle Skader skulde unægtelig ikke blive bedre af Svenskekrigens Ødelæggelser og de derefter følgende tunge Kontribu-

tioner, som først Kongen — siden han og Gottorp i Forening — krævede af de smaa Fyrstendømmers Lande, og som søgtes inddrevet ved militær Eksekution. Hertugen af Sønderborg trængtes haardt baade af disse Skattekrav, af de private Kreditorer og af yngre Slægtninge, som ikke kunde faa de dem tilkommende Appanager, og Resultatet blev, at Fyrstendømmet erklæredes konkurs, og at der af Kongen blev nedsat Kommissioner for at søge at tilvejebringe en Ordning. I Novbr. 1667 fradømtes Hertugen Lenet, Godset og Gaardene udlagdes for de private Kreditorer, medens Fyrsterettighederne over Lenet tilfaldt Kongen, der ligeledes tog Sønderborg Slot og By som Afslag i de resterende Kontributioner.

Hertug Christian Adolph nægtede imidlertid at anerkende den fældede Dom, og i en Relation til Kongen, skrevet Juleaftensdag, klagede Statholderen, Frederik Ahlefeldt, over, at Hertugen stadig udøvede Styret over Sønderborg By. Kongens Krav om, at han skulde løse Undersaatterne fra den aflagte Ed, vilde han heller ikke opfylde. Der var da ikke andet for end at gaa frem imod ham med Magt, og Sønderborg By og Slot toges i Besiddelse. Hertugen drog først til Lyksborg, senere til Udlandet og vedblev et Stykke Tid, men uden Resultat, med sine Klager og Protester over de trufne Afgørelser. Den 11. Marts 1668 fandt Arvehyldingen af Frederik III Sted i Sønderborg (Fig. 65). Troskabseden gjaldt Kongen og hans kongelige Arvesuccessorer i den kongelige Re-

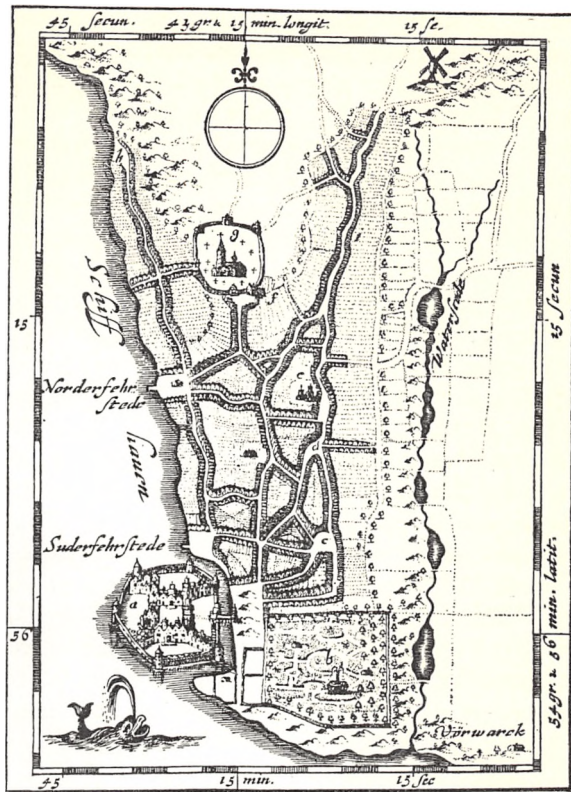

Fig. 65. Sønderborg.

Stik i Danckwerth: Neue Landesbeschreibung (1652).

gering. Sammenholder man dette med det Paabud, som Kongelovens § 19 indeholder om, at hvad der fremtidig maatte vindes af Land (ved Sværdet, Arv eller nogen anden lovlig Titel og Middel), skal uskiftet og udelt være og blive under en Danmarks og Norges Enevælds-Arvekonge, maa man sikkert gaa ud fra, at det sønderborgske Fyrstendømme ved Inddragelsen og Hyldingen tilsigtedes lagt ind under Kongelovens Arvefølge. Indlemmet i Kongeriget blev det dog ikke. De sønderborgske Landsogne lagdes ganske vist i gejstlig Henseende tilbage til Fyns Stift, bortset fra Kegnæs, der — som selve Sønderborg By — lagdes under den kongelige Superintendent i Hertugdømmet, men i verdslig Henseende forblev Landet i Forbindelse med Slesvig.

Ligesom Hertugdømmet Sønderborg var Hertugdømmet Nordborg ude i den fuldkomne økonomiske Ruin. Johan Bugislav, der 1658 var blevet Hertug her, levede paa Laan og paa Ikke-Betaling af disse, og han trængtes af Kreditorerne og af de yngre Søsken, der, som Tilfældet var med Sønderborgerne, ikke modtog de for dem aftalte Aarpenge. Det havde, udtalte en af de yngre Brødre sig i en Klage fra 1667, ikke kunnet gaa værre til i Fyrstendømmet, selv om der havde været Krig og fjendtligt Indfald. Af Kongen nedsattes der Kommissioner for at bringe Orden i Forholdene, og i Sommeren 1669 afsagdes der Dom i Fallitboet. Kongen overtog Fyrstendømmet, og Gods og Gaarde sattes foreløbig under Administration. Imidlertid beholdtes det ikke af Kongen, men blev, som det senere skal omtales, efter knap et Par Aars Forløb fra dansk Side anvendt som Bytteobjekt i Forhandlingerne med Hertugen af Pløn.

2. OVERENSKOMSTEN MED PLØN. CHRISTIAN V.s KAMP MOD HERTUG CHRISTIAN ALBRECHT (1670—94).

Frederik III efterfulgtes ved sin Død d. 9. Febr. 1670 af Sønnen Christian V (f. 1646 paa Flensborghus), der saaledes var den første, der som enevældig Monark besteg Tronen (Fig. 66). Den nye Konge havde adskillige gode personlige Egenskaber, men mere end jævnt begavet var han ikke, og han formaade heller ikke at faa sine Ministre til ret at samarbejde. Hans Regeringstid udmærker sig paa den indre Styrelses Omraade ved flere store Reformer som „Danske Lov“ fra 1683 og Matriklen af 1688, men hvad den ydre Politik angaar, blev den fuld af Skuffelser. Dette gælder saaledes Forsøget paa i den skaanske Krig (1675—79) at genvinde fra Sverige de i 1660 tabte Sundprovinser, og det gælder ligeledes Forsøget paa at faa Gottorp til at opgive den vundne Suverænitæt eller helt faa Gottorp fordrevet fra Slesvig. Christian V.s lange og utrættelige Kamp med dette sidstnævnte Formaal for

Fig. 66. Christian V.

Maleri af Jacob d'Agar (Frederiksborg Mus. fot.).

Øje blev fuld af fejlslagne Forhaabninger og uden noget rigtig varigt Udbytte. Den kan i flere Retninger minde én om den lange, forgæves Kamp, som tidligere Erik af Pommern førte for at genvinde Sønderjylland.

Fra Faderen overtog Christian V Fællesskabet med Gottorp om for Kongen og Hertugen at hævde Besiddelsen af Grevskaberne Oldenburg

og Delmenhorst imod Hertugen af Pløns Retskrav og i Processen for det kejserlige Rigshofraad. Ved Christian V.s Regeringstiltrædelse førtes der under fremmed Mægling Kommissionsforhandlinger mellem de stridende Parter om en mindelig Bilæggelse af Striden, men noget Resultat var ikke naaet, og saa det heller ikke meget ud til skulde naas. Gottorp viste sig under Forhandlingerne meget stejl og utilbøjelig til at ofre noget virkeligt for at faa en Overenskomst i Stand om Pløns Afstaaelse af Rettighederne til Grevskaberne. Mere imødekommende var Kongen, og da Stemningen hos Hertug Joakim Ernst var bitter imod Gottorp, var Forudsætningerne for en Samvirken mellem Pløn og Kongen faktisk til Stede. Blandt Kongens Raadgivere gjorde Statholderen Frederik Ahlefeldt sig stærkt til Talsmand for, at man uden om Gottorp skulde søge at afslutte en Særoverenskomst med Pløn. Der indledes Forhandlinger om en saadan, og endnu inden Udgangen af Aaret 1670 naaedes der, som vi nedenfor skal se, til Enighed herom.

At det ikke vilde være af Vejen at slutte Forlig med Kongen, havde Hertug Joakim Ernst (Fig. 67) i Efteraaret 1670 faaet et talende Vidnesbyrd om, da han efter det skete Tronskifte ligesom andre sønderborgske Hertuger havde søgt om Forlening med de Besiddelser, han besad i Slesvig, samt med Fælleshaanden paa det hele Hertugdømme. Kongen nægtede ved et aabent Brev af 25. Oktbr. foreløbig Forlening for Joakim Ernsts Vedkommende, saa længe han ikke viste en sømmeligere Adfærd end hidtil. Han havde, udtaltes det, rettet haarde og ubevislige Beskyldninger mod Kongen og hans Fader og voldt dem Uro ved sine ubillige Krav. Der tænktes vel herved baade paa den i 1660'erne genoptagne Hyldingsproces og Kollektstridighederne og paa Spørgsmaalet om Arven af Grevskaberne. I samme Brev fik ligeledes Hertug Christian Adolph af Sønderborg Besked om, at han ikke foreløbig kunde vente sig Forlening med Fælleshaanden paa Hertugdømmet — Besiddelser havde han jo ikke længer. Ogsaa med hans Opførsel havde Kongen, som tidligere berørt, al Grund til at være utilfreds. En mildere Resolution blev der de andre Sønderborgere til Del, idet Kongen udtalte, at han snarest vilde beramme Tid og Sted for Forleningen, men Betingelsen var ganske vist, at de trak sig ud af Stridighederne med Kongen (om Kollektterne, Hyldingen, Prinsesseudstyr o. s. v.). Til nogen virkelig Forlening kom det for øvrigt ingen Sinde. Den tidligere (se S. 164) omtalte Forlening i 1663 forblev, som nævnt, den sidste i sin Art. Noget nærmere om, hvorledes man fra kongelig Side har set paa Sønderborgernes „Lensrettigheder“, foreligger der vistnok ikke fra disse Forhandlinger.

Det Afslag, som Kongen gav paa Hertug Joakim Ernsts Ansøgning om Forlening, maatte som sagt yderligere tilskynde denne til at naa til Forlig med Kongen. Ivrig for et saadant var særlig den plønske Hofraad

Christof Gensch, der for Resten senere hen skulde træde i dansk Tjeneste og blive meget benyttet ved Udarbejdelse af juridiske Betænkninger i Stridighederne med Gottorp og Hamborg. Han adledes under Navnet v. Breitenau—som Belønning for sin „rasende Pen“, sagdes det fra gottorpsk Side. I Novbr. 1670 havde Joakim Ernst sendt Sønnen Johan Adolf til København, i Begyndelsen af Decbr. fulgte Gensch efter, og endnu i samme Maaned sluttedes der uden om Gottorp Forlig mellem Kongen og Pløn.

Ved dette overdrog Hertugen af

Pløn Kongen sin Ret til den ene (den „kongelige“) Halvdel af Grevskaberne til Gengæld for et Vederlag i Penge, hvorfor der skulde udlægges Gods i Holsten, samt forskellige Indrømmelser fra Kongens Side. Blandt disse var en Ordning af Spørgsmaalet om Kontributionerne og et Løfte om, at Hertugerne af Pløn, naar Kongen og hans Efterkommere lod sig hylde i Holsten, skulde indbefattes i Hyldingen som Kongeslægts Lensarvinger. Endvidere blev der truffet Bestemmelser m. H. t. Sagen om Frøkenskat og om Hertugens retslige Forum, og endelig tilsagde Kongen, at Hertugen af Pløn snarest skulde blive forlenet med Slesvig og Femern efter de gamle Lensbreve, Ceremonier og Traktater (noget, der for øvrigt aldrig blev opfyldt). Hvad de andre sønderborgske Linier angik, henholdt Kongen sig imidlertid til den i Oktbr. givne Besked.

Men ogsaa om den anden (den „gottorpske“) Halvdel af Grevskaberne sluttede Kongen og Pløn Overenskomst. Forudsætningen for denne var

Fig. 67. Hertug Joakim Ernst.
Maleri paa Gripsholm (Frederiksborg Mus. fot.).

naturligvis, at Pløn som ventet skulde vinde Processen, og i dette Tilfælde afstod Pløn den gottorpske Halvdel mod et Vederlag dels i Penge og dels bestaaende af Fyrstendømmet Nordborg, som Kongen jo lige havde inddraget. I dette skulde Kongen saa udløse de forskellige Kreditorer. Denne Overenskomst skulde foreløbig holdes meget hemmelig. Baade den første Traktat og denne hemmelige Bireces blev daterede adskilligt senere, end de var sluttede, nemlig 18. Marts 1671, idet man fra kongelig Side i Mellemtiden gjorde Forsøg paa at naa til Enighed med Gottorp om, at dette mod et Pengevederlag afstod sine eventuelle Rettigheder.

Et saadant Forsøg paa en Overenskomst med Gottorp maa siges at være saare velbegrundet først og fremmest ud fra det hidtidige Fællesskab mellem Kongen og Gottorp i Striden med Pløn, men dernæst ogsaa af Hensyn til den politiske Støtte, som Gottorp eventuelt kunde vente fra Sverige. Under et Besøg, som Hertug Christian Albrecht i Begyndelsen af Aaret 1671 (Fig. 68) gjorde i København, indgik han ogsaa ved et Selskab hos Enkedronningen en mundtlig Aftale med Kongen om at afstaa sine Rettigheder mod et Vederlag af 150.000 Rdl., men da han siden fik drøftet Sagen med sine Raader, søgte han at slippe bort fra sit givne Ord, og til nogen skriftlig Overenskomst kom det ikke. Uvilligheden til at holde Aftalen blev end større, da han først var hjemme i sit Hertugdømme igen, og Christian V bemærkede i et Brev til ham spydigt, at han ikke vilde give ham selv Skylden herfor, men derimod de kloge Smaafolk, der plejer at misbillige Forslag, som de ikke selv har fundet paa. Trods Gottorps Modstand mod at opfylde den mundtlige Aftale fortsattes dog i de følgende Aar Forhandlingerne om at naa til Enighed, og Sverige søgte ogsaa at blande sig i Sagen for at hjælpe Gottorp. Fra gottorpsk Side var særlig Regeringspræsident Kielman virksom ved Underhandlingerne, men et mellem ham og Ulrik Frederik Gyldenløve fra dansk Side opsat Udkast til Forlig forkastedes i 1673 af Danmark. I Sommeren 1671 havde for øvrigt Kejseren stadfæstet Pløns Afstaaelse til Kongen af den ene Halvdel af Grevskaberne og siden forlenet ham med denne, og i Sommeren 1673 afsagde Righshofraadet sin Dom, hvorved Grevskaberne tilkendtes Pløn. Herved var altsaa Forudsætningen for den hemmelige Traktat mellem Kongen og Pløn indtraadt, men foreløbig offentliggjordes den dog ikke, og Kongen og Gottorp fortsatte Styret i Grevskaberne, skønt under forskellige Stridigheder.

Den Tilnærmelse mellem Danmark og Gottorp, der var foregaaet i Frederik III.s sidste Aar, var saaledes afløst af ny Spænding. Som forhen søgte Gottorp Støtte hos Sverige, i 1674 fornyedes Forbundet med dette, og efter Meddelelser, der indløb til Danmark, knyttede Gottorp senere yderligere sin Sag til Sveriges. Da det nu i Begyndelsen af 1675

CHRISTIAN ALBRECHT

Fig. 68. Hertug Christian Albrecht.
Kopi efter Maleri af Klöcker v. Ehrenstrahl (1671) paa Eutin.
(Frederiksborg Mus. fot.).

trak op til Krig mellem Danmark og Sverige, beskæftigede man sig fra dansk Side med den Tanke, om det ikke var bedst hellere at forekomme end at forekommes, og om man ikke skulde sikre sig mod Faren fra Hertugens Side ved et uventet Overfald paa ham. Til denne Tanke gav ogsaa Kurfyrsten af Brandenburg, der var Danmarks Allierede, sin Tilslutning.

Den oprækkende Krigssituation fremkaldte i Foraaret 1675 ny Strid mellem Hertugen og Kongen, idet denne vilde have den til Kiel indkaldte Landdag til at bevilge en større Sum til Brug for Forsvaret af Hertugdømmerne, men mente, at Hertugen, der i Virkeligheden intet bidrog hertil, kunde nøjes med knap Halvdelen af, hvad Kongen ønskede. Mod dette havde Hertugen protesteret, og ved Landdagens Sammentræden forelaa der derfor intet fælles Forslag fra de to regerende Fyrster. Kongens Kommissærer forelagde da egenmægtigt et Forslag fra Kongen, men Hertugen, der var det Aars regerende Fyrste, greb herimod til det Middel at udsætte Landdagen. Det skulde i øvrigt blive den sidste ordentlige Landdag, som blev afholdt.

Foruden denne nye Strid fandtes der jo den gamle om Grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst, og om denne var der i længere Tid ført fortrolige Forhandlinger mellem Regeringspræsident Kielman og Griffenfeld. Den sidste mente, at en personlig Forhandling mellem de to snart skulde bringe et Resultat til Veje, og en saadan kom ogsaa i Stand, efter at Kongen og Griffenfeld midt i Juni Maaned var rejst til Hertugdømmerne. Det, som man drøftede, var en Afstaaelse af Grevskaberne til Hertugen mod Vederlag til Kongen i gottorpske Dele af Sønderjylland. Da Efterretningerne om de brandenborgske Sejre over Sverige indløb, besluttedes det imidlertid fra dansk Side at afbryde disse Forhandlinger og uden videre tvinge Hertugen til at underkaste sig de Krav, som man vilde stille til ham. Den 26. Juni lod man Portene i Rensborg, hvortil Kongen havde indbudt Svogeren, lukke. Hertugen var nu i Virkeligheden fange, og han blev nødt til at gaa ind paa de forskellige kongelige Fordringer. Ved et aabent Brev maatte han meddele, at Forsvaret af Grevskaberne var overdraget Kongen, og derefter maatte han overlevere sine egne Fæstninger Tønning, Gottorp og Stapelholm Skanse til Kongen. Og endelig blev han ved en Traktat af 10. Juli 1675 tvunget til at opgive alle de i Roskilde- og Københavns-Fredene vundne Fordele. Der taltes nok om, hvad Hertugen godvillig var gaaet ind paa, men, som det siden udtaltes fra fransk Side, hele Europa vidste, at Traktaten var sluttet under Tvang.

I Rensborg-Traktaten udtaltes det først, at de gamle Unioner mellem Danmark og Hertugdømmerne fornyedes, og at Kongens og Hertugens fælles Bestræbelser skulde gaa ud paa at fremme Lande-

nes Velstand og Sikkerhed. I Fællesskab skulde de modsætte sig eventuelle fjendtlige Angreb, og de kongelige Tropper skulde have fri Gennemmarch gennem Hertugens Lande. De ovennævnte Fæstninger overlodes Kongen, indtil de nuværende urolige Tider var forbi, og Hertugen maatte ikke fremtidig slutte Forbund med fremmede Magter uden Kongens Indvilligelse, ligesom han ikke til Kongens Skade maatte betjene sig af allerede indgaaede Forbund. Der tænktes naturligvis her paa Forbundet mellem Gottorp og Sverige. Endvidere bestemtes, at for Eftertiden skulde Kontributionerne igen indbetales i en fælles Kasse og kun bruges til Landets Forsvar, og da Kongen hidtil foruden de nydtte Kontributioner havde maattet anvende store Summer til Forsvaret, medens Hertugen af sine Kontributioner havde kunnet anvende meget til partikulære Formaal, afstod Hertugen som Vederlag for denne Ubillighed Svavsted Amt og sin Halvdel af Domkapitelsgodset til Kongen til evig Ejendom. Disse Besiddelser havde Kongen jo maattet afstaa i 1658—60. For i det hele at bringe alt tilbage paa den gamle Fod og komme væk fra de skadelige Stridigheder, som de stedfundne Forandringer havde voldt, skulde Hertugen endelig opgive den vundne Suverænitet over Slesvig, fremtidig igen tage det til Len af de danske Konger og udlevere Suverænitetsbrevet. Den indgaaede Traktat skulde for at bevare Venskabet og Baandet mellem begge Huse holdes ubrødelig af begge Parter og deres Efterkommere. Dagen efter Traktaten — den 11. Juli — udstedte Hertugen et Afkald paa Suveræniteten over Slesvig, og Dokumenterne fra 1658 om Afstaaelsen af Suveræniteten og af Svavsted Amt til Hertugen blev Kongen udleverede. De blev af Griffenfeld henlagt i Arkivet til „en Amindelse for Efterkommerne“.

Trods de højtidelige Slutningsord i Rensborg-Traktaten fik denne aftungne Overenskomst dog ingen Bestand, og i Løbet af faa Aar skulde den ogsaa ophøre at eksistere. Under den udbrudte Krig maatte de gottorpske Besiddelser ligesom det øvrige Land bære tunge Byrder, og Kongen lod Fæstningen Tønning sløjfe, saa Hertugen havde Grunde nok til at klage, hvad han heller ikke undlod. Da Kongen i Foraaret 1676 lod Kielman og hans tre Sønner fængsle og føre til København, i hvis Citadel Kielman nogle Maaneder senere døde, rejste Christian Albrecht til Hamborg, hvor han foreløbig slog sig ned. Om den i Traktaten bestemte Forlening med Slesvig veksledes der flere Skrivelser mellem Kongen og Hertugen, men Christian Albrecht gjorde ikke Alvor af at søge denne. 1. Decbr. 1676 sekvestrede Kongen da den hertugelige Del af Slesvig og befalede Undersaatterne her at opføre med at vise Hertugen Lydighed, en Befaling, der ikke kunde andet end udsætte Embedsmændene for Samvittighedskvaler, idet Hertugen kort efter protesterede mod Patentet og opfordrede sine Undersaatter

til at forblive ham tro. Samtidig med Patentets Udstedelse truede Kongen desuden Hertugen med at erklære Lenet for hjemfaldet, hvis han ikke søgte om Forleningen. Skønt Hertugen vedblev med sine Indsigelser og med at gøre „Europa“ bekendt med den ham overgaaede Uret, gjorde Kongen dog ikke Alvor af denne Trusel.

De store Forhaabninger, hvormed man fra dansk Side havde begyndt Aktionerne mod Gottorp og Krigen med Sverige, skulde sørgelig skuffes. Den store Alliance mod Frankrig, hvormed Sverige var forbundet, opløstes, og en efter en sluttede Danmarks Forbundsfæller Særfred med Frankrig. Anden Udvej stod da til sidst heller ikke Danmark aaben, og alt, hvad det militært havde vundet fra Sverige, maatte det ved de i Høsten 1679 indgaaede Fredsslutninger (i Fontainebleau og Lund) igen afstaa. I det længste forsøgte Danmark at bevare de over Gottorp ved Rensborgtraktaten vundne Fordele, men heller ikke dette begrænsede Maal skulde naas. Hverken Frankrig eller Sverige vilde finde sig i, at det kom til at gaa ud over Gottorp, men krævede, at dette skulde have tilbage, hvad det havde maattet afstaa i 1675, navnlig Suveræniteten. Og i alt væsentligt maatte Danmark bøje sig ogsaa paa dette Punkt.

Ved en til Freden i Fontainebleau føjet Separatartikel bestemtes Hertugen af Gottorps Restitution i hans Besiddelser (i den Tilstand, hvori de nu befandt sig) samt i den ved Fredene i Roskilde og København erhvervede Suveræniteten. Samtidig bekræftedes de gamle Unioner og Arvtraktater. At Restitutionen ikke optoges i selve Fredstraktaten, men i en Separatartikel, hvoraf der blev givet Hertugen Kopi, men uden at han optoges som Part i Freden, maa betragtes som en Vinding for Danmark. Yderligere var der fra fransk Side under Forhandlingerne faldet Ytringer, der gik ud paa, at Danmark havde Magt nok til fremtidig at hindre Hertugen i at bygge Fæstninger, og at Frankrig, naar blot Hertugen først var restitueret, ikke agtede at blande sig i Kongens og Hertugens Mellemværender. Ved den Tilmærkelse, der som Resultat af Freden i Lund skete mellem Sverige og Danmark, lovede Sverige endvidere for sit Vedkommende ikke at ville blande sig i den danske Konges Stridigheder med Gottorp og Hamborg, selv om dette ikke blev udtrykkelig fastslaaet i Traktaterne.

I Forholdet til Gottorp maa det saaledes siges, at Kongen dog ikke gik aldeles tomhændet ud af Forhandlingerne og Fredsslutningerne i 1679. Til en vis Grad kunde han vel mene at have faaet frie Hænder til at holde Gottorps Magt nede eller komme den til Livs. Hertil kom, at Freden ogsaa gjorde det muligt for Kongen at komme i Besiddelse af begge Parter af Grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst, hvad Krigen hidtil havde hindret. I 1680 forlenedes han af Kejseren med

Grevskaberne, og i dette og det følgende Aar enedes Kongen og Pløn om den nærmere Udførelse af Overenskomsterne fra 1671. Hertug Joakim Ernst af Pløn, som havde sluttet disse, var død endnu samme Aar og havde efterladt sig 4 Sønner, hvoraf den ældste, Johan Adolf, arvede Hertugdømmet Pløn. Den næstældste, Hertug August, fik derimod Hertugdømmet Nordborg. Dette udgjorde, som tidligere nævnt, det væsentligste Vederlag fra Kongens Side for Pløns Afstaaelse af Rettighederne til Grevskaberne, og i Sommeren 1680 udstedte Christian V Skøde paa de nordborgske Godser Nordborg, Hjortespring, Melsgaard, Østerholm, Frederikshof og Dyndved til Hertug August og hans Brødre og deres Lensarvinger.

Med Restitutionen af Christian Albrecht i hans Hertugdømme trak det foreløbig ud, og det viste sig, at Christian V slet ikke var til Sinds at sætte Tingene paa samme Fod som før Rensborgtraktaten. En formelig Ophævelse af denne i Fredene 1679 var det ogsaa lykkedes Danmark at undgaa. Da Tilslutningen til Frankrigs Fjender for Danmark havde været skæbnsvanger for Krigens Resultat, søgte man nu Forbund med dette, og Afslutningen af et saadant kom ogsaa i Stand i 1682. Den nye udenrigspolitiske Orientering blev imidlertid i Længden ikke mere heldig for Danmark end den gamle, og det skulde i Løbet af forholdsvis kort Tid vise sig, at man atter havde holdt paa den forkerte Hest.

Et Stridspunkt, der medvirkede til at sinke Hertugens Restitution, var Kongens Krav om Betaling af de Kontributioner, hvormed Hertugens Lande resterede for Krigsaarene 1675—79, i hvilke de havde været besatte af de kongelige Tropper. Om dette Punkt førtes der langvarige og besværlige Forhandlinger mellem kongelige og gottorpske Kommissærer og delvis under fransk Mægling. Fra gottorpsk Side var Forhandlerne Joakim Ahlefeldt og Hofraad Magnus Wedderkop (Fig. 69), af hvilke den sidstnævnte kom til at spille en meget betydelig Rolle i den gottorpske Politik. Han, der var født 1637 i Husum, traadte efter en Tid at have været juridisk Professor i Kiel i 1676 i gottorpsk Statstjeneste og havde i omkring et kvart Aarhundrede stor Indflydelse i den gottorpske Regering. Ved de nævnte Forhandlinger naaede man først i Novbr. 1680 til en Overenskomst, idet Christian Albrecht gik ind paa at betale 300.000 Rdl. mod, at Kongen saa frafaldt ethvert Krav paa Kontributions- og andre Restancer af Hertugen. Paa Beløbet udstedte Hertugen en Obligation, hvorved han forpligtede sig til at betale Pengene i et Tidsrum af 6 Aar (fra og med 1682), og for den rigtige Betaling sattes Øen Femern i Pant.

Efter at Christian Albrecht var restitueret i sine Lande og fra Hamborg vendt tilbage til Gottorp, skulde han dog ikke i ret lang Tid nyde

en rolig Besiddelse af sit Hertugdømme, og i Begyndelsen af Aaret 1682 søgte han atter Tilflugt i sit fordums Eksil. Der opstod nemlig hurtigt en afgørende Meningsforskel mellem Kongen og Hertugen om Forstaaelsen af Fredsslutningerne 1679. Medens Christian Albrecht naturligt nok holdt paa, at ved disse var Rensborg-Forliget ophævet, hævdedes der fra kongelig Side, at dette kun gjaldt Bestemmelserne om Suveraniteten og Svavsted Amt, men at de øvrige Aftaler stadig var i Kraft. I Overensstemmelse hermed krævede Kongen, at Kontributionerne skulde indbetales i Landekisten og anvendes til „Defensionen“, som Kongen hævdede alene at varetage. Han gennemførte først dette for Prælater og Ridderskab og skred senere til at kræve, at Hertugens Amter og Stæder ligeledes skulde betale Kontributionerne til Landekisten, i modsat Fald truedes med militær Eksekution, som ogsaa senere kom til Udførelse. Hertugen protesterede selvsagt og klagede til de fremmede Magter, navnlig søgte han i sine Bestræbelser for at hævde en uafhængig Magtstilling Hjælp hos Brunsvig-Lyneborg og Sverige, medens Danmark støttede sig til Brandenburg og Frankrig. Da Hertugen ikke betalte det i 1683 forfaldne Afdrag paa Obligationen 1680, satte Kongen sig paa sin Broder Prins Jørgens Vegne, hvem Obligationen var blevet overladt, i Besiddelse af Pantet Femern.

Fra dansk Side søgte man under Forhandlinger med Frankrig sidst paa Aaret 1683 at faa dettes Løfte om Hjælp til at hævde den danske Konge i hans Rettigheder ifølge Rensborg-Traktaten. Skønt man ganske vist ikke opnaaede dette, afgav Ludvig XIV dog mundtlig et Løfte om at hjælpe Kongen til at opretholde Rettighederne over for Gottorp. At Christian V i øvrigt havde endnu mere vidtgaaende Planer m. H. t. Gottorp, fremgaar vistnok af nogle testamentariske Bestemmelser, som han havde nedskrevet i Foraaret 1683: „Welmeente Erindringer og Maximer for Wore Kongelige Arfve-Successorer, den Kongelig Souverain Arfve-Regiering angaaende“. Om Fyrstendømmerne Slesvig og Holsten udtaltes her, at Kongens Efterfølgere burde „derhen at tracte, at de, naar lykelige Coniuncturer der til gifver Anledning, kunde worde incorporerit Woris Kongerige Dannemarck“. Ligeledes burde de søge de Lande, Provinser og Byer, som i ulykkelige Tider var kommet fra Rigerne Danmark og Norge, igen reuneret (genforenet) dermed.

Efter Opnaaelsen af Frankrigs ovennævnte Løfte og støttet paa det venskabelige Forhold til Kurfyrsten af Brandenburg mente Christian V og hans Raadgivere aabenbart, at de gunstige Konjunkturer var kommet, og i Foraaret 1684 besluttedes det at gaa skarpt frem imod Gottorp. Sidst i April tilstilledes der Christian Albrecht et af 16 Punkter bestaaende Forslag til Forlig, hvorpaa denne havde at afgive Svar inden 4 Uger. Forslaget var endnu mere vidtgaaende end i sin Tid Rensborg-

Forliget og vilde, som det er blevet sagt, om det var blevet gennemført, have givet Hertugen fuldstændig i Kongens Magt og berøvet ham al Suveræniteten, saa han herefter kun havde været en stor Godejer (Laursen). Ikke blot skulde Christian Albrecht og hans Efterkommere atter søge Slesvig som Len af Kongerne, igen afstaa Svavsted Amt og Halvdelen af Domkapitelsgodset, men en Række af Betingelserne sigtede til at indskrænke Hertugens Deltagelse i Regeringsvirksomheden, det forbød ham at slutte Traktater med fremmede Magter, bygge

Fig. 69. Magnus Wedderkop.

Stik af Fritsch efter Maleri af von der Hude.

Fæstninger og holde Hær m. m. m. At Christian Albrecht skulde gaa ind paa de stillede Betingelser, var ikke at vente.

Resultatet af Hertugens Afslag blev, at Kongen udstedte Okkupationspatentet af 30. Maj 1684, hvorved han — til sin egen og Statens Sikkerhed — inddrog den hertugelige Del af Slesvig og atter forenede den med den kongelige Del. Det befalede Undersaatterne fremtidig at anerkende Kongen som deres eneste suveræne Landsherre i Hertugdømmet, medens Kongen omvendt lovede at beskytte dem og bekræfte deres Privilegier og Rettigheder. I Patentet fandtes i øvrigt en længere Omtale af Stridighederne med Gottorp, og om de i Forligsforslaget stillede Betingelser hævdedes det, at de var grundede dels i

Fyrstendømmernes urgamle Forfatning, Arvtraktater og Unioner og dels i selvfølgelig Billighed, og i det hele var de saaledes beskafne, at der ikke uden dem kunde bestaa sandt Venskab og Enighed mellem det kongelige og fyrstelige Hus. I et udførligt Modpatent af 7. Juni protesterede Hertugen mod de kongelige Beskyldninger og mod Hertugdømmets Inddragelse og reserverede sig alle sine Rettigheder, ligesom han opfordrede alle sine Embedsmænd og Undersaatter — under Trusel om Tab af deres Gods, Privilegier og Rettigheder — til ikke at adlyde det kongelige Patent. Om Rendsborgforliget, som Kongen havde paa-beraabt sig som Begrundelse for sine Kontributionskrav, udtalte Hertugen, at det var tilstrækkelig bekendt, at denne i sig selv ulovlige Reces til Overflod var fuldkommen kasseret og ophævet ved Fontainebleau-Freden, og ikke uden Grund hævdede han om det nu fra kongelig Side stillede Forligsforslag, at det vilde unddrage det hertugelige Hus alle Højheder, Regalier og Rettigheder samt Egenskaben af en regerende Herre og Rigsfyrste. Derimod kan man jo nok sige, at Hertugens Paa-stand om, at Gottorps Erhvervelse af Suveræniteten i Slesvig ikke var sket imod en Vasals Pligt og ved uforsvarlige Midler, ikke just var saa korrekt, men Patentet føjede ogsaa til, at det var nok, at Suveræniteten var blevet bekræftet forskellige Gange og nu sidst ved Fontainebleau-Freden.

Samtidig med Okkupationspatentet lod Kongen sine Tropper besætte den hertugelige Del af Slesvig, bl. a. Gottorp Slot, hvor hans Søster, Christian Albrechts Gemalinde, befandt sig. Hun anmodedes om at begive sig til Hamborg, til Manden, og skal grædende have forladt Gottorp. De gottorpske Amtmænd erstattedes i Begyndelsen af Juni med kongelige Embedsmænd, og ved denne Forandring opnaaede flere af Kongens Raadgivere, der havde været særlig ivrige for Brudet med Gottorp, nye høje Stillinger. Grev Conrad Reventlow blev saaledes Amtmand i Gottorp Amt, Broderen Frederik Reventlow i Husum, Gehejmeraad Michael Vibe fik Svavsted, og Overrentemester Brandt Tønder Amt. Gehejmeraad Konrad Bierman v. Ehrenschilds Svigersøn, Thomas Balthasar v. Jessen, blev Staller i Ejdersted.

I Slutningen af Juni udstedte Kongen et Patent, hvorefter Prælater, Ridderskab og Besiddere af adelige Godser i Slesvig indkaldtes til Møde paa Gottorp Slot d. 9. Juli for her at aflægge Troskabsed til Kongen som deres eneste suveræne Landsherre. I Edsformularen henvistes saavel til dette Patent som til det af 30. Maj, og Eden lød paa, at den paagældende vilde være Kongen og hans retmæssige Arvesuccessorer tro, huld og lydig. Ved Hyldingen paa Gottorp var Kongen, Dronningen, Kronprinsen og Hoffet til Stede, og en større Krigsstyrke havde slaæet Lejr i Nærheden. Ridderskabet havde før Hyldingen ønsket at overgive et Bøn-

skrift med Besværing og at faa Bekræftelse paa sine Privilegier, men begge Dele afvistes skarpt. Dagen efter Hyldingen overgav det dog en Supplik om Privilegiernes Konfirmation, hvori de indfødtes Ret til Amtmandsposterne fremhævedes, ligesom der anmodedes om Genindførelse af den for Holsten og Slesvig fælles Landekiste, idet Kongen i Foraaret havde skilt denne i en slesvigsk og en holstensk Kiste. Endvidere ønskede Ridderskabet, at Slesvig for Adelen Vedkommende maatte i Henhold til de gamle Privilegier forblive evigt og uadskilt sammen med Holsten. Privilegierne blev ganske vist nogle Dage senere stadfæstede af Kongen, men med Forbehold af, at de ikke stred mod Kongens suveræne eneste Regering over Slesvig og mod den aflagte Hyldingsed. Da Ridderskabet ikke viste sig alt for villigt til at bøje sig under de nye Forhold, modtog det i Foraaret 1685 en ny Advarsel, og den slesvigske Adel maatte underskrive en Erklæring om, at den var „en Del og et Ledemod af Danmarks Rige“.

Ogsaa Gejstligheden og Byer og Bønder i den hertugelige Del af Slesvig havde selvfølgelig maattet hylde Kongen. At mange gejstlige har haft svært ved at tage Standpunkt i den Konflikt, som Kongens og Hertugens Krav skabte, ses blandt andet af de forskellige teologiske Erklæringer og Skrifter, der omhandlede dette Samvittighedsspørgsmaal. For Gejstligheden i Ejdersted lykkedes det at undgaa Edsaflæggelsen før hen i 1685. Saa vidt ses, synes kun en enkelt gottorpsk Præst at være blevet afsat, idet han nægtede at aflægge Eden, nemlig Provsten i Aabenraa, Trogillus Arnkiel. Han havde ligeledes i 1677 været med i gottorpske gejstliges Modstand mod at opgive deres flygtede Herre og underskrive en Forpligtelse over for Kongen.

I Overensstemmelse med bl. a. Adskillelsen mellem en slesvigsk og holstensk Landekiste maa det siges at være, at Kongen i Efteraaret 1684 besluttede at indrette et særligt Justitskancelli paa Gottorp som øverste Domstol for Hertugdømmet Slesvig. Dette Kancelli var tillige Regeringskancelli, og med dets Oprettelse ophørte Regeringskancelliet i Glückstadt altsaa at være fælles for Slesvig og Holsten. Det gottorpske Justitskancelli aabnedes i Begyndelsen af 1685 og under Forsæde af en indfødt Slesviger, den i Bredsted fødte Andreas Pauli v. Liliencron, der spillede en ikke ringe Rolle i den danske Regerings Politik og ved dens diplomatiske Forhandlinger.

Hvorledes Christian V saa paa de i Løbet af 1684 skete Forandringer i Slesvig, fremgaar af nogle Optegnelser af Kongen, „Fyrstendom Schleszwig“ angaaende, nedskrevne kort efter Forordningen om det gottorpske Justitskancelli. I Foraaret 1683 havde han anbefalet Efterfølgerne at søge baade Slesvig og Holsten inkorporeret i Danmarks Rige, og dette Maal har han dog vistnok nu i 1684 ment at have naaet for

Slesvigs Vedkommende, selv om de statsretlige Akter ikke udtrykkelig taler om en Inkorporation. Af højnødvendige og vigtige Aarsager, skriver han, har han „til Os taget“ Christian Albrechts Andel af Slesvig og kombineret og sammenføjet den med den kongelige. Aldrig maa hans Efterfølgere tillade, at Slesvig bliver delt og adskilt, men de skal sørge for, „at det til ævig tid udi et samlet Corpo udeelt, uadskilt og u-separerit, under Kongernis, Wore Arfve-Successorers Regiering forblifver“. Denne Formaning formoder han, at Efterfølgerne vil efterleve, da en Del af hans kongelige Forfædre noksom har erfaret den store Skade, som Slesvigs Deling i Kong Hans's Tid har fremkaldt, og da han af egen Erfaring kan sige, at Christian Albrecht „wed sine Jntriguer, hemmelige Practiquer og skadelige Alliantzer med fremmede Potentater, imod Os, har værít som een Schlange udi Woris Barm“. For ikke fremtidig at give Anledning til nogen Deling i Slesvig bør der ikke gives nogen kongelig Prins noget Amt i dette Fyrstendømme til Underhold, men saadant kan eventuelt ske i Danmark eller i Norge. De regerende Konger skal alene for sig beholde „Fyrstendom Schleszwig“. Et kraftigere Udtryk end dette kunde Christian V vel vanskeligt give sin Opfattelse af, at Slesvig nu var uadskillelig forenet med Danmark under samme Kongehus.

Det kunde i den første Tid synes, som skulde det lykkes Kongen at opretholde den foretagne „Reunion“ af den gottorpske Andel — trods Hertugens Protester og trods Indsigelser fra Kejseren og Sverige. Men snart ændrede de storpolitiske Forhold sig afgørende til Danmarks Ugunst. Allerede i 1685 lod Frankrig erklære i København, at det ikke vilde indblandes i Striden mellem Kongen og Gottorp, og Aaret efter sluttede Brandenburg Forbund med Kejseren og med Sverige. Brunsvig-Lyneborg, som Danmark havde forbitret særlig ved sit Angreb 1686 paa Hamborg, støttede stærkt Hertugen, og ogsaa Nederlandene og England indtog en mod Danmark uvenlig Holdning. Saa godt som ene mod alle stod der da for Danmark ingen anden Udvej aaben end at gaa ind paa Forhandlinger om en Bilæggelse af Striden med Gottorp. Disse kom i 1687 i Stand i Altona under Kejsereus, Kursachsens og Brandenborgs Mægling og blev meget langvarige og besværlige. Først den 20. Juni 1689 sluttedes Forliget i Altona mellem Kongen og Hertugen, et Forlig, der var tilvejebragt under stærke svenske Krigstrusler, og som betød et afgjort Nederlag for det danske Standpunkt.

Under Forhandlingerne om en Udsoning havde den gamle Tanke om et Mageskifte, hvorved Hertugen skulde faa Oldenburg og Delmenhorst, atter været fremme, men til Realitetsdrøftelse af den kom det ikke. Den ene af de gottorpske Forhandlere, v. Wedderkop, udtalte herom, at selv om Cicero og Demosthenes stod op af Graven, vilde de ikke med al

Dette er Inden i saa Mit forandret
 værd restitutionen aff Fristog
 Christian Albrecht, An: 1689 Juledag
 den saag, Mit vil bruffalr Gud og
 Inden. Christian

Fig. 70. Kong Christian V.s egenhændige Tilføjeelse i 1689 paa Optegnelserne om „Fyrstendom Schleszwig“ fra 1684. (Rosenborg Mus. fot.).

deres Veltalenhed kunne formaa Hertugen til at modtage Grevskaberne som Ækivalent. Lige saa bestemt Kongen fra først af nægtede at gaa med til en Restitution af det hertugelige Slesvig, lige saa vedholdende hævdede Christian Albrecht, at hverken Nød eller Fare nogen Sinde vilde faa ham til at give Afkald herpaa. Om hans Standhaftighed vidner ogsaa en Udtalelse som den svenske Minister, Bengt Oxenstiernas, at Christian Albrecht hellere vilde nøjes med en Plads ved det kongelige Taffel i Stockholm end prisgive de fra Gud og hans Aner modtagne Suverænitetsrettigheder. Denne Standhaftighed lønnedes, som sagt, ved Altona-Forliget med Sejr.

I Modsætning til Fontainebleau-Freden traf Altona-Forliget en saa klar Afgørelse af Stridsspørgsmaalene, at der ikke levnedes Kongen Mulighed for en Fortolkning, der kunde danne Basis for nye Overgreb mod Medregenten i Hertugdømmerne. Hertugen restitueredes i alle sine Lande i Suveræniteten, Regalier, Ret til Kontributioner og til at slutte Forbund og bygge og besidde Fæstninger, kort sagt i alle de Rettigheder, som han havde haft før 1675. Ligeledes restitueredes de besatte Panteobjekter som Femern, idet Mæglingsmagterne paatog sig at tilfredsstille Prins Jørgen for Pantessummen. Om Spørgsmaalet Kontributionsrestancer, der i den foregaaende Fred havde været uomtalt og derfor vakt saa stor Strid, bestemtes, at Kongen ikke havde Ret til saa-

danne, medens Hertugen gav Afkald paa Krav om Erstatning for den Tid, i hvilken Kongen havde haft Landet i Besiddelse. De gamle Unioner og Arvetraktater samt andre før 1675 oprettede Traktater skulde forblive i Kraft ligesom Fællesregeringen.

Altona-Traktaten betød en saadan Sejr for Gottorp, at det nok kunde findes forsvarligt at give det paa Pergament skrevne Ratifikationsdokument en meget smuk Udstyrelse. Med bitre Tanker har Christian V derimod sikkert ratificeret og indskyder ogsaa et „desværre“ i sin Dagbogsmeddelelse herom. Og paa Foden af det ovennævnte Dokument fra 1684 om, at Slesvig skulde forblive uadskilt under de regerende Konger, føjede han nu til: „Dette er Siden i saa Vit forandert wed restitutionen aff hertog Chrstian Albrecht, An: 1689 huilkken saag, Vii Vil beffale Gud og tiden“ (Fig. 70).

Gud og Tiden tog ikke denne Sag op til nogen ny Behandling — om man tør bruge et saadant Udtryk — i det Femaar, der forløb fra Altona-Forliget til Christian Albrechts Død den 27. Decbr. 1694 paa Gottorp. I den danske Regering herskede der Uenighed om, hvilken storpolitisk Kurs man skulde styre, men for at skille Gottorp og Sverige søgte man Tilnærmelse til den sidste Magt, dog uden noget virkeligt Udbytte. I alt væsentligt artede Forholdet mellem Kongen og Christian Albrecht sig efter Altona-Forliget taaleligt, skønt Hertugen gjorde Brug af den ham indrømmede Ret til at bygge Fæstninger og begyndte Fæstningsanlæg om Tønning, ligesom han tog svenske Tropper i sin Tjeneste. Paa forskellige Punkter viste Kongen og Hertugen hinanden Imødekommenhed, og Kongen var flere Gange Gæst paa Gottorp. Da Sverige i 1694 havde anmodet Hertugen om at sende de udlaante svenske Tropper hjem, lod Kongen et Regiment Dragoner træde i Hertugens Tjeneste for et Tidsrum af 3 Aar. For et godt Forhold til Danmark virkede i denne Tid ogsaa den gottorpske Regeringspræsident Joakim Ahlefeldt.

3. GOTTORPS STRÆBEN EFTER FULD UAFHÆNGIGHED. DEN STORE NORDISKE KRIG.

Ved Christian Albrechts Død skulde det forholdsvis fredelige Forhold, der i hans sidste Tid havde raadet mellem Kongen og Gottorp, hurtigt blive afløst af ny, bitter Strid. Christian Albrechts ældste Søn, den 23aarige Frederik IV (f. 1671), der fulgte ham som Hertug (Fig. 71), viste sig — trods sin danske Moder — at nære stærkt fjendtlige Følelser over for Danmark og var desuden en selvfølende og stejl Natur, uvillig til at slaa noget som helst af paa, hvad han fandt var hans Ret. En af de svenske Statsmænd siger om ham, at man i Danmark vidste, hvilket

„elakt (ondt) hjærtelag“ Hertugen havde imod Kongen, og Bevidstheden herom kunde naturligvis ikke virke fremmede for et gensidigt godt Forhold. Og foruden at man i Danmark havde Rede paa det „elaka hjærtelaget“, var man ogsaa fuldt paa det rene med, hvor Hertugens Hjerte befandt sig, nemlig hos Danmarks Arvefjende Sverige, til hvilket Gottorps Tilknytning under den nye Hertug skulde blive saa intim som aldrig før. Allerede Christian Albrecht havde næret Plan om en Ægteskabsforbindelse mellem Sønnen og den svenske Prinsesse Hedevig Sofia, og Prins Frederik opholdt sig i 1692 i længere Tid i Stockholm. Efter Christian Albrechts Død virkede man paa Gottorp ivrigt for Forbindelsen, men der skulde dog hengaa nogle Aar, inden den kom i Stand. Først i Sommeren 1698 fuldbyrdedes Ægteskabet mellem Frederik IV og Hedevig Sofia (Fig. 72).

Fra dansk Side havde man naturligvis med Uvilje set paa den paa-tænkte Ægteskabsforbindelse og ogsaa søgt at forpurre den, men altsaa forgæves. Hvor faretruende de Perspektiver, den aabnede, forekom den danske Politik, faar man et klart Indtryk af gennem nogle Regeringsregler, som Christian V i Foraaret 1698 nedskrev til Efterfølgelse for sin „Elschelig Kiere Søn Printz Friderich, saa Vel som alle Vorisz Effterkomere udi regeringen“. Den gottorpske Hertugs „onde intention“ mod det kongelige Hus var, skrev Christian V, evident nok, og man burde have god Agt paa ham, hans Aktioner og Anslag. Og da Hertugen nu ved det forehavende Ægteskab med den svenske Prinsesse agtede med Tiden at bringe Successionsretten til Sveriges Krone til sig og sine Arvinger, burde det for de danske Konger være en fast Statsmaksime, at saadant paa alle optænkelige Maader burde hindres, selv om dertil behøvedes en Krig, og man maatte hasardere det yderste: „Effterdie naar en hertog aff Gottorff skulde blive Konge vdi suerrig, Vorisz arffue sucseessorer som da Saaledisz paa alle sider ere Enclaverede, nepeligen vden faare skulde kunde reise fra it sted til det andet, Eller haffue force nock en findtlig offuerfald paa alle sider at affverrige“. Den af Christian V her omtalte Udsigt viser den stærke Frygt i Danmark for i Fremtiden i endnu højere Grad end ved den hidtidige Forbindelse Sverige-Gottorp at blive klemmt mellem Hammer og Ambolt, som Kurfyrsten af Brandenburg sagde.

Ledelsen af Gottorps skarpe Politik mod Danmark blev af den nye Hertug betroet andre Mænd end dem, der i den sidste Tid havde været raadende. Regeringspræsident Joakim Ahlefeldt tog sin Afsked og gik for Resten senere over i dansk Tjeneste. Hans Efterfølger blev den tidligere nævnte Magnus v. Wedderkop, der saaledes trods sin beskedne Herkomst (hans Fjender sagde om ham, han var Søn af en Kobbersmed, og at hans Moder havde staaet paa Torvet med tørrede

Fig. 71. Hertug Frederik IV.
Ukendt Kunstner. Frederiksborg Mus. fot.

Fisk) opnaede at blive den indflydelsesrigeste gottorpske Statsmand. Ogsaa økonomisk drev Wedderkop det vidt, han samlede uhyre Rigdomme — saa vidt ses uden ulovlige Midler — og blev Ejer af flere Godser, bl. a. Seegaard paa Øen Pelworm. Som Statsmand gjorde han sig til Talsmand for en Politik, der gik ud paa at hævde Gottorps fulde Selvstændighed og at gøre det helt uafhængigt af Danmark. Han omtales i Datiden altid som udpræget danskfjendtlig. En Støtte for sin Magtstilling havde han bl. a. i Svogeren Johan Ludwig Pincier (dennes Søster var gift med W.), der stod den unge Hertug meget nær,

Fig. 72. Hertuginde Hedevig Sofa.
Ukendt Kunstner. Frederiksborg Mus. fot.

og som i 1695 optoges i Gehejmeraadet. Pincier blev desuden senere Amtmand i Tønder og Generalkrigskommissær. Om hans Tilslutning til Sverige vidner det, at han optoges i den svenske Adel og 1698 blev svensk Friherre under Navnet von Königstein.

I en dansk Udtalelse fra Begyndelsen af 1690'erne hedder det om Gottorp, at „det nu snart icke anderledes end som for Sverige self maa

considereres“, og denne Udtalelse fik navnlig sin fulde Berettigelse efter Hertug Frederik IV.s Regeringstiltrædelse. Gottorps Kamp for Uafhængighed af Danmark betingede nemlig en stærk Afhængighed af og Tilknytning til Sverige. Den Støtte, der søgtes her, blev ogsaa villig givet, da Sverige ansaa det for et politisk Hovedformaal at hævde denne mod Danmark fjendtlige Forbundsfølge, for som sagt at bringe Danmark mellem Hammeren og Ambolten. Om det var en klog Politik for Sverige at søge denne for Danmark i Længden fuldkommen utaalelige Tilstand opretholdt, er et andet Spørgsmaal.

Det er i det foregaaende Kapitel nævnt, at Christian Albrecht i 1694 fik overladt et dansk Dragonregiment af Christian V for et Tidsrum af 3 Aar, og dette Regiment kunde naturligvis være meget godt til Forsvar mod fælles ydre Fjender, men mindre brugbart vilde det selvfølgelig være i en eventuel Kamp mellem Gottorp og Danmark. Efter sin Regeringstiltrædelse søgte Hertug Frederik ogsaa flere Gange, men forgæves, at slippe af med det. Først da de bestemte 3 Aar var gaaet, tog Kongen det atter i sin Tjeneste. Men mislykkedes Hertugens Forsøg paa at komme af med det danske Militær, kronedes hans Bestræbelser for at sikre sig svensk militær Hjælp derimod af Held. Allerede i Begyndelsen af Aaret 1695 anmodede han Karl XI om, at denne i paakommende Tilfælde vilde overlade ham nogle svenske Tropper, hvad Sverige villigt gik ind paa. Efter Udbrudet af „Hyldingstriden“, som nedenfor skal omtales, rettede Hertugen Anmodning om de nævnte Tropper, og disse — i alt 500 Md. — aflagde 30. Aug. Ed til Hertugen. De svenske Troppers Nærværelse i Hertugdømmet kunde kun forbitre Kongen, og lige saa ivrig Hertugen var efter at komme af med det danske Militær, blev nu Kongen for, at Hertugen skulde sende sin svenske Bataillon væk. Den forblev imidlertid i Hertugens Tjeneste, og den skulde ikke blive det eneste Vidnesbyrd om, at Hertugen vilde hævde den Gottorp i Altona-Traktaten tilsikrede Ret til at holde Tropper („*jus armorum*“).

I Foraaret 1695 besluttede Hertugen at lade sig hylde af Stænderne, og det Indkaldelsespatent, som i denne Anledning skulde udstedes, sendtes Kongen til Medbesegling. Denne gjorde imidlertid Vanskeligheder m. H. t. Patentets Form, og en Konference mellem Kongens og Hertugens Raader førte ikke til Enighed. Da det efter flere Maaneders Forløb saa ud til, at man endelig skulde blive enige, udsattes Sagen igen takket være en Strid om, hvorvidt Patentet skulde forsegles med Hertugens nye eller gamle Signet. Da nu Hertugen klagede over Danmark baade til Sverige og Kejseren og, som ovenfor anført, tog svenske Tropper i sin Tjeneste, tilspidsedes Striden yderligere. I Septbr. fremsatte Kongen baade haarde Klagemaal over Hertugens Opførsel og flere skarpe Krav til ham, som skulde opfyldes, før Forhandlingerne paa

den i Fællesskab udskræve Landret kunde begynde. Saaledes krævede Kongen, at Hertugen for at bevise sin Enearveret til Hertugdømmet skulde fremlægge Faderens Testamente, at Unionerne mellem Kongen og Gottorp skulde bekræftes, og at de fremmede svenske Tropper burde fjernes fra Hertugdømmerne.

Paa disse kongelige Krav var Hertugens Svar et bestemt og hvast Afslag. I Slesvig, hævdede han, var han suveræn og kun afhængig af Gud, og sin Del af Holsten havde han som Len af Kejseren. Kongen og Hertugen var fuldkommen ligestillede i Hertugdømmerne, og den første havde intet Prærogativ fremfor den anden. Gjorde Kongen ham Vanskeligheder ved Deltagelsen i Fællesregeringen, blev han nødt til at anmode om at faa Fællesregeringen hævet og de fælles Stænder delte i Henhold til Fredene i Roskilde-København og Glückstadt-Forliget. Til sine Klagemaal hos Kejseren og andensteds havde han, Hertugen, været fuldt berettiget og ligeledes til at overtage den omtalte svenske Bataillon. Faderens Testamente vedkom aldeles ikke den danske Regering, og fra gottorpsk Side tænkte man heller ikke paa at bede Kongen godtgøre sin Enearveret til den kongelige Del af Slesvig. Klart og tydeligt udtrykte den unge Hertug gennem det givne Svar sin Vilje til ikke paa noget som helst Punkt at bøje af for Kongens Fordringer, men at oprettholde som sit Standpunkt Kravet om fuld Suverænitet og — om fornødent — at søge Fællesskabet („Kommunionen“) med Kongen ophævet.

Da ingen Enighed tilvejebragtes, skred Kongen sidst i Oktbr. til at ophæve Landretten og indtil videre at indstille al Fællesregering, hvad Hertugen protesterede imod. Og et nyt skarpt Stridspunkt kom til, idet Hertugen yderligere gjorde Brug af sin „*jus armorum*“ ved at hverve Tropper i Hertugdømmerne, en Hvervning, der vel kun kunde ses som rettet imod Kongen. Dennes skarpe Protester mod Hvervningen nyttede ingenting, og Striden naaede nu et saadant Punkt, at det truede med aabenlyse Fjendtligheder. Som det imidlertid var at vente, blandede Sverige sig til Fordel for Gottorp i Sagen, skønt Danmark vilde have denne betragtet som en „domestik“ Sag, og rettede ogsaa Henvendelser til Sømagterne (England-Holland), der var blandt Altona-Traktatens Garanter, om at skride ind mod Danmark. Resultatet heraf blev, at Danmark i 1696 accepterede en Mægling i Striden af Kejseren, Brandenburg og Sachsen. Som Forhandlingssted fastsattes Pinneberg, og de følgende langtrukne Forhandlinger plejer at benævnes „Pinneberg-Traktaten“, skønt Forhandlingerne i Virkeligheden foregik i Hamborg. Foruden Udsendinge fra de to stridende Parter og Mæglingsmagterne var ogsaa Garantimagternes (Sveriges, Lyneborgs og Sømagternes) Sendebud med i Virksomheden for at faa Stridsspørgsmaalene løste.

Inden Mæglingsmagternes Sendebud sidst i April var ankommet til Hamborg, havde Hertugen ved en ny Handling skabt den største Mistemning hos Danmark, nemlig ved Paabegyndelse af nye Skanseanlæg. Det var Hertugens Plan med disse Anlæg (Holmer-Skanse (Fig. 73) og Sorger-Skanse), der iværksattes først i April, at spærre Adgangene til det sydvestlige Hjørne af Slesvig, hvor hans Hovedfæstning Tønning laa. Over for Kongens Krav om at indstille Arbejderne paa Skanserne, og for at faa Forhandlingerne i Gang maatte Hertugen dog afgive Løfte om foreløbig at standse Skanseanlæggene. En anden Hindring for Forhandlingerne fjernedes ved, at Hertugen i Maj sluttede Traktat med Sømagterne om at leje til disse sine hvervede Tropper (et Rytterregiment paa 510 Md. og to Fodfolksregimenter, hvert paa 880 Md.) i deres Kamp mod Frankrig. Det lille gottorpske Hertugdømme fremstod ved denne Lejlighed som en Stat, der ogsaa havde et Ord at sige i Storpolitik, hvad der sikkert ikke har været dets ærgerrige Fyrste og hans Statsmænd ukært.

Med Pinneberg-Forhandlingerne skulde det, som sagt, trække stærkt i Langdrag, og skønt de til Tider helt var sovet ind, maa det vel siges, at de varede ved lige til Aar 1700. Danmark paa sin Side søgte stadige Udsættelser for at undgaa et for det uheldigt Udfald af dem. En Tid — i 1696—97 — førtes de virkelige Forligsforhandlinger i Berlin, hvor Kurfyrsten, men forgæves, stræbte efter at naa et Resultat. Senere — i 1698 — førtes der Forhandlinger mellem Danmark og den hertugelige Minister Pincier, der da opholdt sig i Stockholm sammen med sin Fyrste, men noget Resultat kom der heller ikke ud heraf. Stridighederne vedblev altsaa, lige til Forhandlingerne i Aaret 1700 afløstes af den aabne Krig.

De to Parters Standpunkter under Forhandlingerne, som i øvrigt ikke her skal omtales i Enkeltheder, stod stejlt mod hinanden. Det danske gik ud paa, saadan som det udtryktes i Instruksen for de danske Underhandlere, at hvis Hertugen var til Sinds ved fremmede Magters Hjælp at frigøre sig for Unionen og Fællesskabet, saa var det bedre, at Forhandlingerne aldrig var blevet begyndt. Derfor vilde Danmark, at det første Punkt ved Underhandlingerne skulde være Spørgsmaalet om Bekræftelsen af Unionen og Kommunionen. At man fra dansk Side vilde have dette Punkt afgjort først, hang naturligvis sammen med, at man hævdede, at hvad Hertugen militært havde foretaget sig, stred imod Unionen. Bekræftelsen af denne skulde lægge en Dæmper paa hans uindskrænkede „*jus armorum*“. Man kan sige, at den politiske Realitet i det danske Standpunkt finder et klart og populært Udtryk i de førnævnte Regeringsregler af Christian V for hans Efterfølgere, naar han her indprenter dem at have nøje Indseende med Hertugens Foretagender,

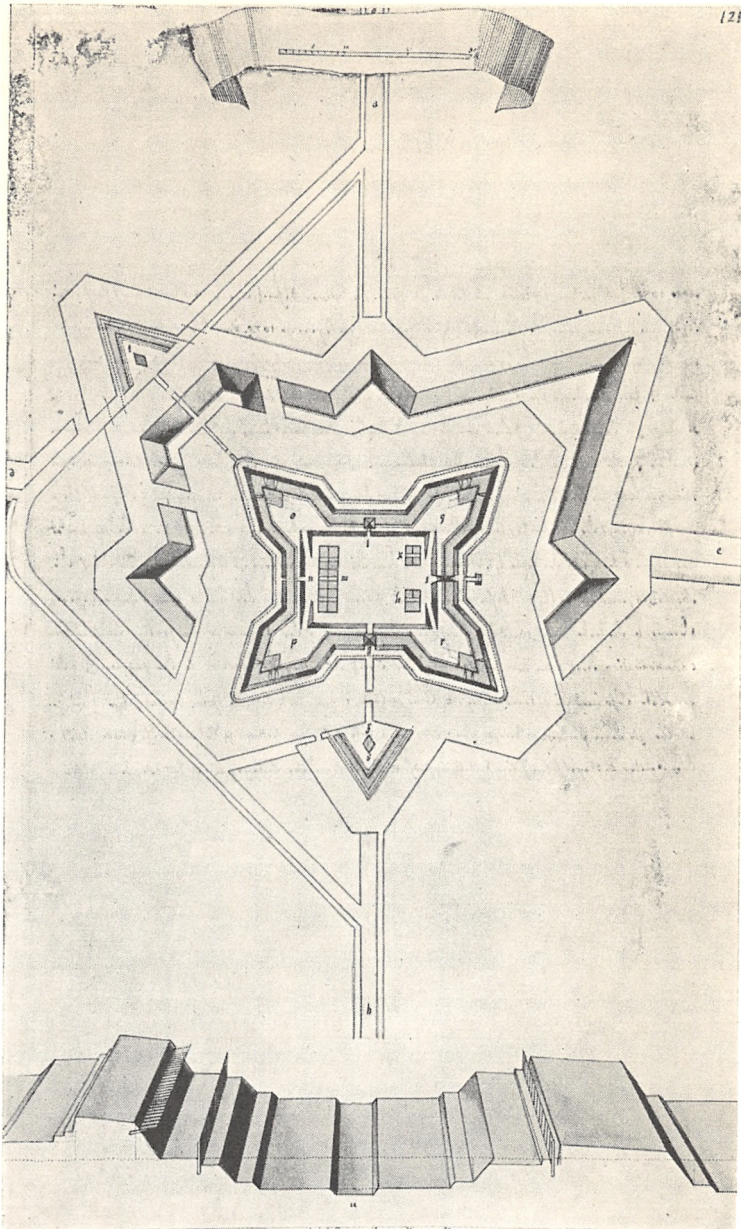

Fig. 73. Plan af 1696 til Opførelse af Holmer-Skanse.
 Tegning i Zacharias Wolf: Practische Kriegsbaukunst nach vieljähriger
 Selbsterfahrung. Det kgl. Bibl. fot.

„og at i serdeliszhed hand icke naaget Krigszfolck ved fremmede eller aff sig sielf, som kunde vere aff consideration forsamler, eller og med flere festningger sig forsyner“. Skete dette, skulde man straks opponere sig derimod. Denne Regel fulgte Christian V unægtelig selv som en ufravigelig Rettesnor for sin Politik.

Det gottorpske Standpunkt, saadan som den unge Hertug og hans ledende Minister, Wedderkop, forfægtede det, var, at Gottorp var en fuldt suveræn Stat. Medens man fra dansk Side vilde, at Unionen skulde være det første Forhandlingspunkt, krævede Gottorp, at det første Punkt skulde være Spørgsmaalet om „*jus armorum*“, Retten til at holde Hær og bygge Fæstninger. Denne Ret var det jo ogsaa, som Kongen havde søgt begrænset, men i den af flere Magter garanterede Altona-Traktat var den udtrykkelig tilsikret Hertugen. Formelt stod dennes Sag under Forhandlingerne derfor stærkt. At Hertugen agtede at bruge sin Ret, havde han vist ved Overtagelsen af den svenske Bataillon, ved sine Hvervninger og sine Skansearbejder. Hvor højtflyvende militære Planer man nærede paa Gottorp, viste sig bl. a. under nogle Forhandlinger først paa Aaret 1696 — Forhandlinger, der i øvrigt ikke førte til Resultater — om en Alliance mellem Sverige, Lyneborg, Brandenburg og Gottorp. Wedderkop fastsatte herunder som den Forbundshjælp, Gottorp skulde yde, et Antal af hele 8000 Md., og selv om han senere mente, at det kunde være nok med 5000 Md. til Fods og 1500 Ryttere, maatte en saadan Styrke være ubehagelig nok for Danmark at have som eventuel Fjende i dets Ryg.

Til Opnaaelse af Maalet: den fuldt suveræne Stat gjaldt det nu for Gottorp om at komme af med det snærende Baand, som „Kommunionen“, Fællesskabet med Kongen, udgjorde. I Fællesskabet, hævdedes det fra gottorpsk Side, laa al Anledningen til Stridighederne, og derfor ønskedes dette afskaffet, et Ønske, som stærkt støttedes af Sverige. Ogsaa den brandenborgske Kurfyrste søgte Gottorp at bevæge til at støtte Tanken om Kommunionens Ophævelse, men Brandenburg lededes i sin Politik af det Formaal at holde Balance mellem de nordiske Magter og ønskede ikke at styrke Sverige ved at gøre Gottorp helt uafhængig af Danmark.

De vanskelige Forhandlinger om en Forsoning mellem de to omtalte, skarpt modsatte Standpunkter skulde unægtelig ikke lettes ved nogle Episoder, der forekom under dem. Det er ovenfor nævnt, at Udlejningen af Hertugens hvervede Tropper til Sømagterne i Foraaret 1696 havde fjernet en Hindring for Underhandlingernes Igangsættelse, men da Tropperne om Efteraaret vendte tilbage for at gaa i Vinterkvarter i de hertugelige Distrikter, nægtede Kongen dem Tilladelse til Gennemmarch gennem sine Lande og trak Tropper sammen for med Magt at modsætte sig en saadan. Det truede med aabent Brud, men til sidst

lykkedes det dog Mæglings- og Garantmagterne at formaa Kongen til at give efter og tillade Gennemmarchen.

Trak Christian V saaledes her det korteste Straa, lykkedes det ham derimod det følgende Foraar at gennemføre et Kup mod Hertugen takket være de da indtraadte for Danmark gunstigere Konjunkturer. Den 5. April døde Sveriges Konge, og der indsattes en Formynderregering, indtil den unge Karl XII blev myndig. Der berettedes til København, at der herskede Uenighed og Utilfredshed i Landet, der ogsaa havde været plaget af Misvækst, og det var i Danmark velkomne Ti-

dender, som nok kunde give Lyst til at driste sig til et eller andet Foretagende mod Gottorp. Hertil udaskede ogsaa Hertugen, idet der meldtes om nye Skansearbejder (ved Husum), som han havde indladt sig paa. Christian V besluttede derfor nu at skride ind mod Hertugens Skanseanlæg, og omkr. Midten af April kunde den svenske Gesandt i København meddele sin Regering, at Danmark, hvis Hertugen ikke selv sløjfede de to nyopbyggede Skanser, vilde befri ham for det Besvær og selv ødelægge dem. Kongen begav sig over til Hertugdømmerne, og i Maj gaves der Ordre til danske Troppeafdelinger om at indtage Skanserne. I Begyndelsen af Juni indtoges først Holmer-Skanse og nogle Dage senere Sorger-Skanse, og begge jævnedes fuldkommen med Jorden. Ved dette Arbejde maatte Bønderne i Nærheden hjælpe til. Omkring Midten af Maaneden marcherede de danske Tropper efter vel udført Gerning, til hvis Forherligelse der blev præget en Medalje, igen bort fra Hertugens Territorium (Fig. 74). Noget blodigt Foretagende var det ikke, da de danske Tab kun beløb sig til 2 døde og 3 saarede. — At man fra dansk Side saa hurtigt trak sig ud af det, skyldtes de fremmede Magters Henstillinger og Trusler.

For at sikre Gottorp imod Danmark genoptog Sverige i 1697 tidligere førte Forhandlinger om en Alliance med Huset Lyneborg, og i Marts 1698 kom et Forbund i Stand mellem Sverige og Lyneborg til Fordel for Gottorp. Parterne skulde bistaa hinanden med 6000 Md. (evt. 8000) hver, og Hertugen af Gottorp skulde stille en Hjælp paa 400 Ryttere og 1600 (efter 2 Aars Forløb 2000) Md. Fodfolk. Sverige og Lyneborg vilde til Gengæld vaage over, at Hertugens Rettigheder ikke krænkedes, og navnlig vilde de kraftigt værne hans ubegrænsede

Fig. 74. Medaille til Minde om Holmer-Skansens Erobring 1697.

Den kgl. Mønt- og Medaillesaml. fot.

„*jus armorum*“. Ved dette Forbund var, som den svenske Udsending ved Pinneberg-Forhandlingerne, den meget danskfjendtlige Baron Maurits Vellingk, noget efter skrev, den holstenske Sag, Gud ske Lov, bragt i fuldstændig Sikkerhed over for Danmark. Vigtigheden af den indgaaede Alliance skulde ogsaa kun et Par Aar senere vise sig.

En Maaned Tid efter denne Alliances Indgaaelse rejste Hertug Frederik IV til Stockholm, og i Juni fejredes, som tidligere nævnt, Ægteskabet mellem ham og Prinsesse Hedevig Sofia. Noget efter i samme Maaned udnævntes han til Overgeneral for de svenske Tropper i Tyskland. Paa sin unge Svoger fik han en meget stor Indflydelse, og de gode Stockholmsborgere saa med Bekymring paa de mange gale Streger, hvormed de to unge Fyrster i denne Tid vakte Forargelse, og som Hertugen sagdes at forlede Kongen til. Under Hertugens Ophold i Sverige kom det, som tidligere antydet, til Underhandlinger mellem dennes Minister Johan Ludwig Pincier og den danske Udsending Jens Juel (han var allerede i Decbr. 1697 sendt til Stockholm) om et Forlig mellem Danmark og Gottorp. Christian V var paa denne Tid ærlig bestræbt paa et saadant, og Pincier viste sig ogsaa forhandlingsvenligere end Wedderkop. Sverige ønskede imidlertid ikke Forliget, og medens Forholdet mellem Gottorp-Sverige ved de skete Begivenheder var blevet saa intimt som vel muligt, opretholdtes altsaa Konfikten mellem Gottorp-Danmark. Den skulde snart atter indtræde i et akut Stade.

For de af Danmark 1697 demolerede Skanser havde Hertugen rejst Krav om Skadeserstatning, men forgæves, og Aaret efter omgikkes han med Planer om nye Befæstningsanlæg. Der var Tale om i Stedet for Tønning at gøre Frederiksstad til Hertugens Hovedfæstning, hvad dog igen opgaves, men derimod blev der udarbejdet Planer til Anlæg, der skulde spærre Adgangen fra Øst til Stapelholm og Ejdersted. Den følgende Sommer blev der taget fat paa disse Anlæg, der foruden Genopførelsen af Holmer- og Sorger-Skanser og nogle mindre Værker omfattede Skanser ved Svavsted og Husum. Arbejdet udførtes af udskrevne Bønder og gottorpske Soldater, men yderligere havde Hertugen i Juli 1699 faaet Karl XII til at sende ham 1½ Regiment svenske Soldater fra Nordtyskland, der ligeledes blev anvendt som Skansegravere. Uden Modstand fra kongelig Side var de svenske Tropper gaaet gennem Kongens Amter til de hertugelige Distrikter. Mod de nye Skanseanlæg og Gottorps Overtagelse af nye svenske Tropper protesterede Danmark kraftigt, og ogsaa Mæglingsmagterne afgav Protest, men det blev ved disse, og til Fjendtligheder kom det ikke. Christian V var paa denne Tid dødssyg, og man havde først ikke turdet meddele ham Svenskernes Indrykning. Da han omsider erfarede den, skal han have klaget over, at man ikke vilde lade ham dø i Fred, og have føjet til, at han haabede,

Kong Frederik IV.
Pastel af Rosalba Carriera (c. 1709). Frederiksborg.

at eftersom Gottorp og Sverige absolut vilde Striden, Gud da vilde lade dem faa Krig nok. Den 21. August døde Kongen. I Forholdet til Gottorp havde han intet naaet af det, han saa haardnakket havde stræbt efter. Hvad Filip af Makedonien sagde med Henblik paa Sønnen Alexander: „Han skal udføre det“ (*ille faciet*), maatte Christian V sige om sin Efterfølger, og klart nok havde han gennem sine testamentariske Bestemmelser afstukket den Bane, som han ønskede fulgt.

Frederik IV (f. 1671), der nu fulgte Faderen paa Danmarks Trone, sad inde med meget høje Forestillinger om sin enevældige Kongemagt. Hermed hang det sammen, at han ikke vilde lade nogen enkelt Mand faa for stor Indflydelse paa sig, og over for den gamle danske og hollandske Adel, der dog næppe mere havde nogen som helst Mulighed for at ændre den enevældige Statsform, nærrede han en udpræget Mistæksomhed. Nogen særlig god Uddannelse til sin Kongegerning havde han ikke faaet, men han var i Besiddelse af en jævn god Forstand og af megen Flid og Arbejdsomhed, der viste sig ved, at han nøje satte sig ind i de forskellige Regeringssager. Han var karakterfast, stundom stædig, og over for det menige Folk kunde han vise en jævn og vindende Optræden. Hans moralske Vandel var, som bekendt, ikke uden Pletter, men han nærrede dog en ikke ringe religiøs Interesse. Medens Faderen med Forkærlighed havde brugt det danske Sprog, laa Tysk Frederik IV nærmest, hvad der ogsaa stemte med, at paa denne Tid Tysk bredte sig stærkt i Hof- og Regeringskredse.

I Modsætning til sin Navne, den gottorpske Hertug Frederik IV, ændrede den nye Konge ikke ved sin Regeringstiltrædelse den hidtil førte Politik. I Centraladministrationen skete der nok et Par Embedsskifter af Betydning, men Grev Conrad Reventlow, der efter Frederik Ahlefeldts Død (1686) uden dog at modtage Udnævnelse til Storkansler havde staaet i Spidsen for Kancellierne (Danske og Tyske), vedblev hermed og udnævntes nu til Storkansler. Ligeledes beholdt Thomas Balthasar v. Jessen, der, som sagt, var afgjort fjendtlig mod Gottorp, sin Stilling som Oversekretær i Tyske Kancelli og saaledes Leder af Udenrigspolitikken. I Christian V.s sidste Aar havde Danmark for at faa en Modvægt mod Sverige-Gottorp indledt Allianceforhandlinger dels med Sachsen (August II) og dels med den nyopdukkede Magt i Øst, Czar Peter I af Rusland. Denne Politik fortsattes ogsaa efter Christian V.s Død og resulterede i et Forbund mellem de tre Magter, Danmark, Sachsen og Rusland. Den dansk-russiske Alliance underskrevs sidst paa Aaret 1699.

Skønt Danmarks to Forbundsfæller var for langt borte til at yde det virksomme Hjælp — Czaren var desuden foreløbig optaget af Krig med

Tyrkiet — bestemte den danske Regering sig dog nu for at træde kraftigt op mod Gottorp. I Efteraaret 1699 foretoges omfattende Rustninger, og Hertug Ferdinand Wilhelm af Württemberg stilledes som Overgeneral i Spidsen for Tropperne. I Begyndelsen af det følgende Aar rettedes der fra dansk Side Krav om, at de svenske Tropper skulde fjernes fra Hertugdømmerne, men naturligvis uden Resultat. I Marts efter at have faaet Underretning om Sachsernes Indfald i Livland skred man til at lade de kongelige Tropper rykke ind i de hertugelige Distrikter.

Om Felttoget, der nu paafulgte, er det fra militærsagkyndig Side blevet hævdet, at det førtes uden synderlig Energi, skønt Hertugen af Württemberg var kendt som en fortræffelig Hærfører, og at Grunden hertil var, at han fra første Færd manglede Tro paa et heldigt Resultat af det. I Decbr. 1699 havde han som sin Mening om det planlagte Foretagende udtalt, at man vilde være i Stand til at besætte de hertugelige Amter, angribe Skanserne og bombardere Tønning eller indeslutte dens Besætning, saa den ikke kunde brandskatte de kongelige eller fælles Distrikter. Endda vilde man have Styrke nok til at dække Sydgrænsen mod Sverige alene, men ikke hvis Lyneborg sluttede sig til Sverige. Hertil var det imidlertid ifølge den tidligere nævnte Traktat forbundet, og Danmarks Forsøg paa at formaa det til at holde sig neutralt mislykkedes. Efter Overgeneralens Opfattelse var Felttogets Udfald altsaa egentlig paa Forhaand bestemt.

Det første Blod i Kampen flød ved en Skærmydsel tæt uden for Slesvigs Forstad Frederiksberg, men Gottorp Slot, der for øvrigt kun havde en lille Besætning og ringe Betydning som Fæstning, blev efter Kongens Ordre foreløbig ikke angrebet. Derimod erobredes i de første Uger af April de smaa gottorpske Skanser (Holmer-Skanse, Husum og Svavsted Skanser), og Omegnens Bønder fik atter travlt med Skansernes Sløjfning. Det Arbejde havde de jo nogen Øvelse i fra forrige Gang. Ligeledes erobredes Frederiksstad, der slap for Soldaternes Plyndring mod at erlægge en Brandskat paa 4000 Rdl.; ved Kampen her havde Hertugen af Württemberg faaet standset Blodbadet ved at love sine Soldater en Dukat for hver usaaret Fange. Efter Erobringen af Skanserne og Frederiksstad indesluttede den danske Hær Tønning, som Forsvarerne havde bragt i god Stand, og ved et Bombardement af Tønning (Fig. 75—77) sidst i April og først i Maj forsøgte man at bringe Staden til Overgivelse. Skønt Bombardementet voldte en Del Skade paa Byen — bl. a. gik Laurentiuskirkens høje Spir op i Flammer — viste det sig dog ganske ude af Stand til at fremkalde det tilsigtede Maal, og man maatte fra dansk Side skride til en regelret Belejring. Sidst i Maj indfandt Kongen sig selv paa Krigsskuepladsen, og Tidspunktet for en Generalstorm var nær. Da indtraf Natten til den 1. Juni Efterretningen

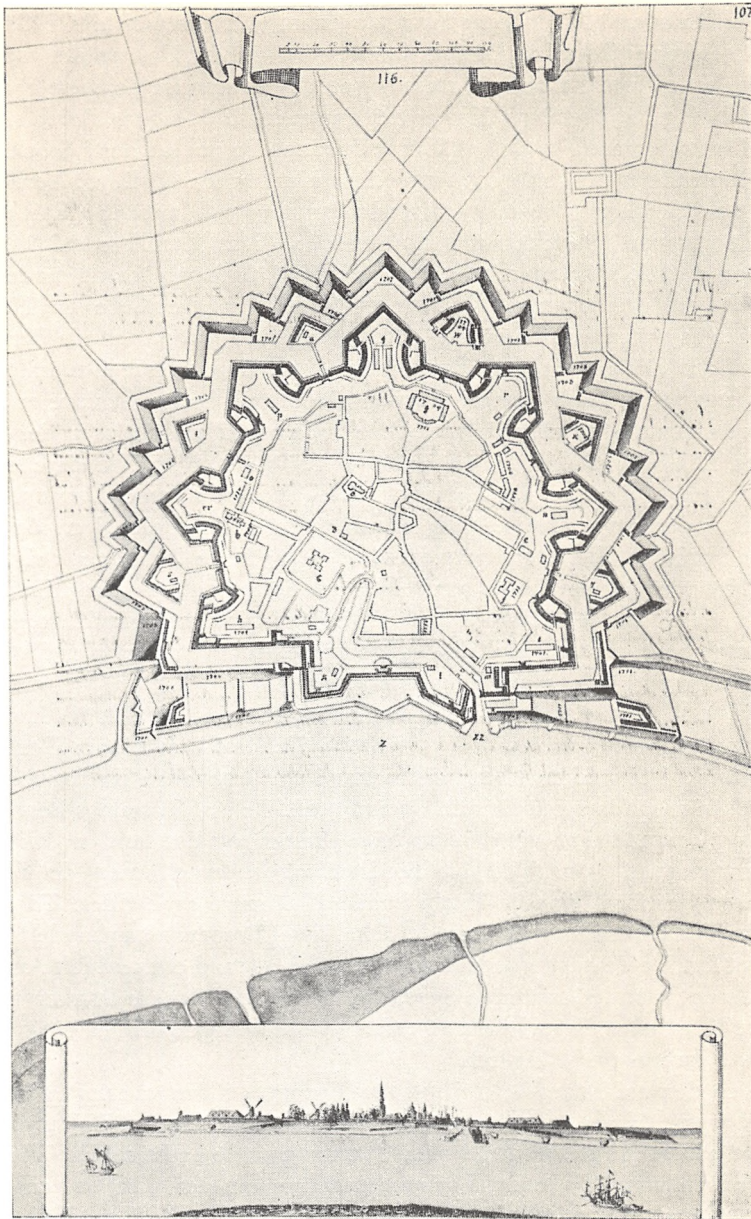

Fig. 75. Fæstningen Tønning ca. 1700.
Tegning i Zacharias Wolf: Practische Kriegsbaukunst nach vieljähriger
Selbsterfahrung. Det kgl. Bibl. fot.

om, at en svensk-lyneborgsk Hær var gaaet over den holstenske Grænse for at hjælpe Gottorp. Denne Efterretning bevirkede, at den danske Hær den 1. Juni hævede Belejringen for at standse den nye Fjendes Indrykning. I Tønnings Kirke var der samme Morgen blevet sunget Te Deum for at fejre den ankomne Meddelelse om, at der i Stockholm var blevet født en gottorpsk Arveprins (Karl Frederik, f. 30. April), og nu, da Belejringen hævedes, affyrede Fæstningens Kanoner 3 Salver, og rundt om paa Voldene skreg Soldaterne: Vivat Karl Frederik!

Den danske Hær marcherede fra Tønning Syd paa for at møde den svensk-lyneborgske, men til nogen Kamp mellem de to Hæres Hovedstyrker kom det ikke. Nogen offensiv Aand raadede der ikke hos nogen af de to Hæres Overkommandoer. Den danske Generalmajor Rantzau udtalte nok, at hans Forslag absolut gik ud paa at vove et Slag, „hvor vi maa sejre eller dø med Ære hellere end at bøje os under Hertugen af Gottorps Aag“, men Hertugen af Württemberg kunde efter sin førnævnte Opfattelse naturligt nok ikke være af samme Mening. Hos Modstanderne var det navnlig Lyneborgerne, der holdt igen og ikke vilde i aaben Krig. Det endte med, at de to Hære forskansede sig over for hinanden og stiltiende blev enige om ikke at skyde paa hinanden. Da der en Dag blev skudt fra de allieredes Side, medens Hertugen af Württemberg var ude paa sit daglige Inspektionsridt, blev der fra lyneborgsk Side tilstillet ham en Undskyldning.

Da den danske Hær hævede Tønnings Belejring og gik til Holsten, efterlodes nogle mindre danske Styrker i Slesvig for at hindre Tønnings Besætning i at udskrive Kontributioner i den kongelige Del og for selv at udskrive saadanne i Husum og Svavsted. Dele af Tønnings Besætning foretog ogsaa Togter til de kongelige Amter, og det kom til mindre Sammenstød (ved Valsbøl, Bredsted og Arlevad) med de danske Styrker, der for øvrigt fik Hjælp baade af Borgere og Bønder. Til noget Angreb paa Flensborg By kom det ikke, hvad Borgerne her havde frygtet meget for. Da de havde bedt Kongen om Hjælp mod et eventuelt Angreb, havde de faaet det trøsterige Svar, at de efterladte danske Styrker skulde støtte dem efter Evne, men at „saa godt et Borgerskab“ i øvrigt nok maatte kunne værgе sig selv.

Efter den mislykkede Belejring af Tønning og den overlegne svensk-lyneborgske Hærs Ankomst havde Danmark ingen anden Udvej end at prøve paa at faa sluttet Fred med Gottorp paa de bedst mulige Vilkaar. Nogen virksom Hjælp fra Forbundsfællerne var der ikke at vente, og man var udsat for Pression fra Sømagternes Side. Da Karl XII en af de første Dage i August takket være Støtte fra en engelsk-hollandsk Flaade foretog sin Landgang paa Sjælland, maatte denne Begivenhed selvfølgelig i høj Grad styrke det danske Ønske om at faa de allerede

Fig. 76–77. Medailler, slaet i Hamborg til Minde om Tönning's Bombardement 1700.
Den kgl. Mønt- og Medaillesaml. fot.

med Gottorp og Lyneborg indledede Underhandlinger bragt til en heldig Afslutning. Ved forskellige Indrømmelser over for Lyneborg lykkedes det Danmark at drive en Kile ind mellem de allierede og uden alt for store Ofre at faa sluttet Freden i Travendal den 18. Aug. Stedet, hvor Freden sluttedes, var et Jagtslot, der tilhørte Hertug Johan Adolf af Pløn, og denne, Gottorps bitre Modstander, havde ogsaa været meget ivrig for, at Freden skulde blive taalelig for den danske Konge.

Som det udtaltes i Fredstraktaten, skyldtes de nuværende Stridigheder mellem Kongen og Gottorp i Hovedsagen Spørgsmaalet om Retten til at holde Tropper og bygge Fæstninger og var en Strid om Fortolkningen af Altona-Forliget. For at forebygge nye Tvistigheder herom fastslog nu Traktaten, at Gottorp havde fuld og hel Ret til at holde Hær, slutte Forbund og bygge Fæstninger, men at de to Parter var blevet enige om en Række nærmere Betingelser for Udøvelsen af denne Ret. Saaledes droges der bestemte Grænser for, paa hvilke Steder det var tilladt at bygge Fæstninger, og det fastsloges, at — bortset fra en helt evident Nødvendighed — maatte hverken Kronen eller Gottorp holde mere end 6000 Md. til Hest og Fods i Hertugdømmerne for ikke at vække „Ombrage“ (Mistillid) og Jalousi hos Modparten. Da Gottorps Omstændigheder ikke var saadanne, at det til Stadighed kunde underholde et saa stort Antal Tropper, skulde det staa det frit for, om det fandt det fornødent, at forlægge indtil 3000 Md., der tilhørte dets Venner og allierede i Tyskland og den nedersachsiske Kreds, til Hertug-

dømmerne. Endvidere maatte det fra fremmede Magter overtage Tropper indtil nævnte Antal af 6000, saafremt disse Tropper løstes fra deres hidtidige Ed og faktisk blev gottorpske, dog maatte det fra en enkelt Magt ikke overtage flere end 3000 Md. Ingen af Parterne maatte nægte Gennemmarch gennem sine Distrikter for den andens Tropper, naar der skete Anmodning om en saadan. — Hvad den fælles „Defension“ af Landene angik, hed det i Traktaten, at den skulde varetages i Fællesskab af begge Parter, naar Faren truede hele Landet, men havde den ene Part indladt sig paa et Foretagende, der ikke angik den anden eller var billiget af denne, havde denne ingen Pligt til at deltage deri. Ejheller maatte den paagældende i et saadant Tilfælde bemægtige sig en Del af Landets „Kollekter“ fremfor den anden.

Den her trufne Afgørelse betød paa det nærmeste en fuldstændig Opgivelse af, hvad man fra kongelig Side i den senere Tid havde tilstræbt over for Gottorp. Men det var ikke det eneste Punkt, hvor Danmark maatte give efter. Ved Freden bekræftedes ganske vist de gamle Unioner (1533 og 1623), bortset fra hvad der i disse stred mod Fredene 1658—60, men det udtaltes, at de kun maatte fortolkes efter deres bogstavelige Indhold, og at Stridigheder mellem de to regerende Hertuger skulde bilægges enten ved venskabelig Overenskomst eller ved Mægling af dertil valgte Magter. Eventuelle Stridigheder vilde altsaa fremtidig ikke kunne betragtes efter det danske Synspunkt som „domestikke“ Affærer. Om Fællesregeringen (Kommunionen) over Prælater, Ridderskab og „til en vis Grad over nogle Byer“ fastsattes, at den skulde fortsættes (Bestemmelsen om en mulig Deling af Prælater og Ridderskab skulde dog forblive i Kraft), men paa den udtrykkelige Betingelse, at ingen af Parterne — det være sig i Freds- eller Krigstid — tillod sig uden den andens Samtykke at udøve nogen som helst Rettigheder over disse fælles Stænder. Hvad de delte Amter og Byer angik, havde hver Part udelukkende den suveræne Magt over sin Del, og den anden maatte under intet som helst Paaskud (af Kommunion el. a.) blande sig heri. For yderligere at forebygge alle Stridigheder eller Paaskud til saadanne bestemte Traktaten, at hvad Regeringen i Hertugdømmerne angik, var Kongen og Gottorp aldeles ligestillet og lige berettiget. Den ene havde her intet Fortrin eller Prærogativ fremfor den anden.

Til Erstatning for al den Skade, som Stridighederne havde voldt Gottorp, lovede Kongen at betale en Sum af 260.000 Rdl. Mod Erlægelse af dette Beløb gav Hertugen Afkald paa alle yderligere Erstatningskrav. Der indrømmedes de hertugelige Undersaatter Fritagelse for den kongelige Told ved List, og Kongen lovede igen — som i Glückstadt-Forliget — at de hertugelige Distrikter, navnlig Byen Kiel, ikke, som det var sket, skulde blive tilføjet Overlast fra Fæstningen Frederiksort.

Øvrige Klagepunkter skulde afgøres ved en Forhandling i Hamborg mellem kongelige og hertugelige Raader i Løbet af 6 Uger efter Traktatens Ratifikation.

I Fredsslutningen og Amnestien indbefattedes Altona-Forligets Garanter og navnlig Sverige og Lyneborg. Det betød saaledes, at Danmark skilte sig fra sine Allierede Sachsen og Rusland i disses Angreb paa Sverige. Hertugen af Gottorp lovede derimod i en af de til Traktaten knyttede Separatartikler at formaa den svenske Konge til at indstille Fjendtlighederne paa Sjælland og føre sin Hær bort snarest muligt, naar blot Vejr og Vind ikke var kontrær. Karl XII gik, om end nølende, med til Freden, og i Begyndelsen af Septbr. forlod de sidste svenske Soldater Sjælland.

De Forhandlinger om øvrige Klagepunkter mellem Kongen og Gottorp, som i Freden var bestemt til at afsluttes i Løbet af 6 Uger, varede henved et Aar, og endda var det kun nogle af de vigtigste Punkter, der afgjordes ved Forliget i Hamborg den 12. Juli 1701. Alle andre Punkter — og baade fra kongelig og hertugelig Side var der fremsat en lang Række Besværinger — henskødes til senere Behandling og Afgørelse. Ved Forliget naaedes der Enighed om Erstatningssummens Betaling, og m. H. t. forskellige Kontributionsspørgsmaal gjorde man hinanden gensidige Indrømmelser. Gottorp tilbagegav Hertugen af Nordborg det okkuperede Gods Gudsgave paa Ærø og gav Afkald paa Krav paa Øen og dens 4 Godser, da det fra kongelig Side var blevet bevist, at Øen ved de gamle Arvedelinger havde hørt til den kongelige Andel og havde været et urgammelt Lensgods. Ligeledes gav Gottorp Afkald paa Halvdelen af de fælles Kontributioner af de i Landsmatriklen opførte Amter og Byer samt de 4 Godser paa Ærø, der hørte til de sønderborgske, plønske, nordborgske og lyksborgske Huse, da disse Besiddelser stammede fra den kongelige Andel. Adelsgods, der indehavdes af de nævnte Hertuger, og som stod opført i Landsmatriklen, skulde derimod forblive under fælles Jurisdiktion og Beskatning. Kongen gav paa sin Side Afkald paa de ham i Peræqvationsrecessen af 1663 (se S. 160) tillagte 103 Plove samt paa eventuelle Krav paa Halvdelen af Skatten af Land, der maatte blive inddæmmet til den gottorpske Andel (se S. 162).

Freden i Travendal blev Højdepunktet af Gottorps Magt og Selvstændighed, vundet i det snævrreste Samarbejde med Sverige. For Danmark maatte Freden føles som en stor Ydmygelse, noget i Retning af at man havde bøjet sig under „Hertugen af Gottorps Aag“. Men Frederik IV trøstede sig med, at „hvad der tabes ved Tidernes Ugunst, vil ved Guds Almagt engang i Tiden blive erstattet“. Foreløbig maatte Kongen dog lade Gottorp i rolig Besiddelse af dets vundne Magt, og

selv efter at Danmark i 1709 havde brudt Freden med Sverige og sluttet sig til sine gamle Allierede (Sachsen-Rusland), lod det Gottorp i Fred saa længe, indtil dette selv gav en eklatant Anledning til Brud.

Da Karl XII efter at have maattet forlade Sjælland vendte sig mod sine Fjender i Øst og Syd: Rusland og Sachsen-Polen, blev han paa sine Krigstog fulgt af Svogeren, Hertugen af Gottorp. At Hertugen, der allerede faldt i Slaget ved Klissow d. 19. Juli 1702, følte sig mere tiltrukket af Vaabenære end af fredelig Syssel med sit lille Hertugdømmes Administration, har man et ret mærkeligt Vidnesbyrd om i en Transaktion, foretaget en god Maanedes Tid før hans Død. Han besluttede sig nemlig da til en Bortforpagtning af hele sit Hertugdømme til en Oberstløjtnant Tilemann Andreas von Bergholtz, der ved Giftermaal var knyttet til den gottorpske Embedsfamilie Clausen (adlet v. Clausenheim). Hovedformaalet med Forpagtningskontrakten paa i alt 27 Artikler var at skaffe øgede Statsindtægter, og disse var der god Brug for bl. a. til den anselige Hærstyrke, som Gottorp nu uanfægtet af Danmark kunde holde. Den nye Guvernør opslog sit Hof i Slesvig By, og det siges, at han optraadte med Pomp og Pragt, til Stadighed fulgt af 12 polske Adelsmænd, medens hans Gemalinde havde 3 Frøkener til Opvartning. Der udkastedes et omfattende Reformprojekt af merkanaltilistisk Art, som det sikkert nok vilde have voldt store Vanskeligheder at have faaet omsat i Virkelighed. Imidlertid varede det nye Styres Herlighed kun nogle Sommerdage, til Efterretningen om Hertugens Fald var ankommet.

Ved Hertug Frederik IV.s Død var Sønnen, Karl Frederik, kun 2 Aar gammel, og der maatte indsættes en Formynderregering. Det ordnedes paa den Vis, at den unge Prins forblev i Stockholm under Moderens Opdragelse, medens Ledelsen af Hertugdømmernes Anliggender overdroges Gehejmeraadskollegiet, i Spidsen for hvilket den afdøde Hertugs Broder, Christian August (Fig. 78), stillede som Administrator. Da han imidlertid kun fik en enkelt Stemme i Kollegiet, laa den virkelige Magt hos Medlemmerne, navnlig hos Præsidenten, Magnus v. Wedderkop. Gehejmeraadets 4 andre Medlemmer var General Joh. Gabr. Banér, Kancellipræsident Frederik Rantzau, Kammerpræsident Georg Otto Heinrich, Friherre v. Schlitz, kaldet v. Görtz, og Wedderkops Svoger, den tidligere nævnte Friherre v. Königstein. Af disse 4 skulde Görtz (Fig. 79), der for Resten først blev Gehejmeraad kort efter Hertugens Død, komme til at spille langt den største politiske Rolle, og hans Navn skulde i Historien blive kendt som en af alle Tidens største Rænkesmede. Det var ham ganske umuligt at være ærlig, er det blevet sagt om ham. Almindelig bekendt er det, hvordan han i 1719 endte sit Liv paa Skafottet i Stockholm. — Wedderkop og Görtz var Karaktermod-

Fig. 78. Christian August, Administrator.
Ukendt Kunstner. Frederiksborg Mus. fot.

sætninger, og der skulde ogsaa snart begynde en Kamp mellem dem om Indflydelsen i Regeringen. Saa længe Enkehertuginde levede, fandt Wedderkop Støtte hos hende, men da hun i Decbr. 1708 afgik ved Døden, og Christian August blev Eneformynder, svandt Wedderkops Indflydelse. Han frygtede nu for sin personlige Sikkerhed og opholdt sig i sit Palæ i Hamborg, men et Aars Tid senere lykkedes det hans Modstandere at lokke ham til Gottorp, hvor man lod ham fængsle. Han førtes derefter til Fæstningen Tønning. Ogsaa hans Svoger, Königstein, havde man villet fængsle, men han undslap og gik i dansk Tjeneste. Efter at Wedderkop var uskadeliggjort, var Görtz den gottorpske Rege- rings ledende Mand. Han fik en god Støtte i den øverstkommanderende over den gottorpske Hær, Gerhard v. Dernath, der efter Wedderkops Fald optoges i Gehejmeraadet og sluttede sig nær til Görtz.

Selv om det ikke i Tiaaret efter Travendal-Freden kom til noget Brud mellem Kongen og Gottorp, var der dog fuldt op af Mellemværender og Strid, som krævede Underhandlinger og nye Forlig. Den skarpe Konflikt om Bispedømmet Lybæk, der afgjordes til Gottorps Fordel (Christian August blev 1705 Fyrstebiskop af Lybæk), skal ikke her om- tales. Derimod skal det nævnes, hvordan en tilsyneladende Bagatel i flere Aar hindrede Udøvelsen af Fællesregeringen (Udskrivning af Landret o. a.), nemlig den saakaldte Frakturstrid, Striden om, hvorvidt Kongens og Gottorps Navne i de fælles Udfærdigelsesdokumenter skulde trykkes med lige store Bogstaver, eller om Kongens som hidtil skulde nyde Æren af at være de største. Fra gottorpsk Side hævdedes det, at en Følge af Travendal-Fredens Bestemmelse om, at i Hertugdømmerne var Kongen og Gottorp ganske ligestillede, maatte det være, at Bogstaverne ogsaa var ens. Gottorp opgav dog til sidst sit Krav herom. Større reel Betydning havde det, at Gottorp atter (i 1707) virkede for Fællesregeringens Ophævelse. Navnlig synes Görtz at have været ivrig herfor, og urimeligt var det ikke, om han i Ophævelsen saa den naturlige Løsning paa de mange svævende Stridsspørgsmaal, som Fællesregeringen affødte. Som Udlænding kunde han heller ikke være bundet af de Traditioner, der herskede i det slesvig-holstenske Ridder- skab. Dette satte sig imidlertid afgjort imod Ophævelsen og sendte Deputationer til Kongen, til Stockholm og til Administratoren, og da Kongen ogsaa var en bestemt Modstander af Tanken, og Gottorp ikke fik Støtte fra fremmede Magter til Planen, maatte den opgives.

De mange Stridsspørgsmaal afgang, som sagt, rigeligt Stof til Under- handlinger og Forlig Aarene igennem. Var en nedsat Forhandlingskom- mission naaet til Enighed angaaende nogle Stridspunkter, og var denne Enighed blevet fastslaet gennem en Forhandlingstraktat, var der dog altid Stridspunkter nok tilbage til nye Kommissioner og nye Forlig. I

1709 sluttedes saaledes Rendsborg-Forliget (eller Altona-Forliget), 2 Aar senere Hamborg-Forliget og igen Aaret efter en forklarende Reces i Rendsborg. Rendsborg-Forliget er interessant ved dets hemmelige Artikler, der, som det senere hen i vor Fremstilling vil blive omtalt, er rettede imod Ridderskabets Ønske om Afholdelse af Landdage. Her var dog et Punkt, hvor de to Fyrster nok kunde enes. Forligene angaar i øvrigt en Række indre, ofte meget specielle Forhold angaaende Kontributioner, Told, Postvæsen, Jurisdiktionsforhold o. s. v. Saaledes gik det udførlige Hamborg-Forlig ud paa en klar Afgørelse af, hvorledes Jurisdiktionsforholdene skulde være for de Stænder, der i Henhold til Travendal-Freden var forblevet under Fællesregeringen.

Efter at Danmark i 1709 var genindtraadt i Kampen mod Sverige, maatte Gottorps politiske Stilling selvsagt blive meget vanskelig. Hvor dets Sympatier var, kunde ikke være skjult for nogen, og i Tønning laa ogsaa to svenske Batailloner, hvoraf den ene heller ikke hertelt var i Hertugens Ed. I Foraaret 1710 aflagde dog ogsaa den Ed til Hertugen. — Gottorp prøvede at bære Kappen paa begge Skuldre, og saa længe Skaane var Krigsskuepladsen, var dets Situation ikke saa udsat, men værre blev det, da Krigen forlagdes til Nordtyskland. Gottorp søgte at spille en Rolle som Mægler mellem Danmark og Sverige, og ved de Fredsfølere, som i Tiden efter det danske Nederlag i Skaane foretoges, anvendtes bl. a. den gottorpske Statsmand v. Dernath, der var velset i København. Noget Resultat af disse Fredsfølere kom der imidlertid ikke.

At man fra dansk Side havde god Grund til at se med Mistænksomhed paa de to svenske Batailloner i gottorpsk Tjeneste, viste sig i Sommeren 1711, da den ene Bataillon, uden at den danske Regering kunde hindre det, forlod Tønning og slap over til de svenske Besiddelser i Tyskland for her at forene sig med den svenske Hær. Noget Brud mellem Danmark og Gottorp fulgte dog ikke paa denne Begivenhed. Med Mistænksomhed maatte Danmark ligeledes se paa Styrkelsen af Tønnings Fæstningsværker, og glad kunde man heller ikke være for det Tilhold, som Kaperne havde paa den gottorpske Besiddelse Helgoland, hvorfra de stærkt generede den danske Skibsfart paa Elben.

Da den danske Hær den 20. Decbr. 1712 ved Gadebusch i Mecklenborg blev slaaet af Svenskerne under General Stenbock, gjorde Efterretningen herom et stærkt Indtryk paa det gottorpske Hof, og baade Administratoren, Görtz og Banér sendte Svenskerne varme Lykønskninger. Om disse kan man sige, at de for saa vidt var noget forhastede, som de beroede paa en fejl Vurdering af det danske Nederlags Betydning,

Fig. 79.
G. O. H. v. Gørtz.
Daler, slaaet 1719.
Den kgl. Mønt- og
Medaillesaml. fot.

og som de Begivenheder, der fulgte paa Kampen, skulde vise sig skæbnesvangre for det gottorpske Hertugdømmes Eksistens. Den svenske Hær rykkede paa Aarets sidste Dag ind i Holsten, hvad den svenske Guvernør i Sveriges tyske Besiddelser, General Vellingk, havde paalagt Stenbock og samtidig befalet ham at udsuge Landet og afbrænde den aabne By Altona. Det sidste skete hen i Janr. 1713, men misbilligedes af „hele den ærbare Verden“, og fra den Tid veg, som det er blevet sagt, Lykken fra Stenbocks Foretagender. Medens Russerne og Sachserne fra Mecklenborg langsomt fulgte efter Stenbock, gik den svenske Hær ved Frederiksstad over den tilfrosne Ejderstrøm og indtog en Stilling mellem Frederiksstad, Svavsted og Husum.

Stenbock havde, da han rykkede ind i Holsten, haft Planer om at fortsætte Marchen Nord paa og ligesom Karl X Gustav gaa over Fyn til Sjælland. Men Overvejelserne førte til, at Tanken om en videre Fremrykning i Jylland blev betragtet som for vovelig, bl. a. frygtede man Forplejningsvanskeligheder, da det var blevet meldt, at Landsbyerne mellem Flensborg og Haderslev stod tomme, idet Indbyggerne af Skræk for Svenskerne var flygtede fra Hus og Hjem. I Stedet besluttede den svenske Hærs Overledelse sig for at sætte sig fast i Ejdersted og her afvente Begivenhedernes Gang. Imidlertid var det for Stillingen i Ejdersted af største Betydning, at man kunde have den her liggende gottorpske Hovedfæstning Tønning at falde tilbage paa, og kort efter, at Stenbock var gaaet over Ejderen, var der mellem ham og Gottorp indledt Forhandlinger, i hvilke Svenskernes eventuelle Benyttelse af Tønning snart kom til at spille Hovedrollen. Fra Gottorps Side blev der indledt et Dobbeltspil, der, efter at det et Aars Tid senere var kommet for Dagen, fremkaldte det ikke uberettigede Spørgsmaal i et dansk Stridskrift, om der mon nogen Sinde ved tyrkiske og hedenske Hoffer var blevet udøvet grovere Intriger og blevet begaaet flere Falsknerier paa saa kort en Tid af 8 Dage, end det var sket af det gottorpske Hof.

Over for den danske Konge forsikrede baade Görtz og v. Dernath, at Gottorp vilde bevare den fuldkomne Neutralitet i Kampen. v. Dernath udtalte endda, at han satte sit Hoved i Pant paa, at ingen svensk Soldat skulde komme ind i Tønning, saafremt Danmark respekterede Gottorps Neutralitet. Men imedens forhandlede de to gottorpske Gehejmeraader Banér og Grev Heinrich Reventlow med Stenbock om, hvordan man bedst kunde overlade denne Fæstningen og dog samtidig redde Skinnet af ikke at have opgivet Neutraliteten. Til dette Brug forfærdigedes „nogle Brevskaber“, som man — for at bruge Udtrykket i et gottorpsk Stridskrift fra 1714 — fra dansk Side gjorde megen Staahej af („*gar viel Geschrey*“), da de senere blev fundne i Tønning ved dets Overgivelse. Til offentlig Anvendelse — for at vise Gottorps Overholdelse af Neu-

traliteten — var der en Anmodning fra Stenbock til Administratoren om at faa overladt Fæstningen, og denne Anmodning suppleredes med et Afslag fra Administratoren. Men samtidig sluttedes der mellem Stenbock og Regeringen paa Gottorp en hemmelig Traktat (underskrevet af Görtz, Reventlow og Banér), en Traktat, som man siden fra dansk Side lod trykke, for at dens Indhold kunde vurderes af „hele den honnerte og upartiske Verden“. Traktaten tillod Stenbock at søge Værn under Tønning's Kanoner, hvad der i en Særartikel udvidedes til, at han i Nødsfald maatte tage sin Tilflugt til selve Fæstningen. Da det imidlertid, udtalte Traktaten, kunde forudses, at Danmark, saafremt Stenbock søgte Værn under Tønning's Kanoner, vilde betragte dette som et Fredsbrud og søge at bemægtige sig de hertugelige Lande, lovede Sverige paa sin Side ikke at slutte Fred med Danmark, uden at Gottorp fuldstændig restitueredes og desuden som Skadeserstatning fik i det mindste Segeberg Amt og Grevskabet Pinneberg afstaaet af Danmark.

Men foruden disse „Brevskaber“ fabrikerede man for at faa Tønning's Kommandant, Oberst Zacharias Wolf, til, i Modsætning til de strenge offentlige Ordre til ham om ikke at aabne Fæstningen for fremmede, alligevel eventuelt at aabne den for Stenbock et falsk Brev fra den umyndige Hertug Karl Frederik. Brevet var dateret i Juli 1712, og det paalagdes Kommandanten under strenge Trusler at tillade Stenbock at søge Beskyttelse under Fæstningens Kanoner eller i denne selv. Med dette Brev rejste Gehejmraaderne Reventlow og Banér til Tønning og foreviste det for Kommandanten, men for at overbevise denne maatte de yderligere fremlægge et Brev fra Administratoren om, at Kommandanten skulde rette sig efter Gehejmraadernes Befaling, selv om denne stred mod tidligere Ordre fra ham.

Inden den forenede dansk-russisk-sachsiske Hær naaede at indeslutte Svenskerne i Ejdersted, var det lykkedes Stenbock at foretage en Del Udskrivninger i Hertugdømmerne, saaledes paalagdes der Flensborg en Brandskat paa hele 62.000 Rdl., hvoraf Stenbock og flere af hans Officerer tog 5000 Rdl. for deres egen Regning. Det kan her nævnes, at den flensborgske Købmand Frands Böckmann (Fig. 80) paa forskellig Maade var virksom for at bistaa den danske Hær mod Fjenden. Da Frederik IV den 28. Janr. kom til Flensborg for at begive sig videre til Hovedkvarteret i Rendsborg, blev han af Böckmann raadet til at rejse over Ekernførde, da fjendtlige mindre Styrker gjorde Egnen usikker, og det siges, at svenske Ryttere kom til Flensborg $\frac{1}{2}$ Time efter Kongens Bortrejse. Dagen efter opsøgte Böckmann Kongen i Rendsborg for at give Underretning om, at Svenskerne vistnok vilde benytte sig af Tønning's Fæstning. Da Kongen sagde, at Görtz og v. Dernath havde forsikret om Gottorps

Neutralitet, fortalte Böckmann, at han i Slesvig havde set, at de to nævnte lod deres Gods læsse paa Vogne for at transportere det bort.

Den danske Regering synes ogsaa forholdsvis kort efter Fabrikationen af det ovenomtalte hertugelige Brev at have faaet Nys om dette (uden at vide, at Brevet i sig selv var et Falsum). Helt uventet kunde det derfor ikke komme den, da Tønnings Kommandant midt i Febr. aabnede Portene for Svenskerne, der grundet paa deres vanskelige Stilling var tvungne til at søge Tilflugt i Fæstningen. Gottorp bedyrede ganske vist sin Uskyldighed i det skete og sin Forfærdelse herover, men Kongen fandt — og jo med Rette — at Gottorp nu havde „kastet Masken“ og vist sig som Danmarks Fjende. Et Par Dage senere besatte kongelige Tropper Gottorp Slot, Ekernførde og Kiel, de gottorpske Amter underlagdes Kongens Overhøjhed, og de tidligere Amtmænd afløstes af nye, som Kongen udnævnte. Saaledes blev D. Vibe Amtmand over Gottorp Amt. Den 13. Marts udstedtes et Okkupations-Patent om, at Kongen havde fundet sig foranlediget til at tage de fyrstelige Lande i Besiddelse, og at alle Kontributioner herefter skulde betales til Kongen. Samme Dag gaves der Ordre om, at Kirkebønnen i den fyrstelige Del af Slesvig ikke mere skulde bedes for Hertugen, men for Kongen og hans Hus. Administratoren protesterede kraftigt mod Okkupationen i et, en halv Snes Dage senere fra Hamborg udstedt Modpatent. Han forsikrede, at fra Krigens Begyndelse havde han i alt beflittet sig paa at iagttage streng Neutralitet, og at ingen skulde kunne bevise, at han havde overskredet Grænserne for en saadan. Den Forsikring har han jo daarligt kunnet udstede med frelst Samvittighed. Bedre Begrundelse havde han for sine Klager over, hvordan de fyrstelige Lande ødelagdes ved Skatter og Udskrivninger af Danmark og dets allierede, selv om man fra dansk Side gjorde meget for at standse de russiske og sachsiske Troppers Ekscesser. Administratoren forbød endelig alle gottorpske Embedsmænd og Under-saatter at betale det ringeste til Danmark og dets Forbundsfæller og udtalte sit faste Haab om en snarlig Restitution.

Trods Udstedelsen af disse Patenter havde der i samme Maaned været plejet livlige Underhandlinger mellem Gottorp og Kongen om en Udsoning. Initiativet til disse toges af Görtz, der, som Tingene nu stod, frygtede for Hertugdømmets Skæbne og derfor ved sine Forhandlinger med de allierede søgte at opnaa Gottorps Restitution mod, at han til Gengæld skulde tilvejebringe Stenbocks Kapitulation. Denne har han sikkert ment at kunne fremkalde uden Brud med Sverige, og Stenbocks Stilling var ogsaa alt andet end gunstig. Görtz boltrede sig i disse Forhandlinger som en Fisk i Vandet, og han opnaaede, at der den 30. Marts aftaltes en Overenskomst af nævnte Indhold. Den Del af den danske Regering, der var forblevet i København, var imidlertid

meget imod Gottorps Mæglerrolle, og Vigtigheden af denne blev mindre og mindre, eftersom man paa dansk Side blev klar over Svenskernes Villighed til Overgivelse. Man vilde derfor ikke mere føle sig bunden af Overenskomsten af 30. Marts og nægtede at forhandle yderligere med Gottorp.

Skønt Danmark saaledes gik bort fra de indgaaede Aftaler og ønskede at genoptage sin ved Tønnings Overgivelse til Svenskerne vel motiverede fjendtlige Politik mod Gottorp, blev dette dog ikke i Øjeblikket saa skæbnesvangert for Gottorp,

som man kunde have ventet. Danmarks Forbundsfæller vilde nemlig ikke gaa med til at erklære Gottorp for en fælles Fjende, og de øverstkommanderende ved den sachsisk-russiske Hjelpehær antog sig dets Sag imod Danmark. Derved lykkedes det foreløbig at redde Fæstningen Tønning for Gottorperne. I den Kapitulation, som Stenbock midt i Maj gik med til, indsattes der et Punkt om, at Kongen af Danmark ikke i indeværende Aar vilde bombardere Tønning, efter at den var rømmet af de svenske Tropper, og at disse ved deres Udmarch kunde sløjfe de Løbegrave og Batterier, som den danske Hær i dette Øjemed havde opkastet. Den 20. Maj begyndte den svenske Hærs Udmarch fra Tønning, og ved Hoyerswort modtoges General Stenbock af Kong Frederik IV sammen med danske og russiske Generaler. I den følgende Maaned forlod de sachsiske og russiske Hjelpetropper Landet, og har man fra dansk Side været glad for Hjælpen, har man sikkert ikke været mindre glad for nu at kunne slippe af med den. Den 21. Juni tog Kongen Ophold paa Gottorp Slot, som Administratorens derværende Børn maatte forlade.

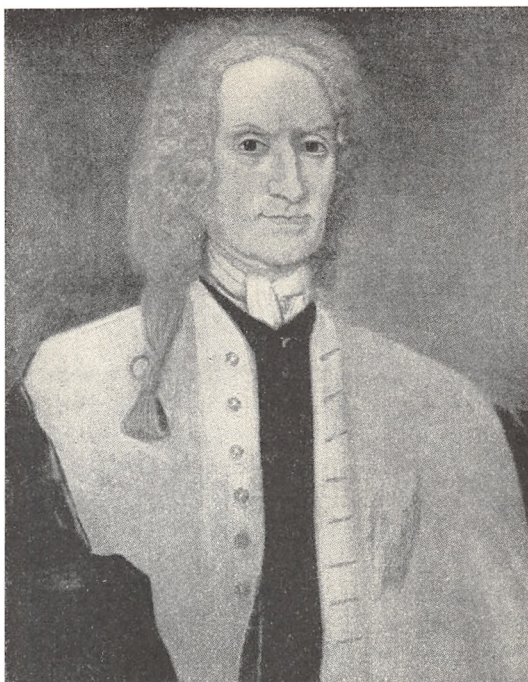

Fig. 80. Frands Böckmann.

Maleri af ukendt Kunstner paa Raadhuset i Flensborg.

Noget Bombardement af Tønning havde Frederik IV jo lovet foreløbig ikke at foretage, men Indeslutningen af Fæstningen hævedes ikke og skete efter de allieredes Bortmarch alene af danske Tropper. De hertugelige Lande forblev ligeledes besatte, og bortset fra Tønning raadede Gottorp nu kun over den lille Ø Helgoland, et godt Tilholdssted for Kaperskibe mod den danske Søfart. Den indre Styrelse kunde saaledes ikke lægge Beslag paa de gottorpske Statsmænds Kræfter, og disse viedes de nærliggende store Opgaver: at bevare Tønning for Gottorp og at bevirke Administratorens Restitution. For at opnaa disse Maal dreves der fra gottorpsk Side i Tiden efter Stenbocks Kapitulation en storstilet Udenrigspolitik eller Intrigespil, der slet ikke var ufarligt for Danmark. Hovedmanden for denne Politik var naturligvis Görtz, der ogsaa i Løbet af 1713 forhandlede med den danske Regering, og om hvem Poul Vendelbo Løvenørn i Efteraaret fremsatte den karakteristiske Udtalelse: „Lad mig vide den Giørtis Conduite hos Eder, og om han endnu som tilforn er privilegeret at bedrage os“. En anden gottorpsk Statsmand, der i denne Tid optraadte, var Henning Frederik Bassewitz (Fig. 81), der indtil den danske Okkupation af de gottorpske Lande var Amtmand over Husum Amt. Han forhandlede i Petersborg og virkede for Planen om et Ægteskab mellem den unge Hertug og Czarens Datter Anna Petrowna, et Ægteskab, der virkelig kom i Stand en halv Snes Aar senere. Foreløbig nægtede Czaren dog at indlade sig videre med Bassewitz, og det kom til Brud mellem denne og Görtz. Senere hen — efter Karl XII.s Død og Görtz' Fald — blev Bassewitz imidlertid den ledende Minister hos Hertug Karl Frederik.

Czarens Forbundstroskab over for Frederik IV nødte den Magt, der virksomst havde antaget sig Gottorps Sag imod Danmark, Preussen, til at opgive denne og svigte sine Løfter. Uegennyttigt var det nu ikke, at Preussen var gaaet i Brechen for Gottorp, idet det havde faaet den svenske Besiddelse Stettin stillet i Udsigt som Belønning. Det var en ikke ubegrundet Udtalelse, som den preussiske Konge ved en bestemt Lejlighed fremkom med, at Datidens politiske Grundsætninger ikke var andet end Bedrageri til Hobe, det gjaldt om, hvem der kunde bjærge sig med den største Fordel! Og Preussen fandt efterhaanden ud af, at det vilde faa denne ved Tilslutning til de allierede. — Gottorps Henvendelser til de andre Garantmagter førte til endnu mindre Resultater, da ingen af dem var ivrige for at skride ind mod Danmark for Alvor, selv om de nok rettede Henstillinger til det om Gottorps Restitution. Dette gjorde for Resten ogsaa Forbundsfællerne Sachsen-Polen, og selv Czaren anmodede om, at Kongen vilde tage varsomt paa Hertugen af Gottorp.

Særlig voldsomt gik man nu fra dansk Side heller ikke frem mod

Tønning, men Indeslutningen opretholdtes dog i alt væsentligt, og i Begyndelsen af Febr. 1714 lykkedes det at formaa Kommandanten, Zacharias Wolf, til Tønning's Overgivelse (Fig. 82—86). Sult og Sygdom havde hærget i Byen og blandt Soldaterne, og af Borgerne skal 7—800 være døde under Belejrningen. Ved Efterretningen om Tønning's Fald skrev en af de gottorpske Præster, Præsten i Emmelsbøl: „da sank desværre for os alle vort Mod og vort hidtil nærede Haab, thi nu var Fyrstendømmet Slesvig fuldstændig i Kongens Magt, og vi ventede os derfor herefter ikke meget godt“. Præsten tænker vel ved disse Udtalelser baade paa de kongelige Skattepaalæg, hvorover han allerede i 1713 bittert havde klaget, og paa, at Præsterne nu vilde blive nødsagede til at opgive deres hidtil hafte Øvrighed. — En Mand, som Tønning's Fald bragte Friheden, var Gottorps gamle tro Tjener, Magnus Wedderkop, Görtz' Modstander, der nu i 4—5 Aar havde siddet fængslet i Fæstningen og været afspærret fra Underretninger om Begivenhedernes Udvikling. Underligt maa det have været for ham, der saa haardnakket havde kæmpet for Gottorps Magt og Selvstændighed, nu pludselig at blive stillet over for dets Sammenbrud og at skylde den danske Konge sit Liv. Denne udnævnte i øvrigt den 77-aarige Mand til sin Gehejmeraad, men nogen politisk

Fig. 81. Henning Frederik Bassewitz.
Stik af ukendt Kunstner.

Rolle kom han ikke mere til at spille. Han opholdt sig sine sidste Aar i Hamborg og døde i Begyndelsen af 1721. Ved Tønnings Fald fik Danskerne fat paa, hvad Kommandanten kaldte „*das ganze Secret*“ (hele Hemmeligheden), d. v. s. Brevskaberne angaaende Aabningen af Fæstningen for Stenbock. Disse Brevskaber var man fra dansk Side ikke sen til at meddele til de fremmede Hoffer som Retfærdiggørelse for de mod Gottorp tagne Skridt, ligesom de ogsaa blev overgivne Offentligheden ved Tryk. Da man sidst paa Aaret kom i Besiddelse af Stenbocks Papirer og her fandt Originalen til Traktaten mellem ham og Administratoren, gik man over for denne frem paa samme Vis. — Efter Wolfs Kapitulation sløjfede Danskerne Fæstningen, og den skulde ikke senere genopstaa som saadan. I Aug. erobredes Gottorps sidste Besiddelse, Helgoland, ved et kortvarigt Bombardement, og der lagdes en lille dansk Besætning paa Øen. De gottorpske Lande var nu helt i Kongens Haand. Allerede i Efteraaret 1713 var der paa Gottorp blevet indrettet en Overret for at administrere Justitsen, saavel i den hidtil gottorpske som i den kongelige Del af Slesvig.

For Danmark blev det i de følgende Aar det afgørende Spørgsmaal, om det skulde lykkes det at hævde Erhvervelsen af de gottorpske Lande, først og fremmest af den gottorpske Del af Slesvig. I Løbet af 1715 opnaaedes det, at baade Preussen og Hannover sluttede sig til de allierede, idet begge Parter ønskede at komme i Besiddelse af nogle af de svenske Provinser i Tyskland — Preussen, som før nævnt, af Stettin med Omegn, Hannover af Stiftet Bremen, som Danmark i 1712 havde erobret. I Maj sluttedes der mellem Danmark og Preussen en Traktat, hvorefter Danmark garanterede Preussen det stettinske Omraade, medens sidstnævnte Magt til Gengæld garanterede Danmark Forpommern og det gottorpske Slesvig. Den følgende Maaned indgik Danmark Traktat med Hannover, hvis Kurfyrste Georg Ludvig før øvrigt sidst paa Aaret 1714 tillige var blevet Konge i England (Georg I). Danmark afstod ved denne Traktat sin Erobring: Stiftet Bremen til Hannover, der paa sin Side garanterede Danmark Besiddelsen af Sønderjylland samt lovede at betale Halvdelen af en eventuel Erstatning til Hertugen af Gottorp.

Det Offer, som Danmark ved Traktaten med Hannover bragte, viser, hvor magtpaaliggende det var det at sikre sig det gottorpske Slesvig. Det samme kommer tydeligt til Orde i de Drøftelser mellem Kongen og hans Raadgivere, der fandt Sted i de følgende Aar om, hvilke Fredsmaal man burde stille sig i den Kamp, som ved Karl XII.s Hjemkomst til Sverige atter var blusset kraftigt op. Saaledes hedder det i en Betænkning fra 1717, afgivet af Gehejmerraad I. G. Holstein og General Dewitz til Fordel for en Tilslutning til Kongen af England, at denne vilde tilsikre Danmark „ved den fyrstelige Del af Slesvig atter at forene

Fig. 82—86. Tre Medailler til Minde om Tønning's Belejring og Indtagelse 1714.

Den kgl. Mønt- og Medaille-samling fot.

alle danske Provinser, efter at de næsten i 200 Aar ikke havde været samlede. . . . Kongens Lande vilde da strække sig lige til Ejder, som indtil 7—800 Aar tilbage i Tiden havde været Danmarks faste Grænse, og man vilde da ved at eje Tønning have rykket sig en farlig Torn af Foden“.

Den danske Tilnærmelse til England-Hannover førte i Efteraaret 1719 til, at der mellem Frederik IV og Georg I sluttedes en Konvention, hvorved den danske Konge antog Georg I.s Mægling i Krigen med Sverige og gik med til en Vaabenstilstand. Til Gengæld garanterede Georg I som Konge af Storbritannien, saadan som han allerede tidligere havde gjort som Kurfyrste af Hannover, de danske Konger den fredelige Besiddelse af Hertugdømmet Slesvig imod alle eventuelle Angribere. Garantien skulde gælde for alle kommende Tider. Endvidere lovede han at arbejde hen paa, at Sverige ved den kommende Fred mellem det og Danmark sikrede dette, at det ikke nogen Sinde eller paa nogen Maade vilde forstyrre og besvære Danmark i dets Besiddelse af Slesvig. Ogsaa Frankrig optraadte som Mægler, og England søgte at faa dette til at yde samme Garanti som det selv. Ved Freden i Frederiksborg 3. Juli 1720 mellem Danmark og Sverige lovede sidstnævnte Magt aldrig, hverken direkte eller indirekte, at modsætte sig, hvad der ved de to mæglende Magter maatte blive bestemt om Slesvig „udi faveur af Danmark“, og aldeles ikke at give Hertugen af Gottorp nogen Bistand, som kunde forurolige eller fornærme Danmarks Konge i saadanne Bestemmelser.

Frederik IV havde selvfølgelig helst set, om Hertug Karl Frederik havde givet sit Minde til det gottorpske Slesvigs Afstaaelse, og der gjordes ogsaa Forsøg paa en Udsoning, men forgæves. Karl Frederik opretholdt sin Modstand mod Afstaaelsen. Saa meget vigtigere var det selvfølgelig for den danske Konge at faa de udlovede Garantier for Slesvigs Besiddelse fra England og Frankrig, og før disse var ankomne, vilde han derfor ikke ratificere Frederiksborg-Freden eller tilbagelevere Sverige de erobrede svenske Lande i Tyskland. Englands og Frankrigs Garantiakter for den danske Besiddelse af Slesvig udstedtes henholdsvis i Juli og August, men den franske Akt kom først til København i 2. Halvdel af Oktbr. Kort efter Modtagelsen ratificerede Kongen Freden, og det bestemtes, at Udleveringen af de erobrede svenske Lande skulde ske midt i den følgende Maaned. Paa samme Dag som Udleveringen skulde der desuden overalt i Monarkiet holdes en Takke- og Bededag, fordi det nu var kommet til en god og bestandig Fred med Sverige, selv om man kunde have ventet, at denne Fred i Betragtning af Krigens Langvarighed og Konjunkturernes Beskaffenhed havde været „endnu fordelagtigere for Os“ (d. v. s. den danske Konge).

De Henvendelser, som Frederik IV i den følgende Tid rettede til sine gamle Forbundsfæller Preussen og Rusland om ligeledes at garantere ham Besiddelsen af det gottorpske Slesvig, blev uden Resultat. Og skønt Hertug Karl Frederik, som nævnt, ikke godkendte Afstaaelsen, restituerede Frederik IV ham dog sidst paa Aaret 1720 i den hertugelige Del af Holsten, hvortil Kejseren ogsaa stærkt havde opfordret. Kongen betonedede dog samtidig, at han af al Magt vilde hævde Besiddelsen af, hvad han ved den nu sluttede Fred „paa en saa retfærdig Vis“ havde erhvervet.

4. INKORPORATIONEN OG ARVEHYLDINGEN I 1721.

Efter Freden med Sverige og efter Erhvervelsen af Englands og Frankrigs Garantier for Besiddelsen af det gottorpske Slesvig maatte Frederik IV og hans Raadgivere tage Standpunkt til det vigtige Spørgsmaal, i hvilket Forhold den erobrede Landsdel skulde staa til Kongens øvrige Lande. At Undersaatterne i det tidligere gottorpske Slesvig desuden maatte aflægge en Hyldingsed til deres nye Landsherre, var klart, men Formen for denne Ed maatte naturligvis ogsaa omhyggeligt overvejes.

Det kom i Vinteren 1720—21 til en lang Række Drøftelser af disse Spørgsmaal. I Spidsen for Tyske Kancelli, hvor Spørgsmaalene behandlede, stod som Oversekretær den danske Adelsmand Christian Sehested, og af Kancellisekretærene fik Justitsraaderne Franz von Hagen og Frederik Esmarch samt Kancelliraad Johan Markvard Esmarch med Behandlingen at gøre. Kancelliraad Esmarch var en Brodersøn af Justitsraaden. Familien stammede fra Landsbyen Esmark i Sottrup Sogn i Angel.

Kancelliet nøjedes ikke med den Sagkundskab, det selv raadede over, men det afkrævede Betænkninger om Spørgsmaalene hos tre Mænd, der unægtelig ogsaa maatte siges at have gode Forudsætninger for at udtale sig herom. Først hos den kongelige Historiograf Christoph Heinrich Amthor (Fig. 87), senere hos Gehejmerraad Thomas Balthasar von Jessen (Fig. 98), Præsident for den 1713 indrettede Overret paa Gottorp, samt hos den over 80 Aar gamle Christoph Gensch von Breitenau (Fig. 88), der under Christian V havde været meget anvendt i dansk diplomatisk Tjeneste, men nu levede som pensioneret Gehejmerraad i Lybæk. Han afæskedes dog stadig forskellige Betænkninger af Tyske Kancelli.

Amthors Betænkning afgaves den 21. Novbr. 1720, og Historiografen undskyldte sig i Begyndelsen med, at den var blevet leveret „i Forgaars“, hvis ikke den sørgelige Efterretning om „vor tapre Torden-

skjold“ havde gjort ham saa konfus, at han et Par Dage næsten ikke havde kunnet tænke paa andre Ting. Betænkningens 1. Punkt omhandlede Formen for den forestaaende Hylding, og Amthor betonedede Vigtigheden af en bindende Formulering af den Ed, som Undersaatterne saavel af adelig som borgerlig Stand skulde aflægge til „vor og deres nu suveræne Arvekonge og Eneherre“ og til dennes kongelige Arvinger og Descendenter. Den slesvigske Adel vilde nok, mente Amthor, forestille noget om sine Privilegier, men dog næppe falde paa at gøre Krav paa en Fortsættelse af Fællesskabet med den holstenske.

Det 2. Punkt i Amthors Betænkning drejede sig om Spørgsmaalet, hvorvidt der i Historien var Bevis for, at der fra Hertugdømmet Slesvig var blevet appelleret til Kongerigets Højesteret. Tanken om muligvis nu at indføre et saadant Forhold har altsaa været fremme. Amthor mente ikke, at man tidligere fra Slesvig havde kunnet appellere til Højesteret, og han tilraadede i hvert Fald foreløbig at lade den gamle Tilstand bestaa, at der ikke appelleredes til en Domstol uden for Slesvig. De slesvigske adelige vilde dog aldeles ikke, hævdede han, have nogen Grund til Klage, saafremt Kongen gik til at bestemme, at der i visse vigtige Processer kunde appelleres fra Slesvig til Højesteret. Han fremhævede kraftigt, hvordan Kongen ikke blot var suveræn, men ogsaa nu besad den gottorpske Del som et retmæssigt erobret Land, og at den skete Forandring fuldkommen havde ophævet „Tingenes gamle Udseende“ i de vigtigste Hovedpunkter. Og han advarede bestemt mod at give Ridderskabet nogle skriftlige Privilegier. Kongen burde alene give en almindelig Forsikring om sin Naade. Erholdt Ridderskabet nemlig noget skriftligt, vilde de, mente Amthor, let finde paa at lave en Rettighed ud af det, og det syntes ikke at stemme med en suveræn Monarks Karakter eller stred i hvert Fald mod politiske Hensyn. Det svarede til denne enevældige Tankegang, at Amthor foreslog i Slesvig at ombytte Titlen Landraad, der mindede om de gamle store Friheder og Prærogativer, med en Hoftitel som Konferensraad eller Etatsraad. Til Slut omtalte han Vigtigheden af at forbyde, at fremmed Ret trængte ind og brugtes ved Domstolene i Slesvig.

Medens Jessens Betænkning, der afgaves en Maanedes Tid efter Amthors, ikke synes at have haft større Betydning for de kommende Begivenheder, kom Breitenaus Betænkninger — han afgav den første 7. Janr. 1721 og efter Opfordring en ny i Begyndelsen af Febr. — til at spille en meget betydelig Rolle under Forhandlingerne om, hvordan den Ed, som Undersaatterne skulde aflægge, skulde formes, og om Indholdet af Patentet, der skulde indkalde til Hyldingen. Breitenaus udførlige Betænkninger — den første er saaledes paa i alt 30 Foliosider med en Efterskrift paa 6—7 Sider — behandlede ogsaa med en Klarhed

og Grundighed, som man kunde have ønsket hos mangen anden dansk Statsmand, de Spørgsmaal, der kunde komme til at foreligge ved den kommende Hylding. De er Frugten af moden Overvejelse af den højvigtige Sag og af alle dens Omstændigheder, og de bærer unægtelig intet som helst Præg af Alderdomssvækkelse.

Hvor interessante Breitenaus Betænkninger end er, kan dog kun nogle Punkter i dem omtales her. Udførligt kom han ind paa den Indvending mod Hyldingen, at den tidligere Fyrste i Forvejen burde have løst sine Undersaatter fra deres Ed til ham, men han hævdede, at saadant navnlig i det foreliggende Tilfælde slet ikke var fornødent. Han ventede

dog alligevel ikke, at alle de gejstlige, som han som Statsmand aabenbart betragtede som noget ukyndige i denne Verdens Ting, vilde føle sig beroligede og aflægge Eden. Fra Byerne ventede han derimod ingen Indvendinger og heller ikke fra Indbyggerne i Amter og Landskaber. Disse burde ved Hyldingen beværges lidt godt, da man ofte ved en ringe Ting kunde vinde den gemene Mands Hengivenhed.

Medens Amthor i et af sine Skrifter havde stemplet „Privilegiet“ fra 1326: at Slesvig ikke maatte inkorporeres i Danmarks Krone, som udsprunget af lutter Forræderi og Oprør, fandt Breitenau det aabenbart ikke værende betydningsløst. Men han udtalte, at saafremt Kongen undlod udtrykkelig at erklære, at han ved den forestaaende nye Hylding agtede at inkorporere Hertugdømmet i Kronen, maatte en eventuel Paaberaa-

Fig. 87. Christoph Heinrich Amthor.
Stik af Bernigeroth (1717).

belse af Privilegiet fra Prælater og Ridderskab falde væk. En anden Indvending, der kunde tænkes fremsat af Prælater og Ridderskab, var den, at det ved Hyldingen vilde blive skilt fra Fællesskabet med det holstenske Ridderskab, og at det her vilde henvise til Privilegiet af 1460, at Landene skulde forblive udelte tilsammen. Men hertil bemærkede Breitenau, at da Fyrsterne jo havde delt Amter og Byer, var der ingen Grund til, at der skulde bestaa et evigt Fællesskab for Prælater og Ridderskab. Een Herre var desuden bedre end to. Slesvig vilde fremtidig blive et sluttet Territorium, der mod Nord havde Kongeriget Danmark som en trofast Nabo, paa Siderne Østersøen og Vesterhavet og mod Syd eller mod Holsten en statelig Skillegrav, Ejderstrømmen, og Fæstningerne Rendsborg og Frederiksort.

Et Hovedpunkt i Breitenaus Betænkninger var Spørgsmaalet om, hvorvidt Slesvig burde inkorporeres i Kongeriget eller bestaa som et selvstændigt suverænt Hertugdømme. Inden Breitenau afgav sin første Betænkning, havde han selv i et Brev fremhævet, hvor vigtigt det var at vide, om det var Kongens Hensigt, saadan som mange mente, at inkorporere Slesvig i Kronen og fremtidig regere det ganske som andre Provinser af Kongeriget eller at beholde det under en særlig kongelig Arveregering som et særskilt Hertugdømme, hvad det havde været i nogle Hundrede Aar. Han var derefter blevet opfordret til at udtale sig om Spørgsmaalet: Inkorporation eller selvstændigt Hertugdømme, og i sin følgende Betænkning drøftede han indgaaende, hvilke Grunde der talte for og hvilke imod en Inkorporation.

Til Gunst for at inkorporere Hertugdømmet i Danmarks Krone og forene det med denne fandtes efter Breitenaus Opfattelse tre Grunde. Den første var, at Kongeloven (*lex regia*) krævede dette, idet Artikel 19 bestemte, at alt, hvad Kongen besad eller fremtidig erhvervede, skulde „uskiftet og udelt være og blive under een Danmarks og Norges Enevolds Arvekonge“. Den anden Grund var, at Slesvig i gammel Tid havde været „et Stykke af Danmark“, og at det altsaa kunde siges, at Kongen nu fik tilbage, hvad der tidligere havde været hans. Som sidste Grund anførtes en Besparelse i Regeringsomkostningerne.

Men talte tre Grunde for Inkorporationen, var der, fandt Breitenau, hele seks, det dobbelte Antal, imod den. Han dvælede her udførligt ved Privilegiet af 1326, og han mente ikke, at det kunde være afgørende, at Slesvig forhen havde været en Del af Danmark. Større Vægt vilde han heller ikke lægge paa Besparelserne i Regeringsomkostningerne, der næppe heller vilde blive saa betydelige. Medens det vilde være let at indrette Regeringsformen i Slesvig, saafremt det forblev som en særskilt Provins, vilde der rejse sig mangfoldige Vanskeligheder og opstaa talrige Klager, skulde Slesvigs Forhold indrettes ganske som i Danmark.

Og endelig fremhævede Breitenau som en meget vigtig Grund mod Indlemmelsen i Kronen, at ifølge Kongeloven kunde Kongen ikke disponere over noget af sine Lande til Fordel for en yngre Søn eller en Søn af andet Ægteskab. Men beholdt han Slesvig som et selvstændigt Hertugdømme, vilde han frit kunne disponere over dette.

De Breitenauske Grunde imod Inkorporationen formaaede dog ikke at overbevise Kongen. Der foreligger fra dennes Haand en Række egenhændige Notitser om Arvehyldingen, og Frederik IV tog klart Standpunkt for Slesvigs Indlemmelse i Kronen. Han var, skrev han, „*Platter dinget*“ for de tre Grunde, som Breitenau anførte for Inkorporationen, og han kunde aldeles ikke finde, at Breitenaus seks følgende Grunde opvejede de tre. Men da Sagen var af Vigtighed, behøvede man, mente han, ikke straks at forandre Forholdene, men kunde gøre det „*peu a peu*“ og foreløbig lade Overretten paa Gottorp fortsætte i Stedet for en Regering. — I Punkt 1 af Notitserne havde Frederik IV stærkt betonet, at det ved Arvehyldingen særlig kom an paa, at alle Stænder edelig forpligtede sig selv og deres Efterkommere over for Kongen og hans Arvesuccessorer.

Efter at de sagkyndiges Betænkninger var indhentede, afgav Kancelli-assessorerne Hagen og Fr. Esmarch selv en længere Betænkning i Foraaet 1721. I alt væsentligt sluttede de sig til Breitenaus Opfattelser. Af Breitenau var der blevet indsendt Udkast til Hyldingsed og til et Patent om Hyldingen, og ogsaa Assessorerne fremlagde i deres Betænkning saadanne Udkast. I ingen af disse stod der noget om, at Slesvig inkorporeredes

Fig. 88. Christoph Gensch von Breitenau.
Maleri paa Deutsch Nienhof af ukendt Kunstner.

i Kronen, men det nævntes kun, at Kongen vilde forene den fyrstelige Del af Slesvig med den kongelige Del. Imidlertid trak det ud med de endelige Afgørelser, og Kongen havde paa denne Tid ogsaa andre vigtige Ting at være optaget af. Den 15. Marts døde Dronning Louise, og allerede den 4. April lod Frederik IV sig vie til Grevinde Anna Sophie Reventlow.

Først i Sommerens Løb skred man til de endelige Forberedelser til Hyl-lingen, og der udarbejdedes nu af Kancelliraad Johan Markvard Es-march to nye Udkast til Ed og Patent, Udkast, der indeholdt Ordene om at inkorporere Slesvig, hvilke maa antages at være komne ind som Udtryk for Kongens Standpunkt. Disse Udkast blev derefter gennem-sete og rettede af Oversekretær Sehested, og herved blev det, men dog navnlig i Edsformularen, klart udtrykt, at Slesvig indlemmedes i Kronen. I Edsformularen udtaltes, at Kongen ved det udstedte Patent havde fundet for godt at forene den fyrstelige Andel af Slesvig med den konge-lige og for stedse igen at inkorporere den i Kronen som et gammelt ved Tidernes Ugunst afrevet Stykke („*Dero Chrono als ein alles injuria temporum abgerissenes Stück auf ewig wieder zu incorporiren*“). Ved Eden forpligtede man sig til for sig selv og Efterkommere at erkende Kongen for sin eneste suveræne Landsherre og at være ham og hans Arvesuccessorer i Rege-ringen efter Kongelovens Lydende („*secundum tenorem Legis Regiæ*“) tro, huld og lydlig.

Patentet, der udstedtes paa Gottorp den 22. Aug., indeholdt i dets Begyndelse en Omtale af, hvor troløst Hertugen af Gottorp havde opført sig mod Kongen, hvordan han havde overladt Kongens Fjender Fæst-ningen Tønning og sluttet Traktater med Fjenden om en eventuel Deling af Kongens Lande. Derfor var Kongen blevet ført til atter at tage den gottorpske Del af Slesvig i Besiddelse som et i besværlige Tider paa uret-mæssig Vis fra Danmarks Krone afrevet Pertinens („*ein in beschwerlichen Zeiten unrechtmässiger Weise von der Cronne Dännemarck abgerissenes Pertinens*“). Derefter omtaltes, at Kongen ved Freden med Sverige og Englands og Frankrigs Garantier havde opnaaet for sig og sine kongelige Arvesucce-sorer i Regeringen den evige og rolige Besiddelse af hele Hertugdømmet Slesvig, hvorfor han havde besluttet at forene den fyrstelige Andel med den kongelige og inkorporere den („*selbigen Antheil mit dem Unserigen zu vereinigen und zu incorporiren*“) og at kræve Arvehyldingseden af samtlige Stænder. Prælater, Ridderskab, Besidderne af adelige Godser samt Prov-sterne havde at indfinde sig den 4. Septbr. paa Gottorp Slot for at aflægge Troskabseden til Kongen, medens de øvrige gejstlige og verdslige Em-bedsmænd, Magistraterne og de menige Indbyggere skulde aflægge Eden paa de Tider og Steder, som de dertil forordnede kongelige Kommis-særer bestemte. Patentet udtalte, at man kunde vente sig al kongelig

Naade, Beskyttelse og Retfærdighed. Denne almindelige Forsikring stemte overens med Amthors Forslag i hans Betænkning, og den var i sidste Øjeblik blevet sat ind i Stedet for en Udtalelse om, at de gamle Fri- og Rettigheder konfirmeredes.

Om Patentets Udtryk, at Kongen havde besluttet at forene den gottorpske Andel med den kongelige og inkorporere den, har der i det sidste Hundredaar hersket megen Strid mellem Danske og Tyske. Fra slesvig-holstensk Side har man søgt at gøre den Opfattelse gældende, at Udtrykkene maa forstaaes paa den Vis, at Kongen forenede den gottorpske Andel med den kongelige og inkorporerede den i denne, en i og for sig ret spidsfindig Fortolkning, der imidlertid har faaet Tilslutning hos flere danske Historikere. Men da baade Patentets Indledning og Edsformularen taler om en Inkorporation i Kronen, og da Kongen havde taget Standpunkt for en saadan, er det dog mest nærliggende at tyde Udtrykkene i Overensstemmelse hermed.

Patentet udstedtes som nævnt fra Gottorp Slot. Hertil var Kongen og Dronningen ankomne den 19. Aug., og allerede tidligere havde mange af Rigets højeste Embedsmænd og adskillige af Kancelliernes Personale indfundet sig her. Blandt andre var der Gehejmeraaderne Chr. Sehested, Vibe og I. G. Holstein, Etatsraad Hagen og de to Esmarcher. En Uges Tid før Hyldingen ankom ogsaa Kronprinsen sammen med sin Brud, Sophie Magdalene, med hvem han i Maanedens Begyndelse havde holdt Bryllup i Sachsen. Kronprinsens og Kronprinsessens højtidelige Indtog i Slesvig fandt Sted den 28. Aug. Kongen, Dronningen og Prinsesse Charlotte Amalie drog dem i Møde en halv Mils Vej paa den anden Side Gottorp, ved Skansen, til en Høj, hvorpaa der var rejst et Telt. De havde et stort Følge med af de fornemste Ministre og af adelige — ca. 40 prægtigt udstyrede Karosser og de fleste adelige til Hest. Ved Kronprinsens og Kronprinsessens Ankomst førte Kongen og Dronningen Kronprinsessen, Charlotte Amalie Kronprinsen ind i Teltet. Herpaa begav Kongen, Dronningen og Prinsesse Charlotte Amalie sig i Forvejen til Slottet for at modtage de ankommende ved den store Slotstrappe, og imedens serveredes der Kaffe i Teltet, hvorefter den pompøse Procession satte sig i Bevægelse: Forrest en Eskadron Kavaleri med Pauker og Trompeter, derpaa kostbart klædte Kavalerer af den danske og holstenske Adel, saa Karrosserne, hver forspændt med 6 Heste, saa 10 kongelige Vogne — i den ene af disse Kronprinsen og Kronprinsessen — og endelig afsluttedes Processionen af en Eskadron Kavaleri. Efter Modtagelsen ved Slotstrappen, hvor Kanonerne paa Gottorps Volde saluterede, var der Taffel paa Slottet og om Aftenen Bal. Det vordende danske Kongepars højtidelige Indtog paa Gottorp Slot, den gamle Resi-

dens for det nu fra Slesvig fordrevne fjendtlige Fyrstehus, dannede en baade naturlig og værdig Indledning til Arvehyldingen.

En Uge efter Indtoget, den 4. Septbr., skete Arvehyldingen af Prælater, Ridderskab og Provster paa Gottorp Slot (Fig. 89). Den foregaaende Dag havde Hertugerne Christian August af Augustenburg og Philip Ernst af Lyksborg hjemme i deres Huse underskrevet Troskabsederne, idet Sehested af Kongen var bleven sendt til dem i dette Ærinde. Om Morgenen den 4. samledes Prælater og Ridderskab i et af Slottets Gemakker, dog bortset fra Statholderen Grev Ahlefeldt, der særskilt og som den første førtes til Kirkegemakket, hvor hele det kongelige Konseil opholdt sig, for her at aflægge Eden. Derefter førtes Adelen ind, og Storkansleren, Grev U. A. Holstein, tilkendegav dem Kongens Vilje og oplæste Patentet, Fuldmagten for de kongelige Kommissærer samt Edsformularen. Paa Ridderskabets Vegne svarede Provsten for St. Johannesklosteret i Slesvig, Grev Ditlev Reventlow, at da de nu havde erfaret Kongens Vilje og var overtydet om, at de kunde vente al kgl. Naade, Kærlighed og Retfærdighed, var de rede til ikke blot at vove Gods og Blod for Kongen og erkende ham for hele Hertugdømmets eneste suveræne Landsherre, men ogsaa til Bekræftelse herpaa med trofaste Hjerter at underskrive den forelagte Ed. Efter denne Tale foregik Underskrivelsen af Edsformularen, hvorpaa Ridderskabet førtes til Kongens Gemak, hvor Kongen sad paa en ophøjet Trone under en Himmel af rød Damask med gyldne Galoner (Fig. 90). Til Stede var desuden den kongelige Familie og de lige nævnte Hertuger af Augustenburg og Lyksborg. Her modtoges Adelen til Haandkys af Kongen, hvorefter de aflagde deres Reverens for Kronprinsen. Kongen forsikrede Prælater og Ridderskab om sin Naade og udtalte, at det vel var ham kært, at de havde hyldet ham, men endnu mere, at de havde gjort det med saa godt og villigt Sind. Om deres forud til Konseilet overrakte Memorial udtalte Kongen, at han snarest vilde lade sig den referere og saa vidt muligt give et gunstigt Svar.

Efter Adelens Edsaflæggelse blev Provsterne fra de tre gottorpske Provstier, Chr. Gottl. Koch fra Aabenraa, Samuel Reimarus fra Tønder og Kraft fra Husum, stævnet til den kongelige „Raadstue“, hvor Konseilet og Generalsuperintendenten var samlet. Her viste den første svage Modstand mod Edsaflæggelsen sig og altsaa, som ogsaa af Breitenau formodet, fra Gejstlighedens Side. Medens Reimarus og Kraft uden videre underskrev, gjorde Koch Vanskeligheder og vilde helst slippe herfor. Han fik da tilstaaet en Betænkningstid af 6 Uger, og lige efter Udløbet af disse — den 17. Oktbr. — underskrev saa ogsaa han Edsformularen.

Breitenau havde jo foreslaaet at beværte den gemene Mand lidt godt,

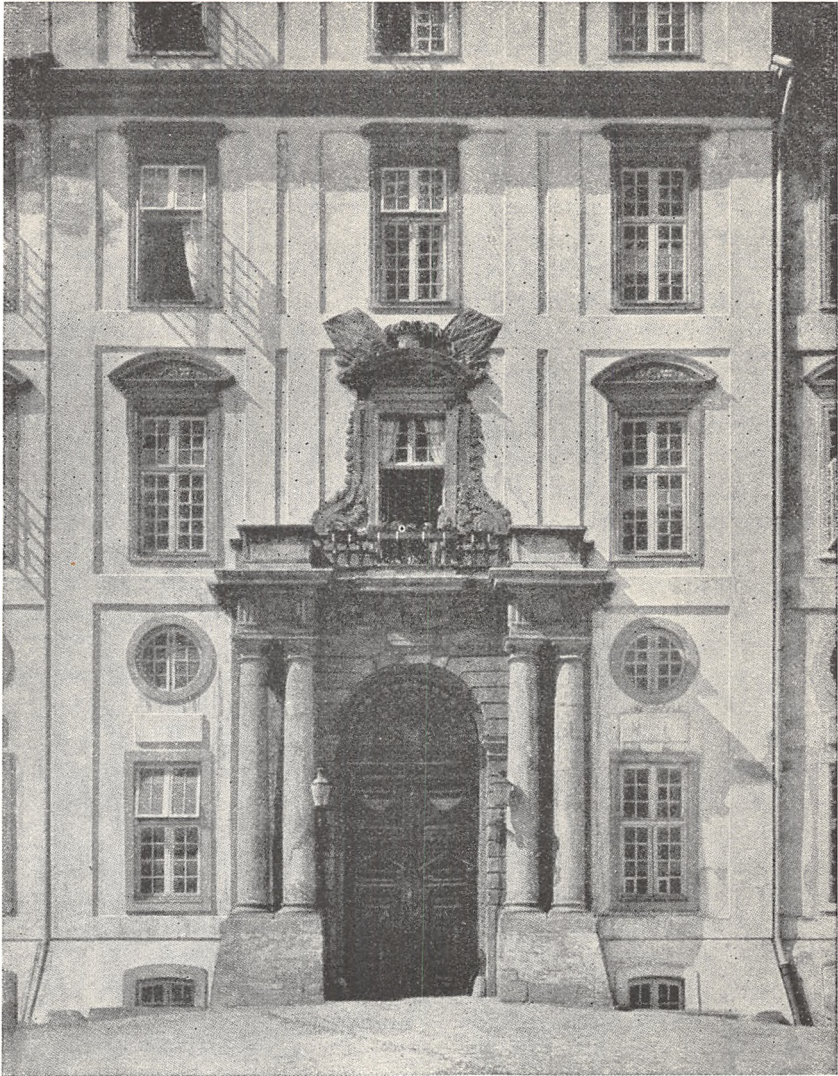

Fig. 89. Indgangsportalen til Gottorp Slot, stammende fra de store Ombygningsarbejder 1678–1703 efter Udkast af Landbygmester Böhme. Fotografi.

og paa Hyldingsdagen blev der ogsaa i Slesvig sat en stegt Okse og Vin frem for Folket. At de fornemme — Ridderskabet — beværtedes godt, maatte vel anses for en Selvfølge. Det skete om Middagen efter Edsaflæggelsen dels ved Kongens eget Bord og dels ved Hofmarskallens. — Dagen efter Hyldingen forlod de kongelige Herskaber Slesvig for bl. a. at foretage et Besøg hos Grev Rantzau paa hans Slot Drage i Holsten. Den 11. var de atter i Slesvig, hvor de omkringliggende Regimenter mønstredes, og den 17. drog de, medens Kanonerne saluterede, nordpaa gennem Flensborg og til Kolding, videre gennem Fyn og til København.

Før Frederik IV forlod Hertugdømmet, havde Hyldingen af Præster, Byer og menige Indbyggere i den gottorpske Del af det allerede fundet Sted, bortset fra Femern. Den 6. Septbr. foregik Hyldingen paa Gottorp Amtshus, den 9. paa Husum Slot, den 12. paa Tønder Slot og den 15. paa Amtshuset i Aabenraa. For Femerns Vedkommende skete Hyldingen først den 30. Septbr. og foregik her i Petersdorff i Havestuen i Kæmmerer Ryds Hus. Ved Hyldingen fik først Gejstligheden (Præster, Skolelærere, Degne og Organister) Foretræde, derefter de verdslige. Ved de gejstliges Edsaflæggelse var Generalsuperintendent Thomas Clausen til Stede sammen med den kongelige Kommissær, den respektive Amtmand. Ceremonien indleddes af denne sidste med en Tale, hvorefter Patent, Fuldmagt og Edsformular blev læst op. Efter Edsaflæggelsen meldte de gejstlige sig hos Generalsuperintendenten, der for øvrigt ogsaa holdt Tale, indskreves i dennes Protokol og modtog Formularen til den nye Kirkebøn, i hvilken det paabødes at bede for Arvekongen og Dronningen, Kronprinsen og Kronprinsessen samt de kongelige Arveprinsesser. Ogsaa for de verdslige holdt Kommissæren sin Tale, noget forkortet eller ændret.

Ved deres Omtale af den skete Begivenhed var der et Par Hovedpunkter, som baade Kommissæren og Generalsuperintendenten stærkt dvælede ved, Punkter, som ogsaa Breitenau i sin Betænkning havde anbefalet at lægge Vægten paa. Det ene var den Lydighed, som Undersaatterne skyldte Øvrigheden, og at det, som Thomas Clausen udtalte, var Gud, der afsatte og indsatte Fyrster, og som havde Magt til at give Kongeriger og Fyrstendømmer til, hvem han vilde. Det andet Punkt var den af Breitenau betonedede Fordel ved at have een Herre i Stedet for to, at hele Hertugdømmet atter var samlet, Spliden og Uroen forbi, og at Naboer, Venner og Frænder ikke længere skulde kunne beordres til at forfølge hverandre. Undersaatterne, sagde Clausen, skulde nu med fuld Tillid broderlig kunne række hinanden Haanden; de havde samme Gud i Himmelen, samme Tro i Hjertet og samme Herre og Konge paa Jorden. Endda en saa fortræffelig og uforlignelig Konge som Frederik IV! Kunde Dagen da være andet end en Glædesdag!

Fig. 90. Hyldingen paa Gottorp 1721.
Detail fra Hyldingsbægeret (se Bilag). Rosenborg Mus. fot.

At det, der foregik, var Sønderjyllands Indlemmelse i den danske Krone, betonedes kraftigt i et Par af de kongelige Kommissærers Taler. Saaledes af Gehejmerraad I. G. Holstein i dennes Tale paa Tønder Slot. Ved Freden, udtalte han, havde Kongen med Garanti af Europas største Potentater sikret sig hele Hertugdømmet for evig for sig og sine Efterfølgere og saaledes endelig igen bragt de to blaa Løver — der menes jo Løverne i Slesvigs Vaaben — til endrægtig Gang efter saa lang Adskillelse. Gud havde forbeholdt Frederik IV dette store Værk, Hertugdømmets Genforening med Danmarks Krone, efter at Tidsomstændighederne ikke havde tilladt den store nordiske Semiramis, Dronning Margrete, at tage fat paa det, og det heller ikke var lykkedes de to berømte Stamfædre for den nu regerende kongelige Linie (d. v. s. Christiern I og Frederik I) at knytte Slesvig til deres Efterkommere uopløseligt til den kongelige Linie. Først nu med Frederik IV.s Regering indtraf den lykkelige Genforening af denne herlige Gren med dens Stamme. — Om denne Genforening talte ogsaa Gehejmerraad Königstein i sin Tale paa Aabenraa Amtshus: dette Klenodie, der i forrige besværlige Tider var revet væk fra Kongeriget Danmark, var nu atter blevet indlemmet i denne Krone.

Til Edsaftæggeslerne paa de nævnte Steder knyttede der sig ligesom ved Hyldingen paa Gottorp den 4. et Traktement saavel for de fornemmere som for den gemene Mand. Paa Tønder Slot samledes saaledes

120 af de fornemmere til Taffet hos Gehejmerraad Holstein, medens omkr. 450 beværtedes i Vinkælderen i Byen. Ved Hyldingen i Husum synes det at være gaaet særligt højtideligt til. Straks efter, at den var tilendebragt, hejstes der paa det største Slotstaarn en stærkt forgyldt Taarnfane, hvorpaa Kongens Navnetræk fandtes samt foroven Fama, og der afgaves en tredobbelt Salve af paraderende Dragoner og blæstes i Trompeter. — I Forbindelse hermed skal nævnes, at der efter Hyldingen udgik Ordre til, at det fyrstelige Vaaben, der maatte være op-hængt eller indhugget paa offentlige Bygninger, skulde erstattes af Kongens Vaaben.

Hyldingen foregik saa godt som overalt uden ringeste Mislyd, og næsten alle aflagde, som det synes uden nogen Slags Betænkeligheder, Eden til den danske Konge som deres fremtidige eneste suveræne Herre. Indbyggerne i de gottorpske Landsdele havde jo ogsaa haft Aarene fra 1713 til at vænne sig til den Tilstand, som nu fastsloges som den endelige. Ganske enkelte Præster viste Betænkeligheder, saadan som det er nævnt om Provst Koch i Aabenraa, men saa vidt ses faldt de alle til Føje efter kortere eller længere Betænkningstid og underskrev, stillet over for Alternativet Afskedigelse, Edsformularen. Helt rørende er det at læse om den gamle Præst Johan Horn til St. Peter i Ejdersted, der udtalte, at han hjertelig gerne saa sig forskaanet for Edsaflæggelsen. Han stod allerede med den ene Fod i Graven, og saadanne edelige Forpligtelser plejede sædvanlig at medføre nogle Skrupler og Tvivl i Samvittigheden. Krævedes det, vilde han dog gøre sin Pligt, og han maatte ogsaa aflægge Eden. — Paa Nordstrand vilde man først ikke underskrive Edsformularen, men kun yde Eden til Kongen personlig. De blev derfor idømt en større Pengebøde og kom saa hurtigt paa andre Tanker og underskrev. Der blev i det hele fra dansk Side vist en meget bestemt Holdning m. H. t. at kræve Eden aflagt.

Til Slesvigs Genforening med Danmark knyttede sig ikke blot, som nævnt, Ombytningen paa offentlige Bygninger af det gottorpske Vaaben med det kongelige, men ogsaa en Forandring i selve Rigsvaabenet (Fig. 91—92). Det slesvigske Vaaben — de to Løver, der var blevet bragt til endrægtig Gang — flyttedes fra Midtskjoldet, hvor det havde staaet sammen med det holstenske, til Hovedskjoldet, jævnsides med Danmarks og Norges Vaabener samt Vaabenmærkerne for Titlen „de Goters og Venders“. Det saaledes ændrede Vaaben forekom i det Kongesegl, hvormed Patentet af 22. Aug. var forsynet.

Knap et Par Uger efter den sidste Hyldingsakt — Hyldingen i Petersdorff, hvor den kgl. Kommissær havde talt over Ordsproget: *Finis coronat opus, Ende gut, alles gut* — fejrede Frederik IV sin halvtreds Aars Fødselsdag. Det var i denne Anledning, at det Guldbæger skænkedes ham

Ejderbægeret og Hyldingsbægeret (1721).
Rosenborg. Fotograf.

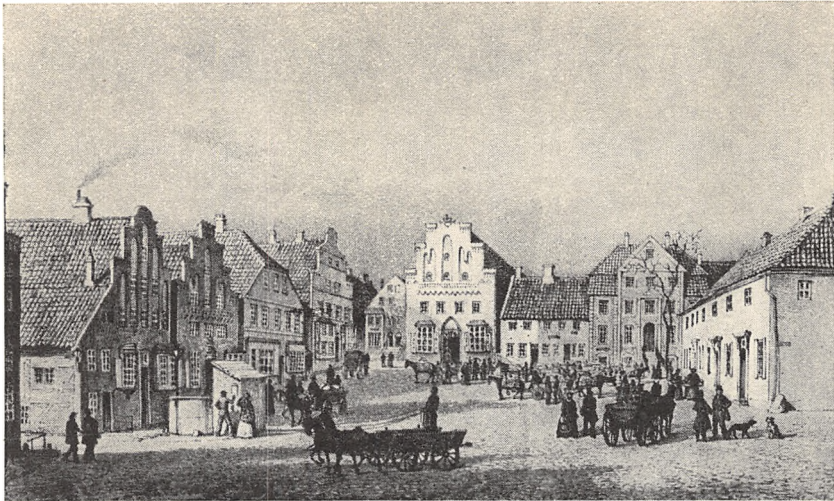

Fig. 91—92. Frederik IV.s Laksegl før og efter Inkorporationen 1721.

I Seglet t. v. ses de slesvigske Lover i Midterskjoldets øverste venstre Felt, i Seglet t. h. derimod i Hovedskjoldets nederste venstre Felt. Seglene er 2—3 Gange forstørrede. (Rigsarkivet fot.).

af Dronning Anna Sophia, det Guldbæger, der med Grund kaldes „det slesvigske Bæger“, og som forherligede Erhvervelsen af det gottorpske Slesvig og Arvehyldingen. Paa den ene Side ses Kongens Billede, og paa den modsatte Side fremstilles han siddende paa en Trone, foran hvilken tre Mænd knæler. Scenen forklares ved Indskriften „Stænderne i Fyrstend. Schlesvig hylde Kong Friderich 4. 1721 d. 4. Sept.“. Det er Arvehyldingen paa Gottorp Slot, vi her har for Øje. Paa samme Side af Bægeret staar der forneden det mindeværdige Vers:

„At anden halve Part
 Af Schlesvig Danmarks bleev
 Den fjerde Friderich
 Med Fliid igiennem dreev.“

ANDET AFSNIT. INDRE FORHOLD I TIDSRUMMET 1660—1721.

1. FÆLLESREGERINGEN. LANDDAGENE OG DERES OPHØR. RIDDESKABETS PRIVILEGIER.

Vi har i det foregaaende Afsnit vist, hvorledes der gentagne Gange (se S. 160, 187 og 202) fra gottorpsk Side fremsattes Ønsker om Afskaffelse af den Fællesregering, som Kongen og Hertugen udøvede over de fælles Stænder: Prælater og Ridderskab samt de landdagsberetigede Byer. Fællesregeringens Ophævelse vilde baade have sat Kronen paa Værket i Gottorps Selvstændighedsbestræbelser og fjernet mange Anledninger til Strid mellem de to „samregerende“ Fyrster. Men Gottorp fik, som vi har set, ikke sine Ønsker opfyldte. Det slesvig-holstenske Ridderskab var naturligt nok stærkt stemt imod Ophævelsen, og det samme var man som Regel fra kongelig Side, hvor man i Fællesskabet saa et Middel til dog i nogen Grad at lægge Baand paa de gottorpske Uafhængighedslyster.

Imidlertid maatte den skildrede Kamp mellem Kongehuset og Gottorp naturligvis lægge store Vanskeligheder i Vejen for Fællesregerin-

Fig. 93. Søndertorv i Flensborg. Lit. efter Tegning af Aug. Barlach (1854).

Fig. 94. Fyrsternes Titel i Patent af 21. Decbr. 1703 om Indkaldelse af en Landret. Da Navnene var sat med lige store Typer, kom Patentet paa Grund af Frakturstriden ikke til Udfærdigelse. Facsimile. C. $\frac{1}{3}$ St.

Fig. 95. Fyrsternes Titel i Patent af 24. Marts 1711 om Udskrivning af en ekstraordinær Skat. Kongens Navn er sat med større Typer end Hertugens. Patentet er udstedt efter Frakturstridens Bilæggelse. Facsimile. C. $\frac{1}{3}$ St.

gens Udøvelse. I Aarevis var Hertug Christian Albrecht i 1670'erne og 80'erne fordrevet fra sit Land, omkr. 1700 var der ligefrem Krig mellem Kongen og Hertugen, og fra 1713 var det gottorpske Slesvig okkuperet. Men selv bortset fra disse Perioder af aabent Brud mellem de to Fyrster var der Tidsrum, hvor de indbyrdes Stridigheder var stærke nok til afgørende at lamme Fællesregeringen. Dette er allerede i det foregaaende antydet (se S. 187 og 202) m. H. t. Adelens retslige Forum, Landretten, hvis Udskrivning skete af de to Fyrster i Fællesskab. Da der i Efteraaret 1701 udgik et fælles Patent om Afholdelse af en Landret i Flensborg, konstateredes det saaledes, at der ingen Landret havde været holdt siden Aaret 1695, da den holdtes i Slesvig. Og paa det trykte Patent fra Decbr. 1703 om Indkaldelse af en Landret først paa Aaret 1704 er der skrevet: „Ist nicht zur publication gekommen wegen der streitigen fracturen“ (er ikke blevet publiceret paa Grund af Striden om Frakturerne). Det var, som forhen omtalt, Stridsspørgsmaalet om,

hvorvidt Hertugens Navn i Fællespatenterne skulde trykkes med lige store Typer som Kongens (Fig. 94—95), der bevirkede, at Landretten i de følgende Aar — helt frem til 1711 — ikke blev afholdt. Da endelig lod Gottorp Kravet falde om, at det ogsaa i Typerne skulde være fuldt ligestillet med Kongen, og gav derved, som det fra Wedderkopsk Side beklagende blev sagt, Afkald paa en af Suverænitetens smukkeste Rettigheder.

Som Fyrsternes Strid ikke var gunstig for det adelige Værnetings, Landrettens, regelmæssige Funktion, var den det heller ikke for en regelmæssig Udøvelse af Landdagsinstitutionen. Landdagene Mynlighed var for øvrigt allerede i Tiden før 1660 blevet stærkt begrænset, og den nye, enevældige Tid kunde ikke se med milde Øjne paa denne middelalderlige Institution. Om Christian V.s Syn paa den skal vi nedenfor anføre nogle Udtalelser. En formelig Ophævelse af Landdagen skete imidlertid ikke, men Institutionen afgik i dette Tidsrum efter lang Hensygnen ved en Død i Stilhed.

Selv om et Antal af de vigtigste Byer ogsaa repræsenteredes paa Landdagene, var disse dog først og fremmest en Repræsentation for det slesvig-holstenske Ridderskab. I Landdagen havde dette et Værn for sine Privilegier og et Værn mod Regeringens Skattepaalæg. En nyere økonomisk Historiker (Carl Christiansen) har udtrykt det saadan, at „Landdagens saakaldte Bevillingsret, saaledes som Forholdene havde udviklet sig, ikke kunde betragtes som et Gode for Hertugdømmernes Befolkning som Helhed. Den var et Skattely for Ridderskabet“. Hvad Fyrsterne ikke kunde faa ved Bevillinger paa Landdagene, maatte de udskrive som særlige Skatter af deres private Amter og Byer. — Da Bevægelsen i det 19. Aarhundrede for en „Konstitution“ begyndte i Hertugdømmerne, var man meget tilbøjelig til at omgive de gamle Landdage med en særlig Nimbus og lige saa tilbøjelig til at overse, at gennem Landdagene kæmpede Ridderskabet mod Enevældens Reformbestræbelser for Borgernes Lighed for Loven og Lighed i de økonomiske Byrder, som det nye, kraftigere Statsvæsen gjorde nødvendige.

Den første Landdag, der afholdtes efter Svenskekrigens Udbrud i 1657, blev holdt i Slesvig sidst i Januar 1661, og den indkaldtes til det dobbelte Formaal dels at overvære den højtidelige Begravelse af den allerede 1659 afdøde Hertug Frederik III (hans Lig førtes fra Husum til Gottorp) og dels at foretage Hyldingen af Efterfølgeren Christian Albrecht (Fig. 96). Denne foregik den 3. Febr. paa Raadhuset i Slesvig efter en forudgaaende Gudstjeneste i Domkirken ved den hertugelige Generalsuperintendent Johs. Reinboth. Inden Hyldingseden aflagdes, overgav Hofkansleren Kielman efter en Tale den af Hertugen underskrevne Konfirmation af Privilegierne til en Repræsentant for Ridder-

Fig. 96. Hertug Christian Albrecht.
Stik af H. Straus (1666).

skabet, den fyrstelige Landraad og Amtmand Claus von Qualen. Medens Ridderskabet aflagde Ed, sad Hertugen med blottet Hoved, og naar de enkelte havde aflagt Eden, rejste han sig og gav hver af dem Haanden. Derimod maatte Byernes Repræsentanter finde sig i, at da Turen kom til dem, sad han med Hatten paa og gav dem Haanden siddende. Forhaabentlig har der ikke været alt for stor Forskel ved det prægtige Traktement, som Hertugen samme Aften gav paa Slottet for Stænderne. — Til den kongelige Statholder, Christian Rantzau, der som Udsending for Kongen var til Stede ved Hyldingen, var der under Højtideligheden sat en Stol frem, som han dog undlod at gøre Brug af.

Medens Ridderskabet i Lighed med, hvad der skete ved tidligere Hyldinger, fik deres Privilegier bekræftede, opnaede de derimod ikke stort Udbytte af deres Forsøg paa inden Hyldingen at faa en Række Besværinger (*gravamina*) afhjulpne ved ligesom at gøre dette til en Betingelse for hint. Der veksledes nok herom en Del Skrivelser mellem de kongelige og fyrstelige Kommissærer og Ridderskabet, men stort andet end gode Ord og lidet sigende Løfter fik dette ikke. At Stænderne klagede over, at der baade i den sidste Krigstid og efter var indtraadt forskellige Konfusioner i Kontributionsværket, er forstaaeligt, naar man husker paa, hvordan Kongen, som tidligere (se S. 158) omtalt, efter Fredsslutningen egenmægtig havde udskrevet Skatter. Samtidig betonedes Stænderne, at der i Landet var skabt en Uformuenhed, der var saa stor, at ingen Pen kunde beskrive den og ingen Tunge udsige den. De ønskede naturligvis, at der ikke maatte udskrives Skatter, uden at Fyrster og Stænder i Forvejen var blevet enige om disse paa Landdagen, men noget bestemt Løfte herom gaves dem ikke, selv om det udtaltes, at de nuværende Skatter, der havde været uomgængelig nødvendige, ikke skulde være til Præjudits. Ligesom tidligere førtes der ogsaa nu, men forgæves, Besværing over den bestaaende Accise, Told og Licenter, og et nyt Klagepunkt var kommet til, nemlig over Indførelsen af Brugen af Stempelpapir. Denne Afgift var i den kongelige Del af Hertugdømmerne indført 1660 og et Par Aar før i den hertugelige Del. Da Ridderskabet var fritaget for Brugen af det stemplede Papir, var det navnlig Byerne, der var interesserede i dets Afskaffelse, men Fyrsterne fandt, at Stænderne ikke burde misunde dem denne Indtægt, da næsten alle Afgifter udeblev.

Hovedpunktet blandt de af Stænderne paa Hyldingslanddagen fremsatte Besværinger var selvsagt Kravet (eller Ønsket) om Landdagens fortsatte Delagtighed i Kontributionsværket, og da Forholdet mellem Konge og Hertug i Tiaaret indtil Frederik III.s Død artede sig taaleligt, blev denne Delagtighed ogsaa i alt væsentligt opretholdt. Fyrsterne udskrev i Fællesskab regelmæssig en Landdag hvert Aar — som

Regel om Foraaret — og paa denne forhandlede der frem og tilbage om de Skattekrav, som Fyrsterne mødte frem med. Stændernes Opposition mod disse Krav maatte dog noget svækkes, dels ved, at Ridderskabets Medlemmer ikke synes i større Tal at have indfundet sig til Landdagene, og dels ved, at flere af dem var enten kongelige eller hertugelige Raader og derfor daarligt kunde tænkes at ville opponere stærkt imod Fyrsternes Krav. Disse motiveredes bl. a. ved Henviſning til, at Stænderne ifølge Beslutninger af Riget eller paa Kredsdage var pligtige til at udrede de krævede Skatter, men dette kunde jo ganske vist ikke gælde for Sønderjylland, der ikke hørte under det romerske Rige eller til den neder-sachsiske Kreds. Ligeledes betonedes kraftigt Skatternes Fornødenhed for Hertugdømmernes „Defension“ (Forsvar), til Underhold for Soldaterne og Fæstningernes Garnison. — Kravet paa Landdagene fra Fyrsternes Side om Betaling af Udgifterne til Gesandtskaber blev ikke gennemført, derimod gennemførte de en Forhøjelse til 1 Rdl. pr. Plov af „Frøken-skatten“, d. v. s. den Skat, der udskreves ved en Prinsesses Formæling.

Forhandlingerne om Skatterne paa Landdagen kan man med ikke ringe Ret se paa som en Slags Studehandler. Fyrsterne begyndte med store Krav, Stænderne med smaa Tilbud og ynkkelige Skildringer af deres økonomiske Forhold. Saa slog Fyrsterne lidt af, og Stænderne gik noget op i deres Tilbud, nye Afslag og nye Forhøjelser fulgte, og endelig erklærede Fyrsterne, at skønt Tilbuddene var ganske utilstrækkelige, lod de sig dog for denne Gang nøje dermed. Kongen var den, der krævede mest, medens Hertugen var villigere til at lade Stænderne slippe lidt billigt. At der skulde handles, har baade Fyrster og Stænder sikkert været ganske paa det rene med. — Paa Landdagen i 1662 krævedes der saaledes et aarligt Bidrag af 18 Rdl. pr. Plov og desuden et Donativ (en frivillig Gave) paa 50.000 Rdl. til hver af Fyrsterne, men Stænderne tilbød kun i alt 12 Rdl. pr. Plov og intet Donativ, og da det kom til Stykket, lod Fyrsterne sig nøje hermed. I et Brev fra Statholderen, Chr. Rantzau, til Kongen udtales det, at paa gottorpsk Side vilde man endda have slaaet sig til Taals med en Bevilling af 8 Rdl. pr. Plov. Paa den følgende Landdag — i Juni 1663 — havde man tænkt at kræve 1½ Rdl. maanedlig pr. Plov (foruden et Donativ), men efter Kongens Ønske ændredes Kravet til 2 Rdl. for at have noget at slaa af paa! Det endte med, at Donativet atter gik i Vasken, og at der blev udskrevet i alt 12 Rdl. pr. Plov. Statholderen hævdede over for Kongen, at han havde søgt af al Evne at faa Stænderne til at tilbyde noget mere, men at det havde været forgæves, og at for øvrigt næsten alle af Landdagens Medlemmer, efter at Duplikken var afleveret, var draget væk. Desuden henviste han til, at Landdagen øjensynlig var klar over, at Gottorp vilde optræde lemfældigt over for den. Paa Landdagen i 1664 begyndte man

med at kræve $1\frac{1}{2}$ Rdl. mdl. pr. Plov, skønt den gottorpske Hertug ikke havde været stemt for dette, men vilde være tilfreds med 12 Rdl. om Aaret — hvad der ogsaa blev Resultatet! Betalingsterminerne blev dog kortere end af Stænderne ønsket.

Til Belysning af Forskellen mellem Gottorps Lemfældighed og Kongens skrappere Kurs over for Stænderne skal endnu anføres lidt om Forløbet af Landdagen i Foraaret 1668, hvor man begyndte med at kræve 18 Rdl. i Defensionspenge og 6 Rdl. til Bestridelse af Gesandtskabsomkostninger. Nægtedes disse sidste, skulde man, hed det fra kongelig Side, antyde over for Stænderne, at Privilegierne skulde kasseres! Saadant vilde Hertugen dog ikke gaa med til, han fandt, det var en noget kras Resolution i Betragtning af, at det ved alle Landdage havde været Skik, at man gennem „*Loben und Bieten*“ (ved at love og tilbyde) naaede til en Afslutning, og han vilde ogsaa være tilfreds med mindre Beløb end det krævede. Fra kongelig Side søgte man at paavirke de kongelige Landraader, men efter mange Forhandlinger blev Udbyttet alligevel kun et Tilbud fra Stænderne paa 10 Rdl. i alt. Kongen skrev herom til Hertugen, at han havde ventet, at Landdagen i det mindste havde bevilget 12 Rdl. pr. Plov, men mente alligevel, at man for denne Gang skulde tage til Takke med de bevilgede 10. — Paa Landdagen i 1669, den sidste i Frederik III.s Regeringstid, fremkom Fyrsterne ogsaa først med Kravet om 18 Rdl. pr. Plov. Hertugen havde ganske vist foreslaaet 16 Rdl., og han henviste til den lave Pris, hvori Kornet stod (1 Td. Rug kostede kun $2\frac{1}{2}$ Mk., 1 Td. Byg 2 Mk. og 1 Td. Havre 18 Sk.), og forudsaa den store „Lamenteren“, som Kravet vilde fremkalde paa Landdagen. Kongen fandt ogsaa, at det grundet paa de lave Priser kunde være Stænderne besværligt at udrede de 18 Rdl., men dels var det i Betragtning af Udgifterne langtfra for meget, og dels plejede man under Forhandlingerne at maatte slaa af paa sine Krav! Stænderne bød først 6 Rdl., saa 8, saa 10, men disse 10 paa Betingelse af en Ordning af Licenterne. Hvorpaa Fyrsterne udskrev de 10 Rdl., men erklærede ikke at ville vide noget af den stillede Betingelse!

Stændernes Besværing over Told og Licenter fremsattes gentagne Gange, og paa Aartiets senere Landdage drøftedes der Forslag om at faa dem helt afskaffet mod Tilbud om et bestemt aarligt Vederlag. Drøftelserne førte dog ikke til et Resultat. Adelen nød for Produkter, den selv brugte, eller som avledes paa dens Gaarde, Toldfrihed, men dennes Grænser var noget ubestemte. Det skal her nævnes, at man efter foregaaende Forhandlinger fra kongelig og gottorpsk Side blev enige om Indførelsen af en ny Told- og Licentrule (5. Marts 1668). Denne gjaldt de fælles Toldsteder i Hertugdømmerne (i Slesvig var det Gottorp og Frederiksstad), hvor Indtægterne deltes mellem Kongen og

Hertugen, derimod ikke paa de private Toldsteder, hvor det stod til vedkommende Fyrste selv at ændre Told og Accise, som det syntes ham for godt.

Som man fra gottorpsk Side viste større Lemfældighed over for Landdagen end fra kongelig, saaledes synes Gottorp, hvor Kielman, som nævnt, var den ledende Minister, aabenbart ogsaa at have været mere stemt for Landdagens Medvirkning end Kongen. I 1669 under de før omtalte lave Kornpriser drøftede Fyrsterne, før Landdagens Indkaldelse, om man ikke skulde foreslaa Landdagen et vist Reglement for de Takster og Priser, som Haandværkerne tog, da disse nu ikke stod i noget rimeligt Forhold til Kornpriserne. 1 Par Sko maatte saaledes betales med 1 Td. Rug. Kongen fandt, at noget saadant ikke henhørte under Landdagens Kompetence, men alene afgang af Fyrsternes Disposition, og han vilde selv snarest udstede en Befaling desangaaende til sine Byer. Derimod mente Hertugen, at man dog altid kunde indhente Stændernes Erklæring om Sagen, for saa senere selv at træffe Bestemmelse, og han vilde gerne have haft Forslaget frem, men bøjede sig dog for Kongens Opfattelse. De nævnte lave Kornpriser fremkaldte for Resten en Ansøgning fra Ridderskabet paa Landdagen om enten Forbud mod Indførsel af fremmed Korn eller ogsaa en højere Told paa dette, og det førte ogsaa til, at der efter Forhandlinger mellem Statholderen Frederik Ahlefeldt og Kielman i Efteraaret blev gennemført en Forhøjelse af Tolden. Gottorp skal efter Ahlefeldts Udsagn have foreslaaet en større Forhøjelse end Kongen og har altsaa i saa Tilfælde været mest imødekommende over for Ridderskabet.

Naar Ridderskabet klagede over dets økonomiske Tilstand og af bedste Evne strittede mod de fyrstelige Skattekrav, saa var dette ikke uden Grund i de faktiske Forhold. Krigens Ødelæggelser, Skattepaalæg og Misvækstaar og vel ogsaa noget manglende Evne til at sætte Tæring efter Næring havde skabt en ret udbredt Forgældethed hos Adelen, og der fandt i Treserne en Række Konkurser Sted. I Forhandlingerne mellem Kielman og Ahlefeldt forud for Landdagen 1667 blev der fra gottorpsk Side peget paa, hvordan de mange Fallitter ødelagde Kreditten, og som Middel herimod foreslog man, at der fremtidig skulde holdes en Protokol over al Gæld (en Panteprotokol) i Hertugdømmerne paa samme Vis, som det allerede skete i Marsklandene. Endvidere foreslog Gottorp, at der skulde udstedes en Forordning imod Adelen alt for kostbare Begravelser. Begge Punkter optoges ogsaa i Fyrsternes „Proposition“ til Landdagen, men medens Forordningen om Afskaffelsen af den overflødige Pragt ved de adelige Begravelser blev til Virkelighed, kom der intet ud af det andet Forslag. I Begrundelsen for den foreslaaede „Provinsprotokol“, hvori alle Panteforskrivninger skulde ind-

føres, var det blevet udtalt, at Skaden ved Konkuser i Tiden efter 1661 havde været saa stor, at den skulde beløbe sig til nogle Tønder Guld. Ridderskabet ønskede imidlertid ikke en saadan Protokol indført, men vilde, at Forholdene skulde være som hidtil (m. H. t. adelige Kreditorer eksisterede, som tidligere omtalt, det saakaldte „Indlager“). Ahlefeldt fik saaledes Ret, idet han havde ment, at Protokollens Indførelse vilde strande paa Grund af de mange forgældede Familier. Det samme skulde for Resten ske, da Forslaget godt 4 Aartier senere paa ny fremsattes fra fyrstelig Side. — Fra det slesvigske Ridderskab rettedes der paa Landdagen 1667 en Bøn om Indførelse af Frihed for det til at gøre Testamenter — i den hertugelige Del var det i 1663 blevet tilladt at oprette Testamenter — men Anmodningen blev uden Resultat.

Efter Christian V.s Tronbestigelse i Febr. 1670 indkaldtes der til en Landdag i Forsommeren, men den sædvanlige Hylding og Privilegiebekræftelse efter et Fyrstesките fandt ikke Sted paa denne, men først paa Landdagen et Aar senere og under mindre højtidelige Former end forhen. Saaledes indfandt Kongen sig ikke personlig til Hyldingen, hvad Stænderne naturligvis meget havde ønsket, men han lod i sit Sted Statholderen modtage Hyldingen og overlevere Stænderne Konfirmationen af Privilegierne. I denne Konfirmation var den tidligere højtidelige Edsformular udeladt, og det hed derimod, at Kongen underskrev i Stedet for Ed („*an Eydessatt*“). Privilegierne bekræftedes desuden kun med Forbehold af de indtraadte Forandringer m. H. t. Punktet om Valg og den Kongen i Hertugdømmet Slesvig tilkommende Suverænitet og den i Hertugdømmet Holsten indførte Primogenitur-Ret. At Stænderne for Ekspeditionen af Privilegiebekræftelsen var villige til at betale Tyske Kancelli i København et anseligt Honorar, er forstaaeligt. — Stændernes Forsøg paa at gøre Afhjælpningen af deres Besværinger til Betingelse for Hyldingen afvistes.

Hvad Skattebevillingerne eller Skatteudskrivningerne angaar, slap Stænderne de to første Aar af Christian V.s Regering med et aarligt Bidrag af 8 Rdl. pr. Plov. I en Skrivelse fra Kongen til Hertugen forud for Landdagen 1670 hedder det nok, at man skulde kræve 16 Rdl. og standhaftig holde paa 12, eller 10, og man krævede ogsaa de 16, men nøjedes til sidst med Stændernes endelige Tilbud paa Halvdelen. Hertugens Instruktion for hans Kommissær paa Landdagen, Frederik Christian Kielman, var ogsaa gaaet ud paa, at man kunde forvente, at Stænderne vilde hævde Umuligheden af at yde 16 Rdl., hvorfor han maatte gaa ned til 10, eventuelt 8. I 1671 nøjedes man med at kræve 10 Rdl. og fik alligevel endelig de 8 tilbudt, som man saa tog til Takke med.

Fra 1672 krævede Rustningerne større Paalæg, og paa den indkaldte Landdag nævntes der intet bestemt Beløb fra Fyrsternes Side, men der fremlagdes en Oversigt over, hvad Udgifterne til Militæret kostede. Saa kunde Stænderne aabenbart selv skønne over, hvad der var nødvendigt! Og da de skønnede forkert, meddelte Kommissærerne, at de i hvert Fald maatte have 12 Rdl., og disse udskreves, skønt Stænderne ikke gik saa højt op med deres Tilbud. Samme Beløb udskreves de følgende Aar trods det, at Landdagene 1673 og 74 heller ikke bevilgede saa stor en Sum, og skønt Hertugen i 1673 havde tænkt at nøjes med 11 Rdl., hvad Kongen imidlertid ikke vilde gaa med til. Den gamle Praksis, saadan som Christian Albrecht, som tidligere anført, havde udtrykt det, at man paa Landdagene plejede at naa til Enighed ved „*Loben und Bielen*“, var saaledes aabenbart nu brudt. Paa den i Foraaret 1675 indkaldte Landdag kom det grundet paa Fyrsternes Strid ikke til nogen Forhandlinger, og Landdagen udsattes. Som det tidligere er nævnt (se S. 172), skulde dette forblive den sidste Landdag i Hertugdømmerne i dens hidtidige Form.

Blandt de af Stænderne paa Landdagene i 70'ernes første Halvdel fremførte Klager genfindes som forhen Klagen over Told og Licenter, hvortil sluttede sig resultatløse Forhandlinger om deres Afskaffelse mod Betaling. Ligeledes genfindes Klagen over Stempelpapiret, men denne vilde Fyrsterne ikke vide noget af. Tværtimod indskærpedes det ved et Fællespatent i Novbr. 1670, at ogsaa Adelens Undersaatter, naar de førte Processer eller sluttede Kontrakter med de fyrstelige Undersaatter i Byerne eller paa Landet, skulde gøre Brug af det stemplede Papir. Bedre gik det med Stændernes Klager over den daarlige Smaamønt, og i 1673 udstedtes der Fællespatenter til Afhjælpning af Skavankerne herved. Statholderen, Frederik Ahlefeldt, havde stærkt fremhævet disse, og i en af hans Relationer til Kongen hed det, at den stedfindende Aagren med Opgæld udsugede Undersaatterne mere end Skattekrav og Krigstynge og til sidst ganske vilde ødelægge Handel og Vandel.

Skønt det ikke havde større Betydning for Sønderjylland, hvor der kun eksisterede et enkelt Len, skal det dog lige nævnes, at Fyrsterne paa Landdagene i 70'erne gjorde Forsøg paa at genopfriske Lensforholdets Karakter for adskillige adelige Godsers Vedkommende og krævede, at disses Besiddere skriftligt skulde anmode om ny Forlening. Kravet stilledes formentlig for at lade de paagældende føle deres Afhængighed af Fyrstemagten, men Ridderskabet satte sig bestemt til Modværge, og der kom intet ud af Sagen, der for Resten igen i Begyndelsen af det 18. Aarh. blev taget op af Fyrsterne med samme negative Resultat.

At Fællesregeringen maatte hvile i Tidsrummet 1675—79, da Christian Albrecht var fordrevet fra sit Land, siger sig selv. Efter Hertugens Re-

stitution ifølge Fontainebleau-Freden førtes der nok mellem ham og Kongen Forhandlinger om atter at indkalde Landdagen, men grundet paa Kongens Krav (se S. 176) kunde der ikke opnaas nogen Enighed om, hvad der skulde foreslaas denne. Kongen udskrev, som før nævnt, egenmægtig Skatter af Prælater og Ridderskab og hævdede, at Udgifterne til Defensionen nødvendiggjorde en Udskrivning af mindst 18 Rdl. aarlig. Efter et Par Aars Forløb maatte Christian Albrecht igen forlade sine Lande, Kongen udstedte i 1684 Okkupationspatentet for den hertugelige Del af Slesvig og lod sig hylde paa Gottorp. Om den enevældige Konges Betragtning af den slesvig-holstenske Landdag faar vi tydelig Besked i de tidligere nævnte egenhændige Optegnelser af ham fra Efteraaret 1684 „Fyrstendom Schleszwig“ angaaende. Det hedder her, at hans Arvesuccessorer ikke bør tillade, „at nogen Land Dag, som det hidindtil har værít kaldet, udi Fyrstendom Schleszwig herefter holdis, efftersom det strider imod den Kongelige Souverainitet og Høyhed; men at Undersaatterne derimod . . . andrager deris gravamina hos Kongerne selff, uden nogen Land-Dags ansettelse, eller hos dennem, som paa deris vegne der hafve at sige og befale; dog at saadant aff een hver j sær skeer, som sig ofver noget hafver at besvære, og at icke tilstædis nogen forsamling eller complot dertil, aff Undersaatterne at anstillis eller holdis, efftersom saadanne forsamlinger gemeenlig ere aff ond consequentz og til den Kongelige Souverainitets præjuditz“. Kongen paalagde endvidere sine Efterfølgere selv at paalægge og lade indkræve de nødvendige Kontributioner i Slesvig som i Danmark og Norge og ikke i denne Anledning sammenkalde Undersaatterne eller tilstede, at disse selv i dette eller andet Øjemed forsamlede sig. Kontributionerne burde dog være saa moderate, at Landet kunde taale det, og at den vigtige Kredit ikke ødelagdes. — De anførte Udtalelser viser, at Christian V ganske brød Staven baade over Landdagens Delagtighed i Skatteudskrivningen og i dens Virksomhed for at faa dens Besværinger, gravamina, afhjulpne.

Imidlertid førte Altona-Forliget i 1689 Hertugens Genindsættelse i sine gamle Rettigheder med sig, endda i skærpet Form, og der bliver paa ny Tale om at indkalde Landdagen, men udført bliver det ganske vist ikke. Fyrsternes Enighed gav sig Udslag i et Fællespatent fra Sept. 1689 om Udskrivning af 3 Rdl. pr. Plov (4 i Holsten) maanedlig for Maanederne August og September, og i Patentet siges, at Fyrsterne gerne havde set, at Udskrivningen havde kunnet vente til den forestaaende Landdag, og at der havde kunnet finde en Lettelse Sted, men Tiderne krævede et hurtigt og klækkeligt Bidrag. Det betones, at Udskrivningen er rent foreløbig, og Udtrykkene om den nær forestaaende Landdag, hvor alt behørigt skulde drøftes, er meget bestemte. Men et

Par Maaneder senere udskrives der atter provisorisk og under Henvi-
ning til den kommende Landdag en lignende Kontribution, og det
samme gentager sig i Janr. 1690. Mod Forhaabning har man ikke hidtil
kunnet holde Landdag, siges det. Da nu Prælater og Ridderskab indgav
Ansøgning baade om Lettelse i Byrderne og om Afholdelse af en Land-
dag, gav Kongen sidst i Febr. 1690 den Besked, at Stridighederne med
Gottorp foreløbig lagde Hindringer i Vejen for en Landdag, men at
han vilde nedsætte Kontributionen fra $1\frac{1}{2}$ Rdl. maanedlig (d. v. s. Halv-
delen af de 3 hidtil udskrevne Rdl., Hertugen fik jo den anden Halvdel)
til $1\frac{1}{6}$ Rdl. Disse skulde fremtidig betales uden nogen særskilt Ud-
skrivning og blev senere kaldt „den ordinære Kontribution“. Her-
tugen tiltraadte for sit Vedkommende kort efter Nedsættelsen fra $1\frac{1}{2}$
til $1\frac{1}{6}$ Rdl.

Skønt Forholdet mellem Kongen og Christian Albrecht i dennes sidste
Aar bedredes, udskreves der dog ikke nogen Landdag, og Bestemmelsen
om „den ordinære Kontribution“ havde for saa vidt ogsaa gjort den
overflødig i normale Tider. Da Christian Albrecht døde i Slutningen af
1694 og efterfulgtes af Sønnen Frederik IV (Fig. 97), udbrød Striden
mellem Fyrsterne paa ny, og det var ikke let at enes om noget som helst
Fællesskab. Omtrent det eneste, man kunde blive enige om, var et
Fællespatent om Landesorg i Anledning af Christian Albrechts Død —
ligesom et lignende senere udstedtes ved Christian V.s Død i 1699. Som
tidligere (se S. 186 f) fremstillet, bevirkede Stridighederne, at den nye
Hertugs Plan om en Landdag, paa hvilken Hyldingen skulde foregaa,
ikke kom til Udførelse, og at ligeledes Landretten foreløbig sattes ud af
Funktion. Efter Travendal-Freden med dens Bekræftelse af Fælles-
regeringen ansøgte Ridderskabet om Lindring af Skatterne og om
en Landdag til Foretagelse af Hyldingen, hvormed Privilegiebekræf-
telsen jo forbandtes. Hertugen gav imidlertid den Besked (i Sept. 1700),
at han om Indkaldelse af en Landdag og eventuel Skatnedsættelse
skulde forhandle med Kongen, og hvad Hyldingen angik, kunde han
intet bestemt sige, da han stod i Begreb med at rejse til Sverige. Kun et
Par Aar senere faldt han i Slaget ved Klissow.

Heller ikke ved Kong Frederik IV.s Regeringstiltrædelse skete der
nogen Hylding eller Privilegiebekræftelse, selv om Kongen i en Re-
solution fra Efteraaret 1702 stillede i Udsigt, at han vilde give nogen
Fuldmagt til at modtage Hyldingen, og samtidig lovede at værne Pri-
vilegierne. Den kongelige Historiograf C. H. Amthor har sikkert Ret,
naar han i sit Skrift fra 1714 om Ridderskabets Privilegier udtaler, at
man maaske fra fyrstelig Side har tænkt, at det efter de nuværende,
særlig de suveræne Potentaters Skik ikke var saa nødvendigt som tid-
ligere at modtage en højtidelig Hylding af alle Stænder og Undersaatter;

efter den engang etablerede arvelige „Superioritet“ forstod det sig af sig selv, at Undersaatterne maatte være deres Landsherre tro og lydige.

For Ridderskabet saa det saaledes i Begyndelsen af det 18. Aarh. noget broget ud. Hylding og Privilegiebekræftelse var udeblevet, Landdage sammenkaldtes ikke, Landretten var ude af Funktion, og da der endvidere fra gottorpsk Side, som tidligere (se S. 202) omtalt, stilledes Forslag om fuldständig Ophævelse af Fællesregeringen, tog Ridderskabet Initiativet til et Fremstød for Opretholdelsen af sine Rettigheder. Den ledende Mand her synes at have været den i gottorpsk Tjeneste staaende Frederik Rantzau. I Janr. 1708 sendtes der Deputationer til Fyrsterne for at overrække et længere Bønsskrift fra Prælater og Ridderskab om Bevarelse af Fællesregeringen og Bekræftelse af Ridderskabets Privilegier. Skriftet var fuldt af stærkt retoriske Talemaader — i noget højere Grad end af saglige Argumenter. Fællesregeringen betegnedes som en stedse varende, uigenkaldelig Fundamentallov, og det udmaledes, hvorledes en eventuel Ophævelse af den, saadan som Ridderskabet havde erfaret for nylig var bragt i Forslag, vilde faa de skrækkeligste Følger baade for Ridderskabet og for samtlige Indbyggere: Handel og Vandel vilde forsvinde, Adel, Borgerskab og Landbefolkning, Stæder og Landsbyer vilde nedsynke i Bekymringer og blive fattige og elendige, og enhver vilde miste Modet! Og hvorfor skulde man skride til en saa skæbnsvanger Forandring, da baade Regenter og Undersaatter havde befundet sig vel ved den hidtidige Tilstand, og da man i alle Riger, Stater, Republikker og Lande holdt den Regeringsform for den sikreste og bedste, hvor sligt var Tilfældet! Ridderskabet ønskede at bevare det fra Fædrene nedarvede Klenodie og at kunne overgive det til Efterkommerne, og dette var ogsaa til Fyrsternes sande Bedste. — Om Privilegierne og deres Bekræftelse udtaltes, at de var erhvervede af Ridderskabet med dets Gods og Blod, og der henvistes til Adelen Opofrelser i Ditmarskerkrigene — for ikke at omtale ældre historisk bekendte Eksempler! Naa, Ditmarskerkrigene laa nu da ogsaa et Stykke tilbage i Tiden. — Hvad de af Fællesregeringen opstaaede Stridigheder angik, hævdede Bønsskriftet, at de tit beroede paa Bagateller og let kunde hæves, og at det i høj Grad vilde tjene til at udjævne eller forebygge dem, om der blev indkaldt en Landdag, som det saa ofte var blevet lovet, efter foregaaende Hylding. Paa Landdagen kunde Stændernes Forestilling skaffe Fyrsternes Meningsforskelligheder ud af Verden. Endvidere kunde man paa Landdagen drøfte Stændernes Besværinger, der i saa mange Aar ikke var blevne afhjulpne, og der kunde foranstaltes meget baade til Fyrsternes og til Landets Bedste. Endelig fremsatte Bønsskriftet Anmodning om, at Landretten atter maatte træde

Fig. 97. Hertug Frederik IV.
 Stik af van Gunst efter Tegn. af L. Weyandt.

i Virksomhed, da man nu i saa mange Aar og, skønt der raadede dylb Fred, havde maattet undvære „Administrationen af den kære Justits“.

I Kongens Svar, der gaves i Begyndelsen af Febr., forsikredes det, at Kongen havde til Hensigt at opretholde Privilegierne, og at Forslaget om at afskaffe Fællesregeringen ikke skyldtes ham, hvorfor Ridderskabet herom maatte henvende sig andensteds. Om Hylding og Landdag kunde der under de nuværende Tidsforhold intet bestemt siges, og hvad Landrettens Suspension angik, skød Kongen ogsaa her Skylden paa Gottorp, og det var bedst, at Ridderskabet henvendte sig til Gottorp desangaaende. Det havde det jo nu ogsaa gjort — om dette Punkt saavel som om de andre — og Enkehertuginde Resolution fik det sidst i Febr. M. H. t. Spørgsmaalet om Fællesregeringen var den naturligt nok noget svævende, men det udtaltes dog, at Ridderskabets Privilegier ikke skulde krænkes. Mod Indkaldelsen af en Landdag havde hun ingen Indvendinger at gøre, men Bestemmelsen om Hylding maatte staa hen, til Sønnen, Karl Frederik, selv overtog Regeringen. I Landrettens Suspension erklærede hun sig at være uden Skyld, og hun haabede, at Konferencerne mellem Gottorp og Kongen skulde fjerne Hindringerne for dens Virksomhed. Dette skete, som ovenfor nævnt, ogsaa nogle Aar senere.

Det er i det foregaaende Afsnit skildret, hvorledes der omtrent samtidig med Danmarks Genindtræden i Krigen mod Sverige (1709) og takket være Gottorps svagere politiske Stilling paa Grund af Karl XII.s Nederlag skete en vis Tilnærmelse mellem Kongen og Gottorp, en Tilnærmelse, der bl. a. gav sig Udslag i Ordningen af en Række Strids-spørgsmaal ved adskillige Recesser. I disse sidste faa Aar før det endelige Brud udfoldedes der fra Fællesregeringens Side, efter at Tanken om dens Ophævelse var skrinlagt, en saa livlig Virksomhed, som det længe ikke var set, og i disse Aar skulde ogsaa den sidste slesvigholstenske Landdag blive afholdt, selv om det ikke skete i den indtil 1675 brugelige Form.

Krigsrustningerne maatte naturligvis bringe Danmark i stor Penge-trang, og da Ridderskabet hidtil var sluppet med den før omtalte ordinære Kontribution (fastsat indtil den forestaaende Landdag!), var det rimeligt at vende Blikket mod dette for at faa Dækning for nogle af de store Udgifter. At der maatte slaas en Handel af — nu som forhen — var vel klart, men fra fyrstelig Side havde man heller ikke saa daarlige Kort paa Haanden; som det skulde vise sig, havde man baade Trusler og Løfter i Beredskab. Forhandlingerne mellem Danmark og Gottorp — fra dansk Side førte af Justitsraad Johan Neve, fra gottorpsk af Jakob Breyer — medførte i 1709 Afslutningen af Rendsborgrecessen (eller Altona-Recessen, da den i Juli s. A. underskrevs paa ny i Altona).

Som Hovedpunktet i Rendsborgrecessen maa betegnes Enigheden om at kræve, at Prælater og Ridderskab skulde yde ikke mindre end 80 Rdl. pr. Plov som en Slags Efterbetaling til Forsvarsudgifterne, der hidtil var baaret alene af Amter og Byer. Andre Punkter gik ud paa, at Ridderskabet kun skulde nyde Told- og Licentefrihed for deres Familier, at dets Jagttrettigheder paa Klostergodset skulde indskrænkes, at det skulde lade Veje og Broer paa dets Godser reparere, og at de under Fællesregeringen hørende Undersaatter eller disses Arvinger skulde betale „Decimationspenge“ af, hvad der førtes ud af Landet (d. v. s. $\frac{1}{10}$ af Værdien). Hvad Lenene angik, burde der udstedes et skarpt Lensedikt om, at alle Besiddere af Len snarest burde søge Forlening, og de skulde nødes til at erlægge en god Kendelse.

Rendsborgrecessens forskellige Punkter udgjorde Retningslinjer, som Fyrsterne vilde følge under Udøvelsen af Fællesregeringen, og Recessen offentliggjordes foreløbig ikke, langt mindre naturligvis de Separatartikler, der knyttedes til den, og som hovedsagelig drejede sig om, hvordan man skulde bryde en eventuel Modstand fra Ridderskabets Side. Over for det store Skattekrav maatte det naturligvis forventes, at Ridderskabet vilde reagere med en Anmodning om at faa en Landdag indkaldt. Derfor fastslog den 1. af Separatartiklerne, at saafremt Prælater og Ridderskab skulde insistere „haardt“ paa Indkaldelsen af en Landdag, var Fyrsterne paa Forhaand enige om, at de ganske vist ikke vilde betjene sig af „en Landdags Formalitet“, men at de dog vilde tillade en Sammenkaldelse af Prælater og Ridderskab, saaledes at dette gennem et Udvalg kunde fremsætte sine Forslag (*proponenda*). Sammenkaldelsen skulde ske i Hertugdømmet Slesvig i en By, der tilhørte det Aars regerende Herre. Fyrsterne vilde ikke tilstaa en saadan Forsamling andet end et rent raadgivende Votum (et *purum votum consultativum*) og nøje iagttage, at de Fyrstemagten tilhørende „*Jura territorialia*“ ikke krænkedes af Forsamlingen. Underhaanden vilde hver Fyrste indskærpe dette hos sine Landraader og hos dem, der var i hans private Ed og Tjeneste. De deputerede, som Fyrsterne maatte sende til en saadan Forsamling, havde at pleje Raad indbyrdes og at gaa frem i Enighed.

Foreløbig kom Fyrsterne dog ikke frem med deres Skattekrav over for Ridderskabet, men fortsatte Forhandlinger mellem Danmark og Gottorp førte sidst paa Aaret 1710 til Enighed om en Række yderligere Spørgsmaal vedkommende Fællesregeringen, en Enighed, der udtryktes i et Traktatudkast, som Johan Neve og fra gottorpsk Side Gehejmerraadsekretær Callisen formede, og som underskrevet i Janr. 1711: Hamborgrecessen. Denne indeholdt i alt 21 Artikler, og dens Hovedpunkter var en nøje Bestemmelse af Jurisdiktionsforholdene for de under Fællesregeringen forblevne Stænder og en Fastslaaen af de Rettigheder over

Kirke- og Skolevæsenet paa de adelige Godser (Visitationer, Præsteksaminationer og Ordinationer m. m.), der tilkom Fyrstemagten i Kraft af dens „*Jus episcopale*“. Om Kontributionerne og andre i Fællesskab paalagte Afgifter af Prælater og Ridderskab udtaltes, at de skulde indbetales med Halvdelen til hver Fyrstes Kasse. Recessen traf i øvrigt Afgørelser om adskillige specielle Stridsspørgsmaal.

I de første Par Dage af Aaret 1711 drøftede Johan Neve med den gottorpske Minister, Görtz (Fig. 98), hvorledes man skulde gaa frem for at faa den tidligere aftalte Sum paa de 80 Rdl. pr. Plov presset ud af Ridderskabet. De blev enige om, at man maatte vente med Udskrivningen af Beløbet til efter Kiel-Omslaget, da, som det hedder i et Brev fra Neve til Kongen, Pengene nu er saa sjældne, som de ikke har været i 100 Aar. Medens man før gav 3—4 %, maatte man nu give 6, ja op til 7, foruden Provision, og paa det forestaaende Omslag vilde forskellige adelige Godser komme til Konkurs. Offentliggjordes Patentet om Udskrivningen under Omslaget, vilde Kreditten svinde og Godsernes Pris falde stærkt, hvad der kunde ruinere forskellige Familier. Medens Neve altsaa vilde vente med Udskrivningen, anbefalede han straks at se at faa den i saa mange Aar ikke afholdte Landret i Funktion igen, „hvad der vilde være hele Landet meget behageligt“.

I Forbindelse med Spørgsmaalet om den ekstraordinære Udskrivning kunde Tanken om en Landdag ikke ret godt undgaa at dukke op i de ledende Mænds Sind. Görtz's Mening herom var, skrev Neve, at naar Patentet om Udskrivningen var publiceret, vilde Ridderskabet sikkert indgive en Ansøgning om Moderation i denne og om Afholdelse af en Landdag. Man kunde da, mente han, i Henhold til de hemmelige Artikler i Rendsborg-Recessen tilstede en Sammenkaldelse af Prælater og Ridderskab enten som Korps eller ved deputerede, og over for disse kunde man forklare Nødvendigheden af de store Udgifter, som Landsforsvaret krævede. Görtz vilde for sit Vedkommende sende saadanne Kommissærer til Landdagen, som vilde dyrke Venskabet med Kongen. — I Neves Brev var der ogsaa Tale om det Laan paa 160.000 Rdl., som Kongen skulde have fra Gottorp af den beslaglagte Wedderkopske Formue. Laanet, hvortil Danmark under de forhaandenværende Omstændigheder trængte stærkt, var Betalingen for, at Kongen ikke blandede sig i Görtz's Fremfærd mod hans Modstander Magnus v. Wedderkop (se S. 202).

Da Kongen og Gottorp ved et Fællespatent sidst i Marts skred til den aftalte ekstraordinære Udskrivning af Prælater og Ridderskab, gik det, som Görtz havde formodet. Ridderskabet ansøgte baade om Nedsættelse af Paalæget og om Afholdelse af en Landdag (og om den her foretagende Hylding). Kongens Svar gik ud paa, at Udskrivningen var

uomgængelig nødvendig i disse Tider, og at en Landdags Indkaldelse vilde falde for vidtløftig, men at han af Velvilje mod Prælater og Ridderskab vilde tillade dem enten *in corpore* eller ved et Udvalg at fremkomme med eventuelle Besværinger. Han og Administratoren vilde i den nærmeste Tid sende Kommissærer til Slesvig for at undersøge Ridderskabets eventuelle Forslag. En lignende Resolution fik Ridderskabet fra gottorpsk Side.

Inden den her udlovede Sammenkomst fandt Sted, havde den gennem de foregaaende Aars Forhandlinger mellem Fyrsterne etablerede Enighed givet sig Udslag i nye Fællesbestemmelser af en for Ridderskabet lidet behagelig Karakter. Først i April udstedtes saaledes en fælles Konstitution, der til Byernes Bedste gik ud paa at formindske det overhaandtagende Antal Haandværkere paa de fælles Distrikter: Inden for et Omraade af 3 Mil paa Gestlandet, 2 Mil i Marsken fra en Købstad maatte der ikke længere drives Handel eller findes Haandværkere, lige bortset fra en Hjulmager, Grovsmed, Bondeskræder og Skomager, og for disse sidstes Virksomhed droges der temmelig snævre Grænser. Sidst i Maaneden fulgte et Fællespatent med Krav til Lensbesidderne om at anmode om Forlening og samtidig præstere de herved krævede Ydelser; dog udtaltes det, at man ikke vilde bruge de skarpeste Midler over for de hidtil forsømmelige. Ligeledes i April Maaned indskærpedes den Ridderskabet paahvilende Pligt til at reparere de i de fælles Distrikter værende

Fig. 98. G. O. H. v. Görtz.

Efter Stik i Aubry de La Motraye: Voyages en Europe, Asie et Afrique (1727).

Veje og Broer i Løbet af 6 Maaneder, og en Forordning udkom indeholdende en vis Begrænsning af Adelens Jagttrettigheder. I Maj—Juni fulgte endnu et Par fælles Forordninger rettede imod Adelens Friheder, saaledes Forordningen af 1. Juni om Valget af Adelsklostrenes Embedsmænd (Verbitter, Provster o. a.).

Det store Skattekrav og disse nye Fællesbestemmelser maatte i sig selv levere rigeligt Stof til Forhandlinger paa den Sammenkomst i Slesvig, der omkr. Midten af Juni begyndte mellem Fyrsternes Kommissærer og Udsendinge fra Ridderskabet. De sidste fremsatte naturligvis igen deres Ønsker om en Landdag, om Hyldingen og om Konfirmation af deres Privilegier samt beklagede sig over de sidst udgaaede Fællesbestemmelser o. m. a. Fra gammel Tid, betonedede de, forhandlede Spørgsmaalet om Udskrivninger paa Landdagene, og der var intet vissere Middel til at ophjælpe den svækkede Kredit end en Landdags Afholdelse og Fastsættelse af de aarlige Afgifter. De ønskede endvidere at faa Lov til at afgive deres Betænkninger om, hvilke fælles Ting der endnu maatte skulle træffes Afgørelser om.

Ridderskabets Fremstilling betegnes af Amthor som ganske vist udførlig, men dog „overmaade *submis*“ (underdanig), og fra Regeringens Side udtales det ogsaa senere, at man i Slesvig gjorde en god Begyndelse med, at Adelen kun i dyb Respekt og ad Ansøgningens Vej fremsatte sine Ønsker. Forhandlingerne i Slesvig, der først endte i Sept., førte til, at Ridderskabet erklærede sig villig til foreløbig at udrede Halvdelen af de 80 Rdl. (for Klostrene gaves der dog Lettelser), og at der om den anden Halvdelen skulde forhandles paa en Landdag, som Fyrsterne erklærede sig villige til at indkalde endnu samme Aar. Ogsaa en Række andre Ønsker imødekom Fyrsterne. Med Reparationen af Veje og Broer gaves der saaledes Henstand til Juni 1712, og til de paa Landet tilladte Haandværkere maatte ogsaa henregnes Tømmermænd, Bødkere og Linnedvævere, der allerede havde Bopæl der. Der gaves desuden Bestemmelser for at lette, at paa Landet ikke tilladte Haandværkere kunde overflytte til Byerne. Endvidere indrømmedes der Adelen Jagtret paa Klostergodset, men paa visse Betingelser. Om Lenene udtaltes derimod, at det foreløbig skulde bero ved den udstedte Forordning, men at Sagen nærmere skulde drøftes paa den forestaaende Landdag.

Midt i September udgik Fyrsternes Patent om Afholdelse af en Landdag i Rendsborg knap en Maaned senere. Landdagen kom med Afbrydelser — en Tid forhandlede der saaledes i Kiel — til at strække sig et godt Stykke ind i 1712, før der naaedes til endelig Enighed. Fra kongelig Side var Kommissæerne Thomas Balthasar von Jessen, Etatsraad Johan Neve og Etatsraad H. v. Wasmer, af hvilke de to første ogsaa havde forhandlet i Slesvig. Gottorp var repræsenteret af Görtz selv, som

klart nok ud paa en Genoprettelse af de gamle Tilstande. Først bad det, om der maatte blive aflagt Hylding, som det altid havde været brugeligt, og en Termin hertil fastsat og om, at Privilegierne maatte blive konfirmerede efter gammel Sædvane. Derpaa gjordes opmærksom paa, at Spørgsmaalet om Kontributionerne altid forhen havde været behandlet paa Landdage, hvad der bl. a. kunde ses af de sidste Landdage i 1673 og 1674. Men senere var Kontributionerne steget fra Aar til Aar og havde naaet en saadan Højde, at — saa vidt det da var Ridderskabet bekendt! — intet andet Land i Fredstid var tynget af saa haarde Afgifter. Dette bevirkede, at Kreditten ødelagdes, og at fremmede skræmtes fra at udlaane Kapitaler. Derfor anmodede Ridderskabet om, at Størrelsen af den aarlige Kontribution maatte blive fastsat paa denne Landdag, og at der, saafremt det i Krigstid blev nødvendigt at udskrive højere Skatter, først maatte blive indkaldt en Landdag for at afgive Betænkning herom.

Blandt Ridderskabets talrige Forslag „til Landets Tarv“ var der kun et Par, om hvilke man kan sige, at de sigtede lidt videre end til Varetagelsen af Ridderskabets egne Forrettigheder og saaledes ogsaa kunde komme andre til gode. Til disse kan man vel have Lov at regne Ønskerne om Nedsættelse af de høje Kancelli- og Retssportler m. m., om Forbedring af Møntvæsenet og om Indskærpelse af de tidligere Bestemmelser om Lighed i Kornmaal, Alen og Vægt. Den daglige Erfaring viser, hedder det til Begrundelse for det sidste Ønske, at næsten hver By og hvert Distrikt bruger sit særlige Maal, Alen og Vægt, og at i Løbet af kort Tid Skæpper og Tønder i Byerne bliver betydeligt større, hvorved dog ingen andre end Købmændene profiterer. Trods dette Ønskes mere almindelige Karakter, tør man vistnok sige, at det er dikteret af Hensyn til den Landadel, der skal have sine Kornprodukter afsat i Købstæderne.

De rene Standsinteresser laa bag saadanne Anmodninger som den om Opretholdelse af Fritagelsen for at anvende Stempelpapir eller som den om Udvidelse af Ridderskabets Jagtrettigheder. Under Henviſning til Forestillinger paa de sidst holdte Landdage klagedes der over nye Toldpaalæg. Et Paabud ønskedes udstedt angaaende Udlevering af bortløbne livegne, da det vilde være til de adelige Godsers Ruin, hvis det var Undersaatterne tilladt at løbe væk efter eget Forgødtbefindende. M. H. t. Besættelsen af Embeder anmodedes der om, at Kongen særlig vilde udnævne Medlemmer af Ridderskabet, og der mindedes om de ældre Bestemmelser paa dette Omraade (se S. 6). Det slesvigske Ridderskabs tidligere Bøn om Frihed for det til at oprette Testamenter og Donationer efter eget Tykke gentoges. Endelig ønskedes der, at hvert Aar en Landdag afholdtes for at drøfte Landets Anliggender, og at der ligeledes hvert Aar holdtes Kvartal- og Landret til Justitsens Fremme.

Efter Fremsættelsen af Fyrsternes og Ridderskabets Forslag fulgte et Tovtrækkeri, der ikke her nærmere kan skildres. Efter Görtz's Udtalelser gik det temmelig konfust til paa Landdagen, og hvad man førte til Protokols om Morgenen, løb man fra om Eftermiddagen. Nogen Divergenser mellem de kongelige og fyrstelige Kommissærer kom ogsaa frem, men eet var man selvsagt enig om, nemlig at Ridderskabet skulde yde et klækkeligt Pengevederlag for Bevarelsen af sine Privilegier og for at slippe for en Del af de Forslag, Fyrsterne havde fremsat. De kongelige Kommissærer var iøvrigt tilbøjelige til at gaa noget videre i Imødekommenhed over for Ridderskabet, end senere hen Kongen var rigtig villig til at gaa med til.

Ridderskabets Ydelse til Fyrsterne kom til at bestaa dels i et Laan eller Forskud til Kongen (paa 100.000 Rdl., der skulde udredes ved Omslaget 1712) og dels i et Donativ (Gave) paa 100.000 Rdl. til hver af Fyrsterne. Donativet til Kongen skulde betales St. Jakobsdag (25. Juli) 1712. Fyrsternes Genydelser udtryktes i Landdagskommissærernes Resolution af 25. Janr. 1712, der lovedes ratificeret af Fyrsterne. Hvad Hyldingen angik, udtaltes det for Kongens Vedkommende, at skønt han uden den holdt sig tilstrækkelig forvisset om Prælaters og Ridderskabs Troskab og følgelig ansaa Hyldingsceremonien for overflødig, var han dog tilbøjelig til at opfylde Ridderskabets Bøn paa en belejliger Tid end den nuværende. Privilegierne vilde blive konfirmerede ved et særligt Diplom. Administratoren lovede paa sin Side ved et Diplom at bekræfte, at Hertugen, naar han var blevet myndig, vilde handle i disse Ting ligesom Kongen. M. H. t. det vigtige Kontributionsspørgsmaal udtalte Fyrsterne, at de vilde moderere den dem ellers uindskrænket tilkommende „*Jus Collectandi*“ (Ret til at opkræve Skatter) derhen, at den hidtidige ordinære Kontribution i Fredstid ikke blot ikke forhøjedes, men at den saa vidt muligt mildnedes, og at der, saafremt der i Krigstid krævedes ekstraordinære Paalæg, indkaldtes en Landdagsforsamling til Drøftelse heraf. Den resterende Halvdel af de udskrevne 80 Rdl. var det nødvendigt at indkræve, men der gaves Lettelser i Betalingsterminerne.

Af Fyrsternes andre Genydelser skal nævnes, at Lenssagen foreløbig stilledes i Bero, og at man gav Afkald paa Indførelsen af en Panteprotokol, af Decimationsafgiften og af den paatænkte Politiforordning. Ridderskabets Frihed for Brug af Stempelpapir lovedes opretholdt, og ligeledes lovedes der et gunstigt Svar paa Ansøgningen om Frihed til at oprette Testamenter i Slesvig. Det forsikredes, at Fyrsterne ved Embedsbesættelser særlig vilde reflektere paa indfødte adelige, naar disse gjorde sig kvalificerede dertil ved deres Tjeneste og Meriter. Hvad bortløbne livegne angik, udtaltes det, at der snarest skulde udgaa et Paabud om,

at saadanne ikke maatte opholde sig i de kongelige og hertugelige Byer og Amter. Konstitutioner lovedes endvidere publicerede angaaende det overdrevne Spil, om Lighed i Kornmaal, Alen og Vægt, om Sportler, Ordinationsgebyrer, Zigeunere o. a. m. Land- og Kvartalret skulde fremtidig blive afholdt hvert Aar.

Da de kongelige Kommissærer i Efteraaret 1711 til Regeringen havde afgivet deres Betænkning om Ridderskabets Ønskemaal, havde de, og med god Grund, dvælet udførligt ved Spørgsmaalet om Reguleringen af Kontributionen i Fredstid. Dette Punkt var, skrev de, det vigtigste og næsten det eneste efter Adelen Mening (hvilken de nærmest maatte slutte sig til), hvoraf Landets sande Velfærd og Ophjælpsningen af Landets Kredit afhang. Reguleringen vilde give Godserne en fast Værdi. Sagen syntes ganske vist, fortsatte Kommissæerne, at være af ikke ringe Konsekvens og at binde Hænderne paa Fyrsterne, hvem den uindskrænkede *Jus Collectandi* tilkom. Men dels var de uundgaaelige ekstraordinære Paalæg i Krigstider og den sædvanlige Prinsessestyr dog undtagne, og dels var den ordinære Kontribution i Fredstid af en saadan Højde, at den ikke vel kunde drives højere. Omtrent $\frac{1}{4}$ af Godsernes frie Indtægt, hævdede de, medgik til den ordinære Kontribution. Skulde man faa rede Penge fra Adelen (som Forskud eller Donativ), kunde dette kun opnaas ved at gøre Skatten fast, ellers vilde Adelen selv ikke kunne tilvejebringe de nødvendige Midler.

Da Regeringen i København billigede Kommissærernes Indstilling i denne vigtige Sag, fulgte det Løfte, som er omtalt i Kommissærernes ovennævnte Resolution af 25. Janr. Denne skulde jo imidlertid bekræftes af Fyrsterne, og da det kom til Stykket, vandt Betænelighederne i dette Spørgsmaal Overhaand. Fyrsternes d. 27. April daterede Bekræftelse udtaler, at Punktet om de ordinære og ekstraordinære Kontributioner vilde de have forstaaet paa den Maade, at den ordinære Kontribution af Prælater og Ridderskab ingen Sinde maatte forhøjes i Fredstid, og at der i Krigstid ikke skulde udskrives ekstraordinære Kontributioner, uden at det var uomgængeligt nødvendigt. Men i dette Tilfælde skulde der dog ikke ske en Sammenkaldelse af Prælater og Ridderskab til en Landdagsforsamling, der kun vilde foraarsage megen Vidtløftighed og mange Omkostninger.

Samtidig med Bekræftelsen af Kommissærernes Resolution fulgte Fyrsternes Konfirmation af Ridderskabets Privilegier (paa den umyndige Hertugs Vegne foretoges Konfirmationen som sagt af Administratoren). I Konfirmationerne henvistes til, at Privilegierne maatte forstaas ud fra de paa Landdagsforsamlingen førte Forhandlinger og i Henhold til Resolutionen af 25. Janr. og den senere fyrstelige Bekræftelse af denne. I den kongelige Konfirmation gjordes desuden op-

mærksom paa de til Bekræftelsen i 1671 knyttede Forbehold, og for Resten henvistes der til Frederik IV.s Resolutioner straks efter sin Regeringstiltrædelse i 1699 og senere i 1702 og 1708 om, at Kongen under sin Regeringstid vilde haandhæve Ridderskabet i dets Privilegier og Rettigheder.

Privilegiekonfirmationerne og de fyrstelige Bekræftelser af Landdagskommissærernes Resolution fra Janr. overleveredes først Ridderskabet i Begyndelsen af Juni Maaned, og hermed endtes saaledes Landdagsforsamlingen, der, som de kongelige Kommissærer skrev, tit havde kostet dem Møje og Ærgrelse og paadraget dem Had og Misundelse; men de kunde sige, at de havde gjort deres Pligt. Fyrsternes Reservation m. H. t. Kontributionsspørgsmaalet bevirkede dog nye Forestillinger fra Ridderskabets Side, og efter Landdagsforsamlingens Slutning gav Fyrsterne (i Juli) en nærmere og mildere Forklaring om dette Punkt. Det var ikke deres Mening, udtalte de, at betage Prælater og Ridderskab alt Haab om en Nedsættelse af den ordinære Kontribution, tværtimod vilde Fyrsterne bestræbe sig for at mildne denne, saafremt Omstændighederne skulde tillade det. Heller ikke var det Hensigten med Udtalelsen om Landdagsforsamlinger fremtidig ganske at afskaffe saadanne. Udtalelsen var kun fremsat, fordi der i Krigstider, naar der krævedes ekstraordinære Kontributioner, kunde være saa presserende Tilfælde, at man ikke i Forvejen kunde afholde vidtløftige Sammenkomster herom. Men hvad man nu end vil mene om Fyrsternes reelle Hensigter og om disse trøstende Ord, saa skulde nogen Landdagsforsamling ikke fremtidig blive afholdt; de forblev ganske („*in totum*“) afskaffet til Trods for de mange ekstraordinære Paalæg, som i den følgende Krigstid ogsaa skulde ramme Prælater og Ridderskab.

I den Fremstilling af det slesvig-holstenske Ridderskabs Privilegier, som den kongelige Historiograf C. H. Amthor offentliggjorde 1714 (Fig. 100), bemærker han, at Borgerne i de vigtigste Byer i Hertugdømmerne, særlig i de fyrstelige, for største Delen er saa filosofisk anlagte, at de foragter Rigdommen eller dog hellere undværer den, end at de skulde ville erhverve den ved Omhu og Arbejde. Heller ikke Bønderne eller den øvrige Landbefolkning er i saadanne Kaar, at de kan udrede betydelige Summer. Tilbage er derfor alene Ridderskabet, der i Nødsfald er kapabel til at tjene Fyrsterne med Eftertryk og udrede de anselige Ekstraskatter eller Forskud. Som vi har set, var det denne Kapacitet, der paa Landdagsforsamlingen 1711—12 sikrede Opretholdelsen af Ridderskabets Privilegier og gjorde de trykte „Sedler“ til Skamme, der sagdes at versere i Hamborg og Lybæk og indeholde Meddelelse om, at Kongen vilde fratage Ridderskabet alle hidtil nydte Beneficier.

Naar Amthor skal forklare sig det Ry, hvori den slesvig-holstenske Adel staar, ser han en meget væsentlig Grund hertil i de „herlige Forrettigheder og Privilegier“, som den nyder. Og skønt han er kongelig eller statslig sindet og derfor ikke finder, der bør lægges større Vægt paa Hylding eller Landdage, tager han gennemgaaende til Orde for Ridderskabets Privilegier (ogsaa f. Eks. for Bevarelsen af Livegenskab) og ser i Adelen Hertugdømmernes næsten største „Lustre“ (Pryd). I Tilslutning til, hvad vi i det foregaaende har set anført eller prætenderet som ridderskabelige Privilegier, skal der anføres nogle enkelte af Amthors Bemærkninger i hans Værk.

Amthor fremhæver det slesvig-holstenske Ridderskabs ensartede (holstenske) Karakter, dets indbyrdes Slægtsforhold og Vanskelighederne for fremmede adelige ved at blive Medlem af det (blive naturaliseret). Forbindelsen mellem den slesvig-holstenske og den danske Adel er, hævder han, aftaget stærkt, navnlig efter 1660. Den politiske Betydning af Afholdelse af Landdage finder han, som sagt, ringe, men han omtaler i Forbindelse hermed Ridderskabets egne Forsamlinger, „Ridder-Dage“, og den hertil knyttede egne Embedsmand, Landsyndikus, der holder Protokol over det passerede. Fælles for den slesvig-holstenske Adel var Adelsklostrene, hvoraf dog kun det ene laa i Sønderjylland, St. Johannesklostret i Byen Slesvig. Om dettes daarlige økonomiske Forhold hører vi ved Udskrivningen af det ekstraordinære Bidrag i 1711 en hel Del. Regeringen var for Resten utilfreds med Klostrenes Forfatning og gjorde, som ovenfor antydet, Forsøg paa at gribe ind, men under Forhandlingerne i 1711—12 reddede Ridderskabet i alt væsentligt Klostrenes Selvstyre. Det bestemtes dog, at Fyrsterne skulde konfirmere de foretagne Valg af Priorinder, „Verbitter“ og Provster.

Af de Løfter, der af Fyrsterne paa Landdagen 1711—12 gaves Adelen,

Fig. 100. Titelblad til C. H. Amthors Bog om det slesv.-holst. Ridderskabs Privilegier (1714).

var jo ikke alle lige bindende, f. Eks. ikke det om Besættelsen af Amtmandsembeder med indfødte adelige. Amthor gør dog opmærksom paa, at Erfaringen viser, at der her fremfor alt tages Hensyn til den indfødte Adel, og at for hver fremmed, der opnaar et saadant Embede, tages der vel 5, 6 eller flere indfødte. Samtidig betoner han Fyrsternes store Naade over for Ridderskabet m. H. t. Udnævnelse af Ordensriddere, Gehejme- og Landraader.

I Modsætning til de ovenfor gengivne Udtalelser om den ordinære Kontributions Tynge hævder Amthor, at den bestandige Taaelighed af den ordinære Kontribution netop er en af de Fordele, som Ridderskabet nyder af Fællesregeringen. De to Fyrster skal nemlig være enige om en Forandring, hvad ikke let sker, og hvad oftest i Tide kan hindres! Størrelsen af den ordinære Kontribution kan, siger han, ikke holdes for særlig høj, naar man tager i Betragtning den store Prisstigning af Godserne, der har fundet Sted i de sidste 20—30 Aar. Om Godset Kohøvede anfører han saaledes, at det for c. 20 Aar siden kun kostede [c.] 70.000 Rdl., medens det nu formentlig vilde koste 150.000. At denne Prisstigning, naar den fandt Udtryk i dyre Godskøb, i øvrigt ikke var til Gavn for de nye Ejeres økonomiske Forhold, fremhæver han med Rette. At Adelsgodser kan besiddes og erhverves af enhver honnet Mand, selv af borgerlig Stand, mener han maa skyldes, at man ikke har fundet det gør ligt eller tjenligt at forbeholde dem for adelige alene.

Sit Skrift slutter Amthor med en Redegørelse for de Midler, hvorved Adelen kan opretholde sin Rigdom og modvirke Kredittens Ødelæggelse, og til sidst anbefaler han den eftertrykkelig ved Hove at søge at vinde sin Fyrstes Gunst. Thi den vil herved i Tide kunne hindre skadelige Forandringer for dens Vedkommende, og ligeledes vil den efter Ønske kunne bevare de erhvervede Friheder og Privilegier, som den nu lige fra fyrstelig Side har opnaaet at faa konfirmerede.

2. TRÆK AF ADMINISTRATIONEN OG RETSVÆSENET.

Naar Amthor anbefaler den slesvig-holstenske Adel ved Opnaaelsen af Fyrstegunst at bevare dens sociale Magtstilling, men ikke at lægge særlig Vægt paa Hylding og Landdage, falder dette godt i Traad med Tidens enevældige Tankegang. Efter at Statsomvæltningen 1660 i Kongeriget havde medført den uindskrænkede Enevælde, kunde Fortsættelsen af de slesvig-holstenske Landdage ikke være Kongerne behagelig, selv om de ikke gjorde noget større Skaar i disses Handlefrihed. Denne havde før 1660 i det hele været langt større i Hertugdømmerne end i Kongeriget, og man kan maaske derfor sige, at det er karakteristisk, at

i Kongeriget maatte der en Statsomvæltning til for at afskaffe Adelsvælden, medens dette i Hertugdømmerne kunde ske uden en saadan og ved, at Landdagsinstitutionen stiltiende afgik ved Døden. Det er rigtigt nok, som den kendte slesvigske Rethistoriker N. Falck i et Skrift fra 1816 fremhæver, at der ikke efter 1660 i Sønderjylland skete nogen formel Overdragelse af den uindskrænkede Regeringsmagt til Kongen eller nogen formel Indførelse af Kongeloven. Men paa den anden Side er den Betragtning lige saa uomtvistelig rigtig, som han fremsætter, at det Spørgsmaal, om den danske Kongelov havde opnaaet Gyldighed i Slesvig, eller om „den gamle Forfatning“ endnu kunde anses for bestaaende, maaske aldrig vilde være blevet opkastet, saafremt der ikke i Begyndelsen af det 19. Aarh. var dukket Ønsker op i Hertugdømmerne som andendets om en „Folkerepræsentation“. Men, som betonet, disse Tanker hører en langt senere Tid til end den, hvori vi her bevæger os. I denne er der ikke Tale om Opposition mod Enevælden, medens man nok kan sige, at Bevarelsen af de store ridderskabelige Privilegier udgør en ikke helt ringe Begrænsning af denne. For Resten var der i Hertugdømmerne bortset fra Ridderskabets Privilegier mange andre Privilegier og Rettigheder, som Enevælden skulde afholde sig fra at gribe ind i.

I Tiden før 1660 havde Kongen, som sagt, haft langt friere Hænder i den Administration, der angik Hertugdømmerne, end i Kongerigets. Det gjaldt baade i den centrale Myndighed i København, Tyske Kancelli, og i den „Provinsregering“, der var blevet oprettet i 1648 (se S. 46 f.), og som baade var regerende og dømmende: Regeringskancelliet i Glückstadt. Begge Myndigheder fortsatte efter 1660, men i øvrigt blev naturligt nok de store Forandringer i den danske Centraladministration, der knyttede sig til Omvæltningen 1660, ikke uden Indflydelse paa Styrelsen af den kongelige Del af Hertugdømmerne. Reformerne, der skyldtes Mænd som Hannibal Sehested og navnlig Griffenfeld, gik ud paa Indførelse af det allerede i andre Lande kendte Kollegiestyre, et Styre, hvorom det er blevet udtalt, at det sikrer Sagkundskab, Besindighed og Sammenhæng i Styrelsen, men omvendt er forbundet med Langsomhed og fremavler Slendrian.

Allerede før Enevældens Indførelse havde for Resten Kollegiestyret holdt sit Indtog i den militære Administration, i det i Midten af 50'erne oprettede Admiralitetskollegium og i Krigskollegiet fra c. 1660, Kollegier fælles for hele Riget. Efter 1660 organiseredes Skatkammeret (senere kaldet Rentekammeret) som selvstændigt Kollegium. Under dette hørte alle finansielle Sager, Rigets Udgifter og Indtægter, og selv om der oprettedes en selvstændig Afdeling for Hertugdømmerne, forblev disses Anliggender dog tillige med Monarkiets andre Landes under samme Centralledelse. Dette Forhold varede ved lige til det skæbnesvangre Aar 1848.

I Modsætning til disse Kollegier, der omfattede hele Riget, oprettedes de to særskilte Kollegier, Tyske og Danske Kancelli, for Retsvæsen, kirkelige Forhold o. a. henholdsvis i Hertugdømmerne (og Grevskaberne) og i Danmark-Norge. Bortset fra et kortere Tidsrum hørte ogsaa de udenrigske Sager til Tyske Kancelli. I dette ekspederedes paa Tysk, i Danske Kancelli paa Dansk. Danske Kancelli, der gjaldt for Hovedparten af Monarkiet, var det fornemste, og samme Mand stod til Tider i Spidsen for begge Kollegier, saaledes Griffenfeld som Rigskansler, Frederik Ahlefeldt efter hans Udnævnelse til Storkansler og efter ham Conrad Reventlow. I Frederik III.s sidste Tid udstedtes der (Decbr. 1669) en kongelig Befaling om, at de slesvigske Sager fremtidig skulde udfærdiges i Danske Kancelli, og at Tyske Kancelli ikke maatte tage sig af eller ekspedere noget, der vedkom Kongens Undersaatter i Hertugdømmet Slesvig. Denne Befaling blev dog kun i ganske kort Tid overholdt, man vendte hurtigt tilbage til det gamle, og da der i Juli 1670 udstedtes en Instruks for Tyske Kancelli, bestemtes heri, at alle Kancellisager, der angik Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Oldenburg og Delmenhorst samt Amtet Pinneberg, skulde udfærdiges af Tyske Kancelli, ligesom alt, der skulde ekspederes paa Tysk, og slesvigske Sager, „saavit gemeene Regiering [d. v. s. Fællesregeringen] eller noegen Justitz Sag angaar“. Trods den Indskrænkning, der synes at ligge i denne Udtalelse om de slesvigske Sager, blev Forholdet dog, at alle slesvigske „Kancellisager“ udfærdigedes i Tyske Kancelli.

Kollegiestyret kronedes af Gehejmerraaet, Mellemledet mellem den enevældige Konge og Kollegierne. Et virkeligt Gehejmerraadskollegium oprettedes først i 1670. Det 1660 oprettede Statskollegium fik ingen særlig lang Levetid, og det gjorde heller ikke det 1670 indførte Kommercekollegium. — I Kollegierne var det borgerlige Element stærkt repræsenteret blandt Medlemmerne.

Vender vi os fra Centraladministrationen i København til „Provinsmyndighederne“, møder vi her først den kongelige Statholder, fælles for den kongelige Del af Hertugdømmerne. Ifølge en i 1670 udstedt Instruks for ham havde han at føre Tilsyn med alle civile „Betjente“ (Embedsmænd), med Under- og Overretter, og at alt gik vel til ved Kancelliet i Glückstadt, hvorfor han skulde opholde sig her, saa vidt det var fornødent, et jo noget elastisk Begreb. Endvidere skulde han have Tilsyn med „Politien“ i Købstæder og paa Landet og have „et vaagendes Øje“ — noget, der nok kunde behøves — med dem, som de kongelige Indtægters Forvaltning var betroet. Han skulde ogsaa have Indsende med „Omslags Forvaltningen“, altsaa med Kongens Pengesager paa Kiel-Omslaget, og endelig burde han være saa godt inde i

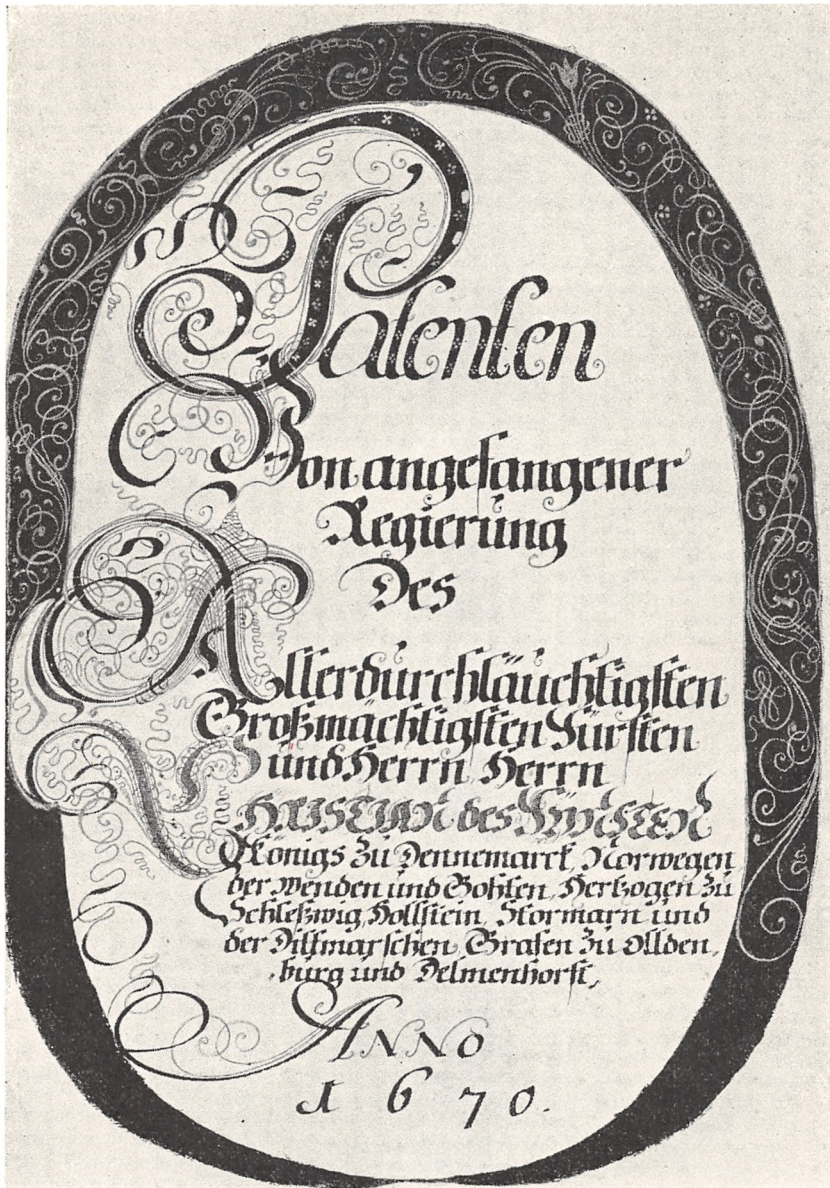

Fig. 101. Titelblad til Tyske Kancellis „Patenten“ (vgl. aabne Breve) for Aar 1670. (Rigsarkivet fot.).

alle Ting, at han kunde afgive Betænkninger, om saadanne eventuelt maatte blive ham afkrævede. En ny, noget forandret Instruks forefindes fra 1697. Statholderembedets Betydning som Tilsynsmyndighed afgang i høj Grad af, hvem der beklædte Embedet, og i de første Tiaar af dette Tidsrum var det kraftfulde Personligheder. Efter Grev Christian Rantzau til Breitenburg (d. 1663) fulgte, som tidligere (se S. 156) nævnt, hans Svigersøn, den senere Storkansler Frederik Ahlefeldt (d. 1686), der 1681 følges af Svogeren Ditlev Rantzau (d. 1697). I Tiden 1697—1708 var Storkanslerens Søn Frederik (Fig. 102), Statholder og fra 1712—22 den yngste Søn, Carl (Fig. 103). Statholderembedet var saaledes i dette Tidsrum nærmest arveligt.

Regerings- og Justitskancelliet i Glückstadt gjaldt som Statholderembedet baade den kongelige Del af Slesvig og Holsten. Dets Indretning var et Kollegiums, det var baade administrativt og dømmende (se nedenfor), og — delvis jævnsides med Statholderembedet — var det den øverste Provinsmyndighed, Mellemed til Tyske Kancelli i København. I Tiden efter 1660 udvidede det med Held det Omraade af Sager, der hørte under det, bl. a. paa Bekostning af Statholderembedet. Statholderen havde egentlig Direktoratet over Kancelliet, men Statholderne har aabenbart ikke fundet det særlig fornødent at opholde sig i Glückstadt, og deres Forhold til Kancelliet løsnedes derfor eller hævedes til Tider helt. Forsædet i Kancelliet førtes da af Kanslerne (eller disses Stedfortrædere), og blandt disse træffes en Række betydelige Mænd, delvis af borgerlig Herkomst. Den tidligere (se S. 47) omtalte Dietrich Reinking efterfulgtes 1665 af Ditmarskeren Johs. Helm, der ligesom Reinking først havde været i Frederik III.s Tjeneste, da denne var Ærkebisp i Bremen. Efter Helm fulgte Andreas Pauli v. Liliencron (se S. 179; d. 1700), og efter denne igen Johan Hugo v. Lente, der som Broderen Christian v. Lente spillede en ikke ringe Rolle i dansk Diplomati.

Kancelliet i Glückstadt gjaldt, som sagt, baade for Slesvig og Holsten, men i Tidsrummets Slutning hørte denne Forbindelse op, og en særlig Myndighed skulde blive oprettet for Slesvig. En Forløber for dette Forhold var, hvad der skete i Midten af 1680'erne kort efter Christian V.s Reunion af det gottorpske Slesvig. Som før (se S. 179) nævnt, oprettedes da — ved en Forordning af 15. Nov. 1684 — et særligt Justitskancelli paa Gottorp som øverste Dømsstol og Regeringsmyndighed for Sønderjylland. Retten aabnedes i Begyndelsen af 1685, men bestod naturligt nok kun i de Aar, Okkupationen af den gottorpske Del varede. Derefter fik Regeringskancelliet i Glückstadt sin Myndighed over den kongelige Del af Slesvig tilbage. Men da Danmark i 1713 paa ny okkuperede det gottorpske Slesvig, hentedes Forordningen fra 1684

Fig. 102. Frederik Ahlefeldt.
Frederiksborg Mus. fot.

Fig. 103. Carl Ahlefeldt.
Miniature. Pacht & Crone fot.

igen frem for — i alt væsentligt — at danne Forbillede for den „Interims-Kommission og Overret“, der den 20. Nov. 1713 aabnedes paa Gottorp (se S. 210 og 213), og som — takket være den følgende politiske Udvikling — skulde forblive i Virksomhed. Det Glückstadtske Kancelli fik samtidig Besked om at henvise alle nye slesvigske Sager til denne Myndighed, hvis Navn blev Overretten paa Gottorp, skønt den ligesom Kancelliet var baade administrativ og dømmende. Til Præsident for Overretten beskikkedes Gehejmeraad Thomas Balthasar v. Jessen, der kom til at lede den i omtr. et Par Aartier.

Foruden at være øverste verdslig Domstol blev Overretten tillige som Overkonsistorium den øverste gejstlige for Sønderjylland. Paa det kirkelige Omraade forblev i øvrigt Tidsrummet igennem — bortset fra et Par kortere Perioder — den øverste stedlige Myndighed, Generalsuperintendenturen, fælles for den kongelige Del af Slesvig (efter 1713 hele Slesvig) og den kongelige Del af Holsten.

Under Kancelli og Statholder møder vi Amtmændene, hvis Myndighed ikke som i Kongeriget blev beskaaret ved Indførelse af Stiftamtmandene. Ogsaa de slesvigske Amtsskrivere havde en lidt mere anselig Stilling end de kongerigske. Som Amtmænd træffes i de store kongelige Amter Haderslev og Flensborg Medlemmer af Familierne Ahlefeldt og Reventlow. I Flensborg Amt beklædte den senere Storkansler U. A. v. Holstein Stillingen i Tiden efter 1705.

I Modsætning til den kongelige befandt den gottorpske Centraladministration sig i Hertugdømmet selv og havde altsaa ikke Brug for saadanne Mellemed som Statholder og Glückstadt-Kancelli. En væsentlig Opgave for det gottorpske Kancellikollegium, hvis Instruks i 1662 fornyedes, var som Kancelliret at udgøre den øverste Domstol. Under Kammerkollegiet sorterede Finansforvaltningen, Hofudgifter o. l. samt udenrigske Sager. I Gehejmerraadet, der talte nogle faa Raader, traf Hertugen Afgørelserne om de vigtigere Statssager. Den indfødte Adels Betydning udtryktes som tidligere derved, at kun indfødte adelige udnævntes til Landraader, hvilken Stilling forbandtes med Amtmandsstillingen. Landraadernes Deltagelse i Centraladministrationen var kun lejlighedsvis. Den, der bedst var i Stand til at udøve en saadan, var selvsagt Amtmanden over Gottorp Amt, der havde sit Sæde i Residensbyen. Om Landraadernes Anseelse vidner, at de i Rangforordninger fra 1662 og 81 indtager den første Plads, Gehejmerraaderne den 8. I Rangforordningen 1697 følger Gehejmerraader og Landraader efter Anciennitet, men i 1711 har Gehejmerraaderne den første Plads, og Landraaderne er rykket ned til den tredje.

De ledende Mænd i den gottorpske Regering er gentagne Gange nævnte i det foregaaende, Mænd som Regeringspræsident Johann Adolph Kielman, Gehejmerraadspræsidenten Magnus v. Wedderkop og mod Tidsrummets Slutning Görtz, der først var Kammerpræsident. Den gottorpske Regerings mindre Virksomhedsomraade og Hertugernes manglende Selvstændighed, Fravær fra Landet eller Mindreaarighed forlenede de nævnte Mænd med megen Magtfulde. Karakteristisk er det for øvrigt, at alle tre opholdt sig meget i den nærliggende Storstad Hamborg, hvorhen altsaa de Sager, hvis Afgørelse krævede deres Betænkning, maatte sendes. Dette Forhold kan næsten minde om, at de vigtigere Sager fra den kongelige Del maatte til København for at ekspederes her.

Af de nævnte tre Mænd var de to første af borgerlig Herkomst, den sidste af udenlandsk Adel. Medens Kielman lod sig optage i det slesvig-holstenske Ridderskab og var dette venligsindet, stod baade Wedderkop og Görtz fremmed eller ret fjendtlig over for den indfødte Adel. Fra Wedderkopsk Side foreligger der en Skildring af, hvordan den indfødte slesvig-holstenske Adel aldrig vil kunne tjene Hertugen med fuldkommen Kærlighed og Troskab, da dens egen Interesse gør, at den nærer stor Højagtelse for Danmarks Konge, og at den er meget omhyggelig for Opretholdelsen af sine Privilegier. Der advares derfor imod at anbringe indfødte adelige i de fornemste Statsembeder og navnlig i Konseilet: „Ofte har Adelsmændene i mange Raadslagninger talt og handlet, som om de var Fyrstens Formyndere“. Om Görtz, den fremmede

Eventyrer, udtales det, men ganske vist af hans Modstandere, at han ikke nærrede større Uvilje mod nogen end mod „Holstenerne og Indfødte“, men derimod foretrak Fremmede og Udlændinge. Sikkert er, at han til Medarbejdere i sin Regering antog adskillige Udlændinge af meget tvivlsom Karakter. Efter at det i 1709 var lykkedes ham at styrte Wedderkop, kan man næsten sammenligne hans Magtstilling med det Struenseeske Kabinetstyre. Noget af Magten delte han dog med den tidligere nævnte Gerh. v. Dernath (se S. 202), der stod i Spidsen for den gottorpske Hær og Krigskommissariatet og, da han naturligvis gerne saa dette bragt i højeste Flor, kom i Modsætningsforhold til den sparsommelige Wedderkop. Det prægtige Palæ i Slesvig (det senere Bjelkeske Palæ (Fig. 104)), som v. Dernath lod opføre, var en Torn i Øjet paa det Wedderkopske Parti, der fandt det generende for Fyrsten, at en af hans Tjenere viste saadan Pragt. — Til sin Svoger Grev Heinr. Reventlow afstod Görtz sit Kammerpræsidentembede for en større Pengesum.

Trods den Uvilje mod den slesvig-holstenske Adel, der præger den ovennævnte Skildring fra Wedderkopsk Side, omtaler denne dog med Respekt to indfødte adelige, der havde indtaget høje Poster i den gottorpske Centraladministration. Den ene var Joakim Ahlefeldt, Regeringspræsident fra 1686 (se S. 182 f.), og den anden Grev Frederik Rantzau, Kancellipræsident i Tiden 1702—09. De viste, hedder det, stor Iver for det hertugelige Hus, Uegennytte og i det hele en saadan Adfærd, at Hof og Undersaatter havde al Grund til at berømme den. At de begge til sidst tog Tjeneste hos Kongen af Danmark, skyldtes den daarlige Behandling, for hvilken de udsattes fra andre af de gottorpske Regeringsmedlemmer. Efter Frederik Rantzaus Afgang som Kancellipræsident udstedtes i Janr. 1711 en fyrstelig Ordre om, at Kancellikollegiet atter skulde bringes paa den gamle Fod. Af Ordren synes at fremgaa, at det skulde være Gehejmeraadet (eller Gehejmeraaderne) meget underordnet.

Ved forskellige Forordninger søgte man i dette Tidsrum baade fra kongelig og fyrstelig Side at haandhæve Embedsmændenes Ubestikkelighed og at skaffe Sikkerhed for, at der ikke skete Underslæb ved Oppebørselsvæsenet. Det kunde nok være haardt tiltrængt, og fra øverste Sted viste man ikke just altid det bedste Eksempel: saaledes modtog baade Kielman og Griffenfeld Gaver af Folk, der vilde opnaa noget. Underligt var det saaledes ikke, om Embedsmænd i underordnede Stillinger og ofte maaske slet lønnede gerne modtog en Erkendtlighed af Ansøgerne. Korrupsion og Underslæb hørte i det hele til Hverdagsfænomenerne. I en Kommissionsberetning fra 1681 om Forholdene i Tønder Amt udtales det, at navnlig Herreds- og Kog-Regnskaberne

i Marskherrederne er behæftede med „mærkværdige Excesser“, og at den daarlige Administration, som adskillige Embedsmænd øver, ikke mindst er Skyld i Landets Fordærv: nogle af dem vil hellere med Scipio Africanus sønderrive deres Regnskaber end være forpligtede til at retfærdiggøre sig! Om de Beløb, der gik med, naar Undersaatterne til forskellige Tider opnaaede Eftergivelse af Restancer eller Nedsættelse i Afgifter, kan sikkert siges, at de udgjorde en Slags Bestikkelse.

Fra gottorpsk Side udstedtes i 1701 et Forbud mod, at civile og gejstlige Embedsmænd modtog Gaver, og samtidig meddeltes det, hvilke Retssportler der lovlig kunde oppebæres. Et kongeligt Patent fra 1708 indskærpede tidligere — i 1676 — offentliggjorte Bestemmelser angaaende Misbrug ved Modtagelsen af Skænk og Gave. Om den aabenbart uudryddelige Trang hos Menneskene til at bispises paa Prytaneion handler et gottorpsk Patent fra 1695, hvor det hedder, at det næsten er blevet Sædvane, at Borgmestre og Raad eller andre Øvrigheder paa Byers, Kirkers, Klosters eller andre Steders Bekostning holder Gæstebud (*convivia*) ved Aflæggelse af Regnskaberne eller til andre Tider. Saadant skal afskaffes, udtales det, men efterlevet blev denne Bestemmelse jo sikkert ikke.

I en Beretning fra 1666 om Tilstanden i Tønder Amts Gestherreder omtales, at Plovskatten inddrives af Sognefogederne, men at disse ikke giver Kvittering for Beløbet til den betalende. Forskellige af dem leverer ikke hele Beløbet fra sig igen, men beholder en Del, og da flere hverken kan læse eller skrive, er Oppebørselen altsaa ikke just i de bedste Hænder. For Resten var det allerede 1661 fra hertugelig Side bestemt, at Undersaatterne skulde have et Ark Papir, hvorpaa der burde kvitteres for Afgifterne, men da Bestemmelsen fornyedes i 1680, hedder det ganske vist, at den ikke var blevet efterlevet. I 1704, et Aar, der ligesom det følgende udmærker sig ved en talrig Række Reformforordninger fra den gottorpske Regering, udstedtes nye Regler om rigtig Opførelse af Undersaatternes Afgifter og om Kvittering ved disses Betaling. — Fra den kongelige Regerings Side gaves der mod Tidsrummets Slutning — i Aarene 1718—20 — indgaaende Bestemmelser for Oppebørselen og om de paagældende Embedsmænds Forhold herved.

At Embedsmænd kunde give efter for Fristelsen til at skaffe sig Indtægter ved Gaver, ulovlig Forhøjelse af Sportler o. l., forstaaes bedre, naar man hører, at det var saa som saa med den rettidige Udbetaling af de dem tilkommende Lønninger. I Christian V.s Tid foretoges for Resten et Par Gange betydelige Nedsættelser af Lønningerne for de kongelige Embedsmænd, men det siges om den sidste Nedsættelse — i Begyndelsen af 90'erne — at den for en Del opvejedes ved, at Udbetalingen af Lønnen blev mere effektiv end forhen. Fra Aarene 1663,

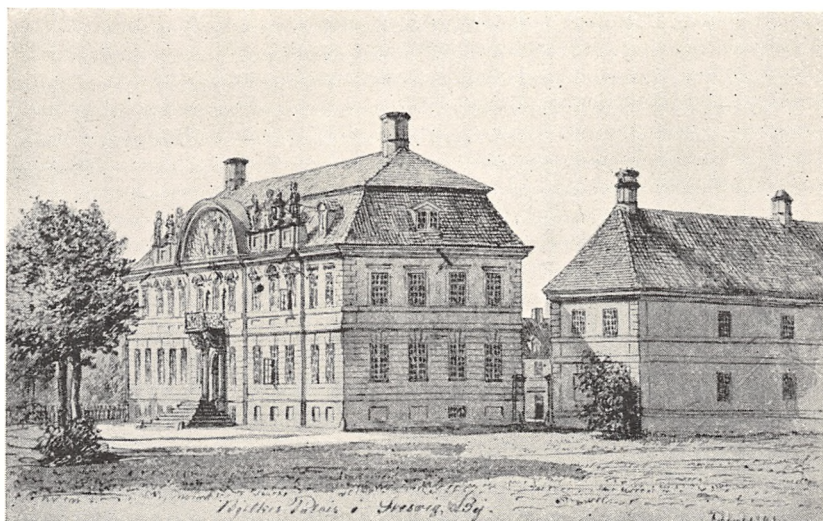

Fig. 104. Det Bjelkeske Palæ i Slesvig.
Tegning af F. C. Lund 1863. Det kgl. Bibliotek fot.

64, 73, 79 og 81 foreligger der fra Raaderne i det Glückstadtske Regeringskancelli indtrængende Anmodninger om punktlig Udbetaling af Gagerne: i to Aar, skrev de hver Gang, havde de ingen Løn modtaget. Deres Kreditorer havde allerede taget alle deres Værdisager, og de maatte endog selv betale deres Embedsrejser. For Christoph Gensch v. Breitenaus Vedkommende standsede al Udbetaling af hans Løn fra Aaret 1710 — det var jo Krigsaarene — men den 70-aarige var heldigvis saaledes situeret, at han oven i Købet kunde laane sin betrængte Konge Penge (6000 Rdl.). De gottorpske Embedsmænd har sikkert ikke haft det meget bedre end de kongelige.

Hvad der lige er nævnt om Betalingen eller snarere Ikke-Betalingen af Embedsmandsløningerne, tyder paa, at hverken de kongelige eller gottorpske Finansers Tilstand var den bedste i det her behandlede Tidsrum. Den Overlast, som Gottorp i 1670'erne og 80'erne var udsat for fra kongelig Side, maatte selvsagt bidrage til at svække Gottorps Finanser, og, som tidligere (S. 176) omtalt, var det i 1680'erne ude af Stand til at udrede Danmark det aftalte Vederlag for ikke-erlagte Kontributioner under Sekvestrationen i 70'erne. Det er betegnende for Tilstanden, at det i Begyndelsen af 1680'erne fraaades at lade den gottorpske Rentemester tage til Kiel, fordi hans Nærværelse her kunde opfordre Kreditorerne til at trænge paa med deres Gældskrav og — ganske vist med Urette — vække den Mistanke hos nogen, at andre,

men ikke han var bleven betalt! I de samme Aar optoges der hos Undersaatterne et „frivilligt“ Laan, og udmøntedes en Del af Hertugens Sølv. I Aaret 1700, da det kom til Brud mellem Danmark og Gottorp, var det gottorpske Kammer saa blottet for Midler, at der paa haarde Vilkaar maatte optages et Laan paa 50.000 Rdl. for at skaffe Proviant til de allierede Tropper, der kom Gottorp til Hjælp. Under Formynderregeringen øgedes Gottorps Gæld, medens det fra Wedderkopsk Side fremhævedes, at det netop havde været en gunstig Tid til at opspare en større Beholdning.

Det lille gottorpske Hertugdømmes Finanser led under uforholdsmæssig store Udgifter til Hofholdningen og til de Hærstyrker, som dets Deltagelse i „Storpolitikken“ nødte det til at stable paa Benene. Men ogsaa de kongelige Finanser led under samme Skavanker, og der anvendtes, som det er blevet sagt (Carl Christiansen), „gennem hele det 17. Aarhundredes Slutning stadig . . . mere paa Hær og Flaade, end vi havde Raad til“. Udenrigspolitikken og følgelig Udviklingen af Hær og Flaade indtog den første Plads, og der toges kun ringe Hensyn til, om Befolkningen evnede at bære Byrderne: den skulde. I endnu grellere Form maatte dette selvfølgelig komme frem under den uhyre finansielle Anspændelse, som den store nordiske Krig krævede.

Naar Historiografen Amthor i sit førnævnte Skrift fra 1714 hævdede, at Undersaatterne ikke havde Grund til at beklage sig over de nuværende Udskrivningers Tynge i Forhold til de gamle Tider, føjede han dog til, at man bl. a. maatte tage i Betragtning, at den nuværende Statsforfatning og den af alle europæiske Fyrster øgede Krigsmagt krævede utroligt større Udgifter end forhen. Til disse større Udgifter maatte selvsagt svare Fyrsternes Krav om stærkt øgede Indtægter. Medens man i Kongeriget gennem de storslaaede Matrikuleringsarbejder under Christian V søgte at skabe et retfærdigere Skattegrundlag, beholdt man i Hertugdømmerne Plovansættelsen som Skattegrundlag, saadan som den var udtrykt i den reviderede Landsmatrikel af 1652.

Om de Skatter og andre Byrder, der paalagdes de fælles Stænder, Prælater og Ridderskab, er der talt i foregaaende Kapitel. For deres „private“ Amter og Byer kunde Fyrsterne selv fastsætte Skatternes Højde, ligesom de ogsaa var i Stand til at lette Skattetrykket for de forskellige Egne, hvor dette maatte anses for absolut paakrævet. Dette sidste skete ved Reduktioner af Plovtallet, d. v. s. det paagældende Amt eller By kom til at svare af et mindre Antal Plove, end det eller den var sat for i Landsmatriklen. I Begyndelsen af 1660'erne, hvor Virkningerne af Svenskekrigens Ødelæggelser gjorde sig stærkt gældende, var Plovtallet for de kongelige Amter Haderslev og Flensborg stærkt nedsat, men efter nogle Aars Forløb mente man at kunne gaa til delvise For-

højelser. I 1686 fandt der en mere generel Ansættelse (Nedsættelse) Sted af Plovtallet for den kongelige Del, og efter dette Antal svarede den saakaldte ordinære Kontribution, der i Løbet af 80'erne kom til at udgøre et Beløb paa 3 Rdl. maanedlig — altsaa $\frac{1}{2}$ Rdl. mere, end Ridderskabet svarede de to Fyrster i ordinær Kontribution (se S. 237). Kongens Indtægter i ordinære Kontributioner fra Slesvig var i Aaret 1693 henved 90.000 Rdl., heraf fra Prælater og Ridderskab godt 20.000. Hertil kom yderligere et Beløb af „Magasinkornpenge“, idet der af Amter og Landskaber dette Aar udskreves 3 Rdl. pr. Plov i Stedet for Korn. Dette Beløb ansloges til mellem 13 og 14.000 Rdl., men der regnedes med Restancer paa 2—3.000 Rdl.

Bortset fra de ordinære Skatter udskrev Kongen i Krigsaarene, navnlig i Tidsrummet 1714—21 betydelige ekstraordinære Skatter i Slesvig. I Modsætning til kongerigske Krigsskatter som Kop- og Kvægskatter udgjorde i Slesvig Plovansættelsen ogsaa i Begyndelsen ved de ekstraordinære Skatter Grundlaget for Udskrivningen, men under den store nordiske Krig maatte man dog gribe til andre Skattekilder. Til den ordinære Plovskat kom nu først et Tillæg af 12 Rdl. pr. Plov aarlig, dernæst Skatter af de saakaldte „Frigaarde“ i Forhold til disses Taksation, af Kapitaler og af Embedsmændenes Gager samt yderligere Kop-, Karosse- og Hesteskatte. Først ved den i Janr. 1721 foretagne Udskrivning skete der en Moderation af disse Krigsskatter, for at Undersaatterne dog skulde nyde nogle af Fredens Frugter, selv om Forholdene, udtaltes det i Forordningen, ikke tillod, at det kunde ske i saa fuldkommen en Grad, som Kongen vel havde ønsket!

Af andre Indtægter, som Fyrsterne havde, er tidligere nævnt Told og Licenter samt Afgiften af Stempelpapir. Endvidere var der Indtægter af Møntregalet og af Forpagtningen af Østersfiskeriet ved Vesterhavsøerne. En vigtig Post i Indtægtsregnskabet var endelig Jordebogsafgifterne, de Afgifter, som Kronens og Hertugens Fæstere fra gammel Tid havde at svare, og Forpagtningsafgifter, der udrededes af de Gaarde eller andre Ejendomme, som Fyrsterne overlod i Forpagtning.

M. H. t. Jordebogsafgifterne i den kongelige Del er det næsten overflødigt at bemærke, at det i Tiden efter Svenskekrigen holdt haardt at inddrive dem, og at Restancer hos Kronens Bønder — som hos Hertugens — hørte til Dagens Orden. I 1660'erne og 70'erne synes der overalt at være kommet nye Jordebøger, og straks i Begyndelsen af Christian V.s Regering gennemførtes en ikke ubetydelig Forhøjelse (fra 3 til 10 Rdl. af hver Fuldgaard) af de „Arbejdspenge“, der udrededes i St. f. Hoveri, og ogsaa senere synes der at være forekommet Forhøjelser. For Aarene 1681 og 82 beregnedes Jordebogsindtægterne for de

kongelige Amter til aarlig at give 32.000 Rdl., og i Aarene 1687—88, da de hertugelige Amter var inddragne, ansloges Indtægterne af disse til 43.000 Rdl. aarlig. Jordebogsindtægterne kunde skifte en Del, eftersom der af disse udrededes Lønninger, skete Benaadninger i Form af Frigaarde el. lign.

Et slemt Skaar i Hertugens Jordebogsindtægter (paa Tysk „*Herrengefälle*“ eller „*Herrengelder*“) — som i Kongens — gjorde Restancerne, som navnlig Krigsperioderne fremkaldte. I Slutningen af 1660'erne var disse i de gottorpske Amter steget til mægtige Beløb, og der foretoges da en betydelig Nedsættelse af disse Tilgodehavender i det noget forfængelige Haab, at Afgifterne og de reducerede Restancer saa maatte kunne udredes i Fremtiden. For Tønder Amt f. Eks. nedsattes Restancerne i 1668 fra over 150.000 Rdl. til 41.000, og samtidig bestemtes, at i Stedet for de forskellige gamle Afgifter skulde der fremtidig svares 40 Rdl. pr. Plov (eller Bol). Beboerne paa Sild og Før slap dog med 30 Rdl. i Betragtning af, at de maatte søge det meste af deres Næring „paa det vilde Hav“. At det i Efteraaret 1689 — efter Ophøret af den kongelige Okkupation af det gottorpske Slesvig — holdt haardt at inddrive Afgifterne, er forstaaeligt. Paa den anden Side havde Hertugen ogsaa god Brug for Penge, og Amtsskriverne beordredes til at inddrive, hvad overhovedet var muligt uden at ruinere Undersaatterne, og opføre det øvrige som Restancer. Under Formynderregeringen, da Görtz kom i Spidsen for det gottorpske Rentekammer, gjordes alt muligt for at forøge de fyrstelige Indtægter, og der udstedtes i dette Øjemed adskillige Forordninger samt foretoges omfattende Kommissionsundersøgelser af Befolkningens Forhold. Fra Modstanderhold betonedes, hvordan Görtz herved gik frem med megen Haardhed. Ved en foretagen Forhøjelse af den saakaldte „*Verbittelsgeld*“, en Afgift, der udrededes af Husmændene, gjordes, hedder det, mangen fattig Mand endnu fattigere. Og om den skete „Generalundersøgelse“ siges, at Görtz herved fik Lejlighed til at holde en Efterhøst, „der skar lige saa skarpt som Høsten selv“.

Foruden Jordebogsindtægter og ordinære Kontributioner skaffede Gottorp som Kongen sig naturligvis ogsaa Indtægter ved ekstraordinære Paalæg. I en Redegørelse for Husum Bys overordentlige Udgifter i Tidsrummet 1681—1723 er det Reglen, at der foruden det ordinære Plovskatsbeløb betales et større eller mindre ekstra Beløb. Yderligere gjorde man Brug baade af „Forskud“ fra Amter og Byer og af „frivillige Gaver“. Fra Ejdersted maatte der i 1705 betales 50.000 Rdl. og i 1707 57.000 Rdl. Et ikke ubetydeligt Salg af hertugeligt Gods til private fandt Sted baade i 1681 og 1694—95. En voldsom Forhøjelse af Stempel-papirafgiften foretoges ved en Forordning sidst paa Aaret 1709, som

dog grundet paa stærke Klager delvis maatte ændres kort efter. Ogsaa til Monopoler greb man for at skaffe Indtægter. I Begyndelsen af 1670'erne indførtes saaledes et Tobaksmonopol, der dog kun varede faa Aar. Mere kendt er det Saltmonopol, hvorefter Fysterne i 1712 enedes, og hvorved de hævdede at ville skaffe Undersaatterne godt og billigt Lyneborgersalt — hvilken velvise Foranstaltning dog kun fandt liden Anerkendelse hos Undersaatterne!

Paa Retsvæsenets Omraade uddybedes i dette Tidsrum Modsætningen til Kongeriget, idet Christian V.s Danske Lov af 1683 i dette fik almindelig Gyldighed. I Sønderjylland kom den — bortset fra Enklaverne — kun til at gælde for Als, undtagen Sønderborg, og Ærø. Ellers forblev Jydske Lov her det almindelig gældende Retsgrundlag. 1717 udgaves i Flensborg paa ny Blasius Eckenbergers plattyske Oversættelse af Jydske Lov, og til Oversættelsen var føjet den Slesviger Hofretsadvokat Joachim Blütings (d. c. 1643) Kommentar (*Glossa*) til Loven. I den gottorpske Kancelliorden fra 1708 udtales, at i Slesvig skal, for saa vidt der ikke findes specielle Statutter og Forordninger, alene den gamle Jydske Lovbog anses for Norm ved Domsafsigelser. Lignende var blevet udtalt i den kongelige Forordning af 15. Nov. 1684 om Justitskancelliet paa Gottorp, og da i 1713 Overretten paa Gottorp oprettedes, gaves der den samme Forskrift.

En ikke ringe Paavirkning af fremmed Ret (Romerretten) paa Hertugdømmets Retspraksis fandt dog Sted i denne Tid, hvad naturligt hang sammen med, at de højere Domstole for største Delen var fælles for Slesvig og Holsten. Paa Strafferettens Omraade afløses i dette Tidsrum Jydske Lovs Bestemmelser efterhaanden af Karl V.s „*Peinliche Gerichtsordnung*“ (den i 1532 paa Rigsdagen i Regensburg vedtagne fælles tyske Straffelov), i Byerne tidligere end paa Landet. — Alle de i Jydske Lov omtalte Doms mænd som Sandemænd og Ransnævninger forekommer endnu i hele det 17. Aarh. Ogsaa Tylvtereden som Bevismiddel træffes i 2. Halvdel af 17. Aarh., men Brugen er aftagende, og mod Aarhundredets Slutning forsvinder den til Fordel for Vidnebeviset (evt. Renselsesed).

Paa Obligationsrettens Omraade øvede Romerretten stor Indflydelse. Det skal i Forbindelse hermed nævnes, at medens Indførelsen af Skøde- og Panteprotokoller ikke lod sig gennemføre for Adelens Vedkommende (se S. 233 f. og 246 ff.), arbejdede baade Kongen og Gottorp paa at indføre dem i deres Amter og Byer, skønt noget almindeligt Paabud herom ikke udfærdigedes. I den gottorpske Del paabødes f. Eks. for Femerns Vedkommende 1681 Førelsen af Panteprotokoller, saadan som det med god Nytte, hed det, var sket i andre Landskaber og Egne,

og i en Forordning fra 1704 om Kredit- og Gældsvæsenet bestemtes Indførelsen af akkurate Panteprotokoller for de gottorpske Amter.

Ved Procesførelsen blev Brugen af Advokater mere og mere almindelig, og at dette ikke just hemmede Processernes Tal eller fremmede disses Afgørelse, var de respektive Regeringer aabenbart klar over. Forskellige Bestemmelser, udstedte i dette Tidsrum, sigtede baade til at stække Advokaternes Vidtløftighed og begrænse Undersaaternes Brug af dem ved Retssager. Ved Afgørelse af disse havde Amtmændene i ovrigt en ikke ringe Myndighed over Amternes Beboere.

Hvad de overordnede Domstole angaar, er allerede nævnt Regeringskancelliet i Glückstadt, for Slesvigs Vedkommende i 1685—89 afløst af Justitskancelliet paa Gottorp og 1713 af Overretten paa Gottorp. Raaderne i Kancelliet var desuden med til at udgøre den fælles, adelige Landret samt Overamtsretten, der, saa længe Regeringskancelliet i Glückstadt ogsaa gjaldt Slesvig, altid holdtes i Glückstadt, og hvortil Sager fra Byer og Amter appelleredes. Ved Oprettelsen 1684 af Justitskancelliet paa Gottorp bestemtes, at Sagerne fra Købstæderne Tønder og Burg, der hidtil var blevet appellerede til den holstenske „*Vierstädtelgericht*“, herefter skulde appelleres til Overamtsretten, og dette Forhold blev naturligvis igen gældende efter Okkupationen i 1713. Fra de adelige Underretter appelleredes til Landretten, og da Fyrsterne 1711 enedes om paa ny at udskrive denne, gik man til yderligere at adskille de slesvigske og holstenske Landretssager ved Bestemmelserne om, at den holstenske Landret skulde afholdes i en By i Holsten, den slesvigske i en By i Sønderjylland.

3. LANDBRUGETS UDVIKLING. ADEL OG BONDESTAND.

Om den Uformuenhed i Landet, som Svenskekrigene fremkaldte, havde Stænderne, som ovenfor nævnt, i 1661 udtalt, at ingen Pen kunde beskrive den og ingen Tunge udsige den. Det var i ikke mindre Grad Forbundsfællerne — Polakkerne og Brandenborgerne — end Fjenderne, der havde plyndret og udsuget Landet, og naar Folk saa tilbage paa Krigen og dens Ødelæggelser, faldt Betegnelsen „Polakkernes Tid“ dem da ogsaa paa Læben. Herren til Gereby i Svansø mistede sit Signet, som Polakkerne førte med sig, da de drog bort, og paa Als gik en Del Landsbyers Vider og Vedtægter med i Løbet i Krigstiden, men alt sligt var Smaating i Sammenligning med Krigens store Ulykke: den mere eller mindre fuldstændige Ødelæggelse af en talrig Række Landbrug, hvis Besætninger bortrøvedes, hvis Besiddere flygtede, og hvis Gaarde blev brændte eller afbrudte. De øde Gaarde fulgte i Krigens Spor.

Som Vidnesbyrd om, hvordan Krigen havde reduceret baade Heste- og Kvægbestanden, kan nævnes, at Hertug Christian Albrecht i Janr. 1661 beder den svenske Regering om, at der maa blive givet Guvernøren i Skaane Ordre til at indkøbe 100 Heste og 400 Køer, der maa blive drevet til Gottorp. I Krigen er nemlig, skriver han, ogsaa de hertugelige Ladegaarde blevet ødelagte og berøvede al levende Besætning, og der paa Stedet eller i Omegnen er der ved den overalt herskende Mangel paa Heste og Køer ikke til at faa nogen anden Besætning. Om det hertugelige Schæferi Kurborg oplyses, at da Polakkerne drog bort, var det helt ruineret, og om Godset Brunsholm i Angel hører vi ved dets Salg i 1662, at dets hele Besætning da var 3 Køer, 1 Okse, 2 brune Hopper og 30 Svin.

Nogen samlet Opgørelse over Tallet af øde Gaarde, fremkaldte ved Krigen, foreligger der, saa vidt vides, ikke, og naturligvis var heller ikke Krigen Skyld i alle de øde Gaarde, der forekommer i Tressernes Begyndelse. At den fremkaldte en vældig Stigning af disse, er dog uden for al Tvivl, selv om Krigens Ødelæggelser ramte Landets forskellige Egne mere eller mindre haardt. De øde Gaardes uhyggelige Vækst træffes dog baade i hertugelige Amter som Gottorp og Tønder og i kongelige som Flensborg og Haderslev. For et Gods som Gereby anføres 1661, at i Landsbyen Vindemark var af 9 Gaarde de 5 besatte, i Karby af 7 Gaarde de 3 og i Kobberby af 6 Gaarde kun de 2.

Baade for Kongen og Hertugen og for de private Godsejere maatte det efter Krigens Slutning te sig som den vigtigste Opgave at faa de øde Gaarde besatte — enten ved at bortflygtede Besiddere atter vendte hjem til de forladte Steder, eller ved at fremmede overtog Gaardene. I begge Tilfælde var det som Regel nødvendigt at tilstaa nogle Aars Frihed for Afgifter og Skatter, for at Gaardene igen kunde bringes paa Fode. Som Bilag til Haderslev Amtsregnskab for Aaret 1666—67 forefindes saaledes ikke færre end i alt 314 „Frihedssedler“ for Folk, der har overtaget øde Gaarde, Beviser udstedte i Aarene 1662—66. De giver sædvanligvis de paagældende 4 Aars Frihed (stundom 3 eller 2). Disse Kongens Forsøg paa at faa Kronens Gaarde besatte synes fra hertugelig Side at være blevet anset for noget i Retning af unfair Konkurrence. I hvert Fald fremhæver en Kommissionsberetning fra 1666 for Tønder Amt, hvor vanskeligt det her er at faa de øde Gaarde besatte, og at Kongen og Statholderen ved at tillægge de øde Gaarde 2 Heste, 2 Køer og 4 eller 5 Aars Frihed samt assistere de „afbrændte“ med Bygningstømmer fralokker „Os“ (Hertugen) Folk og Mandskab. Fra hertugelig Side gik man da ogsaa for at faa Folk til at antage de øde Bol til at bevilge 2, 3 eller 4 Aars Frihed for alle Præstationer. At der endnu 1666 i Tønder Amt var nok af Ødegaarde, er givet, og f. Eks.

i Tinglev Sogn var af 14 Kvartbol kun de to besatte. Og selv, hvor Folk var blevne paa Gaardene, fristede de ofte Livet i yderlig Fattigdom, naar baade Heste og Køer var bortrøvede, og det var et stort Spørgsmaal, om Fyrsterne kunde være tjent med saadanne Besiddere eller hellere skulde søge at skaffe sig nye.

Da „Polakkernes Tid“ var forbi, og Forholdene atter gledet noget i Lave, har sikkert mange af de bortflygtede sønderjydske Bønder følt Dragelsen mod Fødestavnen. Hvordan det i Krigs- og Efterkrigstiden gik en enkelt af dem, skal lige i korte Træk berettes, thi vedkommendes Skæbne kan sikkert tages som et typisk Tidsbillede. Peter Andersen i Arnlund (Vedsted S.) flygtede under Krigen fra sin Gaard, maatte i længere Tid gaa med Tiggerstaven og tjente hos fremmede Folk for Brød til sig og sine moderløse Børn. Han bragte det saa vidt, at han fik anskaffet sig en Ko, og med den og Børnene begav han sig paa Vandring ad Hjemmet til, hvor han imidlertid fandt Gaarden helt afbrudt, saa han maatte søge Husly hos Godtfolk, til han fik bygget 2—3 Fag Hus. Den nye Kone, som han fik, bragte ham ganske vist ikke den Ko i Medgift, som hendes Stifmoder falskelig havde udlovet, men ved at tage Arbejde hos fremmede Folk tjente hun selv til en Ko. Der var saaledes en god Begyndelse til Besætning, og hellere end igen at gribe Tiggerstaven vilde Manden fortsætte det slidsomme Hverv paa Hede- gaarden, hvor hver Fod grøn Jord var skabt ved at afbrænde og opdyrke Hede. Men en Betingelse for, at han kunde blive paa Gaarden, var, at der tilstodes ham nogle Aars Afgiftsfrihed, hvad Amtmanden naturligvis ogsaa gik ind paa. — En lignende Frihed fik Hans Madsen i Sommersted, der under Krigen mistede alt, hvad han havde, og maatte give sig til at tigge, men siden skammede sig herover, søgte Tjeneste hos Godtfolk og senere begav sig tilbage for igen at antage sin af Fjenden og af Guds Vejr og Vind nedrevne Gaard. Derimod hørte Mads Petersen i Stens (Hjortlund S.) formodentlig ikke til i de bortflygtede Gaardmænds Række, for han omtaler sig som en fattig Ungkarl, der ved lang Tjeneste havde samlet sig et Par Plovbæster. Disse kunde der være god Brug for paa den øde Gaard i Stens, hvor der siden Krigstiden sad en fattig Enke alene, og som Mads tilbød — mod Afgiftsfrihed i nogle Aar — at overtage — sammen med Enken.

Strakte Løfter ikke til for at faa Folk til at overtage de øde Gaarde, skyede Myndighederne ikke at anvende de skrappe Metoder. Saaledes hedder det i en Ansøgning fra et Par Mænd i Haderslev Amt til Amtmanden, at denne vil erindre sig, hvordan de to fattige Folk i Foraaret 1665 sad fængslede og blev tvungne til hver at antage en øde Helgaard — og Amtmanden erindrer ogsaa godt nok, at de blev tvungne til Gaardene. At man har brugt samme Metoder i den hertugelige Del

af Landet, fremgaar bl. a. af de Klager, der i 1680 fremsattes mod Fogeden („*Grossvogt*“) i Hütten Amt for at have tvunget Folk til Gaardene. Klagerne vilde Fogeden aabenbart ikke nærmere ind paa, men udtalte, at han havde faaet 60 Gaarde besat og ikke havde ladet nogen staa øde!

Under den næsten umulige Kamp for at holde Gaardene i Drift maatte de forskellige Godsejere — det være sig Fyrster eller private — naturligvis se skævt til hinanden, om det ene Gods Besoer stak af og slog sig ned paa fremmed Omraade. At man fra hertugelig Side tiltroede den kongelige Regering Bestræbelser for at lokke Folk væk, er allerede nævnt. Fra Aaret 1662 forefindes et Eksempel paa, hvordan en Godsejer med Magt satte sig i Besiddelse af sine bortdragne Under-saatter. Det var den sønderborgske Hertug Christian Adolph, der sendte sin Amtsskriver med 25 Heste ind i Haderslev Amt for at afhente nogle fra Als undvegne Folk med deres Koner, Kvæg og Gods. Bundne førtes de, ridende paa deres egne Heste, tilbage til det sønderborgske Gods-omraade — afgjort til liden Opbyggelse for Kongens Embedsmænd, hos hvem de allerede havde fæstet nogle af de talrige øde Gaarde.

Lykkedes det ikke paa nogen af de nu nævnte Maader at skaffe de øde Gaarde nye Besoere, maatte man se sig om efter andre Udveje til at hindre, at Jorderne laa helt udyrkede hen. Nærliggende var det at søge de øde Gaardes Jorder udlejede for rimelig Afgift til Landsbyens tiloversblevne Bønder eller fordele dem mellem disse. Det sidste omtales saaledes i 1669 for Flensborg Amts Vedkommende, og det siges, at de andre Besoere skal give Skat af de øde Gaarde. Omkr. 1670 gik man desuden til at udlægge de øde Gaarde til Underhold for det nyoprettede nationale Rytteri, og efter et da forfattet Overslag fandtes dengang i Haderslev Amt 367½ øde Gaarde, der ansattes til 244 Ryttere, i Flensborg Amt 19½ øde Gaarde, der skulde holde 39 Ryttere. — Endnu en Maade at holde en Del af de øde Gaarde i Drift paa var afgiftsfrit at overlade Brugen af dem til nogle af de Præster, hvis Indtægter var bleven sørgelig beskaarne ved deres Sognebørns Ruin. 1664 tillagdes der saaledes Præsterne i Jels og Oksenvad, Øster-Lindet, Stepping, Vedsted, Skrydstrup, Kalslund og Hjortlund samt Skodborg Brugen af 7⅞ øde Gaarde som Vederlag for den Sognene i Krigstiden tilføjede Skade. Dette Vederlag beholdt Præsterne i hvert Fald længere end en Menneskealder.

Selv om Ødegaardenes Tal takket være Godsejernes Bestræbelser dalede adskilligt i Tiden efter Krigsaarene, er det alligevel mærkeligt at se, hvor højt det flere Steder i Landet længe holdt sig, og hvordan Ødegaarde faktisk forekom hele Tidsrummet igennem i ikke ubetydeligt Omfang. Man maa imidlertid her huske paa det store Tryk, som saavel de ordinære som ekstraordinære Skattekrav lagde paa Bonde-

standen, og som kulminerede under den store nordiske Krig. Hertil kom, at heller ikke Priserne paa Landbrugsprodukter gennemgaaende kan anses for at have været særlig høje. I øvrigt vekslede dyre Aar — som 1661, 1699 og 1709 — med billige Aar som f. Eks. 1667 og 1703 (se ogsaa S. 232 om de meget lave Priser i 1669). Landbruget rantes desuden af Ulykker som Misvækst — navnlig i 80'erne — og mod Tidsrummets Slutning af Kvægsyge. I Aarene omkr. 1720 oversvømmedes Marskegnene af store Stormfloder (1717, 18 og 20).

I Slogs Herred, Tønder Amt, var ifølge en Kommissionsberetning fra 1681 Gaardene da alle besatte, bortset fra $3\frac{1}{4}$ Plove i Landsbyen Kravlund (Tinglev S.) og $\frac{1}{2}$ Plov i en anden Landsby; det fremhæves samtidig om Rabsted, at Forholdene her er daarlige. I Hütten Amt opgives der i 1711 at være 12 øde Kvartgaarde; de paagældende Jorder var som Regel udlejede eller fordelte til de andre Beboere. Men saadanne Enkelttilfælde af øde Gaarde blegner dog helt ved Siden af Tilstanden i Haderslev Amt. I Amtsregnskaberne for dette træffes til Stadighed en ikke ringe Afgang i Indtægterne, fremkaldt ved Eksistensen af de øde Gaarde eller ved den Afgiftsfrihed, der blev bevilget for Overtagelsen af saadanne. 1708 skal der alene i Gram Herred have været 101 øde Gaarde, de 46 uden al Bygning. At Forholdene i Gram Herred har været særlig uheldige, er sikkert nok. For de to herliggende Sogne Jels og Oksenvad omtales det 1684, at der i disse er over 18 Gaarde foruden Toftegodser og Landbol, som er helt øde. En absolut ikke lysere Beskrivelse af Tilstanden her giver Sognepræsten nogle Aar senere. Han klager over, at de to Sogne er saa øde, „at der udi findis 22 heele Gaarde øde foruden 25 Landboel og 5 Tofftgods udi Oxenwad Sogn, og nu mere øde blifver, saa Agger og Eng med Lyng forgroer“. Ikke tre Mænd i begge Sogne evnede at udrede Afgifter og Skatter til Kongen, og at det da har været knapt med Offer til Præsten — for ikke at tale om anden Indtægt — er forstaaeligt.

En vis Udvidelse af Kronens Fæstegods fandt der i Tiden efter 1660 Sted baade ved, at øde Selvejergaarde af Kronen gjordes til Fæstegaarde, og ved at Bønder frivilligt opgav Selvejet eller blev tvunget dertil ved Skatterestancer. I et enkelt Tilfælde ser man, at en i Svenskekrigen ødelagt Landsby omdannes til en kongelig Forpagtergaard som ved Vojensgaard i Jegerup Sogn. At der fandt nogen Nedlæggelse af Gaarde Sted i større Udstrækning umiddelbart efter 1660, ses i øvrigt ikke. De adelige Godsejere havde sikkert nok at gøre med at bøde paa Krigens Ulykker og ikke Tid til at spekulere paa Udvidelse af Bedriften. Da Antallet af Skatteplove for Adelsgodserne desuden var fikseret ved Landsmatriklen 1652, betød en Bondegaards Underlæggelse under Hovedgaardsmarken ikke nogen skattemæssig Vinding. I Forbindelse med Pris-

stigningen paa Landbrugsprodukter omkr. Aar 1700 (særlig høje var Priserne sidst i 90'erne) fandt der dog paa denne Tid atter en vis Nedlæggelse af Bondegaard Sted, bl. a. i Angel. I de til Godset Dyttebøl i Gelting Sogn hørende Landsbyer Pommerby og Nyby fandtes saaledes i 1694 19 Gaarde, men i Begyndelsen af det 18. Aarh. kun 14. Fra Kær Herred, Tønder Amt, berettes der fra omkr. samme Tid om Nedlæggelse af Gaarde til Fordel for Oprettelse af „Hollænderier“.

Det er tidligere (se S. 69) fremhævet, at Forskellen mellem Selvejere og Fæstere ikke var særlig betydelig, idet de m. H. t. Afgifter var omtrent ens stillede, dog betalte Selvejere naturligvis ikke Indfæstning, men til Gengæld Husbondhold. Selv om Fæsterne formelt kun havde Gaardene i Livsfæste, var Arveligheden dog det gængse. I Tilknytning til, hvad der ligeledes tidligere (se S. 68 og Henvisn. dertil) — delvis bygget paa Oplysninger ogsaa fra dette Tidsrum — er sagt om Udbredelsen af Fæste- og Selvejergods i Mellem- og Nordslesvig, skal nævnes nogle Oplysninger fra Tiden noget før og efter Aarhundredskiftet om Forholdet i de sydligere Egne. I Hütten og Maarkær Amter fandtes da paa en enkelt Undtagelse nær lutter Fæstegods (medens der i Stapelholm som i Ejdersted kun var Bondegods). I Husum Amt Nørre-Herred var alt frit Bondegods, medens der i Sønder-Herred forekom noget Fæstegods. Saaledes var der i Ostenfeld Sogn i Byerne Ostenfeld og Vitbæk halvt Fæste- og halvt Bondegods, men i Vinnert var alt Bondegods.

Hvorledes Hoveri og Ægt for de fyrstelige Fæstebønders Vedkommende var blevet afløst af en Pengeafgift, Gerningspenge, er ovenfor (se S. 48 og 74) skildret. Enkelte Steder træffes dog stadig Hoveriet, saaledes til den hertugelige Domæne Arlevad (eller „Rødehus“) i Olderup Sogn, Husum Amt, hvor der i 1708 ved en ny Forpagters Overtagelse af Godset udstedtes et udførligt Hoverireglement for Olderupperne. Dets Udstedelse begrundes med, at Olderups Beboere havde udført det skyldige Hoveri meget daarligt, vist Opsætsighed mod Forpagteren, og at de ikke-udførte Hovarbejder havde bibragt ham stort Tab. De hertugelige Embedsmænd ønsker paa samme Tid, at det maa blive paalagt samtlige Arlevads Undersaatte ikke uden Tilladelse at begive sig andensteds hen (de var rejst endog til Holland), idet de betragter sig som frie Folk. Dette er de dog ikke, hævdes det, for Arlevad er et tilkøbt adeligt Gods og Undersaatterne derfor egentlig livegne.

Bemærkningerne om, at Bønderne under Arlevad Gods egentlig var livegne, men betragtede sig som frie, viser, at noget virkeligt Livegenskab i hvert Fald ikke har eksisteret her. Heller ikke paa Godser i Nordslesvig som det af Greverne Schack ejede Gram eller paa Ahlefeldternes Besiddelser i Sundeved fandt der Livegenskab Sted, selv om Betegnelsen

„livegne“ træffes eller bruges af Godsbesidderne om deres Bønder. Livegenskabet i dets virkelige Form (se S. 69 ff.) vandt derimod, som tidligere nævnt, i dette Tidsrum fuldkommen Overhaand paa de adelige Godser i Svansø og i Dänischwold og trængte frem over Slien, hvor det i det sydøstlige Angel fik Fodfæste paa en halv Snes Adelsgodser. Naar det ikke bredte sig endnu videre, hævdes Grunden at være den, at Forudsætningen for dets Udvidelse faldt bort, da Adelsvælden afløstes af den kongelige Enevælde. Paa et Gods som Brunsholm forsøgte Ejeren saaledes 1694 at gøre sine Bønder til livegne, men en kongelig Kommission fastslog deres personlige Frihed.

Hvor tyngende Former Livegenskabet antog, afgang først og fremmest af de paagældende Godsejere, men ogsaa af Godsernes nærmere eller fjernere Afstand fra Holsten, hvor det hørte hjemme, og hvorfra det havde bredt sig til Sønderjylland. Jo længere Nord paa man kom, des mildere optraadte det. — Nærmest møttet paa holstenske Forhold er vistnok en Udtalelse som den, der fra Wedderkopsk Side i Begyndelsen af det 18. Aarh. fremsattes om Adelen, at den omgikkes med Bønderne som med Dyr, „og Bønderne tør ikke klage derover. Adelsmanden, der misbruger sin Magt, høster uendelig Vinding, men Bønderne bliver ruinerede . . .“. Eksempler paa grusomme Herrer træffes dog ogsaa i Slesvig, som saadan omtales saaledes 1684 Cai v. Thienen til Binebæk i Svansø, og et daarligt Lov paa sig havde ligeledes Rumohrerne til Godset Røst ved Slien. Som humane og velmenende Herrer over deres livegne fremhæves derimod Besidderne af Runtoft i Angel. Økonomisk var de livegnes Kaar vel ofte ikke ringere end Fæstebøndernes, f. Eks. siges paa den store nordiske Krigs Tid mange Hütten Fæstebønderes Forhold at være ringere end livegnes i det nærliggende Svansø. At Livegenskabet ikke er blevet følt som noget særligt nedværdigende af Befolkningen, fremgaar af, at i Svansø, hvor der foruden de livegne tillige fandtes en Del frie (særlig Haandværkere), ansøgte frie Folk stundom om at blive livegne. At Adelen her ogsaa søgte at udvide Livegenskabet til frie, er en anden Ting.

Angelboernes Modstand mod Livegenskabets Udbredelse skylder den en 1½ Mil fra Sliens Munding smukt beliggende lille Flække Arnæs (Fig. 105) sin Opstaaen. Flækken er kendt for sin med Lindealleer beplantede lige Hovedgade, ved hvis Sider alle Husene ligger, og om Flækkens Kirkegaard, liggende paa en Bakke, omflydt af den blaa Sli, og med Udsigt over til Svansøs Højder var det, at den naturelskende Romantiker, Amtmanden paa Gottorp, Schack von Staffeldt, under et Ophold i Arnæs i Sommeren 1820 ytrede: Ingen Steder vilde jeg hellere begraves end paa den smukke Kirkegaard i Arnæs! — Flækken har Herren til Røst, Ritmester Ditlev Rumohr, at takke for sin Opstaaen. Da Rumohr i 1666 krævede, at Beboerne i Kappel skulde aflægge Ed til ham, og vilde be-

Fig. 105. Gadeparti fra Arnæs.
Thomsen, Flensborg, fot.

handle dem som livegne, besluttede et stort Tal af dem at udvandre for at bevare deres Frihed. De kastede Blikket paa den nærliggende Ø Arnæs, hvor kun en enlig Fisker boede, og som hørte under Hertugen af Gottorps Jurisdiktion. I Marts 1667 gav Hertugen de paagældende Koncession paa at bebygge Øen, og i Maj aflagde godt 60 af Kappels Beboere med deres Hustruer og Børn knælende og under aaben Himmel Ed til Hertugen. En Del flere havde fra først af været stemte for Udvandringen, men veg, da det kom til Stykket, tilbage for at bryde de hjemlige Telt-pæle op. I Efteraaret 1668 siges det, at c. 30 havde opført Huse paa Arnæs. Da Rumohr forbød at lade døde fra Arnæs begrave i Kappel, maatte man ogsaa hurtigt skride til at indrette en Kirkegaard og opføre en Kirke.

Inden for Landbrugsbedriften fortsattes paa Godserne den tidligere (se S. 58) omtalte Indførelse af Kobbølbrug og af Overgang fra Græsning og Fedning af Stude til Mejeridrift med det dertil hørende store Kohold. Denne Overgang regnes for fuldendt i det 18. Aarhundredes andet Aarti, men paa mindre Godser Nord for Aabenraa vedblev man dog med Studeavl i det 18. Aarh. Godset Runtoft i Angel havde 1690 3 Mejerier, de to paa selve Runtoft, det tredje paa Avlsgaarden Drølt.

I dets Regnskaber forefindes endnu i 1706 Indtægt af solgte Stude, men snart efter forsvinder de helt. Paa Godset Saxtorf i Svansø nævnes i det 17. Aarhundredes Slutning 5 „Hollænderier“, som Mejerigaardene kaldtes, idet Ledelsen ofte forestodes af en indkaldt „Hollænder“, der havde Køerne i Forpagtning mod en vis Afgift pr. Ko. For Godset Gereby, ligeledes i Svansø, synes Bortforpagtning til en Hollænder første Gang at forekomme i 1657, og der nævnes et Antal af 100—120 Stk. Køer. 1705 er Antallet af Køer 200, og i den mellemliggende Tid havde Kobbeldbruget her udviklet sig til den endnu brugelige Driftsmaade. Paa den her-tugelige Domæne Maarkær fandtes der i 1701 130 Malkekøer og paa Avlsgaarden Skredstrup (Schrixdorf) 50. Udsæden angives det første Sted til c. 25 Td. Rug, c. 27 Td. Byg, c. 187 Td. Havre og c. 18 Td. Boghvede, det andet Sted til 5 Td. Rug, 5 Td. Byg, 81 Td. Havre og 5½ Td. Boghvede. Man ser, hvor overvejende en Rolle Dyrrkingen af Havre spillede. I Aaret 1693 nævnes for Maarkær 13 Kobler, omgivne (eller i Færd med at omgives) af levende Hegn. Af de 13 var dog de 3 nytilkomne (efter 1680), og i hvert Fald den ene, der var fuld af mange gamle Stubbe og derfor endnu ikke opbrudt, var ikke endnu indgaaet i Vekseldriften.

I grell Modsætning til det stadig stigende Kohold paa Godserne stod det minimale Hestehold, idet Markerne dyrkedes ved Bøndernes Hovarbejde. Naar man ser paa Bøndernes Besætninger, er det ogsaa et helt andet Billede, der møder en; her dominerer Hesteholdet over for Koholdet. Ved den gottorpske Undersøgelseskommission c. 1710 fastsloges det f. Eks. for Gaardene i Byen Hummelfeld i Hütten Amt, at til en „fuldkommen Besætning“ hørte 4 Stald- og 6 Markheste (Markheste var Heste, der gik ude Aaret igennem, og hvis Tilstand derfor ikke just var den bedste), 6 Køer, 4 Stk. Ungkvæg, 2 Kalve, 6 Faar og 2 Svin. Den derværende Bondefoged var for Resten saa velstillet, at han foruden denne „fuldkomne Besætning“ havde 2 Heste, 1 Føl, 4 Stk. Ungkvæg og 1 Kalv.

Nogen Forøgelse af Kornsorternes Foldudbytte i Almindelighed skete der ikke i dette Tidsrum. Det angives til mellem 3 og 5 Fold, men afgang naturligvis af Markernes Godhed, Gødningstilstand og Aarets Vejrlig. Dybpløjning af Markerne foretog man ikke for ikke at udrydde Græsroddeerne, da Udsaaing af Græsfrø endnu ikke fandt Sted. Fra Hütten Amt nævnes omkr. Tidsrummets Slutning, at Foldudbyttet af Rug i de bedste og behørig gødede Marker sædvanligvis ikke var højere end 3—4, og for Havre angives Foldudbyttet ligeledes til mellem 3 og 4. For Godset Runtoft i Angel, hvis Økonomi Agrarhistorikeren Georg Hanssen nærmere har undersøgt, anføres, at Forholdet mellem de forskellige dyrkede Kornsorter (Havre, der dominerede, Rug, Hvede, Byg og Boghvede) i 1690 var omtr. som i 1610 og Foldudbyttet ligeledes

Kort over Stenderup By og Bymark 1716.
Rigsarkivet.

(det kunde naa op til 5 Fold), og at der heller ikke i de nærmeste Tiaar efter 1690 skete større Forandring.

Det Eksempel, som Godserne gav ved Gennemførelse af Vekseldriften og Indhegning af Koblerne, var, som forhen (se S. 58 og 67 f.) nævnt, allerede tidligere i nogen Grad fulgt af Amtsdistrikternes Bønder. Forsøgene paa en Udløsning af Landsbyfællesskabet fortsattes, efter at Svenskekrigens værste Saar var helede, men til mere end spredte Tilløb kom det dog ikke. En fuldkommen Udløsning af Fællesskabet vilde have forudsat en Opdeling af al Landsbyens Jord, ogsaa af de fælles Græsgange, men noget saadant skete sikkert kun rent undtagelsesvis. Derimod ser man adskillige Tilfælde af, at enkelte af Landsbyens Beboere samler mere eller mindre af deres Jord i private Kobler, hvortil naturligvis krævedes de andre Landsbybeboeres Samtykke. Saaledes omtales, at et Par Præster i Angel i 1660'erne bestræbte sig for at samle Pastoratsjorden i Kobler, og om en Præst i Svansø (Præst i Tiden 1671—1728) siges, at han ved Mageskifter fik Pastoratsjorden „separat“. I Undersøgelseskommissionens Beretninger c. 1710 fra Hütten og fra Husum Amter anføres flere Steder, at Beboere har faaet dannet nogle smaa private Kobler, men unægtelig er Regelen, at Markerne ligger blandede mellem hinanden. Fra Aabenraa Amt berettes c. 1700 fra adskillige Landsbyer, at der er Folk, som har indtaget private „Lykker“ fra den fælles Græsgang; de paagældende maatte saa til Gengæld give Afkald paa Græsning for et tilsvarende Antal af deres Kreaturer. Ligeledes i Haderslev Østeramt forekom der adskillige „Indhegninger“, navnlig dog i Tiden efter c. 1710. Hvor skævt man fra Landsbyfællesskabets Side kunde se til en Mand, der skilte sig ud fra det, haves der fra Begyndelsen af det 18. Aarh. et Eksempel paa i Rurup (Branderup S., Haderslev Amt). De Rurup Mænd klagede i 1715 over Besidderen af Nørregaarden, at han tog sin Jord i Brug, naar deres laa hen, og lod sin ligge, naar deres var i Brug, hvilken Fremgangsmaade de alene tilskrev „et ondt og fortrædeligt Hjerte“. En senere Klage, efter at Gaarden var udflyttet, besvaredes af Øvrigheden bl. a. med, at Udflytning saa lidet var at laste, „at det snarere var at ønske, man overalt i Amtet kunde udskifte Under-saatterne paa den Maade, saaledes at enhver kunde komme til at drive sin Jord paa egen Haand og bo nær derved“.

Skønt et saadant Ønskes Opfyldelse endnu var langt borte, kendes der dog i hvert Fald et enkelt Eksempel paa en fuldkommen Udskiftning af Fællesskabet med tilhørende delvis Udflytning af Gaardene fra dette Tidsrum. Det er Udskiftningen af Varnæs, Aabenraa Amt, der fandt Sted i Aarene 1710—12, og som maaske lige saa meget skyldtes Øvrighedens som de paagældende Fæstebønders Iver herfor. I Tiden før Udskiftningen beskrives Tilstanden i Varnæs som daarlig, og som

Grund angives, at Byen var bygget i den ene Side af Markerne, saa disse var fjernet indtil $\frac{3}{4}$ Mil fra Bygningerne. Denne store Afstand indvirkede naturligvis uheldig baade paa Jordernes Dyrkning og paa Gødsningen af dem. Allerede i 1680 havde der ogsaa været Tale om en Udskiftning efter det Eksempel, som tidligere var givet af Beboerne i det lige over for liggende Løjt (Løjt-Kirkeby og Barsmark omtales som udskiftede med godt Resultat). Indbyggerne i Varnæs havde faaet betalt de 100 Rdl., som for Tilladelsen til Udskiftningen krævedes erlagt til den hertugelige Kasse, men de følgende Uroligheder gjorde Forehavendet til intet, og da Planen i Slutningen af Aarhundredet igen kom op, blev den heller ikke ført ud i Livet. Dette skete først, da den gottorpske Undersøgelseskommission i 1709 fastslog dens store Nytte, og da Husfogeden Günderoth blev interesseret deri (ogsaa økonomisk). Skønt „de velsindede“ i Landsbyen, som Husfogeden skrev, blev overstemt af „de sletteste“, saa det besluttedes ikke at inklade sig paa Planen om Udskiftningen og Udflytningen, befalede det gottorpske Rentekammer i 1710, at Arbejdet skulde udføres, og større Modstand imod det ses heller ikke at være rejst fra Befolkningens Side. Varnæs var ansat til i alt c. 30 Plove, alt sammen Fæstegods under Hertugen, og ved Kommissionen i 1709 angives der at være 7 Gaarde paa hver 1 Plov, 43 paa $\frac{1}{2}$, 1 paa $\frac{2}{3}$, 1 paa $\frac{1}{3}$, 1 paa $\frac{1}{4}$ og 2 paa hver $\frac{1}{8}$ Plov. For 1 Person anføres intet om Besiddelsen. Det var en Kaadner, hvis Jord var Ornum. Endvidere fandtes der 4 Kaadnere, der hver havde $\frac{1}{24}$ Plov, samt 5 smaa Husmandsteder. Om det ganske overvejende Tal af Gaardene hedder det, at de har lerklinede Vægge, og at Bygningerne er opførte for mange Aar siden. Om to Gaarde bemærkes dog, at Væggene er dels af Brandmursten, dels af Ler, og en Gaard har Vægge dels af Ler, dels af Brædder. Fandtes der end en enkelt Gaard med nye Bygninger, har den paagældende Besidder sikkert kunnet vælge samme Valgsprog som det, der fra denne Tid staar over Hoveddøren til en Gaard paa Koldingegnen: „ . . . bygger af Nød og ikke af Lyst . . . Gud give os Trøst!“ Af Besætningerne er som Regel 3—4 Køer og 5—6 Heste. Faareholdet er ikke ubetydeligt, adskilligt større end Svineholdet, der som Regel kun er paa et Par Stykker.

Ved Udskiftningen rakte Regeringen Befolkningen en hjælpende Haand — dels ved et Pengetilskud paa 1500 Rdl. og dels ved Bygningstømmer til de Gaarde, der flyttedes ud fra Landsbyen. Tilbage i denne blev kun 11 Bønder (1 helt og 10 halve Bol), og de havde som Vederlag for denne Begunstigelse bl. a. maattet betale et Tilskud til de andre, der flyttede ud. Om Præsten hører vi, at han allerede forhen havde samlet en hel Del af sin Jord ved Mageskifte med Landsbyen og faaet den indhegnet i Kobler. Nu fik han det hele samlet. Fordelingen foretoges ved en af Husfogeden antaget Landmaaler, og allerede i Janr. 1711 blev Bestem-

melserne om Nyordningen underskrevne. Først i Løbet af 1712 førtes den dog ud i Livet. — Paa de gamle Botomter i Landsbyen rejstes adskillige nye Kaadnersteder; et Par Aartier senere nævnes over 20 Kaadnere med Jord foruden 12 smaa Husmandssteder. At Udskiftningen og Udflytningen var gavnlig for de Varnæs Bønders økonomiske Tilstand, er utvivlsomt.

Varnæs' 31 Plove var, som anført, delt mellem et adskilligt større Antal Besiddere, men en langt mere vidtdreven Deling af Bolene var dog sket i andre Egne af Landet. Den frie Deling af Bondegaardene og Bortsalg af Jord fra disse raadede i Marskegnene og i tilgrænsende Egne samt i Landskaberne Stapelholm og Femern. 1705 omtales, at i Husum Amts Nørre-Herred kan en Stavn være delt mellem 10, 12, 13, ja flere Personer, og der gives Udtryk for Forundring over, at alle disse kan eksistere, da man dog ellers andensteds betragter Deling af Gaardene som en økonomisk Ulykke. Amtmanden forklarer Forholdet i Nørre-Herred med, at Beboerne i høj Grad ogsaa lever af Heste- og Kvæghandel, og at Afgifterne desuden ikke saa meget paalignes efter Jord som efter Formue. Fra gottorpsk Side foreligger der adskillige Forbud mod Delinger (saaledes i 1693 og 1704), bestemt af Hensynet til, at Gaardene skulde kunne udrede de dem paahvilende Afgifter. Selv om disse Forbud ogsaa omfattede de ovennævnte Egne, hvor Deling fra gammel Tid var brugelig, fik de sikkert her ingen større Betydning.

Marsklandet udvidedes i dette Tidsrum ikke ubetydeligt gennem talrige Inddigninger. Hvad Havet tog fra Vesterhavserne, aflejredes igen inde paa Fastlandet og gjorde Inddigningsarbejderne mulige. Det ved disse skabte Land hørte ofte til det mest frugtbare i Marsken, dette gælder saaledes baade den gamle og den nye Christian-Albrechtsskog i Tønder Amt, inddigede henholdsvis i Begyndelsen af 1680'erne og i 1705—06. Af andre Inddigninger kan nævnes, at Dele af Nordstrand inddigedes efter 1660, og at der ved Udtørring af Søer i Landskabet Stapelholm dannedes et Par Koge 1701—02. Kogene var (som Regel) oktrojerede, d. v. s. havde en Oktroj, der tilsikrede Deltagerne i Inddigningen en selvstændig Jurisdiktion og Forvaltning. Normalt var for disse Koge Ejdersted-Landretten gældende Ret.

Kaarene for Landbrugets Dyrkere kan, som ovenfor berørt, i dette Tidsrum ikke just betegnes som glimrende. For Adelens Vedkommende er allerede fremhævet de talrige Konkurser, der i 1660'erne fulgte i Krigens Kølvan, en ret udbredt Forgældethed i Forbindelse med en luksuriøs Tilværelse og Skyggesiderne ved de omkr. 1700 stærkt stigende Godspriser. Godserne kom ud for ret hyppige Ejerskifter og gled tit ud af de gamle Familiers Hænder, idet „kapitalistiske Anskuelse“,

som det er sagt, blev gældende ved Arvedelinger. Som en Modvægt optræder allerede i denne Tid Oprettelsen af enkelte Fideikommisser. At Skattetrykket, navnlig i Tidsrummets sidste Aarti, ramte ogsaa Godserne voldsomt, ses bl. a. af, at for et Gods som Vindeby i Svansø beløb Skatterne i 1711—12 sig til næsten Halvdelen af Godsets Bruttoindtægter (2848 Rdl. af 6255). Godsregnskabet opviste i dette saavel som de nærmest følgende Aar Underskud.

For Bøndernes Vedkommende ser vi, som allerede nævnt, hvordan man slæber Byrden af Restancer videre fra Aar til Aar, og hvor haardt Skattetrykket i den sidste lange Krigstid hviler paa dem. Et ganske kuriøst Regnestykke opstilles der i et af de Haderslev Amtsregnskaber fra denne Tid (1700—01), gaaende ud paa at vise, hvordan der egentlig var Overskud paa Regnskabet — idet Restancernes Beløb laa godt et Par Tusinde Rdl. under det Beløb, der var udskrevet i ekstraordinære Skatter! Revisionen bemærkede imidlertid, at de ekstraordinære Skatter ikke kom det almindelige Regnskab ved. Men var Tilstanden end gennemgaaende ret mørk, havde den dog ogsaa sine Lyspunkter, og i forskellige Egne af Landet træffes der forholdsvis velstillede Bønder. I 1710 — ganske vist altsaa før den værste Krigstid — siges Tønder Amt saaledes at have meget formuende Beboere, og Jorderne hævdes at være saa efterspurgte, at der, om en Bonde forsiddet sin Gaard, altid kan findes en dygtig Eftermand til ham. Og om Tilstanden i Ny Herred, Flensborg Amt, hører vi 1721 — lige efter Krigens Afslutning — at den er udmærket, og at Gaardene er i god Pris. Blandt de herværende Bols mænd befandt sig en Mand, der var flyttet fra Hamborg til Stenbjerg og havde købt sig Gaard her for store Penge, da han, som han udtrykte sig, elskede „Fred og Landvæsen“.

4. HANDEL, HAANDVÆRK OG INDUSTRI. KØBSTÆDERNE.

Medens Regeringens Erhvervspolitik kun i ringe Grad gik ud paa at ophjælpe Landets naturlige Erhverv: Landbruget, prægedes den derimod i dette, men navnlig dog i det følgende Tidsrum stærkt af de saakaldte merkantilistiske Synsmaader: Forsøg paa at skabe en hjemlig Industri og at fremme Landets egen Handel og Skibsfart, medens modsat Indførselen af fremmede Industriprodukter skulde gøres vanskelig, for at Pengene ikke skulde strømme ud af Landet. Tilløb til en saadan Politik var ganske vist allerede gjort tidligere (se S. 102 ff.), men det var dog først nu under Enevælden, at den mere bevidst og planmæssigt udformedes. Et Organ for den blev det i 1670 oprettede Kommercekollegium. I en Betænkning fra dette Kollegium fra Aar 1705, der drejer

sig om Toldfrihed for Varer, der fra kongerigske Byer i Hertugdømmerne indførtes til Rigerne (Danmark og Norge), hedder det saaledes, at det ikke var før 1670, at man begyndte at tænke paa Manufakturer i Rigerne, og ikke før det Aar 1680, at man ret forstod deres Vigtighed.

Et baade krast og karakteristisk Udtryk for merkantilistiske Synsmaader træffes i en Betænkning fra Kommercekollegiet fra Begyndelsen af 1673. I Foraaret 1672 var der blevet indført en ny Toldrulle for Danmark-Norge, og skønt Frederik III i 1668 havde lovet de hertugelige Undersaatter i Ejdersted, Husum, Tønder Amt og andre herhen hørende Egne, at de i Norge skulde ligestilles i Told med Hollænderne og Kongens egne Undersaatter, blev de nu udsatte for forskellige nye Paalæg og en ulige Behandling. De klagede derfor naturligvis til deres Fyrste, der igen skrev til Kongen, der afæskede Kommercekollegiet dets Betænkning. Kollegiet fraraadede imidlertid Indrømmelser: „Efterdi vi ser, at alle Nationer udi Trafikken nogle Fordele for sig selv reserverer, og derfor Eders kongelige Majestæts Undersaatter meget besværligt og næsten umuligt falder lige med fremmede Marked at holde, saa ser vi ikke, hvorledes nogen dette, som med Naturen ganske overenskommer og af alle andre Nationer vorder praktiseret, Eders kongelig Majestæt kunde betage . . .“. Det fremhævedes desuden, at de kongelige Undersaatter i Hertugdømmerne heller ikke nød saadan Lighed i Tolden, men behandlede som fremmede i Kongens Riger. Grunden til dette Forhold syntes, skrev Kollegiet, at være den, at Rigernes Undersaatter bar større Byrder end Hertugdømmernes Beboere, saaledes var disse fritagne for den ret trykkende Konsumtion, som var indført i Danmark-Norge. De af Hertugen forebragte Klager fra hans Undersaatter lød aabenbart som sød Musik i Kommercekollegiets Ører: „At Husum og andre gottorpske Steder klager, hvorledes deres Navigation og Trafik siden den ny indbragte Inegalitet [Ulighed] har aftaget, er et ufejlbart Argument, at Eders kongelig Majestæts Undersaatters Næring derved sig forbedret, hvoraf vi og, Gud ske Lov, god Efterretning har“. Fastholdt Kongen bare Uligheden til Hjælp for sine egne Undersaatters Næring, syntes det utvivlsomt, at de Ejderstedske og Nordstrandske med Tiden maatte forgaa og aftage og enten nødes til at flytte til Kongens Byer eller sælge deres Skibe til disse. Kongen fastholdt i sit Svar til Hertugen ogsaa Uligheden, skønt han ganske vist ikke motiverede den som Kollegiet.

Udtalelsen om, at de kongelige Undersaatter i Hertugdømmerne behandlede som fremmede i Rigerne, var principielt set rigtig nok, men det maa fremhæves, at der fra dette Princip var adskillige Undtagelser nu som tidligere (se S. 104 f.). Saaledes gjaldt i Aarene 1684 til 89, da det gottorpske Slesvig var inddraget, hele Slesvig

som Indland. Endvidere beholdt Byer som Flensborg og Haderslev deres tidligere Ligestillethed med de kongerigske Undersaatte, og ved de Privilegier, som Frederik III i 1668 gav det inddragne Sønderborg, fastsattes det, at naar Sønderborgerne med deres Skibe og Varer drog til Kongerigerne (eller til Kongens andre Besiddelser), skulde de ikke erlægge højere Told end Kongens derværende Undersaatte.

Privilegier som de nævnte vidner om Kongens naturlige Interesse for hans egne slesvigske Byer, og at han i øvrigt søgte at fremme deres Handel, hvor det lod sig gøre, er forstaaeligt. Ofte er det dog nok gaaet med Undersaaternes Henvendelser paa dette Omraade, som det gik med nogle flensborgske Borgeres Ansøgning c. 1670 om Vederlag for Tjenester, ydede under Københavns Belejring. Rentekammeret, der forestillede Sagen, maatte erkende, at det ikke vidste Udveje til Betalingen, men mente, at Fordringen kunde antegnes, om Forholdet siden skulde stille sig gunstigere. Christian V afgav da en af sine karakteristiske Resolutioner: „Hermed er jeg nok tilfreds, dog at I give de fattige Folk en fortrøstelig Beskeden og høflig Afvisning“. — Fra Aaret 1706 foreligger der Klager fra Flensborg Magistrat baade over den Skade, som voldtes Byens Søfart ved de Aftaler med de krigsførende, som Danmark under den spanske Arvefølgekrig var gaaet ind paa, og over det Afbræk, som nye Paalæg gjorde i den flensborgske Handel paa Rusland. Den danske Gesandt i Rusland fik da ogsaa Ordre til at gøre Forestillinger om denne Sag. Skadelig for Handelen maatte den langvarige store nordiske Krig virke, og det var ikke saa faa Skibe fra de slesvigske Byer, der opbragtes af svenske Krigsskibe og Kapere. Omvendt var der naturligvis ikke saa lidt at gøre for Skibsfarten med Transport af Krigsmateriel, Levnedsmidler o. a.

At man fra hertugelig Side saa paa Handelskonkurrenten, de kongelige Byer, paa lignende Vis, som man fra kongelig Side saa paa Hertugens Byer og handlende, har vi bl. a. et Bevis for fra den store nordiske Krigs Tid. I 1711 traf en hertugelig Kommission en Nyordning af den gottorpske Residensby Slesvigs Forhold, og de handlende i Slesvig ønskede da, at det maatte blive paabudt Indbyggerne i Husum og Frederiksstad at tage de Varer, der kom fra Østersøen, enten fra Slesvig eller andre fyrstelige Undersaatte og ikke fra Flensborg, hvad de hidtil mest havde gjort. Kommissionen fandt det dog unyttigt at forsøge Indgreb i den frie Handel, men mente, at det ikke vilde skorte Slesvigerne paa Midler til at drage den nævnte Handel til sig, navnlig ikke i den nærværende Krigstid, da de havde Fordelen af den frie Fart i Østersøen frem for Flensborgerne og altsaa vilde kunne sælge deres Varer billigere end disse. Borgmestre og Raad, endte Kommissionen, burde se til, at de handlende ikke forsømte en saa belejlig Tid!

Fig. 106. Flensborg.
Stik af M. Fosie (1746).

I Strid med denne Interesse for at fremme Handelen staaer egentlig et Par Handelsmonopoler i dette Tidsrum. De fik dog ingen lang Levetid, og deres Opstaaen skyldes fiskale Hensyn, Trangen til at skaffe Penge i Fyrsternes Kasser. Saaledes udstedte Christian Albrecht i 1670 et Monopol paa Tobakshandelen, men det hørte allerede op 1674. Medens det eksisterede, gav det Anledning til mange Klager, og ved dets Ophævelse takkede Husum By Hertugen for, at han havde afskaffet det i Erkendelse af, at det standsede Handelen og fordyrede Varen for Under-saatterne, og fordi Hertugen ikke vilde, at en enkelt alene skulde nyde det, hvoraf mange kunde leve med Koner og Børn. Mere langvarigt og betydningsfuldt var det Saltmonopol, hvormod Fyrsterne mod Tidsrummets Slutning enedes. Af Görtzes Kritikere betonedes det, at Saltmonopolet skadede Byernes baade inden- og udenrigske Næring, og at hidtil Husum og Frederiksstad havde haft stor Handel med „Tønde-Flæsk“, som de nedsaltede med skotsk og spansk Salt, og som de eksporterede til England, Holland og Spanien. Ligeledes fremhævedes Monopolets Skadelighed for den indenlandske Salttilvirkning, der dreves bl. a. paa Halligen Galmsbøl, og som man efter Mulighed burde have fremmet i Stedet for at hemme.

Hindringer for den frie Handel beredte naturligvis ogsaa de Forbud mod Kornudførsel eller mod Kornets Anvendelse ved Brændevinsbrænding, der udstedtes, naar Høsten var slaaet fejl, og der viste sig

Mangel paa Brødkorn. Endvidere kan nævnes, at der i 1719 udstedtes Forbud mod Udførsel af Uld, da denne skulde sælges til den i København indrettede Uldmanufaktur.

Som Genstande for Udførsel maa først nævnes Landbrugets Frembringelser: Korn, Kvæg og Mejeriprodukter. I Ejdersted f. Eks. produceredes en meget betydelig Mængde Ost (sml. S. 94), og store Partier af denne udførtes over Tønning. I 1661 gik Tønningsske Skippere med Ladninger bl. a. til Hamborg, Holland og Frankrig. Den samlede Udførsel af Ost over Tønning anslaaes dette Aar til henimod 2 Millioner Pund, medens den i 1674 udgør op imod 2½ Mill. Pund. — Betydelig Udførsel fandt nu som før Sted af Stude. Fra Jylland dreves Studene i store Skarer til Sønderjylland for her efter Fedning i Marskengene at eksporteres enten sydpaa ad Landevejen eller søværts til Holland. Eksporten til Holland var dog mod Tidsrummets Slutning aftagende for snart derefter omtrent helt at ophøre. Studehandelen og Studeeksporten dreves saavel af hjemlige som af fremmede (hollandske og tyske) Handelsmænd og af Folk baade fra By og Land. For en enkelt Handelsmand af Bondestanden, Peder Beyer paa Skadsgaard under Schackenborg, er bevaret en Række Regnskabsoptegnelser, der viser et stærkt voksende Omfang af hans Handel, fra han i Janr. 1680 i Besiddelse af 179 Rdl. 1 Mk. i rede Penge begyndte med at købe 8 Stude til 12 Rdl. Stykket. Peder Beyer eksporterede Studene over Højer til Holland, og fra Holland købte han til Gengæld Krydderier, Klæde og navnlig Tobak. Som Kuriosum kan nævnes, at det af hans Regnskabsbog bl. a. ses, at han til H. A. Brorsons Fader i 1689 solgte „en Hat til sit Bryllup og tre Dusin Piber“. — Foruden Studehandel drev adskillige Bønder baade i Tønder og Husum Amt en udstrakt anden Kvæg- samt Hestehandel.

En saa udstrakt Bondehandel som f. Eks. Peder Beyers maatte være en Torn i Øjet paa Købstæderne og var vel ogsaa ofte i direkte Strid med disses Privilegier. I en Ansøgning fra Tønder Købstad fra 1680'erne udtales, at Byerne var anvist paa Næring og Handel, men Landboerne paa Kvægavl og Agerbrug, og man bad om, at det under Trusel om strenge Straffe maatte blive forbudt Amtets Undersaatter og Beboere at begaa „de skadelige Attentater og Handlinger“, hvorved hidtil Tønders Borgere fuldkommen var blevet unddraget deres Næring fra Landet. Men selv om Fyrsterne havde god Agt til at forbeholde Handelen for Byerne, havde de sikkert langtfra Magt til at gennemføre Paabud herom. Betegnende er et hertugeligt Patent fra 1706 om, hvordan man med Mishag havde bragt i Erfaring, at mange Skippere og søfarende Folk i de senere Aar havde slaaet sig ned paa de adelige Godser ved Slien og ved andre af Østkystfjordene. De fleste af disse Folk kom fra de nærliggende Købstæder. Nu hentede de ved Fart paa Østersøen fremmede

Fig. 107. Haderslev.

Stik i Danske Atlas VII af J. G. Schmid (1769) efter Tegn. af H. Michelsen.

Varer, hvormed de drev fri Handel baade i Byerne og Amterne. Herved led ikke blot Byboerne stor Afbræk i deres Næring, men paa Trods af Handelens Natur og imod Byernes velerhvervede Rettigheder vilde Søhandelen i Byerne næsten helt svinde og drages ud paa Landet. Endvidere foraarsagede det stort Underslæb i Told og Licenter. Det paabødes derfor, at saadan Handel ikke maatte finde Sted, og at de Skippere, der boede paa de adelige Godser, kun maatte handle med Produkter, der var avlede paa disse.

Talrige Bestemmelser for de forskellige Byer indeholdt Forbud mod Forprang (Opkøb af Varer uden for Byens Torv), og Bestemmelsernes hyppige Gentagelse vidner om deres daarlige Overholdelse. For Slesvig By træffes f. Eks. Forordninger herom fra 1675, 81, 90, 97 og 1705. Andre Bestemmelser sigtede mod at begrænse fremmede Handelsmænds, Bissekræmmeres og andres Ret til at handle i Byerne og paa disses Torvedage og Markeder. I 1669 opnaaede saaledes de flensborgske Skomagere, at der udstedtes Forbud mod, at fremmede Skomagere solgte Sko paa de aarlige Markeder i Flensborg med Undtagelse af Mikkelsmarkedet. For Slesvig Bys Vedkommende udstedtes i dette Tidsrum gentagne Forbud mod omløbende Bissekræmmeres Handel uden for de aarlige Markeder.

Som Handelen saaledes søgtes ogsaa Haandværket i hvert Fald i Hovedsagen forbeholdt Byerne, men Gennemførelsen af Bestemmelserne

herom lod sikkert ligeledes i Praxis meget tilbage at ønske. Paa forskellige af Landdagene i 1660'erne—70'erne klagede Byernes Repræsentanter stærkt over det stigende Antal Haandværkere paa Landet, og som forhen omtalt (se S. 243) enedes Fyrsterne 1711 om en Forordning herimod. Et Par Maaneder senere udstedte Hertugen en lignende Forordning for sine særlige Distrikter, og af Indledningen til denne fremgaar klart, hvor lidet overholdt Hertugens hyppige og alvorlige Forbud mod Haandværkere paa Landet er blevet. Trods disse Forbud, hedder det, er Landet og Landsbyerne i den Grad overfyldt med Haandværkere, at man der kan finde næsten alle Professioner, og følgelig er, da Livet paa Landet er billigere, næsten alle Byer uden Næring. — Paa Femern, hvor de egentlig Byen forbeholdte Erhverv trivedes frodigt omkring paa Landet, modtog Burg en bestemt Pengesum af Landskabet som Vederlag for dette Indgreb i dens Rettigheder.

Trods Tidens merkantilistiske Grundsyn træffer man kun lidt af virkelig Industri. I 1682 udstedtes der Privilegier for Kobbermøllen ved Krusaa, der var blevet ødelagt under Svenskekrigen, men nu tænktes genopbygget, hvad dog først virkeligjordes noget senere. 1687 forbød Kongen af Hensyn til „Kobber- og Messingfabrikkerne“ — der sigtes her til Krusaa Kobbermølle — Udførsel af gammelt Kobber og Messing fra Slesvig og Indførsel af nye Kobber- og Messingvarer. Det tilføjedes dog, at Priserne ikke maatte ligge over Priserne for udenlandske Varer. I Forbindelse hermed kan nævnes, at Hertugen et Par Aar senere til Gunst for de hjemlige Kobber- og Messinghandlere, Kobbersmede o. a. udstedte Forbud mod, at fremmede Kedelførere o. l. i hans Lande handlede med deres Varer undtagen paa de frie og offentlige aarlige Markeder. — At det kneb med Overholdelsen af de udstedte Forbud, ses af forskellige Klager fra Begyndelsen af det 18. Aarh. 1707 klagede Anna von Lutten over, at Krusaa Kobberværk havde tabt sin halve Næring, dels fordi dets hidtidige frie Handel i det gottorpske Slesvig var blevet forbudt, og dels fordi handlende herfra saavel som „udenlandske Brabandere“ i Hobetal indfandt sig i det kongelige Slesvig tvært imod Forbudet af 1687. Fra Nørrejylland klages samtidig over, at mangfoldige fremmede, „hvoraf vel 60 i Flandern og Braband hjemmehører“, stripper om i Jylland og under Foregivende af at høre til det Krusaaske Kobberværks privilegerede handler med daarligt Kobber- og Messingarbejde. At dømme af Opgivelser ganske vist for en lidt senere Tid end den her behandlede var Krusaa Kobberværk en ikke ubetydelig Virksomhed.

Af andre industrielle eller industrilignende Virksomheder kan nævnes de ved Vandkraft drevne Papirmøller i Hütten og ved Flensburg. Af Teglværker fandtes adskillige, navnlig ved Flensburg og Aabenraa

Fig. 108. Sønderborg.

Stik af J. G. Fridrich i Danske Atlas VII (1781).

Fjorde, hvor Afsætningsforholdene var gunstige, i Tønder Amt og i Ejdersted. Ved Flensborg Fjord fandtes c. 1700 7 Teglværker, og Produkterne udførtes til Byer som Riga, Königsberg, Danzig, Wismar og Lybæk; samtidig klages for Resten over den Skade, Brændingen volder Skovene. Om Undersaatterne i Tønder Amt siges i 1710, at de forstaar at brænde Teglsten undtagen i Hviding Herred, hvor Bygningerne derfor ogsaa i høj Grad forfalder, medens de i de øvrige Dele af Amtet er i god Stand. I Frederiksstad omtales i dette Tidsrum Oliemølle og Sæbesyderi.

Skønt Kniplingstilvirkningen allerede tidligere var kendt, er det først nu, at den tager et større Omfang, og at vi ser den omtalt som „Forlagsindustri“: „Forlæggerne“ køber Garn udefra (saaledes fra Westfalen) og skaffer Mønstre og overlader Garn og Mønstre til Kniplingspigerne eller Konerne, der i deres Hjem forfærdiger Varerne. Hovedsædet for Kniplingsindustrien var Tønder og Egnen Nordvest for Byen, hvor Jorderne ikke var saa særlig frugtbar, og hvor der fandtes en ret stor mindrebemidlet Landbefolkning af Husmænd og Inderster. En kendt Kniplingshandler var den meget foretagsomme Johan Steinbeck (d. 1685), der c. 1648 slog sig ned i Tønder. Han drev, siges der, den første Storhandel med Kniplinger, solgte dem baade i Danmark og Norge og andendeds. 1717 fandtes i Tønder 7 Kniplingshandlere, men kun 8 Kniplersker,

idet de fleste Kniplersker har hørt hjemme paa Landet. — Kniplingsindustriens Opkomst hang sammen med en herskende Moderetning, og det ses, at nævnte Johan Steinbeck i Aarene omkr. 1660 afsatte for mange Hundrede Rdl. Kniplinger ved det gottorpske Hertughof.

I mindre Grad end i „Rigerne“ kom i Sønderjylland Enevældens Indførelse til at gøre Skaar i Byernes Selvstyre. Bystyret udøvedes nu som tidligere (se S. 90 ff.) af Borgmestre og Raadmænd samt af et større eller mindre Antal „Deputerede“ (i Flensborg „de 24“), hvilke sidste maa opfattes som en Repræsentation for Borgerskabet. Valgene til alle disse Stillinger skete dog som Regel ved en Slags Selvsupplering og ikke ved direkte Valg. I Flensborg toges — bortset fra en enkelt Undtagelse — nye Borgmestre blandt Raadmændene og valgtes af Raadet og „de 24“, hvilke dog oprindeligt kun havde een Stemme, men senere fik 2. Raadmændene supplerede sig selv, men af de Deputeredes Kreds, og nye Deputerede valgtes af Raadet, men de Deputerede opnaaede at faa en Præsentrationsret til Valgene. For Haderslev kan nævnes, at nye Borgmestre her som i Flensborg toges af Raadmændene, men at alle bosiddende Borgere deltog i Valget. De Deputeredes Tal var her 16. For en hertugelig By som Husum fastsloges det i 1689, at Valget af de herværende 12 Deputerede som hidtil skulde ske af hele Borgerskabet, men at de 6 valgtes paa Livstid, de andre 6 derimod skulde skifte hvert 4. Aar.

Nogen Udnævnelsesret til Bystyrets Organer udøvede Fyrsterne saaledes ikke, men de paanødte ganske vist af og til Byerne deres Kandidater. I øvrigt indskrænkede de sig til at kræve, dels at Valgene af visse af Magistratspersonerne (særlig Borgmestrene) skulde konfirmeres af dem, dels at der for andres Vedkommende skulde ske Indberetning om de foretagne Valg. Et kongeligt Reskript af 1710 fastslog, at Borgmestrene i Haderslev, Flensborg og Sønderborg fremtidig som hidtil skulde have kongelig Konfirmation, og at samme Regel skulde gælde Bysekretærerne. Disse skulde i Forvejen have en Attest for Duelighed fra Regeringskancelliet i Glückstadt, hvad der begrundedes med, at Raadets Medlemmer i de fleste Byer var Købmænd og ukyndige i Juraen. M. H. t. Raadmandsvalgene i Haderslev og Flensborg udtalte Reskriptet, at der ved disse ikke behøvedes Konfirmation, men at der skulde ske Indberetning om de valgtes Navne. Samtidig indskrænkedes Tallet paa Magistratspersoner i Haderslev — grundet paa Byens slette Tilstand — fra 2 Borgmestre og 6 Raadmænd til 1 Borgmester og 4 Raadmænd. Lignende Indskrænkninger af Magistratspersonernes Antal fandt i dette Tidsrum Sted i andre af Byerne. — I flere hertugelige Byer — Slesvig, Ekernførde og Husum — overdroges der i 1711—12

vedkommende Amtmand en Stilling som „Præsident“, der skulde føre Overopsyn, og til hvem der kunde appelleres. Dette Forhold vedvarede til 1731 (se nedenfor).

I det førnævnte Reskript af 1710 taltes der om, at der i en Del Byer hidtil havde været udygtige Magistratspersoner, at Byernes Formue var blevet daarligt administreret, og at aftagende Handel og Næring havde bragt Byerne i Gæld og Forfald. Der træffes ogsaa adskillige grelle Eksempler paa Egennytte hos Magistratsmedlemmerne, i flere Byer opstod der Borgeruroligheder, og Strid mellem Magistraten og de Deputerede som Borgerskabets Repræsentation var ikke sjælden. I flere Tilfælde maatte Regeringen gribe ind for at stifte Fred og træffe nye Ordninger af Forholdene. I Flensborg herskede der saaledes omkr. 1660 stor Splid mellem Magistraten og de 24 om Skatteansættelsen o. a., og et indgaaet Forlig herom blev 1664 konfirmeret af Kongen. Nye Stridigheder opstod i Slutningen af Aarhundredet, og ved et Forlig 1698 gav Raadet paa de fleste Punkter efter for de 24's Fordringer. Samme Aar traf Kongen — bl. a. for at afhjælpe „den hidtidige Mistro mellem Raadet og Borgerskabet“ — forskellige Bestemmelser om Forholdene i Sønderborg, ligesom der udstedtes en Politiorde for Byen i Lighed med den i Flensborg gældende. Et Stridens Punkt i Sønderborg som andetsteds havde Spørgsmaalet om Magistratens Skattefrihed været. I Haderslev fremsatte Borgerskabet omkr. 1710 ikke færre end 35 Ankeposter over Magistraten, navnlig over dennes finansielle og for en stor Del egennyttige Dispositioner uden foregaaende Forhandling med de Deputerede. Ved en Kommissionsafgørelse i 1715 fik Borgerskabet paa de fleste Punkter Medhold. Om Tonen paa det Haderslev Raadhus hed det, at man blev „*nicht anders als canaille tractiret*“, og at Borgerne kun kom der med Angst og Bæven.

Lignende Stridigheder som i disse kongelige Byer træffes i de hertugelige. I Residensstaden Slesvig gav Borgernes Utilfredshed sig i Begyndelsen af 1680'erne Udslag baade i „utidig Snak om de høje Herskaber“ og i Opløb paa Raadhuset for at kræve Raadet til Regnskab for Byens Forvaltning. I 1711 afgjordes flere Stridsspørgsmaal af en nedsat Kommission, og samtidig forenedes Lollfuss og Frederiksberg med den egentlige Slesvig By. Til dennes Klager havde det længe hørt, at Lollfuss og Frederiksberg, der ikke hørte til Byjurisdiktionen, og hvor man ikke betalte Byafgifterne, voksede paa dens Bekostning. Samme Aar undersøgte en Kommission ogsaa Forholdene i Ekernefærde, og der gaves Bestemmelser om denne Bys Skattevæsen o. a. I Tønder erfares det af Kommissionsberetningen 1681, at nogle Borgere, der besværede sig over, at de ikke kunde faa Kendskab til Byregnskaberne, af en af de Deputerede udskældtes for „Canaille“, et fra Holbergs

Komedier velkendt Skældsord, og en af Raadmændene udtalte, at han begav sig til Raadhuset med større Skræk og Frygt end i sin Tid til Skolen.

Bag de indre Stridigheder i Byerne laa, som berørt, tiest økonomiske Spørgsmaal: Spørgsmaal som det om Magistratspersonernes Skattefrihed eller om Formerne for Beskatningen i det hele taget. De slesvigske Byers Selvstyre viste sig ved, at disse Former vedblev at være meget forskellige. Fyrsterne var i og for sig tilfredse, naar de fik det af Byernes Plovtal udskrevne Skattebeløb, og hvordan dette saa tilvejebragtes — eller de Beløb, Byernes egen Styrelse udkrævede — kunde være af mindre Interesse. Stundom maatte Bystridighederne dog tvinge dem til en Afgørelse, hvad der, som lige nævnt, i 1711 var Tilfældet for Ekernførdes Vedkommende. Regeringens Resolution fra dette Aar gav indgaaende Regler for, hvorledes Beskatningen skulde hvile dels paa Husene, dels paa Næringen og dels paa Jorderne. For Sønderborg var det 1677 bleven bestemt, at Borgerne skulde takseres efter „deres hele Substans“, d. v. s. de skulde ansættes efter, hvad de ejede af Huse, Skibe, rede Penge osv., samt efter deres Næring, Haandtering og Erhverv. En noget lignende Taksation gjaldt i Flensborg, hvor Borgerne maatte aflægge Ed paa, at Ansættelserne var rigtige, og love at meddele eventuelle Forandringer i deres Formuestilstand.

Byernes daarlige Tilstand efter Svenskekrigen begrundede en ret stærk Reduktion af Plovtallet, som var fastsat i Matriklen 1652, og hvor-efter Skatterne til Fyrsterne svaredes. 1664 nedsattes f. Eks. Flensborgs Plovtal fra 306 til 230, men Byen havde ogsaa højlydt klaget over sin ynkelige Forfatning: Før Krigen havde man kunnet udruste 5, 6, ja 7 Skibe til at fare paa Rusland, men nu kunde man kun og med Besvær udruste 1. Byen var nedsunken i Gæld, en Tredjedel af Husene stod øde, og Borgerne drog væk fra Byen. For Haderslev var Plovtallet, der ifølge Matriklen var 100, i 1661 sat til 25, men forhøjedes 1664 til 50. Herved forblev det i den følgende Tid, skønt der klagedes over, at det var sat alt for højt i Forhold til Byens ruinerede Tilstand. I 1669 — altsaa 9 Aar efter Freden — angives det, at der i Byen og i Gammel-Haderslev staar i alt 294 Huse øde, hvoraf de 149 stammer fra Kejserskrigens Tid, de 145 fra den sidste Krig.

At Byerne maatte have Nedsættelse i Plovtallet for at kunne svare Skatterne, forblev imidlertid ikke noget Krigstids- eller Efterkrigstidsfænomen, men blev nærmest et Forhold gældende for hele Tidsrummet. Det fremgaar bl. a. af Fortegnelser fra Midten af 80'erne, da det gottorpske Slesvig var okkuperet, at baade de kongelige og fyrstelige Stæder svarede Skat af stærkt reducerede Plovtal. Som Begrundelse herfor anførtes Byernes „bekendte Fattigdom“ og Indkvar-

*Oluf Samsons Gang i Flensburg.
Thomsen (Flensburg) fot.*

teringens Tyngde. De Byer, der havde Indkvartering af Militær, udrødede i øvrigt mindre i Skat pr. Plov end de, der var frie.

Trods alle Regeringsbestræbelser for Byernes Opkomst, for at lokke Folk til at bosætte sig i dem og for at gøre Haandværk og Handel til udelukkende Byerhverv faar man, ser man paa de enkelte Byer, nærmest det Indtryk, at de enten stagnerede eller endda gik tilbage. Ganske vist har man Lov at antage, at de værste Virkninger af Svenskekrigen i Aarenes Løb er blevne afhjulpne, men paa den anden Side ramte den store nordiske Krig i Tidsrummets Slutning i hvert Fald adskillige af Byerne haardt. Da der ikke foreligger sikre Opgørelser over Indbyggerantallet, er det dog vanskeligt at fastslaa noget med Bestemthed. For Flensborg angives det 1680, at der er 730 indskrevne Borgere, men i 1700 kun 600, hvoraf $\frac{1}{7}$ var saa fattige, at de ikke kunde svare Skatter. Aaret 1713, hvor Stenbocks Brandskatning fandt Sted, skal have kostet Byen i Udgifter i Anledning af Krigen over 80.000 Rdl. Paa den anden Side vidner det Forhold, at Byen evnede at skaffe disse store Summer til Veje — det skete bl. a. ved Laan i Hamborg — om, at den flensborgske Købmandsstand m. H. t. Kapital og Muligheden for at rejse Kapital ikke har været særlig daarlig stillet. Det kan ogsaa nævnes, at til den russiske Handel, hvortil man i Aarene kort efter 1660 kun udrustede et enkelt Skib, udrustedes der 1699 hele 8. Af Opgørelserne over Skibstabene under den store nordiske Krig skønnes endvidere, at Flensborg af de slesvigske Byer besad de største Skibe. Et Par af de mistede Skibe var paa omkr. 100 Læster. — Et Erhverv, der skulde komme til gennem lang Tid at spille en stor Rolle for Flensborg, var den opblomstrende Brændevinsbrænding, og omkr. 100 Familier af Byens 6—700 siges c. 1700 at være beskæftigede hermed. Brændevinen eksporteredes baade til Danmark og Norge, og Brændevinsbrænderne i Flensborg som i de andre kongelige Byer Sønderborg og Haderslev nød Toldlettelser for denne Eksport.

Den hertugelige Residensstad Slesvig mistede ved Okkupationen i 1713 en væsentlig Indtægtskilde: det hertugelige Hof. Dette Tab kunde unægtelig ikke opvejes ved, at Kongen, naar han nu gjorde Ophold i Sønderjylland, foretrak Gottorp Slot som Opholdssted i Stedet for Duborg i Flensborg. Duborg forfaldt og nedbrødes i 1719 omtrent helt. — I en Beretning fra Slesvig Magistrat fra 1680'erne klages der over, at Kappel og Arnæs drager al Handel og Vandel til sig, og at Byen, der tidligere besad 20 eller flere Skibe, nu kun ejer 3. For Skibsfarten var Spørgsmaalet om Sliens Farbarhed et stort Problem. Den i Slesvig fødte Historiker Ulrich Petersen (d. 1735) skildrer Byens Tilstand i følgende Ord: „Byen har Vand, men ingen Skibsfart; den har en lang

Havn paa 4 Mil, men Dybden er næppe 6 Fod; den har Lugten af en „Søsteg“ i Næsen, men ingen Smag og Nydelse deraf; den ser Honningen foran Døren, men kan ikke lokke den ind i Huset; Slien væder dens Strand og faar dens Mund til at løbe i Vand efter Profit, men den manglende Dybde giver den kun tomt Skum og unddrager den alt Haab om den gode Bid“.

Bedre stillet i Henseende til Skibsfart end Slesvig var de fleste andre af Østkystens Byer. Ekernførdes Købmænd havde adskillige Skibe i Søen, hvad bl. a. fremgaar af, at de under den store nordiske Krig mistede henved en halv Snes Skibe. Blandt Byens Købmænd træffes Korn- og Vinhandleren Christian Otte, hvis Slægt kom til at spille en stor Rolle for Byens Økonomi. Krigen paaførte i øvrigt Ekernførde som andre af Byerne en stor Gæld. Om Betydningen af Sønderborgs Søfart vidner det her c. 1680 efter flensborgsk Mønster genoprettede Skipperlav (Fig. 109). Byen siges da at være velsignet med Skibsfart og næsten at have sin Næring af Søen. I den nordiske Krig mistede den henved 50 Skibe, de fleste ganske vist smaa; tilsammen var de paa godt 900 Læster. 2 af Skibene var hvert paa henved 60 Læster. Et enkelt af Skibene mistedes for Resten derved, at Skipperen, Christian Petersen, sejlede til Göteborg og blev „en svensk Sørøver“. Aabenraas Skibsfart synes ikke at have været saa stor, og den mistede i Krigen kun 5 Skibe, ganske vist paa hver 30—40 Læster. — For Burg paa Femern og for Haderslev spillede Skibsfarten ikke større Rolle, men Borgerne ernærede sig foruden af Haandværk til en ikke ringe Grad tillige af Agerbrug og holdt sig altsaa — som for øvrigt Borgere ogsaa i de andre Byer — ikke den førnævnte Regel efterrettelig, at Byerne var henvist til Næring og Handel, Landboerne til Kvægavl og Agerbrug. Antallet af Huse i Ny- og Gammel-Haderslev angives 1721 i alt til 346, men om 117 af disse anføres, at de enten er meget forfaldne eller Beboerne særlig fattige. Der fandtes heller ikke i Haderslev Borgere, der var velstillede nok til at yde Kongen Pengelaan under den store nordiske Krig.

Hvad Byerne paa Vestkysten angaar, saa oplevede Tønder i dette Tidsrum en ikke ringe Tilbagegang i Indbyggerantal. Dette, der c. 1690 beregnes til c. 2000, var 1718 kun c. 1700. For Husum var dens Skibsfart i stærk Aftagen, men det kan nævnes, at der i 1720 for første Gang udrustedes Skib herfra til Robbfangst. Byen var i øvrigt kendt for dens Ølbrygning (og Brændevinsbrænding) og havde som Tønder megen Heste- og Studehandel. Frederiksstad ved Ejderen maa nærmest siges at være stillestaaende — trods den mægtige Reklame, som Hertugen i et Patent 1692 gjorde for at faa Folk til at slaa sig ned i denne „ny anlagte og paa hollandsk Maner sirlig opbyggede“ og med saa mange Privilegier og Fordele forsynede By. Af de ejderstedeske Byer led Tøn-

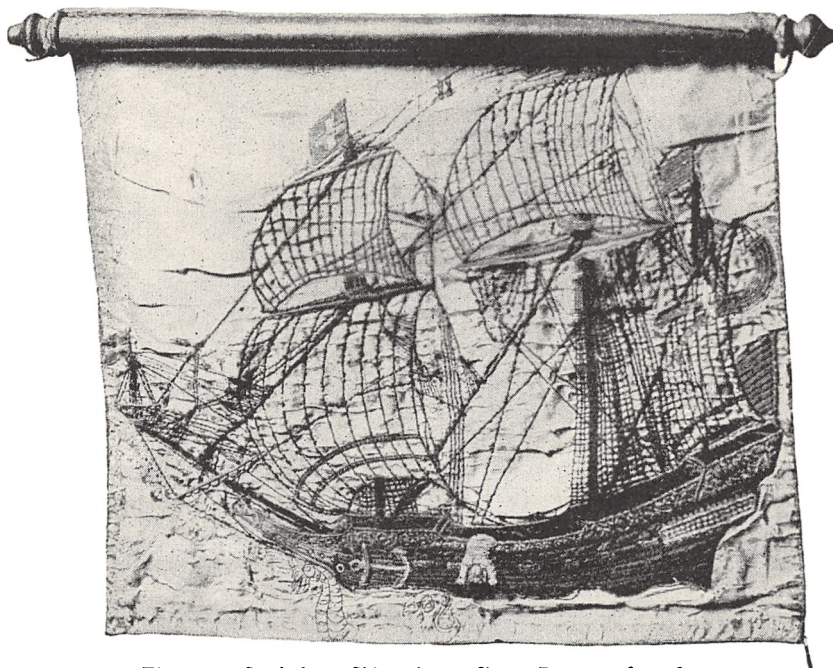

Fig. 109. Sønderborg Skipperlaus „Jonas-Banner“ fra 1614.
Mus. paa Sønderborg Slot fot.

ning stærkt under den store nordiske Krig og siges 1721 at være helt ruineret paa Grund af den udstaaede Blokade og den følgende Rase-ring af Fæstningsanlæggene. Den havde da kun 2—3 Smaaskibe, der udelukkende for paa Hamborg. Om Garding, den lille Landkøbstad, der laa omtrent midt i Ejdersted, anføres 1721, at dens Borgere ernærede sig ved Agerbrug, ringe Næring og Haandværk. Den var blevet spurgt, om den under Krigen havde mistet nogle Skibe, hvad der jo grundet paa dens Beliggenhed ikke var større Sandsynlighed for, men den takkede dog for den gennem Forespørgslen beviste kongelige Naade.

5. KIRKE, SKOLE OG AANDSLIV.

Den Tilknytning, som kirkeligt og aandeligt Liv i Sønderjylland — i endnu højere Grad end i Kongeriget — havde til tysk Aandsliv, styrkedes i dette Tidsrum yderligere ved en Begivenhed, der fandt Sted nogle faa Aar efter Svenskekrigens Afslutning: Oprettelsen af Universitetet i Kiel. Som tidligere (se S. 129) omtalt, havde der i Aar-

hundredets første Halvdel været Planer oppe dels om et Universitet i Flensborg og dels om et baade for den kongelige og for den hertugelige Del af Hertugdømmerne fælles Universitet. Ingen af disse Planer var blevet virkeliggjorte, men i Stedet oprettedes nu — i Aaret 1665 — Universitetet i Kiel som et særligt gottorpsk Landsuniversitet. Dets Oprettelse maa ses som en Frugt af det rige aandelige Liv, der trivedes ved Gottorphoffet, og som navnlig den afdøde Hertug Frederik III varmt havde interesseret sig for. Det var ogsaa ham, der i sin Tid havde erhvervet Kejsereisens Tilladelse til Oprettelse af et Universitet i Holsten. Egentlig kunde man have tænkt sig, at Residensbyen Slesvig var kommet i Betragtning som Sæde for Universitetet, men det blev altsaa Kiel, der gik af med Sejren. Saaledes var Kansleren Kielman — grundet paa Navnet, formodes det bl. a. — stemt herfor. Han var særlig ivrig for Universitetets Oprettelse, og paa Indvielsesdagen optraadte han med Pomp og Pragt som Kejsereisens Repræsentant (han var optaget i den tyske Rigsadel og gjort til Pfalzgreve) og holdt flere latinske Taler. Den gottorpske Generalsuperintendent, Johs. Reinboth, der holdt Indvielsesprædikenen, viste sin Lærdom ved et stort Opbud af Citater fra fremmede Sprog — en Skavank, som adskillige af Datidens Prædikener var behæftede med. Hovedvægten ved Universitetet laa naturligvis paa det teologiske Studium. 1669 indførtes en Bestemmelse, ifølge hvilken teologiske Studenter fra det gottorpske Omraade forpligtedes til at studere 2 Aar i Kiel, saafremt de vilde være berettigede til at søge Embede. Denne Bestemmelse skaffede selvfølgelig Universitetet en ikke ringe Tilgang, men det besøgte i øvrigt ogsaa af studerende fra Hertugdømmernes kongelige Del, ligesom der kom studerende længere borte fra. Af de teologiske Professorer, der virkede ved Universitetet i dette Tidsrum, maa nævnes den fra Burg paa Femern stammende Chr. Kortholt (d. 1694), der var en meget frugtbar Forfatter, bl. a. paa det kirkehistoriske Omraade, og som udøvede megen Indflydelse paa de studerende.

Et Modtræk mod det gottorpske Universitet vilde det have været, saafremt Kongen havde paabudt, at de studerende fra den kongelige Del af Hertugdømmerne havde at søge til Universitetet i København. En saadan Plan blev ogsaa drøftet i Konsistoriet ved Københavns Universitet i 1687 — altsaa paa en Tid, da det gottorpske Slesvig var inddraget — men der kom intet ud af den. Adskillige Slesvigere søgte dog — ogsaa uden Paabud — Københavns Universitet. Ifølge Oplysninger, der i 1710 gaves af de gottorpske Præster om deres Uddannelse, ses det, at flere af disse havde studeret i kortere eller længere Tid i København. Af 15 Præster fra Sogne i Aabenraa og Tønder Amter Nord for den nuværende Grænse havde 1 studeret alene i København og 6 baade i Kø-

benhavn og andre Steder (Kiel eller tyske Universiteter). 3 havde studeret alene i Kiel og 8 i Kiel og andensteds. 1 havde opholdt sig alene ved et tysk Universitet. — En vis aandelig Tilknytning mellem København og den kongelige Del af Hertugdømmerne kunde man have tænkt sig var blevet udviklet ved Oprettelsen c. 1690 af det ridderlige Akademi i København, idet det paabødes, at før man i Udlandet maatte lære de ridderlige Idrætter, havde man at opholde sig 1 Aar paa Akademiet. Dettets Betydning blev imidlertid ikke stor, og allerede 1710 ophørte det. Blandt Eleverne træffes dog flere fra Hertugdømmerne.

I den lutherske Kirke gjaldt Fyrsten som Kirkens Overhoved, og dette Princip styrkedes selvsagt ved Enevældens Indførelse. Meget skarpt kom det saaledes frem i den danske Kongelov, og de her udtrykte Synsmaader betragtede Kongerne naturligvis som Rettesnor ogsaa for deres Styre i Hertugdømmerne. Det øverste kirkelige Overhoved var Generalsuperintendenten, hvoraf hver Fyrste havde sin, Kongen til Tider to, nemlig en for den slesvigske og en for den holstenske Del. Dette var Tilfældet efter Stephan Klotz' Død 1668, da Bonaventura Rehefeld blev Generalsuperintendent for Slesvig til sin Død i 1673, og i Aarene 1684—89, Tiden for det gottorpske Slesvigs Inddragelse, da Josua Schwartz var Generalsuperintendent over hele Slesvig (men ikke det kongelige Holsten).

Laa Slesvigs Fyrster i dette Tidsrum i næsten evig Kiv og Strid, herskede der ikke mindre Ufred mellem deres respektive Generalsuperintendenter, og med Mund og Pen drog disse og deres Vaabenbrugere vældig til Felts mod hinanden. Kampens Genstand var Spørgsmaalet om „den rette Lære“, og der var den karakteristiske Modsætning mellem de kongelige og hertugelige Generalsuperintendenter, at de første var udprægede Repræsentanter for den strenge lutherske Rettroenhed (og tillige stundom afgjorte Kamphaner), medens de sidste, selv om de maaske ikke hyldede særlige „Vranglærdomme“, i hvert Fald ikke stod paa nævnte Stade, men med en vis Sympati saa paa kirkelige Retninger som Synkretismen og den begyndende Pietisme. Kampen mellem de to gejstlige Overhoveder udartede til Tider til ren Skandale som f. Eks. under et Møde i Flensborg 1701, hvor den gottorpske Generalsuperintendent rev Bladene ud af en Bog, som Josua Schwartz havde skrevet om hans formentlige Vranglærdomme, og kastede dem i Hovedet paa Schwartz med Ordene: „Det har han ikke skrevet som en ærlig Mand“! Da Schwartz bevarede Roen, undgik man dog at forgribe sig paa Blækhorn og Sandbøsse som Kampredskaber.

Af de kongelige Generalsuperintendenter er Stephan Klotz (d. 1668) tidligere (se S. 111) omtalt, da han allerede udnævntes i 1636. Han var

en begavet, men selvbevidst Mand, og Kirkehistorikeren Feddersen omtaler ham som den største af alle Hertugdømmernes Prædikanter i Ortodoksiens Tidsalder. Han stod i stor Yndest hos Frederik III og udnævntes kort før sin Død til Hofprædikant. I sin Afskedsprædiken i Flensborg skal han have udtalt, at Byen ikke var værdig til at gemme Støvet af hans Ben, men han døde i Flensborg, inden han kunde tiltræde sit nye Embede, og blev ogsaa begravet der.

Blandt Klotz' Efterfølgere skal nævnes Chr. von Stöcken (1678—84, Fig. 110), der ansaa sig selv for en stor Salmedigter og udgav en „forbedret“ Salmebog med en langstrakt og prangende Titel, i hvilken han bl. a. har omdigtet mange af Luthers Salmer. Som Salmedigter er han glempt. Større Resultater havde han med en Katekismebearbejdelse („*Die vernünftige lautere Milch des Heiligen Catechismi*“ etc.), der kom i flere Oplag og ogsaa blev oversat til Dansk. Stöckens Efterfølger var den i Pommern fødte Josua Schwartz (d. 1709, Fig. 111), der dengang havde et meget begivenhedsrigt Liv bag sig. Fra sit Hjemland var han blevet fordrevet paa Grund af sin Ivren mod de Reformerte, siden blev han Professor i Lund og derefter i København. Han skildres som „en af de ivrigste Polemikere, de teologiske Fægteskoler paa tyske Universiteter havde opfostret“ (Helveg), og da man ved Hove ikke saa med alt for stor Glæde paa hans Polemik, greb man den kærkomne Lejlighed til at skille sig af med ham, da Generalsuperintendenturen i Slesvig 1684 blev ledig. Ved sin Udnævnelse erholdt han den danske Bispeordination, hvad der er enestaaende for de slesvigske Generalsuperintendenter Vedkommende.

Fra Schwartz' Haand foreligger der, som allerede antydte, adskillige polemiske Skrifter, og hans mindre betydelige Eftermand, Theodor Dassow (1709—21), gik her i hans Spor. Foruden som Polemiker er Schwartz' Navn kendt fra hans Genoplivelse af Synoderne, hvorved han i den kongelige Del skabte et Redskab til Opretholdelse af god Orden i Kirken saavel med Hensyn til den rette Lære som det rette Levned. Synoderne bestod af Generalsuperintendenten og Provsterne, de holdtes som Regel hvert Aar i Rendsborg, første Gang 1691 og sidste Gang i det her behandlede Tidsrum i 1711, da Krigen foreløbig standede dem. Paa Møderne forhandlede om alle Slags Kirke- og Skolesager og, som nævnt, ogsaa i ikke ringe Grad om Præsternes Liv og Lære.

Medens de kongelige Generalsuperintendenter var rodfæstede i en noget stridbar, streng luthersk Rettroenhed, indtog de gottorpske gejstlige Overhoveder, som sagt, et mere maadeholdent Stade og var tilgængeligere for nyere kirkelige Bevægelser. Det samme gjaldt i øvrigt Mænd som den teologiske Professor Kortholt i Kiel og Kansleren Kielman. Af de hertugelige Generalsuperintendenter er Johs. Reinboth (d. 1673) tidligere nævnt (se S. 110). Hans Efterfølger, Sebastian

Niemann (1674—84), der skildres som en af de ædleste Skikkelser blandt Superintendenterne, havde aandelig Rod i Universiteterne Helmstedt og Jena (sml. S. 118) med den der raadende liberalere, mildere Retning. Fremhæves kan det, at der mellem ham og den kongelige Generalsuperintendent Chr. v. Stöcken herskede et fredeligt og godt Forhold — et, som det af det foregaaende vil forstaas, ret enestaaende Tilfælde. De to følgende hertugelige Generalsuperintendenter, C. H. Sandhagen (d. 1697) og Hinr. Muhlius (d. 1733, Fig. 112), blev begge Genstand for Josua Schwartz' Angreb og af ham beskyldt for Vranglærdomme. De stod ogsaa Pietismen nær, og Sandhagen udgav et Par i pietistiske Kredse skattede Opbyggelsesbøger, ligesom Muhlius begunstigede den pietistiske Retning. Muhlius nød stort Ry for Lærdom, var velbevandret i de orientalske Sprog og leverede som Historiker Bidrag til den „cimbriske“ Kirkehistorie. Som Polemiker paalagde han sig ikke

selv det Maadehold, han anbefalede andre, men dyppede dybt i Blækkuset.

De mere specielle „Vranglærdomme“, hvorom den teologiske Strid rasede, skal ikke her omtales. Derimod er der Grund til at dvæle lidt ved Kampen mod den indtrængende Pietisme, denne Bevægelse, der i den følgende Tid skulde spille en saa afgørende Rolle ogsaa i dansk Kirkeliv. Pietismen stammer som bekendt fra Tyskland. Dens Grundlæggere var Teologen Ph. Jak. Spener, der fra 1666 virkede i Frankfurt a. M. og i 1675 i Skriftet *Pia desideria* (fromme Ønsker) fremsatte et Reformprogram for Kirkens Fornyelse, samt den lidt yngre A. H. Francke, der fra Begyndelsen af 1690'erne var Professor i Halle og her indrettede

Fig. 110. Chr. v. Stöcken.
Samtidigt Stik.

forskellige Skoler (for fattige Børn og for forældrelose Børn, Vajsenhus) samt en Missionsanstalt m. m. Den pietistiske Retning skulde bidrage meget til at højne de gejstliges moralske Niveau, styrke Fromhedslivet i Menighederne, udbrede Kendskab til Bibelen og forbedre Religionsundervisningen. Paa den anden Side kom Bevægelsen let til at antage visse sekteriske Præg.

Som en Slags Forløber i Sønderjylland for Pietismen kan man anse den forhen (se S. 120 f.) udførligt omtalte Frederik Brekling, der 1660 maatte flygte til Holland. Forbindelsen med Hjemlandet ophørte dog ikke derfor, han stod i livlig Brevveksling med sine Slægtninge hjemme, ligesom han i sine Skrifter ofte behandlede sit Fædrelands Forhold. Han fortæller, at han modtog Breve fra nogle sønderjydske Bønder, der „slaar lige til med Plejlen“, og at disse bl. a. meddelte, at de, naar deres Præster ikke opførte sig ordentligt, truede med at skrive til Brekling om dem! En Forsvarer og Tilhænger hjemme havde Brekling bl. a. i sin Fætter, Frederik Petersen (d. 1695), der var Diakon i Fjolde og her udførte et frugtbart Arbejde i pietistisk Retning. Han forestod selv sin Skole, aflagde flittige Besøg hos Sognefolkene og skal have bragt det til — delvis vel paa egen Bekostning — at hver Familie i Sognet havde et Ny Testamente og mindst Halvdelen af dem hele Bibelen. Generalsuperintendent Schwartz anklagede ham nok for Pietisme og fik ham stævnet for Synoden i Rendsborg, men da han lovede „Bedring“, blev Sagen ikke forfulgt videre.

Et særligt Arnested for Pietismen blev Flensborg og Omegn, og blandt Byens Borgere, Præster og Skolemænd var der mange pietistisk sindede. Her indrettedes ogsaa, men dog først i 1724, et Vajsenhus efter Franckes Mønster. — De kongelige Generalsuperintendenter saa med Bekymring og Mistænksomhed paa Præster og Skolemænd i Flensborg, og til at holde Uroen vedlige bidrog i høj Grad en Mand, der oprindeligt var Elev af Spener, men som Schwartz fik omvendt, og som derefter blev strengt ortodoks, Hinrich Braker, Præst ved St. Nikolaj. Ham skyldtes det saaledes væsentligt, at den pietistiske Otto Lorenzen Strandiger (Tilnavnet bar han, fordi han i længere Tid var Præst paa Nordstrand), der fra c. 1698 virkede som en Slags Adjunkt ved Mariekirken i sin Fødeby Flensborg, blev fordrevet herfra. Strandiger søgte Tilflugt i det gottorpske „Kættersyl“ Frederiksstad og udviklede sig fra Pietist til ligefrem Sekterer. Paa Synoden i 1711 bemærkede Schwartz, at det flensborgske Konsistorium rigtignok var meget mistænkt for Pietisme, da bl. a. Provsten selv havde sendt sine Sønner til Halle for at studere. Ogsaa Flensborg Latinskoles berømte Rektor, Johannes Moller, beskyldtes af Braker for Pietisme.

Det var ikke blot de kongelige Generalsuperintendenter og deres

Vaabendragere, der gik i Leding mod den nye Bevægelse. Ogsaa Regeringerne skred i 1711—12 ind mod Pietismen. Mærkeligt nok gjorde den gottorpske Regering Begyndelsen ved en Forordning fra Sommeren 1711, men Forordningen kan i hvert Fald ses som kun rettet mod Pietismens Udvækster: mod de Sekterere, der findes her og der, og mod de Fanatikere, der sniger sig ind fra fremmede Steder. De kunde eventuelt straffes med Udvisning. Samtidig indskærpedes Pligten til at holde Katekisationer for at fremme den rette Gudserkendelse. Mere vidtgaende blev den kongelige For-

ordning fra det følgende Aar med dens Paabud om, at ingen pietistiske Bøger maatte trykkes paa ny eller sælges, og at ingen, der havde opholdt sig paa et for Pietisme mistænkt Universitet, maatte beforders til Embede.

Trods al Modstand vandt Pietismen alligevel frem, og efter Dassows Død ophørte Polemikken imod den. At den ved Tidsrummets Slutning skulde have vundet det store Flertal af gejstlige for sig, er vel nok for meget sagt; dens fuldkomne Sejr hører en følgende Tid til. Det skal imidlertid nævnes, at allerede 1720 oprettedes Vajsenhuset i København, og at der i Frederik IV.s nærmeste Omgivelser fandtes flere, der var stærkt paavirkede af Pietismen.

Stod den ortodokse Kirke Vagt mod Særmeninger inden for selve Lutherdommen, gjorde den det ogsaa over for Indtrængen af fremmede Religionssamfund som Calvinister, Katolikker, Jøder o. a. Fra tidligere Tid var der dog af Fyrsterne aabnet fremmede Religionsbekendere et Par Fristeder i Hertugdømmerne, Altona i den kongelige

Fig. 111. Josua Schwartz.
Samtidigt Stik.

Del, Frederiksstad (se S. 126 f.) i den hertugelige (Fig. 113). Statsøkonomiske Hensyn bevirkede, at Regeringerne i højere Grad end Gejstligheden hyldede en Tolerancepolitik, der muliggjorde Tilflytning af flittige og dygtige, fremmede Borgere. Ofte drev Gejstligheden dog Regeringerne til Tvangsforholdsregler mod de fremmede Religionssamfund eller mod saadannes Forsøg paa at slaa sig ned andre Steder end i de hidtil tilladte „Kætterasyler“. Da i 1660'erne en kendt polsk Præst af Socinianernes Samfund søgte Tilflugt i Frederiksstad, udgik der saaledes Befaling om, at alle Socinianere skulde rømme Hertugens Lande. Derimod fik Kværkerne, af hvilke efter 1660 adskillige indvandrede til Slesvig, et Tilflugtssted i Frederiksstad og besad her en Forsamlingsbygning; omkring Tidsrummets Slutning synes der imidlertid ikke at have været nogen tilbage af dem. Fra c. 1675 kom ogsaa Jøderne til Frederiksstad og fik Tilladelse til at holde Gudstjeneste, ligesom de besad en egen Kirkegaard.

Af Katolikker var der i Frederiksstad aabenbart ikke saa faa. Et Fristed havde de yderligere paa Nordstrand (sml. S. 86), inddiget i Aarene 1654—63. De fleste af Inddigningskonsortiets Interessenter var Katolikker, en Hovedinteressent var saaledes den katolske Oratorieorden i den nederlandske By Mecheln. I en vis Forbindelse med Øen Nordstrand staar den kendte Sværmeriske Antoinette Bourignons Ophold i Slesvig i Aarene 1671—76, et Ophold, der vakte meget Røre i Landet, og som satte mange Penne i Bevægelse. En Discipel af hende, der var Forstander for Oratorieordenen i Mecheln, havde faaet den Idé, at de af A. Bourignon vakte sande Kristne skulde samles paa det verdensfjerne Nordstrand for her at oppebie den yderste Dom. Han indsatte Jomfruen til sin Universalarving, og et Par Aar efter hans Død drog hun til Slesvig, hvor der ved den gottorpske Hofret fandt en langvarig Retsstrid Sted. Den skulde imidlertid ikke faa det af Antoinette Bourignon ønskede Udfald, og Nordstrand fik hun aldrig at se. Derimod tilbragte hun flere Aar i Sønderjylland — bl. a. i Slesvig, Flensborg og Husum — og lod her adskillige Skrifter trykke om sine Aabenbaringer. Men nogen større Discipelskare vandt hun ikke, og fra de bestaaende Trossamfund fandt hun kun Afvisning, ligesom Øvrigheden paa forskellig Vis skred ind imod hende.

En Sag, der i dette Tidsrum vakte Røre i Slesvigs kirkelige Kredse, og som skulde blive af megen Betydning baade for Kirke og Skole, var Spørgsmaalet om Konfirmationens Indførelse. Som forhen nævnt (se S. 122), var Konfirmationen allerede 1646 blevet paabudt i den kongelige Del, men først fra omkr. 1670 synes der at være Tale om en mere udbredt Indførelse af den, og almindelig gennemført skulde

den ikke blive før i det følgende Tidsrum. 1737 kan regnes for det Aar, da den vistnok er indført overalt. — Konfirmationen var, som sagt, ældst i den kongelige Del, og Bestemmelserne om den fornyedes paa Forslag af Synoden 1691 igen i Begyndelsen af det følgende Aar. En særlig Talsmand fik Konfirmationen i den gottorpske Provst i Aabenraa, Trogillus Arnkiel, hvis Navn vi tidligere har mødt som Hertugens tro Tilhænger. Han udgav 1693 et længere interessant Skrift („*Christliche Confirmation derer Catechumen...*“) med Forsvar for Konfirmationen, og fra samme Aar stammer ogsaa Lovbestemmelserne om dens Indførelse i den gottorpske Del. I Modsætning til, hvad Forholdet blev i Kongeriget, hvor Konfirmationen først indførtes 1736, og takket være de pietistiske Kredse, havde dens Indførelse i Slesvig ingen særlig Forbindelse med den indtrængende Pietisme. Tværtimod var det ortodokse Kredse, der kæmpede for den, heller ikke Arnkiel hørte til Pietismen, men dog ganske vist heller næppe til de mest ortodokse. — Om Konfirmationens Betydning for Folkeskolen er det blevet sagt, at intet mere end den bidrog til at gøre Ungdommens Elementarundervisning fra en Privatsag til en Menighedssag. Reglen blev ogsaa, at Børnene gik i Skolen, til de blev konfirmerede.

Til Brug ved Gudstjenestens Ordning udkom i Kongeriget i 1680'erne et nyt Kirkeritual (fra 1685) og en Alterbog (fra 1688), og begge fandt Anvendelse ved danske Menigheder i Nordslesvig. 1665 udgav den

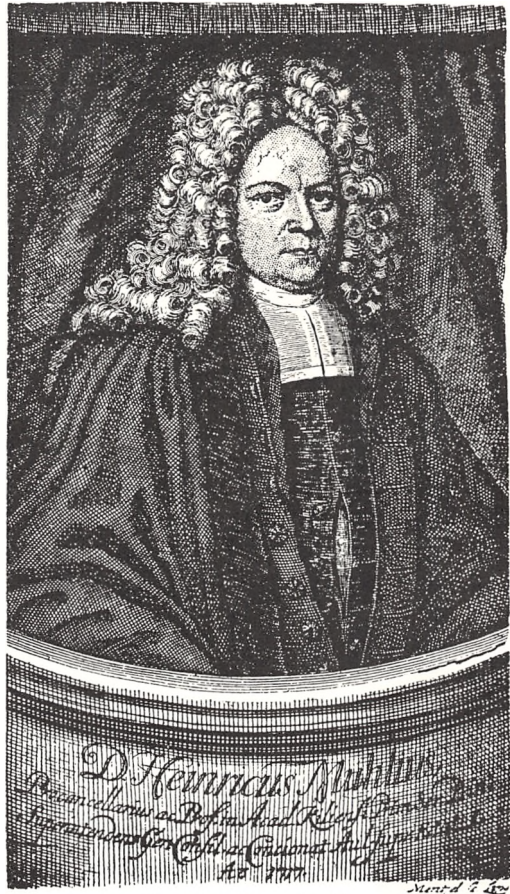

Fig. 112. Hnrr. Muhius.
Stik fra 1717.

gottorpske Bibliotekar Adam Olearius en højtysk Alterbog („*Das Sleswig: und Holsteinische Kirchenbuch*“), væsentlig en Oversættelse af den tidligere paa Nedertysk (se S. 149 f.). I Olearius' Alterbog fandtes for Resten en Konfirmationsformel, skønt Konfirmationen, som nævnt, ikke dengang var paabudt for det gottorpske Omraade. I dette Tidsrum dukker ogsaa de første selvstændige Salmebøger frem, men om nogen officiel Salmebog bliver der ikke Tale. I det foregaaende er den af Stöcken udgivne Salmebog omtalt, og det kan nævnes, at Statsmanden Christoph Gensch von Breitenau udgav en Salmebog („*Das Plönische Gesangbuch*“ fra 1674), hvortil han selv havde digtet Salmer. Ligeledes udgav Arnkiel en Salmebog med egne, dog ikke talrige Bidrag. Den i Kongeriget 1699 udkomne Kingoske Salmebog kom ogsaa i Brug i en Del af de slesvigske Menigheder, og 1717 udkom en anden dansk Salmebog, den saakaldte Varnæs-Salmebog af Præsten i Varnæs, B. C. Ægidius. Denne vandt dog kun Indgang i ret faa Sogne, men skulde til Gengæld holde sig længe i disse. Om nogen virkelig betydende Salmedigtning i Slesvig er der i denne Tid ikke Tale hverken paa Dansk eller Tysk.

Af vordende Præster krævedes der endnu ingen teologisk Embedseksamen. 1695 udstedtes imidlertid fra gottorpsk Side en Forordning om, hvorledes de, der ønskede at befordres til Kirke- og Skoleembeder, havde at fremlægge et Vidnesbyrd fra Universitetet, hvor de havde studeret, og at underkaste sig en offentlig Prøve af Gehejmeraadere og Generalsuperintendenten. Kun de, der bestod Prøven, kunde befordres til nævnte Embeder; dog forbeholdt Hertugen sig at give Dispensation herfor. Forordningen indskærpedes paa ny i Begyndelsen af det 18. Aarh. Fra kongelig Side kom endnu ingen tilsvarende Bestemmelse.

Mod at erhverve Præstekald paa uretmæssig Vis er et kongeligt Reskript af 1690, hvori der foreskrives Præsterne en Simonied, rettet. Som forhen nævnt havde Menighederne i Slesvig som Regel under den ene eller anden Form Medbestemmelsesret ved Præsteudnævnelser, og dette bevarede efter Enevældens Indførelse. Noget for egenmægtig gik dog de frisiske Beboere i Emmelsbøl frem, da de 1693 uden at tage Hensyn til Amtmands og Provsts Præsentationsret udnævnte Matthias Henck til deres Præst. De beholdt ham dog som Præst, men fik ham ganske vist ikke til at skrive under paa de Krav, som de ligeledes egenmægtig stillede til ham: om ikke at paabyrde Menigheden nogle nye Indretninger, afskaffe den offentlige Forlovelse, nøjes med 3 Mk. for en Begravelse osv. De noget selvraadige Beboere synes i øvrigt at have faaet en Præst, der forstod at sætte sig i Respekt hos dem. Han udførte et stort Arbejde for at højne sin Menigheds kirkelige Liv, bl. a. ved Katekisationer baade med Børn og voksne, og for at holde Folk borte fra Kroerne.

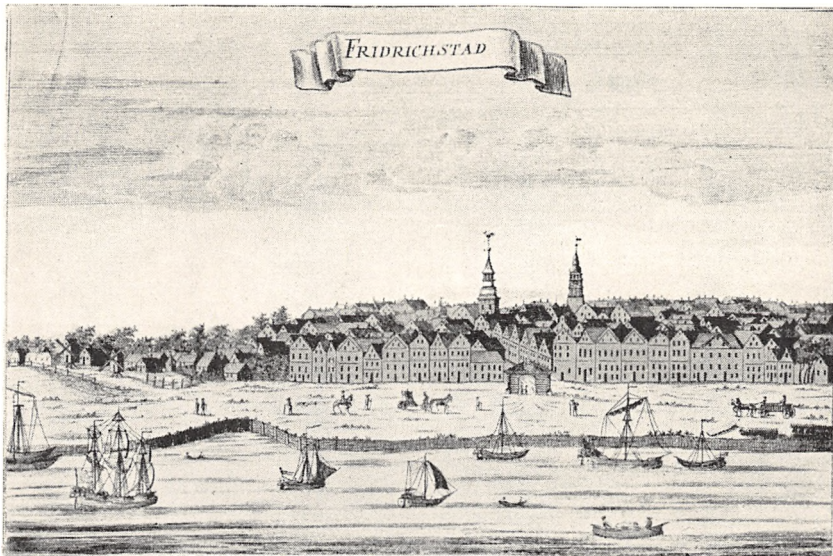

Fig. 113. Frederiksstad.
Stik i Danske Atlas VII (1781).

I Præsternes Arbejde mod Drikfældighed, Usædelighed og andre moralske Skavanker gjorde det et Afbræk, at adskillige af Præsterne selv langtfra var fri for menneskelige Skrøbeligheder. Det ofte raa Studenterliv, som de vordende Præster gennemlevede, bidrog sit hertil, og der er mange Eksempler paa Advarsler og Indskriden fra Synodernes eller Konsistoriernes Side imod uheldige Præster. 1696 faar saaledes baade Præsten og hans Medhjælper i Stenderup strenge Advarsler om at bedre sig — begge har aabenbart været meget hengivne til Drik — og om Medhjælperen hedder det, at han har at afholde sig fra Krobesøg og Krosvir, ligeledes fra Sviren i Degnets Hus og fra andre upræstelige Skikke. Et andet, ofte anstødeligt Forhold var de ret hyppige Stridigheder mellem Præst og Diakon eller Medhjælper. Endvidere forekom det aabenbart ikke sjældent, at Præsterne misbrugte Prædikestolen til at skaffe sig Luft for, hvad de ellers ikke kunde faa anbragt: Angreb paa Kaldsfæller, paa Menighedsmedlemmer eller Menigheden i det hele. I Flensborg polemiserede omkr. 1690 Provsten mod en af sine Kollegaer over forskellige spidsfindige Spørgsmaal, hvad der til sidst fik Raadet og de ældste ved Mariekirken til at beklage sig over ham hos Generalsuperintendenten, da han, som de betoned, ved sine uopbyggelige Disputationer gjorde enfoldige Mennesker helt forvirrede. M. H. t. Skælden paa Prædikestolen siges Brødrene Poul Zoega

i Vilstrup og Christian Zoega i Haderslev at have indtaget en Forrangsstilling, men da de var af italiensk Herkomst, har det sydlandske Blod vel bidraget sit hertil.

I Forbindelse med det kirkelige Liv skal nævnes, at Djævletroen, som den fandt Udtryk i Troen paa Hekseri og Trolddom, endnu trivedes frodigt op gennem det 17. Aarh. Mod Aarhundredets Slutning dalede dog — bl. a. takket være den naturvidenskabelige Oplysning — Tallet paa de forhen saa hyppige Hekseprocesser, ligesom disse nu i flere Tilfælde ender med Frikendelse af „Heksene“. Da Præsten i Sterup i Angel, Petrus Goldschmid, 1698 udsendte et flere Hundrede Sider stort Skrift („*Höllischer Morpheus . . .*“) til Forsvar for den overleverede Djævletro, blev Resultatet heraf nærmest det modsatte.

I nær Forbindelse med Kirken stod som tidligere Skolen, navnlig da Almueskolen. Ved det lærde Skolevæsen spores hist og her en vis Trang til Emancipation. I 1660'erne nærede saaledes Professoren i Natur- og Folkeret ved Kiel Universitet, Samuel Rachel, Tanker om at unddrage Skolevæsenet fra Gejstlighedens Bestyrelse og henlægge det under et særligt Skoleraad. De Reformere, som hans Broder, den som satirisk Digter berømte Joachim Rachel, gennemførte ved Slesvig Domscole i de to Aar (1667—69), han forestod denne som Rektor, var ogsaa delvis i Strid med Domskolens Patron, Provsten. Joachim Rachels Reformere strandede imidlertid, Skuffelserne herover bragte ham en tidlig Død, og Domskolen sank tilbage i den Forfaldstilstand, hvori den havde været før hans Overtagelse af Rektoratet. I samme daarlige Tilstand som Domskolen var Byens Borgerskolevæsen.

En adskilligt længere Blomstringstid end Domskolen under Rachel oplevede Flensborg Latinskole under den berømte Lærde Johannes Møller som Rektor (1701—25). Som flere andre af Skolens Rektorer fra denne Tid var han født Flensborger, og sammen med ham virkede flere andre dygtige Skolemænd. Han roses for at have grundlagt Skolens Bibliotek og for flere Reformere i Undervisningen: venligere Behandling af Disciplene, Begrænsning af den megen Udenadslæren, Indførelse af Bibellæsning i den første Morgentime, hvad der aabenbart stod i Forbindelse med den indtrængende Pietisme, samt Dyrkelse af det tyske Sprog. Latinskolen havde gennemsnitlig i de første 20 Aar af det 18. Aarh. aarlig c. 50 Elever, medens f. Eks. i Haderslev Latinskole Elevantallet var langt ringere. De fleste Elever kom fra Flensborg By og Mellemslesvig. At Rektorens Ry har draget adskillige Elever til Skolen, tør vel bl. a. sluttes af en Ytring som den, en af disse i en Selvbiografi fremsatte, at hans Fader havde overgivet ham til „den vidtberømte Rektor“, Johannes Møllers Undervisning.

For Garding i Ejdersted træffes i dette Tidsrum en ny Skoleordning, udstedt af den derværende Hovedpræst, St. Fabricius, i Aaret 1693, men i øvrigt maa det antages, at Skolevæsenet i det hele fortsatte i de overleverede Former. I hvert Fald som en Ulempe for Undervisningen maa Skolernes Pligt til at følge og synge ved Begravelser betragtes, men herfra stammede en Del af Lærernes ikke alt for rigelige Indtægter. Som en Gene for det offentlige Skolevæsen virkede yderligere de mange Privatskoler eller Klipskoler, og der udstedtes adskillige Bestemmelser om deres Afskaffelse eller Begrænsning, Bestemmelser, der sikkert langtfra er blevet gennemførte eller overholdte.

Var Byskolerne kun i en maadelig Forfatning, var Skolevæsenet paa Landet endnu ringere. Lærernes Løn var daarlig, deres Uddannelse ringe, og Børnenes Skolegang lod — navnlig naturligvis om Sommeren — meget tilbage at ønske. Undervisningen foregik vel som Regel i Degnens Bolig eller i lejede Skolestuer, men det ses dog, at der i dette Tidsrum er blevet opført selvstændige Skolehuse adskillige Steder. I Svansø indrettedes 1675 i Landsbyen Lille-Vabs et godt Skolehus af Herren til Kohøvede (det senere Ludvigsburg), og i Nordslesvig fik Landsbyen Døstrup takket være dens Præst en Skole i 1693: Det første Skolehus her paa Landet, stod der over Skolens Dør med forgyldte Bogstaver. I Skast byggedes der et Skolehus i Sommeren 1710, medens der tidligere intet havde været. De fleste i Sognet havde ganske vist været uvillige hertil, men Præsten og hans Kirkeældste havde gennemført Sagen med Møje og Bekostning. Der var kun een Kirkeældste, en god ærlig Mand, som Præsten sagde, og som baade kunde læse, skrive og regne, men flere saa kapable Folk fandtes der heller ikke i Sognet! Hvor Diakonen, som det endnu enkelte Steder var Tilfældet, selv ledede Undervisningen — det gjorde saaledes Frederik Petersen i Fjorde — maa denne antages at have været forholdsvis god, men hvor Degn eller en særlig Skolelærer forestod den, kan den nok have haft adskillige Brist. Om Degnen i Moltrup siges f. Eks., at han hverken kan stave eller skrive rigtig, ej heller synge de sædvanlige Sange. Om en Lærer i Husum Amt hører vi 1710, at han af og til tager Tjeneste som Styrmand, og Degnen i Siseby i Svansø supplerede sine Indtægter ved Ølbrygning og Brændevinsbrænding. Af Oplysninger, der indhentedes i 1710 fra gottorpske Sogne om Kirkejuratorernes Færdighed i Læsning, Skrivning og Regning, erfares, at denne kun var saa som saa, navnlig for de gamles Vedkommende, og til Kirkejurater er dog sikkert blevet valgt de af Sognets Beboere, der sad inde med nogle boglige Kundskaber.

Hvorledes det stod til med Skoleforholdene i et Sogn som Vonsild omkr. 1680, faar vi et malende Indtryk af gennem de Formaninger til Menigheden, som Sognepræsten, Johannes Ryde, har indført i sin

Kirkebog. En saadan er f. Eks. indført Søndagen d. 2. Juli 1678, det var altsaa midt om Sommeren, hvor man kan formode, at Folk ikke har været for ivrige til at lade Børnene gaa i Skole. Formaningen rettes imidlertid heller kun til dem, der har „smaa gavnløse Skolebørn“, men lader dem saa uflittig gaa i Skole, at de under 8 Dages „Hjemmeblivelse“ forglemmer, hvad de har lært i de forrige 8 Dage. Præsten opfordrer Forældrene til at lade Børnene komme i Skole og ikke, fordi der kan indfalde en Helligdag om Ugen, holde dem væk 5 Dage fra Skolen, hvorved Skolemesterens Løn forringes. Vær dog ikke saa paaholdende med den Skilling, fortsætter han, thi den faar I ved Børnenes Lærdom med Eder af Verden i Himlen som Eders bedste Skat! Senere hen opfordres Beboerne igen til at lade de „skolefærdige“ Børn flittig gaa i Skolen, da Skolemesteren nu paa egen Bekostning har indrettet en bekvem Skolestue. — Allehelgensdag 1681 omtaler Præsten, at de fleste Skolebørn holdes hjemme, og de, der kommer, maa sidde og fryse, ligesom Skolemesteren ikke kan faa sit Underhold af de forholdsvis faa skolesøgende Børn. „Menighedens Husbonder“ anmodes om at vedtage, „hvad ret og tilbørligt er“, og lidt senere hedder det, at Læreren skal have Ugepenge af de skolefærdige Børn, enten de sendes i Skole eller ej, og der trues med eventuel Straf. For at raade Bod paa Kulden i Skolestuen skal de, der har Heste og Vogn, køre Ved til Skolen, og af hvert Barn skal betales 1 Sk. „til Vinduer i Kammersen, hvor de ved en Kakkellovn kan have en varm Dørns [Stue]“.

Som det allerede er fremhævet, bestod der en intim Forbindelse mellem sønderjydsk og tysk Kirke- og Aandsliv. Som i Tyskland var ogsaa det Sprog, hvori de forskellige Skrifter fremtraadte, som Regel Latin eller Tysk, medens man i langt mindre Grad finder Dansk brugt, hvad f. Eks. er Tilfældet i enkelte trykte Prædikener og Ligtaler samt i Salmebøger og Katekismer til Brug for de nordslesvigske Menigheder med dansk Kirke- og Skolesprog. Om Forbindelsen med Tyskland vidner det kraftigt, at en saa nordlig By som Haderslev i Tiden fra 1639 til 1715 havde lutter fremmede, fra Tyskland (navnlig fra Sachsen) stammende Provster, hvad Datidens Haderslevere — i hvert Fald efter en tysk Kirkehistorikers Mening — skal have set paa som en Ære. Naar man i en nordslesvigsk Gejstligs Bibliotek fra denne Tid træffer saa godt som udelukkende tyske og latinske Bøger, er dette ligeledes et Fingerpeg om de stærke Forbindelser sydpaa.

Om flere af Tidsrummets kirkelige Stridsskrifter er det blevet sagt, at deres Indhold beviser, at Forfatterne af dem var fuldt paa Højde med Datidens Lærdom. Denne Lærdom affødte ogsaa andre Frugter end den nævnte kirkelige Polemik, og rundt om i slesvigske Byer sad

Fig. 114. Titelblad til Anton Heimreich: *Ernewrete Nordfresische Chronick*.
(Den forøgede Udgave 1668).

der i dette Tidsrum Mænd af hjemlig Afstamning, der indlagde sig ikke ubetydelige videnskabelige Fortjenester. Rektoren Johannes Møller i Flensborg er ovenfor nævnt. Af hans Skrifter skal her kun omtales hans Livs Storværk: „*Cimbria literata*“, d. v. s. et Leksikon over de i „Cimbrien“ (Hertugdømmerne Slesvig og Holsten samt Lybæk og Hamborg) fødte Forfattere og deres Værker. Det var et Arbejde, til hvilket han havde samlet Stof gennem 40 Aar, og som det lykkedes ham at gøre færdig inden sin Død, men det blev først trykt i 1744 (i 3 store Folio-bind) paa Foranledning af det da nylig stiftede kgl. danske Videnskaberne Selskab.

Medens Møller var Skolemand, var Bogsamleren og Kirkehistorikeren Johann Melchior Krafft Gejstlig, fra 1709 Præst i Husum (d. 1751). Hans vigtigste Værk udkom et Par Aar efter dette Tidsrums Slutning: „*Ein Zweyfaches zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis*“ (udkommet 1723 til Minde om Reformationens Begyndelse i Hertugdømmerne). Skriftet rummer værdifulde Oplysninger navnlig til Husums Kirkehistorie. Digteren Theodor Storm, der som bekendt var Husumer, siger om sine Bysbørn, at de har haft let for at gribe Pennen og udgive alle Slags Skrifter, og han nævner herved ogsaa Krafft, der dog ikke var født Husumer. Det var derimod Retssekretæren i Husum August Giese, der 1687 i Hamborg fik trykt en lang, kulturhistorisk meget interessant Skildring af, hvilke grelle Udslag Folks Modvilje mod under nogen Form at have noget at gøre med „uærlige Folk“ (Bøddel og Rakker og deres Slægt) gav sig — naar „de uærlige“ skulde foretage den sidste Rejse, eller var i Barnsnød. — Husumer var for Resten ligeledes den tidligere nævnte (se S. 302) Forsvarer af Djævletroen, Petrus Goldschmid.

Ikke som Udgiver, men kun som historisk Samler virkede Ulrich Petersen (1656—1735), en velhavende Købmandssøn fra Slesvig By, der efter omfattende Udenlandsrejser slog sig ned i sin Fødeby, hvor han levede til sin Død. Hans store, efterladte historiske Samlinger omhandler navnlig Dannevirke, Slesvig Bys Historie, det slesvigske Bispedømmes og det slesvigske Fyrstendømmes Historie. En Udtalelse af ham om Slesvigs økonomiske Tilstand er forhen anført. — Præstesøn fra Karlum i Mellemslesvig var Andreas Hojer (f. 1690), der 1721 blev kongelig Historiograf, og som nogle Aar i Forvejen havde udgivet en „*Kurtzgefasste Dännemärckische Geschichte*“, et for sin Tid betydeligt Værk. Det afstedkom for øvrigt en litterær Strid med Holberg. — Den nordfrislandske Historiekrivning (se S. 132 ff.) satte i dette Tidsrum en ny Blomst ved Anton Heimreichs i 1666 udkomne „*Nord-Fresische Chronick*“ (Fig. 114), et Værk af største Betydning for Nordfrislands Historie. Heimreich var født paa Nordstrand og fra c. 1652 til sin Død i 1685

Den gottorpske Himmelglobus.

Smedet 1657 af Andres Borch Büxenmacher under Vejledning af Adam Olivarius.
Frederiksborg.

Fig. 115. Schackenborg.
Nationalmus. fot.

Præst paa den lille Ø Nordstrandischmoor, et ensomt og ukendt Sted, men velegnet til Studier, som han selv siger.

Et Centrum for Kunst og Aandsliv i Hertugdømmet udgjorde stadig ligesom i Tiden før 1660 Gottorp-Hoffet, navnlig i Christian Albrechts og hans Kansler Kielmans Tid. Den herskende Kunstart var nu den ældre Barok, der omkr. 1660 havde sejret over den gotiske Renæssance i Bygnings- som i Billedkunst. Om Kielmans pragtelskende Natur vidner hans storslaaede Gravmæle i Slesvig Domkirke (Fig. 17), der næsten dækker Nordvæggen i det nordlige Sideskib. Det er udført i forskelligt farvet Marmor (sort, hvidt, brunrødt og plettet) af en ukendt Kunstner (Quellinus den yngre?) og bærer Aarstallet 1673. Sammen med Brüggemanns Alter, der 1666 overførtes fra Bordesholm Kirke til Domkirken, hører Gravmælet til Kirkens største Billedhuggerskatte.

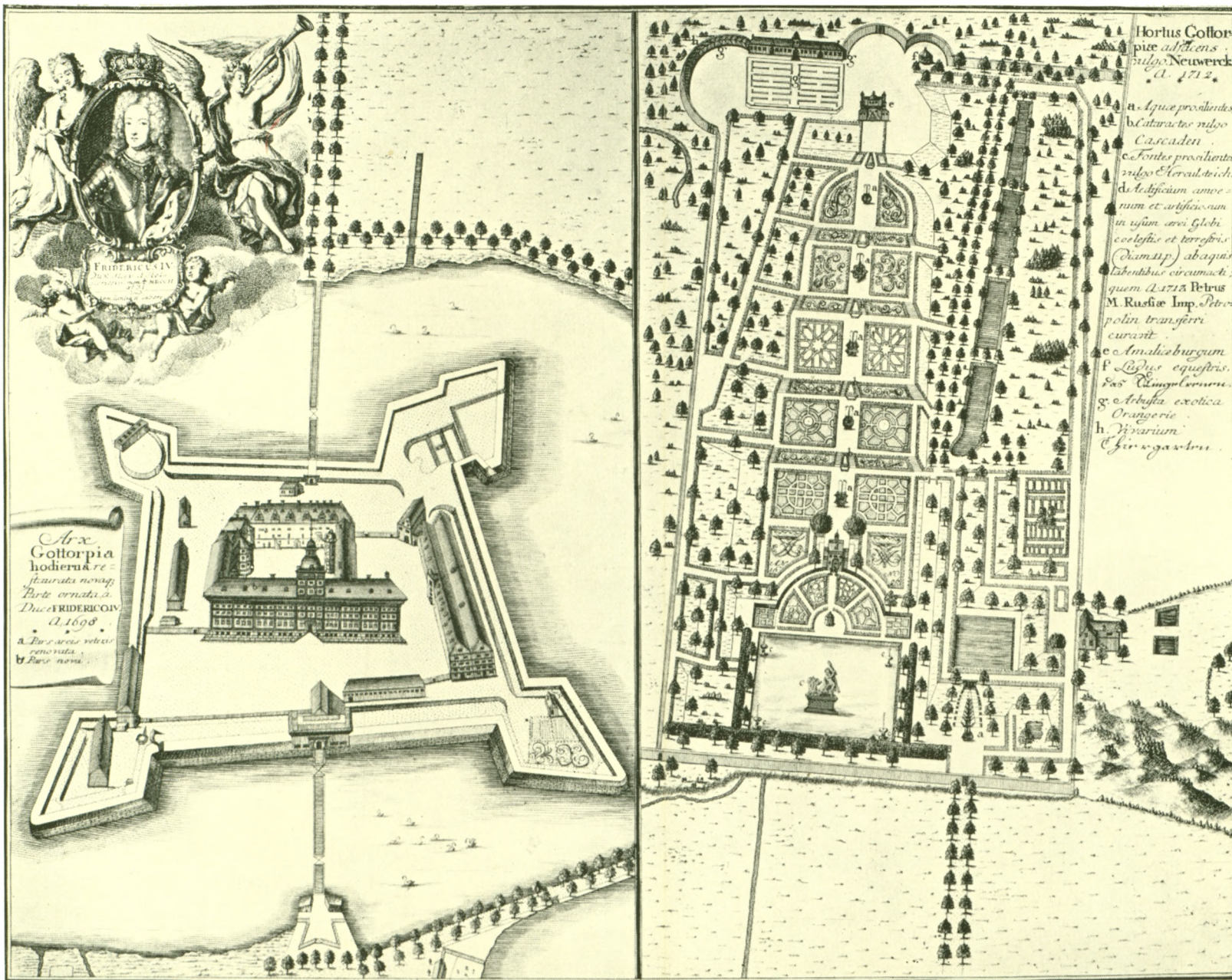
Som Hofmatematiker samt Bibliotekar ved det righoldige Gottorp Bibliotek virkede Adam Olearius (se S. 137) til sin Død 1671. I 1666 udgav han en Beskrivelse af det gottorpske Kunstkammer med Afbildninger af de vigtigste Mærkværdigheder. Til Kunstkammeret hørte ogsaa den berømte gottorpske Globus (se Bilag), der var udført under Olearius' Medvirkning. — En Kunstner, som Hertughoffet lagde stærkt Beslag

paa, var den tidligere (se S. 139) nævnte Maler, Rembrandt-Eleven Jürgen Ovens, d. 1678 i Frederiksstad (Fig. 59). 1663 udnævntes han til Hofmaler og fik Aaret efter det Hverv at udføre en Række store Væg-malerier af Hertugfamiliens Historie til Gottorp Slot. Senere, da Christian Albrecht 1670 til Ære for sin Gemalinde byggede Lystslottet Amalienborg i Slotsparken, smykkede Ovens dettes Loft og Vægge med Billeder fra den olympiske Gudeverden. Ovens var i sin Tid højt anset, og foruden de nævnte Arbejder til Hertughoffet udførte han en talrig Række andre Malerier (ogsaa Raderinger); i Tønning Kirke findes hans „Den hellige Familie“ og i Frederiksstads lutherske Kirke, hvor han selv ligger begravet, et Maleri af Gravlæggelsen. Han arbejdede for øvrigt ogsaa for den danske Kongefamilie.

Fra Christian Albrechts senere Aar stammer en Omlægning af Gottorp Slotshave (se Bilag), hvorved den berømte svenske Arkitekt Nikodemus Tessin den Yngre skal have bistaaet, bl. a. med Udformningen af det endnu bevarede Kaskadeanlæg. I Slotshaven anlagdes et storslaaet Orangerihus. Christian Albrechts Efterfølger, Frederik IV, lod omkr. 1700 hele Gottorp Slots Sydside nedbryde og genopføre i den Skikkelse, som den nu har.

Af Herregaarde, opførte i den nye Kunstretnings Smag, er der Grund til at nævne Schackenborg, Gram og navnlig Graasten. Af disse har Schackenborg (Fig. 115), som Feltherren Hans Schack lod opføre i Begyndelsen af 1660'erne i Stedet for det af ham erhvervede gamle Slot Møgeltønder, endnu adskillig Tilknytning til den ældre Tids Byggesmaade. Det fremtræder ikke som et landligt Palæ i den nye Stil, men som en stærkt befæstet Borg med Volde og Grave. Et mindre betydeligt Byggearbejde end paa Schackenborg foretoges paa Gram, som Schack ligeledes erhvervede i 60'erne. Hovedbygningen nyopførtes her omkr. 1670, men Slottets Skønhed beror navnlig paa dets smukke landskabelige Beliggenhed, omgivet som det er af Enge, Skov og Sø.

Langt den skønneste Barokbygning var dog Graasten Slot (se Bilag), der antages at være opført i Tiden omkr. 1700. Det ejedes da af Storkansler Frederik Ahlefeldts Søn, Greve Frederik Ahlefeldt den Yngre (d. 1708). Af det daværende Slot er nu kun Kapellet tilbage i dets oprindelige Form (Fig. 63), da Slottet brændte 1756 og ikke blev genopført i dets tidligere imponerende Skikkelse. Det kendes imidlertid fra forskellige samtidige Billeder. Graasten var et udpræget Palæslot, og dets fornemme Præg viser sig ved, at det egentlige Slotsanlæg med Have lagdes isoleret fra Ladebygningerne. Det bestod af en høj Hovedbygning, hvortil to pavillonagtige Sidefløje løst knyttede sig, medens Adgangssiden begrænsedes af en lavere Fløj med et Porthus i Midten. Anlæggets Form betegnes som fransk, medens Udførelsen og den dekorative Udformning var af hol-

Gottorp Slot c. 1700.
 Stik af J. C. G. Fritsch (1743).

landsk Præg. Af de til Slottet hørende Haver har den østlige formentlig været Nyttehave, og her er det berømte Graastenæble vel opelsket, medens den vestlige med dens elegante Orangeribygning har været Prydhave. — Omkring Slottet voksede den lille idylliske By Graasten frem med Boliger for de paa Slottet ansatte Tjenere og Arbejdere.

De omtalte Frembringelser af den ny indtrængende Kunst, Barokken, var bestemte for Landets Overklasse. Hos de lavere Stænder baade i By og paa Land trængte Barokken kun langsommere ind, man holdt konservativt fast ved de gamle Stilretninger — mindre dog naturligvis i Byerne end paa Landet. I øvrigt byggedes der i den fattige Tid efter Svenskekrigen ikke meget, og ligeledes Kunsthåndværket var hemmet af den økonomiske Tilbagegang.

6. DE SPROGLIGE FORHOLD.

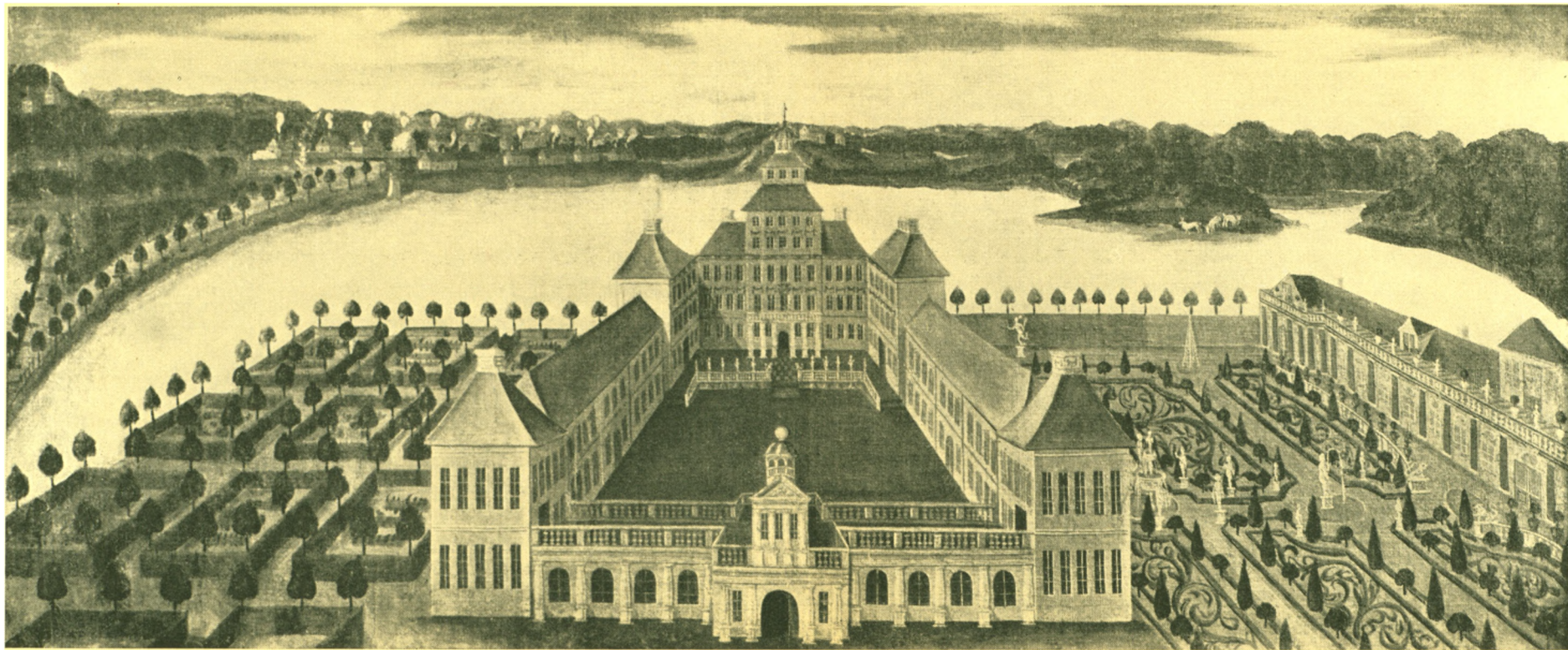
Ligesom det danske Sprog indtog en beskeden Plads i de litterære Produkter, der i dette Tidsrum saa Lyset i Hertugdømmet, saaledes var dets Stilling over for Landets officielle Sprog ret underordnet. Tysk var fremherskende, og de høje Centralmyndigheder i København som Tyske Kancelli eller Rentekammerets tyske Sekretariat betjente sig af det tyske Sprog, enten det gjaldt Meddelelser til Myndigheder eller Befolkning i Nord- eller Sydslesvig. Ogsaa den højere Lokaladministration brugte Tysk, og man skal ned til mere underordnede Forvaltningsmyndigheder for at se Dansk blive taget i Brug. Nogen fast Rette-
snor for Brugen af Dansk eller Tysk ses der ikke at have været, samme Myndighed bruger det ene Aar Tysk, næste Aar Dansk eller omvendt, en broget Mangfoldighed af tyske og danske Aktstykker træffes hos en og samme nordslesvigske Autoritet, og ofte skinner naturligvis Landets egentlige Sprog igennem i Udtryk og Vendinger i paa Tysk udfærdigede Dokumenter og Regnskaber. Ser man f. Eks. paa Haderslev Amts Regnskaber i denne Periode, saa fører Amtsforvalteren selve Regnskaberne paa Tysk ligesom de dertil hørende Registre og Lønkvit-
teringer. Men blandt de øvrige Bilag træffes paa Dansk af Præsterne op-
tagne Fortegnelser over Tiendekornet, danske Ansøgninger fra Amtets Bønder, danske Vurderingsforretninger og Regninger, danske Doms-
ekstrakter fra Herredstingene osv. Manden, der har oppebaaret Kongens „liden Told“ i Toftlund, fører i 1681—82 sit Register paa Dansk, men i 1700—01 er det ført paa Tysk. I 1715 træffes blandt Bilagene en tysk Fortegnelse over Restancer af øde Jorder, men Herredsfogedernes Paategninger om, at disse Restancer er forelæste de skyldige, er gjorte paa Dansk. Selv paa Dansk har det maaske endda knebet med at gøre de paagældende begribeligt, at Restancerne helst burde betales.

Som det officielle tyske Sprog maa man i denne Periode i Hovedsagen regne det højtyske, idet Overgangen fra Nedertysk (Plattysk) til Højtysk allerede c. 1660 var vidt fremskreden (se S. 150 f.); ved Periodens Slutning var Plattysk sikkert i alt væsentligt trængt væk som officielt Sprog. I et Skrift fra 1722 udtaler Rektoren i Flensborg, Johs. Møller, sig meget rosende om det nedertyske Sprog og siger, at det er at beklage, at det i de sidste 100 Aar er kommet i saa stor Foragt „hos os Cimbrere og de øvrige Nedersachsere“, at det er blevet fortrængt næsten fra alle Kirker, Kancellier, Domstole, ja selv fra mange Huse. I øvrigt indrømmer han, at det højtyske har visse Fordele, idet der er blevet arbejdet meget paa dets Uddannelse til Litteratursprog. Et lignende Vidnesbyrd som her hos Møller findes i Ulrich Petersens „Slesvigs Beskrivelse“, hvor han omtaler de tre i Byen brugelige Sprog: Højtysk, Nedertysk og Dansk. Det første og fornemste, siger han, er det højtyske, der yndes af alle lærde og fornemme Standspersoner, ligesom det bruges ved alle Domstole, Skoler, Dokumenter, Korrespondance osv. og i alle trykte Bøger og Skrifter. Ogsaa Ulrich Petersen tager i øvrigt til Orde imod Foragten for det nedertyske Sprog.

At Nedertysk endnu var i Brug forskellige Steder et længere eller kortere Aaremaal efter 1660, haves der flere Beviser for. Saaledes førtes f. Eks. Tønder Kæmnerregnskaber paa Plattysk indtil 1672, og paa Slogs- og Kær-Herredsting kom Højtysk først i Brug fra 1683. I Aabenraa ældste Kirkebog fra 1642 til 1672 er Indførslerne om Daab og Begravelse som Regel gjort paa Plattysk, og at der i adskillige Kirker har været prædiket paa Nedertysk et godt Stykke Tid efter 1660, turde anses for givet. Præsten i Ostensfeld, Ingvar Petræi, fik saaledes — vistnok i Tiden mellem 1670 og 1684 — under Trusel om ellers at miste sit Embede — Paalæg om at prædike Højtysk i Stedet for Nedertysk, og 1678 blev den derværende Degn afskediget, fordi han ikke kunde holde Skole og kun synge Plattysk — hvilken af disse Grunde der har været den vigtigste, meldes der dog intet om.

Fra gammel Tid havde Latin endnu flere Steder beholdt en vis, dog sikkert ret underordnet Plads i Gudstjenesten, og enkelte Steder beholdt den det for Resten ogsaa efter dette Tidsrum. Blandt de Beslutninger, der blev truffet paa Synoden 1691, og som blev billiget af Kongen, var et Punkt, der gik ud paa, at hvad der hidtil i Kirker og ved Begravelser havde været forrettet paa Latin, det skulde fremtidig ske paa Tysk. I Husum bestemtes det i Begyndelsen af det 18. Aarh., at den latinske Korsang for Alteret paa de høje Festdage skulde høre op, men i Haderslev Mariekirke bevaredes latinske Bedetimer til helt op mod Slutningen af det 18. Aarh.

Om nogen større Indgreb i den Stilling, som Dansk i Nordslesvig

Graasten.

Maleri fra 18. Aarh. i Nationalmuseet.

(bortset delvis fra Byerne) havde som officielt Sprog ved Herredstingene, i Kirke og i Skole, synes der ikke at kunne være Tale i dette Tidsrum. Det hævdes ganske vist om den gottorpske Hertug Frederik IV, der faldt i Polen, at han skal have næret det Forsæt med Rode at udrydde Dansk i sine Kirker, saafremt han var kommet hjem til rolig Regering. Men det gjorde han jo nu ikke. — Dansk var raadende paa Herredstingene i Haderslev Amt, paa Als og Ærø og ligeledes i Højer Herred i Tønder Amt, ligesom det i alt væsentligt gjaldt i Kirke og Skole i det Omraade af Slesvig, der 1920 forenedes med Danmark. Af en Række Besvarelser fra Aaret 1710, som Præsterne i Sogne i Aabenraa og Tønder Amter afgav, fremgaar det tydeligt, at disse Sogne har haft dansk Gudstjenestesprog. Præsternes Oplysninger gjaldt ganske vist kun de i Menighederne brugelige Salmebøger, men hvor disse var danske, tør man nok gaa ud fra, at der prædikedes dansk, hvad ogsaa i flere Tilfælde yderligere bemærkes. Om Ensted hedder det saaledes: „Der prædikes og synges her Dansk, da Menigheden ikke forstaar eller taler Tysk, derfor bruges der ogsaa danske Salmebøger“, og om Højst, Hostrup, Rabsted og Uge udtales, at der bruges danske Salmebøger, fordi der prædikes Dansk. For Holbøl nævnes, at da Dansk er Modersmaalet, sker Gudstjenesten paa Dansk, hvorfor man ogsaa betjener sig af danske Salmebøger. Fra Skast nævner Præsten, at hans Tilhørere næsten intet Tysk forstaar. Derimod finder vi i Ubjærg tyske Salmebøger brugt — uden Omtale af Prædikenens Sprog.

Selv om Højtysk var det officielle Gudstjenestesprog i de sydligere Sogne, tør man vistnok mene, at Præsterne adskillige Steder maa have gjort i hvert Fald nogen Brug af Folkesproget — Dansk, Plattysk eller Frisisk — for Forstaaelsens Skyld. Dette anses saaledes for sandsynligt for den tidligere nævnte Præst i Fjorde, Frederik Petersens Vedkommende, en Mand, der, som sagt, var ivrig for at udbrede religiøs Oplysning. Omvendt ser vi, at der i nogle Sogne i Nordslesvig af og til eller ved enkelte Lejligheder holdes tysk Gudstjeneste. I Løgumkloster indførtes saaledes 1681 tysk Prædiken ved Siden af dansk, og i Graasten Slotskirke lod Greverne Ahlefeldt prædike Tysk, ligesom der af og til holdtes tysk Gudstjeneste i Adsbøl Sognekirke. I 1662 hører vi, at en i Vilstrup boende Ritmester fremsætter Anmodning om, at noget af Prædiken maatte holdes paa Tysk, naar han og „andre Tyskere“ gaar til Alters. Fra Aastrup Sogn omtales, at der lejlighedsvis, men sikkert med store Mellemrum, er blevet prædikeret Tysk, saaledes 2. Pinsedag 1692, da en der bosat Oberstløjtnant sammen med Oberstløjtnantinden kommunikerede. Selv i et saa nordligt Sogn som Vonsild holdtes stundom tysk Gudstjeneste, hvad imidlertid forklares ved, at der laa Ryttere, som var tyske. At der ligeledes i Nordborg af og til holdtes tysk Guds-

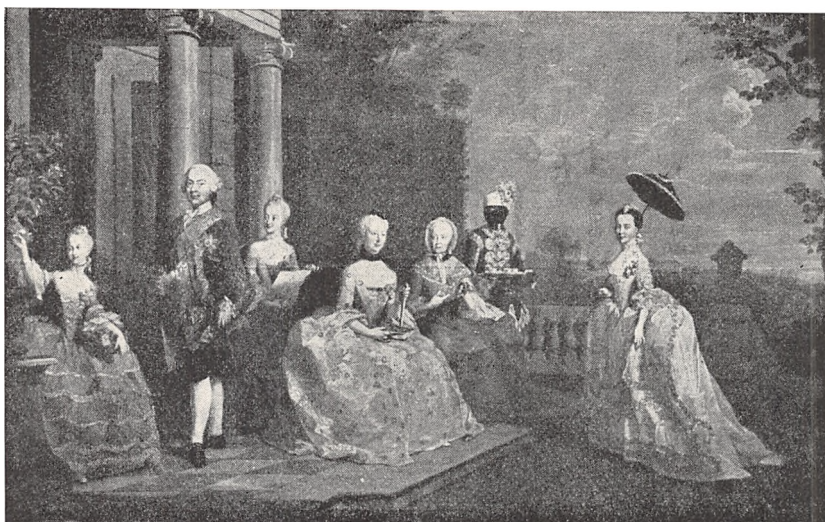
tjeneste, forstaar man, naar man tænker paa, at her residerede fra 1676 en plønsk Hertug, Hertug August. Sognepræsten nævner, at der en Søndag det Aar, da Hertugfamilien var i Kirke, blev prædiket og sunget Tysk, men et Par Aar senere kan han dog notere, at Hertugen og Hertuginde en Søndag „lod dem naadigst befalde min danske Prædiken at anhøre“.

Der kendes fra dette Tidsrum et Par Hændelser, som vel kan henregnes under „Sprogstrid“, og hvor der gøres en vis Modstand mod det tyske Sprogs Indtrængen. I Haderslev, hvor Førstepræsten prædikede Tysk, Ærke diakonen Dansk, fik sidstnævnte (Poul Sass) i 1697 af Provsten Paabud om at udtale Ordene: Dette er Jesu sande Legem (Blod) paa Tysk, hvad han imidlertid modsatte sig. Nogle faa Aar senere — i 1700 — har man en Ansøgning fra Indbyggerne i Tønder Landsogn, der klager over, hvordan de Løfter, der i sin Tid var givne dem, da deres lille Kirke var blevet nedbrudt, og de var henlagt til Kirken i Tønder, ikke er blevet holdte. Allermest beklageligt er det, udtaler de, at „hverken den store Guds Ære eller vor timelige og evige Velfærd fremmes, da vi enfoldige Landsbyfolk, som hverken kan tale eller forstaa det tyske Sprog, ikke hører andet end tyske Prædikener og deraf lidet forbedres . . .“. De beder derfor om, at de atter maatte faa en særlig Kirke og hjælpes til en dansk Præst.

En Udtalelse som denne eller flere af de anførte Bemærkninger i Præsternes Besvarelser fra Aaret 1710 viser, at Landsbyfolkene i Nordslesvig saa godt som uden Undtagelse har fastholdt deres danske Modersmaal. Et Sprogskitte til Tysk var desuden, som det allerede (se S. 151) er fremhævet, blevet yderligere vanskeliggjort, idet det langt mere fremmedartede Højtyske afløste det Plattyske som officielt Sprog. Som Folkesprog herskede Dansk i det østlige Sønderjylland helt ned til Slesvig By, hvad Ulrich Petersen bevidner i sin „Slesvigs Beskrivelse“ (sml. Bd. I, S. 82). Efter, som tidligere nævnt, først at have omtalt Højtysk som Litteratursprog anfører han, at Plattysk er det egentlige By- og Landssprog, „som vore øvrige Indbyggere, store og smaa, gamle og unge, Børn og Tyende“ taler, men derefter fortsætter han: „Det tredje her meget brugelige Sprog er det angeldanske Sprog, af hvilket Borgerne i denne Bys nordlige Kvarter, som ved Hestetorvet og i Michaelisgade, ligesom ogsaa Tyendet betjener sig meget ved Købslaaen med Folk fra Angel. Det danske Sprog begynder nemlig i dette Hertugdømme straks inden for den store Vold Dannevirke i Skovby og Husby og i de nærmeste Nord for Byen beliggende Landsbyer St. Jørgen, Klensby, Moldehed, Bjerent, Nybøl osv.“ Derfor betegnes ogsaa Slesvig-Borgerne skæmtsomt, bemærker han, som Hale-Danskere (*Steert-Dänen*). Om Angeldansk udtaler han, at det afviger meget fra dets Ophav (original), det sjæl-

landske eller københavnske, og at det udarter („forvildes“), da det ikke dyrkes af Præst, Foged, Degn eller i gode Skoler. — Om Sønderjyllands fjerde Sprog, Frisisk, oplyser Ulrich Petersen, at det som levende Sprog er i temmelig Brug mellem Husum og Tønder, paa Øerne Sild og Før og i den derværende Egn ved Vesterhavet.

Trods Skæmtenavnet „Hale-Danskere“ fandtes der, som Ulrich Petersen fremhæver, ikke i Slesvig By nogen dansk Kirke. Den sydligste Købstad i Sønderjylland, der havde en saadan, var Flensborg med den danske Helligaandskirke, der imidlertid ikke hørte til Sognekirkerne. Hvor udbredt dansk Talesprog var blandt Flensborgs Borgere paa denne Tid, er vanskeligt at afgøre, men det tør formentlig siges, at i hvert Fald Forstaaelsen af Dansk maa have været almindelig. Som et lille Fingerpeg herom kan det tages, naar den i Rendsborg fødte Flensborg-Borger M. F. Glasemeyer i Beretningen om sine Spejdertogter i 1713 fortæller, at han ikke kunde forstaa Svenskernes indbyrdes Tale, medens han, da han fik Svar af nogle jydsk Dragoner, forstod, at de maatte høre til den danske Konges Tropper. Utvivlsomt har Borgerne i den største sønderjydske By hyldet samme Opfattelse som Slesvigeren Ulrich Petersen, der i et Brev til en ung Studerende fraaader denne at give Penge ud for at lære Fransk og i Stedet hellere lære Dansk, Regning og Bogholderi, hvad der vil være ham langt nyttigere der i Landet end en Mundfuld radbrækket Fransk.

TREDJE AFSNIT. TIDSRUMMET FRA INKORPORATIONEN TIL FREDERIK V.s DØD (1721—66).

I. STATSRETLIGE FORHOLD. RIDDESKABETS PRIVILEGIER.

Under Forhandlingerne om Inddragelsen af det gottorpske Slesvig havde man fra dansk Side, men, som set, forgæves (se S. 212) søgt at opnaa en formelig Afstaaelse fra Hertug Karl Frederik, og Frederik IV havde udtalt, at han ikke skøttede om en Ret, der ene var grundet paa Magten. Det uheldige i, at det ikke dengang lykkedes Danmark at bringe en Udsoning med Gottorperen i Stand, skulde ogsaa fuldt ud vise sig i den følgende Tid, og det gottorpske Spørgsmaal blev i næsten et halvt Aarhundrede en stadig Kilde til Uro og Bekymring for Danmark, ja, truede paa et vist Tidspunkt endda med at bringe det i aaben Krig med en overmægtig Modstander.

Naar det gottorpske Spørgsmaal, der dog maa anses for at være blandt

Fig. 116. Den plönske Hertugfamilie. Hertug Frederik Karl med Hustru og tre Døtre, samt Hertugindeus Moder. Frederiksborg Mus. fot.

Fig. 117. Hertug Karl Frederik.
Frederiksborg Mus. fot.

den store europæiske Politiks mere underordnede, kom til at antage saa faretruende Former for vort Land, skyldtes det de Forbindelser, der var eller blev knyttede mellem den gottorpske Hertugslægt og Fyrstehusene i Sverige og Rusland. I Sverige lykkedes det ganske

vist ikke det derværende gottorpske Parti efter Karl XII.s Død at faa dennes Søstersøn, Karl Frederik, valgt til Konge, og det blev i Stedet Karl XII.s Svoger, Landgreve Frederik af Hessen, der kom til at bestige den svenske Trone som Frederik I (d. 1751). Som Tronfølger efter denne valgtes imidlertid — takket være Ruslands Indflydelse — i 1743 en Mand af den yngre gottorpske Linie, Adolf Frederik, Søn af Administratoren Christian August. Danmark opnaaede dog, kort før Adolf Frederik blev Konge, at der med Sverige sluttedes en Traktat, hvorefter Adolf Frederik for sig og sine Arvinger gav Afkald paa alle Krav paa det gottorpske Slesvig til Fordel for den danske Krone. Endvidere lovede man fra svensk Side, at saafremt den gottorpske Del af Holsten til sin Tid maatte tilfalde Adolf Frederik eller hans Efterkommere (hvad man i Danmark dengang regnede med), skulde den overdrages Danmark imod, at dette udbetalte en større Pengesum og afstod Oldenburg og Delmenhorst. Ved denne Traktat sikrede Danmark sig altsaa mod den Fare, der kunde ligge i, at Sverige og det gottorpske Holsten fik samme Fyrste, ligesom det atter — som ved Freden i 1720 og igen senere ved en Traktat i 30'erne — fik Garanti for, at Sverige ikke til dets Skade vilde blande sig i Spørgsmaalet om det gottorpske Slesvig. Alt for megen Værdi tør der dog ikke tillægges saadanne Garantier, da de ingenlunde afholdt Sverige fra at slutte Traktater i ganske anden Aand med Rusland!

Det var navnlig dette sidste Land, hvis Holdning i Tiden efter den store nordiske Krigs Afslutning skulde blive en saa stor Fare for Danmark, skønt de to Lande under Krigen havde været Forbundsfæller. Straks i Begyndelsen af 1720'erne kom den unge gottorpske Hertug, Karl Frederik (Fig. 117), til Rusland, venligt modtaget af Zaren, og i 1724 forlovedes han med Zarens Datter, Anna (sml. S. 208). Ægteskabet fandt Sted det følgende Aar, efter at Zar Peter var død, og hans Ægtefælle Katharina I (d. 1727) havde overtaget Styret. Baade Zaren og Katharina søgte at skræmme Danmark til Eftergivenhed over for Gottorperen i det slesvigske Spørgsmaal, og til Tider saa det ret truende ud, men Frederik IV viste sig ubøjelig i sit Standpunkt ikke paa nogen Maade at gaa ind paa igen at afstaa det gottorpske Slesvig. Ved Katharinas Død drev Faren for krigerske Forviklinger foreløbig over, det gottorpske Parti i Rusland mistede sin Indflydelse, og Karl Frederik og hans Gemalinde drog i Sommeren 1727 til deres lille holstenske Hertugdømme. Her residerede han i Kiel til sin Død i 1739.

Kort efter at Frederik IV var død, og Sønnen, Christian VI (Fig. 118), blev dansk Konge (1730—46), blev der igen fra dansk Side forsøgt en mindelig Udsoning med Gottorperen, og Rusland og Østrig tilsagde nu begge deres Medvirken hertil. Christian VI lovede at betale Karl Frederik

Fig. 118. Christian VI.
Frederiksborg Mus. fot.

1 Mill. Rdl., saafremt han opgav sine Krav paa Slesvig, men Tilbudet afvistes af Hertugen, der stejlt stod paa sine Rettigheder, og som var opfyldt af Had mod Danmark, et Had, der gik i Arv til hans og Annas Søn, den i 1728 fødte Karl Peter Ulrich.

For Danmark maatte Karl Peter Ulrichs fjendske Sindelag blive af stor Betydning, da Zar Peters anden Datter, Elisabeth, i 1741 blev Ruslands Herskerinde og kaldte Søstersønnen til Rusland, hvor han i 1742 valgtes til Tronfølger. Elisabeth selv som flere af de ledende russiske Ministre var ganske vist ikke uvillig til Forhandlinger med Danmark om en Bilæggelse af Striden eller om den Plan til et Mageskifte mellem det gottorpske Holsten og Grevskaberne Oldenborg og Delmenhorst, der fra dansk Side fremsattes. „Gid Holsten var Fanden i Vold,“ udbød Kejserinden engang, „jeg vilde ønske, at de danske allerede havde det i deres Magt, for at jeg kunde blive fri for at høre tale derom“. Hendes — som andre Russeres — Ærgrelse over Tronfølgerens Forkærlighed for „dette usle Land [d. v. s. Holsten] og Kiel“ er forstaaelig nok, men tvinge ham til at give efter i Mageskifteforhandlingerne vilde hun dog ikke. Disse førte saaledes — takket være Storfyrstens Stivsind og ogsaa, fordi hans Ægtefælle, den senere Kejserinde Katharina II, oprindeligt var Modstander af et Mageskifte — ikke til noget Resultat.

Selv om det var lykkedes Kejserinden at fravriste Karl Peter Ulrich hans Samtykke til et Forlig med Danmark, er det maaske ogsaa et Spørgsmaal, om han vilde have følt sig bundet heraf, da han ved Elisabeths Død i Janr. 1762 blev Ruslands Kejser under Navnet Peter III. Nu søgte han i hvert Fald straks Konflikt med Danmark og sendte i Foraaret den danske Konge en Note, om han vilde fyldestgøre hans retmæssige Krav paa Slesvig, da han i modsat Fald maatte gribe til Forholdsregler, der kunde faa beklagelige Virkninger. Danmark, der for øvrigt politisk stod saa temmelig isoleret, rustede stærkt for at imødegaa Faren. Da afværgedes Krigsudbruddet ved, at Peter III styrtedes af sin Ægtefælle og nogle Dage senere blev myrdet. Kejserinde Katharina II beordrede straks Fjendtlighedernes Ophør.

Ved Peter III.s Drab blev Katharinas Søn, Povl, Hertug i det gottorpske Holsten, men da han kun var 8 Aar gammel, maatte Moderen selvsagt faa den største Indflydelse paa det gottorpske Spørgsmaals Udvikling. Heldigt for Danmark var det nu, at hun havde forladt sit tidligere Standpunkt imod Mageskifteplanen, og at hun desuden var bestræbt paa at knytte Danmark intimt til den russiske Politik. Nok skulde disse Katharinas Planer føre Danmark for længere Tid fremover ind i en højst trykkende Afhængighed af Rusland, men de gjorde det paa den anden Side muligt at naa til en Løsning af et Spørgsmaal, der saa længe havde betydet en meget alvorlig Fare for vort Land.

Skønt det planlagte Mageskifte først afsluttedes i Tiden efter Frederik V.s Død, skal her lige nævnes de to Politikere, der blev de ledende ved dette, nemlig fra dansk Side J. H. E. Bernstorff, der fra 1751 var Danmarks Udenrigsminister, og fra russisk Side Caspar von Saldern, en

Mand med en ikke helt almindelig Livsskæbne. Han var født 1710 i Aabenraa som Søn af en gottorpsk Embedsmand, blev selv Embedsmand i det gottorpske Holsten og tog senere til Petersborg, hvor han vandt Indflydelse baade hos Peter III og Katharina. Saldern maa karakteriseres som noget af en Lykkeridder, selvbevidst og opfarende var han, men han var sikkert oprigtig i sit Arbejde for en Løsning af Striden og ærlig overbevist om, at det vilde være en Lykke for hans snævrere Hjemstavn, det gottorpske Holsten, om det forenedes med den kongelige Del under een Hersker. „Hvis vor Ven,“ udtalte Bernstorff i 1765 om Saldern, „opnaar at faa lagt en fast Grundvold for Roligheden i Norden ved en endelig Udjævning af de Stridigheder, der hidtil har skabt Splid i det holstenske Hus, vil hans Fortjenester være uden Mage“.

Fig. 119. Hertug Frederik Karl.
Maleri af Balth. Denner (1731). Frbg. Mus. fot.

Ved Inddragelsen af det gottorpske Slesvig var hele Sønderjylland blevet samlet under kongeligt Styre med Undtagelse af de to smaa Hertugdømmer, det lyksborgske og det nordborgske, og for det sidstes Vedkommende viste der sig ganske kort efter den 1721 fuldbyrdede Inkorporation en gunstig Lejlighed for Kongen til dets Erhvervelse. Som tidligere anført (se S. 166 og 170), var Hertugdømmet Nordborg i sin Tid under Forhandlingerne om Oldenburg og Delmenhorst af Kongen blevet brugt som Bytteobjekt og afstaaet til Plön. Det var dog ikke blevet forenet med dette, men af Hertugen af Plön bestemt som selvstændigt Hertugdømme for hans næstældste Søn, August, og ved dennes Død i 1699 tilfaldt det Sønnen Joachim Friedrich. Denne arvede for Resten senere ogsaa Plön. I Janr. 1722 afgik han ved Døden uden at efterlade sig mandlige Arvinger. Enkehertuginde var ganske vist frugt-

sommelig, men Barnet, der fødtes i Juni, blev en Prinsesse. Som Arvtager efter Joachim Friedrich kunde der da være Tale om to, enten om hans Brodersøn Frederik Karl, Greve af Carlstein (Fig. 116 og 119), der imidlertid ikke var anerkendt som Fyrste, da Faderen havde giftet sig med en Adelsdame, eller om en Fætter, den katolske Johan Ernst Ferdinand, Hertug af Rethwisch.

Straks efter Joachim Friedrichs Død lod Kongen Plön besætte af et Kompagni Dragoner for at forekomme baade Hertugen af Rethwisch og hans Støtte, Kejseren. Som Kongens Raadgiver optraadte igen den med de Plönske Forhold saa dybt fortrolige gamle Statsmand Christoph Gensch v. Breitenau, der for bedre at kunne forme sine Raad rettede de to Spørgsmaal til Kongen: 1. hvilken af de to Prætendenter denne helst undte Successionen og 2. om Kongen ikke agtede at benytte denne overmaade bekvemme Lejlighed til at iagttage sin egen høje Interesse. Kongens Svar gik ud paa, at han meget hellere saa Carlstein succedere end Rethwisch — Religionsmodsætningen spillede herved en stor Rolle — og at han naturligvis ogsaa gerne vilde varetage egne Interesser, saa meget det kunde gøres „med Ret og Billighed“. Dog vilde han nødig i alt for stor Strid med Kejseren, eller at Sagen kom i alt for stor Vidtløftighed. Samtidig betonedes, at med Hertugdømmet Nordborg kunde Rethwisch absolut intet faa at gøre, da han som Katolik ikke kunde succedere i det slesvigske ifølge Kongeloven.

Resultatet af Overvejelserne blev, at Kongen lovede at støtte Frederik Karl i hans Arvekrav. Til Gengæld udstedte denne i Novbr. 1722 en Revers, der gik ud paa, at naar Kongen deklarerede ham som en Fyrste af det Slesvig-Holstenske Hus og vilde hjælpe ham til Besiddelsen af Fyrstendømmet Plön, vilde han for sig og sine Arvinger afstaa alle Krav paa Hertugdømmet Nordborg og overlade dette til Kongen og hans Hus til evig Arv og Ejendom. Opnaaede Frederik Karl Besiddelsen af Plön, forpligtede han sig desuden til at tilbagegive Kongen Dele af Segeberg Amt, der i sin Tid var afstaaet som Vederlag for Halvdelen af Grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst. Reversen skulde forblive i Kraft, selv om det blev Rethwisch, der i Striden om Plön gik af med Sejren. Til Sagens Udgang vilde Frederik Karl nøjes med de Godser, som Kongen naadigst maatte tillægge ham af den nordborgske Andel. Dette blev Nordborg og Melsgaard paa Als samt Søbygaard og Gudsgave paa Ærø, og af Kongen som Familiens øverste Hoved deklareredes Frederik Karl og hans Søster som legitime Medlemmer af Huset Sønderborg.

Da Kongen besluttede sig til at støtte Frederik Karls Succession, undgik han nu ganske vist ikke, som han havde ønsket, Vidtløftighed og Strid med Kejseren, og denne endte først i 1729, da Hertugen af Reth-

wisch døde uden mandlige Arvinger. Fra kejserlig Side havde man herefter intet at indvende mod Frederik Karl som Hertug i Plön. Denne erklærede sig nu rede til i Henhold til de 1722—23 indgaaede Forpligtelser at afstaa hele Hertugdømmet Nordborg til Kongen, men bad om — bl. a. under Henvisning til den Plön paa hvilende store Gæld — at slippe for at afstaa de omtalte segebergske Distrikter, hvad han, som sagt, ligeledes var pligtig til. Ved det endelige Forlig af 3. Oktbr. 1729 om de plönske Lande og de nordborgske og ærøske Godser slap Frederik Karl ogsaa for den nævnte Afstaaelse, men det fastsloges, at uddøde Hertugens Mandslinie, skulde de paagældende segebergske Distrikter atter vende tilbage til Kongen sammen med, hvad andet der i sin Tid var afstaaet til Plön som Vederlag for Oldenburg-Delmenhorst. Frederik IV havde i øvrigt været inde paa, at Hertugen skulde love i Tilfælde af hans Mandslinies Uddøen, at Kongen og hans Arvinger arvede Hertugdømmet Plön, men herom indeholdt Forliget dog intet.

En saadan eventuel Aftale havde Frederik Karl med Grund fundet burde holdes meget hemmelig af Hensyn til de andre Hertuger af det sønderborgske Hus. Baade Lyksborgerne, Augustenborgerne og Linien Holsten-Bech var nemlig nærmere arveberettiget end Kongehuset. Tanken om at sikre Hertugdømmet Plön for Kongen — i Tilfælde af Frederik Karls Mandslinies Uddøen — dukkede imidlertid op igen senere, og under Frederik V.s Regering blev den gjort til Virkelighed efter lange Forhandlinger om det Vederlag, der skulde ydes dels de nærmere berettigede Agnater og dels Frederik Karl selv, hans evt. Enke og Døtre (han havde ingen Sønner). Ved hans Død 1761 forenedes Plön derefter med den kongelige Del af Holsten. Ved Forhandlingerne afstod baade Augustenborgerne og Holsten-Bech ogsaa deres eventuelle Arvekrav efter Lyksborgerne til Fordel for Kongelinen. Vederlaget til Frederik Karl og Agnaterne bestod ganske overvejende i Pengebeløb, men Augustenborgerne fik dog hovedsagelig Godser. Augustenborgernes Overhoved, Hertug Frederik Christian (den Ældre; Fig. 120), der allerede i 1754 paa Livstid havde faaet overladt Godset Gammelgaard med Landsbyen Gundestrup, fik ved Overenskomsten 2 Aar senere nævnte Besiddelser skænkede til Ejendom for ham og hans Arvinger. Hertil kom yderligere i 1764 — efter Plöns Hjemfald til Kongen — de i Sønderborg Amt beliggende Godser Rønhave, Ladegaarden ved Sønderborg, Kegnæsgaard og Majbølgaard med tilhørende Landsbyer samt Sønderborg Slot og Patronatsretten til forskellige Kirker m. m. Augustenborgeren oprettede af de overdragne Godser et Fideikommis for sin Familie.

Efter at Kongen, saaledes som vist, var kommet i Besiddelse af Hertug-

dømmet Nordborg, var Lyksborgerne den eneste sønderborske Linie, der besad Len i Sønderjylland. Da Hertug Filip Ernst af Lyksborg var død i Novbr. 1729, søgte Sønnen Frederik, men først i Janr. 1731 — altsaa efter Frederik IV.s Død — om Forlening med sin Andel af Hertugdømmet samt med Fælleshaanden paa hele Hertugdømmet samt Femern. I Stedet for et Løfte om Forlening fik han, ligesom det velovervejet (*mit gutem Vorbedacht*) var sket i 1700 for Faderens Vedkommende, et Svar, der skulde tjene for Mutbevis. Paa samme Vis forholdtes der i 1746 efter Christian VI.s Død og i 1767 for Hertug Frederiks Søn Frederik Henrik Vilhelm. Med denne Hertug skulde den lyksborgske Mandslinie uddø (i 1779), og de tidligere nævnte Forhandlinger om Agnaternes Afkald til Fordel for Kongelinen bære Frugt. — Af Hertug Frederik havde Kongen allerede i 1749—50 købt hans Andel af Ærø: Godserne Graasten og Vodrup samt Byen Ærøskøbing, da Hertugen ønskede at sælge paa Grund af sin store Gæld. Herved blev hele Ærø kongeligt (sml. S. 321).

For det slesvig-holstenske Ridderskabs Privilegier og Magtstilling maatte Kongens Erhvervelse af det gottorpske Slesvig og Fjendskabet mellem Kongen og Gottorperen virke uheldigt. Hertil kom Frederik IV.s bitre Stemning over for Adelen — den være dansk eller holstensk — en Stemning, der fandt et drastisk Udtryk i hans 1723 nedskrevne Regeeringsregler for Kronprinsen (sml. S. 193). Ved Hyldingen i September 1721 havde Ridderskabet i Forvejen indgivet en Memorial med Ansøgning om Landsprivilegiernes Bekræftelse under Henvisning bl. a. til 1460 og til de seneste Bekræftelser 1671 og 1712. Endvidere bad de om, at der ogsaa fremtidig maatte blive udskrevet Landdage i Slesvig, om aarlig Udskrivning af Kvartal- og Landret, om Frihed til at gøre Testamenter, om Nedsættelse af den ordinære Kontribution m. m. I en Memorial nogle Dage senere, efter at Hyldingen havde fundet Sted, klagede Ridderskabet yderligere over den høje Agio (Op-gæld), der var paa Specier og Kroner, over Sportlernes Højde, bad om Fornyelse af Bestemmelserne om Lighed i Mønt, Maal og Vægt m. m.

Frederik IV havde, som nævnt (se S. 220), ved Hyldingen udtalt, at han saa vidt muligt vilde give Ridderskabet et gunstigt Svar, men Svaret, der kom midt i Septbr., og som udstedtes under Kongens Segl og med Sehesteds Underskrift, undlod ganske at omtale Privilegierne. Om Spørgsmaalet Landdage hed det, at hvis Kongen skulde finde Konjunkturerne saadan beskafne, at Nødvendigheden krævede Udskrivning af en Landdag, vilde han herom resolve sig nærmere. Mod Afholdelsen af en aarlig Kvartal- og Landret havde Kongen intet at indvende, saafremt Processernes Antal da gjorde dette nødvendigt.

*Fig. 120. Hertug Frederik Christian (den Ældre).
Maleri af P. Als (1750). Frederiksborg Mus. fot.*

Det tillodes Ridderskabet at oprette Testamenter og Donationer efter Behag. Til en Nedsættelse af de ordinære Kontributioner kunde Kongen ikke gaa, men der gjordes opmærksom paa, at de ekstraordinære Skatter, skønt de endnu bestod i Kongerigerne, var blevet ophævede i Sønderjylland straks efter Freden.

Særlig tilfreds med denne Resolution har Ridderskabet afgjort ikke været, og i Sommeren 1722 indgav det slesvigske Ridderskab et nyt

Bønsskrift om Privilegiernes Bekræftelse og om, at de paagældende Resolutioner forsynedes med Kongens Underskrift. De gentog desuden de Klagepunkter, der var indeholdte i deres efter Hyldingen indgivne Memorial, og paa hvilke de ikke havde faaet Svar. Nye Bønsskrifter fulgte i Marts 1723 og i Janr. 1724, men nogen Bekræftelse fra Kongens Side af Privilegierne opnaaede de ikke, hvor indtrængende de end bad om, at Kongen ved en offentlig skriftlig Resolution vilde give den hele Verden til Kende, at Ridderskabet i Slesvig ogsaa fremtidig sad inde med alle de Friheder og Rettigheder, som det havde haft under den tidligere Fællesregering. — Et andet Punkt, som stærkt fremhævedes i Ridderskabets to sidste Supplikker, var den høje Agio paa Kroner og Specier (henholdsvis 17 og 32 % siges det i 1724) i Forhold til Kurantmønt, hvorved de adelige Godsers Besiddere ruineredes.

Medens Ridderskabet saaledes trods dets tre Gange gentagne Anmodning ikke opnaaede, at Frederik IV bekræftede dets Privilegier, skulde det have mere Held med sig under Efterfølgeren, Christian VI. I Begyndelsen af Aaret 1731 sendte det deputerede til Kongen i København og indgav et Bønsskrift, hvori Privilegiernes Bekræftelse fremstilledes som den eneste Udvej til at undgaa Ridderskabets totale Ruin. Der dvæledes i Skrivelsen indgaaende ved alle de Ulykker, den store nordiske Krig havde bragt over Adelen, endvidere var andre Kalamiteter tilstødt den, saa det var ikke til med Pennen at skildre, hvor svækket den var blevet. Mere end Tredjedelen af Besidderne af adelige Godser var kommet i en saa daarlig Tilstand, at man næsten ikke hørte om andet end lutter Konkurs og Immissioner (Indsættelser). Godsernes Pris var faldet i den Grad, at det havde betydet et Tab paa flere Tønder Guld, og skønt der var Godser til Salg for en Værdi af mere end 1 Million, var der ingen Købere. Kreditvæsenet var ødelagt, mange adelige var ruinerede, medens andre endnu sukkede under Gældsbyrden.

Christian VI.s Konfirmation af Privilegierne (dog naturligvis forudsat, at disse ikke stred mod hans suveræne Eneregering i Hertugdømmet) gaves i Marts 1731. Forud for nævnte Bønsskrift fra det slesvigske Ridderskab var for øvrigt gaaet en fælles Ansøgning fra det slesvig-holstenske Ridderskab, men denne var afvist, og det slesvigske og holstenske Ridderskab var blevet henvist til at indgive Ansøgninger hver for sig. I Sommeren 1731 indgav det slesvigske Ridderskab en ny Memorial, omhandlende 9 Punkter, og herpaa fulgte Kongens Svar knap et Aar senere. Det første Punkt var en Bøn om Opretholdelse af den mellem det slesvigske og holstenske Ridderskab bestaaende nexus socialis, hvorom Kancelliet havde oplyst, at den bestod i fælles Adgang til Adelsklostrene, hvoraf der i Slesvig kun fandtes eet, St. Johannes-Klostret. Kongen bevilgede Bibeholdelsen af denne, for saa vidt den

ikke gjorde Indgreb i hans Rettigheder som deres suveræne Eneherr. Paa forskellige af de andre Punkter, der bestod af Klager over Overgreb mod de adelige Rettigheder (Told- og Patronatsrettigheder, Frihed for den sædvanlige Jurisdiktion m. m.), fik Ridderskabet ligeledes et imødekommende Svar. Derimod fik det ikke — lige saa lidt som tidligere — noget bindende Tilsagn om aarlige Kvartal- og Landretter eller om Nedsættelse af den sædvanlige Kontribution. Om det sidste udtaltes, at saafremt Landets Tilstand tillod det, skulde Adelen nok faa virkelige Prøver paa den kongelige Naade.

En lignende Konfirmation af Privilegierne som ved Christian VI.s Tronbestigelse skete ved Frederik V.s i 1746. Under samme Konge opnaaede det slesvig-holstenske Ridderskab yderligere i Begyndelsen af 1750'erne Tilsagn om Overholdelse af forskellige af dets Rettigheder, det gjaldt saaledes Fortrinsretten til Embeder, Jagtretten, Toldfrihed o. a. Paa andre Punkter kunde Kongen imidlertid ikke imødekomme Ridderskabets Ønsker, f. Eks. ikke om Befrielse for at stille Folk til Landeværnet.

Som det vil ses af det foregaaende, opretholdtes i det store og hele Ridderskabets Privilegier i dette Tidsrum. Men nogen politisk Betydning havde de ikke, og bortset fra det i 1721 fremsatte Ønske om Afholdelse af Landdage synes der ikke senere at have været Tale herom. Nogen god Jordbund for denne Tanke gav for øvrigt heller ikke det Fjendskab mellem Kongen og Gottorperen, der, som skildret, bestod saa godt som hele Tidsrummet igennem.

2. TRÆK AF ADMINISTRATIONEN OG RETSVÆSENET.

Hvad der skete i 1721, var en statsretlig, men ingen administrativ Indlemmelse i Danmark. Frederik IV havde, som det er nævnt, udtalt, at man ikke behøvede at forandre Forholdene straks, men kunde gøre det lidt efter lidt (*peu a peu*). Men hvad der saaledes blev udskudt til bedre Tider, skulde ikke blive sat i Værk. Sønderjylland beholdt sin Mellestilling mellem Kongeriget og Holsten (eller Kongens tyske Lande). Ret betegnende for denne er nogle Udtalelser, der findes i den Sønderborg Advokat J. Fr. Hansens 1. Udgave fra 1758 af hans *Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig*. Hansen betoner, at det er en Misforstaaelse at ville regne Slesvig med til Holsten, da det er en ret Del af Danmark, hvad der fremgaar bl. a. af det helt forskellige Retsvæsen i de to Hertugdømmer, og hvad Historien tilstrækkeligt aflægger Vidnesbyrd om. Men paa den anden Side fremhæver han Forskellen i Skatter, Love og Forfatning mellem Slesvig og „det øvrige Danmark“ — grundet paa Slesvigs nære Forbindelse med Holsten.

Et ydre Udtryk for Enevældens centraliserede Administration finder man i den 1721 fuldførte Kollegiebygning („den røde Bygning“) paa Slotsholmen i København, hvor de forskellige Kollegier fik Lokaler — enten de nu omfattede hele Monarkiet eller — som Tyske Kancelli — kun Slesvig og de tyske Lande. Til de allerede omtalte Kollegier (se S. 253 f.) kom i dette Tidsrum et Par nye, fremkaldte af Regeringens voksende Trang til at gribe ind i og regulere Landets Erhvervsforhold. 1735 oprettedes Kommercekollegiet med det Formaal at ophjælpe Landvæsen, „Manufaktur“ (d. v. s. Fabrikker) og „Kommerciens“ (d. v. s. Handelen), og i 1760 udskiltes Toldsagerne fra Rentekammeret og lagdes (sammen med Sager vedr. Kolonierne) under et Generaltoldkammer. — I Spidsen for hele Styrelsen stod den enevældige Konge, og han greb ogsaa ind i Styrelsen uden om Kollegierne. Baade Frederik IV og Christian VI tog sig ivrigt og grundigt af alle Regeringssager, den første i den Grad, at han ikke mente at kunne „tage nogen Time, langt mindre nogen Dag til Rekreation for Os, saa Vi kunne trække en Smule frisk Luft“. Frederik V var derimod en anden Type og overlod Regeringsbesværet til Kollegiernes Ledere.

Posten som Statholder i Slesvig og den kgl. Del af Holsten stod ubesat i Aarene 1722—30, og den gottorpske Overret stod saaledes indtil 1730 ikke under nogen Statholders Præsidium. Den var øverste retslige Instans og øverste Provinsmyndighed for Forvaltningen, Politivæsen o. s. v. I Decbr. 1730 udnævntes dog igen en Statholder, den nye Konges Svoger, Markgreve Frederik Ernst af Brandenburg-Kulmbach (Fig. 121), der beklædte Stillingen til sin Død 1762. Nogle Aar efter sin Udnævnelse blev han desuden kommanderende General i Hertugdømmerne. Efterfølgeren som Statholder blev Grev Frederik Ludvig v. Dehn fra 1762—68. Han var Ejer af det flere Gange nævnte store Gods Kohøvede i Svansø, hvilket efter ham fik Navnet Ludwigsburg.

En øverste Provinsmyndighed for Kammersagerne — en Myndighed, der var fælles for Slesvig og det kgl. Holsten — eksisterede der godt et Aarti i det slesvig-holstenske Kammer, der oprettedes 1735, men igen ophævedes 1746. Fra 1738 havde det selvstændig Forestillingsret til Kongen. I Spidsen for det stod Statholderen. Dets Oprettelse begrundedes naturligt nok med, at det var en Lettelse for Undersaatterne at kunne henvende sig til en stedlig Myndighed (Kammerets Sæde var Gottorp), og at denne ogsaa bedre kunde undersøge Forholdene. Forskellige vigtige Sager forbeholdtes dog Rentekammeret i København til Afgørelse, under hvilket det ogsaa sorterede.

Fælles for Slesvig og det kgl. Holsten var endvidere den øverste stedlige kirkelige Myndighed, Generalsuperintendenturen. Generalsuper-

intendenten havde sit Sæde i den holstenske Grænseby mod Slesvig, Rendsborg.

Med Hensyn til de slesvigske Amter skete der i dette Tidsrum en Del Forandringer. Saaledes deltes 1752 det store Haderslev Amt i et Øster- og Vesteramt, der dog var forenet under samme Amtmand, men havde hver sin Amtsforvalter og Husfoged. 1741 udskiltes Hütten Herred fra Gottorp Amt som Hütten Amt, der var forenet med det slesvigske Domkaptels Amt, hvis 2. Distrikt, det gottorpske, Kongen i 1713 var kommet i Besiddelse af. Sønderborg Amt indskrænkedes i 1750'erne og 60'erne ved de forhen (se S. 321) nævnte Overdragelser af Godser til den augustenborgske Hertugfamilie. Endelig skal nævnes, at et Forhold, der allerede

havde bestaaet fra 1713, nemlig at Amtmanden over Husum og Svavsted Amter tillige var Overstaller i Ejdersted, officielt fastsloges i 1730'erne. En Række nye oktrojerede Koge opstod ligeledes i dette Tidsrum. — At det var fine Folk, der toges til Amtmandsstillingerne, fastslaar J. Fr. Hansen i sit ovenfor nævnte Værk: Grever, Friherrer og adelige, der var Gehejmeraader, Ordensriddere, Kammerherrer eller Konferens- og Landraader! At det ogsaa tiest var fremmede Folk, viser Navnene. Et Navn som den Nordborg Amtmands J. W. Teuffel v. Pirckensees (Amtmand i Tiden 1749—77) skiller sig som en pralende, fremmed Blomst ud fra den danske Bondebefolknings noget graa og ensformige sen-Navne. — Baade i Flensborg og Tønder Amter sad der Tidsrummet igennem Mænd af den meklenborgske Adelslægt v. Holstein.

Større Trang til at gribe ind i de stedlige administrative Forhold, saadan som de havde udviklet sig gennem Tiderne, spores ikke hos Regeringen i København. Et Eksempel paa, at den i hvert Fald i Princippet ønskede en vis Ensartethed, træffer vi dog i et Reskript fra 1752, hvor det fastslaas, at Kirkeskriverfunktionen i Haderslev Amt stedse skal være forbundet med Amtsforvalterembedet. I alle andre Amter, siges det, findes der ingen særskilt Kirkeskriver, men de paagældende Forretninger udføres af Amtsforvalterne, og der bør billigvis, saa vidt muligt, herske Lighed i alle Indretninger og Ordninger. I Slesvig var

Fig. 121. Markgreve Frederik Ernst af Brandenburg-Kulmbach. Maleri af J. F. Gerhard. Rosenborg fot.

dette Princip nu langt fra Virkeligheden. — Ligeledes var Regeringen ængstelig for at gøre Forandringer i Embedsmænds Myndighedsomraade, da saadanne kunde gøre Skaar i vedkommendes Indtægter. Skred Regeringen til Forandringer, hedder det i adskillige Tilfælde, at disse først skal træde i Kraft, naar den nuværende Embedsmand dør, eller saafremt Embedsmand og Befolkning kan enes om en Affindelse i Mindelighed. Saaledes optraadte Regeringen f. Eks. 1753, da den bestemte, at det noget ubekvemme Forhold, at Amtsforvalteren i Tønder førte Protokollen paa Høsttingene og Skøde- og Panteprotokollerne paa Vesterhavsøerne Sild og Før, skulde ophøre.

Nogen hurtig Administration var der sikkert ikke Tale om hverken hos højere eller lavere Myndigheder. Frederik V.s Yndling, Overhofmarskal A. G. Moltke, udtaler dog i sin Plan fra 1746 for Frederik V.s Regering, at det synes at gaa hurtigere og bedre i Tyske Kancelli end i Danske — en ganske vist noget relativ Ros. Nogle Aar tidligere var det blevet indskærpet Embedsmænd og Magistrater i Slesvig, at de ikke maatte trække Afgivelsen af affordrede Erklæringer og Betænkninger i Langdrag, idet der hidtil stundom var hengaaet lang Tid, ja Maaneder, før de var indkommet. — En Begrænsning af Folks Trang til ved Udsendelse af deputerede at henvende sig direkte til Majestæten foretoges ved en Forordning i 1740 under Christian VI.

Paa Statens Finanser maatte den store nordiske Krigs Ophør og den følgende lange Fredsperiode indvirke højst gavnligt. I Frederik IV.s sidste Regeringstid arbejdedes der med Held paa at afbetale Statsgælden, Befolkningen slap for ekstraordinære Skatter, og Embedsmændene fik udbetalt deres Lønninger. Som et Vidnesbyrd om Tilstanden i Tiden omkr. Frederik IV.s Død kan det vel tages, naar der i 1731 udstedes en Opfordring til Folk, der maatte have retmæssige Gældskrav fra sidste Krig paa Søetaten, om at melde sig med disse Krav. Staten havde saa vist ikke tidligere været ivrig efter et Møde med sine Kreditorer!

Skønt hele Christian VI.s Regeringstid forløb fredelig, var Statens finansielle Stilling 1746 ikke bedre end i 1730, snarest lidt forringet. Navnlig Udgifterne til Hofholdning o. l. tyngede stærkt og anslaaes til at have lagt Beslag paa mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{5}$ af samtlige Indtægter. Truende Krigsudsigter nødte Staten til i 1743 at udskrive visse ekstraordinære Skatter i Sønderjylland som i de øvrige Dele af Riget. Disse Skatter omfattede en Formue- og Næringsskat (2 % af Formue og Indkomst), en Kopskat (forskellig efter de forskelliges Stilling) samt en Skat paa Karosser, Chaiser o. l. og en Hesteskat.

I den førnævnte Plan for Frederik V.s Regering udtalte Grev Moltke, at det vilde være meget naadigt af Kongen, om han gav den stakkels

Landmand, der var haardt ramt af Kvægsygen, nogle Lettelser i den ordinære Beskatning. Saadanne Lettelser gaves der ogsaa i Aarene 1747—50, men bortset herfra kom der ingen Skatnedsættelse. I de første Aar af den nye Konges Regeringstid kunde der betales af paa Statsgælden, men de Rustningskrav, som Syvaarskrigen og navnlig den truende Konflikt med Rusland stillede til Staten, bevirkede et voldsomt Omslag, og ved Kongens Død beløb Statsgælden sig til c. 20 Millioner Rdl. I 1762 gik man til i hele Riget at udskrive en Kop-skat paa 1 Rdl. aarlig af hver Person over 12 Aar, og denne ildesete og tyngende Skat bibeholdtes i de følgende Aar. I Januar 1764 kom der desuden en Rangskat, og i Aarene omkr. 1760 blev der endvidere i Hertugdømmerne, hvor Hæren var opstillet, udskrevet ekstraordinære Kornleverancer.

Den ordinære Kontribution beholdt i den gamle kongelige Del af Slesvig samme Størrelse som forhen (se S. 263) og svaredes med 3 Rdl. pr. Plov maanedlig — vel at mærke af det reducerede Plovtaal. I Sønderborg Amt f. Eks. ser vi, at dette Plovtaal ogsaa bruges ved Udskrivning af Fourage, medens Magasinkornet leveres efter det fulde Plovtaal. I det tidligere fyrstelige Slesvig beholdt man formentlig uden Ændringer de Afgifter, som svaredes ved Landets Overgang til Kongen, og det gottorpske Styre havde (sml. S. 264) til en vis Grad slaaet de forskellige Afgifter — Kontribution og Jordebogsafigter — sammen. I Regnskaberne for det tidligere gottorpske Løgumkloster Amt bemærkes saaledes, at Plovtallet anvendes ved ekstraordinære Udskrivninger, men at Grundlaget for, hvad der ellers maa betales af Amtet („Pflichtgelder“ og den maanedlige Kontribution), er det gottorpske Rentekammers Ansættelse i 1709 af disse Afgifter til et Beløb af i alt 10.000 Rdl.

Særlig vigtige Indtægter for Kongen udover Kontributionen var Jordebogsafigterne og Forpagtningsafgifterne af Domænerne. Domænernes Antal øgedes i 1736 ved Købet af det store Gods Gelting i Angel, der dog igen bortsolgtes et Par Aartier senere til den fra Frisland stammende Sønke Ingwersen, der i Ostindien havde erhvervet sig store Rigdomme. De større Forhold, hvori han kom, bevirkede, at

Fig. 122. Initial, brugt i flere af Frederik IV.'s trykte Forordninger for Hertugdømmerne.

Navnet Sønke blev til det klassiske Seneca og Ingwersen til Ingersen. Noget efter Købet af Gelting adledes han til Baron af Gelting. — Statens Finansnød bragte mod Tidsrummets Slutning Tanken frem om et udstrakt Salg af Domænerne, men denne Sag og Domænernes Udparcellering vil blive skildret i Sammenhæng i det følgende Afsnit.

For Stempelpapirafgiften var Ridderskabet, som omtalt, fritaget, men det indskærpedes 1733, at Friheden ikke gjaldt Adelens Under-saatter (sml. S. 235). Ligeledes fik Indbyggerne paa Femern i 1744 at vide, at de ikke som hidtil kunde fremture i Undladelsen af at bruge stemplet Papir. Om den saakaldte Decimationsafgift (sml. S. 241) udkom der i dette Tidsrum et Par Forordninger, hvorved den slesvigske Adel inddroges under Bestemmelserne, og hvorved ogsaa en Simplificering i nogen Grad fandt Sted.

Den Brug, som Frederik IV under Krigen havde gjort af Møntregalet til at skaffe sig en Indtægt ved at lade slaa daarlig Mønt, bevirkede, at han i 1726 maatte udstede Forordninger om en Reduktion af Værdien af de udmøntede daarlige Møntsorter. Under Efterfølgeren, Christian VI, var det, at Kurantbanken i København stiftedes i 1737. Det var egentlig en privat Bank, men dens Afhængighed af Staten viste sig til Skade for Pengevæsenet under Syvaarskrigen, da den maatte forstrække Staten med større Laan.

Ligesom i forrige Tidsrum, saaledes udstedtes ogsaa i dette forskellige Bestemmelser, rettede imod urigtig Oppebørsel eller imod Oppebørselsbetjentes Kasse-mangel. Adskillige Skyggesider hæftede sig stadig ved Enevældens Embedsstand: de tit meget vilkaarlige Udnævnelser, hvor alt andet end saglige Hensyn gjorde sig gældende, den manglende Dygtighed hos de udnævnte og den utilstrækkelige Lønning navnlig for de lavere Embeder. Som Fremskridt i dette Tidsrum maa nævnes Begyndelsen til en Pensionering af Embedsmænd og Oprettelsen af Enkekasser, noget, der videre udvikledes i det følgende Tidsrum.

Af nye Byrder, der blev lagt paa Befolkningen, skal nævnes Oprettelsen i Slesvig som i de øvrige Dele af Riget af en Landmilitz (ved Forordninger for Hertugdømmerne af 1737 og 1739). Skønt Byrden efter Nutidens Forhold ikke kan kaldes overdreven, følte den Tid Trykket tungt nok. Der skulde stilles en Landeværnsmand for hver $3\frac{3}{4}$ Plov. Eksercerpladserne lagdes i Nærheden af bestemte Kirker, og Eksercitsen foregik om Søndagen efter endt Gudstjeneste — to Timer om Sommeren, 1 Time om Vinteren. — For at skaffe Mandskab til Flaaden udstedtes der omkr. samme Tid for de Søfolk paa Vesterhavsoerne, der tog kongelig Tjeneste, forskellige Privilegier, og en Søindrullering indrettedes.

Paa Retsvæsenets Omraade var Jydske Lov nu som tidligere den grundlæggende Retskilde. Paa Forslag af den gottorpske Overret bestemtes det i 1722, at alle Domstole i Slesvig skulde være forsynede med den nogle Aar tidligere i Flensborg besørgede nye Udgave af Eckenbergers plattyske Oversættelse med Blütings Kommentar (sml. S. 265). Den plattyske Tekst blev herefter den, der overalt brugtes. Jydske Lov udvidede i dette Tidsrum sit Omraade paa Bekostning af Danske Lov, idet den fortrængte denne fra Als og Ærø (se S. 265). Det skete efter Kongens Erhvervelse først af de nordborgske Besiddelser paa nævnte Øer, siden af de lyksborgske Besiddelser paa Ærø. — I Haderslev Provsti anvendtes Danske Lov paa Kirkerettens Omraade.

I et Reskript fra 1757 forbydes det Besidderne af adelige Godser, Byernes Magistrater og andre Øvrigheder, der er forsynede med Patrimonialjurisdiktion i Straffesager, at sende Retsakterne til Udlandet til Indhentning af Retsbelæring. Denne skal man, om det er fornødent, søge hos den gottorpske Overret. Reskriptet værner saaledes baade dennes Autoritet og er rettet mod fremmed Indflydelse. — Paa Strafferettens Omraade forudsættes fra omkr. Midten af Aarhundredet Karl V.s „*Peinliche Gerichtsordnung*“ (se S. 265) som gældende ikke blot stiltiende, men flere Gange udtrykkelig nævnt.

En Oversigt over den brogede Mangfoldighed af Retsregler, der gjaldt i Slesvig, søgte Regeringen at skaffe sig ved en Kundgørelse i 1736, der tilsigtede en Samling af al den Ret, Statutter, Konstitutioner, Forordninger o. s. v., som havde Lovskraft i Hertugdømmet. Arbejdet med denne Samling foregik ogsaa gennem længere Tid, men blev ikke ført til Ende. Først mod Aarhundredets Slutning tilvejebragtes der mere omfattende Samlinger af den i Slesvig gældende Ret.

Var Retsreglerne ofte brogede, var Jurisdiktionsforholdene ligeledes tit temmelig indviklede. I en Forordning fra 1744 omtales saaledes, at i Flensborg Amt befinder der sig mange forskellige Undersaatter: der er de egentlige Amtsundersaatter, Bønder som Fæstere, der er adelige og til St. Johannes Klosteret i Slesvig hørende Undersaatter, der er Folk, som hører under Domkapitlet og Fogderiet Bollingsted eller under Hospitalet eller Marie- og Nikolaj-Kirker i Flensborg. Paa mange Punkter var disse indviklede Forhold egnede til at fremkalde Stridigheder. J. F. Hansens *Staatsbeschreibung* (Udgaven 1770) paapeger, hvilken Gavn det vilde bringe Retsvæsenet, om de Undersaatter, der boede alt for langt fra deres Domstol, blev henlagt til de Amters, Landskabers og Herreders Jurisdiktion, i hvilke de laa, og at dette navnlig vilde have Betydning for de til Domkapitalsamtet og til Maarkær Amt hørende Undersaatter, der boede saa spredt.

Af ikke ringe Betydning for Retsvæsenet blev det i dette Tidsrum,

at Retsbetjentembederne efterhaanden almindeligvis blev besatte med studerede Jurister. Ligeledes blev Advokatstillingerne ved en Forordning fra 1740 forbeholdt disse og gjort afhængige af Erhvervelsen af en Bestalling.

Adskillige Forordninger og Bestemmelser udstedtes i denne Tid for at forbedre Retsvæsenet. Mange af Bestemmelserne var dog af speciel Karakter og angik enkelte Landskabers og Amters Retsforhold, f. Eks. kom der i 1750'erne en Række Reskripter om de i Ejdersted som 1. Instans brugte Kommissioner, ligesom et Reskript bestemte den aarlige Afholdelse af Treherredsretten, der før kun var holdt hvert 3. Aar. Om Retsforholdene i Landskabet Bredsted og om en mere bekvem Ordning af den derværende „Bonderet“ (svarende til andre Egnes Herredsret) udgik der Reskripter 1748 og 1757. For Tønder Amt bestemtes det 1749, at Straffesagerne ikke maatte trækkes i Langdrag. Af almindelig Art var en Forordning fra 50'erne, der for at fremme Rettens Gang begrænsede Brugen af Udsættelser i Retsager. Almindelig Karakter havde ogsaa Forordningen 1758 om den overflødige Anvendelse af Ed; i Straffesager afskaffedes Renselseseden helt.

Et Middel til Begrænsning af Processernes Tal var den Amtmændene tillagte Forligsmyndighed (sml. S. 266). I en Indberetning fra 1735 klager Amtmanden i Flensborg Amt over, at de derværende Herredsfogeder holder saa stejlt paa deres Autoritet, at de ikke vil indrømme ham at være 1. Instans, hvad der dog er Skik andensteds, og at ubetydelige Sager bringes for Retten, hvoraf følger vidtløftige og kostbare Processer til Undersaaternes store Skade. Han foreslaar, at Sagerne, før de bringes for Retten, skal for paa Amtshuset til Forligsprøve. Dette fastsloges ogsaa i en Forordning fra 1739 for Flensborg Amt om forskellige Retsforhold, og en lignende Forordning kom 1745 for Nordborg Amt. Amtmændenes Forligsmyndighed styrkedes ved en Begrænsning af den Tidsfrist, inden for hvilken Appel til Retten i Anledning af det afsagte Forlig kunde ske. Det skal desuden nævnes, at en Række ubetydeligere Sager — Injuriesager, Tyendesager — unddroges Afgørelse ved Domstolene og henlagdes til Øvrighedens Afgørelse. — Til Sikring af umyndiges Midler tjente Formynderforordningen af 1742 og Bestemmelser om Føringen af Formynderregnskaberne.

Om Strafferetten skal her kun nævnes, at man i 1760 afskaffede Landsforvisning som Straf. Det begrundedes smukt med, at Forbryderne herved kun fik Lejlighed til at udøve flere Skarnstreger og ogsaa i andre Lande at forstyrre den almindelige Ro og Sikkerhed. I 1737 havde man bestemt sig til i Flensborg at bygge et Tugthus for Hertugdømmet, men det skete ikke, saaledes at det et Par Aar senere i Glückstadt i Holsten indrettede Tugthus ogsaa blev brugt for For-

brydere fra Slesvig. For Flensborg selv kom dog i 1760 et Tugthus, indrettet i en Del af det derværende Vajsenhus.

Skønt det atter i dette Tidsrum kom paa Tale at indføre Skøde- og Panteprotokoller for de adelige Godser (sml. S. 265 f.), bevirkede Adelen Modstand dog, at der ikke kom noget ud deraf. Derimod indførtes nu almindeligt — ved en Konstitution af 1734 — Skøde- og Panteprotokoller for alle Amter, Landskaber, Byer og oktrojerede Koge, og hvor de ikke allerede forhen var ført, maatte de altsaa indrettes af nyt. Da Konstitutionen bestemte, at Protokollerne skulde føres paa Skyldnernes Navne, maatte tidligere Protokoller, førte efter Ejendommene, ændres. Derimod blev den 1739 paabudte Skøde- og Panteprotokol for alle Ejendomme og Jorder, der henhørte umiddelbart under Overretten, indrettet efter de enkelte Ejendomme. Senere Bestemmelser om Panteprotokollerne indskærpede navnlig, at betalte Gældsposter ogsaa rigtig skulde slettes i Protokollerne.

3. LANDBOFORHOLD. UDSKIFTNINGSBEVÆGELSEN.

Som Svenskekrigenes Ulykker havde dannet Baggrund for det Tidsrum, der begyndte med Enevældens Indførelse i 1660, saaledes var den langvarige og udmattende store nordiske Krig Baggrund for det nye Tidsrum i Sønderjyllands Historie, som fulgte efter det gottorpske Slesvigs Inkorporation 1721. Skønt de ødelæggende Virkninger af den nordiske Krig paa Befolkningens Tilstand ikke skal undervurderes, var de dog langt fra af samme Omfang som Svenskekrigenes. De ligefremme Krigsoperationer og disses Følger: dræbte eller forjagede Beboere og afbrændte Gaarde, havde i det væsentlige været begrænsede til mindre Dele af Landet: det sydlige og navnlig det sydvestlige (Ejdersted). Mere almindelig Karakter havde derimod Skatteudskrivningernes haarde Tryk, og Troppegennemmarcher, Ægtkørsler m. m. havde naturligvis ogsaa ramt mange. Men havde Krigen end været langvarig, fulgte nu til Gengæld en lang, ubrudt Fredsperiode.

Befolkningens Uformuenhed til at bære Krigens Skattetryk var resulteret i stadig voksende Restancer. Nogle Aar efter Fredsslutningen nedsatte Regeringen da (i 1723) en „Generallandundersøgelseskommision“, og dennes Virksomhed gav sig bl. a. Udslag i, at der skete meget væsentlige Nedsættelser af disse Restancer — i det Haab, at de aftalte Summer saa maatte kunne indkomme. For Haderslev Amt f. Eks., hvor Restancerne beløb sig til over 165.000 Rdl., skete der en Nedsættelse med godt 80.000 Rdl. Der var ogsaa Tale om Forfærdigelse af nye Jordbøger over Afgifterne, men Planerne herom virkeligjordes ikke.

Hvorledes Befolkningens Evne til at bære de offentlige Byrder var halvandet Aarti efter Krigens Afslutning, erfarer man af de Indberetninger om Landets økonomiske Tilstand, der afgaves i Henhold til en kongelig Ordre fra Sommeren 1735. Indberetningerne viser, at Indbyggerne nu gennemgaaende udreder deres Skatter og Afgifter og yderligere har været i Stand til at afdrage de aftalte Restancer, selv om der er adskillige Undtagelser fra Regelen. For Tyrstrup Herred udtales det, at Tilstanden i det store og hele er meget daarlig, at en stor Del af Bønderne er deres Undergang nær, og at der finder hyppige Udpantninger Sted for de offentlige Afgifter. Men det fremhæves ogsaa, at Herredet foruden de sædvanlige Afgifter har maattet udrede en betydelig Sum gamle Restancer. For Aabenraa Amt anføres, hvorledes navnlig de Landsbyer, der ligger ved Hærvejen, har lidt under Krigen, men at nu i Fredstiden en Række nærmere betegnede Sogne og Landsbyer er kommet sig saa vidt, at de for største Delen har afdraget Restancerne. Indbyggerne paa Hedestrækningerne eller de daarlige Egne i Amtet er derimod endnu behæftede med mange Restancer og anden Gæld, og for nogle vil det falde besværligt, for andre umuligt at betale denne. I Tønder Amt betegnes de 5 Gestherreder samt Bøking Herred som værende for største Delen i „kontribuabel“ Stand, d. v. s. i Stand til at svare Skatter og Afgifter, hvorimod Viding Herreds Indbyggere er tyngede af Restancer samt af stor offentlig og privat Gæld. I Gottorp Amt er Regelen, hvorfra der kun anføres en enkelt Undtagelse, at Beboerne svarer Afgifterne uden Restancer. Det fremhæves dog ofte, at de ikke faar noget tilovers, og at de har megen privat Gæld. Om Beboerne i de tre gottorpske Herreder i Angel siges f. Eks., at de bestræber sig af yderste Evne for at berigtige de kongelige *Præstanda* og ved Siden af saa meget som muligt at opretholde deres Privatkredit, men at der alligevel ikke bliver noget tilovers hos dem. De lever, som man siger, fra Haanden i Munden, har deres jævne Udkomme, selv om en og anden kan være af større Formue. — Om manglende Evne til at svare Afgifterne eller om daarlig Tilstand i Almindelighed hører vi særlig fra Stapelholm, Pelvorm, Nordstrand og Ejdersted.

Naar det, som vi ser, flere Steder i Landet kneb med at komme til Kræfter igen selv saa længe efter Krigen, maa man søge efter andre Grunde hertil end Krigens direkte Virkninger. For Egne som de sidstnævnte maa særlig fremhæves de tidligere (se S. 270) omtalte ødelæggende Oversvømmelser og de store Omkostninger, som Genopførelsen og Vedligeholdelsen af Digerne krævede. Men en vigtigere og mere almindelig Grund til Landbrugets mindre gode Tilstand var de lave Priser paa Landbrugsprodukter, der var sat ind noget efter Krigens Afslutning. I Indberetningerne fremhæves dette Gang paa Gang. Der

er Pengemangel hos mange, hedder det i Indberetningen for Haderslev Amt, fordi Korn og Kvæg i nogle Aar har staaet i lav Pris, og fra Got-
torp Amt siges det, at Heste og Kvæg er faldet meget i Pris og nu maa
sælges en Tredjedel billigere end forhen. Der var, bemærkes det andet-
steds, ikke den Efterspørgsel efter Varerne fra Hamborg og Udlandet
som tidligere.

Af stor Betydning for Landbruget blev det nu imidlertid, at Priserne
ikke faa Aar efter — fra 1740'erne — steg, en Prisstigning, der gen-
nemgaaende fortsattes i den følgende Tid. Af Tiden afgang, havde
Kommercekollegiet c. 1735 udtalt, baade Kornprisen og Tjenestefolkenes
Løn, da der klagedes over den førstes lave Stade og den sidstes Højde. —
1735 — som for Resten tidligere — klages der flere Steder over, at Gaar-
dene i Forhold til deres Jordtilliggende var sat til at svare for høj Land-
gilde, men hvor Landgildeafgifterne var afløste af faste Pengeafgifter,
saaledes som det hyppigt eller for en Del af dem var Tilfældet, var de
stigende Priser paa Landbrugsprodukter selvfølgelig en stor Vinding
for Bønderne. I Haderslev Amt nedsattes der noget før og efter Aar-
hundredets Midte Kommissioner til at regulere Landgildens Størrelse i
Anledning af Klager over for høj Landgilde, og samtidig fastsattes der
nu uforanderlige Pengetakster for de Landgildeafgifter — Korn,
Smør og Honning — der hidtil havde været foranderlige, svarede efter
en af Rentekammeret aarlig bestemt Takst. Ved Fastsættelsen nu toges
der et Gennemsnit af tidligere Aars Takster. I 1760 bestemtes for hele
Haderslev Amt 1 Td. Rug at gælde 1 Rdl. 32 Sk. Courant, 1 Td. Byg
1 Rdl. 16 Sk., 1 Td. Havre 32 Sk., 1 Td. Smør 16 Rdl. og 1 Td. Hon-
ning 10 Rdl. Disse forholdsvis lave Ansættelser i Forhold til de raadende
Priser maatte virke som en kraftig Skattelettelse.

De gode Priser gjorde det lettere for Landbrugerne baade at bære
det nye Skattetryk, som Forholdene i 1760'erne fremkaldte (se S. 329),
og nogenledes at staa den Ulykke igennem, som Kvægsygen, der ud-
brød midt i 40'erne, var. I en Bondes Regnskabsbog anføres det, at
straks efter Nytaar 1744 lod en usædvanlig Stjerne sig se paa Himlen
om Aftenen ved 7-Tiden; den havde et Ris op fra sig: „Mens hvad
kommer herefter? Stor Syndestraf!“ Bonden sigter hermed til Kvæg-
pesten, der dog hos ham først udbrød ved Pinse 1745. Hos andre Syndere
var den dog kommet tidligere og — bedre i Overensstemmelse med
Riset paa Himlen — allerede 1744. Tidligst begyndte den vistnok i
Svansø, hvor paa Godset Binebæk 200 Stk. Hornkvæg, hele Godsets
Kobesætning, døde i Løbet af et Par Uger. Kvægsygen rasede her slemt
i Aarene 1745—46. 1745 døde alle Køerne hos de Brodersby Gaard-
mænd, og af 426 Køer og 11 Tyre paa Godset Løjtmark stod i Tiden
til 1. Maj 1746 kun 12 Køer og 1 Tyr Sygdommen igennem. I Nord-

slesvig hærgede Sygdommen væsentlig i Tønder Amt og Omegn. Paa Trøjborg Gods døde i Løbet af 13 Maaneder godt 3000 Stk. Kvæg. I Læk skal i 1745 blot 2 Køer være blevet i Live. Regeringen skred ind med mange Slags Paabud: Nedslaaen af det syge Kvæg, Afspærring af de smittede Steder m. m., og ogsaa en Bods- og Bededag blev afholdt for at anraabe Gud om Sygdommens Ophævelse. Noget effektivt Middel kendtes der dog ikke imod den. Det maa imidlertid bemærkes, at store Dele af Landet gik fri for Sygdommen. Den viste sig for øvrigt igen i 1760'erne. I Kær Herred døde saaledes i 1763 over 3000 Stk. Kreaturer, og Runtoft Gods mistede 1765 160 Stk.

Medens der i forrige Tidsrum fandt en vis Nedlæggelse af Bøndergaarde Sted (se S. 270 f.), synes sligt ikke at have været Tilfældet i dette. Snarest maa man tale om en Bevægelse i modsat Retning, idet der mod Tidsrummets Slutning foregik Udparcelleringer af flere større Gaarde. Dette skete med lyksborgske Godser i Angel: 1749 med Svendsbygaard, 1755 med Nybøl og Rosgaard (Philippshof). — Om Udbredelsen af Fæste- og Selvejergods (sml. S. 271) foreligger der fra Aar 1741 en Række Indberetninger, der ligeledes indeholder nærmere Oplysninger om Fæstegodsets Karakter. De adelige Godsdistrikter omfattes ikke af Indberetningerne. Paa Grundlag af disse Indberetninger har den tyske Agrarhistoriker M. Sering opstillet en tabellarisk Oversigt over: 1. Omraader med udelukkende eller overvejende Fæstebesiddelse og 2. Omraader med overvejende eller udelukkende Ejendomsbesiddelse. Til Gruppe 1 hører Haderslev, Sønderborg og Nordborg, Løgumkloster, Flensborg, Gottorp og Hütten Amter samt Domkapitelsdistrikterne og St. Johannesklosteret. For Haderslev Amt anføres dog, at der er et stort Antal Selvejere, i Husby Herred i Flensborg Amt er der kun 23 % Fæstere og i Strukstrup Herred i Gottorp Amt 43 % Fæstere, medens det for Slis og Arns Herreder angives, at Bonde- og Fæstegods ligger spredt mellem hinanden. Helt bogstaveligt skal Opgivelserne hos Sering næppe tages. F. Eks. angives her Krop og Meggerdorf Herreder i Gottorp Amt som et Distrikt med udelukkende Fæstere, men i Indberetningen 1735 siges Byen Meggerdorf at bestaa ganske overvejende af Bondegods, ligesom der ogsaa befinder sig nogle Bønder i de andre Landsbyer. Domkapitelsdistrikterne havde næppe heller udelukkende Fæstegods. — Til Gruppe 2 hører Aabenraa, Tønder, Bredsted og Husum Amter samt Landskaberne Ejdersted og Stapelholm. Hovedsagelig var det Vestkystens Marskegne, hvorfra, som allerede tidligere fremhævet, Fæstegodset var bandlyst. I Aabenraa Amt fandtes adskilligt Fæstegods, ligeledes i Slogs og Kær Herreder i Tønder Amt, i det første Herred var c. Halvdelen, i det andet c. Tredjedelen Fæstegods.

En Forskel i Fæstebesiddelsen i de forskellige Egne bestod deri, at nogle Steder var Fæsterne Ejere af Bygningerne, andre Steder ikke. Det første var den overvejende Regel og gjaldt for Haderslev, Tønder, Flensborg og Gottorp Amter samt Pelvorm, det sidste var derimod Tilfældet i Amterne Aabenraa, Sønderborg, Nordborg og Hütten samt i Domkapitelsdistrikterne. Reelt, men ikke formelt, var, som ogsaa før omtalt, Arvefæstet det gældende, og paa sine Steder — navnlig synes dette at være Tilfældet i Haderslev Amt — havde Fæsterne tiltaget sig en vidtstrakt Dispositionsret over Fæstegaardene, solgte uden Tilladelse fra Amtet disse, ja bortsolgte endog Stykker af Gaardene. Nogen Trang til ved Besidderskifter at forskaffe sig nye Fæstebreve var der heller ikke. Fæste- og Ejendomsbesiddelse flød i det hele stærkt over i hinanden.

I visse Egne af Hertugdømmet hvilede der paa Fæstegodset ret trykkende Hoveriforpligtelser til kongelige Gaarde og Pligt til offentlige Kørsler, og der klages over, at selv hvor saadanne Forpligtelser egentlig var erstattede med en Pengeafgift, hindrede det ikke det offentlige i at paalægge nye Byrder. Om Hütten Amt siges 1735, at det fremfor alle andre Amter er bebyrdet med Kørsler og Hoveri, hvorved Undersaatterne er svækkede i en Grad, saa det er umuligt at fortsætte som hidtil. Ogsaa for Gottorp Amt klages over Trykket af Frikørsler og Hoveri. Om Sønderborg Amt hedder det, at Undersaatterne har kunnet forrette de regulerede Hoveriydelser, skønt de i den senere Tid har maattet udføre større Arbejder ved Østerholm Slots Nedbrydning og ved betydelige Reparationer paa Godser. For Als angives Hoveriet at være, om end betydeligt af Omfang, saa dog taaleligt, fordi det kan fordeles over saa mange Gaarde. For Resten siges det for Als (og Ærø), at der ikke kan ske Forandring med Hoveriet, fordi de kongelige Gaarde er under Bortforpagtning. — For Godser i Sønderborg Amt udstedtes der 1739 et udførligt Hoverireglement i Anledning af forskellige Stridigheder mellem Bønderne og Forpagterne af de paagældende Godser. Medens der efter Forpagternes Opfattelse ikke bestiltes nok om Dagen, fandt Bønderne, at der stillede for store Krav til dem, og desuden klagedes der over Byrdernes ulige Fordeling. Disse Stridigheder havde Reglementet til Opgave at afhjælpe.

Selv om Hoveriforpligtelserne sine Steder har været ret trykkende for de kongelige Fæstebønder, hvilede Hoveriets Byrder dog anderledes tungt paa Adelens livegne (sml. S. 271 f.). Skønt den livegne Bondebefolkning ogsaa ydede baade Penge- og Naturalafgifter til sine Herrer, maa Hoveriet betragtes som dens væsentligste Ydelse. Teoretisk var det ubestemt og kunde altsaa udvides efter Behov, og i det hele taget var de livegnes Stilling retslig set ganske overvejende afhængig af deres

Herrers Forgødtbefindende. Værst var Forholdene, som tidligere anført, i de sydligste, til Holsten grænsende Egne, som Svansø og Dänischwold; mildere Former i hvert Fald i Praksis, selv om ikke i Teorien, antog Livegenskabet i Angel. — Hvorledes Hoveriet var ordnet for et Gods som Gereby i Svansø, ser vi ved dets Bortforpagtning i 1738, idet da angives, hvad hver Gaard, Kvartgaard og Inderste skal udrette af Hoveri til Godset. Her skal kun nævnes, hvad de 2 Gaarde i Vindemark, der havde det meste Hoveri, skulde udføre. Aaret igennem skulde hver af dem daglig sende 2 Karle, en Pige og en Dreng til Hove. I Pløjetiden skulde hver daglig møde med 2 Plove og desuden en ekstra Mand, og naar der skulde køres Gødning ud, skulde hver stille med 2 Vogne. Desuden skulde de hjælpe med at køre Kornet til Ekernførde, Slesvig og Rendsborg, men for Kørslerne til Slesvig betaltes der dog 1 Skill. pr. Tønde i Fragt. Saadanne Hoveriforpligtelser som de her nævnte maatte gøre et stort Hestehold paa Gaardene nødvendigt. For et Gods som Gelting i Angel anføres, at Hoveriet her nødte Bønderne til at holde paa hver Gaard 8 Heste, medens der kun holdtes 4—5 Køer. Paa Runtoft Gods, hvor Hoveriet var lempeligere, kunde man nøjes med at holde 6 Heste, og til Gengæld havde man 8—9 Køer og 3—4 Stk. Ungkvæg.

Naar det hedder, at den livegne Bonde ikke skulde rede sin Seng før Aften, fordi han ikke kunde vide, om han kom til at ligge i samme Seng, vidner dette kraftigt om, hvilken usikker Retsstilling de livegne havde m. H. t. de af dem brugte Gaarde. Regelen var, at foruden Gaardene ogsaa Bygninger og Besætning tilhørte Godsejerne, og at de livegne kun var Brugere „indtil videre“, men paa angelske Godser træffes dog i Praksis Forhold, der ligner Livsfæstet, og her ser vi ogsaa livegne som Ejere af Besætning (og endda Bygninger), ligesom vi ser dem stundom i Besiddelse af ikke ringe Formue. — De livegnes personlige Ufrihed viser sig ved ligefremme Salg eller Bytte af livegne. Af en Fortegnelse fra 1736 over de livegne paa Godset Stubbe i Svansø fremgaar, at der har fundet Bytte Sted af livegne, ligesom det ses, at nogle frivillig har givet sig ind i Livegenskabet, medens andre har købt sig fri. Saaledes er Fogedens unge Kone blevet livegen, Sønnen har købt sig fri for 87 Rdl., medens Datteren er forblevet livegen. En Følge af den personlige Ufrihed var ogsaa de Giftermaalstilladelser, som de livegne skulde have af Herren for at indgaa Ægteskab, Tilladelser, der ofte er blevet gjort afhængige af forskellige Forhold, Pligt til at skaffe anden Arbejdskraft til at tjene paa Gaarden eller til selv fortsat at tjene paa Gaarden el. lign. Det anføres, at denne Godsejers Magt til at regulere Indgaaelsen af Ægteskab ikke var gunstig for de sædelige Forhold og næppe heller altid for de livegnes ægteskabelige Lykke.

I selve Landbrugsbedriften skete der lige saa lidt i dette som i forrige Tidsrum større Fremskridt. Forholdene forblev nærmest stationære. For Godset Runtoft med Drølt i Angel opgiver Agrarhistorikeren Georg Hanssen, at Udsæden af al Slags Korn i 1690 var 527 Td., 1735 515 og 1765 585 Td. Høstudbyttet var i de samme Aar henholdsvis 2065, 2286 og 2800 Td. Han mener herefter at kunne sige, at Omraadet af det dyrkede Areal i det nævnte Tidsrum er øget med c. $\frac{1}{8}$, og at det gennemsnitlige Foldudbytte er steget fra 4 til c. 5. Af Kornsorterne dyrkedes der mest Havre, derefter Rug og Byg, ligesom der dyrkedes megen Boghvede, skønt Georg Hanssen fremhæver, at den tunge og vaade Jord ikke egnede sig godt for Boghvededyrkning. Hvede dyrkedes kun i ubetydelig Grad. — Af Indberetningerne c. 1735 ses det i det hele, hvor overvejende Rug- og Boghvededyrkingen var navnlig paa de lettere, sandede eller hedeagtige Jorder. Rug, Byg, Boghvede og Havre er som paa Runtoft de sædvanligt dyrkede Kornsorter, men desuden træffes sine Steder lidt Hvede, Ærter, Vikker og Bønner, Raps, Hør og Hamp. Om Gestherrederne i Tønder Amt siges, at her avles Rug, Byg, Havre og lidt Boghvede, medens der i Marskegnene dyrkes Raps, Bønner, Ærter, Hvede, Byg, Havre og lidt Rug. Udbyttet af Raps-handelen stod i omvendt Forhold til Udbyttet af Hvalfangsten, anføres det, d. v. s. de konkurrerede, fordi der baade af Raps og Hval udvandt Olie. I Sønderborg Amt dyrkedes der Rug, Byg, Havre, Ærter, Hør og Hamp, og desuden fremhæves Frugttrædyrkingen; der avles Æbler i „temmelig Mængde“. I Nordborg Amt er Forholdene noget lignende, for Als nævnes, at her ogsaa er en Del Biavl, og at der brygges Mjød, der eksporteres. — For Tyrstrup Herred, hvis Jord angives at være bedre egnet til Græsgang end til Kornavl, omtales, at Rugen er meget uren, og at man her træffer de saakaldte „Vangeskifts-Marker“, d. v. s. Marker, der hviler 4—5 Aar og derefter besaas lige saa længe, som Regel kun med Havre. De gødes næsten aldrig, og tiest giver de ikke stort mere Udbytte end Udsæden.

Udviklingen af Mejeridriften fortsattes i dette Tidsrum, og Koholdet øgedes (sml. S. 273 f.). Paa Runtoft og Drølt fandtes 1725 i alt 420 Stk., hvoraf de 60 holdtes for Husholdningen, medens Resten var bortforpagtede for en bestemt aarlig Afgift pr. Ko. Højdepunktet her naas i 1755, da der i alt holdtes 470, et Antal, der 10 Aar senere er reduceret til 435. Paa Godset Gereby, der 1705 havde 200 Stk. Køer, var der i 1738 350, en betydelig Forøgelse. I Indberetningerne c. 1735 vidner flere Udtalelser om, at Mejeridriften spillede en ikke ringe Rolle for adskillige Bønderbrug. I Tyrstrup Herred, siges det, holder nogle velsituerede Bønder alene Køer, hvorfra de samler Smør til Salg, og de opfeder Kalvene. De befinder sig, udtales det, for største Delen temmelig

vel derved. Om Bønders Smørproduktion hører vi ogsaa fra Nordborg Herred og fra Angel, og i Ejdersted produceredes baade Ost og Smør.

Ved Siden af Kornavl var Kvægavl, Hesteopdræt og Svineavl af stor Betydning. Dette gælder saaledes i Tyrstrup Herred. Faareholdet synes derimod de fleste Steder temmelig ringe. Adskillig Betydning havde i nordslesvigske Egne Studedefningen om Vinteren. Paa Gram Gods havde Bønderne i 1761 726 Køer og 148 Stude, d. v. s. 5 Køer for hver Stud, men paa Trøjborg Gods skal Bønderne i den første Menneskealder af det 18. Aarh. have haft tre Stude for hver Ko.

For Amter som Sønderborg og Nordborg nævnes det c. 1735, at man her overhovedet ikke finder en Haandsbred ordentlig Jord, som ikke er opdyrket og i Brug. Slet saa absolutte Udtalelser fældes der ganske vist ikke for Landets andre Egne, men hvilket helt andet Billede tegner dog ikke de omtalte Indberetninger for os end det, vi i forrige Tidsrum fik ved Omtalen af Ødegaardenes Optræden. Kun for Aabenraa Amt anføres i en enkelt Egn øde Bol. I Mjøs findes 6, i Lunderup 4 og i Rovbjærg $2\frac{3}{4}$ øde Ottinger, men det fremhæves, at der mangler Engstrækninger. I Mjøs og Rovbjærg er de øde Jorder udlejede til Landsbyens andre Indbyggere, men i Lunderup har dette vist sig ugørligt, og Jorderne ligger udyrkede og bevoksede med Hede. At der imidlertid rundt om i Slesvig fandtes Hede- og Mosestrækninger, der ikke eller kun i ringe Grad udnyttedes, nævnes i flere af Indberetningerne, og det paapeges, at der maatte kunne gøres noget for deres Opdyrkning. Tidsrummet igennem skete der ogsaa en vis Udvidelse af det dyrkede Areal, og omkring 1760 tog Regeringen selv, som vi nedenfor skal se, Initiativet hertil. I den nævnte Indberetning for Aabenraa Amt omtales, at i nogle Landsbyer, der ligger paa Heden, har man allerede opbrudt den Hede- og Mosejord, der egner sig til Agerbrug, ligesom det siges, at man for største Delen har delt de i Fællesskab liggende Hedeegne og kultiveret disse. Om Gram Gods anføres, at Hede fortsat toges ind til Dyrkning, og at der i 1766 kun var faa Tønder Hedeland tilbage. Paa Halvøen Holdnæs ved Flensborg Fjord ryddedes der c. 1730 megen Skov, og Jorden toges under Plov.

Regeringen havde allerede flere Gange tidligere syslet med Planer om Kolonisering af de betydelige jyske Hedestrækninger, da den omkring 1760 forsøgte at føre disse Planer ud i Virkeligheden. Man tænkte sig Opdyrkingen udført af Udlændinge, hvorved man tillige vilde opnaa en Forøgelse af Landets produktive Befolkning. Beboerne til Koloniseringen søgte man i de Lande, der led under 7-Aarskrigens Trængsler, navnlig i Pfalz, Hessen og Baden. Forskellige Forhold, bl. a. daarlig Forberedelse og de nørrejyske Heders Uegnethed, gjorde, at de mere velegnede slesvigske Hede- og Mosestrækninger optoges i Kolo-

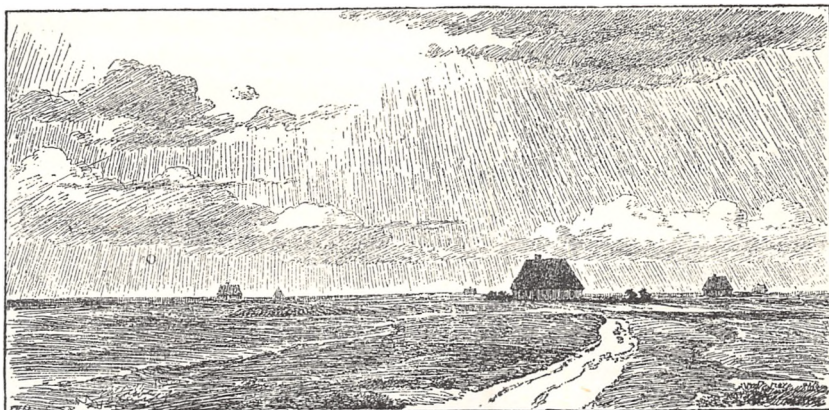

Fig. 123. Kolonisthuse paa den slesvigske Hede.
Tegning af Karl Jensen efter R. Mejborg.

nisationsplanerne, og at talrige af de indkaldte Kolonister dirigeredes til disse Egne (Fig. 123). Kolonierne, der blev opkaldt efter de daværende Medlemmer af den danske Kongefamilie, anlagdes i Gottorp, Hütten, Flensborg, Bredsted og Tønder Amter. Til hvert Sted i Hedekolonierne udlagdes c. 30 Byskæpper Jord (1 Byskæppe = 33,635 Ar) med Mulighed for senere Forøgelse, til hvert Mosested c. 40 Byskæpper. Staten bekostede Husenes Opbygning, skaffede Besætning og Inventar, og foruden andre Begunstigelser tilsikredes der Kolonisterne 20 Aars Skattefrihed. Til August 1762 var der grundlagt 330 Koloniststeder, i 1763 yderligere 34 og i 1764 219.

Naar Regeringen i 1765—66 besluttede sig til nærmest at lade Kolonisterne sejle deres egen Sø og i hvert Fald at opgive videregaaende Planer, skyldtes det de store Skuffelser, som Kolonisationen havde bragt. Omkostningerne havde været særdeles betydelige, i Tiden 1761—77 beløb de sig i alt til over 700.000 Dlr., og talrige af Kolonisterne viste sig uegnede til den Opgave, der stilledes dem. Der fandt en Kassation fra Regeringens Side Sted af de mest uegnede, og mange af Kolonisterne forlod igen Slesvig enten for at følge Kejserinde Katharina af Ruslands Opfordring i 1763 til Grundlæggelse af Kolonien Sarepta ved Astrakan eller for at opsøge de hjemlige Egne i Tyskland, hvor 7-Aarskrigen imedens var endt. Det nordiske Paradis, der var blevet foregøglet eller havde foresvævet de indvandrede, havde ikke ganske svaret til Forventningerne. Et Navn som det, der blev et af Koloniststederne til Del: „Guldgrube“ maatte sikkert føles som bitter Spot. Bedre svarede Navne som „Tag fat!“ eller „Dagligt Brød“ til Realiteterne, men selv det sidste

kunde det være svært nok at erhverve, skønt Regeringen forbedrede de oprindelige Steder ved Tillæg af Engstrækninger eller ved at fordele nedlagte Koloniststeders Jord blandt de tilbageblevne. Selv om det ofte — som f. Eks. ved Mosekolonierne — var Folk af den hjemlige Befolkning, der maatte vise, hvordan Dyrkningen af Stederne skulde gribes an, lærte de indvandrede dog ogsaa Omegnens Befolkning noget nyt. I Koloniststedernes Haver dyrkedes saaledes en Mængde af hidtil ukendte Havesager, og Kartoffeldyrkningen blev gennem Kolonisterne mere almindelig kendt. I Svansø omtales for Resten Kartoffeldyrkning allerede omkr. 1750, men større Udbredelse i Landet fik den foreløbig ikke. Kartoflerne vilde i Førstningen ikke ret smage mange, men i det lange Løb blev deres Indførelse af største Betydning.

Ligesom Kartoffelavlens først slog rigtig igennem flere Aartier efter dens Indførelse, saadan gik det ogsaa med Kløverdyrkingen, der omkr. 1730 indførtes paa Femern af en Borgmester Mildenstein i Burg. Han indforskrev det første Kløverfrø fra Holland og skal have betalt Pundet med en Dukat. Hans første Forsøg slog fejl og fremkaldte Spot over, at man nu gav sig i Lag med at saa Græs, men han købte nyt Frø, og Forsøget lykkedes nu og fandt Naboernes Efterfølgelse. Af en af Reformvennerne fra Aarhundredets Slutning prises Borgmesteren som en Mand, der har erhvervet sig udødelig Fortjeneste af det derværende Landbrug og følgelig af samtlige sine Landsmænd. Saadant fortjente langt snarere en taknemlig Æressøjle end manges landhærgende Krigsheltes verdenshistoriske Sejre! Nogen Æressøjle fik Mildenstein ganske vist ikke, men at hans Initiativ betød et stort Landbrugsfremskridt, skulde Tiden sande.

Naar Regeringen i 1735 indkrævede de i det foregaaende saa hyppigt citerede Indberetninger om Landets økonomiske Tilstand, skyldtes det naturligvis dens Reformiver og Trang til at se Forslag fremsatte til Økonomiens Forbedring. Det var Forslag baade til Fremme af Industrien, Oprettelse af Fabrikker o. l., og til Fremme af Landbruget, som Regeringen ønskede fremsat. Foreløbig blev det dog nærmest Byerhvervene, som den, saadan som vi skal se i det følgende Kapitel, viede sin Interesse, og større direkte Foranstaltninger til Gunst for Landbruget skete ikke. Navnlig holdt Regeringen sig endnu tilbage fra at udstede Lovbestemmelser til Fremme af den Udskiftningsbevægelse, der, som tidligere anført (se S. 275 ff.), allerede i forrige Tidsrum havde naaet et vist Omfang. Derimod kom der gentagne Gange — saaledes i 1749 — fra Regeringen Opfordringer til dens Embedsmænd om at arbejde for Udskiftningen, i 1757 nedsattes Landvæsenkollegiet med et udpræget Reformprogram, og i de nærmest følgende Aar udstedtes i Kongeriget

Forordninger om Udskiftningen. Men for Slesvig fulgte en Udskiftningsforordning først i 1766.

I sin Indberetning fra Jan. 1737 havde Amtmand v. Vieregg i Haderslev Amt gjort forskellige Forslag til Landøkonomiens Forbedring. Han havde saaledes nævnt Overrisling af Enge, saadan som man flere Steder i Tønder Amt havde gjort, men navnlig havde han peget paa Betydningen af en Udskiftning. Paa de Steder, hvor Jordernes Beliggenhed var egnet dertil, og navnlig i Skovegnene, burde Indbyggerne, udtalte han, mageskifte Jorderne med hinanden, „thi paa den Maade kunde Jorderne dyrkes med færre Omkostninger og ogsaa bruges med større Fordel“. Amtmanden maatte imidlertid beklage, at mange var saa stædige, at de ikke kunde bekvemme sig dertil, og at en Embedsmand ingen retslig Adkomst havde til at gennemtvinge den Slags Mageskifter. Han omtalte ogsaa Vigtigheden af at faa det Fællesskab, hvori Landsbyer i Tyrstrup Herred stod til hinanden, ophævet og Markerne adskilte.

Kun et Par Aar efter denne Indberetning tog Udskiftningsbevægelsen imidlertid Fart i Amtet. I Tidsskriftet Oeconomisk Magazin, der udkom fra 1757 og indeholdt Reformvennernes Forslag, udtales det i dets første Aargang, at i Haderslev Amt er i Aarene siden 1739 og 40 blevet indrettet over „ti Tusinde Løkker og Haver“. Det var Løjt Sogn (der dels hørte til Aabenraa, dels til Haderslev Amt), der gav det gode Eksempel. Her udtuskede Bønderne deres Jorder mod hinanden og fik dem derved adskilte, saa at „hver Mand nu ejer og behandler sine som et Enemærke og adskilt Ejendom. Bonden, som derved allerførst er bleven Ejer af det, han havde, har ved sin Vindskibelighed forbedret sit Tillæg, saaledes at han nu med mindre Arbejde oppebærer dobbelt Frugt og derved kommer til en ønskelig Velstand“. Eksemplet smittede til Naboerne, der først havde set skævt dertil, og Bevægelsen bredte sig videre ud. — Om Udskiftningen i Løjt Sogn i 1740'erne hører vi ogsaa i en Regnskabsbog, som den derværende Storbonde Poul Hansen (d. 1780) har ført, og hvori han gentagne Gange har noteret, at han er optaget af Landmaaling paa dette eller hint Sted. I øvrigt var Udskiftningsbevægelsen i Løjt Sogn gammel (se S. 276).

I Tønder Amt var det aabenbart Engene, som man tidligst gik i Gang med at dele, senere tog man saa fat paa det egentlige Agerland. En god Støtte havde Udskiftningsbevægelsen i Amtmanden Fr. W. v. Holstein (1730—67). For Slogs Herred siges 1739, at de fleste Landsbyer da havde udskiftet deres Enge eller var i Gang dermed. Fra 1741 foreligger der en ganske oplysende Ansøgning til Øvrigheden fra de større Bolsbesiddere i Rabsted om Ophævelsen af Fællesskabet. De omtaler udførligt de af Fællesskabet flydende Skavanker, fremfor alt for

den flittige Bonde, der maa rette sig efter de dovne, „der ikke gør nogen Reflektion paa Tidernes Forandring“. Som Vidnesbyrd om Fordelene ved Fællesskabets Ophævelse anføres Landsbyen Jejsing (Hostrup S.), „hvor man i 1730 almindelig var tynget af Gæld, hvor der aarlig til en hel Plov maatte købes 40 Læs Hø, og undertiden slet intet Korn kunde sælges“. Men 1731 kom de ved Amtmandens Hjælp ud af Fællesskabet, delte først Engene, saa Agerlandet og forbedrede deres Stilling i den Grad, at der nu kunde sælges 40 Læs Hø, hvorved de fik Gødning til deres Jord og kunde opfede Stude. Derfor havde nu ingen Indbygger i Jejsing kongelige Restancer og var heller ikke opført i Gælds- og Pante-protokollen. Paa lignende Maade var de i Landsbyen Havsted (Rabsted S.) i Løbet af 2 Aar blevet Gælden kvit. Den flittige Mand, hedder det i Skrivelsen, kan nyde Frugterne af sit eget Arbejde, og den flittige ansporer den dovne til at efterligne ham. — De omtalte Bolsbesiddere i Rabsted var dog nøgterne nok til trods det lokkende Fremtidsperspektiv, der her afmales, at fremhæve ogsaa Hindringerne for Udskiftningen og betonedede, at en almindelig kongelig Forordning var nødvendig for ret at fremme den.

Fra Angel er der forskellige Vidnesbyrd fra 1720'erne dels om de Resultater, Udskiftningsbevægelsen der havde naaet, og dels om, hvordan nyt og gammelt stadig brødes. For en Landsby som Gremmerup i Husby Sogn ses det, hvorledes man over et længere Tidsrum — fra 1740'erne til 60'erne — naaede frem til den fulde Udskiftning ved talrige Mageskifter mellem Landsbyens Bønder. I det store Sørup Sogn skete en større Opdeling af den mellem Landsbyerne fælles Mark i 1754. For Gottorp Amt anfører Amtmand B. H. v. Plessen i en Indberetning fra 1763, hvordan han siden 1749 havde arbejdet paa Ophævelsen af Fællesskabet med saa godt Resultat, at der nu kun findes faa Landsbyer, der endnu bruger deres Jord i Fællesskab: „Hvert Aar kommer jeg videre, dels med det gode og dels ved at vælge en næsten umærkelig, smidig Form for Tvang“. — I et Skrift fra 1765 siges det om Angel, at her vidner over Tusinde Gaarde om Fordelene ved at have Jorderne for sig, skønt de ved de stedfundne private Mageskifter fremkaldte Resultater i Besiddelserne var forbundne med adskillige Skavanker.

Hvor haardt det kunde holde for en reformivrig Mand at overvinde, hvad Amtmand Plessen i sin nævnte Indberetning kaldte „nogle Hoveders Egensindighed og Egennyttighed“, maatte Nicolaus Oest (Fig. 124) sande. Han blev 1744 Præst i Nykirke, der hørte til de lyksborgske Besiddelser i Angel, og i omkr. 20 Aar arbejdede han paa at faa sit Sogn udskiftet, før det kronedes med Held. Han udgav saa et lille Skrift med en Redegørelse for Udskiftningens Fordele i Almindelighed samt en Beskrivelse af, hvordan man havde baaret sig ad i Nykirke. Provsten i

det lyksborgske Hertugdømme, Philip Ernst Lüders, der var en ivrig Reformven, havde forsynet Skriftet med et anbefalende Forord. Om Lüders, der blev Provst 1755, skal her desuden nævnes, at han baade i dette og det følgende Tidsrum virkede for Forbedringer i Land- og Havebrug ved Udgivelsen af en Række Smaaskrifter og paa anden Vis. I 1762 stiftede han saaledes i Lyksborg et kongeligt dansk Agerdyrkningsakademi. Medens Pastor Oest paa Titelbladet til sit nævnte Skrift kunde prange med at være Medlem af dette, havde Provsten desuden Medlemsskabet i et Par udenlandske Landbrugsselskaber at rose sig af. Med Rette blev saadanne Mænd som Oest og Lüders hædrede af Efterslægten, Foregangsmænd som de var i den omfattende frivillige Udskiftningsbevægelse, der straks efter Frederik V.s Død skulde faa Regeringens Støtte ad Lovgivningens Vej.

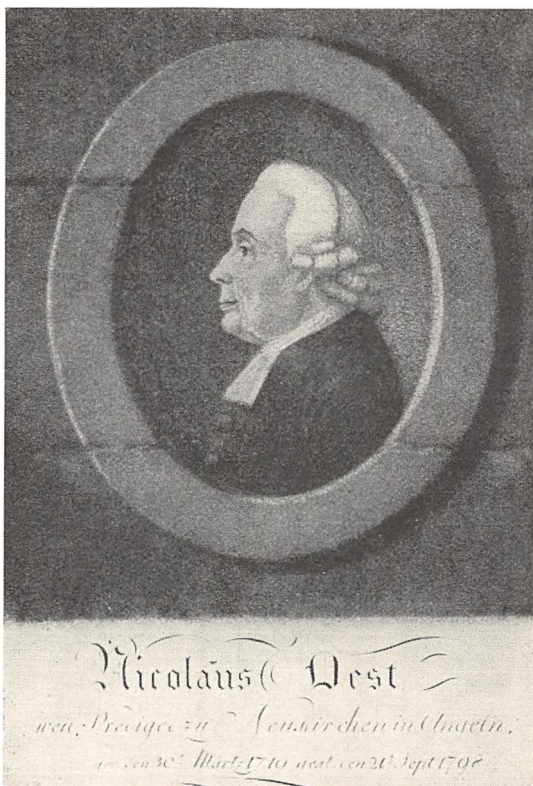

Fig. 124. Nicolaus Oest.
Litografi.

4. INDUSTRI, HAANDVÆRK OG HANDEL. KØBSTÆDERNE.

Det flere Gange nævnte Kommercekollegium, der oprettedes 1735, havde, som ogsaa allerede sagt, den almindelige Opgave at forbedre Landets Økonomi, men i Praksis blev det hovedsagelig Byernes Opkomst og Udviklingen af en hjemlig Industri, for hvilket Kollegiet interesserede sig. Nogle faa Aar efter dets Oprettelse skabtes der for

Resten (i 1738) rundt om i Byerne lokale Kommercekollegier, der havde at afgive Betænkninger eller stille Forslag om Forbedringer, men deres Virksomhed blev af ringe Betydning; mange Steder sov de hurtigt ind. Selve Kollegiet i København fik derimod stor Indflydelse, og det for tjener bl. a. at nævnes, at J. H. E. Bernstorff var Deputeret i det fra 1752 til 67 og Brodersønnen A. P. Bernstorff fra Aaret 1760.

De Anskuelser, der prægede Kollegiets Virksomhed, var de merkantilistiske (sml. S. 278 f.), ifølge hvilke det gjaldt om at oprette Fabrikker eller „Manufakturer“, som det hed, i Landet selv for at hindre Pengene i at gaa til Udlandet. Saadan tænkte ogsaa Statholderen i Hertugdømmerne, der i sin Indberetning fra 1735 om Byernes Tilstand gentagne Gange fremhæver det nyttige i Fabrikkers Oprettelse for at kunne beholde Pengene i Landet. Navnlig i Frederik V.s Tid gav de merkantilistiske Principper sig kraftige Udslag baade i Regeringens Foranstaltninger og i den økonomiske Litteratur, som under denne Konge vældede frem. Som Eksempel kan anføres nogle Udtalelser i Erik Pontoppidans Skrift „Oeconomiske Balance“ fra 1759. „Det er os alle noksom bekendt“, skriver han, „hvor mange store og bekostelige Anstalter vore højlovlige Konger, særdeles fra dette seculi Begyndelse, har gjort til at spare den fremmede Arbejds løn ved indenlandske Manufakturere og Fabrikkers Indrettelse paa adskillige Steder, fornemmelig her i København“. Paa den anden Side maa han indrømme, at Sagens „Fremgangsvej“ har været fuld af Anstødssten, „nu af private Folks Modvillighed, nu af Arbejdernes Bedrageri, nu af Nationens Smag paa det fremmede fremfor det hjemgjorte, nu af Stædernes Ubekvemhed, nu af adskillige andre Tilfælde, men først og sidst af den meget syndige og uforvarselige Snighandel med saadanne udenlandske Vare, som her kunde have gjort ved vore egne Mestere og derfor er forbudne at indføre“.

Som et Middel til at fremme hjemlige Fabrikker ser vi her nævnt ligefremme Forbud mod fremmede Varers Indførsel. Mindre skrappe Midler var Toldpaalæg paa de fremmede Varer, Forbud mod Udførsel af Raaprodukter, der skulde anvendes i Landets Industri, endvidere direkte Pengeunderstøttelser ved Oprettelse af Fabrikker, Tilsagn om en mere eller mindre udstrakt Skattefrihed, om Militærfrihed for Industriens Arbejdere, Indkaldelse af fremmede Arbejdere m. m. — Som Pontoppidan fremhæver, interesserede Regeringen sig navnlig for Opkomsten af en Industri i Residensstaden, men dens Interesse gjaldt i øvrigt hele Monarkiet.

Det er i foregaaende Afsnit omtalt, hvad man med lidt god Vilje kan henregne til Industri eller industrilignende Virksomhed i Slesvig i Tiden indtil 1721 (se S. 284 f.). Større Fremskridt i Industrialisering træffer man unægtelig ikke, naar man gennemlæser Indberetningerne

fra c. 1735 og ser, hvad der svares i disse paa Regeringens Spørgsmaal om, hvilke „Manufakturer“ der findes. For næsten alle Amters og Byers Vedkommende meldes, at „Manufakturer“ findes der ingen af og kender man intet til. I Haderslev By træffes kun een Virksomhed, som Magistraten tænker sig kan henføres til „Manufakturer“. Det er en Schlesier, der har slaaet sig ned der og fabrikkerer en Slags grovt Tøj eller Lagenstof eller ogsaa skærer allerede vævet Tøj. I Aabenraa finder Magistraten ligeledes Grund til at nævne en enkelt Virksomhed: en aftakket Rytter har begyndt at lave Glanslærred, men det er snarere et Farveri end en Fabrik, bemærkes det. Nær ved Aabenraa findes desuden en Stampemølle. Om Kobbermøllen ved Krusaa udtales, at den er kommet i Forfald, saa hvis ikke velhavende Folk antager sig den, vil den om kort Tid gaa til Grunde, og Landet vil til dets store Skade blive nødt til med stor Bekostning at indføre Kobber- og Messingsager fra Lybæk. I Flensborg selv var der i 20'erne oprettet en Amdam- og Pudderfabrik, og fra ældre Tid fandtes her en Papirmølle, der siges at have god Afsætning. I Frederiksstad omtales en Oljemølle, og at der væves forskellige uldne og Silkestoffer m. m., dog væsentlig paa Bestilling. For Tønning foreslaar Magistraten oprettet en Uldmanufaktur, god Uld var der nok af i Ejdersted, men hvorfra Midlerne til Oprettelsen af en saadan Fabrik skulde komme, vidste Magistraten ikke. Til den af Indberetningerne omtalte Teglværksindustri og Kniplingstilvirkning skal vi nedenfor vende tilbage.

Raadede der altsaa omkr. 1735 i de slesvigske Byer intet særligt Initiativ til Oprettelse af Fabrikker, saa ændres Billedet en hel Del, naar vi nærmer os Aarhundredets Midte. Saaledes er der Grund til at fremhæve det industrielle Initiativ, der udmærkede Mænd som Brødrene Fr. W. (Fig. 126) og Joh. Nik. Otte i Ekernførde. Paa Godserne Binebæk og Kriseby nær Ekernførde, der begge ejedes af J. N. Otte, anlagdes der omkr. 1760 henholdsvis en Klædefabrik og en Fajancefabrik. De flyttedes senere til Ekernførde (Fig. 125). Paa Fajancefabrikken sysselsattes 1766 44 Arbejdere, og i Klædefabrikken fandtes 1765 31 Vævestole med 169 Arbejdere og Spindere. I det nærliggende Slesvig fandtes ligeledes en Fajancefabrik og en Klædefabrik, der snart forbandtes med Garnfabrik, og som for øvrigt købtes af Brødrene Otte og blev drevet som Garnfabrik og Lærredsmanufaktur. For Garnet var der Afsætning til Nord-slesvigs Kniplingsindustri. Slesvig By omtales af Pontoppidan i hans før nævnte Bog som en af Byerne uden for København med mest Industri; her gøres, skriver han, „Kammerdug med seks Væver-Stole, som gaa vel for sig, item fin Traad til Kniplinger, saa og Kakkell-Ovne af Fajance og adskillig andet Sten-Tøj. Sammesteds væves alle Slags Stoffer“.

Efter Slesvig nævner Pontoppidan Flensborg, hvor der „raffineres

Sukker, koges Sæbe, gøres Papir, og adskillig Boskab“, samt Frederiksstad, hvor der længe har været „gode Manufakturer i Anledning af den skønne Ejderstedske Uld“. — I Flensborg viste Købmændene ikke saa lidt Initiativ m. H. t. Anlæggelse af Fabrikker. Om Sukkerraffinaderierne skal bemærkes, at deres Oprettelse først muligjordes, da det vestindisk-guineiske Handelskompagnis Monopol paa at anlægge Raffinaderier i København ophørte i 1754. Foruden i Flensborg anlagdes der for Resten Raffinaderier ogsaa i Frederiksstad og Husum. Papirmøllen ved Flensborg som den ved Ascheffel i Hütten Amt var allerede anlagte i det 17. Aarh. Kobbermøllen ved Krusaa fortsatte trods den ovenfor anførte onde Spaadom fra c. 1735 sin ikke ubetydelige Virksomhed. Den gik over i Familien Thor Stratens Besiddelse, der ejede den til omkr. Midten af det 19. Aarh. 1737 sysselsatte den over 20 Arbejdere og omfattede adskillige Bedriftsafdelinger.

Den kendte nordslesvigske Kniplingstilvirkning (Fig. 127), hvis Karakter af „Forlagsindustri“ tidligere (se S. 285) er skildret, fortsatte — trods visse forbiggaaende Afsætningsvanskeligheder — sin Blomstring. Hvor udbredt den var i Nordslesvig, erfares af Indberetningerne fra c. 1735. Knipling drives meget, hedder det i Beretningen for Haderslev Amt, i Hvidding Herred som i de tilstødende Tønder og Løgumkloster Amter, og Indtægten herved yder Beboerne stor Hjælp til deres Underhold som til deres Afgifters Svarelse. Der arbejder til Stadighed en stor Mængde Piger med Kniplen, og Børnene bliver allerede fra 7—8 Aars Alderen holdt til at lære at kniple. Købmændene i Tønder og i Løgumkloster driver stor Handel med Kniplinger, yder Pigerne det fornødne Garn samt Mønstre og akkorderer med dem om Arbejdslønnen. Det fremhæves, at Arbejderne er bundne til Købmændene, da næsten alle Kniplingerne eksporteres, da endvidere Monstrene, som skifter med Moderne, kun kan faas hos Købmændene, og da Garnet kommer fra Udlandet, Holland, Braband osv. Kniplingshandelen begynder, siges det, beklageligvis at tage noget af, hvortil formentlig Forbudet i Sverige mod at bære Kniplinger og Urolighederne i Polen, hvortil der tidligere har været stor Afsætning, bidrager. I Beretningen for Tønder Amt fremhæves det dog, at Kniplingshandelen ingen Sinde har været betydeligere end nu, og at mange Tusinder skaffer sig deres Underhold ved Kniplen. 1744 omtales i Tønder 25 Kniplingshandlere, og i Løgumkloster Amt anføres 1741 over 1000 Kniplingspiger. I 50'erne var der en Nedgang i Kniplingsproduktionen grundet paa Konkurrencen af franske Silkekniplinger, men derefter tog Produktionen atter til. Om Regeringens Interesse for den vidner bl. a. dens Ængstelse for, at Kniplingspigerne skulde lokkes til Udlandet og lære dette Kunsten.

Om Teglværksindustrien, der var bundet til de Egne, hvor dens

Fig. 125. Fajanceplade fra Thebord (c. 1767).

Signeret: Zopff. O: Eckernförde. Buchwald. A: Leihamar. Frederiksborg Mus. fot.

Raastof, Leret, forekom, blev det tidligere (se S. 284 f.) nævnt, at den som ved Flensborg og Aabenraa Fjorde raadede over gunstige Afsætningsforhold. Omkr. 1730 anlagdes en Række Teglværker ved Landsbyerne Nybøl og Egersund ved Nordsiden af Flensborg Fjord. Store Bybrande — som Københavns i 1728 og Trondhjems i 1742 og 48 — skabte periodisk stor Efterspørgsel efter Teglværksindustriens Produkter. Bygningen i 1760'erne af Kolonisthuse bevirkede, at Regeringen i Got-
 torp Amt anlagde flere Tegl-
 værker af ikke ringe Omfang, men deres Blomstring ophørte efter Opfyldelsen af den dem stillede Opgave. Som det ses af Indberetningerne 1735, drev Bønder flere Steder Teglbrænding i det mindre og væsentlig til Husbehov. Ved Omtalen af Træfattigdommen i Hviding

Fig. 126. Fr. W. Ottes Underskrift.
 Facsimile. St. 1/1.

Herreds Marskegne siges saaledes, at havde Beboerne ikke af egen Drift lagt sig efter Teglbrænding, var de fleste Bondehuse og Bygninger gaaet til Grunde. Fra Aabenraa Amt nævnes, at Beboerne i nogle af Landsbyerne selv stryger og brænder Teglsten, som de bruger dels til deres egne Huse, og dels afsætter de dem til andre.

Nærmest som Husflid maa man betegne den Spinden, Strikken og Væven, der fandt Sted i mange Hjem paa Landet — dels til eget Forbrug, men dels ogsaa adskillige Steder i ret udstrakt Grad til Salg. Om Nørre-Rangstrup Herred siges c. 1735, at i mange af de daarligere Egne forfærdiger Beboerne om Vinteren, naar Markarbejdet hviler, Uldstrømper, Nathuer o. l., hvorved de skaffer sig en god Indtægt. I Landsbyerne Valsbøl og Meden i Flensborg Amt spandt og strikkede baade den mandlige og kvindelige Befolkning, og paa Femern var Forfærdigelsen af Strømper ligeledes en stor Salgsvarer. Fra Aabenraa Amt hører vi c. 1735, at der navnlig i Løjt Sogn findes talrige Væversker, der af den der dyrkede Hør væver Lærred baade til eget Forbrug og til Salg.

Hensynet til Afsætningsmulighederne og til Fremskaffelse af Arbejderne bevirkede naturligt, at de fleste Industrivirksomheder knyttedes til Byerne. Spørgsmaalet om deres eventuelle Beliggenhed paa Land eller i By havde i hvert Fald heller ingen større praktisk Betydning, da Regeringen i 1735 anmodede Byerne om at gøre Rede for deres Handels- og Næringsforhold og fremsætte deres Ønsker, Forslag og Klagemaal. Praktisk Betydning for Byerne havde derimod unægtelig det gamle Stridsspørgsmaal om, i hvilken Grad Haandværkerne var berettigede til at drive deres Haandtering paa Landet i Strid med Købstædernes Privilegier. I Magistraternes Indberetninger 1735 er det et staaende Omkvæd, at Byernes Handel og Næring fuldkommen ødelægges, fordi man paa Landet driver borgerlig Næring og m. H. t. Antallet af Haandværkere aldeles ikke retter sig efter Konstitutionen af 1711 (se S. 243 og 284). Statholderen erkender vel Rigtigheden heraf, men henviser til, at da man i saa lang Tid havde taalt, at Haandværkere slog sig ned paa Landet i et Tal langt ud over det fastsatte, var man i 1733 gaaet den Middelvej at bestemme, at de nu bosatte Haandværkere kunde blive boende; men fremtidig maatte man rette sig efter Reglerne fra 1711. Disse indskærpedes igen 1736, og til Overholdelse heraf bestemtes nogle Aar senere, at der skulde føres aarlige Lister over Landhaandværkernes Antal. — 1744 udgik i Anledning af Klager fra Borgerskabet i Haderslev en speciel Forordning om Afskaffelse af den borgerlige Næring i de forbudte Distrikter i Haderslev Amt. Man kan imidlertid ikke sige, at det egentlig lyder lovende for Overholdelsen af denne nye Forordning, naar vi ser den begrundet med, at den borgerlige Næring paa Landet i Strid

Fig. 127. Tønderknipling.
Nationalmus. fot.

med de af de tidligere Konger og specielt af Kongen selv mangfoldig udstedte Forordninger, Resolutioner og Bestemmelser har taget Overhaand i den Grad, at det haderslevske „Byvæsen“ nødvendig maa forfalde og eventuelt ganske gaa til Grunde, saafremt der ikke sker Forandring i nævnte Forhold. I Ejdersted afgjordes en Strid mellem Landskab og Byer om den borgerlige Næring i de forbudte Distrikter 1736 paa den Vis, at det paa Grund af de til forskellige Aarstider meget vanskelige Færdselsforhold tillodes, at der i nævnte Distrikter maatte være det dobbelte Antal af det 1711 fastsatte, og at endvidere allerede bosatte Haandværkere maatte blive boende der til deres Død. For Svavsted fastsloges det i 1753, at her maatte alle Haandværkere uhindret udøve deres Profession.

I Forbindelse med de mange, men næppe særlig virksomme Regeringsbestemmelser — snart af speciel, snart af almindelig Karakter — om at forbeholde Haandværket for Byerne skal nævnes, at der navnlig et Stykke hen i Tidsrummet træffes en vis kritisk Indstilling hos Regeringen over for Byernes Haandværkslav. Saaledes kom der i Slutningen af 30'erne Paabud om at gøre det lettere for unge Haandværkere at nedsætte sig i Byerne, og at de ikke maatte bebyrdes med unødvendige Omkostninger herved, Omkostninger, der delvis bare gik til Drikkelag; der skulde ogsaa aabnes Adgang for Haandværkere til at opnaa Bevil-

ling som Frimestere, altsaa uden Optagelse i Lavene. Endvidere skal nævnes, at det blev tilladt at drive en Profession som Linnedvæveriet baade paa Land og i By af Folk uden for Lavene; i Byerne maatte de paagældende dog saa ikke holde Svende eller Lærlinge, hvilket imidlertid var tilladt Linnedværerne paa Landet. Særlig maa man dog fremhæve Forordningen af 1756 om Afskaffelse af forskellige Misbrug ved Haandværkslavene. Det er en ny Tids Aand, der præger dens Indledning om, at Kongens Hensigt er rettet paa, at Undersaatterne skal nyde uhindret Frihed i Udøvelsen af det valgte Erhverv. Blandt de gamle Skikke, der nu skal ophøre, kan nævnes den Forpligtelse, der ifølge nogle Lavsskraaer bestod for en ny Mester til at gifte sig med en Lavsmesters Enke eller Datter. Den Begrænsning, der i forskellige Skraaer var fastsat m. H. t. Antallet af Bedriftsredskaber og Svende, ophævedes, da den bevirkede, som det udtaltes, at al Kappelyst undertryktes til Skade for det almene, og at dygtige Arbejdere blev dyssede i Søvn. Forordningen forbød endvidere Strejker blandt Svendene, selv om dette til den nyere Tid hørende Ord ikke brugtes: Svendene maatte ikke nedlægge Arbejdet og ikke foreskrive Mestrene Love. Heller ikke var det Svendene tilladt at holde Frimandag, og — sikkert for at modvirke eventuel Tilbøjelighed til sligt — indskærpedes det, at Kroerne ikke maatte holdes aabne længere end til Kl. 10 om Sommeren, Kl. 9 om Vinteren. Der skulde ske en Begrænsning af Lavenes Sammenkomster, og Lavbestemmelser maatte kun indføres med Regeringens Tilladelse.

Ligesom Byhaandværkerne saa skævt til Konkurrencen fra Landet, var de ængstelige for, at de ved Militæret ansatte Haandværkere skulde faa Lov at udføre Arbejde for andre end Militærpersoner, og heller ikke var de glade for den Tilladelse, som afskedigede Militære havde til at drive Haandværksarbejde.

Foruden Landhaandværket var ogsaa den ret udstrakte Landhandel en Torn i Øjet paa Købstædernes Magistrater. Det er forstaaeligt, at disse særlig følte sig brøstholdne over den Handel, der dreves af Folk, der boede omtrent Side om Side med Byernes Borgere, men alligevel var undergivne ikke Byens, men Amtets Jurisdiktion og derfor formentlig økonomisk bedre stillede. Saadanne Forhold træffes ved Haderslev og Aabenraa Slotsgrunde, ved St. Jørgensby ved Flensborg og ved Domkirke-Teglgården ved Slesvig, og Magistraterne fører i 1735 kraftige Klagemaal herover og vil have de paagældende Omraader indlemmede i Byjurisdiktionerne. Slesvig By klager ogsaa stærkt over, hvordan Beboerne i Kappel drager al Handel til sig, bort fra Byen og ud paa Landet — tvært imod Byprivilegierne. Frederiksstad mener, at det vilde være Byen selv som det ganske Land til særlig Nytte, hvis de aarlige Markeder

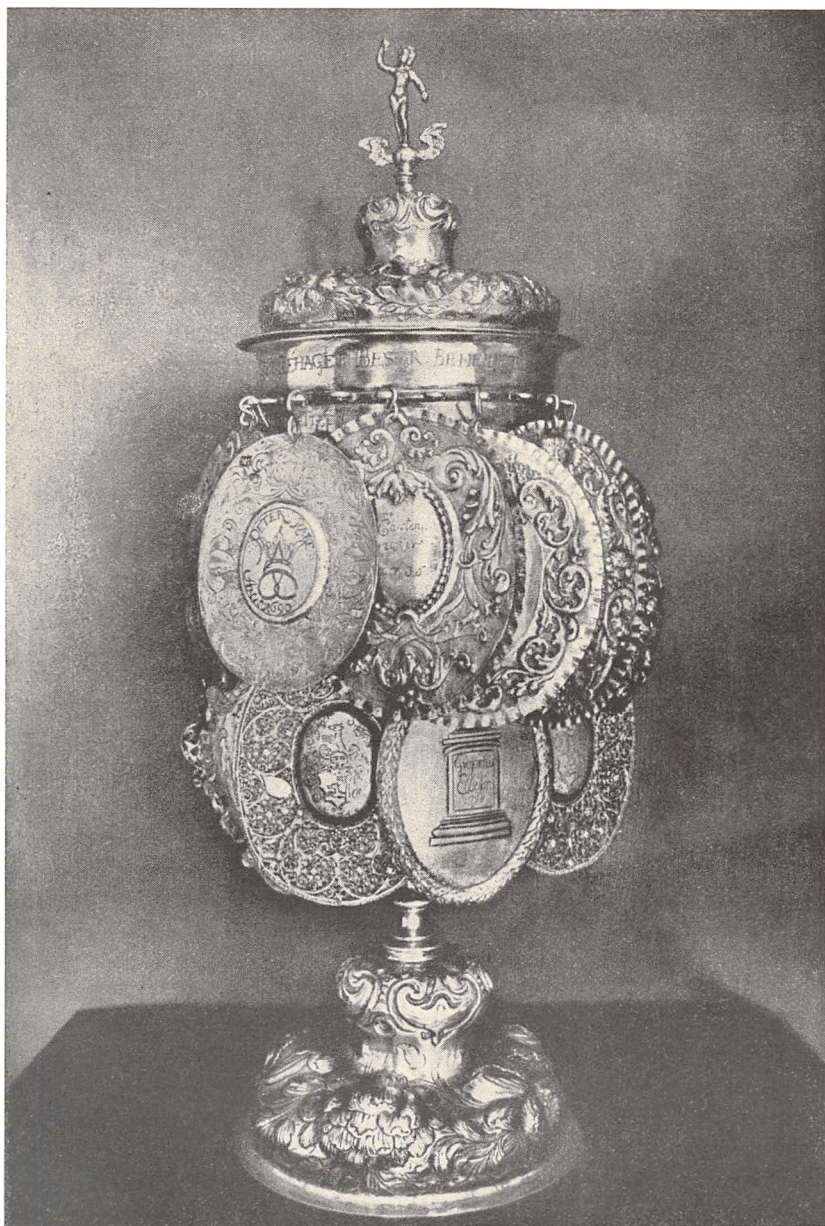

Fig. 128. Det flensborgske Bagerlavs Velkomst.
Smedet 1673 af Evert Busch. Flensb. Kunstindustrimus. fot.

i Landet blev afskaffede, og besværer sig desuden over Jøders og Kræmmeres Omløben paa Landet med Varer.

Frederiksstads Ønske om de aarlige Markeders Ophævelse finder Statholderen dog for vidtgaende; det vilde hemme Handelens Frihed alt for meget og afskære fremmede fra al Forbindelse med de indfødte Beboere. Derimod blev der i den nærmest følgende Tid bestemt eller indskærpet, at Haandværkere eller Kræmmere fra Landet ikke maatte besøge de aarlige Markeder. Der foreligger for Resten fra dette Tidsrum adskillige Bestemmelser om Tidspunkterne for Afholdelsen af de aarlige Markeder, saaledes for Aabenraa, for Tønning (hvor de genoplivedes), for Kliplev og Hanved, for Sønder-Brarup Marked og for Løgumkloster (hvor de genoplivedes). At Forprang var forbudt, indskærpedes nu som tidligere. Hvad Bissekræmmeres Handel angik, kom der 1737 en Forordning om dens Afskaffelse, og 6 Aar senere indskærpedes dette paa ny, hvad der noksom viser Vanskelighederne ved Forordningens Overholdelse. For Ejdersted gaves der 1760 Dispensation fra den med den Begrundelse, at de slette og dybe Veje til visse Aarstider gjorde det umuligt for Beboerne at tage til Købstæderne og handle. Paa Nordstrand tillodes det i 1752 alle handlende i Husum og nærliggende Byer at drage omkring med deres Varer.

Ifølge Regeringens Anmodning blev der i Indberetningerne 1735 givet Oplysninger om det Antal af Skibe, som de enkelte Byer besad, om disse Skibe strakte til for Ind- og Udførselen, og hvilke Veje Byernes Handel var slaet ind paa. Yderligere havde Regeringen krævet Besked om, hvorvidt Byernes Handel og Næring i den senere Tid var taget af eller til.

Af Østkystens Byer havde de fleste fortrinlige Havne, og det var heller ingen uanselig Handelsflaade, der træffes her. I Flensborg, der ganske vist klager over, at dens tidligere Lyksalighed for største Delen er borte, opgives at være c. 50 Skibe, og desuden er der i Jørgensby alle Slags store og smaa Fartøjer. De flensborgske Skibe var for en Del af meget antagelig Størrelse, saaledes nævnes det, at der i 1733 og 34 var bygget to nye Skibe paa henholdsvis 80 og 90 Læster. Handelen gik paa Danmark, Norge, Sverige og Riga, stundom gik et Skib til St. Petersborg, Königsberg og Danzig, ligesom et og andet Fartøj gik til Pommern for at hente Træ og Tobak. En vigtig Udførselsvare var Kornbrændevin, som Købmændene brændte; det eksporteredes til København og Norge. Forskellige Købmænd drev ogsaa Ølbrygning. Blandt Byens Klager er, at Handelen paa Kola-Halvøen er blevet forbudt, og at Flensborgs betydelige Mellemandel mellem Hamborg og Danmark er ophørt, grundet paa det daværende Forbud mod Handel paa Hamborg.

I Ekernførde fandtes 32 Skibe, hvoraf den tidligere (se S. 290) nævnte Christian Otte ejede de 8. Det største Skib var paa 40 Læster. Handelen siges at være ringe; der sejledes med Brænde til København, ligeledes udførtes Mursten, og fra Sverige importeredes „svenske Varer“. Det nævnes, at de største af Skibene stundom befragtes i København for Sejlads til Island og Finmarken. — For Aabenraa var Skibsfarten „Byens Sjæl“. Den havde 19 Skibe paa mellem 40 og 70 Læster, 21 paa mellem 20 og 40 og 9 paa mellem 10 og 20. Skibene gik for en væsentlig Del i Fragtfart uden for Byen. Selve Byens ret ubetydelige Handel bestod i Hør fra Riga, Jern, Brædder og Tjære, d. v. s. de „svenske Varer“ fra Sverige, engelsk Salt og fransk Vin og Brændevin. Af og til kunde der sendes et lille Fartøj med Rug til København eller med Fedevare (Smør, Flæsk og Ost) til Stockholm. Ligesom Aabenraa var ogsaa Sønderborgs vigtigste Indtægtskilde Skibsfarten; mange af Skibene gik i fremmed Fragtfart. Der var i alt 73 Skibe, de 21 dog under 10 Læster. De 4 største var paa mellem 65 og 75 Læster. Fra Byen førte Skibe Mursten til København, nogle faa sejlede med Korn til Norge og Gotland, hvorfra de bragte Tømmer, Brædder og Kalk med tilbage. Magistraten klagede for Resten over det Afbræk i Skibsfarten, som forskellige ulovlige Havne paa Als voldte Sønderborg.

I Modsætning til de nu nævnte Byer var Havneforholdene ved Slesvig og Haderslev daarlige, og Skibsfarten her derfor kun af ringere Betydning. I Slesvig, hvor Slimundingens Tilstopning gjorde det nødvendigt at foretage Omladning af Varer i mindre Skibe, var der 12 Skibe, det største paa 35 Læster. Derimod fandtes i Kappel 40—50 Skibe, og disse forsynede hele Angel og Svansø og hindrede de slesvigske Skippere i at faa Varer som Ost og Smør fra de adelige Godser til Udførsel. Derfor maatte Skibene gaa ballastede fra Slesvig til Sverige og Pommern. De hjembragte Kalk, Tjære, Træ og Jern. Byens Næring var, hævdes det, aftagende. Det samme var nærmest Tilfældet for Haderslev, hvor de slette Havneforhold krævede først Omladning i Pramme og siden Befordring pr. Vogn til Byen. Der var 15 Skibe; det største paa 46 Læster gik paa England. Der indførtes engelsk Salt, norsk og svensk Tømmer, Tjære, Kalk, Jern, tørrede og saltede Fisk. Til Norge udførtes Korn og Kornbrændevin og til København noget Lærred, dog ikke af større Betydning. For Haderslev fremhæves nu som tidligere den Rolle, som Agerbruget spillede for Indbyggerne her i Modsætning til Indbyggerne i andre Byer. Ligesom Haderslev og Slesvig havde Burg paa Femern daarlige Havneforhold. Den besad en halv Snes smaa Fartøjer, det største paa 16 Læster, og disse som Øens øvrige Skibe gik i Fart med Korn paa Flensborg, København og Lybæk, hvorfra de bragte „andre Nødvendigheder“ med tilbage.

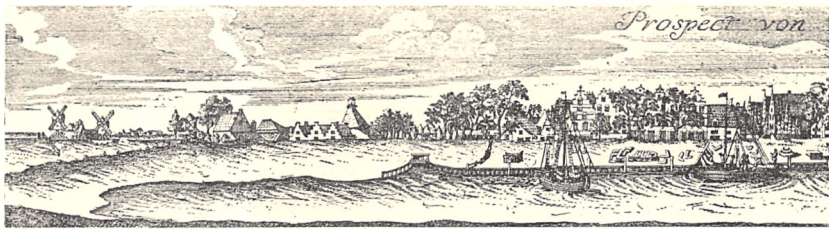

Fig. 129. Prospekt af
Iconographia Friedericopoleos . . .

Vestkystens Byer havde et langt mindre Skibsantal end Østkystens at opvise. Tønder havde nu kun 2 Galioter paa 12 Læster, der gik til Grønland paa Robbefangst. I øvrigt betjente Byens Borgere sig af Smakker, der tilhørte Beboerne paa Sild, Galmsbøl og Dagebøl, og som befragedes med Korn, Raps, Smør, Voks og Honning til Holland, Hamborg, Altona og Bremen. For Byen spillede Kniplingshandelen, som nævnt, en betydelig Rolle. Noget større Skibstal kunde heller ikke Husum anføre — 3 Smakker samt 4 smaa Fartøjer. Smakkerne sejlede med Korn og Smør til Amsterdam og Altona, stundom dog kun i Ballast. Af fremmede Varer, der indførtes, gik en stor Del videre til Flensborg, Slesvig eller andetsteds. Byens eneste Næring bestod i Stude- og Hestehandel, Ølbrygning og Brændevinsbrænding.

I Tønning klagede Magistraten stærkt over den i Sammenligning med tidligere skete Tilbagegang: *stat solum magni nominis umbra* (kun Skyggen af et stort Navn er blevet tilbage). Der fandtes en 4—5 Købmænd, der opkøbte Raps, Hvede, Rug, Byg og Havre og forsendte det til Holland og Bremen. Ind- og Udførsel besørgedes saavel af fremmede som af hjemlige Skippere, Udførselen dog vistnok mest af de fremmede. Der var i Tønning 12 Skippere; Indførselen omfattede Bygningstømmer, Sten, Kalk m. m. Sejladsen gik mest til Elben og Weser, et og andet Skib gik dog et Par Gange om Sommeren til Norge og Holland. — Ikke ulige Forholdene i Tønning var Frederiksstads (Fig. 129). Her fandtes 11 Skibe, hvis Fart som Regel gik paa Holland, Hamborg, Bremen og Altona; Fragten bestod mest i Træ, Korn, Uld og Fedevare. Den meste Udførsel skete i øvrigt ved fremmede Skibe. En stor Del af Byens Næring, der for Resten siges at have taget utroligt af, bestod i Ølbrygning og Brændevinsbrænding.

Til Sammenligning mellem Byernes nu anførte Skibsantal skal anføres en Opgørelse c. 20 Aar senere, fra 1752, selv om Opgivelserne i 1735 og 52 næppe er helt ensartede; Opgivelserne i 1735 omtales ogsaa senere som ufuldkomne. Flensborgs Skibstal er det største, i alt 85, hvoraf 2 paa

Frederiksstad c. 1725.
ex delineatione G. I. E. Coch.

mellem 80 og 100 Læster og 13 paa mellem 80 og 50. Opgivelser baade før og efter dette Aarstal angiver for Resten Flensborgs Skibsantal noget højere — til c. 100. Efter Flensborg følger Sønderborg med 82 Skibe (4 paa mellem 80 og 100 Læster, 10 paa mellem 50 og 80) og Aabenraa med 74 (1 paa mellem 100 og 80, 30 paa mellem 80 og 50). Adskilligt under disse kommer Ekernefærde med 33 Skibe, deraf 3 mellem 80 og 50 Læster. Haderslev har 3 Skibe — paa mellem 30 og 50 Læster. Tønning har 11 Skibe under 10 Læster, Frederiksstad 4 under 10 og Husum i alt 20, deraf 1 mellem 30 og 10 og 19 under 10 Læster.

Fra 1760'erne forefindes en Række statistiske Beregninger over Værdien i Rdl. af de ud- og indførte Varer fra og til Slesvig. Beregningerne omfatter imidlertid kun Handelen paa Udlandet, ikke paa Danmark og Norge, og giver saaledes intet fuldstændigt Billede af de paagældende Byers Handel, navnlig ikke for Flensborg og flere andre Østkystbyer. 1765 var Værdien af de indførte fremmede Varer godt 400.000 Rdl. Fra Frankrig, med hvilket Land Handelen aabenbart var voksende, kom for godt 50.000 Rdl., fra Holland for henved 40.000 og fra England, Skotland og Irland for c. 15.000. Værdien af Varerne fra Kurland, Livland og Rusland var op mod 40.000 Rdl. og af Varerne fra Sverige op mod 35.000. Men over Halvdelen af de indførte Varer kom fra Tyskland, navnlig fra Altona, der jo dog hørte til det kongelige Holsten, fra Hamborg og Lybæk. — Den største Indførsel, næsten Halvdelen, gik til Flensborg, der fra Altona, Hamborg og Tyskland indførte for knap 50.000 Rdl., fra Frankrig for c. 40.000, fra Kurland, Livland og Rusland for godt 30.000, fra Sverige for godt 20.000, fra Danzig og Polsk Preussen for knap 20.000, fra Königsberg og det kongelige Preussen for c. 15.000 og fra Holland for c. 7000. Efter Flensborg var det Byerne paa Vestkysten, der havde den største Indførsel; en ikke helt ringe Del af denne kom fra Holland, selv om den største Handel ogsaa her var med Altona og Hamborg. Tønders Indførsel beløb sig til knap 40.000 Rdl., deraf henved en Fjerdedel fra Holland, Husums til nogle og tredive

Tusind og Frederiksstads til op mod 30.000, for begge Byers Vedkommende var godt en Femtedel indført fra Holland. Tønning's Indførsel var paa c. 20.000 Rdl. Af Østkystbyerne androg i øvrigt Aabenraas Indførsel knap 20.000 Rdl., Ekernførdes og Sønderborgs hver godt 10.000 og Haderslevs op imod 10.000. Ved det gottorpske Toldsted fortoldedes for henved 30.000 Rdl. Varer og ved Slimünde for henved 10.000, medens Femern's Indførsel angives til over 25.000, deraf godt 17.000 fra Lybæk.

Værdien af de i Landet frembragte Produkter, der i samme Aar — 1765 — udførtes til Udlandet, udgjorde godt 560.000 Rdl. Til Hamborg og Tyskland gik for godt 400.000 Rdl., til Holland for over 80.000, til Lybæk for c. 56.000, til Kurland, Livland og Rusland for godt 6000. Af denne Udførsel gik kun for c. 16.000 over Flensborg (knap 4000 til Kurland, Livland og Rusland), medens godt 163.000 gik over Gottorp (væsentlig til Hamborg og Lybæk). I øvrigt var det Vestkystbyerne, hvor Udførselen var koncentreret; Tønning havde en Udførsel for over 150.000, Husum for over 100.000, Frederiksstad for godt 60.000 og Tønder for godt 30.000.

Til Landets Eksportvarer hørte de opfedede Stude, men i mager Tilstand kom disse hovedsagelig fra Jylland (sml. S. 282). Der klages c. 1735 stærkt over, at Studehandelen tog af — baade Udførselen til Holland, hvor der var blevet lagt stor Told paa Studeindførsel, og til Hamborg og Lybæk, hvor Efterspørgselen heller ikke var god. Med Hamborg var al Handel, som før nævnt, i nogen Tid spærret. Studehandelen tog dog igen fra 1740 Opsving, da der afsluttedes en Handelstraktat med Holland, for imidlertid nogle Aar senere atter at dale.

Regeringen foretog lige saa lidt i dette Tidsrum som i det tidligere større Indgreb i Byernes Selvstyre. Den Stilling, som Amtmanden havde haft i Byerne som Præsident (sml. S. 286 f.), ophørte i 1731, da det, efter at Statholderembedet igen var blevet besat, blev paalagt Magistraterne i forefaldende Sager at henvende sig til Statholderen. Et Tiaar senere bestemtes det, at Byerne ikke maatte optage Laan uden Statholderens Tilladelse. I enkelte Tilfælde foretog Regeringen ligesom forhen direkte Udnævnelser af Magistratspersoner i Strid med den sædvanlige Selvsupplering.

En Bestemmelse af mere almindelig Karakter for Byerne var Forordningen af 1756 om, hvordan der skulde forholdes med Aflæggelsen af Byernes Regnskaber. Begrundelsen for den var den hidtil raadende Uordentlighed, og der gaves nu nærmere Regler for Ansættelsen af Regnskabsførere, Regnskabernes Aflæggelse og Berigtigelse, Restancers Inddrivelse osv. Det bestemtes ogsaa, at Byregnskabet skulde være offent-

ligt tilgængeligt i et Tidsrum af 14 Dage. — Til Bestemmelser af mere specielt Indhold for forskellige af Byerne foranledigedes Regeringen ved Klager fra disse eller Stridigheder mellem Borgerkab og Magistrat. Stor Utilfredshed herskede der saaledes hos Borgerne i Burg paa Femern, og i en af deres gentagne Klager taler de bl. a. om, hvordan de behandles med uforskammet Voldsomhed og Foragt af Raadet, som var dette store Fyrster. Et kongeligt Reskript fra 1736 omtaler, at Magistraten har tiltaget sig al Valgret og fyldt Raadet med lutter indbyrdes beslægtede. Reskriptet vil derfor, at ved fremtidige Vakancer skal Magistraten præsentere Statholderen 3 kvalificerede Personer, hvoraf Statholderen da vælger 1, hvis Valg Kongen konfirmerer. 1762 udstedtes der et Reglement om Oppebørsels- og Regnskabsvæsenet i Burg. Dette bestemte tillige, at Deputeretkollegiet skulde reduceres fra 16 til 8 Medlemmer, der i Stedet for som hidtil paa Livstid kun skulde fungere 8 Aar. I Tønder fremkaldte Klager fra Borgerne i 1738 en Regeringsbestemmelse dels angaaende Reglerne for Skatteudskrivning, dels om Besættelsen af Deputeretkollegiet. De Deputerede skulde, hed det, skifte ligesom i Flensborg paa den Vis, at hvert 3. Aar skulde der afgaa 4 Deputerede og vælges 4 nye. I Nødsfald maatte tidligere Deputerede modtage Genvalg, men for at det ikke skulde skorte paa Folk til at vælge som Deputerede, maatte som saadanne i Fremtiden ogsaa tages „ringere Borgere og Haandværkere“, saafremt der ikke var noget at udsætte paa deres Kvalifikationer.

Af Betydning for Byerne var de i dette Tidsrum talrigt oprettede Brandkasser. Der arbejdedes desuden paa at faa de brandfarlige Straa- tage afløst af Teglstenstag og at faa Husene opførte af Grundmur. I Forbindelse hermed skal nævnes Bybrande i 1725 i Husum og Tønder og navnlig den store Brand, der 1759 lagde 189 Gaarde og Huse i Haderslev i Aske. Denne Brand gav for Resten Anledning til, at der samme Aar kom en Forordning om en Kombination af de paa Landet og i Byerne i Hertugdømmerne bestaaende Brandkasser, saaledes at Brandskade-erstatningerne kunde fordeles over alle disse.

To Byer, der paa forskellig Vis var blevet stærkt ramte ved den store nordiske Krig, var Tønning og Slesvig (sml. S. 289 ff.), og for at hjælpe lidt paa deres Fattigdom fik de begge 1740 indrettet Laane- og Assi-stenshuse. Om Tønning siges det 1735, at den bestaar af 400 tæt sammenbyggede, mest smaa Huse, af hvilke næsten $\frac{1}{4}$ er helt ubrugelige, en Del er ubeboede, andre ruinerede, og Ejerne har ingen Evne til at reparere dem. At Forholdene har været noget lignende i Slesvig, erfares af et kongeligt Reskript fra 1730, der bevilger Skattefrihed i en Række Aar for Folk, der vil reparere gamle forfaldne Huse eller bygge nye. Der tales om de mange øde Steder i Byen og om de ubeboede Huse;

underskrevne med gantz guds barmhertig
 J. Clausen
 krigsmestres med Høft Nidshadt
 Clausen
 J. Clausen
 Hans Overby, Løjt
 Nicolaus Hansen Peter Henningsen
 Peter Bergesen
 Nicolas Brandt Berend Paffen

Fig. 130. Flensborg Borgmestres og Raads Underskrifter paa en Ansøgning af 26. Aug. 1758. Facsimile. St. $\frac{1}{1}$.

det gælder om at drage Indbyggere dertil, saa den i Forfald komme Handel igen kan blomstre, og den i sine sidste Trækninger liggende By ved Guds Bistand reddes fra den fuldkomne Ødelæggelse. Sit Ønske om, at Domkirke-Teglgaarden maatte blive indlemmet i Byen, fik Slesvig opfyldt 1737. Et lille Indblik i, hvor daarligt det i en By som Slesvig stod til baade med Gadernes Brolægning og med deres Renholdelse, giver forskellige Bestemmelser fra omkr. denne Tid. Og alt for stor Virkning har det næppe gjort paa Borgerne, at Regeringen beraabte sig paa, hvad der var til baade Indbyggernes og de rejsendes Bekvemmelighed og til Byens Pryd.

Som Tønning og Slesvig i det her behandlede Tidsrum kunde se tilbage paa tidligere Tidens mere blomstrende Tilstand, gjaldt det samme andre af Landets Byer. Saaledes skriver Husums Borgmester, Johann Lass, i Fortalen til sit i 1750 udkomne byhistoriske Værk „*Sammlung einiger Husumischen Nachrichten . . .*“, at den næsten utrolige Forandring af Kaarene for Husums Trivsel er baade fremmede og indfødte bekendt. Og en anden Byhistoriker og Borgmester, Georg Clæden i Flensborg, klager omkr. samme Tid stærkt over Handelens Tilbagegang i denne dog Sønderjyllands største og driftigste By. Slet saa daarligt, som disse Klager skildrer det — de var foranledigede af Regeringsforanstaltninger,

der skadede den flensborgske Handel — stod det dog næppe til. Derom vidner bl. a. de før anførte Tal paa de i Byen hjemmehørende Skibe, og ogsaa andetsteds ses Flensborg omkr. samme Tid omtalt som „en temmelig stor, rig og smuk Handelsby“ og gennemgaaende med store og stærke Stenhuse. Fra 1735 var der, kan det nævnes, blevet indrettet Gadebelysning i Byen, oprindeligt med 33 Lygter. — Selv om Kaarene i dette Tidsrum for de sønderjydske Købstæders Trivsel for fleres Vedkommende ikke kunde staa Maal med tidligere Tidens — og heller ikke skulde kunne det med det følgende Tidsrums Blomstringsperiode — har man Lov at udtale om dem, som Lass gør om Husum, at ingen vil kunne paastaa, at det skorter Borgerne paa al Lejlighed til at ernære sig selv og deres Familier paa honnet Maade.

5. KIRKE, SKOLE OG AANDSLIV.

Blandt de Forslag, som Magistraten i Slesvig By i dens Indberetning fra 1735 stillede for at ophjælpe Byen, var ogsaa et, der gik ud paa Oprettelsen af et Universitet i Byen. Statholderen støttede stærkt Forslaget, som han mente vilde skaffe Borgerne, der før 1713 i væsentlig Grad havde levet af det gottorpske Hof, Lejlighed til igen paa tilladelig Vis at finde deres Næring. Han betonedede endvidere kraftigt det merkantilistiske Synspunkt, at Oprettelsen af et Universitet i Slesvig vilde lade de Penge, som Kongens Undersaatter ellers brugte paa fremmede, mest sachsiske Universiteter, forblive i Landet.

Den her fremsatte Plan om et Universitet i Sønderjylland var, maa man sige, meget nærliggende, efter at Kongen 1721 havde inkorporeret det gottorpske Slesvig. Til Gunst for Planen talte ogsaa, at Universitetet i Kiel jo laa i det gottorpske Holsten, og at Gottorperne efter 1721 stadig opretholdt et fjendtligt Forhold til Kongehuset. Var det tilraadeligt, er det rimeligt at spørge, fremtidig at lade Kongens Undersaatter søge deres højere Uddannelse ved det kielske Universitet? Frederik IV syslede ogsaa efter 1721 med Planen om et slesvigsk Universitet, men virkeliggjort blev den ikke. Kort efter Christian VI.s Tronbestigelse var Planen igen fremme, og Grev Zinzendorf, Stifteren af den herrnhutiske Bevægelse, virkede under sit Besøg 1731 i København til Gunst for den — han ønskede et pietistisk Universitet i Flensborg — men hverken dengang eller senere i 1735, da Statholderen, som ovenfor nævnt, anbefalede Sagen, blev den ført ud i Livet.

Blev det saaledes ikke til noget med et eget Universitet i Sønderjylland, maatte Kongen være interesseret i at drage studerende herfra til Københavns Universitet, der i Begyndelsen af Christian VI.s Rejsering havde faaet en ny Fundats og en forbedret Indretning. 1743 blev

det paalagt studerende i Danmark og Norge først at besøge Universitetet i København, før de paagældende maatte studere ved fremmede Universiteter, og i et Patent en halv Snes Dage senere udtalte Kongen, at skønt han ikke vilde udvide dette Paabud til Hertugdømmerne og Grevskaberne, vilde det dog være meget velset, om ogsaa Undersaatterne her, der vilde studere og tænkte paa at opnaa gejstlige og civile Embeder i Staten, fulgte samme Regel. Lidt senere samme Aar bekendtgjordes, at studerende fra Hertugdømmerne, der vilde søge til Universitetet, var fritagne for den Adgangseksamen, som de studerende, der kom fra de danske og norske Latinskoler, først maatte tage. Det skal her nævnes, at det lærde Skolevæsen i Kongerigerne og Hertugdømmerne var noget forskelligt indrettet.

Naar man vilde, at Slesvigerne helst skulde studere i København, var det rimeligt nok, om man ogsaa stillede dem lige med de studerende fra Rigerne i Adgang til at opnaa Legater og Beneficier, navnlig det vigtige Kommunitetsstipendium. I 1745 fremkom der fra en slesvigsk Student et Andragende herom til Kongen, men Flertallet af Professorerne fraraadede det stærkt, og det blev heller ikke imødekommet. Derimod blev der givet Studenterne fra Hertugdømmerne og Grevskaberne Indrømmelser m. H. t. Eksamensforholdene. Mærkeligt er det for saa vidt at se, at Mænd som den lærde Historiker Hans Gram og Holberg i deres Iver for at hævde Rigerens Undersaatters Eneret til Kommunitetet stærkt betoner Sønderjyllands Særstilling, medens et Par tysk fødte Professorer fremhæver, at da Slesvig er inkorporeret i Kronen, bør de slesvigske Studenter ikke udelukkes fra Stipendiet. Godt en halv Snes Aar senere fik Slesvigerne alligevel Adgang til Kommunitetsstipendiet, hvis Formuesforhold ogsaa da var blevet adskilligt bedre end tidligere. I det kongelige Reskript herom (fra 1758) hed det, at Kongen ikke vilde have Slesvigerne anset for „andet, end hvad de virkeligen er, nemlig rette Danske og fødte inden vort Rige Danmarks Grænse . . .“.

Medens det københavnske Universitet reformeredes i Begyndelsen af 1730'erne, stammer Oprettelsen af et Par højere Dannelsesanstalter fra en noget senere Tid. Sorø Akademi genoprettedes — takket være Holbergs storslaaede Gave — 1747, og i 1744 var der oprettet et akademisk Gymnasium (med Navnet Christianeum) i Altona, en Slags Mellemting mellem Universitet og lærd Skole. Kongens Undersaatter i Hertugdømmerne fik Paalæg om at opholde sig her 1 eller 2 Aar, før de søgte Uddannelse paa lignende fremmede Lærestalter. — I nogle Udtalelser fra 1760'erne af den flensborgske Borgmester Georg Clæden, hvor de indfødtes Forret til at komme i Betragtning ved Embedsbesættelser omtales, fremhæves det, hvordan de af Landets Børn, der har studeret i København, og de, der har frekventeret i Altona, i denne

Fig. 131. Erik Pontoppidan.
Stik af O. H. de Lode efter Maleri af
A. Brünniche 1749.

Fig. 132. Hans Adolph Brorson.
Stik af J. M. Bernigeroth 1752.

Henseende kan paaberaabe sig de almindelig bekendte kongelige Forsikringer. Vi ser her København og Altona, begge kongelige Byer, ligestillede.

Kongens Opfordring i 1743 øgede, som det var Hensigten, Tilgangen af slesvigske Studenter til Københavns Universitet og knyttede gennem et kvart Aarhundrede Baandene stærkere mellem Kongeriget og Sønderjylland. Af Oplysninger, som Generalsuperintendenten omkr. 1743 indhentede om Præsternes Studietid i 6 af de slesvigske Provstier, fremgik, at af de 189 Præster havde de fleste — 93 — studeret i Jena, 55 i Kiel, 31 i Halle og 30 i København. 1768 ser Billedet af den slesvigske Gejstligheds Studieforhold en hel Del anderledes ud. De fleste — 107 — har ganske vist, som tidligere, studeret i Jena, men derefter følger nu København med 71, medens Kiel kun kan opvise 45 og Halle 42.

I kirkelig Henseende betegner, som bekendt, Christian VI.s Regeringstid (1730—46) den pietistiske Bevægelses Kulmination, støttet som den i denne Tid kraftigt blev fra oven. „Vi har“, som den pietistiske Erik Pontoppidan 1743 skrev i sin Roman Menoza, „Gud være lovet, en Herre, som gør sin Hoved-Sag af at svare til sit Navn og i alle sine Lande at befordre Kristendom eller rydde dens Forhindringer af Vejen. Den saliggørende Sandhed er her ej alene ikke i Tryk og Foragt, men ogsaa i Højagtelse“. Som tidligere (se S. 297) nævnt, havde

Pietismen dog allerede i Frederik IV.s senere Aar opnaaet en stærk Indflydelse, og heller ikke betød Christian VI.s Død, at man i Regeringskredsene nu pludselig og skarpt brød med den, men den tabte efter denne Tid Terrain baade ved Hove og i Befolkningen.

Af de Mænd, der fik afgørende Indflydelse paa at forme Kirkelivet i pietistisk Retning i Christian VI.s Regeringstid, stammede flere fra Sønderjylland. Dette gælder saaledes J. B. Bluhme (f. 1681 i Tønder, d. 1753), der 1728 blev tysk Hofpræst, 1733 Christian VI.s Konfessionarius, og som under ham kom til at spille saa væsentlig en Rolle i det kirkelige Liv. Erik Pontoppidan (d. 1764), der 1735 blev dansk Hofpræst (Fig. 131), var ganske vist ikke fra Sønderjylland, men han var i længere Tid Præst hernede, først — fra 1723 — Diakon i Nordborg og fra 1726 til 1733 Præst i Hagenbjerg. Fødte i Randerup i Lø Herred, der hørte til de kongerigske Enklaver, var „det rare (sjældne) Kløverblad“, Brødrene Nicolai, Broder og Hans Adolph Brorson (Fig. 132), af hvilke den første blev Præst i København, Broder Biskop i Aalborg og Hans Adolph Biskop i Ribe. Alle tre Brødre sluttede sig nær til Pietismen. En Ven af Brødrene Brorson og som disse Tilhænger af Pietismen var Peder Hygom, født i Hygom Sogn, Frøs Herred, der endte som Biskop i Aarhus. Fra Sønderjylland var ogsaa Andreas Hojer (sml. S. 306), der blev Sekretær i det 1737 oprettede Generalkirkeinspektionskollegium, der var et Redskab for den pietistiske Bevægelse. Om hans Betydning her vidner det Udsagn af en Modstander, at han var „Knebelen i Klokken“, men han døde allerede 1739. Det nævnte Kollegium havde egentlig kun med Kirkeforholdene i Kongerigerne at gøre, men dets Virksomhed udstrakte sig dog for en Del ogsaa til Sønderjylland.

Som Generalsuperintendent i Slesvig og den kongelige Del af Holsten virkede i dette Tidsrum først den i Flensborg fødte Thomas Clausen (1722—24), en Modstander af Pietismen, og efter ham den i Karlum fødte Andreas Hojer (1724—28). Heller ikke Hojer, der tidligere var Provst i Flensborg, var Pietismen gunstig stemt. Han var ved Udnævnelsen en gammel Mand, 70 Aar, og Frederik IV skal ved Udnævnelsen have sagt til ham i Flensborg: Naar man længe har været Kardinal, er det paa Tide, at man bliver Pave, derfor udnævner Vi Eder til Generalsuperintendent! Efter Hojers Død var det Mænd, der stod Pietismen nær, der kom til at beklæde Generalsuperintendenturen. Efterfølgeren blev Georg Johann Conradi (f. 1679, d. 1747), der stammede fra Riga, men 1720 var blevet tysk Hofpræst i København. Han havde i sin Tid studeret i Halle under Francke, og han kom desuden til at staa Herrnhutismen ret nær og sendte sin Søn til Brødre-menighedens Skole i Marienborn. Efter Conradis Død udnævntes 1749 Jeremias Friedrich Reuss, der stammede fra Württemberg, men i

Fig. 133. Adam Struensee.
Stik af I. C. G. Fritzsch.

Fig. 134. Johan Herman Schrader.
Stik af I. C. G. Fritzsch.

1732 paa Foranledning af Zinzendorf var blevet kaldet til Hofpræst i København. Som Forgængerer sympatiserede han med Herrnhutismen, og i København var han blevet Genstand for Angreb for Vranglærdomme. 1757 opgav han Generalsuperintendentembedet for at blive Kansler ved Universitetet i Tübingen. Ligesom Conradi og Reuss var ogsaa Adam Struensee (Fig. 133), der nu blev Generalsuperintendent, men dog først 1760 tiltraadte som saadan, Udlænding; han var født i Brandenburg. Hans Studier var foregaaede i Halle og Jena, men han var i Modsætning til sine Forgængere, skønt tolerant, ingen Ven af Herrnhutismen. Hans Embedstid strakte sig langt ind i det følgende Tidsrum, idet han først døde 1791.

Hvor dybt den pietistiske Vækkelse gik med dens Krav om den enkeltes Omvendelse og Bodskamp og om et nyt Levned, der forsagede Verden og dens Fornøjelser, er det selvsagt vanskeligt at afgøre. I det følgende skal anføres nogle Træk fra den pietistiske Bevægelse i forskellige Egne af Landet. I Pontoppidans førnævnte Bog om Menoza, den asiatiske Prins, der drog Verden omkring for at søge Kristne, fortælles der saaledes om, at han kom til Flensborg, hvor der ogsaa fandtes nogle, „dog ej saa mange som i Tønder, hvor disse Folk skulle ret have hjemme“, som Menozas Vært fortalte, „men med en spodsk Mine, som viste, at han holdt slige Folk ikkun for gode Gække“. Grunden til, at Tønder, skønt

kun halvt saa stor som Flensborg, havde flere alvorlige Kristne, skyldtes, at der i Tønder var „en særdeles hellig Provst, af hvis Nidkærhed der gik stort Ry og Rygte“, nemlig J. H. Schrader (Præst og Provst i Tønder 1728—37; Fig. 134). Menoza rejste derfor til Tønder, hvor han opholdt sig et Par Maaneder og omgikkes Schrader. Der fortælles om dennes fyndige Prædikener, om hans Bedetimer i sit Hjem og om hans Kirkevisitationer i Tønder og Løgumkloster Amter. Paa disse havde Schrader lovet, at Menoza skulde finde „noget af den Slags Fornøjelse, jeg agtede allermest, nemlig at se Sandheds Kundskab og Jesu Kærlighed temmelig udbredt iblandt den enfoldige Landsby-Almue“. Haabet opfyldtes, og Menoza fandt paa denne Egn „megen Alvor i at søge Guds Rige og hans Retfærdighed. Endogsaa paa Marken, naar Bønderne spændte fra deres Plov for at lade Hestene hvile, sankedes Naboerne til fælles Opmuntring ved Lovsang, Bøn og Guds Ords Læsning. En Del Præster, som vi besøgte, var ogsaa retsindige Mænd og havde i deres Menigheder en velsignet Frugt til Besegling paa deres Kald og Troskab. Nogle af dem vidste at fortælle os herlige Prøver paa Guds Naades kraftige Arbejde i Menneskenes Omvendelse, og derom spurgte Visitator først og sidst, langt mere end om Kirkens Bygning og Pengeregnskab“.

Nogen Overvurdering af Vækkelsens Omfang paa Tønder-Eggen gør Provst Schrader sig dog ifølge Pontoppidan ikke skyldig i. Hidtil kan vi ikke rose os ret stort af Kristendom, udtaler Schrader: „Her og der har Herren sine, som han kender, og efterhaanden lader han mig til min Opmuntring ogsaa faa nogle at kende“. Men den store Hob er idelig betænkt paa at lukke Øjnene til for Lyset, og en god Del opvakte synes at sove ind igen. Som en Hovedhindring for sand Kristendom fremhæves Hykleriet. Det Gode, at Kongen højagter Kristendommen, fremkalder indirekte det Onde, „at mange, hvis de ikke sandelig omvende sig til Gud, da ville de dog synes at gøre saa og klæde sig udvortes efter Moden, men bliver derhos i deres gamle Hud“.

I den kongerigske Enklave Døstrup Sogn, Lø Herred, virkede Præsten Nissenius Pedersen Wedel (d. 1737) kraftigt for Oplysning og Gudsfrygt, fik Bønderne til at anskaffe Salmebøger og synge med i Kirken og fik afskaffet den forargelige Juleleg og Fastelavnsløben. Sønnen og Efterfølgeren Søren Wedel (d. 1754) gik i Faderens Spor, sørgede for, at der blev bygget smaa Skolehuse i flere af Sognets Landsbyer, og holdt hele sin Embedstid Husbesøg og Bedetimer omkring i Byerne og udrettede meget til „mange Sjæles Opbyggelse og Frelse“. — Om Agerskov i Haderslev Amt hedder det i en Beretning fra 60'erne, at for en 30 Aar siden var der smukke Opvækkelser i Sognet, og at „Banden og Sværgen, Kortspil, Slagsmaal, Krogang, Julestuer, Ligvagt, Fastelavnsløben“ nu næsten er forsvundet eller i hvert Fald mægtigt formindsket. — Om Claus

Schumacher, Præst i Stepping og Frørup fra 1724 til 38, siges det i 1775, at Guds Aand ved ham tændte i disse to Menigheder en saadan Ild og Opvækkelse, at den brænder indtil denne Dag: „Hvo maatte ikke bevæges at se ham ligge i sin Stue paa sit Ansigt, svømmende i Graad: Herre Jesu, omvend dette Folk!“

En meget levende Skildring af Sammenstødet mellem den gamle Tid og den pietistiske Bevægelse, delvis vel i sekterisk Form, foreligger der i en Afhandling om Halligen Nordmarsk, skrevet 1749 af Lorenz Lorenzen, der var Præstesøn og født paa Øen. Nordmarsk var sammen med Halligen Langenæs een Ø. Den første Anledning til de herværende Bevægelser, skriver Lorenzen, gav en vakt Skolelærer, en alvorlig og retskaffen Kristen, bekymret for sin egen og alle Menneskers Sjæles Frelse. Han fik adskillige Tilhængere, og de opvakte blev meget ivrige i deres Kristendom og begyndte et helt andet Liv og Væsen, der slet ikke rimede sig med de andres. Dette fremkaldte naturligvis baade Opsigt og stor Modstand blandt Verdens Børn, alle Haande taabelige Rygter om de vakte udspreddes, og man søgte ved Trusler at afholde de vakte fra at komme sammen. En Skipper, der blev spurgt om, hvorfor han ivrede saadan mod de vakte, gav til Svar: fordi de gamle Love ikke kunde forblive i Magt, hvis den nye Lære fik Overhaand. De gamle Love var, forklarede han, Krogang, Spil og Dans.

Over Skolelæreren havde Modstanderne indgivet Klage til Generalsuperintendent Conradi, men var blevet afvist. Men da Conradi kom paa Visitats til Halligen, klagedes der paa ny, og en Undersøgelse anstilledes, som Lorenzen, der var Øjenvidne dertil, udførligt skildrer. Ved Undersøgelsen i Kirken spurgte Generalsuperintendenten spøgende, om det nu ogsaa var alle „Petertisterne“. Han havde nemlig, da han sejlede over til Halligen, af Skipperen faaet den Besked, at der boede saadan nogle underlige Folk, og paa sit Spørgsmaal, hvad det var for nogle, faaet Svaret, at det var „Petertister“ (Pietister). Med Forhøret over Skolelæreren viste Conradi sig fuldkommen tilfreds, og han gav ham et smukt skriftligt Vidnesbyrd for ortodoks Lære. Karakteristisk baade for Conradis og Lærerens Standpunkt er, at da der blev klaget over, at Læreren havde sagt, at Præsterne trøstede og prædikede dem selv og deres Tilhørere ind i Helvede, udbrød Conradi sukkende: Det er desværre sandt nok!

Trods Generalsuperintendentens Vidnesbyrd var Lærerens Trængselstid ikke omme. Præsterne paa andre Halliger prædikede mod „den nye Lære“, og Modstanden mod denne gav sig det noget mærkelige Udslag, at adskillige Folk tog sig for at bande og drikke afskyeligt, for at andre kunde se, at de paagældende endnu var „rettroende“. Under et Besøg paa Fastlandet blev Læreren paa Tilbagerejsen, da han i et

Værtshus ventede paa Skibet, der skulde gaa til Langenæs, overfaldet af en Hob ugudelige Mennesker, der vilde tvinge ham til at spille Kort, og som mishandlede ham korporligt i den Grad, at det formentlig var Aarsagen til, at han kort efter Hjemkomsten til Halligen døde. Saaledes tog Vorherre, skriver Lorenzen, den til sig i sit himmelske Rige, som ikke længere kunde taales af Menneskene her paa Jorden.

Den Højagtelse, som Christian VI efter Pontoppidans ovenfor anførte Ytring havde for Religionen, gav sig Udtryk i en Række Forordninger, der sigtede til at helligholde Søndagen og fremme en strengere Moral end den gængse. For Resten havde allerede Frederik IV i sit sidste Aar udstedt en Sabbatsforordning, den ophævedes kort efter Christian VI.s Tronbestigelse, men i Midten af 30'erne udkom en ny Forordning, den, der almindelig tages som et Udtryk for Christian VI.s pietistiske Livssyn. For Slesvig udstedtes Forordningen om den tilbørlige Helligholdelse af Søn- og andre Festdage et Aars Tid efter den lignende Forordning for Kongerigerne — i 1736. Forordningens Punkt 1 var Indskærpelsen af Pligten til at overvære Gudstjenesten, om man ikke vilde udsætte sig for Straf. Blandt de andre Bestemmelser kan nævnes, at det paalagdes Præsterne at katekisere med Ungdommen mindst $\frac{1}{2}$ Time efter Prædiken, at det forbødes at afholde Gilder og særlig Bøndernes Riden Sommer-i-By paa Søn- og Festdage, ligesom der heller ikke maatte opføres Komedier o. l. paa disse Dage eller de foregaaende Aftener. Til denne Forordning sluttede sig samme Aar et Paabud om, at de paa Søn- og Festdage tilladte Bryllupper m. m. skulde fejres i Stilhed. 1738 udstedtes i Hertugdømmerne et Forbud mod Komedianter, Lineansere, Markeds-Udraabere, Taskenspillere og overhovedet alle andre Gøglere og unyttige Kunstnere.

Fra samme Aar som Sabbatsforordningen er en Forordning mod Svin i Kroerne, der bestemmer, at Gæsterne har at forføje sig hjem om Sommeren Kl. 10, om Vinteren Kl. 9. Fra 1736 og følgende Aar er en Række Bestemmelser om Straf for Ægteskabsbrud og andre Sædelighedsforseelser, ligesom der udstedtes Forbud mod det paa Femern og Østerlandfør gængse „Nattefrieri“ — Forbud, der for øvrigt gentoges i 50'erne, altsaa under Christian VI.s Efterfølger.

Den Pietisme, som raadede herhjemme under Christian VI, var „den hallensiske, kirkelige Statspietisme“, der vilde reformere inden for den bestaaende Kirke. Derimod tog man Afstand fra de pietistiske mere sekteriske og separatistiske Bevægelser ligesom fra Herrnhutismen. I Begyndelsen gik man ret lemfældigt frem mod disse Bevægelser, men senere skred man til at udstede adskillige Forordninger imod dem. Saaledes udstedtes 1741 en Forordning om, hvilke

gudelige Forsamlinger der „til videre Opbyggelse og Gudfrygtigheds Øvelse“ maatte afholdes uden for den offentlige Gudstjeneste og under de paagældende Læreres (Præsters) Opsigt, og hvilke der var forbudte. Forordningen var ogsaa rettet mod omkringvandrede Lægprædikanter, og det forbødes, „at nogen, enten Mandfolk eller Kvinder, gifte eller ugifte, maa rejse omkring alene eller med Følgeskab fra et Sted til andet under Navn at styrke og opvække andre og der at anstille Samlinger; men enhver skal blive i det Kald, han er kaldet til, leve stille, nære sig redelig og æde sit eget Brød“. Nogle Aar senere kom en Forordning om, at de kongelige Undersaatter, der studerede eller opholdt sig ved de af de måhriske Brødre (Herrnhuterne) oprettede Seminarier og Menigheder, ikke vilde kunne opnaa gejstlige Embeder, og endvidere bestemtes, at Folk, der drog til Brødremenighederne, mistede deres Formue, der skulde tilfalde deres Arvinger, eventuelt fromme Stiftelser.

Medens der flere Steder i Slesvig blev skredet ind imod separatistiske Bevægelser, kunde den kirkelige Holdning, Mænd som Conradi og Reuss indtog, egentlig ikke fremme en kraftig Optræden mod Herrnhuterne. Som nævnt ivrede dog Struensee imod dem, og i Flensborg havde Ortodoksien en bestemt Talsmand i Præsten Christian Ernst Lundius, der var Provst fra 1735 til sin Død 1767, og som fik overdraget det Hverv at undersøge forskellige af de herrnhutiske og separatistiske Bevægelser. Flensborgs Borgmester, Georg Clæden, roser ham ved hans Død stærkt, fordi han betegnede Herrnhuternes sekteriske Ytringer med et moderat Udtryk som Udsvævelse, og fordi han i sin Prædiken afholdt sig fra alle de i herrnhutiske Prædikener og Skrifter sædvanlige Udtryksmaader. Forskellige af Clædens Udtalelser viser i øvrigt, at det ikke var uden, at Herrnhutismen mod Tidsrummets Slutning havde faaet Indpas hos Flensborgerne, som den havde faaet det i andre Egne af Sønderjylland.

Et betydningsfuldt Udslag af Pietismen var i Danmark Forordningen om Konfirmationens Indførelse i Aaret 1736, 2-Hundredeaaret for Reformationens Indførelse i Landet. Denne Forordning gjaldt selvfølgelig ogsaa de Egne af Sønderjylland, der kirkeligt hørte under Kongeriget, saaledes f. Eks. Kirkerne i det tidligere nordborgske Hertugdømme, hvilke 1730 atter var blevne henlagte til Fyns Stift. I Sønderjylland var i øvrigt (se S. 298 f.) Konfirmationen adskilligt ældre, skønt dens almindelige Gennemførelse kan sættes til omkr. denne Tid. Nærmere Bestemmelser om Konfirmationsundervisningen, Eksaminationen m. m. blev her givne i 1733 efter Forslag af Generalsuperintendent Conradi.

Aaret efter Konfirmationsforordningen udkom Pontoppidans Katekismeforklaring „Sandhed til Gudfrygtighed“, en Bearbejdelse af en Katekismeforklaring af Spener, og nogle faa Aar efter oversattes den til Tysk og paabødes indført i Hertugdømmerne. I Nordslesvig brugtes

selvfølgelig den danske Udgave. Der ankedes for Resten over Katekismeforklaringens vidtløftige Omfang og det lille Tryk, og der udgaves senere baade et dansk og et tysk Udtog af den. Forklaringen anvendtes i Skolerne som ved Konfirmationsforberedelsen. Den tyske Udgave blev temmelig udbredt ogsaa i Tyskland.

Af Salmebøger paa Tysk, der udkom i dette Tidsrum, skal først nævnes den flensborgske Salmebog fra 1729, der endnu næsten ingen Spor viser af den pietistiske Salmedigtning. Denne præger derimod i høj Grad den meget omfangsrige Tønderske Salmebog fra 1731, som Provst Schrader udgav. Af Schrader, der selv var en betydelig Salmedigter (han har bl. a. skrevet Salmen „Vor Tro er den Forvisning paa“), indeholder Bogen 23 Salmer, af Zinzendorf 8, og desuden findes nogle Salmer, der skyldes den pietistiske Separatisme. Den Tønderske Salmebog udgjorde det væsentlige Grundlag for den officielle Salmebog fra 1752: „Das „vollständige“ (tausendliedrige) Gesangbuch“, hvor Salmernes Antal, som Titlen viser, er begrænset til 1000. Betegnende for den kirkelige Udvikling er det, at af Zinzendorfs 8 Salmer er kun de 2 gaaet over i denne officielle Salmebog.

Aaret efter, at Provsten i Tønder udgav sin omfattende Salmebog, var det, at Diakonen eller den danske Tredjepræst i Tønder, Hans Adolph Brorson, udsendte et lille Hæfte: „Nogle Jule-Psalmer“ (Fig. 135), som efter Brorsons Udtryk var enfoldig og i Hast sammenskrevne til den forestaaende glædelige Julefest. Brorson, der fra 1722 havde været Præst i Randerup, var 1729 forflyttet til Tønder som dansk Tredjepræst, et Embede, der var nyoprettet af Hensyn til det danske Landsogn (sml. S. 312). I Landsognet blev der lidt senere i Emmerske indrettet et Skolehus med Bedesal, hvor Præsten om Søndag Eftermiddag prædikede og katekiserede. — Hæftet med Julesalmer fulgtes i de nærmeste Aar raskt af en Række yderligere Hæfter med Salmer, og et Par Aar efter at Brorson havde forladt Tønder (1737) for at blive Stiftsprovst i Ribe, samledes de i Bogen „Troens rare (sjældne) Klenodie“, der rummer omkring halvtredjehundrede, enten originale eller oversatte Salmer.

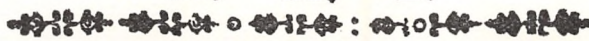
Brorsons seneste Biograf, Provst L. J. Koch, mener, at Brorsons Salmer er digtede i Tønder, og i saa Fald har Byen samtidig været Hjemsted for tysk og dansk Salmedigtning; uægtelig bærer den sidste Prisen. For øvrigt kan man antage, at Schraders Salmebog har tilskyndet Brorson til Udgivelsen af sine Salmer, og mange af de af Brorson oversatte Salmer hører hjemme i den Schraderske Salmebog. Brorsons Salmedigtning udmærker sig ved sit smukke danske Sprog, ved Udtrykkets Enfoldighed og Følelsens Ægthed. Pietismens kristelige Alvor præger hans Salmer, der ogsaa har en stærkt missionerende Tendens. Adskillige af Salmerne er kendte og skattede af hvert Barn og hver Kirkegænger, som f. Eks.

Nogle
Jule-Psalmer/
 BUD til Nere
 Og
 Christne-Siæle / i sær siin el-
 skelige Meenighed til Op-
 muntring
 Til den forestaaende
Blædelige Jule-Fest
 Eenfoldig og i Hast sammen-
 skrevne

2f

H. A. B.

T U N D E R N

Hos Claus Kiebbuy og findes hos hannen
 Tiltids 1732.

Fig. 135. Titelblad til Brorson: „Nogle Jule-Psalmer“.
 Facsimile. St. 1/1.

de tre af de 10 Salmer i Hæftet fra 1732: „I denne søde Juletid“, „Her komme, Jesus, dine smaa“ og „Den yndigste Rose er funden — blandt stiveste Torne oprunden“.

Aaret efter Fremkomsten af „Troens rare Klenodie“ udkom Erik

Pontoppidans Salmebog, der foruden Salmerne fra Kingos Salmebog indeholdt mange nye, deriblandt fra „Troens rare Klenodie“ 87, hvoraf de 24 var originale Brorsonske Salmer. Pontoppidans Salmebog kom i Brug i Nordslesvig og skulde her holde sig længe.

Om de kirkelige Forhold i Sønderjylland i dette Tidsrum skal i øvrigt nævnes, at Synoderne (se S. 294) genoptoges 1723 og fortsattes til 1737, da den sidste afholdtes. Et af de mange Spørgsmaal, som her forhandlede, var det om Afskaffelsen af Exorcismen (Djævlebesværgelsen ved Daaben). 1737 bestemtes, at der skulde arbejdes hen paa Afskaffelsen, men det stilledes foreløbig Forældrene frit, om de vilde bevare eller undlade Exorcismen, og først noget senere befaledes dens Afskaffelse. Helt uden Modstand i Menighederne skete denne ikke. — Endvidere skal omtales, at der 1736 udstedtes en Forordning om Uddannelsen af og Eksamen for teologiske Kandidater (sml. S. 300), og at Menighedernes Valgret til Præsteembederne i nogen Grad indskrænkedes eller i hvert Fald nærmere bestemtes.

Hvad Forholdet til fremmede Religionssamfund angaar, skal det fremhæves, at der nogle Aar efter Christian VI.s Tronbestigelse udkom en Forordning med Frihed for de Reformerte til at bosætte sig, hvor de vilde i Hertugdømmerne. I Frederik V.s Tid gaves der Bestemmelser om, at der til Lutheraneres Ægteskab med Mennoniter, der omtales som bosatte i Frederiksstad, Ejdersted og derværende Egne, krævedes kongelig Tilladelse, og det samme Forhold gjaldt Lutheraneres Ægteskab med Katolikker, og Børn fra saadanne Ægteskaber skulde opdrages i den evangelisk-lutherske Tro.

Store Fortjenester indlagde Pietismen sig ved at fremme Almueskoleundervisningen. I Kongeriget, hvor allerede Frederik IV efter den store nordiske Krigs Afslutning havde oprettet talrige Skoler paa Rytterdistrikterne, udstedtes der en grundlæggende Skoleforordning i 1739, hvis Krav dog noget begrænsedes i det næste Par Aar. Denne Forordning gjaldt jo ogsaa de slesvigske Enklaver. For den kongelige Del af Holsten blev der 1747 udstedt en Skoleforordning, medens man derimod ikke naaede til at faa en saadan for Slesvig trods de gentagne Bestræbelser herfor. I Slutningen af 1730'erne havde Regeringen indhentet Oplysninger om Skolevæsenets Tilstand i Slesvig, og det fremgaar af disse, at denne i flere Henseender var meget mangelfuld. Klagerne gjaldt det samme som tidligere (se S. 303 f.): Lærernes usle Løn, de manglende Skolehuse og det Forhold, at Børnene som Regel kun gik i Skole en Del af Aaret, nemlig om Vinteren. Fra Beretningen om Skolevæsenet i Flensborg Amt kan nævnes, at der selv i flere Kirkebyer ingen Skolehuse fandtes, og at der i Sogdenes andre Byer holdtes Omgangs-

Fig. 136. O. H. Mollers Underskrift.
Facsimile. St. $\frac{1}{1}$.

skole. I Nørre-Haksted sendtes Børnene først i Skole efter Hellig Tre Konger og hørte op med Skolegangen i Marts, naar Pløjetiden begyndte. I Hanved holdtes der dog Skole fra Mortensdag til Slutningen af Marts, selv om nogle Børn holdtes hjemme ogsaa i denne Tid for at hjælpe Forældrene. Tanken om at holde Sommerskole afviste Forældrene med, at saa maatte man ogsaa skaffe Børnene Mad, Drikke og Klæder — samt holde Tyende til Forældrene, for at Arbejdet kunde gøres! Som Skolelærer antog man den billigste, og en ny antoges hver Vinter. Sukkende ender Præsten sin Beretning om disse sørgelige Forhold med, at Folkene aabenbart gerne saa, at de var fri baade for Kirke, Præst, Degn og Skole.

Saafremt Staten havde evnet økonomisk at bidrage til Skolevæsenets Ophjælpning, havde Sagen naturligvis stillet sig langt lettere. Men da Staten ikke gjorde dette, blev Resultatet af Overvejelserne ikke stort. Et Reskript fra 1744 paalagde Myndighederne at fremme Forbedringen af Skolevæsenet, særlig paa Steder, hvor det kunde gøres uden Tilskud fra Staten. De Skolehuse, der skulde opføres, burde bygges paa den sparsomste Maade, og Lærernes Løn forblev som hidtil. I senere Beretninger møder vi samme Forhold og Klager som forhen, og 1761 gav et kongeligt Reskript en Række Bestemmelser for at hæve Skolevæsenet, saa Ungdommen kunde bibringes den Undervisning, der skulde gøre dem til Kristne og Mennesker. Næsten overalt, hed det, saa det nemlig meget slet ud med Skolevæsenet, Biskoler savnedes eller var daarligt udstyrede, stundom savnedes endda Sogneskoler. — Det skal nævnes, at der havde været ført Forhandlinger om at udvide den holstenske Skoleforordning til at gælde ogsaa Slesvig, men at dette ikke blev til noget, skønt den i Praxis sikkert adskillige Steder blev brugt som Rettesnor. At der Tidsrummet igennem dog skete noget Fremskridt i Slesvig paa Almueskolevæsenets Omraade, er givet, adskillige nye Skoler byggedes, nye Lærere antoges, og Befolkningens Kendskab til de elementære Fag: Læsning, Skrivning og Regning har afgjort været i Vækst. Om Svansø, der næppe har hørt til de mest oplyste Egne, siges det, at de fleste omkr. 1750 kunde læse og skrive.

Med Hensyn til Lærerne ved Byskolerne skal anføres, at der mod Tidsrummets Slutning — i 1764 — gaves Bestemmelser om en nøjere Prøvelse af de Kandidaters Duelighed, der meldte sig til Embederne. — Hvad Latinskolerne angik, skete der ikke, saadan som i Kongeriget, nogen Reduktion af deres Antal; der var Latinskoler i næsten hver By og desuden i et Par Flækker. 1765 fastsloges det, at i de Byer,

hvor Magistraterne valgte Rektorer og Konrektorer, skulde Valget konfirmeres af Kongen. Større Reformen skete der ikke i dette Tidsrum med det lærde Skolevæsen, men der var dog en Tendens til at give de levende Sprog større Raaderum end forhen og til at optage nye Fag. Ved adskillige af Skolerne træffer man som Rektorer lærde og betydelige Mænd. I Flensborg, hvor der 1747 indførtes en „forbedret Skoleordning“ med Optagelse af nye Fag som Verdenshistorie, Geografi og Tysk, blev Professor O. H. Møller (Fig. 136) Rektor i 1750 (d. 1796). Han var indfødt Flensborger, Søn af den tidligere Rektor Johs. Møller (se S. 302). Han indlagde sig betydelige Fortjenester som lærd Genealog, saaledes udarbejdede han en Række Stamtavler over flensborgske Borgerfamilier. Medens Skolen ved hans Tiltrædelse kun havde 29 Elever, havde den 1758 over 80, et Tal, der dog senere dalede noget og omkr. 1770 var paa c. 50. Ved Slesvig Domskole var den lærde Andreas Hojer, en Præstesøn fra Klægsbøl, Rektor fra 1725 til sin Død i 1752, og det siges om ham, at han bragte Skolen i stort Ry. Efterfølgeren, J. Fr. Licht, paastaar dog, at der ved hans Tiltrædelse var meget faa Elever, men at dette Elevantal øgedes stærkt i hans egen Rektortid, der imidlertid kun varede faa Aar. I Lichts Hus var det, at Digteren Johs. Ewald boede, da han gik i Slesvig Domskole i Aarene 1754—58. I de selvbiografiske Optegnelser „Levnet og Meninger“ har Ewald skildret Licht som den udprægede Filolog, der troede, „at der ikke behøvedes mere til mit eller nogens Vel end den ædle Fordel at kunne Latinsk, Græsk og Hebraisk bedre end sit Modersmaal. Om jeg for Resten blev god eller ond, klog eller dum, var noget, som han sandt at sige næppe holdt sin Opmærksomhed værd“. Lichts Eftermand, C. F. Krafft fra Husum, var en Modsætning til ham, da han havde mere Interesse for de levende Sprog som Italiensk og Fransk, ligesom han optraadte som tysk Digter; han var — efter Ewalds Udtryk — „fuldkommen skabt og dannet for den Tidsalder, vi lever i, just ingen Foragter af det gamle, men en langt større Elsker og Kender af det nye“. — Om Husum Latinskole siges omkr. 1750, at den staar i fuld Blomstring, og noget efter hører vi, at der i den indførtes en energisk Undervisning i Fransk, hvilket Sprog paa denne Tid var meget almindelig udbredt i de dannede Kredse.

I dette Tidsrum er det, dansk Aandsliv faar en rig Blomstring ved den Mand, man har kaldt „den danske Litteraturs Fader“, og som paa saa mange forskellige Omraader udfoldede en betydelig Forfattervirksomhed: Ludvig Holberg. Om den voksende videnskabelige Interesse og om den Støtte, den fandt i Regeringskredse, vidner bl. a. Stiftelsen af Videnskabernes Selskab 1742 med Hans Gram som ledende Mand og af det danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog 1745, til

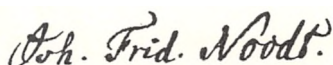

Fig. 137. Joh. Fr. Noodts Underskrift.
Facsimile. St. 1/2.

hvilket den noget yngre Langebek var Ophavsmanden. Ganske vist ser vi tysk Digtning blive støttet ved Indkaldelse til København c. 1750 af Klopstock og af Hofpræsten J. A. Cramer, men særligt hemmende paa dansk Aandslivs Udvikling kunde dette ikke virke.

Det er interessant at iagttage, hvorledes der i dette Tidsrum paa det litterære Omraade udvikler sig en intim Forbindelse mellem Sønderjylland og Kongeriget og dets Hovedstad. Dette maa dog ikke forstaas saadan, som om der ikke stadig fra Slesvig gik mange Traade Syd paa — det samme gjorde der vedblivende fra selve Kongeriget — men man træffer en ikke ringe personlig Kontakt mellem de videnskabeligt optagne Kredse i Sønderjylland og i København og en fælles Interesse for Nordens Fortid. Hertil kom, at selv om de slesvigske Lærdes Arbejder saa godt som udelukkende er skrevne paa Tysk (eller Latin), saa havde de som Regel baade Forstaaelse af og Interesse for det danske Sprog. Deres Blik var aabent for, at der baade i Nutiden og i Fortiden fandtes en værdifuld, paa Dansk skreven Litteratur.

Hvorledes Sønderjylland paa det kirkelige Omraade frembragte Mænd, der i Kongeriget kom til at beklæde indflydelsesrige Stillinger, er tidligere nævnt. Blandt disse var Sekretæren i Kirkekollegiet, Andreas Hojer, der desuden var en betydelig Historiker, hvis Hovedværk „*König Friederich des Vierten Glorwürdigstes Leben*“ stammer fra Begyndelsen af 1730'erne. Præstesøn fra Broager var den senere Biskop Ludvig Harboe, der i Midten af 30'erne kom til København, hvor han lærte baade Gram og Langebek at kende. Sammen med den sidste begyndte han i 1738 at udgive et Tidsskrift (*Dänische Bibliothec*) med Bidrag af kirkehistorisk Art. Af flensborgsk Afstamning var J. C. Kall, der 1738 blev Professor i orientalske Sprog ved Universitetet i København. Hans Fader, Abraham Kall, var Sognepræst i Flensborg og roses for sine Kundskaber i østerlandske Sprog. Flensborger var ligeledes Bernhard Møllmann (d. 1778), der blev Bibliotekar for det kongelige Bibliotek og Professor i København.

Skønt Erik Pontoppidan ikke var Slesviger, er det dog rimeligt at nævne, at han under sin mangeaarige Præstegerning paa Als samlede Stof til et Par i 1736 og 1739 udgivne folkloristiske Arbejder: „*Everriculum fermenti veteris . . .*“ (Fejekost til at udføje den gamle Surdejg . . .) og „Onde Ordsprog, som fordærver gode Sæder, igendrevne af Guds Ord . . .“. 1745 offentliggjorde han i Videnskabernes Selskabs Skrifter, som det tidligere (Bd. I, S. 83) er nævnt, sin Afhandling om „Det danske Sprogs Skæbne og forrige saavel som nærværende Tilstand udi Sønder-

jylland . . .“. Det store, topografiske Værk „Den danske Atlas“, hvis 1. Bd. udkom Aaret før hans Død, fik han ikke selv fuldført. Det sidste, 7. Bd., der omhandler Sønderjylland, kom først 1781, og det skyldes for en væsentlig Del B. C. Sandvig, der var Sekretær i Selskabet for Fædrelandets Historie.

Af Sønderjyder, hvis Livsgerning faldt i selve Hertugdømmet, og som indlagde sig Fortjenester af det historiske (lokalhistoriske) og topografiske Studium, er der Grund til at nævne flere. Af Kirkehistorikere var der saaledes den før (se S. 306) omtalte Provst Johann Melchior Krafft i Husum, en stor Bogsamler, Fader til den ovenfor nævnte Rektor C. Fr. Krafft, og Konsistorialraad Johann Friedrich Noodt (d. 1756) i Slesvig (Fig. 137). Den sidstes betydeligste Værk er hans „*Beiträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und Gelehrten-Historie der Hertzogthümer Schleswig und Holstein*“, I—II, en meget værdifuld Kildesamling. Om Noodt skal her ogsaa nævnes, at han i 1749 stod for Overførelsen til København af det gottorpske Bibliotek.

En lidt yngre Samtidig af J. M. Krafft var Husums Borgmester Johann Lass (d. 1784), der i 50'erne udgav sine Samlinger til Husum Bys og Omegns Historie fra de ældste Tider ned til Nutiden. Endvidere skrev han en lille Bog om Helgoland. Om Lass' Samlinger kan det nok siges, at de indeholder mange Ubetydeligheder, men Eftertiden vilde nødig undvære de mange malende Smaatræk. — Borgmester ligesom Lass var Georg Clæden (d. 1781) — i Fødebyen Flensborg. Han begyndte i 1765 at udgive sine „*Monumenta Flensburgensia*“ med Bidrag til Byens kirkelige og verdslige Historie. Da han 1742 af Kongen blev indsat til Byens Borgmester, var, siger han, de færreste Byefterretninger ham bekendt, men han indsaa straks, at den, der skulde føre Ordet i Kollegiet, havde meget at bebrejde sig selv, saafremt han ikke havde Kendskab baade til Byens nyere og ældre Historie; derfor tog han straks fat paa at indsamle og notere alle Efterretninger om Byen. Man mærker hos Clæden som hos andre af Tidens lærde Samlere baade Glæden over at udvide sin Viden gennem Indsamlingen af de historiske Efterretninger og en vis Selvbevidsthed over for den gemene Hob, der spørger om, hvad Nytte det er til at gøre de længst forgangne Ting bekendte, da de dog intet gavner i Køkkenet, og da Verden bestaar ogsaa uden deres Erkendelse.

En tredje slesvigsk Borgmester, der virkede paa det historisk-topografiske Omraade, var Johann Friedrich Hansen, der var fra Flensborg, men blev Advokat og senere Borgmester og Bysekretær i Sønderborg. Den kendte tyske Geograf A. F. Büsching, der for Resten i 1750'erne opholdt sig nogle Aar i København, udgav 1758 J. F. Hansens „*Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig*“, som Hansen selv i 1770

Fig. 138. Ludwigsburg.
Fotografi.

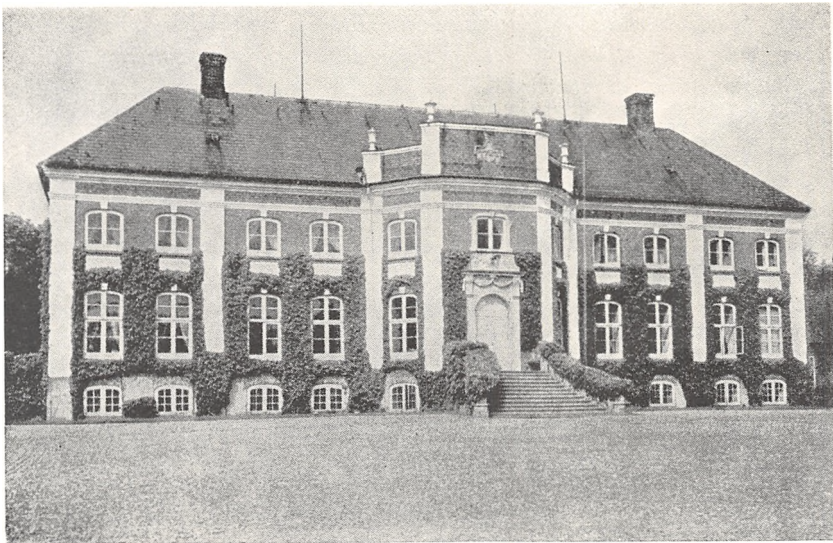

Fig. 139. Runtoft.
Fotografi.

udgav i en ny og udvidet Udgave. Büsching havde i øvrigt selv i 1752 udgivet en kortfattet Beskrivelse af Hertugdømmerne Holsten og Slesvig, og blandt de Mænd, der havde ydet ham Bidrag til Slesvigs Beskrivelse, fremhæver han Noodt og Rektoren i Slesvig Andreas Hojer. Baade Büschings og Hansens Bøger udmærker sig ved deres kraftige Betonning af, at medens Holsten hører til det tyske Rige, er Slesvig eller Sønderjylland en ret Del af det danske Rige.

Blandt Skolens Mænd var der i dette Tidsrum flere, der syslede med historiske Studier. I det foregaaende er allerede nævnt Genealogen og Samleren O. H. Møller i Flensborg samt Andreas Hojer i Slesvig. Hojer havde den Plan, som han imidlertid ikke fik gennemført, at udgive Ulrich Petersens Beskrivelse af Slesvig By (sml. S. 306) med Anmærkninger og Tilføjelser. Hojers Efterfølger J. Fr. Licht udgav foruden en Række latinske Skoleprogrammer en latinsk Stileøvelse, som blev meget udbredt. Han havde samlet sig et righoldigt Bibliotek, hvori fandtes alle Holbergs Skrifter samt adskillige andre danske Bøger, og han var en varm Ven af det danske Sprog. Det samme var Rektoren ved Tønning Skole J. C. Kleffel, der var fra Brandenburg, men i 1728 kom til København og her traadte i Forbindelse med Gram. Kleffels store Interesse for Nordens Fortid gjorde, at han hurtigt lærte sig Dansk, og han har skrevet flere Afhandlinger om de gamle Nordboeres Skibsfart.

Adskillige Bidrag til Sønderjyllands Historie og Topografi publiceredes i de af Krigsraad J. F. Camerer i Haderslev udgivne Samlinger „*Vermischte historisch-politische Nachrichten in Briefen von einigen merkwürdigen Gegenden der Herzogthümer Schleswig und Hollstein, ihrer natürlichen Geschichte und andern seltenen Alterthümern*“, hvoraf 1. Bd. udkom 1758, 2. Bd. 1762. I disse Samlinger findes bl. a. den ovenfor omtalte Beretning om Nordmarsk ligesom Lass' Beskrivelse af Helgoland.

Om den voksende Oplysning i dette Tidsrum vidner endvidere Udbredelsen af periodiske Skrifter og Aviser. I Sønderjylland begyndte der i 50'erne at udkomme forskellige saadanne, ofte ganske vist meget uanselige og af kort Levetid. I Slesvig udkom i 1755 „*Schleswigisches Wochenblatt*“, og i Flensborg træffes ogsaa et Ugeblad. Af Interesse er det at se, at der i Haderslev i 1759 eksisterede en paa Dansk skreven Avis „Den jydsk Fama“, der dog næppe bestod længe. Byen fik samme Aar sit første Bogtrykkeri, medens saadanne tidligere fandtes i Slesvig, Flensborg og Tønder. Den Korteske Boghandel i Flensborg maa have haft ikke ringe Fortjeneste af de mange Skrifter, som blev trykt og forhandlet i Flensborg.

Skønt Gottorp Slot blev Residens for de kongelige Statholdere, var dette Forhold dog langt fra at kunne opveje den Betydning, som det

Fig. 140. Uldgade i Tønder.
Nationalmus. fot.

gottorpske Fyrstehof i Tiden før Inkorporationen havde haft for Kunst og Aandsliv (se S. 307 f). Som nævnt overførtes det righoldige gottorpske Bibliotek til København, og noget senere skete det samme med Rustkammerets og Kunstkammerets Indhold. I det store og hele sørgedes der dog for Vedligeholdelse af Slot og Have, og der omtales Forbedringer baade paa Frederik IV.s og Christian VI.s Tid. Om den sidste Konge siges det, at han navnlig lod foretage indvendige Forbedringer, forsynede Gemakkerne med skønne Malerier og kostbare Møbler, saaledes at Slottet var velegnet til at huse det kongelige Herskab under eventuelle Besøg. — For Sønderborg Slots Vedkommende omtales ogsaa Istandsættelser i Frederik IV.s Tid. I øvrigt ser vi i denne Tid flere af de gamle Slotte blive nedbrudte. Nedbrydningen af Duborg Slot er forhen (se S. 289) omtalt, i 1735 nedreves Tønning Slot og omkring Aarhundredets Midte Tønder Slot.

Af Herregaardsarkitektur i dette Tidsrum, hvor først Barok, derefter Rokokoen og Overgangen til Klassicismen var de herskende Kunstretninger, er der Grund til at nævne et Par Bygninger fra Mellem- og Sydslesvig. Den ene er Kohøvede, det senere Ludwigsburg, ved Ekernførde, der ejedes af Frederik Ludvig von Dehn (sml. S. 326). Hovedbygningen her opførtes eller rettere ombyggedes i Tiden 1735—40, og

det menes, at den danske Arkitekt Nicolai Eigtved har givet Planen til Bygningen, som i hvert Fald ligner de Eigtvedske Bygninger (Fig. 138). Bygningen gør et fornemt, slotsagtigt Indtryk. Fra omkr. Aarhundredets Midte stammer Runtoft i Angel, hvis Bygmester angives at være den berømte hamborgske Arkitekt E. G. Sonnin (Fig. 139).

I Købstæderne blev der i dette Tidsrum bygget ikke saa lidt, blandt andet som en Følge af de foran (se S. 359) omtalte betydelige Brande. De nyere akademiske Stilretninger evnede dog ikke at gøre sig gældende ved Købstadbyggeriet i tilnærmelsesvis saa høj Grad som ved Herregaardene, og man holdt fast ved gamle Motiver (Fig. 140). I Vestkystbyerne gjorde hollandsk Indflydelse sig stadig stærkt gældende. — Bedst virker som Regel de smaa Borgerhuse, hvis vigtigste Prydelse er Smedejernsankrene. Af Gaderne i Aabenraa, der i dette Tidsrum oplevede en stor Byggeperiode, gør adskillige som f. Eks. Slotsgade og Vægtergade et hyggeligt og malerisk Indtryk; mange af Husene er forsynede med fremspringende Karnapper, og Gavl- og Langhuse veksler ofte i Gadebilledet. I Tønder By ser man de mere velhavende Borgerhuse fra denne Tid prægede af Barok og Rokoko, der træffes store Pragtportaler og i det hele en vis Overlæsthed og Rigdom i Enkelthederne.

6. DE SPROGLIGE FORHOLD. KONGETRO OG PATRIOTISK STEMNING.

Som Administrationens Sprog raadede Tysk nu som før ubestridt hos alle højere Myndigheder. Det er ejendommeligt at lægge Mærke til, at saafremt man f. Eks. blader et af Haderslev Amtsregnskaber igennem for det her skildrede Tidsrum, ser vi Tysk brugt i Skrivelserne fra Centraladministrationen i København, vi ser Amtsforvalteren bruge Tysk og lade det gaa videre, men vi ser ogsaa, at hvor Landbefolkningen selv kommer til Orde, der sker det paa Dansk. Et saadant Regnskab med Bilag er saaledes nok i det væsentlige paa Tysk, men mange Aktstykker er dog danske, og i adskillige Bilag møder vi Dansk og Tysk i en broget Blanding. En broget, men ikke just nogen mærkelig Blanding, for Tysken er Embedsmændenes, Dansken Folkets. For at tage et Par Eksempler kan nævnes et Bilag som „*Monathliches Contributions-Register über Hadersleber Harde*“, hvis danske Slutning lyder paa, at den foreskrevne Inddeling rigtig er gjort af de underskrevne beedigede Skattelæggere, eller et tysk Dokument for Nørre-Rangstrup Herred med Underskrifter af Sognefogederne: for . . . Sogn, eller Kopier af tyske Regeringsbreve, hvor Modtageren paa Dansk attesterer, at Originalen er ham overleveret. Omvendt ser vi et paa Dansk affattet

Brøde- og Fæsteregister for Haderslev Herred prydet med tyske Embedsmandspaategninger. — Attester fra Landsognenes Præster til Brug ved Amtsregnskabet synes i Flæng udstedte paa Dansk eller Tysk.

Den Plads, Dansk indtog som Retssprog paa Herredstingene i store Dele af Nordslesvig (se S. 311), blev i dette Tidsrum noget indskrænket. Naar det tyske Sprog trængte frem ogsaa som Retssprog i Nordslesvig, skyldtes det naturligvis Embedsmændene, og der er Grund til at minde om den Forordning fra 1740, der begrænsede Retten til at udøve Advokatvirksomhed til eksaminerede Jurister. Det er særlig som Processprog, Tysk trænger frem, medens Dansk holder sig stærkere i Brug i Retsdokumenter, der skulde forstaas eller underskrives af Befolkningen. I Højer Herred og Birk i Tønder Amt begynder Overgangen fra Dansk til Tysk omkr. 1740. I den augustenburgske Hertugs Jurisdiktionssomraade (se S. 327) brugtes fra dets Oprettelse ganske overvejende Tysk, selv om man ser Dansk brugt ved Edsaflæggelse, ved Advarselsformularen mod Mened, ved adskillige Ejendomskontrakter m. m. For Als Sønder-Herred er Tysk første Gang brugt 1737 og bruges derefter almindelig, naar Retssagerne føres af Advokater, medens i øvrigt det danske Sprog anvendes. Knap en Snes Aar senere bliver Tysk dog næsten eneraadende bortset fra, at de fleste Kontrakter udfærdiges paa Dansk og indføres i Protokollen paa Dansk.

Paa Ærø bevaredes i alt væsentligt i dette Tidsrum Dansk som Retssprog. Om Forholdene i Haderslev Amt udtales det c. 1770, at ved Tingene her foregaar Rettergangsmaaden almindeligvis (*gemeinlich*) paa Dansk, hvorfor „Recesser“ og Domme maa oversættes til Tysk, naar de gennem Appel naar frem til den gottorpske Overret (hvor alt foregik paa Tysk). Det maa dog formentlig antages, at Tysk er kommet i Brug, hvor Advokater førte Processerne. I Gram Herred ses Tysk anvendt første Gang 1744 og trængte her kun meget langsomt frem.

Medens Dansk saaledes led noget Afbræk som Retssprog, bevarede det i det store og hele Stillingen som Kirke- og Skolesprog i Nordslesvig. Dog var i de nordslesvigske Købstæder Tysk Skolesprog, medens Sproget ved Gudstjenesterne var blandet, idet Tysk brugtes ved Højmassen. I Büschings *Staatsbeschreibung* fra 1752 hedder det, at i Flensborg og alle nordligere Byer er der ansat særlige danske Præster, som maa holde i det mindste een dansk Prædiken hver Søndag paa Grund af de mange Danske, der findes blandt Tjenestefolk og andre gemene Folk. Denne Udtalelse gaar igen i J. F. Hansens Bog, men han ændrer Udtrykket om de mange Danske derhen, at disse særlig findes blandt Tjenestefolk. Man kan formode, at der her tænkes paa de mange danske Tjenestefolk, der kom fra Kongeriget og fik Pladser i de nordslesvigske Købstæder. Hvorvidt andre „gemene Folk“ i disse havde

stort bedre Betingelser for at faa Udbytte af tysk Prædiken, er et Spørgsmaal.

Den første danske Kirke, som man paa Rejse fra Tyskland til Danmark traf paa, var Helligaandskirken i Flensborg. I de andre nordslesvigske Byer brugtes samme Kirker baade til tysk og dansk Gudstjeneste. Om Tønder By er tidligere nævnt, at der 1729 af Hensyn til Landsognet oprettedes et Embede som dansk Tredjepræst (se S. 370). Medens i selve Byen Højmesse og Eftermiddagsgudstjeneste var paa Tysk, var Froprædiken paa Dansk, og i Landsognet prædikede og katekiserede Tredjepræsten paa Dansk. Opførelsen af Bedehuset i Emmerske er tidligere nævnt, og om dette rimede Brorsons Eftermand bl. a. følgende: „Vor Bonde gik det før som Folk i Pavedømmet — Latin og Tysk det var for hannem næsten eet — nu takker han sin Gud, at det saa vidt er kommet — at i hans Moders Maal der bliver prædikeret“.

I den nordligste Købstad, Haderslev, hvor der fandtes 3 Præster: Hovedpræsten, der tillige var Provst, Archidiakonen og Diakonen, holdtes der Ugen igennem 2 tyske og 5 danske Gudstjenester, hvilket, som Haderslevs Historiker, Th. O. Achelis, har udtalt, turde have svaret helt til Byens daværende Behov. Der holdtes Prædikener Søndag, Onsdag og Fredag, og Højmassen om Søndagen var som i de andre Byer tysk, holdt af Hovedpræsten. Salmesangen ogsaa ved de danske Gudstjenester i de nordslesvigske Byer var tysk, men 1766 indførtes dansk Salmesang (Pontoppidans Salmebog) ved de danske Prædikener i Haderslev. Samme Aar forandredes for Resten den danske Katekisation om Fredagen til en tysk.

Naar der i en Flække som Nordborg af og til blev holdt tysk Prædiken (se S. 311 f.), skyldtes dette nok i væsentlig Grad, at Nordborg var Residens for et lille tysktalende Hertughof — og forblev dette til 1730 (se S. 321). At Tysk var Hofspørg, maatte ogsaa gøre det særlig anset blandt Nordborgs Indbyggere. Da Nordborg 1730 atter lagdes ind under Fyns Stift, omtaler Præsten, at i hans Kaldsbrev 9 Aar før var det blevet ham paalagt hver 4. Søndag at holde en tysk Prædiken, „hvilken Maade indtil dette ogsaa er bleven vedholden“. Muligvis holdt han ikke helt ved denne Maade efter 1730, og den i 1740 udnævnte Efterfølger gjorde det i hvert Fald ikke, ligesom der heller ikke i hans Kaldsbrev havde staaet noget om tysk Prædiken. Aaret efter skrev en stedlig Embedsmand til Biskoppen om, at han selv med Familie og andre i Nordborg, der ikke forstod Dansk, ønskede undertiden at høre en tysk Prædiken, og dette Ønske opfordrede Biskoppen Præsten til at imødekomme. Dette skete, idet der paa den 2. Helligdag af de 3 store Højtider blev holdt tysk Gudstjeneste. Da der 1752 kom en ny Præst, fik denne, hvad nogle af Indbyggerne i Nordborg havde ansøgt Kongen om, Pligt til at holde tysk Prædiken hver 4. Søndag.

I 1760'erne opstod der Rivninger mellem paa den ene Side den 1760 udnævnte Pastor Reich og paa den anden Side Skolemesteren og adskillige af Indbyggerne. Uden i Enkeltheder at komme ind paa disse skal her fremhæves, at det saglige Stridspunkt var Præstens Ønske om, at al Ungdommen i Skolen i Betragtning af, at Dansk var dens Modersmaal, skulde lære deres Kristendom paa Dansk for at faa den rette og grundige Oplysning. Præsten støttedes af Herredsprovsten, der ved Overhøringen af Ungdommen havde erfaret, at der var „stor Vankundighed hos de Børn, som var oplærte i deres Kristendom paa det tyske Sprog, at de ikke, enten han tilspurgte dem paa Tysk eller Dansk og gav dem Frihed at svare, paa hvilket Sprog de vilde, har kunnet gøre Rede for de allerenfoldigste Spørgsmaal, da derimod de Børn, som havde lært deres Kristendom i det danske Sprog, havde saa god en Kundskab derom, at den ikke findes bedre i nogen anden Menighed der paa Landet“. Grunden til denne Forskel maatte være, at de første Børn lærte deres Kristendom paa et dem ubekendt Sprog. — De Forældre, der vilde beholde tysk Katekismeundervisning for deres Børn, holdt imidlertid paa, at Forældrene maatte have Bestemmelsesretten og bedst skønnede, hvad der var Børnene nyttigst; de henviste til, at Børnene oftest ved tjenlige Aar sendtes til Hertugdømmerne for at lære Købmandskab, Haandværk m. v., hvortil udkrævedes det tyske Sprog. Skolemesteren, der paaberaabte sig Forældrenes Ønske, afviste ganske den Tanke, at Børnene paa Grund af det danske Modersmaal skulde have dansk Undervisning: „I Flensborg, Sønderborg, Aabenraa, ja i ganske Angels Land, Tønder, Haderslev taler de allerfleste Dansk i deres Huse, og dog alligevel lærer deres Børn Tysk . . .“. — Resultatet blev faktisk, at den tyske Katekismeundervisning vedblev i Skolen sammen med tilsvarende dansk, og at der konfirmeredes Børn baade paa Tysk og Dansk. Om de Reich paalagte tyske Prædikener skal nævnes, at han vel holdt dem, men aabenbart bagefter forklarede den tyske Prædiken paa Dansk, „for at den ikke skulde være forgæves og til ingen Nytte for den største Del af Menigheden“.

Endnu mindre Nytte end i Nordborg skulde man paa Forhaand mene, at tysk Prædiken kunde gøre i Sundeved. Alligevel bestemte den lyksborgske Hertug i en Forordning fra 1735, at der i de lyksborgske Besiddelser i Sundeved: Broager, Ullerup, Sottrup og Nybøl fremtidig skulde prædikes Tysk hver 3. Søndag, ligesom der i Skolerne skulde gives Undervisning baade i Tysk og Dansk (Fig. 141). Da der i de nævnte Sogne ogsaa boede Folk, der hørte under Hertugen af Augustenborg eller under Grevskabet Reventlow-Sandbjærg, blev Forordningens Gyldighed omtvistet, men det endte med, at Kongen i 1740 billigede den. Det havde altsaa været resultatløst, at de under Augustenborg og Reventlow-Sandbjærg

Læs Indt. Tyden Catechismo og andet mere som
 vi den nye Hånd til fra ungdom og iten bøger
 du vand Nædigst
 Gætte, og Heris børn nu offerer indt det
 tænke dyrog og nu det bnfz bedrindt, og forsaer
 lidet eller indt af det tyden og gaer til
 Rivten saa at foru gude ord til Heris jelfend for
 forindse, Sall os nu forstær nu ubvænd og,
 gærden ubdrindt Calu Frudidens nu indt andet
 indt at gærden afvise os fra gude Gude og saub
 felign Gud, og nu at befrygde Indsom indt
 iten i tida blifene forindret, forstær mere
 Rindt og gaa bdrindt blifene. Vi Rindt aldrig
 for at det nu indt Indt Goygræff Helin og
 Censens flær It vi ofror de jelfer mere af Indt
 Goygræff ² indt Lant mere indt de glædelige
 som særligne giferne Rivten, Her jelfer og
 Indt Indt gubør Indt for Her Sellig alt i det
 forgaude os Indt Indt jelfer jelfer blifene for
 for Rivtent om Vi Hilde Indt indt gaa
 Deris Goygræff Exell, som Heris Nædigst
 ofrig Indt Indt Vi indt all indt Indt Indt
 of af Indt Indt gund, os som Indt ² indt Indt

fra hans Undersaatter i Sottrup over den lyksborgske Forordning fra 1735
 Henvisninger). Facsimile. St. ca. 1/2.

hørende Bønder havde indgivet Klager til deres respektive Herskaber og gjort opmærksom paa, at de og deres Børn var opfødte i det danske Sprog, forstod lidet eller intet af det tyske og søgte Kirken for „at høre Guds Ord til vores Saligheds Forfremmelse“. Under Forhandlingerne om Forordningens Gyldighed havde den i Ullerup fødte Provst Lundius i Flensborg afgivet en Erklæring, hvori han først konstaterede, at Indbyggerne i de nævnte Sogne ikke kunde Tysk, men at der dog i ældre Tider af og til — saaledes paa høje Festsdage, og naar adelige Personer gik til Alters — var blevet prædikeret Tysk. Da nu Hertugen af Lyksborg angav, at der i de paagældende Menigheder nu og da fandtes Embedsmænd, Forpagtere eller andre, som ikke kunde Dansk, fandt Lundius, at blot der ikke gjordes større Indgreb i den danske Gudstjeneste, kunde det være godt, om der af og til holdtes en tysk Prædiken. Ligeledes erklærede han det for nyttigt, at der undervistes i begge Sprog. — Efter Opgivelse fra 1770'erne kunde det synes, som om det tyske Sprog ikke blev staaende ved den Plads, der var det tildelt i 1735, men greb noget videre om sig.

Da Hertugen af Augustenborg i Striden om Forordningen af 1735 havde gjort sig til Talsmand for sine Bønder, fik han af Hertugen af Lyksborg revet i Næsen, at i hans egen i Sundeved beliggende Kirke Asbøl holdtes alle Prædikener paa Tysk, skønt de færreste Sognefolk forstod dette. Dette Forhold med tysk Prædiken i Asbøl som i Slotskirken i Graasten stammede for Resten fra Ahlefeldternes Tid. Et Par Aar efter at Statholderen Carl Ahlefeldt var død (1722), og før Graasten var solgt til Hertugen af Augustenborg, klagede en Del af Indbyggerne i Asbøl til Kongen over, at da Slotspræsten i Graasten, Samuel Thomsen, tillige var blevet Præst i Asbøl, havde han i Mod sætning til den tidligere Tilstand indført tysk Prædiken. Noget af Gudstjenesten forrettedes dog aabenbart efter Beboernes Henstilling paa Dansk. Klagerne fremhævede, at Menigmand ikke forstod Tysk, at de derfor ikke vidste, hvad der prædikedes, og at de med inderlig Bedrøvelse maatte forlade Guds Hus. Men Sognepræsten vilde ikke vide af nogen Forandring og betragtede Klagen som udsprungen af ukristeligt Fjendskab. Bl. a. nævnte han, at Beboerne havde rigelig Lejlighed til at høre Tysk, naar de skulde forrette Hoveri til Graasten Slot, og at det desuden var paalagt Degnen at undervise Børnene i Tysk. Endvidere henviste han til, at i det sundevedske Distrikt og i Kirker som Rinkenæs, Holbøl, Kliplev o. fl. Steder blev der oftere prædikeret Tysk, „ja endog i hele Angel, hvor ellers Undersaatterne taler Dansk indbyrdes, bliver Gudstjenesten overalt udført i det tyske Sprog“. Nogen Forandring af Prædikensproget i Asbøl bragte Klagen ikke, selv om det ganske vist indskærpedes Præsten, at han, særlig naar Folk laa for Døden, maatte

tale Dansk til dem og bibringe dem forstaaelig Trøst. I Livet fik det aabenbart gaa, som det kunde.

Medens Tysk altsaa, som vi nu har set, havde erhvervet sig en større eller mindre Plads ved Gudstjenesten i flere Sogne Nord for den nuværende Grænse, fandt der omvendt lejlighedsvis dansk Prædiken Sted i nogle Sogne Syd for denne Grænse. 1739 omtales det, at Kirke- og Skolesproget er blandet i Sognene Ubjærg (dette ligger dog Nord for Grænsen), Sønder-Løgum, Humdrup, Brarup, Karlum, Ladelund og Medelby i Tønder Amt. Tysk var dog det overvejende som Prædikensprog, endvidere blev der sunget Tysk ogsaa ved danske Gudstjenester, ligesom Katekisation og Skoleundervisning var næsten helt tysk. I Begyndelsen af 50'erne, da Generalsuperintendent Reuss visiterede i disse Sogne, omtales ogsaa den lejlighedsvis danske Prædiken. Reuss betonedede i øvrigt i sin Beretning det uheldige Forhold med den tyske Prædiken i disse næsten helt danske Menigheder (i Karlum fandtes f. Eks. kun 3—4 Personer, der kunde Tysk). Regeringen indhentede Betænkninger om Sagen, men kun for at resolve, at Forholdene skulde forblive som hidtil.

Ligesom Tilfældet var i de omtalte Sogne i Tønder Amt, maa man sikkert formode, at Præsterne i Angel lejlighedsvis har gjort Brug af Folkesproget for at gøre sig forstaaelige for deres Sognebørn (sml. S. 311). Nogen Vægt blev der ogsaa i dette Tidsrum fra oven lagt paa, at Præsterne skulde kunne begge Sprog. At der af Skolelærere i en vis Udstrækning er brugt Dansk, ses af Generalsuperintendent Struensees Visitatsberetning fra 1761 for Flensborg Amt, hvor han klager over, at „endog nogle Skolelærere taler Dansk i Skolerne“. Saadant i Forbindelse med det herskende Folkesprog hindrede i høj Grad, fremhævede Struensee, at Folk kunde faa det rette Udbytte af den tyske Gudstjeneste. Resultatet af Struensees Beretning og derover indhentede Betænkninger blev — ikke, at Gudstjenestesproget ændredes i Overensstemmelse med Folkesproget, men at Kongen resolve, at der skulde vaages over, at der i alle Skoler i Amtet undervistes i Tysk og taltes Tysk med Børnene.

Da Struensee nogle Aar senere visiterede i Landskabet Bredsted, maatte han til sin Sorg konstatere samme Forhold som i Flensborg Amt, nemlig at der i Skolerne undervistes paa Folkesproget, hvilket her i de fleste Sogne var frisisk. Dette fremmede stærkt Uvidenheden, skrev han, thi herved blev man ude af Stand til at forstaa de tyske Prædikener. Da Sagen kom til Behandling i København, blev Resultatet ligesom tidligere for Flensborg Amts Vedkommende. Ved en kongelig Resolution fastsloges det, at Skolelærerne havde saa meget som muligt at betjene sig af Tysk ved Ungdommens Undervisning.

De her nævnte Afgørelser fra 1760'erne viser, navnlig naar man tillige

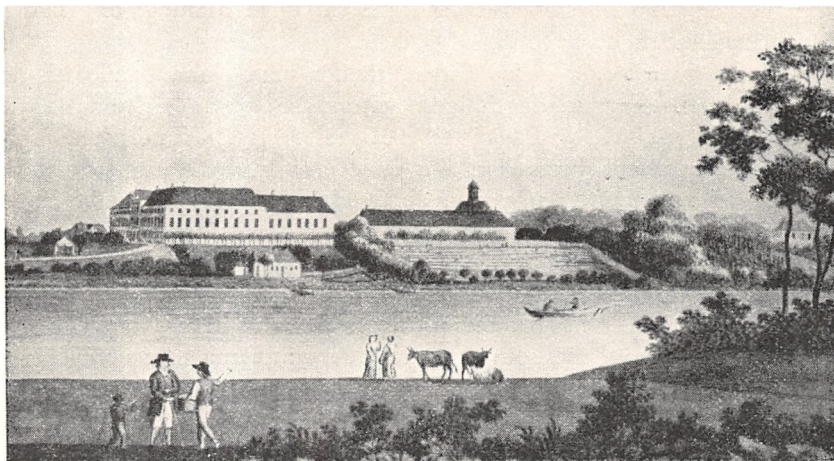
tager Skolevæsenets temmelig maadelige Tilstand i Betragtning, at Skolerne endnu ikke kan have udøvet nogen stærk fortyस्कende Indflydelse. Det skønnes heller ikke, at der i dette Tidsrum er foregaaet nogen videre Begrænsning af det Omraade, som det danske Folkesprog havde inde. Flere af de ovenfor citerede Udtalelser viser, at det anses for almindelig bekendt, at man i hele Angel taler Dansk — trods den tyske Guds-tjeneste — og adskillige andre samtidige eller lidt senere Udtalelser gaar ud paa, at Nord for Slien tales der Dansk. Om Folkesproget i Sognene i Kær Herred er Generalsuperintendent Reuss' angivne Udtalelse tilstrækkelig betegnende. Hvor livskraftigt det danske Folkesprog var i et Sogn som det langt mod Syd liggende Fjælde i Landskabet Bredsted, haves der et Vidnesbyrd om deri, at de her i 1760'erne bosatte tyske Kolonister gik over til at blive dansktalende. — Om Sproget i de nordslesvigske Købstæder, Flensborg iberegnet, udtalte i 60'erne den Nordborg Skolemester, som anført, at de allerfleste talte Dansk i deres Huse. Med denne Udtalelse stemmer det helt godt, naar det i Büschings *Staatsbeschreibung* hedder, at der i Aabenraa, Sønderborg og Haderslev kun tales Dansk med Undtagelse af, at nogle ansete Folk adskiller sig fra „Pøbelen“ (d. v. s. Almuen) ved at bruge Tysk, og at der i Flensborg og Tønder tales et af Dansk og Tysk blandet Sprog. Det flensborgske, blandede Sprog kalder han, lidet smigrende, for slet.

Om Grænserne for det frisiske Folkesprog, som Struensee, som nævnt, havde mødt i de fleste Sogne i Landskabet Bredsted, anfører Büsching, at det tales i Ejdersted, Bredsted Landskab, Bøking- og Vid-ding-Herreder, paa nogle Steder i Kær Herred, paa Øerne Pelvorm, Før og Sild, paa Amrum samt alle smaa Halliger. Tysk (Plattysk) er raadende i Byerne Slesvig, Ekernførde, Husum, Frederiksstad, Tønning, paa de fleste Steder i Ejdersted, i Landskabet Stapelholm, i de gottorpske Herreder Syd for Slien, i Dänischwold og paa Femern.

Hvorledes Befolkningens Stemning var i den gottorpske Del af Sønderjylland, der ved Inkorporationen 1721 kom under Kongen, er det vanskeligt med Sikkerhed at udtale noget om. Menigmand har vel nok ikke gjort sig alt for mange Spekulationer i den Anledning, men blandt de tidligere gottorpske Embedsmænd har der afgjort været adskillige Modstandere af den nye Tingenes Tilstand. I Pontoppidans førnævnte Bog *Menoza* lader han Provsten i Tønder paa det Spørgsmaal, om Indbyggerne nu var fuldkomment dansksindede, svare: „om den Slægt, som nu fødes og fremkommer, har jeg aldeles den Mening. Men paa de gamle maa man gøre Forskel. Nogle af de forstandigste skønner noksom, at de aldrig har haft mildere Regering, saa og at Landets forrige Deling idelig gav Anledning til Krig, hvilken, ihvordan den endtes,

var Indbyggernes Fordærvelse. Andre er af ulige Mening, dog falder den efterhaanden bort . . .“.

Kommer man noget ned i Tiden, træffer man ogsaa baade fra de gamle kongelige og fra de tidligere gottorpske Byer stærke Udtryk for Kongetroskab og Patriotisme, saaledes ved Hundreedaarsjubilæet for Enevældens Indførelse. For en eventyrlysten Natur som Johs. Ewald, der som femtenaarig flygtede til Hamborg for at komme til at tage Del i den preussiske Syvaarskrig (1756—63), forekom Danmark ganske vist dengang ikke særlig lykkeligt. I „Levnet og Meninger“ fortæller han om, hvordan han undervejs til Magdeburg holdt Rast paa en Høj og med Flasken i Haanden drejede sig om „imod Norden, imod vort lykkelige Danmark, som dengang . . . syntes mig det ulykkeligste Land blandt alle, fordi det havde ingen Krig, ingen Bjerge, ingen Skovrøvere, ingen vilde Dyr og overalt ingen Materie til Eventyr“. Men disse Ewaldske Mangler var i saa mange brave Borgeres og Bønders Øjne Landets Fortrin. Da Hovedpræsten i Husum holdt Tale i Anledning af Jubilæet 1760, bad han bl. a. sine Tilhørere anstille en Sammenligning med Forholdene i Tyskland: der vædede kostbart Menneskeblod Slagmarkerne og flød sammen i smaa Bække og Gruber, men i Danmark udbredte en Sø af Glans og Glæde sig under Frederiks milde Scepter! I Tyskland maatte Landets Børn gribe til Vaaben for at slaas for Fædrelandet, men vi, udtalte Præsten, griber Strengespil og Harper for at vække vor søde Ro til glade Lovsange! I Slesvig By lød lignende Toner som disse, og i en gammel kongelig Handelsby som Flensborg priste man den ædle Fred, som man nød under den allerbedste Konges glørværdigste Scepter. Borgmester Clæden anfører et Sted i sit førnævnte Skrift, hvordan en Fernerbo engang havde kaldt en Flensborger for en dansk Hund, men vi ser, at det danske ikke var noget, Flensborgerne skammede sig over. Ved Jubilæet 1760 talte Clæden stolt og selvbevidst om, at ingen anden By i Hertugdømmerne fejrede Jubilæet med større Glæde og Taknemlighed end Flensborg, og at alle Flensborgere havde beseglet for dem selv og deres Børn den allerede aflagte Ed om Suveræniteten med deres „gamle danske Blod“.

FJERDE AFSNIT. OPLYSNINGSTIDEN OG DE STORE LANDBO- REFORMER (c. 1766—1805).

I. STATSRETTLIGE FORHOLD. RIDDESKABETS PRIVILEGIER.

De Forhandlinger mellem Danmark og Rusland om en Udjævning af de herskende Stridigheder „i det holstenske Hus“, som tidligere (se S. 318 f.) er omtalte, førte til Afslutningen af den provisoriske Mageskiftetraktat 22. April 1767. Dennes Hovedpunkt var, at det gottorpske Hus fuldstændigt anerkendte Danmarks Erhvervelse 1721 af det gottorpske Slesvig samt afstod det gottorpske Holsten, imod at Danmark afstod Grevskaberne Oldenborg og Delmenhorst og paatog sig forskellige Forpligtelser, navnlig af økonomisk Natur. Traktaten blev indgaaet af Katharina II som Kejsersinde af Rusland og som Formynderse for Storfyrst Powl og under Forbehold af, at denne gav sit Samtykke, naar han blev myndig. At dette blev givet, havde Kejsersinden lovet at bidrage sit til, og det skete ved Undertegnelsen 1. Juni 1773 af den endelige Mageskiftetraktat. Danmarks Udenrigsminister var da A. P. Bernstorff, en Neve af den ældre Bernstorff, medens Hovedmanden fra russisk Side ved Udførelsen af Traktatens Bestemmelser stadig var Caspar von Saldern.

Fig. 142. Augustenborg Slot. Stik af S. L. Lange 1820.

Han var i øvrigt ved denne Tid faldet i Unaade ved det russiske Hof, og efter Traktatens Udførelse levede han et tilbagetrukket Privatmandsliv paa sit Gods Schierensee i Holsten.

Om Salderns Virksomhed i Forbindelse med Mageskiftet er det fra „slesvig-holstensk“ Side blevet udtalt, at han optraadte som Frelser af „Slesvig-Holstens Særstilling inden for den danske Helstats Rammer og i en vis Forstand ogsaa allerede af det tyske Præg i Hertugdømmernes øverste Forvaltning og i selve disse Lande“. En saadan Udtalelse er ikke helt uden Berettigelse, thi Saldern fik under Forhandlingerne om Mageskiftet gennemført et Par Bestemmelser, der kun kunde virke i Retning af at knytte Slesvig nærmere til Holsten. Hans Arbejde herfor udsprang selvsagt ikke af „bevidst tyske nationalpolitiske Synspunkter“, men skyldtes Interesse for hans snævrere holstenske Hjemstavn og Ønsket om at forsonde denne med den nye Tingenes Tilstand.

Der var saaledes i Mageskiftetraktaten — baade den provisoriske og den endelige — optaget et Løfte om, at den danske Konge vilde bevare Ridderskabets og Prælaternes Friheder og Rettigheder samt opretholde Universitetet i Kiel. I en hemmelig Artikel til den provisoriske Traktat var desuden blevet fastsat, at de studerende i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten havde at tilbringe to af Studieaarene ved Kiel Universitet, og herom udgik der en Forordning den 1. Febr. 1768. Skønt den nævnte hemmelige Artikel ved den endelige Traktat sattes ud af Kraft, blev Forordningen 1768 bestaaende og yderligere indskærpet ved Reskript af 21. Sept. 1774. Dette saakaldte kielske Biennium blev af stor Betydning for at hæve Universitetet af det Forfald, hvori det var kommet, og hertil bidrog ogsaa andre Regeringsforanstaltninger, men Virkningen af Bienniet maatte desuden blive, at ikke blot den holstenske, men ogsaa den slesvigske Embedsstand herefter i overvejende Grad blev tyskdannet. Da de nationale Modsætninger i det 19. Aarh. vakttes til Live, fik dette Forhold højst uheldige Følger for Sammenholdet mellem Kongeriget og Slesvig.

Medens Bienniet har sin Rod i Traktaten 1767, stammer den anden Bestemmelse, hvorved Saldern kan siges at have virket til Fremme af „Slesvig-Holstenismen“, fra Forhandlingerne 1773 om Mageskiftets Udførelse. Saldern blandede sig under disse i Danmarks indre Forhold ved uden noget som helst Grundlag i Traktaterne at kræve en Omdannelse af den Myndighed, der var øverste Styrer af Hertugdømmernes retslige Anliggender: Tyske Kancelli. I Spidsen for dette havde der før Struensees Magtperiode staaet en tysk, højadelig Oversekretær, men Struensee havde afskaffet denne Ordning, og Kancelliet bestod nu af en Overprokurør og tre ligestillede Deputerede, alle borgerlige af Fødsel, og hvoraf den betydeligste var Chr. L. Stemann. At der i holstenske Adels-

kredse raadede stærk Misfornøjelse med denne Ordning, er ikke uforstaaeligt, og Saldern krævede nu, at man skulde vende tilbage til den gamle Tilstand. Skønt hans Krav vakte den største Harme ved Hoffet, endte det dog med, at man i Realiteten bøjede sig for det. I Oktbr. 1773 resolverede Kongen, at der i Spidsen for Kancelliet skulde sættes en første Deputeret under Navn af Direktør, og at denne skulde vælges mellem ansete slesvig-holstenske adelige. Valgt til Direktør blev en god Maanedes Tid senere A. P. Bernstorff, der ejede et Gods i Holsten og saaledes kunde regnes til den slesvig-holstenske Adel.

Som i Mageskiftetraktaten lovet fandt der en Bekræftelse af det holstenske Ridderskabs Privilegier Sted (13. Nov. 1773). Kancelliet havde i sin paagældende Forestilling hævdet, at det i denne Konfirmation var rimeligst at udelade den Klausul, som fandtes i Bekræftelsen af det slesvigske Ridderskabs Privilegier, nemlig at disse ikke maatte stride mod Kongens suveræne Eneregering i Hertugdømmet Slesvig. Kancelliet begrundede Udeladelsen dels med, at Klausulen egentlig kun angik den kongelige Suverænitet og *absolutum dominium* over Hertugdømmet Slesvig „som et Stykke af og Tilbehør til Danmark“, og dels med, at Indledningsordene i Konfirmationen om Kongens Ene-Regering tilstrækkelig viste, at Privilegier, der maatte stride mod denne, ikke kunde komme i Betragtning. — Kort efter Traktatens Udførelse sendte Ridderskabet en Deputation til København for at frembære forskellige Ønsker for Kongen, og fra en Del af Ridderskabet havde den faaet medgivet en Promemoria, hvis Indhold ikke var uden en vis Forbindelse med Tanken om de gamle, som det hed, „ingen Sinde ophævede, men blot ved de indtrufne Tidsomstændigheder udskudte“ Landdage. Promemorien gik ud paa, at forud for Udstedelsen af Forordninger om Klostrene og de adelige Godser burde Regeringen indhente Erklæring hos et Udvalg, som Ridderskabet skulde oprette. Imidlertid forhindrede Bernstorff, at Promemorien officielt blev forelagt. Derimod udvirkede han i Apr. 1775 Kongens Approbation paa en af Ridderskabet selv vedtaget Ordning hvorefter der til Bestyrelse af dets fælles Anliggender nedsattes et Udvalg, bestaaende af en Prælat og seks Riddere; Udvalget skulde fornyes hvert andet Aar, Ridderne ved Valg, Prælaterne efter Tur. Udvalget fik Navnet „*fortdauernde Deputation*“ (senere kaldet „*fortwährende Deputation*“), og det lovedes, at Befalinger til Prælater og Ridderskab skulde tilgaa Deputationen. I øvrigt skete Approbationen kun under Forbehold af, at det ikke skulde have videre Indflydelse paa det ridderskabelige Korpses Forfatning. Deputationen blev saaledes et rent Forretningsudvalg, og Ridderskabet erhvervede sig ved Approbationen ingen nye politiske Rettigheder, men naturligvis fæstnede den yderligere Forbindelsen mellem de to Hertugdømmers Adel.

Nogle faa Aar efter, at Danmark ved Mageskiftet med Rusland bl. a. havde opnaaet Tryghed for Besiddelsen af det forhen gottorpske Slesvig, faldt den sidste Lensbesiddelse i Slesvig, det lyksborgske Distrikt, tilbage til Kronen. Det skete i 1779, da Hertug Frederik Henrik Vilhelm af Lyksborg døde i en ung Alder uden Arvinger (sml. S. 322).

Hertugen efterlod sig ved sin Død en Gæld, der langt oversteg Boets Værdier, men for at redde den afdødes Ære paatog Kongen sig at søge at naa til Forstaaelse med Kreditorerne, uden at Boet blev erklæret konkurs. Som karakteristisk for Forholdene ved det lille Hof kan nævnes en Udtalelse af Kammerherre, Vicekansler v. Jügert, der som Kommissær skulde modtage det lyksborgske Len. Han nødes til, skriver han, at skildre den trykkende Tilstand, i hvilken en stor Del af de lyksborgske Betjente befinder sig: „De er uden Penge, uden Brød, uden Senge, da Boet (Massen) nu er taget under Administration, og de er uden Kredit. Der er ingen af dem, der ikke har Krav paa 2, 3 eller 4 Aars resterende Løn, de har derfor bestandig maattet leve paa Kredit, saaledes at nu hverken den, der tog paa Kredit, eller den, der gav Kredit, har noget mere. Med eet Ord: de er nu en Samling Tiggere, som alle haaber paa at blive forsørget i det mindste for Øjeblikket af Kongens Naade . . .“.

Hvorledes de fremtidige retslige og andre Forhold skulde være i det lyksborgske Len, blev fastslaaet ved Reskript af 15. Septbr. 1779. Af de to Distrikter, hvoraf Lenet bestod, omfattede det første, det sundevedske eller Nybøl Herred, Sognene Broager, Ullerup, Nybøl og Sottrup, i alt bestaaende af 16 Landsbyer, de fleste beboede ogsaa af andre Undersaatter, samt 5 Ladegaarde. For dette Distrikt var der Nybøl Herredsting. Det andet Distrikt, det lyksborg-angelske, omfattede Flækken Lyksborg samt Sognene Munkbrarup og Nykirke, Landsbyen Runmark i Rylskov Sogn og endelig et Par større Gaarde. I dette Distrikt fandtes to Underretter, nemlig Munkbrarup Herredsting og Borgretten for Flækken Lyksborg samt for „Betjentene“, dog var Hofbetjentene undtagne i personelle Sager. I disse hørte de under Hofretten, der desuden var Appellinstans for de andre Retter. Der dømtes i Henhold til eventuelt eksisterende særlige fyrstelige Forordninger og, hvis saadanne ikke fandtes, efter Landretsordenen og Jydske Lov. Det kan nævnes, at Kirke-disciplin fandt Sted, saafremt der ikke gaves Dispensation, og at Tortur ikke udtrykkelig var afskaffet.

I Reskriptet 15. Septbr. udtaltes, at Kongen vilde sætte Regeringen i det tidligere lyksborgske Len paa samme Fod som i Hertugdømmets øvrige Distrikter, hvorfor der blev truffet følgende Bestemmelser: Hofretten ophævedes, og dens Forretninger skulde fremtidig varetages af Overretten i Gottorp; Kirke- og Konsistorialsager overtoges af det gottorpske Overkonsistorium og Generalsuperintendenten paa samme Vis

LOVISA AUGUSTA

*Princ Hæredet: Dan: et Norv: n. 7. Jul. 1771*Fig. 143. Hertuginde Louise Augusta.
Samtidig Silhouet.

som i det øvrige Hertugdømme. Det lyksborg-angelske Distrikt henlagdes i alle Henseender (Rets-, Kammer- og økonomiske Sager) under Flensborg Amt, det sundevedske under Sønderborg Amt. Herredstingene i Munkbrarup og Nybøl Herreder vedblev at bestaa, det samme gjorde Borgretten i Lyksborg, den fik dog Navn af Flækkeret, og om dens fortsatte Bestaaen hed det „kun til eventuel anden Bestemmelse“. Det hidtil gældende Forhold ved disse tre Retter, at der ved hver var en særlig Tingsskriver og kun to Sandemænd eller Bisiddere, vedblev ligeledes, skønt der ellers baade i Flensborg og Sønderborg Amter toges 8 Sandemænd.

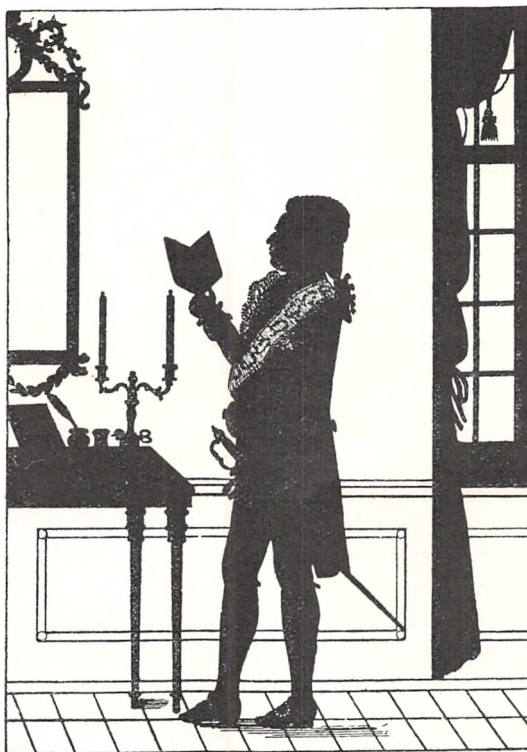
Undersaatterne i de to Distrikter underkastedes i øvrigt alle de Love, der gjaldt for det Amt, hvormed de forbandtes. Der havde af Kancelliet været foreslaaet, at de særlige lyksborgske Forordninger skulde vedblive at bestaa, men den kongelige Resolution bestemte, at deres Gyldighed skulde ophøre.

Omtrent samtidig med, at det danske Kongehus saaledes høstede Fordeel af den lyksborgske Linies Uddøen, havde der imidlertid aabnet sig Udsigter til, at selve Kongehusets Mandsstamme kunde uddø i en ikke alt for fjern Fremtid. Christian VII havde kun een Søn, Kronprins Frederik (VI), og denne var svagelig. Kongens Halvbroder, Arveprins Frederik, var blevet gift i 1774, men Ægteskabet var de første Aar barnløst. Saafremt disse to døde uden Efterkommere, vilde Danmark-Norge og Slesvig i Henhold til Kongelovens Arvefølge gaa i Arv

til Kronprinsesse Louise Augusta, medens Holsten, hvor kun Mandslinien arvede, vilde tilfalde den sønderborgske Linies Overhoved, Hertugen af Augustenborg. Hvad man lige havde opnaaet ved Mageskiftet med Rusland, Erhvervelsen af hele Holsten, vilde saaledes atter tabes.

For at forebygge denne Mulighed var det, at Bernstorffudkastede Planen om en Ægteskabsforbindelse mellem Louise Augusta og Hertug Frederik Christian af Augustenborgs ældste Søn af samme Navn, og herom indgav han i 1779 en Forestilling til Kongen. Det følgende Aar blev Ægteskabspagterne undertegnede, efter hvilke Ægteskabet skulde ind-

gaas, naar Louise Augusta var 16 og Frederik Christian 22 Aar. Allerede 1786 — et Aars Tid tidligere — blev Ægteskabet dog fuldbyrdet, og Frederik Christian blev derefter Medlem af Gehejmestatsraadet, og et Par Aar senere blev han Universitetspatron og fik herved mere aktivt Del i Statsstyrelsen. Den Udsigt, der ved Giftermaalet var aabnet Frederik Christian til, at enten han selv eller hans Hus kunde bestige den danske Kongetrone, blev af største Betydning for ham, men da Kronprinsen i 1790 ægtede Landgrev Karl af Hessens Datter, Prinsesse Marie, mindskedes Udsigten naturligvis stærkt, og Frederik Christian tænkte da ogsaa en Overgang paa at forlade København. Han opgav dog dette og forblev i Statsstyrelsen. Trods den store Forskel i Temperament og hele aandelige Præg mellem ham og Svogeren, Frederik (VI), var Forholdet mellem dem dog i det store og hele taaleligt

FRIDERICUS CHRISTIANUS
Princ. Hæredit. Augustenb. n. 28. Sept. 1765
et kiøbt hos I. Lerra i Kjøbenhavn

Fig. 144. Hertug Frederik Christian.
 Samtidig Silhouet.

indtil ind i det 19. Aarh., da et Brud fremkaldtes ved den af Danmark i 1806 efter det tyske Riges Opløsning iværksatte Indlemmelse af Holsten. Frederik Christian betragtede denne Indlemmelse som et Attentat paa sine Arverettigheder. Det skal i øvrigt nævnes, at han ikke blot ansaa sig for Arving til Holsten, saafremt den kongelige Mandslinie uddøde, men ogsaa til Slesvig, en Betragtning, der allerede kommer frem hos ham før Ægteskabet med Louise Augusta.

Trods de stærke Baand, der efterhaanden var blevet knyttet mellem Slesvig og Holsten — den øverste fælles Administration i Tyske Kancelli, Landsuniversitetet i Kiel og Ridderskabets Fællesskab for at nævne nogle af de vigtigste — vidner dog mange Udtalelser fra dette Tidsrum om, at man var ganske klar over den dybtgaaende statsretlige Forskel mellem Slesvig og Holsten, der bestod i, at det første var en Del af Danmark, medens Holsten hørte til det hellige romerske Rige. Heller ikke var det gamle Navn for Slesvig Sønderjylland gaaet i Glemmebogen, men det fremdroges for netop herved at konstatere, hvad Slesvig var baade historisk og i mange andre Henseender: en Del af den jyske Halvø.

I J. Fr. Hansens bekendte og tidligere (se S. 325 og 376 ff.) omtalte „*Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig*“ siges det nok, at Navnet Sønderjylland er forældet, og at Hertugdømmet i Titler, Love og ved andre Lejligheder blot kaldes Slesvig, men han fastslaar kraftigt Forskellen mellem Slesvig og Holsten: „Det er en stor Vildfarelse, naar Hertugdømmet Slesvig af nogle anses for et Stykke af Tyskland eller indbefattes under Navnet Holsten. Thi skønt det ganske vist i nogle Aarhundreder paa mange Maader har staaet i nøje Forbindelse med Hertugdømmet Holsten og har mange Privilegier fælles med dette, ligesom det ogsaa sammen med Kongen af Danmarks tyske Lande staaer under Tyske Kancelli i København og i det daglige Liv ifølge en sælsom Sædvane i den Grad sammenblandes med Holsten, at endog selv de, der stammer fra dette Hertugdømme, navnlig uden for Landet, sædvanligvis kalder sig Holstenere, og man dér sjældent hører Tale om en Slesviger, saa er det dog et særligt Hertugdømme og maa paa ingen Maade forveksles med Holsten eller indbefattes derunder. Dette viser de helt forskellige Landretter i de to Hertugdømmer Slesvig og Holsten; den forskellige Tilstand i disse Lande fra gamle Tider; de forskellige Landsherrer i de ældre Tider; de af Danmark for Slesvig, men af det tyske Rige for Holsten i ældre og nyere Tider udstedte Forleninger, og overhovedet Historien“. — Professor August Niemann i Kiel siger i sin 1799 udkomne „*Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde*“, at Slesvig er den sydligste Provins i det danske Arvemonaarki, og betegner det

Louise Augusta
Hertuginde af Augustenborg.
Stik af J. F. Clemens 1785 efter Maleri af Jens Juel.

som ikke meget passende“, at Slesvig og Holsten tilsammen plejer at kaldes Kongen af Danmarks „tyske Stater“.

Hvor Skellet gaar mellem Danmark og Tyskland, er heller ikke J. C. Volkmar, Forfatteren af en Beskrivelse over Ejdersted (1795), i Tvivl om: „Paa den sydlige Side skiller Ejderen os fra Ditmarsken og følgelig fra Tyskland“. Og P. Rhode, Udgiveren af Haderslev Amts Beskrivelse (1775), hævder: „Aldrig bevises, at dette Amt, med hele Hertugdømmet, nogen Sinde var et Len af det hellige romerske Rige“. Han kalder Haderslev Amt det største i de danske Provinser, taler om Nørre- og Sønderjylland og om det sidstes Beboere som „Sønder-Jyllændere“. „Slesvig eller Sønder-Jylland“ er ogsaa den Betegnelse, vi møder i det 1781 udgivne Bd. 7 af Danske Atlas, der i sin historiske Indledning fastslaar som en urokkelig Kendsgerning: „I lang Tid kaldtes denne Provinds ey andet end Sønder-Jylland . . . ligesom Loven, den jydsk Lov blev givet 1240, af Kong Waldemar II baade Nørre- og Sønder-Jylland tilfælles, da Indbyggerne for største Delen vare eet Folk, samt Sproget, Næringen og Levemaaden den samme“. — I danske og tyske Skrifter, fra Kongeriget, Slesvig og Holsten lyder da samme Vidnesbyrd: Slesvig eller Sønderjylland er, som Tyske Kancelli udtrykte det, „et Stykke af og Tilbehør til Danmark“.

2. STYRELSEN. TIDENS ALMINDELIGE PRÆG. REFORMER I JURISDIKTIONSFORHOLD.

I det danske Monarki med dets saa uindskrænkede Enevælde — Göttinger Statsretslæreren J. D. Michaelis kaldte i 2. Halvdel af det 18. Aarhundrede den danske Konge for den allermest uindskrænkede Monark — maatte det være af største Betydning baade, hvem der var Kronens Bærere, og hvem der var i Stand til at øve Indflydelse paa dem og vinde deres Tillid. Da Frederik V 1766 efterfulgtes af sin 17-aarige Søn Christian VII (Fig. 145), kom Kronen til at indehaves af en Mand, der paa ingen Maade var den værdig, og hvis uheldige Anlæg udviklede sig til fuldstændig Sindssyge. En saadan Tilstand hos en Konge var ikke forudset i Kongeloven, og formelt vedblev derfor Christian VII lige til sin Død i 1808 at føre Regeringen. Under alle Love og Forordninger prentede i dette lange Tidsrum den sindssyge Konge sit Navn. Men faktisk var det naturligvis andre Personer, der førte Regeringens Tøjler.

Medens Frederik V.s Yndling, A. G. Moltke, straks efter Christian VII.s Tronbestigelse afskedigedes i Unaade, beholdt den ældre Bernstorff, J. H. E. Bernstorff, sin Stilling i Tyske Kancelli som Leder af Danmarks Udenrigspolitik. Moltke kom for øvrigt et Par Aar senere atter ind i Regeringsembeder, men 1770 maatte baade han og Bernstorff vige for

Kongens almægtige Yndling, Altona-Lægen Johann Friedrich Struensee, Søn af Slesvigs Generalsuperintendent Adam Struensee. I Tiden, til han i Janr. 1772 styrtedes, var Struensee i Virkeligheden Rigets Hersker, men kortvarig som hans Magt var, finder man ham i Statskalenderen ikke med anden Titel end „Forelæser for Kongen“ (*lecteur du roi*) og „Maitre des requêtes“ (Referent for Ansøgninger i Statsraadet). Ved den hovedkulds Reformiver, der prægede hans korte Regeringstid, og ved den Skandale, som hans Forhold til Christian VII.s unge Dronning, den engelske Prinsesse Karoline Mathilde, vakte, er han blevet en af de Personer fra dansk Historie, som er bedst kendt i Udlandet. For Sønderjyllands Vedkommende satte, som vi senere skal se, hans Reformvirksomhed i Oplysningstidens Aand sig paa flere Omraader blivende Spor.

Struensees Fald skyldtes navnlig Enkedronningen Juliane Marie, hendes Søn Arveprins Frederik, Christian VII.s Halvbroder, og Arveprinsens Lærer Ove Høegh-Guldberg. Skønt den sidste i det Tidsrum (Tiden til 1784), der ofte er blevet kaldt med hans Navn, ikke kom til at beklæde de mest fremskudte Stillinger i Staten, sad han dog inde med overmaade megen Indflydelse paa Regeringen. Uden om Gehejmstatsraadet og Kollegierne traf Hoffet og han talrige vigtige Afgørelser gennem de saakaldte Kabinettsordrer. Saaledes udfærdigedes f. Eks. i 1776 den vigtige Indfødsretslov ved en Kabinettsordre. Schack Rathlou havde givet det første Udkast til Loven, der derpaa udarbejdedes af Guldberg. Loven, hvis Grundsætning var, at Landets egne Børn fortrinvis burde have Adgang til Landets egne Embeder, fejredes stærkt i Samtiden. Saaledes gav i Aabenraa Amtmand S. L. von Schmettau, en Ven af Guldberg, en Souper paa Raadhuset med efterfølgende Bal til den lyse Morgen til Ære for Lovens Udstedelse. — Det kan nævnes, skønt det ikke har større Betydning, at Naturalisationspatenter baade for Kongeriget og Hertugdømmerne udstedtes gennem Danske Kancelli — paa dette lille Omraade altsaa en Fællesinstitution for hele Monarkiet.

Blandt de nye Mænd, der ved Struensees Fald kom ind i Regeringen, var den ældre Bernstorffs Brodersøn, Andreas Peter Bernstorff (Fig. 148). Allerede i sin Onkels Tid havde han beklædt Statsembeder, men han kaldtes nu til den vigtige Post som Leder af Tyske Kancelli og Danmarks Udenrigspolitik. Om hans Virksomhed for Mageskiftet er ovenfor talt, ligesom det er nævnt, at han 1773 fik Titel af Direktør for Tyske Kancelli. Hans Selvstændighed bragte ham i Modsætningsforhold til Hoffet, og 1780 fik han sin Afsked, men allerede 4 Aar senere vendte han tilbage, da Kronprins Frederik (VI) ved Regeringsforandringen i April tog Styret. Bernstorff stod fra nu af til sin Død i 1797 ubestridt som Rigets første Statsmand. I sine sidste Aar, skriver en af hans nære Med-

arbejdere, Chr. v. Eggers, i sin Biografi om ham, var han Genstand for Nationens almindelige Kærlighed, for dens Taknemlighed og Tilbedelse.

Som sin Onkel var A. P. Bernstorff født i Hannover, og de Synsmaader, som udtryktes i Indfødsretsloven, ansaa han for snævre og uretfærdige. Danmark behøvede, mente han, dygtige Folk fra Udlandet. Fra Tyskland stammede ligesom Bernstorfferne ogsaa et Par andre Mænd, der i Datiden sad inde med indflydelsesrige danske Statsembeder, Skatmesteren H. C. Schimmelmann (f. i Pommern 1724, d. 1782) og Sønnen Ernst Heinrich Schimmelmann (f. 1747, d. 1831), der først var Deputeret i Kommercekollegiet, og som efter Faderens Død ledede de danske Finanser. Baade Fader og Søn var nær knyttede til Bernstorfferne.

Større Indflydelse paa Regeringens Førelse skal man vist ikke tilskrive to fyrstelige Personer, der begge stod Kongehuset nær og begge var bosat i Slesvig. Den ene, Prins (senere Hertug) Frederik Christian af Augustenborg, er ovenfor omtalt. Han var et ægte Barn af Tiden, begejstret for Oplysning og — i hvert Fald i Førstningen — for den franske Revolution. Han var litterært interesseret og stod i Forbindelse med og ydede Støtte til Digtere som Fr. Schiller og Jens Baggesen. Udløb for sin Trang til at virke for Oplysningens Fremme fik han, da han 1788 udnævntes til Universitetets Patron og i de følgende Aar fik forskellige andre Hverv af videnskabelig Art. Med specielle sønderjydske Forhold havde han intet at gøre, og paa Statsstyrelsens almindelige Gang har han ikke øvet Indflydelse.

Den anden fyrstelige Person var Christian VII.s Svoger, Landgrev Karl af Hessen (Fig. 146), hvis Datter Prinsesse Marie Kronprinsen i 1790 ægtede. Karl af Hessen opførte Slottet Louisenlund ved Slien, der opkaldtes efter hans Hustru. Hans Residens som Statholder i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten — en Post, han beklædte fra 1767—68 — var Gottorp Slot. Nogen selvstændig Betydning havde Statholderembedet ikke, da det nærmest kun var et Gennemgangsled fra de underordnede Myndigheder til Tyske Kancelli. Landgreven stod i ret nært Forhold til Bernstorff, men større politisk Indflydelse havde han ikke. Han interesserede sig stærkt for saadanne Rørelser i Tiden som Frimureriet, for Aandemanerier o. l. Kendt er hans Forbindelse med Projektmageren, Grev Saint-Germain, der døde i Ekernførde 1784, hvor Landgreven havde skaffet ham en Fabrik til hans kemiske Forsøg. Ogsaa A. P. Bernstorff og hans 2. Hustru var optaget af Aabenbaringer og Aandemanerier, og i 1793 kaldtes den kendte schweiziske Gejstlige J. C. Lavater til Danmark for at indvies i og prøve de danske Venners overnaturlige Oplevelser. Paa Hen- og Hjemrejsen fra København opholdt han sig flere Dage paa Louisenlund for med Landgreven at drøfte disse vigtige Spørgsmaal.

Trods Udbredelsen af slige sværmeriske Bevægelser var Tidens Hovedtræk dog andre. Naar det 18. Aarhundredes 2. Halvdel fører Navn af Oplysningens eller Rationalismens Tidsalder, skyldes det, at Menneskene dengang nærrede en klippefast Tro paa Fornuften og Fremskridtet. Fra Frankrig med dets store Tænkere Montesquieu, Rousseau og Voltaire bredte Oplysningstidens Tanker sig til de andre Lande, og Fyrster som Frederik II af Preussen eller Kejser Josef i Østrig søgte at reformere deres Stater i deres Aand. En Oplysningstidens Statsmand var herhjemme, som nævnt, Struensee. Paa det religiøse Omraade viste Tiden sig som Rationalisme; man enten forkastede eller søgte at bortforklare alt, hvad der ikke ansaas for stemmende med Fornuften. I økonomiske Spørgsmaal fjernede man sig fra de tidligere eneraadende merkantilistiske Principper baade under Indflydelse af den fysiokratiske Bevægelse i Frankrig og af Adam Smiths berømte Værk „Nationernes Rigdomme“, der udkom 1776 og nogle faa Aar senere oversattes paa Dansk. Smith drog stærkt til Felts mod de raadende Statsindgreb og tog til Orde for Frihed paa disse Omraader.

Datidens Mennesker var stolte over deres Tid og over at være med i dennes Fremskridt. Der er for saa vidt flere Lighedspunkter mellem Oplysningstiden og de sidste Aartier af det 19. Aarh. „Vor oplyste Alder“ kalder Ove Malling Tiden i sin kendte og meget læste Bog: „Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere“, der udkom første Gang 1777. Landinspektør F. W. Otte, hvis Navn vi senere gentagne Gange vil møde, og som i 90'erne skrev et Par udmærkede Bøger om Angel og Femern, taler om den til Tidsalderens Lys svarende Overbevisning om Menneskenes høje Værdighed og voksende Forældling, ethvert borgerligt Samfunds sidste og højeste Maal. Hvem skulde ikke glæde sig over at leve i en saadan Tidsalder, siger han et andet Sted. Volkmar priser i sin 1795 udgivne Beskrivelse over Ejdersted den her raadende Oplysning: „Ingen Mare rider længere Ejderstederen; ingen Troldmand eller Heks forstyrrer hans Erhverv; skønt alle disse Utysker midt inde i Slesvig og Holsten endnu er langt frygteligere, end man skulde formode det i vore Tider“. En vældig Stridsmand for Oplysningen finder man i August Hennings, en Ven af Ernst Schimmelmänn og en Aarrække ansat i Kommercekollegiet. „Treklangen Fornuft, Sandhed, Oplysning er det gjaldende, til Trivialitet gentagne Feltraab i hans Skrifter“, er det blevet sagt om ham.

Et af Hennings mange Skrifter handler om Tolerance („*Ueber Duldung*“, udg. 1780), og at prædike denne — Taalsomhed over for anderledestænkende, andre Racer og andre Nationer — var en Hovedopgave for Tiden. Staten som den enkelte skulde være tolerant, og Teologerne burde høre op med at forkætre andre, unnlade at brænde

Fig. 145. Christian VII.
Maleri af Louis van Loo. Frederiksborg Mus. fot.

Rousseaus Bøger og at nægte Voltaire en Begravelse. I Johann Heinrich Voss' kendte Idyl „Louise“ (fra 1783) drages der ogsaa til Felts mod Intolerancen, og Louises Fader, Præsten i Grünau, til hvilken Voss' Svigerfader, den rationalistiske Præst J. F. Boie i Flensborg, har staaet Model, udtaler:

*Liebt euch! redet der Herr, und brüderlich duldet einander!
Aber die höllische Pest Unduldsamkeit scheucht in den Abgrund!*

Med Kravet om Taalsomhed over for anderledestænkende forbandtes Kravet om Presse- og Trykkefrihed. Lidt besk, men næppe ganske uden Grund, er Aug. Hennings' Udtalelse, at en haagsk Boghandlers Egennytte, der for Fordels Skyld er Forlægger for forbudte Bøger, maaske har større Fortjeneste af Menneskeheden end alle Europas Akademier og lærde Selskaber. Han protesterede imod, at England anførtes som det eneste Land, der nød Pressefrihedens Fordel, og hævdede, at ogsaa Danmark sad inde med denne. Dette var med Rette, thi blandt Struensees mange Reformere var ogsaa Ophævelsen af Censuren; i den paa-gældende Kabinetsordre hed det, at det var skadeligt for „Sandhedens Undersøgelse som til Hindring for Opdagelse af nedarvede Vildfarelser og Fordomme, naar redelige Patrioter bliver skræmmede fra at skrive frit efter deres Indsigt og Overbevisning, angribe Misbrug og opdage Fordomme“. Den ret tøjlesløse Skribentvirksomhed, der blev Følgen af denne Bestemmelse, søgtes der ganske vist dæmmet op for ved lidt senere Bestemmelser om, at Forfatterne havde at staa til Ansvar for, hvad de skrev, men i det store og hele beholdt Monarkiet en sammenlignet med andre Lande udstrakt Skrivefrihed.

Det var ikke blot Tolerance, Tiden proklamerede, men den drømte — jeg citerer atter Hennings — om at samle alle Mennesker til een stor Enhed, den store fælles „Forbrødring“. I sit Afsnit om „Menneskekærlighed“ skriver Malling saaledes: „Alle Mennesker skyldes denne Kærlighed. Religion, Land, Sprog, udvortes Vilkaar gøre her ingen Undtagelse“. Omstændighederne tvang jo dog til at iagttage en vis Orden ved Udøvelsen af disse Pligter, men fandt man Lejlighed og havde Evne, var Fremmed, ja Fjende Menneske og Broder i ens Øjne. Tiden var altsaa kosmopolitisk, verdensborgerlig, indstillet, og hermed hang det sammen, at Tidens oplyste ingen synderlig Agtelse eller Interesse havde for Nationaliteterne. For Hertugen af Augustenborg gjaldt Betingning af Nationaliteten som Bevis paa det dybeste Barbari. Med en saadan Indstilling blandt de oplyste kunde den nationale Modsætning i Monarkiet eller i Sønderjylland ikke have den Betydning, som den i det følgende Aarhundrede skulde faa.

Den Humanitet, der var et Hovedtræk i Tiden, gav sig Udslag i Formildelser i Strafferetten. Til Struenseetidens Reformere hørte Afskaf-

felsen af Tortur, ligesom Dødsstraffen afskaffedes for Tyveri. Fra Byernes Torve forsvandt i Slutningen af Aarhundredet foruden eventuelle Galger ogsaa andre Attributter til Straffejustitsen som den ved Kagstrygning brugte Skampæl. Straf med Træhest kom af sig selv ud af Brug, kun i Aabenraa og Løgumkloster Amter ophævedes den udtrykkelig ved en Resolution i 1788. Over for uægte Børn viste det humane Syn sig ved, at det bestemtes, at den uægte Fødsel ikke skulde komme Børnene til Vanære. Bestemmelsen herom stammede ogsaa fra Struenseetiden og blev opretholdt i den følgende Tid, skønt den ellers reagerede over

Fig. 146. Landgrev Karl af Hessen-Kassel.
Frederiksborg Mus. fot.

for saa mange af de Struenseeske Reformer paa Familierettens Omraade (Afskaffelse af Straf for Barnefødsel uden for Ægteskab og for Ægteskabsbrud og Afskaffelse af en Del Hindringer for Indgaaelse af Ægteskab, bl. a. paa Grund af Slægtskab). Disse Bestemmelser havde vakt megen Forargelse i Datiden, og de ophævedes kort efter Struensees Fald. Nogle af de genindførte Hindringer for Ægteskabs Indgaaelse, der stammede fra Slægtskab, fjernedes senere hen (Aar 1800) paa ny.

Med Begejstringen for fransk Oplysningsfilosofi fulgte, at man herhjemme i oplyste Kredse sværmede for den 1789 udbrudte franske Revolution. Hvad der i de følgende Aar fulgte paa i Frankrig, kunde dog nok kølne dette Sværmeri. En Mand som Frederik Christian af Augustenborg holdt alligevel længe fast ved sin Tro paa Revolutionen, hvad der en Tid bragte ham i et vist Modsætningsforhold til Bernstorff og Kronprinsen. Den tidligere nævnte Amtmand Schmettau i Aabenraa saa mere skeptisk paa Revolutionens „Friheds- og Lighedssvimmel“.

I sin Dagbog omtaler han nogle økonomisk bestemte Uroligheder i Tønder og Aabenraa først paa Aaret 1790; i Aabenraa vilde man saaledes hindre et Skib i at sejle til København med Fødevarer: „Henimod 100 Mennesker forlangte paa en uforkammet Maade af mig, at jeg skulde opfylde deres Forlangende. Men da det var imod Forordningen og Loven, kunde det ikke bevilges. Dog maatte jeg derved døje en Del Uro, Ærgrelse og Besværlighed. Men saadan var nu den Tids Folkeand, den franske Revolution udbredte“. — Selv om oplyste Kredse sværmede for Revolutionen, maa det betones, at de unægtelig ikke i Almindelighed tænkte paa at lave Revolution her i Landet eller erstatte den uindskrænkede Enevælde med Folkestyre. Hertil var Folket absolut ikke oplyst nok, fandt Hertugen af Augustenborg, og en Forfatter som Hennings fremhævede de med en monarkisk Statsform i Modsætning f. Eks. til en aristokratisk — Hennings var Adelshader — forbundne store Fordele. Men naturligvis skulde Monarken og hans Raadgivere virke til Oplysningens Fremme og Menneskehedens Vel.

De Organer, gennem hvilke Regeringsmyndigheden udøvedes, forblev i alt væsentligt de samme som i foregaaende Tidsrum. De Struenseeske Forandringer i Centraladministrationen fik kun en kort Levetid, da de ophævedes straks efter hans Fald. Fælles for Slesvig og de tyske Lande var en Melleminstans som Statholderembedet, ligeledes Generalsuperintendenturen i Tiden til Adam Struensees Død; derefter udnævntes en Generalsuperintendent for Slesvig og en for Holsten.

Der er allerede nævnt flere af de Mænd, der virkede i Centraladministrationen, men foruden de nævnte vil det være rimeligt navnlig at fremhæve en Mand som Christian Ditlev Frederik Reventlow, der efter Regeringsforandringen 1784 kom i Spidsen for Rentekammeret (indtil 1813). Hans Betydning for Landboreformerne er kendt af hvert Barn i Danmark. I Tyske Kancelli efterfulgtes A. P. Bernstorff ved sin Død i 1797 af Cay Frederik Reventlow, der dog kun blev til 1802. I Novbr. 1804 traadte J. S. Møsting i Spidsen for Kancelliet. Foruden disse Kancelliets Chefer er der Grund til særlig at omtale en anden af Kancelliets Embedsmænd, den fintdannede Adolph Gotthardt Carstens, der opnaaede at fejre sit 50-Aars Jubilæum i Kancelliets Tjeneste. Allerede 1738 var han kommet ind som Sekretær, og han blev der til sin Død i 1795. I Aarene 1780—84, da Bernstorff var borte fra Statsstyrelsen, var Carstens for øvrigt selv Direktør for Kancelliet. Carstens var af tysk Slægt, men lige fortrolig med dansk og tysk Kultur. Johs. Ewald, for hvis Digting Carstens stærkt interesserede sig, kalder ham „de danske Musers ivrigste og viseste Beskytter“. Et Hovedtræk i Carstens' Karakter, skriver hans Biograf, Chr. v. Eggers, der fra 1802 var

Overprokurør i Kancelliet, var „sand Humanitet“. Eggers hævder endvidere, at man næppe i det Tidsrum, i hvilket Carstens havde med Loves Affattelse at gøre, vil finde nogen Gren af Lovgivningen, hvori der ikke udkom vigtige Anordninger. Andetsteds udtaler han for Resten, at Carstens gennemgik Udkastene til Forordningerne med A. P. Bernstorff, før de forelagdes i Kollegiet, og at Carstens havde Bernstorffs rigtige, skarpe Blik at takke for mangen træffende Bemærkning.

Træk i Carstens' Embedsgerning var aabenbart Omhyggelighed og Forsigtighed. Eggers udtaler saaledes om Kancelliets Beslutninger i kirkelige Sager, at de prægedes af Skaansomhed og Varsomhed. Dette havde vel nok bevirket, at „den saakaldte religiøse Oplysning“ ikke var skredet saa hastigt frem, men Antallet af „oplyste, tolerante Præster“ var alligevel vokset stærkt, og man havde sluppet de til pludselige Kirkereformer knyttede Farer. Et Omraade, hvor man unægtelig heller ikke gik frem med pludselige eller indgribende Reforme, var de indviklede Jurisdiktionsforhold i Slesvig, men paa et Par Punkter indførtes der dog i dette Tidsrum nogen Simplificering.

I sin Beskrivelse af Slesvig skrev J. Fr. Hansen, som tidligere nævnt (se S. 331), at det til Justitsens Fremme vilde være meget gavnligt, om de Undersaatter, der var alt for langt fjernede fra deres Retssted, blev henlagt under de Amters, Landskabers og Herreders Jurisdiktion, hvori de laa. Navnlig anbefalede han dette for det slesvigske Domkapitelsamt og for Maarkær Amt. Først nogle Aar senere — i 1774 — tog Regeringen dog Spørgsmaalet op til Overvejelse, og der blev nedsat en Kommission for at finde en Løsning paa det.

Regeringens Initiativ toges i en Kabinetsordre fra Decbr. 1774 til Rentekammeret, hvorved Amtmanden over det med Domkapitelsamtet forenede Hütten Amt, S. L. von Schmettau, udnævntes til Amtmand over Aabenraa og Løgumkloster Amter. Schmettau var for Resten først i Begyndelsen af 1774 blevet Amtmand i Hütten, og hvordan han har set paa dette Embede, turde fremgaa af hans Bemærkning: „Denne Amtmandspost var dengang, hvad Indtægterne angik, den allermindste i Hertugdømmerne“. I Kabinetsordren udtaltes det nu: „Og da Vi vide, at de til Amtet Hütten liggende Plove [der maa her tænkes paa Domkapitelsamtet] ere adspredte i alle de andre omliggende Amter, saa meene Vi, at dette Amtmandskab baade til de derunder staaende Undersaatters Lettelse og til Besparelse for Vores Casse kunde cessere, og Plovene paa en beqvem Maade fordeeles imellem de andre Amter“. Rentekammeret skulde herom overlægge med Kancelliet og efter fornøden Undersøgelse indkomme med en Forestilling til Kongen.

Resultatet af Overvejelserne og Undersøgelserne blev to Patenter, udstedte 1. Nov. 1777 henholdsvis gennem Tyske Kancelli og Rentekam-

meret. Resultatet blev lidt afvigende fra, hvad Kabinettsordren havde udtalt, men Hovedformalet, en Simplificering af Jurisdiktionsforholdene, opnaaedes og endda i noget højere Grad, end Kabinettsordren paatænkte. Baade Domkapitelsamtets Plove og Maarkær Amts blev henlagt under de Amter, hvori de laa, og Gottorp og Hütten Amter gjordes ved Forandringerne omtrent lige store, hvert paa godt 476 Plove. Til Hütten Amt henlagdes fra Gottorp Hohn Herred og Landskabet Stapelholm. Domkapitelsamtets (de to Domkapitelsdistrikters) Plove inkorporeredes i hele 9 Amter og Landskaber: Gottorp Amt fik 151 Plove, Flensborg $68\frac{1}{4}$, Landskabet Bredsted $29\frac{1}{2}$, Tønder Amt 44, Haderslev 1, Sønderborg 12, Aabenraa 1, Hütten 14 og Husum Amt $9\frac{1}{4}$. Med Rette fremhævedes det, at Hovedpunktet i hele Foretagendet var Domkapitelsdistrikternes Nedlæggelse og Fordeling. Hermed opførte ogsaa Distrikternes særlige Embedsmænd, Stiftsfogderne. Maarkær Amts langt mindre omfattende Plovantal fordeltes mellem 5 Amter, $41\frac{3}{4}$ Plove til Gottorp Amt, 41 til Flensborg, $\frac{1}{2}$ til Bredsted Landskab, 16 til Tønder Amt og 1 til Aabenraa. — Af Bestemmelserne vedr. Ordningen af Justitsvæsenet for de inkorporerede Distrikter skal kun nævnes, at Arnæs, der lagdes til Gottorp Amt, i det væsentlige beholdt dets hidtil gældende Privilegier og Forfatning, saaledes et særligt Ting, skønt det om dette sagdes, at det mere var i Indbyggernes Indbildning end i Virkeligheden, at det bestod som et fra andre Herreder adskilt Ting.

En Simplificering af Jurisdiktionsforhold skete ogsaa, efter at Godset Satrupholm var blevet nedlagt, idet der i 1771 af dets Distrikt oprettedes et eget Herred, Satrup Herred, der indlemmedes i Gottorp Amt. 1785 skiltes Landskabet Bredsted fra Flensborg Amt og blev et selvstændigt Amt, hvori den største Del af Stiftsfogderiet Bordelum, der nedlagdes, indlemmedes. Resten af Stiftsfogderiet — nogle faa Plove, der laa i tønderske Sogne, og Godset Karlsmark — lagdes til Tønder Amt. Et lille Indgreb i de adelige Godsdistrikter skete kort efter Aarhundredskiftet, da den reformvenlige Landinspektør F. W. Otte, der var blevet Ejer af Godset Tøstrup i Angel, ønskede 7 af dettes Plove, der laa spredt i 11 Landsbyer, henholdsvis i Gottorp og Flensborg Amt, indlemmede i disse Amter. Indlemmelsen gennemførtes trods den ridder-skabelige Deputations Indvendinger. Kancelliet fandt denne Undtagelse fra Godsernes Forfatning meget raadelig ved Strøbesiddelser og mente, at den i Stedet for at øge Forviklingerne vilde mindske dem betydeligt. Om den før raadende Tilstand fremhævedes det, hvor uheldig den var i alle Tilfælde, hvor der hurtigt skulde iværksættes en Forholdsregel.

Trods de nu nævnte Eksempler paa Indgreb i Jurisdiktionsforholdene, hvorved større Enkelthed tilvejebragtes, maa det dog stærkt betones, at Regeringens Holdning ganske overvejende prægedes af Tilbage-

holdenhed over for bestaaende Privilegier og Forfatning; den var saa vist langt fra at være revolutionær. Der gjordes ikke Indgreb i de adelige Godsdistrikters Tilstand, i Kogenes Privilegier eller i Landskabernes og Byernes. Den kendte Agrarhistoriker Georg Hanssen fra det 19. Aarh. fremhæver gentagne Gange i sine Skrifter denne Mangel paa Uniformitet og Regeringens lidet aktive og skaansomme Holdning. Et Landskab som Femern beholdt sit ejendommelige, udprægede Selvstyre, og Ejderstederne kunde glæde sig over deres næsten republikanske Forfatning. „Man lever her“, skriver Volkmar, „i en Slags Frihed og Lighed, som man i den største Del af Holsten og Slesvig næppe kender af Navn“. Men udeblev Regeringsindgrebene end paa disse Omraader, skulde Tidens Trang til at fremme det almennyttige paa andre Felter sætte sine dybe Spor. Vi vender os til en Skildring af, hvad „Forbedringsaanden“ for at bruge et af Landinspektør Ottens Udtryk kom til at udrette paa Landboforholdenes Omraade.

3. KRONGODSETS SALG OG LANDBOREFORMERNE.

a. Udparcellering og Bortsalg af Krongodset.

De Bevæggrunde, der fik Staten til i det her omhandlede Tidsrum at skille sig af med langt den største Del af det sønderjydske Krongods — Skovene undtaget — var af udpræget finansiel Natur. Da den deputerede i Rentekammeret, H. Kamphøvenser, 1787 udgav en Beskrivelse af, hvad der indtil da var solgt af Krongods i Slesvig og i Holsten, fremhævede han ganske vist andre Synspunkter som bestemmende for Bortsalget. Man havde, skrev han, længe været overbevist om, at det var mere fordelagtigt for Staten, at Jorden var i Privateje end i Kronens, og Regeringen havde ved Bortsalget særlig haft Befolkningens Tarv og Forøgelse for Øje: de større Godsets Udstykning skaffede Plads til flere Familier, og mindre Ejendomme plejede at dyrkes bedre end store. — Det er ogsaa rigtigt nok, at saadanne og lignende Synspunkter stadig betones af Rentekammeret ved Bortsalgene, men det maa fastholdes, at Planen om disse udsprang af Statens Finansnød. Stærkt gældende gjorde sig ogsaa hele Tiden Betragtningen af, hvad der vilde kunne skaffe Staten de største Indtægter.

Statens Finansnød skyldtes Udgifterne til de store Rustninger, som den truende Situation i 1762 havde gjort nødvendige (sml. S. 329 f.). For at skaffe Penge til Gældens Afbetaling saa man ingen anden Udvej end at sælge Domænegodset, og i 1763 fremsattes der Forslag om, at Staten bortset fra det meste Krongods paa Sjælland skilte sig af med Domænerne i Kongeriget og i Hertugdømmerne.

For det sønderjydske Domænegodsdes Vedkommende blev det bestemt, at dette skulde sælges ved Auktion til de højestbydende, og Rentekammeret gik i Gang med at træffe de fornødne Foranstaltninger hertil. Risgaard i Aabenraa Amt og 7 kgl. Ladegaarde i Haderslev Amt blev stillet til Auktion, men da det kom til Stykket, fandt Kammeret Betænelighed ved at billige de gjorte Bud. Betænelighederne grundede sig paa, at Fordelene ved Salget var smaa i Betragtning af de forventede stigende Jordpriser, og navnlig paa, at Køberne formentlig vilde skaffe sig Købesummen betalt ved at forhugge Skovene, der var indbefattet i Købet. For Risgaards Vedkommende var Skoven, Ris Skov, en af de smukkeste i hele Hertugdømmet, udtaltes det, vurderet højere end hele Købesummen, og herved faldt al tilsyneladende Fordel bort.

De nævnte Ladegaarde blev da foreløbig atter bortforpagtede, og samtidig skrinlagdes Tanken om at bortsælge Domænerne som saadanne til de højestbydende. I Stedet for dette, der vilde have bibeholdt de store Gaarde i Slesvig, kom Regeringen ind paa en helt anden Fremgangsmaade ved Bortsalget af Krongodset, en Fremgangsmaade, der virker helt nutidig, nemlig en Udstykning, en Parcellering af Godserne i mindre Dele og et Bortsalg af disse paa nærmere fastsatte Vilkaar. Stødet hertil kom fra privat Side, fra Sønderborg Amt, hvor Præsten i Kegnæs og Forpagteren paa Godset Hjortholm over for Amtmanden, Heinrich VI, Greve af Reuss, fremkom med Forslag om dette for Godserne Nygaards og Hjortholms Vedkommende (Fig. 147). Grev Reuss indgik med Forslaget til Rentekammeret, og nærmere Planer til dets Iværksættelse udarbejdedes i Aaret 1765.

De Grunde, der anførtes til Gunst for Forslaget, gik ud paa, at der hørte alt for megen Jord til de omtalte Gaarde (samt Kobbet Kegnæshøj), og at de hoveripligtige Undersaatte laa saa langt væk, at Jorderne blev daarlig dyrkede, medens samtidig Undersaatterne svækkedes stærkt. Planen om Parcelleringen, mente Kammeret, vilde baade være i Kongens Interesse og til Undersaaternes Gavn. Gaardene var foreslaaet delt i 8 større og 40 mindre Parceller. Om Betingelserne for Salget skal anføres, at Parcellerne solgtes til evig Arv og Ejendom. Der skulde ikke udbetales nogen Købesum, men der vilde være at svare en aarlig, uafsløelig Afgift, Kanon, og det var Størrelsen af denne, som var Genstand for Auktionen. Nogen Tidsfrist, inden for hvilken der skulde være bygget paa Parcellerne, fastsattes ikke. Køberne fritoges for Forpligtelser m. H. t. Militærudskrivning; saadanne Forpligtelser hvilede for øvrigt heller ikke paa de nævnte Godser. Ved Parcelleringen skulde der sørges for, at Kaadnere og Inderster ogsaa fik overladt nogen Jord mod at svare en nærmere fastsat Afgift af denne. I Stedet for Hoveriydelserne, der bortfaldt ved Gaardenes Nedlæggelse, bestemtes visse Pengeafgifter.

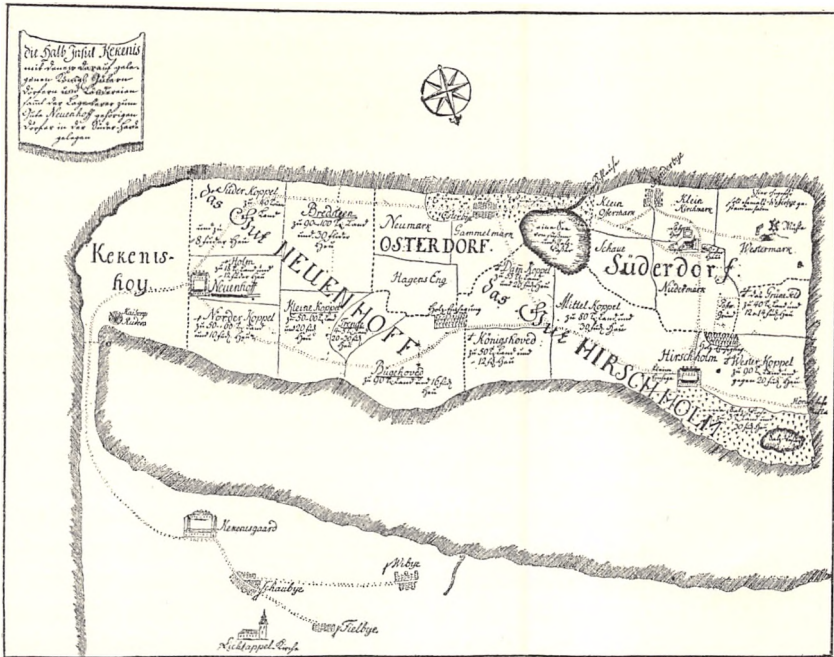

Fig. 147. Kort over Halvøen Kegnæs med de kgl. Godser Nygaard og Hjortholm (Neuenhoff og Hirschholm). 1765. Rigsarkivet fot.

Salget af Parcellerne faldt meget heldigt ud for den kongelige Kasse og sikrede denne en betydeligt større Indtægt end hidtil. Amtsforvalteren fandt ganske vist ogsaa, at Parcellerne var købt for dyrt, og at der vilde kunne blive Vanskeligheder ved at faa Kanon inddrevet i Fremtiden. Det mente Kammeret dog at ville se bort fra; det glædede sig over de øgede Indtægter og over Udsigterne til en bedre Dyrkning af Jorden og en voksende Befolkning, ethvert Lands sande Rigdom.

Resultaterne fra Nygaards og Hjortholms Udpardcellering maatte opfordre til at fortsætte paa samme Vis, og i de følgende Par Aar bortsolgtes ogsaa flere Domæner paa væsentlig samme Betingelser, saaledes Frederikshof og Melsgaard i Nordborg Amt og Graasten, Vodrup og Gudsgave paa Ærø. De ved disse Domænesalg indvundne Indtægter var nok en Del større end de hidtidige, men svarede dog ikke helt til Forventningerne fra Parcelleringen af Nygaard og Hjortholm. Et særdeles heldigt Resultat for Kongens Kasse bragte derimod i 1768 Salget af Østerholm paa Als, der deltes i 28 Parceller. De fremtidige Indtægter skulde herefter blive mere end det dobbelte af det hidtidige, men

det viste sig beklageligvis, at Køberne havde budt helt hen i det blaa og var ganske ude af Stand til at svare de Afgifter, de havde udlovet. Efter en længere Tid med foreløbige Eftergivelser i Afgifter maatte Rentekammeret bekvemme sig til at bide i det sure Æble og foretage en bestandig, meget klækkelig Nedsættelse af disse.

Østerholm var den sidste Domæne, med hvis Parcellering Kammeret havde direkte at gøre, og som bortsolgtes paa de hidtil anvendte Betingelser. I Midten af Maj 1768 skete Oprettelsen af Generallandvæsenskollegiet i København og af den slesvig-holstenske Landkommission paa Gottorp for at fremme Reformer i Landbruget, der betegnedes som „en Hovedkilde til en Stats Flor og Velstand“. Medens Landvæsenskollegiet allerede gik ind 1773, bestod Landkommissionen til et godt Stykke ind i det 19. Aarh., og dens Virksomhed blev af overordentlig Betydning for Landboforholdene i Slesvig. En af de mange Opgaver, som blev den paalagt, var den fortsatte Parcellering og Afhændelse af Krongodset.

I den af 18 Paragraffer bestaaende Instruktion for Kommissionen omhandler § 5, hvordan der af Domænerne i Slesvig og Holsten aarlig burde opmaales 3—4, hvorover der skulde udføres Kort. Derefter skulde disse deles i smaa Parceller, for hvilke der fastsattes en forholdsmæssig aarlig Kanon. Parcellerne bortsolgtes derpaa til Ejendom mod en bestemt Købesum og med den paahvilende Kanon. Det udtaltes, at Kommissionen havde at træffe saadanne Forholdsregler, hvorved Kongens Indtægter ikke mindskedes, og som var forenelige med Hensigten om at opnaa en Forøgelse af Befolkningen og Menneskenes Vel. Til at have det særlige Opsyn med disse Foretagender (Opmaaling, Parcellering, Ansættelse m. m.) skulde udnævnes en Overlandinspektør, der fik Stemme og Sæde i Kommissionen, hvad disse Sager angik.

Den største Forskel mellem den hidtil brugte og den kommende Fremgangsmaade ved Bortsalget af Parcellerne blev den, at tidligere havde man stillet den Afgift, der aarligt skulde svares, til Auktion og ikke krævet nogen Købesum, nu derimod blev den aarlige Afgift forud bestemt, medens det, der var Genstand for Budene, var den Købesum, der skulde betales ved Overtagelsen. Og medens der tidligere kun havde fundet en omtrentlig Opmaaling Sted, blev Jorderne nu nøje opmaalte og boniterede, og Kanon fastsattes i Henhold til denne Bonitering. Herved skulde kunne opnaas, at man fik Sikkerhed for, at Parcellerne var i Stand til at svare de paahvilende Afgifter, medens, som vi har set, den Kanon, der var blevet Resultatet af, at Folk bød hinanden op, ofte havde kunnet naa en helt urimelig Størrelse.

Den første Domæne, med hvis Afhændelse efter de nye Principper Landkommissionen gav sig i Lag, var den betydelige Satrupholm i

Angel. Med sine tre Mejerigaarde og fem Landsbyer med hoveripligtige Undersaatter var den paa i alt op mod 6000 Td. Land.¹⁾ Forslagene om dens Afhændelse billigedes ved kgl. Resolutioner i 1770 og 1772. Baade Hovedgaardsmarkerne og al Landsbyjorden opmaaltes. Til hver Helgaard udlagdes omkr. 50—60 Td. Land Ager og Eng, desuden noget Mose og Skov; hver Kaadner og Inderste fik omkr. 6 Td. Land Ager og Eng samt lidt Mose. Der fastsattes en bestemt Kanon for hver Td. Land (noget over 1 Rdl.). Til kgl. Skove udlagdes c. 770 Td. og til nye „Etablissementer“ c. 1665 Td., der fordeltes paa 48 Parceller af Størrelse fra godt 10 til henved 70 Td. Kanon for disse bestemtes til 1 Rdl. 14 Sk. 3 Penning pr. Td.

Instruktionen for Landkommissionen havde betonet, at det sikkert vilde opmuntre Bøndernes Flid og fremme Agerdyrkningen, saafremt Fæsterne fik fuldkommen Ejendomsret over deres Gaarde. Dette skete ogsaa med Satrupholms Fæstebønder, og som Vederlag til Kongen for Forandringen blev anset den Formindskelse af deres Jordtilliggende, som skete, idet de tilsammen maatte afgive omkr. et Par Hundrede Td. Land. Deres Huse betalte de med Halvdelen af deres Værdi. — Blandt Fordelene ved Domænenes Nedlæggelse og Bortsalg maa fremhæves en ikke ubetydelig Indtægtsforøgelse for Staten, at der forbeholdtes denne en smuk Skov, samt at nogle og fyre nye Familier fik Lejlighed til „at befolke Landet og fremme Statens Flor og Opkomst“. Af det nedlagte Satrupholm indrettedes et nyt Satrup Herred, der henlagdes til Gottorp Amt.

Efter Satrupholm nedlagdes i hurtig Rækkefølge efter hinanden i Tiden frem til 1784, da en Pause indtraadte, mange af de betydeligere sønderjydske Domæner: i Haderslev Amt Tyrstrupgaard, Tørning, Revsø, Taabdrup og Ladegaard, i Aabenraa Amt Risgaard, i Tønder Amt Grøngaard, paa Als Hjortespring og Nordborg, paa Ærø Søbygaard, i Angel Maarkær med Skredstrup, i det lyksborgske Distrikt Lyksborg, Skjelgaard og Lindau, endvidere Arlevad i Husum Amt, Palhorn i Landskabet Stapelholm og Hütten Ladegaard.

I det store og hele foregik Nedlæggelsen af disse Godser efter samme Metoder som ved Satrupholm. Som Fordele for Staten ved Operationerne fremhævedes dels de opnaaede forøgede Indtægter og dels Sikkerheden ved disse; Staten var ikke længere udsat for Tab ved Ildebrand, Kvægsyge eller Vandflod, det sidste bemærkes ved Arlevads Nedlæggelse. Endvidere sparede Staten Omkostningerne ved Reparationer af Gaardene. At Betydningen af de mange nye Ejendomme — til Forøgelse af Landets Befolkning — stærkt betones, er indlysende. Det skal dog her

¹⁾ Den Tønde, hvormed der regnes, er paa 320 Kvadratroder og er lig 67,27 Ar, altsaa noget større end den gældende danske Tønde.

bemærkes, at det langt fra var alle Parceller, der paalagdes Byggepligt, og at mange ogsaa gjordes saa smaa, at de kun var bestemte til at sælges til Folk, der led af „Jordhunger“, og som trængte til at faa deres Ejendomme forøgede. Saaledes deltes Ladegaard i Haderslev Amt i 44 Parceller, hvoraf kun 3 med Byggepligt.

I Instruksen for Landkommissionen havde Kongen udtalt som sin Vilje, at Livegenskabet og Hoveriet skulde ophæves i de kongelige Amter og paa de kongelige Godser, hvor det maatte finde Sted. Medens Hoveriet jo var ret almindeligt udbredt og naturligt bortfaldt ved Domænernes Nedlæggelse, herskede der vistnok paa de indtil 1784 nedlagte Domæner kun Livegenskab paa den henved 3000 Td. Land store Domæne Lindau i Angel. Undersaatterne blev her ved Nedlæggelsen frie mod Betaling af en bestemt „Frikøbssum“. Den Betaling, de maatte erlægge, da de hverken ejede Jorden, Bygningerne eller Besætning, blev meget moderat ansat.

Den i hvert Fald delvise Pause i Nedlæggelserne, der indtraadte i 1784, skyldtes, at Landkommissionen efterhaanden havde faaet overdraget saa mange Forretninger, at det blev den ugørligt at overkomme dem alle. De vigtigste ved Siden af Nedlæggelserne var en Simplificering og Nyansættelse af de Afgifter, Kronens Bønder havde at svare, og for at fremme Arbejdet hermed foreslog Rentekammeret 1784 foreløbig at udsætte alle Nedlæggelses-Operationerne. Herfor talte ogsaa, fremhævedes det, andre vigtige Grunde. Af de til Nedlæggelse bestemte 65 Domæner i Slesvig og Holsten var allerede 36, de fleste og vigtigste, udparcelleret med ønsket Resultat. Flere adelige Godser var ogsaa blevet udparcelleret, og gik man for rask frem med Nedlæggelserne, vilde man sikkert komme til at mangle Liebhave, hvad der allerede havde vist sig Tegn til. I Haderslev Amt var siden 1777 4 Godser solgt til Parceller, og tilbage var der endnu 8. I de lyksborgske Distrikter var 4 udparcelleret, og tilbage var 6. Af Hensyn til, at der ved Ansættelses-Operationerne kunde være Brug for Jord enten for at forbedre bestaaende Landejendomme eller til Affindelse for den Græsningsret, Bønderne havde i de Skove, der maatte blive indhegnede, var det ogsaa nødvendigt at beholde Domæner, der kunde afgive den hertil fornødne Jord. Kun for en enkelt tilbageværende Domæne i Holsten, hvor Nedlæggelsesarbejdet i øvrigt var fuldført, mente Kammeret, at man kunde gøre en Undtagelse og fuldføre Nedlæggelsen af denne. Hvad de sønderjydske Domæner angik, burde Arbejdet indtil videre hvile.

Et Brud paa denne Bestemmelse gjordes dog allerede Aaret efter, da det af forskellige Grunde besluttedes at nedlægge Philipsborg og Skodbølgaard i Sundeved. I 1788—89 genoptoges i øvrigt Nedlæggelsen af Domænerne, og i det følgende Tiaar førtes Arbejdet til Ende.

Ikke alene bortsolgtes de Domæner, som stod paa Landkommissionens Liste og endnu ikke var nedlagte, men ogsaa en Del andet Domænegods skilte Staten sig af med.

I Haderslev Amt nedlagdes Straarup og Vojens, Røddinggaard, Vargaard, Gjelstoft, der ikke stod paa Kommissionens Liste, Drennderup, Tornumgaard og Fovslet. Af de tidligere lyksborgske Gaarde nedlagdes Frederiksdal og Krammark, Lundsgaard og Blansgaard. Aabenraa og Jørgensgaard Ladegaardsjorder, hvoraf omkr. Halvdelen bestemtes til Skov, nedlagdes 1789. Af de øvrige Domænesalg skal nævnes, at de Løgumklosterske Ladegaardsjorder overlodes Flækkens „Indbyggere“ mod en Købesum og aarlig Afgift samt Forpligtelse til at skaffe „Innsidderne“ (de Familier, der boede til Leje hos dem) Græsning til en Ko, og at de kgl. Jorder omkr. Tønder udparcelleredes og bortsolgtes mod en meget høj Kanon, begrundet paa Byens Nærhed. At Lindeved (i Flensborg Amt), der solgtes 1796, ikke stod paa Kommissionens Liste, var en naturlig Følge af, at Kronen først havde købt det 1794.

Et ret gennemgaaende Træk ved de Nedlæggelser, der skete i dette Tiaar, var, at Tallet af de Parceller, der fik paalagt Byggepligt, var ret ringe, medens der dannedes en Mængde smaa Parceller, hvormed „jordtrængende“ kunde supplere deres Ejendomme. Hvor det viste sig fordelagtigere for Kronen at ophæve Byggepligten og sælge flere af de større Parceller samlet, var den desuden ret villig dertil. Hvor Valget stod mellem nye „Familieetablissementer“, der i Fremtiden kunde være med at bære Statens Byrder, og større Indtægter for Staten, valgtes altsaa det sikre for det usikre. — Salgene indbragte i det hele Staten betydelige Fordele, hvad de øjeblikkelige Indtægter angik.

Kamphøverer indledte sit ovenfor nævnte Skrift med en Udtalelse om, at til Trods for, at de kgl. Domæners Nedlæggelse og Udparcellering havde bragt Staten store og mangfoldige Fordele, var disse dog langt fra almindelig bekendte og endnu mindre anerkendte. Samtidig med, at han beskrev de fuldførte Operationer, gjorde han da udførligt Rede for, hvori han mente Fordelene bestod, og drøftede, hvad der kunde siges for og imod. Hans Skrift fremkaldte for Resten et Par Aar senere et andet, anonymt Skrift om de „virkelige og tilsyneladende Fordele“ ved Nedlæggelsen af Domæner og Jordegodser, et Skrift, der paa flere Punkter og Afstand fra Kamphøverens Betragtninger.

Naar Kamphøverer konstaterede, hvad Staten havde vundet dels i større aarlige Indtægter og dels i rede Købesummer gennem de i Tiden indtil 1787 stedfundne Nedlæggelser, var dette jo uimodsigeligt. Som bemærket bragte de følgende Nedlæggelser lignende Fordele. Selv

om man nu vil se bort fra, at de rede Penge, som Salgene bragte, havde lettere for at forsvinde i Statskassen end Jordegods, var der dog ved Salgene mod Svarelse af en aarlig Pengeafgift det svage Punkt, at Pengenes Værdi er saa skiftende. Hvad der til en Tid var fordelagtigt for Staten, kunde til en anden vise sig meget ufordelagtigt. Kamphøener havde selv et klart Blik herfor, thi han opkastede det Spørgsmaal, om Afgifterne ikke burde have været fastsat i „Naturalier“, som saa omregnedes til Penge efter de til enhver Tid raadende Priser; dette syntes han egentlig havde været det bedste. Det havde givet Staten Del i stigende Priser, men ganske vist ogsaa i faldende, hvad dog vel ikke kan anses urimeligt. — Dannelsen af større, indhegnede Statsskove, som var frie for Kreaturerne Græsning og kunde underkastes forstmæssig Behandling, var en ikke ubetydelig Vinding ved Nedlæggelserne.

Fra et socialt Synspunkt maa Storgodsernes Udstyknings betragtes som et stort Fremskridt. Selv om man ikke helt kan slutte sig til Kamphøeners Beregning over, hvor mange Familier der tidligere havde levet af Domænerne, og hvor mange der kunde leve efter Udparcelleringen, skabtes der dog ved denne en talrig Række nye selvstændige Landbrug. Og en Række bestaaende Landbrug fik ved Tilkøb af Jord fra Domænerne større økonomisk Selvstændighed.

Spørgsmaalet om, hvorvidt de stedfundne Operationer øgede Landets Produktion, maa sikkert ogsaa besvares bekræftende. Paa de mindre Brug vilde Jorden givet i Fremtiden blive mere intensivt dyrket end paa Statens Domæner. At man ikke helt kunde sammenligne Statsdomæner med private Storgodser, hvad Driften angik, gjorde for saa vidt med Rette Modskriftet mod Kamphøener opmærksom paa, og der var jo en Produktionsgren, hvor Stordriften var den overlegne: Smørret! Prisforskellen mellem Herregaardssmør og Bondesmør var da som i lang Tid derefter ikke ubetydelig. Kamphøener fremhævede nok, hvordan der i Løjt var mange Bønder, der lavede lige saa godt Smør som paa adskillige store Gaarde, og henviste til kommende Forbedringer i Driften. Men i øvrigt, sagde han, selv om Smørproduktionen skulde dale, saa man mulig maatte købe det fra Udlandet, kunde man jo gøre det for de mange andre Produkter, som ved de stedfundne Forandringer vilde blive avlet i langt større Mængde end hidtil. Thi at Produktionen som Helhed vilde vinde, herom følte han sig ganske overtødet.

b. Livegenskabets Ophævelse.

I sin Beskrivelse af Domænerne Nedlæggelse havde Kamphøener fremhævet, hvordan denne Operation havde været forbunden med en Ophævelse af Livegenskabet paa de kgl. Godser, hvor det fandtes.

Han havde ivret mod Livegenskabet som en unaturlig Ret og hævdede, at hvert Menneske fødtes frit, det være født af fri Mand eller Slave. At Regeringen ved Operationen særlig havde været betænkt paa at afskaffe Livegenskabet, viste sig, mente Kamphøener, derved, at den havde skilt sig af med alle holstenske Domæner og her ophævet det. Den eneste slesvigske Domæne, hvor det havde raadet, Lindau, var ligeledes solgt. For Undersaatterne her blev der i Okt. 1784 udstedt en offentlig Deklaration om deres Befrielse fra det hidtidige Livegenskab. Regeringens Eksempel burde nu, udtalte Kamphøener, følges af alle Privatpersoner, der ejede Godser, hvor Livegenskabet endnu raadede. Staten havde Ret, ja Pligt til at kræve dette, og han betonede, at en Forandring absolut ikke vilde være til Godsejernes Skade.

Kamphøeners Opfattelse af Livegenskabet som en Skamplet paa en opløst Tidsalder deltes af alle Reformvennerne. En anden af Regeringens Embedsmænd, Chr. von Eggers (fra 1801 Deputeret i Tyske Kancelli), som i 1805, da Livegenskabet endeligt hævdedes, skildrede Forberedelserne dertil, skrev, at det var en Misbrug, mod hvilken alle fornuftige Menneskevenner havde ivret i de sidste tredive Aar. Man havde ikke kunnet undgaa at faa Øjnene op for Livegenskabets Rædsler, da „den humanere Statsfilosofis Grundsætninger“, efter at Rousseau havde foretaget sine Undersøgelser, udbredtes i Norden. Eggers, der var Holstener af Fødsel, berettede, hvordan han i sin Ungdom havde set, man havde spillet Kort om en livegen, og hørt selv godmodige Godsejere tale om deres livegne nærmest som tro Hunde.

Som tidligere (se S. 271 f. og 337 f.) omtalt, havde Livegenskabet lykkeligtvis ikke bredt sig til større Dele af Slesvig. Det herskede i Svansø, Dänischwold og paa en halv Snes Godser i Angel. Mest kuert af Livegenskabet aandeligt og økonomisk var afgjort Befolkningen i Svansø. Paa angelske Godser træffes i dette Tidsrum livegne med betydelig personlig Formue, som det ses af Opgivelserne til Formueskatten 1789.

Skønt Kamphøener i sit Skrift fra 1787 havde betonet, at Staten havde baade Ret og Pligt til at kræve Livegenskabet ophævet, og skønt Aaret efter Stavnbaandet hævdedes i Kongeriget, valgte Regeringen dog først at se, hvor langt man kunde komme ad Frivillighedens Vej. Hensynet til det slesvig-holstenske Ridderskabs Privilegier spillede sikkert en stor Rolle for dette Valg. Regeringen gik, som vi har set, i Spidsen med det gode Eksempel, og som Eggers lidt bidsk bemærker, viste dog hist og her en Godsejer sig i det mindste tilbøjelig til at gøre sig behagelig for Hoffet ved Frigivelsen af sine Bønder. Ogsaa af den fortsatte Udbredelse af „den humanere Statsfilosofis Grundsætninger“ maatte man kunne vente sig Resultater.

I Angel afskaffedes Livegenskabet faktisk flere Aar, før Ophævelsen

lovformelig blev paabudt. Da Reformvennen, Landinspektør Fr. W. Otte 1792 i en smuk lille Bog beskrev en Aaret forud foretaget Fodtur gennem Angel, omtalte han, hvordan Livegenskabet var blevet hævet paa flere af Godserne, og kaldte Angel — bortset fra 4 adelige Godser, hvor den gamle Indretning endnu bestod — for et frit og lykkeligt Land. Med Livegenskabets Ophævelse her var der i øvrigt allerede begyndt før Christian VII.s Regering, idet Henning Rumohr paa Udmark begyndte dermed i 1765. Som Regel gik Bøndernes Frigivelse og Udparcellering af Godserne Haand i Haand. I Begyndelsen af 80'erne fulgte Livegenskabets Ophævelse paa Tøstrup og Dyttebøl, 1789 paa Gelting, 1786 og 90 paa Ø og endelig omkring Aar 1800 paa de fire sidste Godser: Prisholt, Bukhavn, Røst og Runtoft.

Hvor meget Tiden end sværmede for personlig Frihed og afskyede Livegenskabet som et Levn fra en raa og barbarisk Tidsalder, maatte man dog sige sig selv, at for de tidligere livegne maatte Fordelen ved at erhverve den personlige Frihed i høj Grad afhænge af, hvilket økonomisk Grundlag deres fortsatte Tilværelse fik. Reformmodstanderne fremførte ogsaa blandt deres Argumenter baade, at mange livegne selv ikke ønskede Friheden, og at de økonomisk slet ikke vilde kunne staa sig derved. Under Livegenskabet havde de altid Godsejeren at ty til, han var deres Forsørger, men dette maatte falde bort ved Frihedens Indførelse. Og hvordan vilde det gaa de tidligere livegne, der ved Forandringen ikke kom i Besiddelse af Grundejendom? Gaardene tilhørte jo alle Godsejerne. Vilde en Tilstand af Frihed uden Ejendom i Forhold til de tidligere Forhold ikke være som at blive pisket med Skorpioner mod tidligere med Svøber?

Som et Eksempel i Favor af Reformmodstanderne har man vistnok Lov at tage Forandringen paa Dyttebøl. Besidderen her solgte Ejendommene for den højest mulige Betaling, og Følgen var, at de uformuende blandt de tidligere Brugere maatte forlade, hvad der dog hidtil havde kunnet anses for „Hus og Hjem“. Nok var Forandringen fordelagtig for Godsejeren, men som haard og ubillig maatte den dog betegnes over for de nævnte Mennesker, der pludselig mistede deres hidtidige Subsistensgrundlag.

En saadan Fremgangsmaade var dog heldigvis sjælden. Med stor Anerkendelse beretter Otte i sit nævnte Skrift derimod om Forandringerne paa Godset Ø, hvis Ejer, Regimentskvartermester Christian Saxesen, udparcellerede Godset og afskaffede Livegenskabet. De hidtidige Bønder og Kaadnere blev Ejere af deres Jorder mod Betaling af en moderat Købesum, delvis at udrede efter nogen Tid. Bønderne maatte desuden aarlig betale omkr. 1 Rdl. pr. Byskæppe, men fritoges samtidig for Hoveri, medens Kaadnerne aarlig skulde præstere hver 60 Gangdage. Ved Forandringerne etableredes desuden 10 nye Familier.

Samme Aar, som de her nævnte Foranstaltninger paa Ø begyndte, foregik Livegenskabets Afskaffelse paa det Grev Conrad Holck tilhørende Gods Ekhof i Dänischwold. Denne Begivenhed blev særlig bekendt, idet der kort efter gaves en Beskrivelse deraf i det lige grundlagte Tidsskrift *Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte*, ligesom der sammesteds noget senere fremkom en Redegørelse fra Grev Holck selv om, hvordan det første Aar efter Forandringen havde stillet sig; det havde vist sig at være baade til Fordel for Godsejeren og for Bønderne. Ved Reformerne fik Bønderne deres Steder i Arvefæste uden Købesum.

Fig. 148. A. P. Bernstorff.
Maleri, formentlig fra c. 1765, paa Gyldensten.
Frederiksborg Mus. fot.

Der udfærdigedes to Slags Arvefæstekontrakter, henholdsvis for de større og for de mindre Arvefæstere. De første ansattes til Afgifter baade i Penge og i Naturalier, de sidste kun i Penge, og begge forpligtedes til at udføre bestemte Tjenester, nogle uden, andre mod aftalt Betaling. Af Hovmarkerne udlagdes der Jord til hver Karl og Inderste — fra 8 til 13 Td. — og Greven lod bygge Huse paa disse. „Ved denne Indretning ser jeg“, udtalte han, „de gamle Bondefamilier glade bearbejde deres egen Mark“.

I sin Beskrivelse af Angel omtaler Otte, hvordan han paa sin Fodtur kom til Paverød ved Siien, og hvilken henrivende Udsigt der var over Sliens rullende Bølger mod det smukke Landskab paa den anden Bred, en Del af Svansø med Godserne Binebæk og Gereby. Men i Nydelsen af denne Skønhed blandede sig unægtelig for en Reformven den triste Tanke, at dér i Svansø havde Livegenskabets Gru sit Sæde, dér var Guds skønne Værk ødelagt af Menneskenes Frækhed og Dumhed.

Et Lyspunkt i denne Tristhed var det dog, at netop Aaret før — i

1790 — havde den ophøjede Besidder af Gereby — eller Karlsburg, som det blev omdøbt til — givet sine Undersaatter baade Frihed og Ejendom. Besidderen var Landgrev Karl af Hessen, der saaledes gik i Spidsen for Livegenskabets frivillige Ophævelse i Svansø. Hans Eksempel fulgtes i 90'erne paa adskillige andre af Godserne i Svansø, paa Maaslev i 1792—94, Eskildsmark 1793, Ludwigsburg 1794 osv.

At Regeringens ledende Mænd fra omkring den Tid, da Bondefrigørelsen indledtes i Danmark, ligeledes har været bestemt paa at søge Livegenskabet ophævet i Hertugdømmerne, er sikkert nok. Kronprinsen siger selv i et Brev fra 1804, at dets Ophævelse var en af ham i mere end 20 Aar næret Yndlingstanke — Udtrykket „mere end 20 Aar“ er dog næppe helt korrekt — og om A. P. Bernstorff (Fig. 148), Chefen for Tyske Kancelli, hævdes det, at han paa samme Tid, som den danske Bonde fik den lovmæssige Frihed tilbage, udkastede en lignende Plan for Hertugdømmerne. For Forberedelserne til Livegenskabets fuldkomne Ophævelse blev Bernstorffs Virksomhed af den allerstørste Betydning.

Medens Stavnsbaandets Løsning i Kongeriget skete ved et Regeringspaabud, vilde Bernstorff, som ovenfor nævnt, i Hertugdømmerne holde sig til Frivillighedens Princip. Der udkom ganske vist i Begyndelsen af 90'erne et Par Lovbestemmelser til Gunst for de livegne, saaledes forbødes det Godsejerne egenmægtig at lade nogen livegen springe Soldat som Straf, og det fastsloges, at det stod de livegne i Slesvig frit for at slutte Kontrakter om, hvad der var deres Ejendom. Men hvad selve Livegenskabets Ophævelse angik, var det Bernstorffs Plan, som hans Medarbejder Eggers siger, at Godsejerne i Hertugdømmerne skulde tilbyde, hvad man saa ugerne vilde befale og alligevel til Slut havde maattet befale!

Til Fremme af sit Formaal anvendte Bernstorff flere Aar igennem „alle Midler, som hans Værdighed, den Anseelse, han stod i, hans sjældne Talent at overtale, tilbød ham for at stemme Gemytterne. Det lykkedes ham at vinde mange for den gode Sag, at overtøde flere om den Nødvendighed ikke at modsætte sig“. — I Janr. 1795 vedtog de ikke-reciperede Godsejere en Udtalelse om Livegenskabets Ophævelse, der tilsendtes Ridderskabet, som ogsaa for sit Vedkommende principielt tiltraadte dette uden dog at ville fastsætte noget bestemt Tidspunkt for Ophævelsen. Imidlertid blev der Aaret efter til Behandling af Spørgsmaalet nedsat en Kommission af Ridderskabsmedlemmer, der supplerede sig med Repræsentanter for de ikke-reciperede. Efter en udførlig Drøftelse af Grundene for og imod Ophævelsen vedtog Kommissionen at udtale sig for denne, samt at en Beslutning herom burde være bindende for alle de paagældende Godsejere. Der tilsendtes i Novbr. disse en Rundskrivelse med nærmere formulerede Spørgsmaal — i Slesvig fandtes den-

gang endnu 24 Godser med livegne — og Resultatet blev, at Flertallet af Svarene foreslog Livegenskabets Ophævelse inden for en Tidsfrist af 8 Aar. I Foraaret 1797 indgav Kommissionen herom en Forestilling til Kongen, hvori udtaltes, at havde det tidligere stundom været nødvendigt at bede Monarken om Opretholdelse af de adelige Godsers Privilegier, hvor meget glædeligere var det saa ikke nu at kunne nærme sig Tronen for at bringe et Offer, fremkaldt af Følelsen for Menneskevel og Menneskelykke! I Forbindelse med dette Offer havde Kommissionen dog nogle Ønsker paa Hjerte, bl. a. om en ny Tyendeforordning. Til disse Ønsker blev der ogsaa lovet at tage alt fornødent Hensyn i den kongelige Resolution af 23. Juni, hvori Kongen udtalte sit allerhøjeste Velbehag over Godsejernes Beslutning: Kongen ønskede den snarlige Opnaaelse af Maalet og vilde agte enhver, som bidrog dertil, saa meget højere. Bernstorff oplevede ikke denne Afgørelse. Han, Reformværkets bedste Støtte, var 2 Dage forinden afgaaet ved Døden.

De nævnte Raadslagninger i Kommissionen er sikkert blevet fulgt i stor Spænding af Reformvennerne. Professor L. A. G. Schrader i Kiel skriver saaledes i 1797, at Publikums Øjne — ikke blot det slesvig-holstenske, men en stor Del af det tyske — fra halvandet Aar tilbage har været rettet mod de omtalte Drøftelser. Reformvennerne i Kongeriget har selvfølgelig ogsaa med største Interesse set hen til disse. Med hvor stor indre Lyst godsejerne gik til den „frivillige“ Beslutning om Livegenskabets Ophævelse, faar staa hen. Da der i den nærmeste Tid efter, at den kongelige Resolution havde fastslaaet Livegenskabets kommende Ophævelse, viste sig Tegn paa Ulydighed hos livegne, saaledes Krav om højere Løn, androg flere Godsejere om Udstedelse af en Anordning med Indskærpelse af, at Livegenskabet endnu bestod, men herpaa vilde Kancelliet dog ikke indlade sig. Dets nye Chef, Cay Reventlow (Fig. 149), var i øvrigt ingen Reformven, og i Tiden til 1802, da han fratraadte, skete der intet i Kancelliet for at forberede Bestemmelser, der afgav Garantier for de livegnes økonomiske Eksistens, naar den personlige Friheds Time var inde.

I den kongelige Resolution fra 1797 var det blevet udtalt, at der for Landeværnets Vedkommende maatte træffes en ny og bedre Indretning „under Hensyn til Livegenskabets Ophævelse og til den allerede i Danmark herskende Forfatning“. 1. Aug. 1800 udstedtes der ogsaa en ny Landmilitærforordning for Hertugdømmerne, der nærmede Forholdene paa dette Omraade til Kongerigets. Værnepligten kom til at gælde Bondestanden i Almindelighed, og den Fritagelse, som Ejere af Parceller af nedlagte Domæner hidtil havde nydt, skulde ophøre med dem og deres Sønner. Udskrivningen skulde foretages efter Folketal, ikke efter Plovtal. Godsejerne skulde ikke have noget at gøre med denne,

men i Forordningen fandtes der dog i § 31 en provisorisk Bestemmelse, der angik de adelige Godser, hvor der endnu var livegne. Den fastsatte, at i den tilbageværende Del af de otte Aar, i Løbet af hvilke den af Prælater og Ridderskab samt øvrige Godsbesiddere berømmeligst besluttede Ophævelse af Livegenskabet vilde finde Sted, havde de paa-gældende Godsejere, skønt de som alle andre maatte indlevere rigtige Lægdsregistre, Lov til i Stedet for de livegne, som efter Reglerne skulde udskrives, at stille andre tjenstdygtige livegne eller ogsaa frivillige Folk for Betaling. Fra Begyndelsen af Aaret 1805 hørte dette som Livegenskabet imidlertid op.

Den 1. Janr. 1805 var saaledes her offentligt fastslaaet som Datoen for Livegenskabets Ophævelse, men ganske vist i en Forordning om en anden Genstand og midt inde i denne. Først i Foraaret 1803 indgav Kancelliet en Forestilling til Kongen om, at der maatte udstedes en selvstændig Forordning om de livegnes Frigivelse, samt angav Hovedpunkterne for denne. Det udbad sig og fik Kongens Tilladelse til at meddele Øvrighederne, at Kongen vilde afskaffe Livegenskabet fra 1. Janr. 1805, og at drøftede den kommende Forordnings Indhold med Hertugdømmernes Overretter. Efter indgaaende Drøftelser i 1803 og 1804 udkom saa den 19. Decbr. 1804 Forordningen om Livegenskabets Ophævelse i Hertugdømmerne.

Fuldkomment og for stedse og uden nogen som helst Undtagelse ophævedes Livegenskabet fra 1. Janr. 1805. Kontrakter, ifølge hvilke frie gav sig som livegne til andre, erklæredes ugyldige. Krævedes fremmede, der maatte opholde sig i Hertugdømmerne, udleveret som livegne, skulde dette nægtes. Om de forhen livegnes personlige Frihed lod Forordningen altsaa ingen Tvivl herske. Men hvorledes løste den det saa vigtige Spørgsmaal om de frigivnes fortsatte økonomiske Eksistens og om de hidtil af dem brugte Jorder? Disse Jorder var efter den Opfattelse, Bernstorff havde haft, Godsejernes Ejendom, og det samme forudsattes ogsaa i Forordningen — dog med visse Indskrænkninger, der vel baade motiveredes af Bøndernes hidtidige Brug af Jorderne og af Samfundshensyn. Kongen, hed det, havde haft Opmærksomheden rettet paa de tidligere livegnes personlige Forhold og paa de Forhold, „som fandt Sted med Hensyn til de af dem brugte Jorder“. Ved Bestemmelsen af disse sidste vilde Kongen under stadigt Hensyn til Godsejernes og Underaaternes fælles Vel træffe saadanne Foranstaltninger, at den flittige Landmand fik endnu bedre Lejlighed til at skaffe sig og sine Underholdet ved Agerdyrkning og erhverve Formue. Udtrykkene er ikke særlig præcise, men Hensigten er tydelig nok, at det ikke skulde overlades Godsejerne efter eget Forgødtbefindende at skalte og valte med den hidtidige Bondejord og eventuelt uden videre fordrive de hidtidige Brugere.

Denne Hensigt opnaaede Forordningen paa to Maader. Den bestemte, at Godsejeren havde Pligt til Forsørgelse (Aftægt) for de Bønder, Kaadnere og Inderster, der ikke ved Forpagtning el. lign. forblev paa de hidtil af dem brugte Steder, og den fastslog — hvad der var en meget vigtig Begrænsning af Godsejerens Raadighedsret over Bondejorden — at Tallet af de paa hvert adeligt Gods værende med Jord forsynede Familier maatte formindskes. Særlig skal, hed det, alle de den 31. Decbr. 1804 af livegne, frigivne eller andre Bønder beboede Helgaard, Halvgaard, Kvartgaard, Bol el. lign. Steder opretholdes i denne Egenskab. Det forblev dog Gods-

ejeren uforment at tage Jord fra nævnte Brug, saafremt det kunde ske uden at betage dem den nødvendige Størelse, og til saadant udkrævedes Øvrighedens Tilladelse. Om disse Bestemmelser udtalte Eggers, at Statens Tarv ikke tillod en Formindskelse af de jordejende Familiers Antal, og at Kancelliet ikke havde fundet det betænkeligt „at forbinde med de bosatte livegnes Affindelse en Politilov, hvorved Antallet paa de med Jord forsynede Familier vedligeholdtes“. Regeringen maatte optræde som Formynder for de moralsk umyndige, der ellers udsattes for at fornærmes til deres ubodelige Skade.

I Forordningen erklæredes endvidere alt ubestemt Hoveri for ugyldigt fra 1. Janr. 1805, og der gaves Forskrifter for Ordning af eventuelle Stridigheder, der maatte opstaa om Hoveriets Bestemmelse mellem Godsejer og Bønderne. I 1805 fulgte i øvrigt nærmere Regler om Hoveriet. — Et Ønske fra Ridderskabet om, at der i Forordningen

Fig. 149. Cay Reventlow.
Maleri paa Altenhof. Ukendt Maler.

maatte blive paalagt de frigivne al mulig Ærbødighed og Lydighed ved Hovarbejder over for Godsejeren og hans Repræsentanter, og om Tvangsmidler til at indskærpe dette var af Kancelliet blevet afvist i dets Forestilling. Det havde derimod henvist til, at der var en ny Tyendelov under Udarbejdelse. En saadan udkom dog først langt senere. I Forestillingen havde Kancelliet ogsaa nævnt Ønskeligheden af en ny Fattiglov; denne udstedtes i 1808.

Livegenskabets Ophævelse var, som før nævnt, en af Kronprinsen længe næret Yndlingstanke. I det omtalte Brev fra 1804 (se Bilag) — skrevet to Dage før Forordningens Udstedelse til Kancelliets Chef, J. S. Møsting — hedder det, at Kronprinsen med megen Fornøjelse har læst Forestillingen og Forordningen „om det mig stedsse forhadte Livegenskabs nu fuldkomne Ophævelse“. Meget lykkelig føler han sig over, at hans Yndlingstanke nu gaar i Opfyldelse. De Indvendinger, han fremsætter mod nogle Punkter i Udkastet til Forordningen, er ogsaa udsprungne af et „bondevenligt“ Synspunkt, og betegnende er det ligeledes, at han ønsker Ordet „Godsherrer“ ombyttet med „Godsbesiddere“ som mere passende. — Stavnsbaandets Løsning i Kongeriget og Livegenskabets Ophævelse i Hertugdømmerne var Resultater, hvoraf Reformvennerne blandt den danske Enevældes Tjenere havde Grund til at føle sig stolte. Som Eggers skrev i sin Biografi af Bernstorff: „I dette Rige, hvis Forfatning saa ofte er blevet smædet af ukyndige Skribenter, hvis gode Folk saa mange Forfattere af Rejsebeskrivelser har miskendt, har — dette maa Historiens Annaler bevidne — den ægte Humanitet tidligere end i de fleste andre Lande løftet sin Røst“.

c. Udskiftning og Udflytning.

Overgang fra Fæste til Selveje. Landbrugets Fremskridt.

Den frivillige Udskiftningsbevægelse havde, som tidligere (se S. 342 ff.) skildret, allerede i Tiden inden 1766 faaet en ret omfattende Karakter, og kort efter Christian VII.s Tronbestigelse fik Bevægelsen nu Støtte ad Lovgivningens Vej, idet der den 10. Febr. 1766 for Slesvig udstedtes en Forordning ang. Fremme af Indhegning og Ophævelse af Landsbymarkernes Fællesskab m. m.

Det udtaltes her, at et Lands Velfærd for største Delen afgang af Landbruget, og hvor vigtigt det derfor var at fremme dette. Da Fællesskabet havde vist sig særlig skadeligt, gjaldt det om at indskrænke dette, og Forordningen fastsatte derfor følgende Bestemmelser: Det skulde fremtidig staa hver Lodsejer frit for at indhegne Jorder, han maatte have liggende sammen og for sig, og hvori ingen andre havde Rettigheder.

3 Per 17 Jan: gibt ein Erlaubnis Si. Damm Schenke
zu einem Majestät zu legen, aber daß die Schenke
ausgeführt ist Si. Damm Sammler wieder zu untabli;
von welcher mir nehmendig. Schenke zu 3/4
man

4 18 Jan. Man man Land von einer Seite
und Land die Seite von der Seite haben?

5 Per Wert Güter zum nicht weiß in der
sitzen verwandelt werden als muß passen

Ich verbleibe mit Aufsehung

Hochachtungsvoll
Hochachtungsvoll

Reyensberg
Jan. 17. Decem.
1804.

O. T. Denckhoff

Ved en saadan Indhegning maatte han dog alene bære Omkostningerne, indtil Naboerne ogsaa besluttede sig for at indhegne, da Omkostningerne saa skulde fordeles forholdsviis. Bestemte $\frac{2}{3}$ i en Landsby — regnet efter Plovtal, ikke efter Hoveder — sig for „Separation“ af et Landsbyen alene tilhørende Stykke, var dette bindende ogsaa for de andre. Samme Majoritet i en Landsby havde ligeledes Ret til m. H. t. Marker og Overdrev, hvori flere Landsbyer havde Del, at kræve sin Andel udlagt, først til Landsbyen selv, for derefter at fordele den indbyrdes efter Plovtal, Mark Guld eller Ottinger og indhegne den. Saafremt det ikke var $\frac{2}{3}$ i en Landsby, men de fleste eller et stort Tal, der ønskede Udskiftning, skulde der finde en Undersøgelse Sted af kyndige og upartiske Landmænd, udnævnte af Amtmanden, og i Henhold til denne skulde der afsiges en Kendelse for eller imod Udskiftning. Med Hensyn til Kaadnere og Inderster bestemtes, at ved Udskiftning af de fælles Græsgange skulde der tillægges dem et Stykke Jord, svarende til det Antal af Kreaturer, som de havde nydt Græsning til paa de nævnte Marker. Til Iværksættelse af Indhegningerne gav Forordningen en Tidsfrist paa 4 Aar. Endelig indeholdt den Regler om, at sædvanligvis var Rettergang ikke tilladt i Udskiftningssager, og bestemte, at hvor en Bys Beboere hørte under forskellige Jurisdiktioner — noget, der hyppigt forekom — skulde de paagældende Amtmænd i Fællesskab træffe Afgørelserne.

Da den slesvig-holstenske Landkommission, som tidligere omtalt (se S. 410), dannedes i Foraaret 1768, blev det et af dennes vigtigste Hverv at virke for Udskiftningens Fremme. I §8 af dens Instruktion fastsloges det som en uomtvistelig Kendsgerning, at Fællesskabet var højst skadelig for Landets Dyrkning, og at Udskiftning og Indhegning meget hurtigt rigeligt lønnede de dermed forbundne Omkostninger. Kommissionen havde derfor at undersøge, hvilke Virkninger Forordningen af 1766 allerede havde haft, og at overveje, hvad der yderligere kunde gøres for at fremme dens Maal: nye Forordninger, Præmier eller andre Midler, der kunde sætte Landmanden i Skub og opmuntre ham! For at Sagen ikke skulde sinkes ved langvarige Stridigheder tillagdes der Kommissionen en udstrakt Myndighed til selvstændigt at afgøre saadanne, der maatte opstaa under Udskiftningsarbejderne.

Af de Oplysninger, Kommissionen i Sommerens Løb indhentede fra Amtmændene om Virkningerne af Forordningen 10. Febr. 1766, fremgik det, at det ikke just var Kæmpeskridt, som Udskiftningssagen i de forløbne godt 2 Aar havde gjort, men at den „herlige Forordning“ — saadan kaldte Amtsforvalter Moritzen paa Ærø den — tværtimod mange Steder mødte stor Modstand. I sin Erklæring til Amtmanden omtalte Moritzen, at han ikke havde ladet det skorte paa mange Gange at fremstille Nyten af den herlige Forordning i dens sande Storhed og

havde henvist til, hvilken høj Pris Parcelkøberne havde ment at kunne betale for deres Jord, som de fik samlet paa eet Sted. Men han havde prædiket hovedsagelig for døve Øren, thi Modstanderne havde samlet Landsbymændene, forklaret dem det modsatte og ud fra Forordningen vist, at det slet ikke var nødvendigt at udskifte: det var overladt til enhver Forgodtbefindende. Bønderne, udtalte han, er mangen Gang som Børnene, som tit maa tvinges til det, som er til deres egen Fordel: „Er der intet Skal, saa bliver de ved det gamle“. — I Nordborg Amt nævnes 3 Byer som væsentlig udskiftede, men i Sønderborg Amt var man foreløbig kun optaget af at separere Byerne, hvis Marker laa i Fællig, indbyrdes. Om Haderslev Amt, hvor Udskiftningsbevægelsen, som før nævnt, var gammel, skal anføres, at i Frøs og Kalslund Herreder var kun en lille Del udskiftet, i Hvidding og Nørre-Rangstrup Herreder samt i Gram Herred var de fleste endnu i Fællesskab, men i Tyrstrup Hrd. var over Halvdelen udskiftet, og i Haderslev Hrd. var kun en meget lille Del endnu ikke udskiftet.

For at faa Fart i Udskiftningsarbejdet vilde det, fremhævede Embedsmændenes Erklæringer, være nødvendigt, at Bestemmelsen om de $\frac{2}{3}$'s Majoritet i Forordningen af 1766 ændredes. Saaledes holdt Amtmanden over Sønderborg og Nordborg Amter for, at „Separationen“ burde ske, naar blot een i Byen begærede det, og han vilde desuden, at enhver burde flytte ud paa sin egen Jord. I Indberetningen fra Hvidding og Nørre-Rangstrup Herreder hedder det ligeledes, at det burde bevilges enhver at kræve Udskiftning; saa var der dog Haab om, at denne kunde skride frem, thi en Landsby var sjælden saa „forgiftet“ af den skadelige Fordom om det gamles Bevarelse, at der ikke i det mindste fandtes een, der kunde indse Nyttens af Udskiftning og vilde andrage om at faa denne iværksat. Nogle Embedsmænd hævdede, at Regeringen ligefrem burde paabyde Udskiftningen.

Som det allerede frengik af Instruksen for Landkommissionen, var Regeringen selv inde paa den Tanke, at der for at fremme Udskiftningen kunde tiltrænges en ny Forordning, og heri kunde de omtalte Erklæringer kun bestyrke den. Erklæringerne havde i øvrigt indeholdt Svar paa en hel Række Spørgsmaal foruden det om Virkningen af Forordningen 1766, bl. a. om, hvorvidt den saakaldte „Reunionsret“ og Jydske Lovs Bestemmelser om Reb og Maal var Hindringer for Udskiftningen, og om Tildelingen af Jord til Kaadnere og Inderster. Den nye Forordning udstedtes 26. Janr. 1770: Nærmere Forordning for Amter, Landskaber og Byer i Hertugdømmet Slesvig angaaende Ophævelse af Markfællesskabet og Fremme af Indhegningerne. Dens Udstedelse begrundedes med, at Forordningen 1766 i Almindelighed ikke havde haft den ønskede Virkning m. H. t. at komme

det højst skadelige Fællesskab til Livs, der hindrede alle gode landøkonomiske Indretninger og Forbedringer.

Den nye Forordnings Hovedbestemmelse var, at fremtidig skulde enhver Lodsejer (enhver „*Bohls-, Hufen- und Stavenbesitzer*“) være berettiget til at kræve sin Jord udskiftet af Fællesskabet ved en Opmaaling af samtlige Landsbyjorder (bortset fra dem, Loven undtog fra Opmaaling: Ornum, Kirkestuf, Særkøb). Opmaalingen skulde ske ved en edsvoren Landmaaler samt 3 af Amtmanden udnævnte kyndige og upartiske Sande- og Synsmænd eller andre edsvorne landbrugskyndige. Saa vidt muligt skulde Jorden udlægges til den paagældende paa eet Sted og samlet. Omkostningerne ved Opmaalingen skulde bæres af alle Lodsejere, selv om disse besluttede at forblive i det hidtidige Fællesskab. Men var det ikke en enkelt, der begærede Udskiftning, men var Halvdelen af en Landsby, regnet efter Plovtalet, enig om denne, skulde Resten følge deres Beslutning, og Jorderne skulde opmaales og bagefter boniteres. Kunde man ikke blive enige om de enkelte Portioner, der saa vidt muligt skulde udlægges paa eet Sted, skulde der foretages Lodtrækning. De, der maatte modsætte sig Udskiftningen, kunde eventuelt — paa den tabende Parts Bekostning — kræve en Undersøgelse af, hvorvidt Jorderne egnede sig til Udskiftning.

I Forordningens § 4 bestemtes, at Fordelingen af Jorderne mellem Lodsejerne skulde ske efter den paa Egnen brugelige „Proportion“, d. v. s. efter Ottinger, Mark Guld, Fjerdinger og Plovtalet. Var saaledes en Landsbys Gaarde anslaaede til Ottinger, skulde det ved Opmaalingen af dens samlede Jord afgøres, hvor meget Jord der gik paa en Otting, og Gaardene vilde faa tildelt Jord i Forhold til det Antal Ottinger, de stod for. Fra denne Fordelingsregel gjordes der dog den Undtagelse, at saafremt der savnedes Bevis for de tre førstnævnte „Proportioner“ (Otting, Mark Guld, Fjerdinger), eller det m. H. t. Fælledeerne viste sig, at samme havde været brugt paa forskellig Vis, kunde Jorderne deles efter Plovtalet og — kunde dette heller ikke findes — da efter enhver Gaards faktiske Størrelse og Godhed og i Forhold til den Andel, hver hidtil havde haft i, hvad der havde været brugt i Fællig. — Med Hensyn til Udflytterne fastsatte Forordningen, at de i Landsbyen tilbageblivende havde at hjælpe dem med Haand- og Spanddage, med Tækkehalm og en Sum Penge, en Hjælp, der burde fastsættes efter Billighed og saa vidt gørligt altid før Lodtrækningen. Ved Udskiftningen burde der om muligt tillægges Landsbyskolelærerne hver c. 3 Td. Havreland, og der gaves indgaaende Bestemmelser om, hvordan Kaadnere og Inderster skulde have Jord tillagt i Forhold til den af dem hidtil nydte Græsning. Var der Land nok, burde der ogsaa tillægges de Kaadnere og Inderster, der hidtil ikke havde haft Græsning, Jord til Græsning af 2 eller 1 Ko.

Af Forordningens øvrige Indhold skal nævnes, at der var Bestemmelser angaaende Ophævelse af Fællesskab mellem Landsbyer, om de Veje, der skulde udlægges, om Paadømmelse af Stridigheder, der maatte opstaa under Udskiftningen, o. m. a. Den i Forordningen 1766 indeholdte Frist paa 4 Aar til Indhegningen forlængedes med yderligere 4 Aar, og det lagdes Amtmændene og øvrige Embedsmænd ret paa Sinde at fremme den vigtige Sag. Det fastsloges, at de givne Bestemmelser ogsaa gjaldt Købstadjorderne, og i Juli 1771 udvidedes Forordningen til ligeledes at gælde for de til adelige Godser hørende Undersaatter, der levede i Fællesskab med de kongelige „Amtsundersaatter“.

Den bevilgede yderligere Frist paa fire Aar til Indhegningen skulde ganske vist — trods de indtrængende Opfordringer til Sagens Fremme — langt fra slaa til. Men i øvrigt afgav Forordningen i det store og hele de Rammer, hvorunder Udskiftningsarbejdet i den kommende Tid skete. 1773 kom der Bestemmelser, der sigtede til en hurtigere Afgørelse af Stridigheder, som maatte opstaa under Udskiftningen, ved at indbringe disse direkte for Overretten, og der fastsattes, hvilke Gebyrer der skulde betales for de forskellige Udskiftningsforretninger, samtidig med, at Embedsmændene atter opmuntredes til at vise al fornøden Alvor og Iver ved disse. Aaret efter udstedtes en Forordning om Begrænsning af Reunionsprocesser for at fjerne den Hindring, saadanne kunde være for „Separationen“. Paa et enkelt vigtigt Punkt ændredes dog Forordningen 1770, men det skete saa sent som i 1786. Ændringen gjaldt Forordningens § 4 om Proportionen ved Delingen af Byernes Jorder, en Bestemmelse, der unægtelig ikke var blevet mødt med Velvilje fra de Jordbesiddere, der i Tidens Løb havde faaet et større Jordtilliggende, end hvad de var ansat til i Ottinger el. a., og som ved Delingen maatte afgive Jord til de mindre Ejendomme. Nu i 1786 gjordes den faktiske Jordbesiddelse til Delingsnorm, saaledes at de slap for at afstaa Jord. Til Gengæld maatte de finde sig i, at Udskiftningen fulgtes af en Nyansettelse af Ejendommenes Afgifter, hvorved de større Ejendomme fik paalagt Afgifter svarende til deres Jordtilliggende, medens de mindre skulde have en forholdsvis Lettelse.

Tidspunktet for Udskiftningen blev naturligvis meget forskellig for de enkelte Egne af Landet. Den sønderjydske Historiker P. Lauridsen nævner et Spaadomsrim fra Sundeved: „Ven vi skriv'er de tre Krykker [d. v. s. 1777], skal Verden deles i Lykker!“ og hævder, at denne Spaadom gik i Opfyldelse, og at Fællesskabet i Tiaaret 1770—80 svandt som ved et Tryller i alle kongelige Amter og Landskaber. Dette er dog en urigtig og overdreven Udtalelse. Det var ikke blot nævnte Tiaar, men ogsaa de følgende, man var optaget af Arbejdet med Udskiftningen, der ikke tilendebragtes før et godt Stykke ind i det 19. Aarh. For Femerns Ved-

kommende ivrer den reformivrige F. W. Otte i sin Beskrivelse af Øen fra Aar 1796 imod det da stadig herskende Markfællesskab, som Beboernes Flertal holdt fast ved. Man havde her — under Paaberaabelse af Øens særlige Landboforhold — i 1771 anmodet om og faaet Fritagelse for den almindelige Indhegningsforordning, og baade med Indhegningen og med Udskiftningen gik det i den følgende Tid kun langsomt. I Agrarhistorikeren Georg Hanssens Skrift om Femern fra 1832 omtales, hvordan endnu langtfra alle de fælles Græsgange er opdelt. Han drager ligeledes til Felts mod det skadelige i det herskende begrænsede Markfællesskab, der bestod i, at de enkelte vel bestemte om Sædskiftet paa deres Marker, men at der paa Stubmarker og Græsmarker om Efteraaret græssedes i Fællig. I Haderslev Amt var der for Øen Aarø blevet forfærdiget en Opmaalings- og Fordelingsforretning i 1789 samtidig med Øsbys, men trods dette fastholdt Øens 7 Bønder Fællesskabet til ud over 1825. Sandsynligvis, siges der i en Omtale fra Aaret 1858 af, hvordan ogsaa her Udskiftningen endelig skete, vilde de „med den stive Vedhængen ved det overleverede, som særlig stærkt træder frem hos de i stor Afsondrethed levende Øboere“, have fastholdt det endnu, saafremt ikke en Sundevedbo ved Ægteskab var kommet i Besiddelse af en af Gaardene; han gav Stødet til, at Udskiftningen endelig kom i Gang. Rester af Fællesskabet har for Resten holdt sig helt ned til Nutiden paa Als, hvor ved Skovby og Fjelby en stor Sump- og Engstrækning af Bønderne bruges til fælles Græsgang.

Foruden Bøndernes større eller mindre Ulyst eller Villighed til at give sig i Lag med de nye Reformere spillede Embedsmændenes større eller mindre Nidkærhed selvsagt en betydelig Rolle, og til denne appellerede Regeringen, som set, ogsaa stærkt. En særlig reformivrig og virksom Amtmand havde Tønder Amt i 1767 faaet i Grev Ulrik Adolf Holstein (Fig. 150), der var Amtmand her til sidst paa Aaret 1770. Det siges om ham, at han gav sine underordnede Embedsmænd, Herredsfogeder, Landfogeder, Lensfogeder o. a. mere at bestille i 14 Dage, end de havde haft i de sidste 30 Aar, og at han tog sig „tres fort personnellement“ af Sagerne, og navnlig blev hans Virksomhed af stor Betydning for Udskiftningsarbejdets Fremgang. Holstein skal i sin Embedstid have faaet i alt 52 Landsbyer udskiftet. Saaledes udskiftedes i 1768 2, i 1769 15 og i 1770 12 Landsbyer. At han i sin Reformiver ofte har maattet rase mod

Fig. 150.
Ulrik Adolf Holstein (?).
Frederiksborg Mus. fot.

Befolkningen og har set paa den som „hildet . . . i Fordomme og gamle Sædvaner, saa at den hellere gav Afkald paa tidobbelte Fordele end lod sig bringe bort derfra“, er forstaaeligt. Alligevel udtaler han til Bernstorff i Febr. 1770 Haabet om i Løbet af faa Aar at kunne faa udskiftet alt, hvad udskiftes kunde, men samme Aar fratraadte han, som nævnt, som Amtmand. De „faa Aar“ blev til adskilligt flere, før Udskiftningen i Tønder Amt tilendebragtes, men Tiaaret 1770—80 bragte den dog et langt Stykke frem. I 1781 nævnes for Slogs Herred, at der her endnu findes 11 uudsiftede Landsbyer, hvoraf imidlertid de 9 er i Gang med Separationen. Paa Sild skete Udskiftningen 1778, og for Østerland-Før gav Landkommissionen i 1772 en Række nærmere Bestemmelser om Delingen, medens denne først 30—40 Aar senere skete paa Vesterland-Før og paa Amrum.

En reformivrig og energisk Amtmand havde Sønderborg og Nordborg Amter i Manden med det fremmede Navn, Johan Wilhelm Teuffel von Pirckensee, Amtmand fra 1749 til 1777. Da der paa Als findes en Landsby Helleved, sagde man, at det var slemt at bo i Helvede og at have Djævelen til Amtmand. — Der var paa Als ikke ringe Modstand mod Udskiftningen hos Befolkningen, og det hedder f. Eks. i en Klage over Udskiftningen fra Lysabild: „Det er . . . overordentlig beklagelsesværdig, at i disse Dage den ene Nabo blot tænker paa at skade den anden og forfordele ham ved denne Separation“. Men trods Modstand og Klager blev Reformerne drevet igennem, og i Tiaaret 1770—80 fuldførtes vistnok paa Als i alt væsentligt Udskiftningen. I Sundeved trak det noget længere ud med Arbejdet, adskillige Landsbyer opmaaltes her i 1783.

Forordningen 1770 skulde, som nævnt, ogsaa finde Anvendelse paa Købstadmarkerne, og det kan anføres, at Flensborg Bys Jorder allerede udskiftedes 1768—72, Tønders c. 1772 og Ekernførdes i 1775. Derimod gjaldt Forordningen ikke for de adelige Godser, hvor Spørgsmaalet om Fællesskabets Ophævelse altsaa kom til at bero paa det frivillige Initiativ; til Gengæld var Udskiftningen lettere at gennemføre, naar den alene ahang af en enkelt Mands, Godsejerens, Vilje. Som Regel skete Udskiftningen i Forbindelse med andre Reformers som Udpacellering, Livegenskabets Ophævelse o. a., og den menes i alt væsentligt iværksat inden 1805. For et Distrikt som Svansø ophæves Fællesskabet rundt om paa Godser i 1790'erne. Paa Godset Røst i Angel skete Udskiftningen tidligere end paa andre angelske Godser og før Livegenskabets Ophævelse. I Nordslesvig tog paa Gram Gods Udskiftningsarbejdet Fart efter 1774, men skete i øvrigt til ret forskellige Tidspunkter. Om Schackenborg noterer Søren Abildgaard i sin Dagbog, da han 1775—76 foretog Rejser i Nordslesvig: „Bønderne er Ejere af deres Huse og

Vaaninger, og alt Fællesskab er ophævet ved Jordernes Inddeling til enhver Beboer“.

Ophævelsen af Fællesskabet betød et stort landøkonomisk Fremskridt, men Overgangstilstanden, inden det var endeligt fastslaaet, hvad der rettelig tilkom enhver af Byens Jord, var forbunden med ikke ringe Ulemper. Adskillige Steder var og navnlig vel i Begyndelsen Opmaaling og Bonitering af Jorden saa som saa. Og Fordelingen af Jorden, Anvendelsen af den i Forordningen 1770 fastsatte Delingsnorm, der forudsatte Ændringer i de faktiske Besiddelsesforhold, Spørgsmaalet om Jord til Kaadnere og Inderster, Spørgsmaalet om Udflyttere m. m., alt saadant maatte give Anledning til mange Rivninger og skabe ondt Blod hos mange. Helt hen i Vejret var det saa vist ikke, naar det i ovennævnte Klage fra Lysabild hed, at i disse Dage tænkte den ene Nabo kun paa, hvordan han kunde komme den anden til Livs. Fra Fællesskabets Samarbejde gik Udviklingen mod Individualismens indbyrdes Splid — saadan kunde det vel staa for Tilhængere af den gamle Tingenes Orden. I en Forestilling fra Rentekammeret fra Aaret 1783 omtales, hvordan Udskiftningen sker fredeligt i mange Landsbyer — der nævnes de angelske Egne og Byer i Husum Amt — men samtidig anføres de i flere nordslesvigske Byer herskende Stridigheder, Stridigheder, som ofte stod paa gennem mange Aar.

For at Fordelene ved Fællesskabets Ophævelse fuldt skulde komme til deres Ret, maatte det forudsættes baade, at de enkelte Gaardes Jorder samledes saa vidt muligt paa eet Sted, og at Gaarden kom til at ligge omgivet af sine egne Marker. Den ideelle Udskiftning maatte medføre en Udflytning af Gaarde fra Landsbyen, og som set gav Forordningen 1770 ogsaa Bestemmelser herom. Imidlertid skulde Virkeligheden her som paa saa mange andre Omraader blive et ganske langt Stykke fjernet fra Idealet.

Bønderne selv var som Regel i høj Grad imod at komme væk fra Landsbyen. I den Indberetning, som Amtmanden over Sønderborg og Nordborg Amter i 1768 modtog fra Nordborg om Udskiftningen, hedder det saaledes, at enhver i taabelig Indbildning holdt det Sted, hvorpaa han var født, for den eneste Kilde til Lykke og kun nødig forlod samme Sted for at flytte ud paa sine egne Marker. Datidens Bønder, skriver P. Lauridsen, „holdt kun af de Marker, hvorfra de kunde høre Byhanerne gale. „Æ Jenbol“ indgød vore Oldefædre en uovervindelig og vel heller ikke uberettiget Skræk“. Ved Udskiftningen samledes Jorden derfor ikke omkring Boet, men Lykkerne anvistes rundt om i alle Bymarkens Hjørner og Kanter: „Lange, kileformede Stykker af den gamle Byvang ind imod Landsbyen, adspredt beliggende Kobler i Udmark, Hede og Skov med halve Mil lange Veje eller Forter turde, i

hvert Fald for Haderslev Østeramt, være det almindelige“. I et Skrift om det slesvig-holstenske Landbrug fra 1819 nævnes det ogsaa som en betydelig Skavank, at mange Bøndergaardes Jorder ligger saa spredt og adskilt.

For Tønder Amt siges det, at det kun var undtagelsesvis, at der ved Udskiftningen fandt Udflytninger Sted, men at saadanne senere i højere Grad skete ved Delinger af Bol. Om Als hævdes det, at Udflytning af Gaarde og Huse fra Landsbyen ikke fandt Sted i nogen stor Udstrækning. I Sønderby og Østerby paa Kegnæs fandt der dog en radikal Udflytning Sted, saaledes at der næppe mere kunde tales om Landsbyer. I Tandslet blev der 21 Mænd tilbage i Byen, medens 5 flyttede ud. Udflytterne skulde tilsammen af de andre have i alt 1090 Lægter, 221 Traver Tag samt 540 Rdl., der fordeltes ligeligt mellem dem. Endvidere skulde der ydes Udflytterne en Del Hjælp med Haand- og Spandtjeneste ved Transport af Bygningsmaterialier, ved Pløjning i de to første Aar og ved Udkørsel af Gødning fra det gamle Møddingsted i Landsbyen til de nye Marker det første Aar.

I den omfattende Instruks for Landkommissionen fra 1768 fandtes der en Udtalelse om, at det sikkert i mange Retninger vilde være meget fordelagtigt for Fæsterne i Hertugdømmet Slesvig, hvis de fik fuldkommen Ejendomsret over deres Gaarde ligesom de saakaldte Ejendomsbønder; saadant vilde bestemt opmuntre deres Flid og fremme Agerbrugskulturen. Det paalagdes derfor Kommissionen at undersøge, om det var raadeligt at give Fæsterne den hele Privatejendomsret, og paa hvilke Betingelser dette kunde ske uden Tab for de kongelige Indtægter.

Særlig stor Forskel bestod der, som forhen betonet (se S. 271), ikke mellem Fæsteren og Bonden. Paa de 4 alsiske Godser, som i 1764 var blevet overladt Hertugen af Augustenborg (se S. 321), fandtes der saaledes 176 Bol, hvoraf 49 var Bondegods, men Forskellen mellem Fæste- og Bondegods kom i Hovedsagen kun frem ved Arvedelinger og Salg, thi Bønderne ydede samme Afgifter og Tjenester til Godserne som Fæsterne. Da Landkommissionen i 1768 for at opfylde det den paalagte Hverv indhentede Beretninger fra Amterne om, hvorvidt Fæsterne burde forvandles til Selvejere, fremhæves ogsaa f. Eks. i Svaret fra Sønderborg Amt den ringe Forskel mellem de to Klasser. Fra Nordborg omtales Fæsternes Karakter som Arvefæstere, og der henvises til Arveforordningen for dem af 14. Apr. 1766 (se nedenfor). Forskellen mellem Fæstere og Bønder, siges der videre, bestaar næsten kun i, at de sidste har friere Raadighed over deres Skov, samt deri, at Fæsteren ved et Fæstes Tiltræden betaler Indfæstning, medens Bonden betaler Skøde og Indskriv-

ningsgebyrer. Indberetningen fra Nordborg tilraader alligevel Overgangen til Ejendom, medens derimod Amtsforvalter Moritzen paa Ærø mente, at ingen Fæstebonde vilde betale noget for at blive Ejendomsbonde; desuden fandt han det fordelagtigere med Fæstere, som man kunde holde til Orden, og hvis Afgifter eventuelt kunde forhøjes, naar Kornpriserne steg. Bøndernes Levemaade var, konstaterede han med Beklagelse, steget ligesom Luksusen i Verden. Bonden „spiser oftere, sover mere og arbejder ikke“. Maaske var det ikke meget bedre bevendt med Fæsterne, men dem kunde man dog som sagt holde til at forandre sig!

Den i Indberetningen fra Nordborg paaberaabte Forordning af 14. Apr. 1766 gjaldt den Arvefølgeorden, der skulde iagttages ved Besættelsen af Fæstegodser i Hertugdømmets Amter og Landskaber, og som hidtil havde været ret forskelligartet. Naar P. Lauridsen siger, at ingen Sinde har nogen Konge givet en større, en mere kongelig Gave, end da Christian VII ved denne Forordning „overdrog Bønderne i Sønderjylland den allerstørste Del af Hertugdømmet til evig Arv og Eje“, er Udtalelsen ganske vist overdreven, men Forordningen betød dog, at Karakteren for Kronens Fæstere af Arvefæstere lovformelig fastsloges (evt. indførtes). Skønt Kongen, hedder det i Forordningen, har det direkte Herredømme (*dominium directum*) over Fæstegodset, og Amtmændene er bemyndigede til, hvis nærmeste Arving af gyldige Aarsager ikke kan forestaa Fæstegaarden, da at fæste den til den derefter følgende Arving, vil Kongen dog, saafremt Landsherrens Interesse ikke er til Hinder derfor, at nærmeste lovlige Arving skal komme i Besiddelse af en ledig Fæstegaard. Hvem den lovlige Arving var, gaves der nærmere Regler for: først den ældste Søn, saa de yngre, efter Sønnerne Døtrene osv. I disse Bestemmelser, der set paa Baggrund af de raadende sønderjydske Arvegangsregler var temmelig skematiske, fulgte senere nogle Modifikationer, bl. a. ved en Forordning i 1772. I denne fastsattes desuden, at Gaardens Bygninger, Besætning og Udsæd skulde medregnes ved Arvedelingen, dog at Bygningerne, om fornødent, ansattes saa taaleligt, at den fremtidige Fæster kunde bestaa derved. Selve Fæstejorden tilfaldt alene nærmeste Arving.

Medens Fæstegaardene, saadan som Amtsforvalter Moritzen i sin førnævnte Indberetning havde gjort, kunde sammenlignes med en Slags Stamhuse, havde Ejendomsbønderne en friere Dispositionsret over deres Gaarde. Hvorledes der her havde udviklet sig den saakaldte „*Anerbensitte*“, er tidligere berørt (II. S. 408). I dette Tidsrum skete nu det betydningsfulde, at denne Praksis blev lovfæstet ved den vigtige Forordning af 18. Juni 1777 om Fortrinsretten til de udelelige Ejendoms- eller Bondegodser paa Gesten, der tilfalder flere Børn eller Kollateral-Arvinger. Her fastsloges først, at en saadan Gaards Ejer

var berettiget til ved Kontrakt eller Testamente at bestemme, hvem af hans Børn — Sønner eller Døtre, af 1. eller sidste Ægteskab — der skulde have Gaarden overdraget. Havde han imidlertid ikke inden sin Død truffet Bestemmelse herom, skulde de samme Arveregler være gældende som ved Fæstegaardene, d. v. s. den ældste Søn havde Forretten til at overtage Gaarden, saa den næstældste osv. Om den Værdi, til hvilken Gaarden skulde ansættes, og som altsaa blev at dele mellem Arvingerne, saaledes at Overtageren af Gaarden udløste de andre Arvinger, bestemtes, at den ansattes efter „et taaleligt Anslag eller en saakaldet Broder- og Søster-Takst, saa at Overtageren ved en god Økonomi kan bestaaerved“. — Af Forordningens andre Bestemmelser kan nævnes, at det udtaltes, at skønt de omtalte Bondegodser, hvor Kontributionen hæftede in solidum paa Gaarden, sædvanligvis maatte forblive udelte, skulde dog den i en Forordning fra 1774 (se senere) anbefalede Deling af større Gaarde i mindre, hvilken Deling var hensigtsmæssig for Befolkningen og Landbruget, ingenlunde være udelukket.

Med den Landkommissionen anbefalede Forvandling af Fæstebol til Bøndergaard, hvorom Kommissionen, som før sagt, havde indhentet Amtmændenes Betænkninger, gik det forholdsvis langsomt. I en Forestilling fra 1783 fra Rentekammeret nævnes det, at Forvandlingen hidtil var blevet opholdt af mange Slags Forhindringer, men Kammeret mener, at man maatte kunne komme videre frem ved Hjælp af almindelige Nyansættelser af Gaardenes Afgifter, Nyansættelser, ved hvilke de kongelige Indtægter vilde kunne forøges til Gengæld for de Rettigheder, de paagældende opnaede som Ejendomsbønder. Kammeret gik i Forestillingen udførligt ind paa den af Landkommissionen ved Nyansættelser af Gaardenes Afgifter indtil da brugte Praksis samt paa Spørgsmaalet om at fastslaa almindelige Regler for Nyansættelser. Anledningen hertil var gentagne Klager fra nogle Bønder i Nordborg Amt, som Kommissionen havde inddraget under dens Nyansættelser, og hvis Afgifter den havde forhøjet stærkt.

I de første Aar af Kommissionens Arbejde, udtalte Kammeret, havde den ikke tænkt paa at nyansætte andre Undersaatter end dem, der havde hørt — som livegne eller hoveripligtige — under Godser, der nedlagdes. Men i nyere Tid havde den ved tilfældige Lejligheder foreslaaet Nyansættelser, og saadanne var blevet billiget af Kongen: i 1772 for hele Hütten Amt, 1776 for Hohn Herred, 1777 for Ærø osv. Og nu, hævdedes det, greb Kommissionen hver Lejlighed, der frembød sig, til at foreslaa Nyansættelser, saaledes naar der opstod Stridigheder under Udskiftningsforretninger.

Mod Kommissionens Fremgangsmaade rettede Kammeret den Kritik, at det sikkert ikke kunde være stemmende med Kongens milde Re-

gering, at Kommissionen forhøjede Bønders Afgifter til deres yderste Ydeevne, eller at der skete Forhøjelser, uden at disse modsvarede Velgerninger, der var blevet de paagældende til Del. Saa længe der ikke var planlagt en almindelig ny Landsmatrikel, maatte slige Forhøjelser forekomme vilkaarlige og ubillige. Men i øvrigt saa Kammeret ligesom Kommissionen paa Nyansættelser som et fortrinligt Middel til Udjævning af Stridigheder ved Udskiftningen, men Nyansættelserne skulde ikke sigte til en Forøgelse af Kontributionsansættelsen. Denne forblev den gamle for Landsbyen, men kunde omlægges inden for denne i Forhold til den foretagne Fordeling af Jorderne. Forhøjelser skulde modsvares af ydede Velgerninger: Ophævelse af Hoveri, Tildeling af fuld Ejendomsret osv. Endvidere burde Nyansættelserne ikke som hidtil nøjes med at regulere Pengeafgifterne, men skulde omfatte alle de mange Slags Afgifter, saa der kunde opnaas en haardt tiltrængt Forbedring og Simplificering af Oppebørselen og en Lettelse i Regnskabsførelsen. Det nævntes, at f. Eks. de Afgifter, der forfaldt til Betaling ved Husum Amtstue, opførtes i ikke mindre end 114 forskellige Rubrikker. Kammeret foreslog at begynde med de af det anbefalede Nyansættelser i Haderslev Amt, hvor der var fuldt op af Stridigheder, der trængte til Udligning, og lovede at fremsætte udførligere og nærmere Regler for Ansættelserne. Ved disse skulde Fæsterne ogsaa forvandles til Bønder.

Først i 1786 fremsatte Kammeret disse Regler. Man var nemlig kommet ind paa indgaaende Drøftelser om den Udskiftning, der maatte siges at være en naturlig Forudsætning for Nyansættelserne. Det havde vist sig, at den i Forordningen 1770 fastsatte Delingsnorm fremkaldte stærk Modstand fra de større Jordejere mod Udskiftningen og virkede hindrende paa denne. Kammeret fremhævede nu, at det var ubilligt, at de større Jordejere, der havde købt og betalt deres Ejendomme, skulde miste baade Jord og Købesum ved, at de maatte afstaa Jord til de mindre Landbrugere. Det foreslog at gaa over til en Deling efter den faktiske Jordbesiddelse og saa ved Nyansættelserne fremskaffe det rigtige Forhold mellem Jord og Afgifter, og som tidligere omtalt fastsloges dette ved det samme Aar udstedte Patent om Ændring af § 4 i Indhegningsforordningen af 1770. Patentet omtalte desuden Gavnligheden ved Nyansættelser og fastslog, at samtidig med disse skulde Fæsterne forlenes med fuld Ejendomsret, der skulde tildeles dem Ejendomsskov, og hvor det var gørligt, skulde der tillægges dem muligt manglende Jord.

Nyansættelserne skulde, som sagt, begynde i Haderslev Amt, og til at foretage disse nedsattes en særskilt Kommission under Forsæde af Amtmand Stemann i Haderslev. Kommissionen sorterede ikke under Landkommissionen, men direkte under Rentekammeret, og 1787 fik den desuden overdraget at udføre alle i Haderslev Amt endnu resterende Ud-

skiftningsforretninger. Landkommissionen, hed det, var uden det tilstrækkelig overhobet af Forretninger, saa det maatte kun være den kærkomment at faa nogen Lettelse. Den haderslevske Kommissions Virksomhed skal her ikke nærmere behandles, den strakte sig ind i det følgende Aarhundrede uden at komme til Ende med Arbejdet, og i 1823 standedes dens Virksomhed. Det første Sogn, hvorover der blev lavet et nyt Ansættelsesregister (i 1787), var Vejstrup i Tyrstrup Herred, og her blev Fæsterne Selvejrbønder mod at betale tilsammen 200 Rdl., hvad der ikke kan siges at være nogen overvældende Sum. Men det fremhævedes ogsaa, at Fæsternes Rettigheder næsten var de samme som Bøndernes, og at Fæsterne ikke nærede større Ønsker om Forandring af deres Stilling.

Den haderslevske Kommission androg i 1794 om, at der maatte blive udstedt en kongelig „Deklaration og Forsikring“ for de da til Selvejere forvandlede Fæstere, da disse endnu ikke havde retslige Dokumenter paa deres nye Ejendomsret. Dette skete derefter ogsaa. I Deklarationen bevilgedes der de Indbyggere i Haderslev Amt, for hvilke Nyansættelser var sket og kongelig approberet, den fuldkomne Ejendomsret til deres Huse og Jorder; dog maatte de m. H. t. Bortsalg af Dele af disse rette sig efter Forskrifterne i den nedenfor omtalte Forordning 28. Juli 1784. Udstedelsen af Deklarationen skete i Lighed med, at der 1784 var udstedt en Bestemmelse, der i Anledning af Forvandlingen fra Fæstebol til Bønder ved Nyansættelserne paa Ærø, i Hütten Amt og enkelte andre Landsbyer fastslog, at herved ophørte Anvendelsen af Fæsteforordningerne og den i disse foreskrevne Arvegang at gælde for nævnte Gaarde.

Til Spørgsmaalet om Deling af Gaarde havde Regeringen i Tidens Løb indtaget et noget forskelligt Standpunkt. I Forordningen 1774 om Begrænsning af Reunionsprocesser var det blevet fastslaaet, at fremtidig maatte ingen Jorder bortsælges fra Bondegaarde uden efter indhentet Tilladelse fra Øvrighederne, men samtidig var ganske vist udtrykt, at Kongen af Hensyn til Befolkningen og Landbruget gerne vilde tillade, at større Gaarde deltes i mindre. Dette anbefaledes som nævnt ligeledes i Forordningen 1777 om Arvegangen ved Bondegods. Men ved Forordningen af 28. Juli 1784 om de Grundsætninger, hvorefter der skulde gaas frem ved Deling af Gaarde eller Genforening af delte Gaarde, gik Regeringen bort fra dette Standpunkt. Erfaringen havde lært, udtaltes det, at Tilbøjeligheden til at udstykke Gaardene tog i den Grad Overhaand, at det let kunde føre til en betydelig Svækkelse og Forringelse af Gaardene, og for at hindre en saadan var det, at Forordningen gaves. Den begyndte med at fastslaa, at Deling af Gaarde eller Bortsalg af Jorder fra Gaarde var ugyldige, saafremt Rentekammerets Tilladelse ikke forelaa, og gav derefter Regler for, i hvilke Tilfælde en saadan kunde forventes. Der maatte ikke sælges mere Jord fra en Gaard,

Rette fremhæver Volkmar i sit Skrift om Ejdersted fra 1795, hvor uendelig meget der i sidste Halvdel af Aarhundredet er blevet skrevet om Landbruget. Man afhandlede, hvordan det bedste Saakorn kunde fremskaffes, hvorledes Kvægracen kunde forbedres, Sædfølgen ændres, saa Jorden gav det bedste Udbytte, Smørrets Tilvirkning forbedres o. s. fr. Og man blev heller ikke staaende alene ved Afhandlinger og Skrifter af reformivrige Præster og Litterater. Skønt Landmanden — efter Volkmars Udtalelse — overalt var en Lovpriser af den gamle Tid (*laudator temporis acti*) og hellere vilde blive ved det gammelkendte end prøve det nye, hvis gode Udbytte endnu var ham uvist, skete der dog i dette Tidsrum og navnlig henimod dets Slutning betydningsfulde Fremskridt i Landbruget.

Her skal først nævnes den mere udbredte Indførelse af Kløverdyrkning, der, som forhen (S. 341 f.) omtalt, omkr. 1730 var indført paa Femern af Borgmester Mildenstein, og som i 1790'erne var almindelig paa Øen. I 1791 udførtes fra Femern over 14.000 Pd. Kløverfrø til en Pris af c. 5 Sk. Pundet. — I Angel var Kløverdyrkingen derimod paa denne Tid vist kun brugt af de mere fremskredne Landmænd. Blandt de Forbedringer, som Otte anbefaler det angelske Landbrug, er først og fremmest den almindelige Indførelse af Kløverdyrkingen, hvorved Sædskiftet kan forkortes. For Sundeveds Vedkommende hævdes det, at Kløverdyrkning først fra Aar 1800 blev almindelig brugt.

Blandt andre Forbedringer, som Otte tager til Orde for, er Kartoffelavl (sml. S. 341), d. v. s., at Dyrkingen af Kartoffler skal indgaa i Sædskiftet, for i Haverne i Angel dyrkedes paa dette Tidspunkt almindeligt Kartoffler. H. N. A. Jensen nævner i sin Bog om Angel fra 1844, at man for 60—70 Aar tilbage var fuldt tilfreds, hvis man paa en Gaard havde en Bikurv eller to fuld af Kartoffler, og at man i Langballe (Grumtofte S.) Aar 1800 begyndte at dyrke Kartoffler i større Mængde i Marken. — Almindeligt var det dog endnu ikke et Stykke hen i det 19. Aarh. at dyrke Kartoffler til Kvægfoder eller i større Mængde til Salg.

Medens Borgmester Mildenstein maatte nøjes med at leve i taknemlige Landsmænds Erindring uden den Ærestøtte, som Otte fandt, han fortjente (se S. 342), fik et Par andre af Landbruget i Hertugdømmerne højt fortjente Mænd deres Monument, ganske vist oprettet af Privatmand og et Stykke hen i det 19. Aarh. Det var Ejeren af Planteskolen ved Slesvig, Etatsraad Jochim, der i 1824, „da Frederik den Gode var Landsfader“, i sin Planteskole rejste et Monument for to simple Landmænd, som han mente fortjente at mindes ikke mindre end mangan berømt Helt eller Regent. Mændene var Parven Drews fra Syd-Ditmarsken og Adam Schneekloth fra Probstei i Holsten, der begge i 2. Halvdel af 18. Aarh. gjorde sig fortjente ved Udbredelse af Kendskabet til Mergling, noget, der blev af den største Betydning for Jordens Ud-

end at denne stadig kunde forsørge en Familie og svare de Afgifter, der udskevres efter Plovtaal, og som hvilede udeleligt paa hver Gaard eller hvert Bol. Som Regel maatte Jord kun sælges med Byggepligt, og Gaarde maatte ikke deles i mindre Dele end Kvartgaarde. Der gaves ogsaa Regler for, hvordan der skulde forholdes med Oprettelse af nye Kaadnersteder. Ved de nævnte Bestemmelser mente Regeringen at forebygge, at forgældede Gaardejere formindskede deres Gaarde til Skade for Efterkommerne, og omvendt gav Forordningen Tilladelse til at forene flere Gaarde, saafremt Ejendommen derved ikke blev større end en Helgaard.

Den Reformvirksomhed, som er skildret i det foregaaende, havde som Baggrund de for Landbruget ualmindelig gunstige økonomiske Konjunkturer, der herskede i dette Tidsrum. Fra Begyndelsen af den engelsk-amerikanske Krig (1775) indtil Aaret 1801, hedder det i et Skrift fra Begyndelsen af det 19. Aarh., oplevede Hertugdømmerne den mest glimrende Periode for Landbrug og Ejendomshandler. Handelen blomstrede, og alle Landbrugsprodukter var efterspurgt og steg fra Aar til Aar stadig højere i Pris. Selv om der var enkelte særlig frugtbare Aar, hvor Kornpriserne var omtrent som i den foregaaende Tid, laa de dog som Regel i Tiden 1768 til 1799 betydeligt højere. I Aarene 1800—1801 var Priserne særlig høje. Paa Haderslevveggen fik Bønderne 3 Mk. for en Skp. Rug og 2 for en Skp. Havre. Smørpriserne var ligeledes stigende. 1762 kostede Tønden 16 Rdl., 1782 28 og 1786 over 37 Rdl. Sammen med Landbrugsprodukterne steg naturligvis ogsaa baade Ejendomspriser og Forpagtningsafgifter. For Godserne siges Forpagtningsafgifterne at være steget til det dobbelte i det 18. Aarhundrede.

En Hjem søgelse traf ganske vist Landbruget i Kvæg sygen, der igen hærgede i Slesvig fra Midten af 70'erne til Januar 1782. Regeringen forsøgte, men forgæves, at hindre dens Udbredelse dels ved Afspærringer og dels ved i Begyndelsen at lade de syge Dyr slaa ned. Henimod Kvæg sygens Ophør gjorde man desuden Forsøg med at vaccinere Kvæget for at gøre det uimodtageligt for senere Smitte, noget, der ikke overalt synes at have behaget Bønderne. Antallet af Kreaturer, der i Tiden fra Decbr. 1774 til Janr. 1782 var enten døde eller slaaet ned, udgjorde efter Indberetningerne i alt 63.160 Stk. og var i Virkeligheden altsaa sikkert noget større. Værdien af hvert Stk. anslaaes til gennemsnitlig $8\frac{2}{3}$ Rdl. I Aaret 1780 døde ikke mindre end 26.370 Stk. Ifølge en Tælling fra 1773 fandtes da i Slesvig af Kreaturer over et Aar omtr. 177.000 Stk. Trods det voldsomme Indhug, som Sygen saaledes gjorde i Hertugdømmets Kvægbestand, forvandt Følgerne af den dog forholdsvis hurtigt.

Tidens Reformvirksomhed viste sig foruden paa de ovenfor behandlede Omraader ogsaa ved Reformen i selve Landbrugsbedriften. Med

bytte. — I et Skrift om Landbruget fra 1819 siges, at paa Østkysten hørte ikke-merglede Marker da til Undtagelsen, medens Midtlandet først begyndte at gøre Forsøg med Mergling. I Angel begyndte man først at mergle paa Godserne Svendsby (i 1804), Runtoft, Tøstrup og Tolkskovby, og — fortæller Jensen — mange Lader blev nu for smaa, saaledes steg Høstudbyttet.

En anden, af Landbrugets Fremskridt meget fortjent Mand, den tidligere nævnte Provst i Lyksborg Philip Ernst Lüders (d. 1786; Fig. 151), fik ganske vist ikke noget Æresmonument, men hans Biograf ristede ham til Gengæld følgende Runer: „Velhavende Mennesker, rige Kornmarker, Skarer af kraftigt Kvæg, Kløvermarker, hvis Grønne blandet med farvede Blomster henrykker Øjet — dette er for ham et Æremindesmærke, der ikke som mangt Marmor lyver Fortjenester, men fremstiller ubdragelige Vidnesbyrd for enhvers Øje og indbyder til glad Beundring“. Lüders' mange Smaaskrifter — over et halvthundrede — behandlede de forskelligste Emner inden for Have- og Landbrug: Udbredelsen af Kartoffelavl og Kløverdyrkning, Betænkning om Ukrudtet, Vejledning til Dyrkning af Hør o. s. fr. — Frugterne af Lüders' Virksomhed viste sig ikke blot i Angel, men ogsaa i Sundeved, der hørte til det lyksborgske Distrikt, og hvis gejstlige Overhoved han var.

Større Fremskridt m. H. t. de Redskaber, hvormed Jorden behandles, fandt der i dette Tidsrum ikke Sted. Anvendelsen i Stedet for Hjulploven af den i England og Skotland brugte Svingplov var endnu en ren Undtagelse. Bønderne skyede, hvad f. Eks. Pastor Jensen bevidner

Fig. 151. Philip Ernst Lüders.
Stik af F. Carstens (1794) efter Maleri af J. Ipsen (1784).

for Angels Vedkommende, Udgiften af rede Penge. Samtidig fortæller han dog om fremtrængende „Luksus“, og at der fra Prædikestolen tordnedes mod den Hoffærdighed, der gav sig Udtryk i jernbeslaaede Vogne, og mod en saadan Ødselhed som at sætte Hestesko under alle Hestens fire Hove.

Om Høstudbyttet hævder Agrarhistorikeren Georg Hanssen, at det i Løbet af det 18. Aarh. ikke steg væsentligt, maaske fra 4 til 5 Fold i Gennemsnit af alle Kornsorter. For frugtbare Egne som Angel og Femern anfører Otte dog i sine Skrifter fra 1790'erne et adskilligt højere Høstudbytte. Paa Femern, hvor man mest dyrkede Byg og Hvede, skal ifølge hans Opgivelser Byg gennemsnitlig have givet 14, i særlig frugtbare Aar indtil 20 Fold, Hvede 8, i frugtbare Aar indtil 12 Fold. Ærter gav omkr. 6 Fold. For det sydlige Angels Vedkommende siger Otte, at man der sædvanlig regner med 6—7 Fold af Rug og 5—6 af Havre, skønt, føjer han til, Jordens naturlige Beskaffenhed lod en vente et højere Udbytte. Sædskiftet var her Boghvede, Rug, Havre (med noget Byg) og Havre, hvorefter Jorden hvilede 4 Aar. For en enkelt angelsk Fremskridtsgaard noterer Otte et Høstudbytte paa gennemsnitlig 9—10 Fold af Rug og Byg; af Hvede havde vedkommende i enkelte Tilfælde haft 15 Fold og af Byg undtagelsesvis hele 25 Fold. Fra Nordslesvig kan anføres, at en driftig og energisk Mand som Sognefoged Iver Iversen i Fredsted (ved Haderslevdam) i de ikke særlig frugtbare Aar 1782 til 1787 havde et gennemsnitligt Udbytte af alle Kornsorter paa 6½ Fold.

Saa vel Reformerne som Fremskridtene i Landbrugsbedriften og de gunstige økonomiske Vilkaar for denne maatte højne den sønderjydske Bondestands Selvfølelse og præge dens hele Levemaade, hvor konservativ Bonden end i sig selv er. I et Skrift fra Begyndelsen af det 19. Aarh. hedder det om de sønderjydske Bønder, at de, navnlig de angelske, staar paa et Trin af intellektuel Dannelse, fra hvilken Bondestanden i andre Lande er vidt fjernet. Hvad Reformvennerne navnlig havde stridt for — foruden „Frihed og Ejendom“ — var, som det er vist, at bryde det traditionsbundne, Vanens tyranniske Herredømme, Vedhængen ved det gamle, Frygten for det nye. Hvordan den ideelle Bonde saa ud i Reformvennernes Øjne, fremgaar af den tidligere nævnte Omtale (fra 1792) af Frugterne af Provst Lüders' Virksomhed. Talen er om Befolkningen i Sundeved, og det skildres, hvorledes tidligere Bonden dyrkede sin Jord det ene Aar efter det andet uden Eftertanke og Iagttagelse, følgende sine Forfædre næsten i alt. Høsten var sparsom, og i fattige Kaar levede han og hans Familie. Nu er han som nyfødt, som forædlet ligesom hans Jord; han „er nu en forstandig Husbond, iagttager med Eftertanke, samler Erfaringer og ved at anvende dem, forskrækkes ikke mere for nogen

økonomisk Forbedring, lærer stedse mere og vil fremtidig aldrig gaa tilbage, men forhaabentlig stedse videre fremad. Hans Velstand øges for hvert Aar, og med den hans Livs moralske Lykke, og begge vil stadig vokse med umaalelige Fremskridt“.

Saa optimistiske Forventninger skulde den følgende Tid ganske vist ikke retfærdiggøre; gode Aar skulde afløses af onde. Fuldt berettiget var det alligevel, naar Reformtidens Mænd, selv da Aarene blev onde, med Stolthed saa tilbage paa det Værk, som den danske Regering og Fremskridtsmændene hver for sig i det 18. Aarhundredes sidste Halvdel havde udført til Agerdyrkningens Fremme og til Bondestandens Gavn.

4. BEFOLKNINGSFORHOLD. INDUSTRI OG HANDEL. KØBSTÆDERNE.

Den i foregaaende Kapitel skildrede Udvikling paa Landbrugets Omraade med en voksende Landbrugsproduktion maatte danne et naturligt Grundlag for en Befolkningsforøgelse, og en saadan fandt faktisk ogsaa Sted i dette Tidsrum, selv om det ikke er gørligt nøjagtigt at fastslaa, hvor meget Forøgelsen drejer sig om. Det Sammenligningsmateriale, som man har, er de to Folketællinger fra Aarene 1769 og 1803, men den fra 1769 — den første i det danske Monarki — var behæftet med adskillige Mangler. Tællingen foretoges den 15. Aug., altsaa paa et Tidspunkt, hvor adskillige søfarende var borte, og den omfattede ikke militære Personer eller disses Familier. At der har raadet en Del Skødesløshed hos adskillige ved dette første Forsøg, er vel givet, og det fremhæves desuden, at mange Beboere frygtede for, at Tællingen var Forvarsel om en ny Kopskat, hvorfor de gjorde urigtige Angivelser. De angivne Tal maa derfor opfattes som Minimumstal. Den følgende Folketælling, der i Slesvig og Holsten først skete i 1803, medens der i Kongeriget holdtes Folketællinger baade 1787 og 1801, er udført med større Nøjagtighed, ligesom den giver adskilligt flere statistiske Oplysninger.

Efter Folketællingen 1769 udgjorde det daværende Hertugdømme Slesvigs Folketal 243.605 Mennesker, d. v. s. paa et Areal af c. 164 Kvadratmil 1551 paa hver Kvadratmil, henved det dobbelte Antal af, hvad der boede paa Kvadratmilen i Nørrejylland. I Sammenligning med dette fortjente det altsaa ikke Navnet „*Heidenthum*“ for „*Herzogthum*“, som Lavaters Datter spøgefuldt kaldte det, da hun og Faderen efter Besøget i København 1793 fra Flensborg kørte over Hedestrækningerne Syd paa. Af Befolkningen boede omtrent $\frac{1}{7}$, nemlig 36.075, i Købstæderne, Resten 207.530 paa Landet. Den største Købstad, Flensborg, havde kun 6842 Indbyggere, derefter kom Hovedstaden Slesvig med

5629, om de øvrige Købstæders Folketal skal der nedenfor tales. De jyske Undersaatte, der boede inden for Slesvigs naturlige Grænser, men som ikke hørte til Slesvig eller er talte med i det opgivne Tal, udgjorde henved 12.000. Man maa gaa ud fra, at heller ikke Undersaatterne i Lyksborg Len er medregnede i det opgivne Tal.

I Folketællingen 1803 anføres Hertugdømmets Folkemængde til i alt 278.347: 46.412 i Byerne, 231.935 paa Landet. Byernes Folketal er her $\frac{1}{6}$ af Befolkningen, altsaa en ikke helt ringe Stigning fra 1769, saafremt man nogenledes tør regne med de opgivne Tal. Flensborg har nu 13.109 Indbyggere, Slesvig 7823. I Modsætning til Tællingen 1769 er den i 1803 ret specificeret m. H. t. Indbyggernes Erhverv. Bondestanden (Mænd og Kvinder) udgør 67.367 Personer, Kaadnere med Jord 37.508, uden Jord 9464 og Inderster 17.913. Af Tjenestefolk findes 26.217 og af Daglejere 15.910. Som fattige anføres 7601, deraf langt de fleste Kvinder. Til Haandværksfolk henføres i alt 24.990. „Fabrikanter“ udgør en lille Gruppe paa 360. Af søfarende og Fiskere er der 10.767. Under Rubrikken „Godsbesiddere, Forpagtere og Forvaltere“ er opført 1241.

Ligesom Staten i dette Tidsrum skaffede sig Oplysninger om sin Befolkning, blev der ogsaa gjort Skridt til at tilvejebringe nøjagtig Viden om Størrelsen af Statens Landomraade. I Begyndelsen af 1760'erne begyndte under Direktion af Videnskabernes Selskab i København et Arbejde paa Opmaaling af Monarkiets Lande, og paa Basis af disse for sin Tid forholdsvis udmærkede Maalinger forfærdigedes Kort over de forskellige Landsdele. Arbejdet strakte sig langt ind i det følgende Aarhundrede, for Sønderjyllands Vedkommende var det dog i alt væsentligt fuldendt 1809. I 1780 og 1783 udkom saaledes et Par Kort for Fyns Vedkommende med Dele af Sønderjylland, og 1804 den sydligere Del af Nørrejylland samt Dele af Haderslevhus Amt, Aaret efter Tønder og Løgumkloster samt Dele af Haderslevhus, Aabenraa og Flensborg og Bredsted Amter.

De fra Folketællingerne anførte Tal om Størrelsen af Købstadbe-
folkningen og om Landbefolkningens Sammensætning viser, at nogen større „Industrialisering“ af det slesvigske Samfund er der visselig ikke sket i dette Tidsrum. Regeringen fastholdt i øvrigt i Begyndelsen af dette sin merkantilistiske Politik (sml. S. 346). Senere vinder de Adam Smithske Frihedstanker paa Handelens Omraade stærkt Indpas herhjemme, og bl. a. en Forfatter som den tidligere omtalte August Hennings, selv en Tid ansat i Kommercekollegiet, virker kraftigt for deres Udbredelse. I et Skrift, der udkom 1785 (*Ueber die wahren Quellen des Nationalwohlstandes, Freiheit, Volksmenge, Fleiss . . .*), udtaler han saaledes, at man ikke nok kan læse Adam Smith, hvis man elsker den sunde For-

nufds fordomsfri Sprog. Man skal lade Industrien frit Løb, saa vil den Fordel, som et Erhverv bringer, afgøre, om det egner sig for et Land.

Skønt Praksis, som det næsten altid er Tilfældet, kom hinkende adskilligt bagefter den mere fremskredne Teori, er der dog en betydelig Forskel at spore i Regeringens Stilling til Industrien i Tidsrummets Begyndelse og mod dets Slutning. Paa afgørende Vis traadte dette frem i Toldlovgivningen. Saafremt man ikke vilde gribe til saa drastiske Midler som ligefremme Indførselsforbud mod fremmede Industriprodukter, var større eller mindre Toldpaalæg jo den Vej, man gik for at fremelske og støtte en hjemlig Produktion af de paagældende Varer. Medens Danmark og Norge var eet Toldomraade, hørte Hertugdømmerne Slesvig og Holsten sammen til et andet, og begge Toldomraader fik i Tidsrummets Begyndelse og dets Slutning nye Toldlove. 1768 udkom der baade Toldforordninger for Danmark-Norge og for Sønderjylland og den kgl. Del af Holsten. Den sidste Toldforordning var den første egentlige Toldlov, som Slesvig fik. Sammenlignet med den kongerigske var den slesvigske en Del mere liberal. Den indeholdt ingen Indførselsforbud, og Toldsatserne var forholdsvis moderate. For Varer, der kunde fremstilles i Landet selv, bestemtes Toldsatser paa 12—13 % af Værdien, af mindre undværlige fremmede Varer 9—10 % og af uundværlige Varer 6 %. Indførselen af Raastoffer til Forarbejdning var i Hovedsagen afgiftsfri. Flensborg og Aabenraa beholdt den Oplagsfrihed, de hidtil havde haft. At Toldsatserne dog var højere end forhen, fremgaar af, at de efter A. P. Bernstorffs Formening vilde skaffe Kongen en forøget Indtægt af mindst 20.000 Rdl. aarlig.

I Toldforordningen 1768 var der, som nævnt, ingen Indførselsforbud, men helt blev Slesvig dog ikke skaanet for saadanne. Samme Aar udstedtes et Forbud mod Indførsel af fremmed Porcelæn, og 1774 blev det til Værn for Kobbermøllen ved Krusaa forbudt holstenske Kobber- og Messingmøller at eksportere til Slesvig. Omkring samme Tid forbødes til Fordel for den 1772 oprettede Blikfabrik i Hammelev ved Haderslev Indførsel af fremmede Blikplader, men da Fabrikken trods dette et Par Aar efter gik ind, hævedes Forbudet igen. I Toldforordningen 1778, udstedt i Anledning af det fuldbyrdede Mageskifte, forefindes 8 Indførselsforbud, bl. a. for Guld- og Sølvbaand, Fajance og Kniplinger. Større Forskelle var der i øvrigt ikke mellem denne Toldlov og den 1768.

I Danmark-Norge gav Bruddet med de merkantilistiske Anskuelser sig et kraftigt Udtryk i den liberale Toldlov af 1797 med dens Ophævelse af en Række gældende Indførselsforbud. Af dens Bestemmelser skal her nævnes, at den ophævede en Del Privilegier paa toldfri Indførsel af Varer fra Hertugdømmerne og bestemte, at Industrivarer herfra som Regel skulde svare Halvdelen af den fastsatte Indførselstold. Raaprodukter og

Fabrikata af saadanne indførtes fra Hertugdømmerne enten gratis eller mod Erlæggelse af den indenrigske Konsumtion til Danmark. Først 6 Aar efter denne Toldlov og med dens Principper som Forbillede kom i 1803 Toldforordningen for Hertugdømmerne, om hvilken det er sagt, at selv om den i principiel Betydning stod tilbage for den danske Lov, betegnede den dog maaske et fuldt saa afgørende Brud med Fortiden.

Bortset fra et Par enkelte Indførselsforbud (saaledes for fremmed Porcelæn) ophævede Forordningen 1803 alle saadanne, bl. a. for Kniplinger, hvis Indsmugling ganske vist ogsaa maatte være meget let. Den ophævede endvidere de fleste Udførselsforbud, men disse erstattedes delvis af meget høj Udførselstold, f. Eks. 16 % paa Klude til Støtte for Papirfabrikkerne og 12 % paa Bark til Gavn og Glæde for Garvere og Skomagere. Ligesom i 1768 forblev Toldsatserne for Hertugdømmerne gennemgaaende lavere end for Danmark-Norge, men deres Fastsættelse skete ikke uden Hensyn til Statens Behov for Indtægter. Den højeste Indførselstold var paa 16 % og gjaldt Luksusvarer og Varer, der kunde frembringes i Landet selv. „Fabriksvarer“ ramtes af en Told paa 10 %. Betydningsfuld var den Forenkling af Toldvæsenet, der skete ved Afskaffelse af forskellige gamle Afgifter, saaledes „Passagetold“ og „Licenser“. Derimod dristede man sig ikke til at røre ved de Toldfrihedsprivilegier, som navnlig Besiddere af adelige Gaarde, men ogsaa enkelte andre, besad.

For at belyse Virkningerne af Toldlovene 1797 og 1803 blev der nogle Aar senere samlet Materiale om Produktionen for nogle af de vigtigste Fabrik anlæg i Hertugdømmerne før og efter disse Love, og i det følgende skal anføres nogle af disse Oplysninger. At Datidens „Fabrikanlæg“ ikke havde megen Lighed med Nutidens, siger sig selv. Det Antal Arbejdere, der sysselsattes ved dem, var som Regel faatalligt, Maskinerne var ufuldkomne, og skønt Opfindelsen af Dampmaskinen skete i dette Tidsrum, kom den ikke herhjemme foreløbig i Brug som Trækraft. Som saadan anvendtes enten Heste- eller Vind- og Vandkraft. Virksomheder som f. Eks. den nævnte Blikfabrik ved Haderslev eller Kobbermøllen ved Krusaa laa derfor ogsaa ved Vandløb uden for de nærliggende Købstæder. At Industrierne ellers fortrinsvis fandtes i Byerne, var grundet paa den større Afsætning, deres Produkter her kunde finde, paa Muligheden for at faa Arbejdere eller Letheden ved Tilførsel af fremmede Raavarer, som den paagældende Industri havde Brug for.

Sønderjyllands fleste Fabrikanlæg fandtes naturligt nok i den største Købstad, Flensborg. Her laa saaledes adskillige Sukkerraffinaderier (sml. S. 348) med 13 Pander og et Antal af 40 Arbejdere. Produktionen før og efter Forordningen 1803 angives til en Værdi af henholdsvis

280.000 og 270.000 Rdl. Cour. Nogen større Dalen er der her altsaa ikke Tale om. Produktionen afsattes mest paa Stedet. Raasukkeret kom fra de danske Besiddelser i Vestindien. Der var ogsaa Raffinaderier i Husum og Frederiksstad, men de flensborgske var langt de betydeligste.

Af Papirmøllerne i Ascheffel og ved Flensborg solgtes den første, der tilhørte Staten, Aar 1800 til den hidtidige Forpagter. Produktionen for Flensborg Papirmølle angives i 1797 at have en Værdi af 12.000 Rdl., men i Aarene 1803, 05 og 06 en Værdi af knap det halve. Arbejdernes Antal var 7 à 8 Svende, og før Toldloven af 1797 udførtes det meste af Produktionen, senere solgtes det meste i Egnen omkring Flensborg. — M. H. t. Produktionen for den i Flensborg værende Oliemølle ses Toldloven ikke at have haft nogen Virkning. Værdien af Produktionen anføres til 35.000 Rdl. før som efter 1803; dels udførtes den, og dels solgtes den i Landet selv. Møllen sysselsatte 1 Mester og 4 Arbejdere, og samme Antal Arbejdere fandtes 1787 ved Oliemøllen i Frederiksstad. Et Par Oliemøller omtales desuden i Ejdersted. Et lignende Antal Arbejdere som Oliemøllen i Flensborg havde det derværende Sæbesyderi. Dets Produktion, der dels udførtes og dels solgtes i Landet, havde før 1803 en Værdi af 6000 Rdl., men efter 1803 af hele 40.000 Rdl.

Et Garveri grundlagdes 1774 i Flensborg og sysselsatte i den første Tid adskilligt flere Arbejdere end senere. I den nævnte Tabel anføres, at der var 1 Mester og 6 Arbejdere, og at Produktionens Værdi før 1803 beløb sig til 4500 Rdl., efter til 8000. Afsætningen gik før 1797 til Norge og Vestindien og efter 1797 til Danmark, til Landet selv og til Vestindien. En Pudder- og Stivelsesfabrik beskæftigede 4 Arbejdere og foretog Forædling af 1200 Td. Hvede. Udførselen til Danmark var toldfri, men der skulde erlægges Konsumtionsafgift ved Indførselen. En lignende Fabrik som denne i Flensborg bestod i Slesvig.

Med sin store Skibsfart maatte Flensborg kunne anses for velegnet til Grundlæggelsen af en Sejldugsfabrik, og i Aarhundredets sidste Aar tier grundlagdes ogsaa et Par saadanne, der imidlertid var gaaet ind omkring Aarhundredskiftet. Der anføres i Tabellen en Fabrik med 8 Svende og 250 Spindere, Produktionens Værdi angives til 8000 Rdl., men Fabrikken siges at være nedlagt straks efter 1797.

Et af Hertugdømmernes største industrielle Foretagender var Krusaa Kobbermølle, hvis Besidder paa denne Tid var Justitsraad Josias thor Straten. Der foretoges adskillige større Udvidelser og Forbedringer, og i 1783 angives Produktionens Værdi til 100.000 Rdl. Arbejdernes Antal var 1799 23. En Begrænsning af Møllens Privilegier, som Toldlovene 1797 og 1803 bevirkede, fik Afsætningen til at dale, og Regeringen maatte træde støttende til, først ved Laan, siden med Indførselsforbud.

I Tiden efter 1800 fik Kobbermøllen i øvrigt større Ordre paa Leverancer til Søetaten, og dens Virksomhed blomstrede op.

De større Foretagender, som Familien Otte i Ekernefærde, som omtalt i forrige Afsnit (se S. 347), havde skabt, gik i dette Tidsrum ud af Familiens Hænder, og flere af dem ophørte. Efter F. W. Ottes Død i 1766 overtog Broderen, Kancelliraad Joh. Nic. Otte, Fabrikkerne i og ved Ekernefærde, men han døde 1780. Fajancefabrikken gik ind i 1780, og „Tøjmanufakturen“ fik et langt mindre Omfang; 1784 blev dens Bygninger, som Landgrev Karl af Hessen havde købt, af denne skænket til den Opdragelsesanstalt for Soldaterbørn, der bærer Navnet „Christians Plejehus“. Linnedmanufakturen i Slesvig, som Familien Otte havde købt, overtoges i 1769 af en anden. Ogsaa i Fajancefabrikken i Slesvig havde Familien Otte været økonomisk interesseret. Denne Fabrik bestod til 1810. I 1774 angives dens Produktion at have en Værdi af 5000 Rdl., og den beskæftigede en Snes Mand, senere dalede baade Værdien og Arbejderantallet.

En blomstrende Udvikling havde det omkr. 1780 i Husum af de tre Brødre Herberg oprettede Kattuntrykkeri. Medens det i 1784 sysselsatte 27 Arbejdere, og der trykkes for 14.000 Rdl., angiver Tabellen, at det nu beskæftiger 80 Mennesker, og Værdien af Produktionen beløber sig til mellem 50 og 60.000 Rdl. Afsætningen sker til Danmark—Norge, til fremmede Steder eller der paa Stedet. For Indførselen til Danmark—Norge var der tilstaaet Trykkeriet visse Begunstigelser i Tolden.

En Industri, der maa siges at svare til de af Hennings forfægtede fremskredne Anskuelser, var Teglværksindustrien. Raamaterialet til den fandtes flere Steder i Sønderjyllands Jord, og Transport langvejsfra var baade besværlig og kostbar. I Landskabet Ejdersted anføres i Slutningen af Aarhundredet at være 8 Teglværker og 2 Kalkbrænderier, og for Haderslev Amt siges det i 70'erne om Sognet Skrydstrup, at der her er „smukke Teglbænderier“, „thi man har her de bedste Tørvemoser, hvilke oprette Skovmanglen“. Navnlig samlede Teglværkerne sig dog om Aabenraa og Flensborg Fjorde (sml. S. 349), men de aabenraaske Teglværker stod i Tal og Betydning adskilligt tilbage for de flensborgske. I 1787 laa her ved Flensborg Fjord i en Omkreds af 2—3 Mil ikke færre end 30 Teglværker. Anlæggene begunstigedes, hedder det noget senere, ved de nærliggende Tørvemoser og ved det fortræffelige Ler, der strakte sig langs hele Kysten: „Nærhed af Materialet og Nærhed af Brændselet og Østersøen ved Fabrikernes Fod!“ Særlig var Egersund bekendt for sine Teglværker, og den, der besøgte det hertugelige Slot Graasten med dets smukke Park, havde mod Syd Udsigt til Teglværkernes mange røde Huse. En Fordel for disse Teglværkers Afsætning var Aabningen i 1780'erne af den slesvig-holstenske Kanal.

Et Raastof, man ogsaa havde i Landet selv, var Uld, men nogen fabrikmæssig Forarbejdning af den skete ikke i større Udstrækning. En Tøjmanufaktur fandtes dog, som nævnt, blandt de Otteske Foretagender i Ekernfærde, og ogsaa i Tønder eksisterede i dette Tidsrum en „Uldmanufaktur“, delvis baseret paa, at Arbejderne udførte det paagældende Arbejde — Spinden og Væven — i deres egne Hjem. I Thaarups Statistik (fra 1812) siges, at man har regnet, „at af Tønderske, Ejderstedske og Viddingherreds Uld falder i det højeste omtrent 150.000 Pd.; at deraf forarbejdes omtrent $\frac{1}{5}$ i Landet og $\frac{4}{5}$ udføres raa, noget til København og det øvrige Danmark, men en stor Del til Hamborg, Holland og flere udenlandske Steder“. — Produktionen af Uldstrømper, saadan som den bl. a. i stor Udstrækning skete paa Femern, var „Husflid“ og havde ikke industriel Karakter. Paa Femern var Uldstrømper for Resten en vigtig Udførselsvare, aarlig udførtes over 2000 Par, navnlig til Meklenborg. Som Haandværk eksisterede Vævning rundt om paa Landet, særlig fremhævedes, at der i Hütten Herred og i Aabenraa Amt vævedes meget. I sidstnævnte Amt bares det her vævede Tøj meget af Bønder, Borgere og ogsaa af højere Klasser, siges det.

En ogsaa i Udlandet konkurrencedygtig „Industri“ havde Landet i de berømte tønderske Kniplinger. Hoveddistriktet for Tilvirkning af Kniplinger var, som bekendt, Tønderegen, idet dog de friske Egne ikke gav sig af med Knipling. Kniplingsindustrien havde i dette Tidsrum en stor Blomstring, takket være den herskende Mode, der krævede, „at enhver Fest- og Stadsdragt var besat med mangfoldige Rækker af Kniplinger, lige fra Halskraven til Kjoleslæbet og fra Haand- til Støvlemanchetterne“. Deres Konkurrencedygtighed viste de tønderske Kniplinger, naar de som i Hamborg mødtes med de brabantiske og sachsiske under den frie Konkurrences Vilkaar og hævdede sig ved Siden af disse. Kniplingerne udførtes til København og Danmark, til Hamborg og Lybæk, men de naaede ogsaa til Østersølandene. — Garnet til Kniplingerne var tidligere indført fra Flandern og Westphalen, men i dette Tidsrum træffes i Landet selv dels en Garnfabrik i Slesvig, der i 90'erne flyttes til Løgumkloster, hvor Kniplingsindustrien florerer, og dels oprettes der en Garnfabrik i Tønder, Kniplingshandelens Hovedsæde.

Nogle Vidnesbyrd om Kniplingsindustriens Udbredelse skal anføres. Om den nørrejydske Enklave Møgeltønder hedder det c. 1766, at næsten alle af Kvindekønnet beskæftiger sig med at kniple, fra deres 6. Aar til deres høje Alderdom, de knipler endog med Brillen. De Forældre, der velsignes med Døtre, prises lykkelige, og naar Børnene er 6 Aar, sættes de i Kniplingsskole, og efter et Par Aars Læretid kan de tjene til Føde og Klæder og senere mere til Hjælp for Forældrene. I Løgumkloster, hvor der 1786 kun var een Kniplingshandler, var der i 1806 30,

alle velhavende Folk. I Begyndelsen af det 19. Aarh. var Tallet paa Kniplingskræmmere i alt omtr. et Par Hundrede. I Tønder Købstad fandtes der ifølge Folketællingen 1803 11 Kniplingsfabrikanter og 43 Kniplersker. Af Kniplersker angives der i Aaret 1780 i alt at have været c. 12.000, men 20 Aar senere c. 20.000. Udførselen af Kniplinger havde Aar 1772 en Værdi af c. 58.550 Rdl. og var stadig stigende. 1805 beløb Udførselsværdien sig saaledes til c. 188.800 Rdl. Cour.

Af Manufakturer skal endnu nævnes Tobaksmanufakturer, hvoraf der i Flensborg i 90'erne fandtes 40 med tilsammen 116 Arbejdere. Den største Bedrift havde 11 Arbejdere. I Aabenraa havde Raadmand Cornelius Cornelsen en Tobaksfabrik, og han begyndte ogsaa i 1779 Tobaksavl. Hertil opfordrede de høje Priser paa amerikansk Tobak, som den nordamerikanske Frihedskrig bevirkede, og Avlen begunstigedes af et temporært godt Klima. Men baade Priser og Vejrlig skulde snart igen fortælle, at Danmark ikke afgav nogen naturlig Jordbund for denne Avl. — Om Saltsyderierne i de frisiske Byer Dagebøl og Galmsbøl skal anføres, at de i dette Tidsrum helt sygnede hen.

Af Foranstaltninger, der af Regeringen i dette Tidsrum blev truffet til Fremme af Handelen, eller som fik Betydning for denne, skal først nævnes Gravningen af Ejderkanalen eller den slesvig-holstenske Kanal. Tanken om en saadan omtales i en Kabinetsordre fra den sidste Dag i Aaret 1773, og man tænkte først paa en Kanal gennem slesvigsk Omraade (som fra Ekernfærde til Husum). Resultatet af Overvejelserne blev imidlertid, at man besluttede sig til en Kanalforbindelse fra Holtenau til Rendsborg, hvor Kanalen fik Forbindelse med Ejderen. Arbejderne paabegyndtes i 1777, og 1784 kunde Kanalen aabnes for Skibsfarten. Gennemgaaende var den 10 Fod dyb, og Bredden i Vandspejlet var 100 Fod. Længden af den angives til c. $4\frac{1}{3}$ Mil. Omkostningerne havde andraget c. $2\frac{1}{2}$ Mill. Rdl., hver Sluse kostede c. 70.000 Rdl. De største Skibe, der kunde passere Kanalen, kunde være paa omkr. 90 Kommerce-læster. Ved Holtenau, Rendsborg og Tønning anlagdes store Pakhuse, og Toldstederne her fik Oplagsfrihed. For en By som Tønning maatte Kanal-fartens Aabning bringe øget Liv og Virksomhed. Tallet af Skibe, der gik gennem den, var i 1785 453, i 1798 ikke færre end 2250.

Af stor Betydning for Handelsomsætningen maatte naturligvis et ordnet Pengevæsen være, og et saadant blev i dette Tidsrum Sønderjylland til Del. Pengevæsenet her og i Holsten havde udviklet sig forskelligt fra det i Danmark—Norge, og Ernst Schimmelmann gennemførte nu ved to Forordninger i Febr. 1788, at der dels indførtes en ny Speciesmønt i Hertugdømmerne, og dels oprettedes en slesvig-holstensk Bank i Altona. Den nye Sølvspecies gjordes lig med den hamburgske Rdl. Banco, hvad der maatte være af største Interesse for Hertugdømmernes livlige Han-

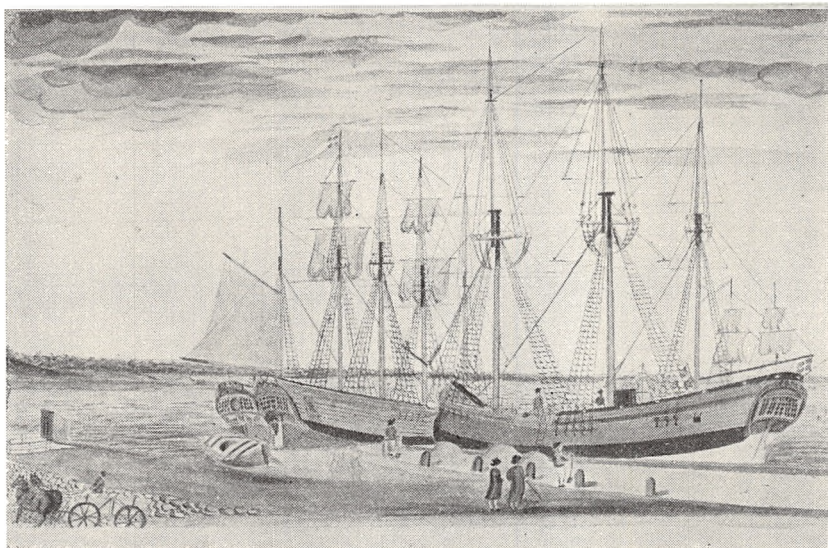

Fig. 152. Skibsbroen ved Havn i Flensborg (c. 1795).
Flensborghus. Akvarel af Nic. Hansen Lorck.

delsforbindelser med Hamborg. De udstedte Pengesedler havde en tilsvarende Sølvdekning i Altonabanken. — For Omsætningen maatte det ogsaa have Betydning, at der ved Forordninger i 1768 og 69 indførtes Ensartethed m. H. t. Maal og Vægt, paa hvilket Omraade der hidtil havde hersket meget forskellige Systemer. Saaledes bestemtes, at den sjællandske Tønde skulde bruges ved Kornmaal, og at Hamborg-Foden skulde bruges som Længdemaal. Endvidere skal nævnes, at en Forordning om Vejvæsenet i 1784 søgte at raade Bod paa de daarlige Trafikforhold.

Nogen Fremgang i Landets Handel ses der ikke at have fundet Sted i Tidsrummets første Aar. Toldindtægterne holdt sig i Tiden 1766—70 paa omtrent samme Niveau, og for Flensborgs Vedkommende klages over Handelens store Forfald indtil Aaret 1777. Udbruddet af den nordamerikanske Frihedskrig skabte imidlertid det neutrale Danmarks Handel de gunstigste Konjunkturer, og de driftige Skippere og Købmænd i de sønderjydske Byer fik deres rigelige Andel i den øgede Handel. Opsvinget i Handel og Skibsfart fortsattes ogsaa efter Fredsslutningen 1783 i Versailles og varede ved til lidt ind i det 19. Aarh., da Krigen med England brød ud. En ganske særlig Blomstring fik i Begyndelsen af det 19. Aarh. Tønning som Handelsby takket være den af England i Aarene 1803—05 iværksatte Blokade af Elben, der bevirkede, at Handelsskibene

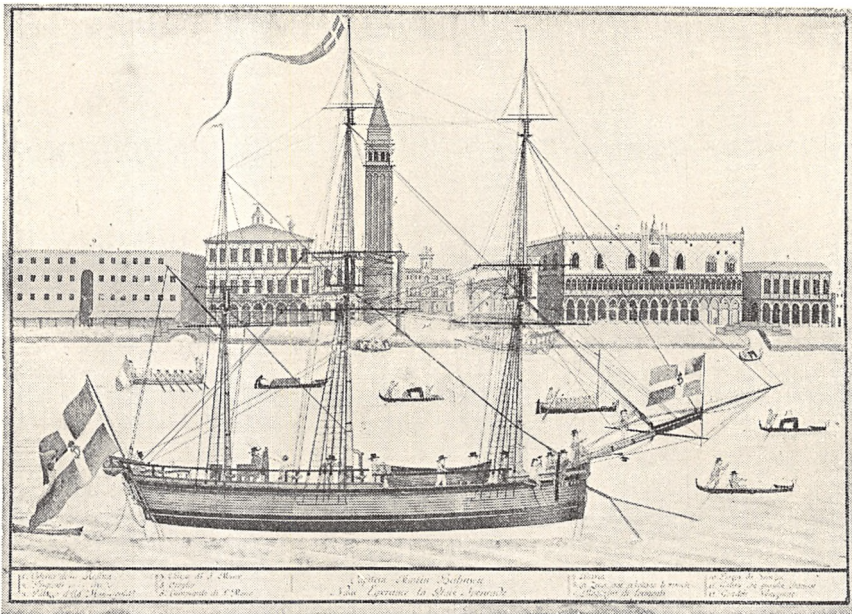

Fig. 153. Fuldrigger fra Aabenraa i Venezias Havn.

Farvelagt Tegning fra c. 1790. „Capitein Martin Bahnsen. Navire Esperance la Place Apenrade“ (Aabenraa Amts Mus.).

lossede deres Varer i Tønning, hvorfra de til Lands førtes til de hollenske Byer ved Elben.

En samlet Opgørelse over Sønderjyllands Ud- og Indførsel foreligger der, saa vidt vides, ikke fra dette Tidsrum. Imidlertid findes dog en Del Beregninger, der tjener til nærmere Belysning af Udviklingen i Landets Handel og Skibsfart. Af fremmede Varer — det bemærkes, at Handelen med Danmark—Norge ikke er indbefattet i de følgende Tal — indførte Slesvig i 1766 for en Værdi af godt 400.000 Rdl. (sml. S. 357), 1776 for godt 472.400 Rdl., 1783 for c. 604.500 Rdl. og 1794 for c. 681.000 Rdl. I de samme Aar beløb Landets Udførsel til fremmede Steder af egne Produkter, deriblandt Kvæg og Heste, sig til følgende: c. 617.400 Rdl., c. 526.950, c. 557.800 og 1.110.100 Rdl.

Af Købstæderne havde Flensborg hele Tiden langt den største Indførsel, op imod Halvdelen af den samlede, saaledes i 1766 til et Beløb af c. 172.850 Rdl. og i 1794 til c. 279.000. De Steder, hvorfra Indførselen skete, var navnlig Altona, Hamborg og Tyskland, Frankrig, Kurland, Livland og Rusland og Sverige. I 1766 og 1794 sker den største Import fra Altona, Hamborg og Tyskland, men i Aarene 1776 og 1783 fra

Fig. 154. *Briggen Amicitia af Flensburg.*
Flensborghus. Farvelagt Tegning fra c. 1800.

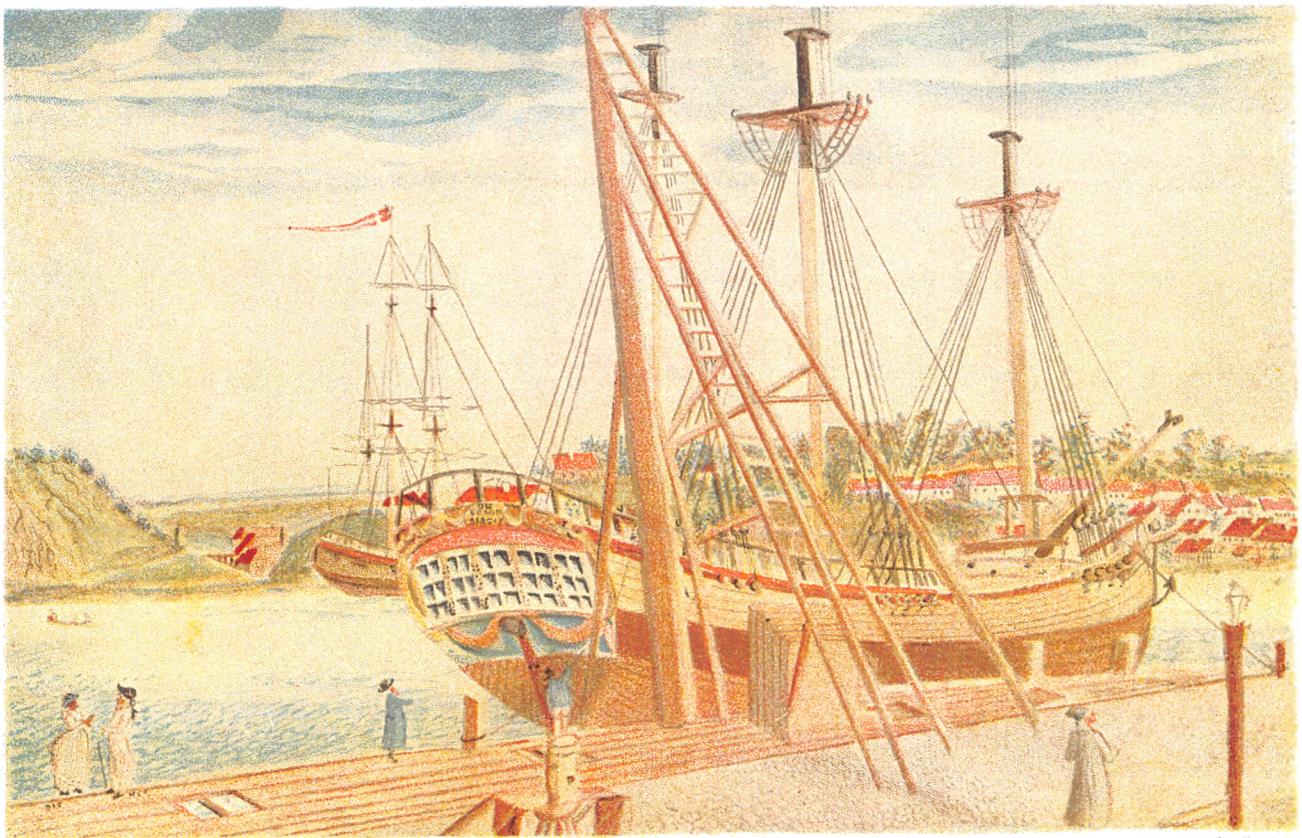
Kurland, Livland og Rusland. Fra Sverige er Importen stigende, fra godt 20.000 Rdl. i det første af de nævnte 4 Aarstal til godt 50.000 Rdl. i det sidste. Efter Flensburg har Husum den største Indførsel og derefter i de to førstnævnte Aar Tønder, som dog i 1783 overfløjes af Ekernførde og i 1794 af Tønning. Østkystens Byer Aabenraa, Sønderborg og Haderslev optræder længere nede i Rækken. Skønt Vestkystbyer som Tønder og Husum indførte mest fra Altona, Hamborg og Tyskland, havde de dog ogsaa en ikke ubetydelig Indførsel fra Holland.

Som Udførselsplads er Flensburg langt nede i Rækken, som Nr. 5 eller 6 af Toldstederne. Men det maa stadig fastholdes, at de anførte Tal ikke omfatter Handelen med Danmark—Norge. 1766 beløber Flensborgs Udførsel sig til c. 15.000 Rdl., men 1794 til henved 60.000 Rdl. Den største Udførsel har i Aarene 1766, 76 og 94 Tønning, men i 1783 er det Nr. 3. I 1766 udføres herfra for c. 210.000 Rdl., deraf til Hamborg og Tyskland for c. 134.650 og til Holland for c. 75.300 Rdl. I 1794 er Tønnings Udførsel c. 328.700 Rdl., hvoraf for c. 130.850 Rdl. gaar til Holland. Ogsaa andre af Vestkystens Byer som Frederiksstad og Tønder har meget betydelig Udførsel, derimod er Husums Udførsel fra omkr. 1780 meget stærkt dalende fra dens tidligere Størrelse.

Af Fortegnelser fra Slutningen af 90'erne over Ind- og Udførsel af Korn til og fra Flensborg fremgaar, at det havde betydelig Kornudførsel til Norge. Omtrent samme Antal Td. Rug, som det i Aarene 1796—99 indførte fra Danmark, udførte det saaledes til Norge, noget under eller over 10.000 Td. Af Kornbrændevin — i Byen fandtes i Aarhundredets Slutning over 200 Brænderier — forsynede Flensborg som bekendt Nordmændene med store Mængder, i 1799 saaledes med 55.686 Ankere. Danmark selv fik i 1797 4725 Ankere flensborgsk Kornbrændevin.

Samtidig med Opsvinget i Handelen steg den i Landet hjemmehørende Skibstonnage stærkt. 1777 fandtes i alt c. 460 Skibe med en Drægtighed af lidt over 10.000 Kommercelæster, men 1783 488 Skibe med noget over 14.000 og 1805 549 Skibe med c. 21.000 Læster; det var betydeligt mere end Holstens og adskilligt mere end Halvdelen af den danske Tonnage. Som det ses, var det ikke saa meget Skibenes Antal som Drægtigheden, der øgedes. Der er dog den Fejl ved Sammenligningen, at i Tabellen for 1805 er bl. a. ikke medtaget de mange mindre Skibe (hvis Tonnage sammenlagt ganske vist ikke var betydelig), der var hjemmehørende i Kappel og Arnæs. I Aarene 1777 og 83 fandtes i Arnæs c. 20, i Kappel c. 40 Skibe. — Størst Tonnage havde Flensborg: 1777 3986 Kom. L. (126 Skibe), 1783 7047 $\frac{1}{2}$ Kom. L. (155 Skibe) og 1805 14.144 $\frac{1}{2}$ Kom. L. (267 Skibe); Tonnagen var altsaa i Tidens Løb flerdoblet. For Aabenraa, hvis Tonnage efter Flensborgs var den største, skete der derimod i Tidsrummet en lille Tilbagegang, idet Drægtigheden her 1777 var 2446 (59 Skibe), 1783 2148 (46 Skibe) og 1805 2141 $\frac{1}{2}$ (38 Skibe). Omvendt havde Sønderborg en lille Fremgang: 1777 1753 Kom. L. (83 Skibe), 1783 1784 $\frac{1}{2}$ Kom. L. (77 Skibe) og 1805 1878 Kom. L. (74 Skibe). Efter Sønderborg fulgte i Tonnage i Aaret 1805 Ærøskøbing (769 $\frac{1}{2}$ Kom. L., 61 Skibe), Tønning og Ekernførde. De fleste af Skibene byggedes i Landet, for 1805 nævnes, at 17 Fartøjer byggedes i Slesvig, 7 i Flensborg, 2 i Ekernførde og 2 i Sønderborg.

I en Artikel om Haderslev i „*Provinzial-Berichte*“ fra Aar 1792 siges det om de slesvigske Købstæder, at de mere ligner Landsbyer end Købstæder: „I Byerne er Haandværkerne mere Landmænd, end de skulde være, og paa Landet bøder, klistrer og lapper Landmanden efter Evne, af Brist paa Haandværksfolk, paa sit Hus og sine Redskaber, og alt er og bliver da, for at tale med Apostelen Paulus, stykkevis. Begge Stænder ved egentlig ikke, hvad de er“. Mindst maa en saadan Karakteristik dog vel gælde for Landets største Købstad, Flensborg, skønt Borgerne ogsaa her drev Landbrug paa de Lodder af Byjorderne, der ved Udskiftningen c. 1770 var blevet dem til Del, og skønt Brændevinsbrænderiernes Affald gav Føde til Tusinder af Køer og Svin. Men som

br. Cul., Kn. v. 18. 1

SKIBSBROEN VED HAVNEN I FLENSBORG (ca. 1795).
Flensborghus. Akvarel af Nic. Hansen Lorch.

„stykkevis“ kan man sikkert ikke betegne den vidtspændende Handelsvirksomhed, der i Aarhundredets sidste Aartier drevs i Byen baade af indfødte Købmænd og af tilflyttede. Flere af Købmændene, siges det, foretog aarlige Rejser til Danmark og Norge, ja, en Købmand som Peter Clausen Stuhr — for Resten Anlæggeren af den første Oliemølle i Flensborg — havde endda eget Kontor i Finland.

Den stærke Vækst i Indbyggerantal, omtrent en Fordobling, som Flensborg i dette Tidsrum oplevede, er tidligere nævnt. Befolkningssforøgelsen bevirkede dels, at Huslejen steg, og dels, at der blev udfoldet en ikke ringe Byggevirksomhed. Denne maatte først holde sig inden for Byportene, hvoraf der paa denne Tid fandtes en halv Snes, men i Slutningen af Aarhundredet blev det tilladt at opføre Boliger uden for Portene, og der planlagdes en Nystad uden for Nørre-Port. Efter at det her ud til Fjorden liggende Rettersted med Galge var flyttet andetsteds hen, opførtes her flere Fabrikker og Privathuse, indtil Byggevirksomheden standsede ved Udbruddet af Krigen med England. — Af Bygninger, der opførtes i dette Tidsrum, kan nævnes det i 1796 opførte Teater, og i 1800 fik Latinskolen en ny Bygning. Paa Raadhustorvet var i 1767 blevet bygget et nyt Fængsel, hvis første Beboere skal have været et Par Jøder, der var de sidste, der i Hertugdømmet underkastedes den kort efter afskaffede Tortur. Adskillige Landsteder med smukke Haveanlæg opførte Byens Matadorer sig i Egnen uden for Portene, „Stuhrs Allé“ minder saaledes om den ovennævnte Købmand P. C. Stuhrs Landsted.

I Aaret 1797 ansloges der i Flensborg at være hundrede og nogle og tredive forskellige Firmaer og omtr. hundrede aabne Butikker. Af Huse var der i alt 855 i den egentlige By, medens der i „Forstæderne“ (St. Jørgen, Hulvejene, Duborg) var 279. Foruden Hovedgaden (Storegade) var der henved en Snes mindre Gader samt tre Torve. En Mærkelighed havde Flensborg i sine talrige klare Kildevæld, og der fandtes omkr. 30 Bybrønde, ligesom der fandtes Brønde i adskillige af Husene. Gaderne var brolagte, og der var indført Gadebelysning, saaledes var der 1798 i alt 81 Lygter, deriblandt Lygter ved alle Gadebrønde og paa de offentlige Pladser.

I Byens Styrelse skete der ikke — trods Revolutionens Storme — synderlig Ændring. Nu som forhen var det de velhavende Købmænd, der sad inde med Hovedindflydelsen, og Magistrat og Deputeretkollegium supplerede i det væsentlige sig selv. Det kan dog fremhæves, at Førsteborgmesteren fra og med Georg Clædens Udnævnelse i 40'erne var en studeret Mand, og at han fra dette Tidsrums Begyndelse, saadan som Clæden selv omtaler et Sted i sine *Monumenta Flensburgensia* (sml. S. 376), fik tillagt et passende Vederlag af Byens Kasse for sin Embedsgering.

Et smukt Billede af Flensborg fra denne dets Glanstid maler Forfatteren Heinr. Harries, der var født i Byen, og som i Aarene 1788—93 redigerede „*Flensburger Wochenblatt für Jedermann*“, i sit Digt „*Flensburg 1789*“. Skønt Byen ikke ligger paa Bjerge som Königstein og Brocken, men skjuler sig lig en Viol i Dalen, er den dog nok Lovord værd. Harries priser de krystalklare Kildevæld, der udgyder sig næsten for hvert halvhundredede Skridt, man tager, og han skildrer det rørlige Liv ved Havnen og paa Fjorden. Han fortsætter med at prise de naturskønne Omgivelser, og han skildrer Rebslagernes sindige Vandren frem og tilbage paa Reberbanerne i Nærheden af Filosofgangen. Og trods al Optagethed af „*Negotia*“ og af at samle paa Dukater har Flensborgerne dog Tid til i Ro og Fred at ryge Aftenpipen, ligesom Harries heller ikke tror, at „den franske Vind“ — Digtet er skrevet i Revolutionsaaret — i større Grad vil anfægte de solide, brave Borgere.

Den rejsende, der fra Flensborg kom til Slesvig, maatte blive slaet af den Kontrast, Livet her i Landets Hovedstad frembød til det livlige og folkerige Flensborg. Indbyggerantallet i Slesvig i 1769 og 1803 er tidligere (S. 439 f.) anført og viser, at Slesvig sidstnævnte Aar forholdsvis var endnu længere tilbage for Flensborg. Alligevel oplevede Byen i dette Tidsrum en vis Blomstring, hvad navnlig skyldtes Statholderen, Landgrev Karl af Hessens herværende Hofholdning og den Interesse, som Landgrevnen i det hele viste for Byens Opkomst. Foruden at være Statholderens Residens var Slesvig desuden Sæde for mange andre offentlige Myndigheder, navnlig Overretten og Overkonsistoriet, Landretten, Generalsuperintendenten, den slesvig-holstenske Landkommission, Amtmændene i Gottorp og Hütten Amter o. fl. At Retterne i Byen medførte, at talrige Advokater ogsaa slog sig ned her, siger sig selv. Slesvigs Betydning som Hovedstad følte Borgerne ret, siges det, naar Hendes kongelige Højhed, Landgrevinden (Fig. 155) — „*die Hoheit*“, som Slesvigerne kaldte hende — kørte gennem Gaderne i sin forgyldte Kaleche, trukket af seks fyrige sorte Heste; hendes Komme meldtes af en forudilende Løber med vajende Fjerbusk. Store, længe uforglemmelige Festligheder oplevede Byen i 1790, da Brylluppet stod mellem Kronprinsen og Landgrevens Datter, Prinsesse Marie.

Slesvig kunde saaledes trøste sig med, at selv om Fabrikker og Handel her ikke ret vilde trives, holdtes Byen oppe af de mange Embedsinstitutioner og af den ret betydelige Garnison (saaledes det slesvigske Infanteriregiment), som Slesvig fik. I Forbindelse med de forholdsvis gode Tider staar Opførelsen af adskillige betydelige offentlige og private Bygninger. 1794 opførtes det nye 3 Stokværk høje Raadhus (Fig. 156) med rummelige Lokaler, bl. a. en Festsal, hvor Danmarks Lov i de Tider ofte lød i Taler, som Lærere eller Elever fra Domskolen holdt. I 1790 opførtes

Fig. 155. Prinsesse Louise af Danmark.
Malet af Corn. Høyer. Rosenborg fot.

Mariehospitalet (med Fribolig for adskillige fattige), til hvilket den nyformælede Kronprinsesse Marie gav Navn og lagde Grundstenen, og omkr. 1800 nybyggedes Helligaandshospitalet, og i dettes øverste Stokværk indrettedes Frimurerhospitalet, til hvilket Frimurerne med Landgrev Karl i Spidsen havde ydet Bidrag. — Noget, Borgerne var stolte af, var den i Aarhundredets Slutning ved Hjælp af frivillige Bidrag indrettede Gadebelysning: 40 Lygter i Hovedgaden — den uendelige Gade kaldte Lavater den — og omtr. et lignende Tal, som Husejere privat havde anbragt foran deres Huse. Af Slesvigs 2 Borgmestre var det naturligvis 1. Borgmesteren — det var i hele dette Tidsrum Georg Bruyn — der særlig var virksom for Byens Vel paa de forskellige Omraader.

I Betydning kunde Landgrev Karls Hof ikke maale sig med, hvad de gottorpske Hertugers Residens tidligere havde været for Slesvig. Klart kom dette frem, om man betragtede Gottorp Slot og de Haveanlæg og Bygninger, som havde hørt dette til. I en Skildring fra c. 1800 tales der om den forfaldne Slotshave, om Herkulesstøtten, der mangler Hoved og Arm, om det omhuggede Kongetræ, den mægtige Bøg, under hvilken Christian V havde sin Yndlingsplads, og om det solgte Orangeri. Salget af det sidste var foregaaet 1769, efter at et stærkt Haglvejr havde ødelagt Drivhusene, omkr. 1770 solgtes Globushuset, og paa omtr. samme Tid fjernedes fra Globushaven de 12 i Bly støbte farvede Buster af Hertugerne af Slesvig. De blev hensat i en af Slottets Kældere, for i Begyndelsen af det følgende Aarh. at ende deres Dage ved Indsmeltning til Tagbly.

For det nærliggende Ekernførde havde Brødrene Otte skabt en Blomstringstid ved deres Fabriksanlæg (sml. S. 347). Men 1766 afgik Byens Æresborger, Fr. Wilh. Otte, ved Døden, og skønt Broderen, Joh. Nic., først døde 1780, var de forskellige Fabrikker allerede forinden sygnet hen eller ophørte. Derimod trivedes Skibsfarten længe, men den synes at være blevet noget ramt af den slesvig-holstenske Kanals Aabning. Efter Skibslisterne havde Byen 1777 15 Skibe med 295 Læster, 1783 12 med 456¹/₂ Læster, men 1805 samme Tal med 379 Læster. Byens Folketal angives 1769 til 2091, 1803 til 2921. Som for Slesvig blev ogsaa Landgrev Karl en Velgører for Ekernførde, idet det skyldtes hans Foræring af de Otteske Fabriksbygninger, at den militære Forsørgelsesanstalt, Christians Plejehus (Fig. 157), i 1785 flyttedes fra København hertil. Antallet af gamle Soldater, der her kunde faa deres Underhold, fastsattes 1786 til 380, og for Byens Næringsliv maatte denne Anstalt blive af største Betydning.

De tre nordslesvigske Østkystbyer: Sønderborg, Aabenraa og Haderslev var ikke hinanden meget ulig i Størrelse, og nogen videre Tilvækst i deres Indbyggerantal skete der ikke i dette Tidsrum. I Folketællingerne 1769 og 1803 angives Indbyggerantallet paa følgende Maade

Fig. 156. Indgangen til Raadhuset i Slesvig. Fotografi.

(Tallene fra 1769 sættes i Parentes): Sønderborg 2761 (2692), Aabenraa 2834 (2701) og Haderslev 2685 (2249 — den betydelige Tilvækst her skyldes formentlig delvis Garnisonen, idet der 1803 er 113 Militære). Det maa dog bemærkes, at i Tallet for Haderslev er ikke indbefattet Beboerne paa „Slotsgrunden“; saafremt disse medtages, vilde Haderslev være den største af de tre Byer. At Agerbrug var et Erhverv, som de Haderslevborgere i høj Grad gav sig af med, er ovenfor nævnt. De levede endvidere af Haandværk, af Bryggen og Brænden og af Gæstgiveri, medens der hverken fandtes Fabriksdrift eller videre Skibsfart. Der var, hedder det i en Betænkning fra 1798 fra de deputerede Borgere, blot 4 smaa Jagter, der sejlede til Flensborg, København og Lybæk. Samme Betænkning klager haardt navnlig over Konkurrencen fra det nærliggende Christiansfeld og over, at Bønder driver udstrakt Kniplingshandel. Vilde disse blot sælge deres Gaarde og flytte til Byen, skulde i hvert Fald de to rigeste være „os meget velkomne nyttige Borgere“! Over den Afbræk, som Byen lider ved de veltalende Jøder, der bedrager og handler med Bønderne, fører Betænkningen ligeledes Klage.

Den nævnte Garnison skylder Byen, hævdes det, sin første danske Husindskrift, nemlig paa det Hus i Storegade, der blev: „Militair-Skoele

for Det Holstenske Rytter Regimente 1798“. Den danske Indskrift hænger sammen med det 1772 paabudte danske Kommandosprog i Hæren. Et Vidnesbyrd om Byens danske Almue og dens rent danske Opland tør man vel se deri, at blandt de Skrifter og periodiske Blade, der udgik fra Luckanders og fra 1797 Jens Senebergs Trykkeri, var adskillige paa Dansk. De haderslevske Skillingstryk udbredtes i øvrigt over hele Jylland.

Hvad der udgjorde Aabenraas og Sønderborgs Hovederhverv, fremgaar af de tidligere anførte Tal for de i disse Byer hjemmehørende Skibe. I Sønderborg byggedes ogsaa en Del Skibe, og Byen tog Del i Fragtfarten, men navnlig var det Aabenraa, der blev bekendt og velhavende ved sin Fragtfart. Da den schweiziske gejstlige Lavater i 1793 paa Gennemrejse gæstede Aabenraa — en nydelig By kalder han den — var han i Kirke der, og han omtaler, hvordan han rørtes til Taarer over Navnene paa de mange Aabenraaere, der befandt sig paa Sørejser, og som anbefaledes til Forbøn, og over Taksigelsen for 3 Aabenraaeres lykkelige Hjemkomst.

Af Vestslesvigs Byer var Tønder naturligt afskaaret fra Skibsfarten som Indtægtskilde, og den indbringende Studeudførsel til Holland hørte en svunden Tid til. Men en udmærket Erstatning havde Byen i den blomstrende Kniplingshandel, og foruden af Haandværk og Landbrug levede den desuden af en udstrakt Korn- og Kvæghandel. I 1774 gaves der Bevilling paa at afholde 3 aarlige Markeder, et Heste- og to Kvægmarkeder. Skønt Byens Indbyggerantal i Tiden 1769 til 1803 synes at have været stillestaaende — 1769: 2584 og 1803: 2579 — var der hos mange Tønder-Familier Velstand til Huse, og de paagældendes Borger-sind gav sig Udtryk i Legater og milde Stiftelser. Saaledes kan nævnes det Popsenske Legat, oprettet af Kniplingshandler og Raadmand Paul Popsen (d. 1800) og Hustru, ligesom det skal anføres, at Byens Provst, Balthasar Petersen, i 80'erne fik oprettet det første slesvigske Skolelærerseminarium (se nedenfor) i Tønder, idet han til dette skænkede baade Kapital og Grundejendom. Nogen selvstændig Bygning fik Seminariet dog foreløbig ikke, men Seminaristerne blev underviste i Byens Skole. Som et Udtryk baade for en vis Velstand og for Fædrelandssind maa det ses, at Ringriderkorpset „Frederiksgarden“ i 1804 genoprettedes. Amtmanden, E. A. v. Bertouch, viste sig her som paa andre Omraader virksom for Byens Vel.

Noget større end Tønder var Husum, der 1769 talte 3342 Indbyggere og i 1803 3658. Som tidligere nævnt, havde det bl. a. en Del direkte Handel med Holland. For øvrigt levede det af sine store Kvægmarkeder og af Bryggerier og Brænderier. Mere end $\frac{1}{3}$ af det Øl, der skylledes ned i Ejdersted, kom fra Husum, hævdes det, og der klages over de mange Penge, som Ejderstederne lagde paa Husums Marked. — Af de hele

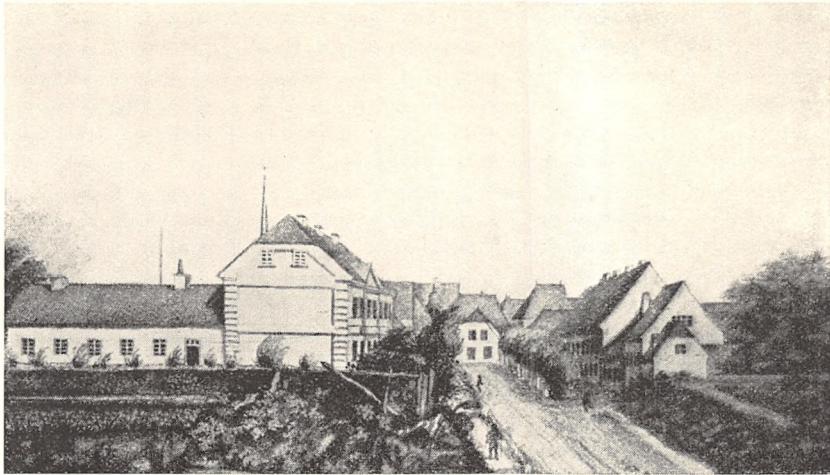

Fig. 157. Christians Plejehus.
Tegning af J. F. Baasch. 1838.

4 Borgmestre, den ene dog overtallig (supernumerær), som Husum havde 1766, afskaffedes efterhaanden de tre, saa der 1801 kun blev een tilbage, som til Gengæld fik tillagt en ordentlig Løn.

Ejdersteds to Købstæder, Garding og Tønning, var kun smaa Byer. Garding talte 1769 838 og 1803 985 Indbyggere, og den siges i 1790'erne at have henved 200 Huse. Dens Beliggenhed midt i Ejdersted paa en Sandgrund frembød den store Fordel i Marsken, at man altid kunde komme tørskoet fra Byen. Den havde betydelig Kornhandel og tjente som et Magasin, hvorfra man i hele Ejdersted hentede Daglejere. Her samlede disse sig nemlig i Høsttiden om Søndagen under Prædiken paa Kirkegaarden, og Bønderne hyrede sig saa de Arbejdere, som de behøvede. En stor Del af Arbejdernes Fortjeneste blev igen lagt i Byens Smaakroer ved Drik, Spil og Dans. — Tønnings Folketal var 1769 1483 og 1803 1923, en ikke ubetydelig Stigning. Den kom i høj Grad til at nyde godt af den slesvig-holstenske Kanals Aabning. Tønning siges i 90'erne i Forhold til sin Størrelse at være Landets rigeste By næst efter Flensborg og Tønder. Som ovenfor nævnt (se S. 447), oplevede Byen grundet paa Elbblokaden 1803 nogle fuldkomne „Gullaschaar“. Man anslaaer, at der i Aarene 1803—05 opholdt sig omkr. 6000 Mennesker i Tønning, og Huse, Værelser og Pakrum lejedes ud for uhyre Priser (4—5—6000 Mk. om Aaret).

Om Frederiksstad ved Ejderen skriver Slesvigs Borgmester, Georg Bruyn, i den Opfordring, som han ved Kanalens Aabning rettede til

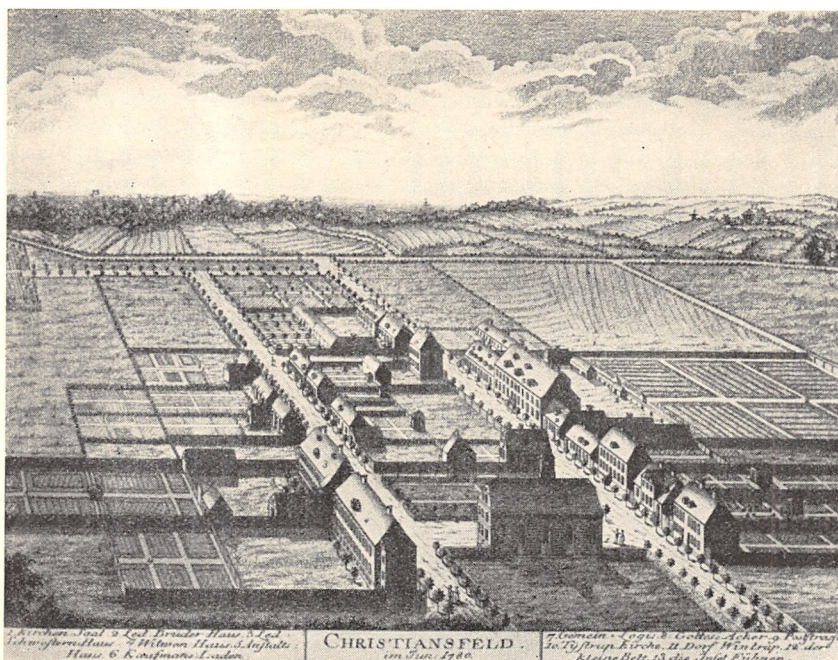

Fig. 158. Prospekt af Christiansfeld. 1780.
Stik af Meno Haas.

sine Medborgere om at tage Del i Kanalhandelen, at denne By lige saa godt som enhver anden, der laa ved Kanalen, havde det i sin Magt at drage Fordel af denne. Han fremhæver endvidere de virksomme Borgeres Haandværk og Fabriksdrift, omtaler det berømte frederiksstadske Øl, hvoraf en Slags er paa Højde med det engelske Ale, og nævner Uldmanufakturterne, som han mener kunde frembringe en vigtig Eksportartikel. At Kanalen bevirkede noget større Opsving for Byen, ses dog ikke. Skibenes Antal var omtrent det samme Tidsrummet igennem, og Folketallet øgedes heller ikke nævneværdigt (1769: 2160; 1803: 2207). I en Omtale af Byen fra c. 1800 siges, at Gaderne delvis er beplantede med Lindetræer, at de holdes meget rene, og at der findes Gadebelysning. I Bystyret — en Præsident og to Borgmestre — gjordes der lige saa lidt nogen Forandring som i Byens Karakter af Hjemsted for mange forskellige Trosbekendelser.

Femerns eneste Købstad, Burg, havde 1769 1430 og 1803 1463 Indbyggere. Disse var i høj Grad henviste til at ernære sig ogsaa ved Agerbrug, da baade Handel og Haandværk dyrkedes over hele Øen.

Af Flækkerne skal her kun nævnes Christiansfeld (Fig. 158), der

Fig. 159. Christiansfeld Kirkegaard.
A. M. Lund, Haderslev, fot.

grundlagdes i Begyndelsen af 1770'erne af Herrnhuterne paa den af dem købte kongelige Gaard Tyrstrupgaard. At Herrnhuterne, der forhen ikke havde været taalte i Landet, nu fik Lov at anlægge denne By, skyldtes dels Struenseetidens Tolerance og dels Tidens Interesse for Fabrikanlæg, som man vidste, Herrnhuterne var dygtige i. „Den letfærdige Christian VII tog venligt imod de fromme mähriske Brødre, som den fromme Christian VI havde stængt ude“. I Koncessionen af 10. Decbr. 1771 gaves der Herrnhuterne udstrakte Friheder i Kirke- og Skoleanliggender for det Menighedssted, som de agtede at anlægge (Christiansfeld), og det tillodes dem der at oprette Gæstgiveri og Apotek og at drive alle Arter af Fabrikker, Haandværk og Handel. Adskillige andre Begunstigelser blev desuden det kommende Anlæg til Del. I 1773 lagdes Grunden til de første 4 Huse og anlagdes Kirkegaarden (Fig. 159), den, som i Dag med sine høje gamle Linde og de lange Rækker af ganske ens Grave med flade Gravsten, hvorpaa kun staar Navne, Fødsels- og Dødsaar, gør et stærkt Indtryk paa Beskueren. 1774 byggedes Brødrehuset for ugifte Mænd, 1775 en Opdragelsesanstalt for Drengene og en Pensionsanstalt for Piger, 1776 Søstrehuset for ugifte Kvinder, og i 1777 kunde man indvie Kirken, der som alle de andre Bygninger var ganske prunkløs uden nogen Udsmykning. I 1789 anslaaes Byens samlede Befolkning til c. 500 Personer, og der fandtes blandt dem en Række Haandværkere, der var Spindere og Væveri, en lille Tobaksfabrik m. m. — Nybyggerne i Christiansfeld

kom næsten alle fra Tyskland. Byen var som en lille tysk Koloni i det rent danske Omland, og foruden den religiøse Indflydelse fra den maatte der selvsagt ogsaa udgaa en tysk. Det skal dog anføres, at Gudstjenesten i Kirken holdtes afvekslende paa Dansk og Tysk.

5. KIRKE, SKOLE OG AANDSLIV.

„Lys, Lys glæder Krop og Sjæl, og Mørket er grueligt, det være i Dogmatikken, i Videnskaben eller selv blot i Skolestuen“, saadan siger Rektoren ved Slesvig Domscole, G. F. Schumacher, et Sted i de Erindringer, han som halvfjerdsaarig udgav i 1841 („*Genrebilder aus dem Leben eines siebenzigjährigen Schulmannes . . .*“). Paa en smuk og tiltalende Maade udtrykkes i disse Ord i hvert Fald en Side af Oplysningstidens Virksomhed i Kirke, Skole og Aandsliv. Men ganske vist ogsaa kun en Side. Ikke for intet fik Tiden ogsaa Navnet Rationalismens Tid, idet det fornuftmæssige blev anset for den Norm, hvorefter alt i Tilværelsen skulde bedømmes, og en lidet dybtgaaende Dyds- og Lykkelære blev raadende i de videste Kredse. Da Schumacher skrev sine Erindringer, havde Aandslivet for længst søgt til andre Kilder end Rationalismen, og selv er Schumacher heller ikke helt upaavirket heraf. I alt væsentligt forblev han dog et Barn af Rationalismen, og hans Erindringer giver udmærkede Bidrag til Karakteristik af denne og dens førende Mænd. Skønt hans Hovedvirksomhed kom til at ligge i Slesvig, var han som saa mange andre af Embedsmændene her fra Holsten. Han fødtes 1771 i Altona, gik paa det derværende Gymnasium, studerede siden ved Universitetet i Kiel, tog teologisk Embedseksamen, men gik Skolevejen. I 1798 blev han Lærer ved Husum lærde Skole og i 1802 ved Slesvig Domscole, hvis Rektor han siden blev, og hvor hans Livsgering kom til at ligge.

Det er tidligere ved Omtalen af „Mageskiftet“ fremhævet, hvor stor Betydning Kiels Universitet takket være de da trufne Bestemmelser om det saakaldte „Biennium“ maatte faa for den vordende Embedsstand ikke blot i Holsten, men ogsaa i Sønderjylland. Universitetet blev, hvad Slesvig-Holstenerne kalder „*Landesuniversität*“, og der gjordes overmaade meget fra Regeringens Side for dets Trivsel. For de fremtidige Præsters Udvikling og Standpunkt maatte det naturligvis blive ret afgørende, paa hvilket Stade de teologiske Professorer aandeligt stod, og flere af disse sluttede sig afgjort til Rationalismen. — Om Præsteuddannelsen skal i øvrigt her lige nævnes, at en Forordning i 1777 for Hertugdømmet Slesvig fastsatte, at den teologiske Eksamen, der hidtil var afholdt i Underkonsistorierne, fremtidig skulde afholdes i det gottorpske Overkonsistorium. Om Eksamensopgaverne før den mundtlige Eksamen

skal anføres, at der skulde leveres en tysk eller dansk Afhandling om et selvvalgt teologisk Emne.

Blandt de Mænd, der fik særlig Betydning for Universitetets Trivsel, maa fremhæves J. A. Cramer, der 1774 blev dets Prokansler og Professor i Teologi. Cramer, der tidligere havde været tysk Hofpræst i København, var ved Struensees Overtagelse af Regeringen gaaet som Superintendent til Lybæk, men vendte nu tilbage i dansk Tjeneste og virkede i Kiel til sin Død i 1788. Skønt præget af Tidens Nytte- og Lykkelære kan han dog ikke regnes blandt Rationalisterne, men holdt sig til den ortodokse Dogmatik. Paa det religiøse Liv fik han en ikke ringe Indflydelse dels ved sin i 1780 udgivne Salmebog („*Allgemeines Gesang-Buch*“), af hvis 914 Salmer han selv havde skrevet 255, og dels ved sin Katekisme („*Kurzer Unterricht im Christenthum*“), der udkom 1785. Begge holdt sig i Brug i lange Tider. Om hans Salmer hævdes, at de stundom er ligefrem aandsforladte og platte, og om Katekismen, at den betød et Brud med den evangelisk-lutherske Fortid, idet den lagde al Vægt paa det moralske. Salmebogen indførtes i de Menigheder i Slesvig, der havde tysk Kirkesprog, medens Katekismen baade indførtes i disse og — i dansk Oversættelse — i de danske Menigheder, paa maaske en enkelt nær. I hvert Fald brugte man i 1788 i en Skole i Øster-Løgum endnu Pontoppidans Katekisme.

Af de andre teologiske Professorer omtales S. G. Geysler, der virkede i Kiel fra 1777 til sin Død 1808, som liberal eller „en maadeholden Rationalist“. Trods sin ejendommelige Fremtræden og skønt han aldrig skrev noget, var han højt anset og meget yndet af Studenterne. — Som rene Rationalister kan man vel derimod betegne en Mand som den langt mindre betydelige, men meget skrivende J. C. R. Eckermann, Professor i Kiel i saa langt et Tidsrum som 55 Aar (1782—1837), eller en Mand som Johann Otto Thiess, der dog kun var Professor i Tiden 1795—1800. Fra 1798 virkede i Opposition til disse Kredse J. F. Kleucker, som den saakaldte „Emkendorfkreds“ havde faaet udnævnt til Professor i Kiel, men hans Virksomhed synes ikke at have faaet større Betydning for de studerende.

Hvad der i 1790'erne, da Schumacher studerede i Kiel, blev betragtet som en rationalistisk Præsts sande Bestemmelse, beretter Schumacher om i sine Erindringer: Det gjaldt om at rense Dogmatikken, d. v. s. saa vidt muligt fjerne alt positivt og i dettes Sted foredrage en populær Filosofi, hvortil Moralen kunde holde sig. Hvem der holdt fast ved det gamle, ansaas for en Tosse eller en Hykler. Aabent at forkaste Dogmerne var dog uklogt. Men ved Fortielse og Ikke-Omtale af, hvad der betragtedes som en forældet Levning fra det 17. Aarh., skulde Menigheden efterhaanden vænnes til det klarere Lys. Saadan var Betragt-

ningen hos de rationalistiske teologiske studerende, men i vide Kredse bredte sig desuden paa den Tid ikke blot Lige gyldighed over for Kirke og Religion, men en ligefrem hadsk og fjendtlig Stemning over for Kirke og Præster. — Hvordan en troende Præst saa paa de fra Kiels Universitet udgaaende Teologer, hører vi i et Brev fra 1796 fra Præsten Andreas Prætorius i Burkal: „Det er bedrøveligt, at ikke en eneste af de mig bekendte unge Præster, der har studeret i Kiel, tror paa Kristi Guddom“.

Noget højt aandeligt Stade stod Datidens teologiske Studenter aabenbart ikke paa. Schumacher giver Teologerne det ikke særlig kønne Skudsmaal, at i Almindelighed var de de mest udannede, de liderligste i Levned og de simpleste i Opførsel. For øvrigt skortede det sikkert de fleste Studenter baade paa gode Forkundskaber grundet paa den daarlige Latinskoleundervisning og paa Flid og god Opførsel ved Universitetsstudiet.

Medens Rationalismen hurtigt fik Fodfæste hos de teologiske Professorer ved Universitetet, varede det længere Tid, før den vandt Indpas i den øverste Kirkestyrelse. Adam Struensee, der var tiltraadt 1760 som Generalsuperintendent baade for Slesvig og Holsten, tilhørte den ortodokse Retning, og han stod i Spidsen for Kirken til sin Død i 1791. Naturligvis kunde han dog ikke hindre, at rationalistiske Præster ansattes, ja heller ikke, at disse selv foretog Reformers i Gudstjenesten. Om J. H. Voss' Svigerfader, den lærde Rationalist J. Fr. Boie, Præst ved St. Nikolaj i Flensborg, siges i hvert Fald, at han paa egen Haand foretog Reformers i Kirkebønnen og Formularerne ved Daab og Vielser, ligesom han paa-tænkte Reformers i Kirkesangen og prædikede over selvvalgte Tekster, for Resten for en fuld Kirke.

Men om end saadanne Reformers forekom, havde de dog ikke almindelig Udbredelse og var ej heller forsynede med nogen som helst Autorisation fra oven, saa længe Struensee var Kirkens øverste Embedsmand. Ganske anderledes blev det under Efterfølgeren, den lærde Orientalist J. G. C. Adler (Fig. 160), der 1792 udnævntes til Generalsuperintendent for Slesvig (ikke tillige for Holsten). Adler havde, skønt han ligesom Struensee var af tysk Afstamning, den Tilknytning til Slesvig, at han var født her; han fødtes 1756 i Arnæs, hvor Faderen dengang var Præst, men denne blev et Par Aar senere forflyttet til Altona. Foruden Teologi dyrkede Adler særlig Studiet af østerlandske Sprog, og han indlagde sig her videnskabelige Fortjenester. I Begyndelsen af 80'erne var han blevet Professor i Syrisk i København og blev senere ekstraordinær Professor i Teologi og tysk Hofpræst. Da han 1792 udnævntes til Generalsuperintendent, blev han tillige Provst i Tønder, hvorfra han 1796 flyttede til Slesvig. Han døde først 1834.

Om Adler som Prædikant findes der fra Samtiden mange rosende

Vidnesbyrd. Sjællands senere Biskop, I. P. Mynster, der som ung hørte Adler prædike, udtaler i sine Erindringer ganske vist, at hans Prædikener ikke har noget blivende Værd og maa bedømmes efter de Tider, hvori de blev skrevne, men han føjer til: „det rene og klangfulde Sprog, hvori de vare affattede, og de fulde Udgydelser af et fromt og kierligt Hierte henrev mig aldeles og lod mig i ham see det Forbillede, hvorefter jeg skulde danne mig“. I sin Embedsgerning var Adler samvittighedsfuld og pligtopfyldende. Schumacher, der som Barn kom i Adlers Forældrehus i Altona og siden omgikkes Adler i Slesvig, fremhæver hans Arbejdsomhed og Ordenssans — intet Brev forblev ubesvaret — og hans Villighed til

at hjælpe med til Forbedringer. Endvidere betoner han den store Vægt, Adler lagde paa det formelle og paa en smuk Repræsentation, men samtidig anfører han, at en kraftig reformatorisk Indgriben paa egen Haand ikke laa for ham, og han omtaler pudsig Eksempler paa Adlers Frygt for at støde nogen: dadle gjorde han egentlig aldrig, han holdt mere af at rose. Denne Frygt for at støde, kan man sige, kom ogsaa til at præge Adlers Forhold til Tidsaanden og viste sig navnlig ved det, som I. P. Mynster kalder „hans forulykkede Agende“ (Alterbog), og som nedenfor skal omtales. Adler ønskede at bringe Kirken frelst gennem Tidens Skærsild ved at gøre Gudstjenesten „moderne“, mere forstandsmæssig og fjerne, hvad Rationalismen mest tog Anstød af. Om

Fig. 160. J. G. C. Adler.
Stik af H. Lips efter Tegning af P. Ipsen.

det Indtryk, man faar af Adler ved at betragte det Maleri af ham, der hænger i Slesvig Domkirke, er der blevet udtalt, at „navnlig synes den løse Maade, hvorpaa han med sin højre Haand holder Bibelen op foran sig, at symbolisere, hvor slapt han førte Tøjlerne, og ganske særligt, hvor vaklende hans Stilling var i Bibelstriden“ (Ostenfeld). Denne var unægtelig forskellig fra den, som Sjællands Biskop, N. E. Balle, indtog bl. a. i sit omkr. Aarhundredskiftet udgivne Tidsskrift: „Bibelen forsvarer sig selv“.

Spørgsmaalet om en ny Agende havde, da Adler tiltraadte som Generalsuperintendent, egentlig i lang Tid været brændende; dels brugtes der forskellige Alterbøger i Slesvig, og dels stod disse næsten ikke længere til at opdrive. Der var tidligere blevet udarbejdet Udkast til en ny Alterbog — saaledes et af Struensee — men de havde ikke fundet Bifald, og det overdroges nu Adler efter hans eget Tilbud at forfærdige en ny Agende. Hans Udkast blev 2. Decbr. 1796 approberet, og der blev givet nærmere Bestemmelser om, hvordan man skulde forholde sig med dets Indførelse.

De Motiver, der i Conradis og Struensees Tid havde skabt Interesse for Spørgsmaalet om en ny Alterbog, var unægtelig andre end de, der fik Oplysningstidens Mænd til at interessere sig for Sagen. Disses Ønske var, som en af dem, F. W. Otte, udtrykker det, „at dog snart vor reformivrige Regerings Virksomhed og den stedse mere tiltagende Aand i en fornuftig Religionserkendelse ogsaa maatte bevise sin velgørende Indflydelse paa den med denne beslægtede ydre Form for Gudsdyrkelsen“. Dette Ønske gik i høj Grad i Opfyldelse ved den Adlerske Agende. Skønt Agendens Indhold her ikke i Enkeltheder kan omtales, skal der dog anføres nogle Træk. For Barnedaab foreskrevs 8 forskellige Former, „af hvilke de sidste 3—4 næppe kan kaldes Daab i kristelig Forstand“ (Hejselbjerg Paulsen). Der lagdes i øvrigt Vægt paa, at Barnedaaben ikke skete i Kirken, men foretoges i Hjemmet. Til Brug for Prædiken udarbejdedes i alt 6 Tekstrækker, og de Anvisninger, som Agenden gav til Emner for Præstens „offentlige Læreforedrag“, er betegnende for Tiden og havde ikke alt for meget med Kristendom at gøre. Salmesangen i Kirken indskrænkedes, Fadervor gengaves i helt forvansket Form, og i Stedet for Velsignelsen, der betegnes som den mosaiske Velsignelsesformular, uforstaaelig for de fleste Tilhørere, var der udarbejdet ikke færre end 15 forskellige „Velsignelsesønsker“. For Nadveren anbefaledes det, at den holdtes sjældnere — paa Landet Foraar og Efteraar — og der var for den lavet 10 ulige Formularer.

At den nye Agendes Indførelse ikke vilde blive hilst med Glæde, endsige Begejstring, af Menighederne, synes Oplysningstidens Mænd at have været klar over. Adler havde foreslaaet, hvad der ogsaa blev bil-

liget, at den saa vidt mulig skulde indføres i Stilhed og om ikke paa een Gang, saa lidt efter lidt, saadan som Omstændighederne tillod det. Foreløbig skulde Folk have Ret til at kræve de gamle Formularer brugt ved kirkelige Handlinger, men skete dette ikke udtrykkelig, burde Præsterne bruge de nye, og de nye Tekstrækker skulde indføres senest fra Januar 1798. Af Provst Prahl i Vedsted, der oversatte Agenden paa Dansk til Brug i de nordslesvigske Menigheder, udsendtes der et Skrift, trykt paa Kirkens Bekostning, om den nye Kirkeagende „til bedre Underretning og til Beroligelse“. Men trods al Forsigtighed og Beroligelse skulde man dog ikke undgaa, at der i mange Menigheder opstod Misfornøjelse og Uro. Skylden herfor lægger et i 1797 udgivet Skrift hos gejstlige og hos nogle „Alarmlæsere“; man miskendte, siger Skriftet, den ophøjede Aand, der prægede Kirkeagenden, og Øvrighedens Bestræbelser for at nærme den kirkelige Forfatning til „den ædle Sandhed og Tilbedelsen i Aand“.

Modstanden mod Agenden i Slesvig begyndte, saa vidt ses, hos Fri-serne, men forplantede sig snart viden om. Den gav sig Udslag i Uroligheder og Forsøg paa at kyse Præsterne til at blive ved det gamle og i Bønskrifter og Deputationer til Kongen. Over for al denne Uro foretog Kancelliet, i Spidsen for hvilket den til Emkendorfkredsen knyttede Cay Reventlow 1797 var traadt, et Tilbagetog. I Decbr. udfærdigedes et Reskript, der fastsatte, at de gamle Søndagstekster skulde læses ogsaa efter 1. Janr., og at man skulde afvente det rette Tidspunkt til Agendens Indførelse der, hvor den ikke kunde indføres med Menighedens Samtykke. Et yderligere Skridt foretoges imidlertid ved et Patent i Januar 1798, hvorefter der i alle Sogne skulde stemmes om, hvorvidt Agenden skulde indføres; selv om der i det paagældende Sogn blev et Flertal herfor, skulde Fadervor og Velsignelsen i deres uændrede Form alligevel fremtidig anvendes i Kirken.

Efter at det var blevet bekendtgjort, at Menighederne selv havde Afgørelsen i Agende-Spørgsmaalet, viste det sig, at Utilfredsheden med den — i hvert Fald blandt Landalmuen i Nordslesvig — var den fremherskende. Talrige Menigheder tvang de rationalistiske Præster til atter at afskaffe den, hvor den var blevet indført. Mindst Modstand vakte den i Byerne, og heller ikke i Angel synes der at have været særligt Røre mod den. I øvrigt var det naturligvis ikke alene Menighederne, der ikke vilde vide af „den nye Tro“, men den fordømtes skarpt af adskillige af de ortodokse Præster, hvoraf der endnu fandtes mange, og af hvilke flere i Nordslesvig havde nær Tilknytning til det kirkelige Liv, som Brødre-menigheden i Christiansfeld var et Midtpunkt for.

At Tallet paa rationalistiske Præster i Slesvig var betydeligt omkr. Aar 1800, er givet. I Sønderborg f. Eks. var paa denne Tid alle Præsterne

Rationalister, Rationalisme og Fritænkeri sad paa Tronen, siges der, og Læren om Forsoningen hørtes ikke mere fra Prædikestolen, den var, hed det, kun for de gamle og for dem, der var „svage i Hovedet“. I Haderslev hørte vistnok ogsaa alle Præsterne til den rationalistiske Retning, og rundt om paa Landet sad mange Rationalister i Præstekaldene. Selv hvor Menighedernes Modstand først havde hindret Agendens Indførelse, lykkedes det mange Steder saadanne rationalistiske Præster lidt efter lidt at faa den indført helt eller delvis. Pastor J. C. Lautrup i Brede, Digterinden Annas Fader, beretter saaledes 1803, at nok har de der i Sognet stadig den gamle Agende, men det er dog kun delvis, idet der er sket mange „Forbedringer“. — Med Udbredelsen af den „saa kaldte religieuse Oplysning“ fulgte et aftagende Kirkebesøg og i det hele et svækket kirkeligt Liv. Om Ejdersted siges f. Eks. i Midten af 90'erne, at Folk her ikke længere saadan som deres Fædre kommunikerer 3—4 Gange om Aaret, men hyppigt kun een, højst to Gange, ofte slet ikke. Og om Angel hævdes det, at her omkr. 1800 herskede Ligegyldighed og aandelig Sløvhed. Omvendt høres der gennem hele Tidsrummet om Vækkelser og om Afholdelse af gudelige Forsamlinger i mange nordslesvigske Sogne, tiest formentlig i Tilknytning til Brødremenigheden i Christiansfeld og dens udsendte Rejseprædikanter. I disse „hellige“ Kredse var Forsoningslæren: Syndernes Tilgivelse ved Kristi Korsdød, et Kardinalpunkt, og ikke blot forsagede man Drik og Banden, men ogsaa Kortspil og Dans betragtedes som Djævelens Værk. Det kristelige Liv overlevede i disse Kredse Rationalismen, hvis Herredømme et Stykke ind i det 19. Aarh. afløstes af et nyt, rigt Aandsliv.

Mødte Adler Modstand ved Indførelsen af den nye Agende, gik det ham endnu daarligere, da han omkr. samme Tid forsøgte at faa en ny og efter hans Mening mere „tidssvarende“ Salmebog indført i de danske Menigheder, hvor der hidtil var brugt flere forskellige Salmebøger — Kingos, Varnæs-Salmebogen og den Pontoppidanske. Den af Adler udarbejdede Salmebog, der udkom Aar 1798 under Navn af „Christelig Psalmebog — til Brug for de danske Menigheder i Hertugdømmet Slesvig“, omfattede c. 200 Salmer, de fleste tagne fra den i Kongeriget samtidig udkomne Evangelisk-kristelig Salmebog. Et Par Salmer havde Adler selv skrevet, de fleste andre havde han omarbejdet, en Omarbejdelse, der er bleven betegnet som en „Fjernelse af kristelige Tanker og poetiske Udtryk“. Adlers Salmebog er blevet kaldt „vel nok den sletteste, der er udkommen paa Dansk“. Han fik den indført til Brug i Skolerne og vilde desuden, at den i Tønder Amt skulde afløse Kingos og Varnæs-Salmebogen, men i andre Egne, hvor Pontoppidans brugtes, anvendes som et Tillæg til denne. Menighederne paa Landet i Nordslesvig vilde imidlertid ikke slippe deres gamle Salmer, og selv om den nye Salmebog

nok solgtes, idet den fulgte med den Pontoppidanske som Tillæg, kom den derfor her ikke i Brug, hvorimod den anvendtes ved de danske Gudstjenester i Byerne.

Medens Rationalisternes Forsøg paa at skabe „Lys i Dogmatikken“ og at gøre Gudstjenesten mere „tidssvarende“ ikke just i Eftertiden blev Genstand for Lovprisning — Lyseslukkere er Rationalisterne tværtimod blevet kaldt — har det Arbejde, som Oplysningstidens Mænd gjorde paa Skoleundervisningens Omraade og for at skabe „Lys i Skolestuen“, fundet megen Anerkendelse. Nye Tanker i Pædagogikken begyndte nu at bane sig Vej. Man behøver her blot at nævne et Skrift som Rousseaus *Émile* eller Pædagoger som Tyskeren Basedow og den lidt yngre Schweizer Pestalozzi. Reformerne gjaldt dels Ændringer i selve Undervisningen og dels en nøje Gennemførelse af den Skolegang, hvortil der i foregaaende Tidsrum var lagt Grund.

Det er i det foregaaende antydet, at det kun var daarligt udrustede, at de studerende kom til Kiel Universitet efter Forberedelsen paa Latinskolerne. Hvor mangelfuld Undervisningen her kunde være endnu i Begyndelsen af det 19. Aarh., faar man et klart Indtryk af gennem den Skildring, som Schumacher, der 1802 blev Konrektor ved Slesvig Domskole, giver af denne Skole og dens daværende, ejendommelige Rektor Esmarch. Heller ikke dennes samtidige, Rektor Königsmann i Flensborg, eller hans Skole finder Naade for Schumachers Øjne. Schumacher fremhæver som ejendommeligt for den Tids Latinskoler, at Staten bekymrede sig saa lidt om dem. De allerfleste Steder besattes Vakancerne af den stedlige Magistrat, og der savnedes en virkelig højere Inspektion, der kunde paatrykke Skolerne en ensartet Karakter; Generalsuperintendenten aflagde ved sine Visitationer nærmest kun et kort „Æresbesøg“ i Klasserne. Alt overlodes saaledes til Lærernes Individualitet.

Den Frihed, som de enkelte Lærere herved havde, medførte i hvert Fald det gode, at de reformivrige iblandt dem havde Mulighed for at følge nye Metoder i Undervisningen, saafremt disse da ikke krævede særlige økonomiske Ofre. Schumacher fortæller, hvordan Borgerne i den første By, hvor han var Lærer, rystede betænkelig paa Hovedet, da de hørte, at han ikke anvendte Pryglestraf, og at de priste Mindet om en tidligere Rektor, der daglig bad: Gud styrke min Arm! Det moderne, blødsødne Væsen faldt dem for Brystet. — En Modstander af Pryglestraf og Tilhænger af mere moderne Undervisningsmetoder var ogsaa den kendte Naturvidenskabsmand J. G. Forchhammers Fader, Johan Ludolph Forchhammer, der i længere Tid var Lærer ved Husum Borgerskole og i 1803 blev Rektor i Tønder for den her til Borgerskole omdannede Latinskele. I „*Provinzialberichte*“ for 1793 gav Forchhammer en

udførlig Redegørelse for sine pædagogiske Principper (blandt disse For- kastelse af Udenadslæren) og for sin Undervisning og fortalte om, hvordan Husum som den første By i 1784 havde taget Initiativet til ved en Re- form af Latinskolens 4. Klasse (bl. a. Afskaffelsen i denne af Latinunder- visningen) at skabe en særlig Borgerskole for Uddannelsen af de Elever, der ikke skulde gaa den lærde Vej. I 4. Klasse, hvor man kunde være flere Aar, kom Eleverne fra Byens Skrive- og Regneskoler.

Skønt der fra oven ikke i dette Tidsrum blev foretaget nogen Reform af det lærde Skolevæsen, kom der dog en statslig Foranstaltning af stor Betydning, nemlig den i 1797 besluttede Indskrænkning af Latin- skolernes Antal. Der skulde fremtidig i Slesvig kun være 4 Latin- skoler; Skolerne i de andre Byer og Flækker skulde omdannes til Borger- skoler og forsynes med hensigtsmæssige Skoleregulativer. De 4 Byer, der fortsat beholdt Latinskoler, var Slesvig, Husum, Flensborg og Haderslev. At der kunde være god Grund til at ophæve de fleste andre Byers Latin- skoler, viser det ringe Antal Elever, som fandtes i disse. Efter Oplysninger, indhentede Aar 1777, var der saaledes da i Sønderborg i Rektorens Klasse 2 Elever, i Kantorens 10, og om Undervisningen udtaltes, at man rettede sig efter Elevernes Hensigt, hvorvidt de vilde studere, hvad de færreste gjorde. Om Bredsted Skole siges, at Rektoren har 8 Elever, og at Undervisningen ikke er ret omfattende, og i Garding er der 3 Latin- elever. I Bredsted sloges i øvrigt allerede ved en i 1795 approberet Skole- ordning Latinskolen og „den tyske Skole“ sammen til en Borgerskole. Kun til en saadan var der Trang, udtaltes det, men det bestemtes dog, at Rektoren skulde kunne give Privatundervisning i Latin, Hebraisk og Græsk for Elever, der vilde forberede sig til en Latinskole. I de øvrige Byer ordnedes Borgerskolerne ved Regulativer i Aarene efter 1797 til 1810, og ogsaa i de Byer, der beholdt Latinskoler, indrettedes Borger- skoler.

I det omtalte Regulativ fra 1784 for Husum Borgerskole anførtes som en Grund til i Byen at indrette en Undervisning for Børn, der ikke agtede at studere, at det kunde tænkes, at saadanne Børn ellers vilde søge til Skoler uden for Byen, naar først Landskolerne var blevet forsynet med dygtige Lærere fra det nyoprettede Seminarium i Kiel. Dette Seminarium, der aabnedes i 1781, var det første i det danske Monarki, og det kan nævnes, at her lod den for Undervisningen saa interesserede Grev Ludvig Reventlow paa Brahetrolleborg de første Lærere til Sko- lerne paa sit Gods uddanne. Seminariet trivedes udmærket, men de Lærere, der udgik fra det, var stærkt paavirkede af Rationalismen. Et Seminarium inden for Landets egne Grænser fik Slesvig i det 1788 aabnede Skolelærerseminarium i Tønder, der begyndte med 13 Elever. Dettets Oprettelse skyldtes Provst Balthasar Petersen (Fig. 161) i Tønder,

der kort før sin Død (1. Januar 1787) testamenterede største Delen af sin Formue til dette Formaal (sml. S. 456). Provsten havde før Resten allerede fra 1752 privat givet sig af med at uddanne Lærere, særlig til sit eget Provstis Skoler. Det tønderiske Seminarium begyndte under beskedne Former, men en Forbedring i Uddannelsen af Seminaristerne indtraadte, da de ved det tønderiske Skolevæsens Omdannelse 1803 henvistes til at uddannes ved Byens Hovedskoles 3 øverste Klasser foruden ved Privatundervisning. Da Seminariet navnlig var beregnet paa Nordslesvig, vilde det naturlige have været, om Undervisningen var blevet givet paa Dansk, men det skete ikke og var vel ogsaa ugørligt, naar Skolesproget i Tønder var Tysk.

Ved Seminariets første Indretning henvistes Seminaristerne til at øve sig i det danske Sprog ved at besøge Byens danske Froprædikener, og efter 1803 gaves der Undervisning i Dansk; ved Afgangsprøverne skulde der eksamineres baade i Dansk og Tysk.

Før Seminarierne i Kiel og Tønder kunde uddanne et Antal Skolelærere, tilstrækkeligt til at forsyne Landskolerne, maatte der hengaa et godt Stykke Tid; i Mellemtiden maatte man hjælpe sig som tidligere — med Personer, der fik lidt Uddannelse hos Præsterne, med unge Mennesker, der havde vist hurtigt Nemme i Skolen, med Folk, der fandtes uegnede til legemligt Arbejde, eller med hvem man nu ellers kunde finde. Gustav Johannsens Bedstefader, Frederik Johannsen (f. 1751), blev kun 16 Aar gammel Lærer i sin Fødeby Skæggerød og var Lærer her til sin Død 1819. Han var en begavet Mand, interesserede sig navnlig for Matematik, og han har ogsaa udgivet et Par Bøger. I Sønder-Bjært, hvor Anders Kloster (d. 1784) var Lærer, var Sønnen hans Medhjælper de sidste 12 Aar; han regnede med at faa Embedet efter Faderen, men i Stedet fik Amtmandens Tjener det, og han har vel næppe haft nogen særlig Lærerruddannelse.

Men savnede de fleste Skolelærere en ordentlig Uddannelse, var deres Kaar absolut heller ikke glimrende. Klagerne over Skolevæsenets daarlige Tilstand er omtrent de samme i Tidsrummets Begyndelse

Fig. 161. Balthasar Petersen.
Maleri paa Tønder Statsseminarium.
Ukendt Maler.

som op i 90'erne, og Klagerne angaar de samme Skavanker som i forrige Tidsrum (se S. 372). Da Reformvennen Otte 1791 foretog sin Fodtur gennem Angel, omtaler han som Eksempel paa den højst ufuldkomne Skoleundervisning i disse ellers saa velsignede Egne, at i en bestemt Landsby havde Læreren kun en aarlig Løn af 12 Rdl. og fik sin Kost paa Omgang hos Familierne. Da Otte nogle Aar senere udgav en Beskrivelse af Femern, afmales det herværende Skolevæsens Tilstand i grelle Farver. Skolehuset er „snævert, lavt, mørkt, utæt, højst forfaldent, kort sagt mere ligt en fælles Kvægstald end et Hus, hvori den haabelfulde Landsbyungdom skal erhverve sin væsentlige Uddannelse, og som den Mand, hvem dette vigtige Hverv er betroet, skal bebo“. Lærernes Lønning er miserabel, de maa forøge den ved Biindtægter, bl. a. ved i Høstens Tid at tage Arbejde hos Bonden. I Skolestuens forpestede Luft sidder en Mængde af Børn, og store Resultater kommer der ikke ud af Undervisningen. Otte hævder saaledes, at af 10 Børn undervises gennemsnitlig kun 1 i Skrivning og Regning, og selv de, der undervises heri, bringer det ikke langt. Der er ansete Mænd paa Øen, der næppe kan prente læselige Skrifttræk. For Ejdersted klages der paa omkr. samme Tid over, hvordan Biskolelærerne grundet paa den ringe Løn er prisgivne Sult og Nød, medens samtidig Tjenestefolk betaales i dyre Domme, et sørgeligt Bevis paa den manglende Forstaaelse af Undervisningens sande Værd!

Paa Landsbyskolevæsenets Omraade var der saaledes en vid Mark for Reformere, da Adler tiltraadte som Generalsuperintendent. Og ligesom Adler virkede for de ovenfor omtalte Forbedringer i Byernes Skolevæsen, skulde han indlægge sig betydelige Fortjenester ved sin Iver for at reformere Landsbyskolerne. Reformerne kronedes ved den almindelige Skolelov for Hertugdømmerne i 1814, men forud for denne gik en Række Regulativer for Skolerne i de enkelte Provstier, for Flensborg i 1798, Aabenraa 1801, Femern og Bredsted 1802, Sønderborg 1803, Tønder, Husum, Hütten, Gottorp og Ejdersted 1804 og for Haderslev Provsti 1808. De Hovedprincipper, der ved disse Regulativer søgtes gennemført, var følgende: samtlige Landskoler indrettedes til Distriktskoler (et Sogn deltes i et eller flere Skoledistrikter), i hvilke der undervistes baade Vinter og Sommer af uddannede og ved Bestalling ansatte Lærere. Hver Distriktskolelærer skulde nyde fri Bolig med Have og Jord til 2 eller i det mindste 1 Ko. Foruden nogen Levering af Rug og Brændsel skulde Læreren have en aarlig Løn af mellem 30 og 100 Rdl., medens Skolepengene afskaffedes. For hver Skole udnævntes 2 Skoleforstandere, hvem det paalaa at sørge for eventuelle Reparationer paa Skolehuset og for Leveringen af Naturalier og Løn til Læreren.

Et er imidlertid, hvad der staar paa Papiret, noget andet er Virkelig-

heden. Men, som Adler selv siger — maaske dog en Smule overdrevent — disse Bestemmelser blev ikke alene skrevne og publicerede, men det overvaagedes, at de gennemførtes. Dette lettedes ved de gunstige Tider og den blandt Folk raadende forholdsvis Velstand, om end Reformerne som alt nyt mødte adskillig Modstand. I nogle Byer maatte man endog gribe til Militærets Hjælp for at dæmpe Uroen om de nye Skolebestemmelser.

Sammen med denne omfattende Reform af Skolevæsenet skal nævnes, at Adler bestræbte sig for, at der blev indført bedre og mere hensigtsvarende Skolebøger, og at de hidtil brugte tyske Skolebøger i de danske Skoler i Nordslesvig erstattedes med danske. Det hidtidige Misforhold, der var saa skadeligt for Børnenes Forstaaelse af det, der skulde læres, maatte falde Oplysningstidens Mænd for Brystet. Af nordslesvigske Præster blev i dette Tidsrum udarbejdet adskillige danske Lærebøger. Af den senere Provst i Tønder, Peter Prah, en af de mest rationalistiske Præster, forfattedes der flere Lærebøger, af Pastor N. Boysen (fra 1794 Præst i Nybøl) udarbejdedes en dansk Bibelhistorie, og Sognepræsten P. Kier i Øster-Løgum havde som Kandidat lavet en Regnebog, der udkom 1804, den første danske Regnebog i slesvigske Skoler.

Som Rationalismen var fjendsk indstillet over for det „overnaturlige“ i Kristendommen, var den det over for al den Overtro, der i Form af Hekse og Trolde, Nisser, Genfærd o. a. trivedes frodigt i Almuens Forestillingsverden. At faa udryddet alt dette, var dog uoverkommeligt selv for Oplysningstidens energiske Mænd; som tidligere nævnt, fremhæves det dog i 90'erne, at Troldtøjet er forsvundet fra Ejdersted, selv om det indrømmes, at det huserer fælt i det indre af Slesvig. Paa Femern siges paa omkr. samme Tid „den store Hob“ stadig at hænge fast ved Fordomme og Overtro, og fra et nordslesvigsk Sognefogedhjem fortælles fra c. 1800, hvordan i de lange Vinteraftener alle Folkene samledes i Dagligstuen, og sad Sognefogeden ikke og skrev ved sit Chatol og krævede Tavshed, berettedes der for det meste om Nisser og Troldtøj, Varsler og Gengangere. En saadan Underholdning holdt sig i øvrigt mange Steder langt ned gennem det 19. Aarh.

Nogen særlig Pietet over for gamle Sæder og Skikke kunde man ikke vente hos Tiden, der kæmpede for Fremskridt, og som stadig havde at slaas med Folks Ulyst til at vende sig fra det fra Fædrene nedarvede. Mange gamle Sæder og Skikke forsvandt ogsaa i denne Periode, bl. a. gik det haardt ud over Brugen af de gamle Folkedragter (Fig. 162—63). Om den ejendommelige frisiske Kvindedragt siges c. 1800, at den ønskes afskaffet ogsaa af økonomiske Grunde. En ikke helt smigrende Beskrivelse af Brudedragten findes i Søren Abildgaards Dagbog fra hans Rejser

Fig. 162. Søndagsdragt for Landmand fra Ostenfeld.
Koloreret Kobberstik af Jacob Rieter. 1805.
Nationalmus. fot.

i Nordslesvig 1775—76, hvor han overværede en Vielse i Lindholm: Hovedprydelsen gav Bruden „et Anseende som en marocanisk Vedder“. Paa Femern omtales i 90'erne de Valke af Guld- eller Sølvstof, som Kvinderne bar ved Bryllupper o. l.; det hævdes i øvrigt, at Klædeluksus her ikke er meget udbredt; man holder sig til Fædrenes Simpelhed. I Angel klædte Folk sig derimod til Søndags og ved Højtider og Fester i købt Tøj, og om Haderslev Amt siges i 70'erne, at Bønderne vel klæder sig i Vadmel, men nogle af de rigere samt Møllerne i graat og blaat Klæde.

Ødselhed i Klæder, i Mad og Drikke har altid udgjort et yndet Tema

for Moralister. Til de allerede brugte Nydelsesmidler som Øl, Brændevin og Tobak kom i denne Periode Brugen af Te og Kaffe, og det er pudsigt at se, hvilken Opsigt det vækker, da de først holder deres Indtog. Om et Bondebryllup i Nordslesvig, der stod i Oktbr. 1764, hedder det saaledes, at det var første Gang, at der paa Egnen blev drukket Te. Om Angel siger Otte i Begyndelsen af .90'erne, at hidtil nydes Teen daglig kun af mere velhavende Husfædre og Møllere, og selv ved Bryllupper serveres kun Te og Kaffe for de mere ansete Gæster. Det forstaar sig af sig selv, siger han, da han nogle Aar senere udgav sin Bog om Femern, at Brug af Te og Kaffe ogsaa har bredt sig til denne Ø. Navnlig ved kvindelige Besøg betragtes Kaffe og Te som nødvendige Midler for at løse Tungebaandet, og i mere velhavende Familier tillader man sig vel ogsaa den daglige Nydelse af den ene eller anden Drik. Lykkeligvis, føjer Otte til, er Tyendet — det mandlige som kvindelige — dog hidtil

blevet sparet for at faa Pengepungen lettet ved Kaffen og Maven fordærvet ved Te!

Havde de gammelkendte eller mere moderne Nydelsesmidler løst Tungebaandene, fandtes der i højere Grad end forhen Stof at drøfte, bl. a. ved den voksende Avislæsning eller Læsning af de i dette Tidsrum ret udbredte periodiske Skrifter. I Rhodes Beskrivelse af Haderslev Amt anføres det Raad, en Præst gav Børnene, at de ogsaa skulde studere Aviserne for herved at erhverve Kundskab i politiske Sager, saaledes at de ikke i Selskaber skulde sidde mere stumme end Fiskene („*magis mutui quam pisces*“). Helt moderne virker det, naar Lærer Forchhammer i

Husum 1793 omtaler, at han stundom tager Aviserne med i Skolen og forklarer Eleverne Verdens nuværende Tilstand og navnlig søger at bibringe dem rigtige Begreber om Aarsagerne til den franske Revolution og dennes Fortrin eller Skavanker. Fra Ejdersted beretter Volkmar, der priser Avisernes overordentlige Indflydelse paa deres Læses Oplysning, at selv den fattigste gerne „hører“ Aviserne, saa vidt det overhovedet er muligt, og at der næppe er noget Sogn, i hvilket ikke „*Altonaer Mercur*“ og „*Hamburger Correspondent*“ holdes af flere i Fællesskab og bliver forelæst offentligt i Sognets Kro og andre Værtshuse.

Blade som de to af Volkmar nævnte udkom uden for Slesvig, men i Landet selv udgaves ogsaa i dette Tidsrum adskillige Aviser, navnlig fra Tiden omkr. og efter den franske Revolutions Udbrud. Saaledes udkom i Byen Slesvig i 1789 „*Schleswigsches Wochenblatt zur Unterhaltung und Aufklärung*“, der ganske vist gik ind med dets 2. Aargang, men 1792

Fig. 163. Helligdagsdragt for Mand og Pige fra Ostenfeld. Koloreret Kobberstik af Jacob Rieter. 1805. Nationalmus. fot.

erstattedes det med „*Schleswigsche wöchentliche Unterhaltungen*“, der vel maa anses for Oprindelsen til det senere „*Schleswiger Nachrichten*“. I Flensborg udgaves 1766—70 „*Flensburger Adresse-Contoirs-Nachrichten*“, et Par Aar i 70'erne „*Flensburger Wochenblatt*“ og fra 1788 regelmæssigt „*Flensburgisches Wochenblatt für Jedermann*“, hvoraf, som før nævnt, Digterpræsten Heinrich Harries var Redaktør til 1793. I Haderslev, hvor Hertugdømmets første Avis paa Dansk var blevet trykt (se S. 378), lod det til, at hverken en dansk eller tysk Avis ret kunde trives. I 90'erne udgaves først et Maanedsskrift, siden et Ugeblad paa Dansk, men fra 1797 udkom det tyskskrevne Ugeblad „Lyna“.

Om voksende Interesse for Læsning blandt de mere velstillede og dannede vidner de mange Læseselskaber, der træffes rundt om i Landet, særlig naturligvis i Byerne. I Ejdersted var der i 90'erne flere Læseselskaber, hvoraf nogle underholdtes næsten udelukkende af Bønder. I Hovedstaden Slesvig skabtes der 1801 ved frivillige Bidrag Begyndelsen til et Bybibliotek, der fik Plads i et Værelse paa Raadhuset.

Hvad der læstes af Litteratur i Slesvig, har formentlig i Hovedsagen været det samme som det, der optog Datidens tysktalende, litterært interesserede Kredse i København: Digtere som Klopstock, Matthias Claudius, Bürger, Voss og senere hen Schiller og Goethe. Om Læsningen ved det litterære Hof i Augustenborg hævdes det, at den mest bestod af tysk og fransk Litteratur, men af meget lidt dansk, indtil Oehlenschläger dukker op. Da Hertugparret tog sig meget af Jens Baggesen, kan man dog gaa ud fra, at hans Værker er blevet studerede paa Augustenborg. — Om noget betydeligt Tilskud fra Slesvig til den danske eller tyske Litteratur er der i dette Tidsrum ikke Tale. Nævnes maa dog den i Tønder 1737 fødte Digter H. W. Gerstenberg (d. 1823 i Altona; se Fig. 164), der navnlig er kendt for sine saakaldte „*Schleswiger Litteraturbriefe*“, 1766—68. Han maa anses som en Slags Formidler mellem Dansk og Tysk, og han indfører den nordiske Mytologi i Digtningen ved sit Digt „*Der Skalde*“. Hans Værker var ikke uden Indflydelse paa Johs. Ewalds Digtning („Rolf Krake“). Af den før nævnte Heinr. Harries' Digte, hvoraf en Udgave udkom 1804, skal fremhæves hans Hyldestdigt fra 1790 til Christian VII: „*Heil dir, dem liebenden Herrscher des Vaterlandes*“, idet dette senere blev omformet til den preussiske Kongehymne „*Heil dir im Siegeskranz*“. Her kan ogsaa lige nævnes den i Slesvig By 1744 fødte Werner Abrahamson, der skønt vokset op i et tysktalende Hjem indlagde sig store Fortjenester af dansk Sprog og Litteratur; nogen større Digter var han dog ikke. I den saakaldte „Tyskerfejde“ 1789—90 hævdede han kraftigt Danskhedens Ret i Danmark.

Gav Slesvig intet vigtigere Bidrag til den æstetiske Litteratur, kan Landet til Gengæld opvise et Mylder af, hvad man kan kalde Hjem-

stavnsbøger, historisk-topografiske Beskrivelser af Amter og Landskaber, oftest skrevne og udgivne i den Hensigt at afsløre Skavanker og fremkalde Forbedringer. Adskillige af disse Værker er omtalte i det foregaaende, og flere af dem er en baade fængslende og berigende Læsning. F. Eks. gælder dette et Skrift som Volkmars om Ejdersteds ejendommelige Natur og Samfundsforhold eller Ottes Bøger om Angel og Femern. Haderslev Amt fik 1775 sin Beskrivelse paa Dansk af Provst P. Rhode (Fig. 165); for Tønder Amt udgaves først 1790 den „*Ausführliche Cameralistisch-ökonomische Beschreibung*“, redigeret af Amtmanden U. A. Holstein og hvilende paa Indberetninger fra Herredsfogeder fra

Fig. 164. H. W. Gerstenberg.
Stik af Schreyer 1793.

Tiden c. 1770. Om Sundeved og de lyksborgske Besiddelser i Flensborg Amt skrev J. C. Gude Aaret før den lyksborgske Hertugslægts Uddøen, medens J. A. Bolten (Fig. 166) 1777 udgav et større, værdifuldt Værk om Landskabet Stapelholm. — Et Samlingssted for mange mindre Afhandlinger til Oplysning om Hertugdømmernes Forhold blev det af den nationaløkonomiske Professor i Kiel A. Niemann fra 1787 udgivne Tidsskrift „*Schleswig-holsteinische Provinzialberichte*“, der udkom med et Hæfte hveranden Maaned. Bl. a. med Benyttelse af det heri offentliggjorte Stof udgav Niemann selv 1799 sin „*Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde. Topographischer Theil. Erster Band. Herzogthum Schleswig*“. Borgmester J. Fr. Hansens *Staatsbeschreibung*, der 1770 kom i 2., stærkt forøgede Udgave, er tidligere omtalt, ligesom „*Danske Atlas*“, hvis 7. Bd. (fra 1781) omhandler Slesvig.

Fig. 165. P. Rhode.

Litografi af C. M. Tegner 1859 efter Maleri i Utterslev Kirke.

At der i dette Tidsrum opførtes Skuespil i Byerne Flensborg og Slesvig, er tidligere berørt. At Hofteatret i Slesvig, der trivedes med Landgreven som Mæcen, spillede en stor Rolle i Byens aandelige Liv, faar man et stærkt Indtryk af gennem Rektor Schumachers Erindringer. Det slesvigske Teater udgør, siger han, i saa høj Grad et Glanspunkt i hin Tid, at hver Indbygger i min Alder svælger i Mindet herom. Stykkerne var som Regel gode, Skuespillerne meget dygtige, og Orkestret godt. I de 9 Maaneder af Aaret opførtes hver Mandag og Fredag Skuespil, hver Onsdag Opera, og blandt Tilskuerne var hver Gang hele det landgrevelige Hof. Paa Teatret i Slesvig opførtes Schillers „Die Räuber“ allerede i Marts 1785.

— Publikums Smag, udtaler Schumacher, vænnedes til god Musik, og Musiklivet trivedes ogsaa, saaledes gaves der hyppige Koncerter.

I Sønderjylland fødtes i dette Tidsrum flere Mænd, der kom til at betyde meget i Maler- og Billedhuggerkunsten, men da de ikke fik deres Virksomhed i Hjemstavn, skal deres Navne her kun lige nævnes. C. W. Eckersberg, der er blevet kaldt den danske Malerkunsts Fader, fødtes 1787 i Varnæs Sogn, kom i 7-Aars Alderen til Blans og senere i Lære hos Malere, først i Aabenraa, saa i Flensborg, hvorfra han 1803 gik til Kunstakademiet i København. Eckersbergs berømte Søbilleder er sikkert ikke uden Indflydelse af hans Opvækst ved de øst-slesvigske Fjorde. — Ældre end Eckersberg er den fra Als stammende C. A. Lorentzen, f. 1749, der navnlig blev søgt som Landskabsmaler, og som bl. a. malede mange Landskabsbilleder til Augustenborgerne. Ved St. Jørgensby ved Slesvig fødtes 1754 Tegneren og Maleren A. J. Carstens, der imidlertid knap 30 Aar gammel forlod Danmark for ikke mere at vende tilbage (d. 1798 i Rom). Fra selve Slesvig By stammer Billedhuggeren H. V. Bissen (f. 1798), men hans Virksomhed hører den følgende Periode til.

Den Genklang, Rousseaus Feltraab: Tilbage til Naturen! vandt, viste sig i en stundom noget affekteret Dyrkelse af Livet paa Landet og af landlig Ensomhed. Hos Besidderne af de slesvigske Godser — Besidderne

være nu hertugelige, adelige eller borgerlige — skabte dette Træk i Tiden stærk Interesse for at forskønne baade deres Bygninger og disses Omgivelser, og om Udslag af denne Interesse findes der ogsaa mange Vidnesbyrd. I Havekunsten afløstes nu den franske Stil af den engelske, om hvis Ophavsmand W. Kent (d. 1748) det er blevet sagt: „Muhammed tænkte sig et Paradis; men Kent skabte mange“. Denne Udtalelse stammer fra det store Værk „*Theorie der Gartenkunst*“, som Professor C. C. L. Hirschfeld i Kiel omkr. 1780 udgav, og hvori han gjorde Propaganda for den friere engelske Havestil. I dette Værk finder vi udførlige, i Stemninger dvælende Skildringer af flere Haveanlæg i Slesvig: Louisenlund, Augustenborg, Graasten, Løjtmark og Ekhof, og foruden Skildringer af selve Anlæggene møder

vi Lovprisningen af den Natur, til hvilken disse slutter sig, og hvis Perler er de blanke Søer og Fjorde og de grønne, kuplede Bøgeskove.

I Bygningskunsten blev i dette Tidsrum den klassicistiske Retning med sin Enkelhed fremherskende og naaede sin Blomstring omkr. Aar 1800. I denne Stil opførtes i Aarhundredets sidste Aar Louisenlund Hovedbygning (Fig. 167) ved Landbygmester J. H. v. Motz. Det er en langstrakt, 2 Stokværk høj Bygning, og den enkle, hvidpudsede Facade

Fig. 166. J. A. Bolten.

Stik af J. C. G. Fritsch 1786 efter Maleri
af L. Lonberg 1780.

uden nogen plastisk Udsmykning er, udtaler en Kunsthistoriker, særlig heldig komponeret, naar den betragtes ude fra Slien. Tæt ved Slesvig byggedes i 1803 for Grev Heinr. Reventlow den enkle, kun et Stokværk høje, smukke Gaard Falkenberg, og c. 1790 fik Flækken Kappel sin nye, anselige Kirke med det høje, slanke Taarn, bygget af den holstenske Landbygmester J. A. Richter. Af andre Bygninger fra denne Tid skal nævnes Geltinggaard, der opførtes 1770 i hollandsk Stil og udsmykkedes paa det prægtigste. Ejeren var den tidligere (se S. 329 f.) omtalte Sønke Ingwersen. I Modsætning til det pralende Gelting stod „det fordringsløse Landhus“ paa Tøstrup, der blev færdigt 1768, og som en angelsk Murermester har Æren for. — Augustenborg Slots Hovedbygning med den 19 Fag lange Hovedfløj paa tre Stokværk og de to kortere Sidefløje, ligeledes tre Stokværk høje, lod Hertug Frederik Christian den Ældre opføre i Aarene 1770—76. Slottet siges at være „det største, helstøbte, barokke Arkitekturanlæg i Slesvig“.

For Bøndergaardernes Vedkommende skal nævnes, at det mange Steder blev Skik i Slutningen af Aarhundredet at indrette en Lillestue, idet Husbondfolket skilte sig fra Tyendet. Lillestuerne anbragtes dels i Tilbygningen ved Siden af Piselen, dels ude i det gamle Hus. En saadan Lillestue indrettede saaledes 1789 Peter Heldt og Margrethe Peters i Ostenfeld; Stuen var broget som Fabeltaarnet i Toledo, én Væg grøn, én blaa, én violet. Over Indgangsdøren stod: „*Niemann kann es machen so dass jedermann gefallenth*“, saa kunde altsaa Naboerne tænke, hvad de vilde, om den nye Indretning! Om Storstuerne i Gaardene paa Femern siges, at de i 2. Halvdel af 18. Aarh. dekoreredes i Rokostil, og om Stuerne i frisiske Egne nævnes, at omkr. Aar 1800 var det moderne at lade Træværket være lyseblaat og smykke Fyldingerne med Rosengrene. Som Dørindskrifter gik man over til i Stedet for Bibelsprog at have moralske Læresætninger. — Særlig fine Bøndergaarde træffes i Løjt Sogn, hvis Beboere havde været viden om til Søs, før de slog sig til Ro paa de fædrene Gaarde.

6. DE SPROGLIGE FORHOLD. KONGETRO OG PATRIOTISK STEMNING.

Som officielt Sprog i Sønderjylland styrkede og udvidede Tysk i dette Tidsrum yderligere sin Stilling, selv om der foreligger Vidnesbyrd om, at man paa højeste Steder begyndte at interessere sig for en Ændring af Forholdene. Hofmarskal Johan Bülow talte saaledes i 1783 og atter i 1789 med Kronprinsen om „straks“ ikke at bruge andet end det danske Sprog i Sønderjylland og „lidt efter lidt“ at berede Vejen for det ligeledes i Holsten. Men det blev ved Talen, og bortset fra, at

Fig. 167. Louisenlund. Fotograf.

Dansk, som før nævnt, i 1773 var blevet indført som Kommandosprog i hele Landets Hær, skete der intet til Gunst for det danske Sprog i denne Periode.

Som Retssprog trængte Tysk yderligere frem i de Dele af Nordslesvig, hvor det endnu ikke havde faaet Herredømmet, saaledes blev paa Ærø Retsprotokollerne efter 1. Janr. 1774 førte paa Tysk, medens de tidligere havde været danske. Paa Als var Tysk allerede tidligere (se S. 381) blevet det næsten ene brugte i Retsprotokollerne; mange Dokumenter udstedes dog ogsaa i denne Tid stadig paa Dansk. For Sønder-Herred anføres f. Eks. Antallet af danske Kontrakter i Tiden 1781 til 1803 at være 217 mod 59 tyske. Af de for øvrigt for dette Tidsrum meget ufuldstændigt bevarede Retsprotokoller for Herrederne i Haderslev Amt synes at fremgaa, at hvor Advokater førte Sagerne, skete Tilførslerne paa Tysk, men ellers er Dansk som Regel blevet brugt. Som et Udtryk for Advokaternes Brug af Tysk i Processerne tør man maaske tage P. Rhodes spottende Udtalelse i hans Beskrivelse af Haderslev Amt, at hvis den ene af Parterne i en Retstvist ikke vil bøje sig for Amtmandens Afgørelse, „saa tillades ham at øde Penge paa tyske Processer, som varer tidt hans Søns Levetid ud“.

Som Kirke- og Skolesprog fæstnede Tysk sin Stilling i det dansk-talende Mellemslesvig. Saaledes udvirkede Generalsuperintendent Struensee i Overensstemmelse med hans tidligere Bestræbelser (se S. 387), at der 1768 fra Overkonsistoriet udstedtes et Reskript til Provsterne, hvori det befalede, at Skolelærerne kun maatte forklare Børnene den tyske Katekisme paa Tysk; det motiveredes med, at i de dansk- eller frisisk-talende Sogne, hvor Tysk var Kirkesprog, forklarede Skolelærerne Børnene den tyske Katekisme paa Folkesproget, hvad der i høj Grad vanskeliggjorde Konfirmationsforberedelsen for Præsterne. 1777 indskærpedes dette Reskript for Tønder Provstis Vedkommende, grundet paa Menighedernes manglende Forstaaelse af de tyske Prædikener, Salmer osv.: Ungdommen krævedes behørig undervist i det tyske Sprog. Samme Vej som Struensee slog Efterfølgeren Adler senere ind paa.

Et er dog at indskærpe og befale, noget andet at føre det fuldt igennem i Virkeligheden, og der har nok været ikke faa Undtagelser fra højtysk Prædiken og Katekismeundervisning i Mellemslesvig, Undtagelser, som Trangen til at gøre sig forstaaelig maatte fremkalde. Om Voss' Svigerfader, Præsten J. F. Boie i Flensborg, hedder det f. Eks., at han helt vandt Hjerterne, naar han ved Onsdags-Katekisationerne først gennemgik Katekismen paa Højtysk, men efterhaanden, som han ved Samtalen med Børnene blev ivrigere, slog over i Plattysk; saa kunde heller ikke de voksne i Kirken holde sig tilbage, men gik frem fra Stolene for at svare sammen med Børnene. Om Gelting fortæller H. N. A. Jensen, at Forraadet af tyske Ord og Talemaader her tidligere indskrænkede sig til det udenad lærte, og at de gamle derfor var meget tilfredse med Pastor Kiesberg (fra 1753 Diakon og fra 1782 til sin Død 1797 Præst i Gelting), der baade kunde Dansk og Tysk, og som ogsaa tog imod danske Svar, ja endog spurgte paa Dansk, hvis han ellers ikke kunde gøre sig forstaaelig. Som disse to Præster bar sig ad, har sikkert flere gjort.

Det maa endvidere nævnes, at der i adskillige Grænsesogne i Tønder Amt fandt en Vekslen Sted mellem tysk og dansk Prædiken, eller af og til holdtes dansk Prædiken, selv om tysk var overvejende (sml. S. 387). I Niemanns *Handbuch* c. 1800 opgøres Forholdet paa følgende Vis: i Sønder-Løgum afvekslende tysk og dansk Prædiken, i Humdrup i Reglen tysk, i Brarup for det meste tysk, i Karlum afvekslende dansk og tysk og i Ladelund tysk, „kun undertiden for gamle Folk dansk, Salmesangen tysk, Katekisationen skiftevis dansk og tysk“. For Medelby anføres hos Niemann intet om dansk Prædiken, men en saadan afholdtes til 1801 hver 4. (eller hver 3.) Søndag. I Ubjerg siges Prædiken c. 1770 at være holdt skiftevis paa Dansk og Tysk. — Sognepræsten i Humdrup, A. G. Fabricius, havde for øvrigt ved Generalkirkevisitationen i 1780 og støttet af sine Embedsbrødre i Ubjerg og Avntoft gjort sig til Tals-

mand for, at det vilde være gavnligst, om Gudstjeneste og Religionsundervisning blev dansk i disse helt overvejende dansktalende Sogne. Det samme gjaldt, udtalte han, samtlige Sogne i Kær Herred (bortset fra Læk, Enge og Stedesand), da Dansk her var Folkesproget. Kunde Ændringen ikke ske straks, burde man, mente han, bruge begge Sprog for lidt efter lidt at gaa over fra Tysk til Dansk. Forslaget fandt imidlertid ikke de højere Autoriteters Billigelse; de bestemte, at alt skulde forblive ved det gamle.

Vekslende dansk og tysk Gudstjeneste fandt ogsaa Sted enkelte Steder i selve Nordslesvig, som i Christiansfeld, Graasten Slotskirke og i de Lyksborgske Sogne i Sundeved (sml. S. 382 ff. og 460). I de sidstnævnte Sogne afskaffedes den tyske Prædiken dog nogle Aar efter, at Lyksborg Len var hjemfaldet til Kronen. I de nordslesvigske Købstæder var der nu som tidligere hver Søndag Lejlighed til at høre baade tysk og dansk Prædiken (se S. 381 f.). Om den danske Helligaandskirke i Flensborg skal nævnes, at det i 1782 blev fastslaaet, at den danske Præst ikke skulde udføre Embedshandlinger ved de tyske Kirker, og at de Indbyggere, der ønskede det, kunde slutte sig til den danske Præst og lade deres Børn konfirmere af ham, vel at mærke paa Dansk. Lorenz Nissen, der var dansk Præst fra 1796—1801, udtaler, at de fleste af hans Kirkegængere var Tjenestefolk, „Kellerleute“, Beboere af „Hulvejene“ og søfarende. Hans Kirke var i øvrigt fuld, og 1799 var der henvend 1000 Kommunikanter. I Begyndelsen af det 19. Aarh. faldt dette Tal dog stærkt. En stor Hindring for en dansk Konfirmationsundervisning maatte det være, at Skolevæsenet i Flensborg var tysk, hvad ligeledes var Tilfældet i de nordslesvigske Købstæder (bortset fra, at en Del af Haderslev, St. Severin Sogn, havde dansk Skolesprog).

Hvad Grænserne for Folkesprogene: Dansk, Frisisk og Plattysk angaar, kan det vistnok ikke siges, at der i den største Del af dette Tidsrum fandt nogen Udvikling Sted til særlig Ugunst for det danske. At Dansk var Folkesprog i de fleste Sogne i Kær Herred i Tønder Amt, konstaterer A. Niemann, som ovenfor berørt, c. 1800, nemlig for Sognene Sønder-Løgum, Humdrup, Brarup, Ladelund, Karlum og Medelby og for Byen Holtager i Enge Sogn, der ellers var frisisktalende ligesom Stedesand Sogn, om hvilket dog bemærkes, at der ogsaa tales Dansk og Plattysk. Om Bredsted Amt, hvortil de i hvert Fald dansktalende Sogne Hjoldelund og Fjorde hørte, siger Niemann kun i Almindelighed, at Folkesproget er frisisk eller dansk, og fra Husum Amt oplyser han om Svesing, at Folkesproget her er „fordærvet Dansk“. Om Sproget i Angel siger han, at det er en „Dialekt af det danske“. I sin Omtale af Gottorp Amt udtaler han i Overensstemmelse hermed, at i dettes østlige i Angel beliggende Herreder tales der almindeligvis Dansk (Beboerne behersker

dog i ikke mindre Grad Tysk), men paa Amtets vestlige Side „delvis Tysk, delvis og navnlig der, hvor tyske Kolonister har bosat sig blandt danske Indbyggere, blandet“. Helt klar kan denne Udtalelse vel ikke kaldes, men i hvert Fald maa han jo mene, at der tales mere Tysk vestpaa end i Angel.

Der findes af Digteren J. H. Voss en ofte citeret Udtalelse om de danske Angelboeres Forstaaelse af Tysk. Den stammer fra hans Homer-Oversættelse, hvor han i Tilegnelsen til Stolberg taler om Angel, „hvor den danske Pløjer forstaaer Tyskeren og denne Danskeren“. Trods dette Digterudsagn maa det dog fastslaaes, at Forstaaelsen af Tysk, i hvert Fald hvad Flensborg Amt angaar, kun kan have været meget maadelig, thi herom foreligger der tilstrækkelige Vidnesbyrd ogsaa fra Aarhundredets Slutning. Hvordan Forholdene f. Eks. var i Gelting, er tidligere nævnt, om Hyrup hedder det 1794, at Børnene, naar de skal til Konfirmationsforberedelse, ikke engang forstaaer Præsten, og i Siversted anføres samme Aar, at det danske Sprog er en stor Hindring: blot Forældrene kunde beslutte sig til at tale Plattysk med Børnene! Kom man fra Flensborg Amt til Gottorp Amt, har Forstaaelsen af Tysk (og Brugen af det) selvsagt været større. En i Sottrup Sogn (det nordlige af Gottorp Amt) i Aarhundredets Slutning født Lærer fortæller, hvordan c. 1800 forskellige danske Udtryk (som „Leberdag“ for „*Sonabend*“) fortrængtes fra Brug i Skolen, og at der holdtes strengt over en rigtig Udtale af Højtysk. Naar han hævder, at dette sammen med Plattysk og Anglerdansk var „i daglig Brug“, kan det dog vel kun have gældt Sognets Honoratiorene? For Resten gør han opmærksom paa det kendte Forhold, at Anglerdansk havde en kraftig Støtte i den opvoksende Ungdoms Forføngelighed: Tysk var for Skolebørn, Dansk og Tobakspiben for Mænd!

Da F. W. Otte i Begyndelsen af 90'erne foretog sin Fodtur i det sydlige og østlige Angel, konstaterede han ogsaa, at det raadende Sprog var „en Dialekt af det danske“, men han siger, at det afviger saa meget fra dette, „saa at den store Hob af Indbyggere ikke forstaaer det rene danske Sprog“ (Højdansk). Om Anglerdansks Opblanding med Tysk siger han, at det er saa meget mere uundgaeligt, da baade Skoleundervisning og Prædiken er tysk, hvilket efter Ottes Mening „rigtig nok tilstrækkeligt kan undskyldes derved, at det rene Dansk ikke forstaaes“.

I de nordslesvigske Købstæder, der laa omgivne af dansk Land, har det overvejende Folkesprog sikkert været Dansk, selv om der af Købmands- og Haandværksfolk er blevet talt en Del Plattysk. Om Haderslev siger P. Rhode, at Indbyggernes egentlige Sprog er Dansk: „det er kun i Haderslev latinske Skole, hvor det tydske Sprog exerceres“. En baade pudsig og sørgelig Udtalelse om Sprogforholdene her findes i

en Betænkning fra 1801, som Borgmesteren Niels Sørensen har været med at afgive, og hvori Vanskelighederne ved at blive fortrolig med det tyske Sprog fremhæves for dem, der er fødte der paa Egnen; Vanskelighederne skyldes „det elendige Dansk, som her tales“. Og Tysk er dog „Modersmaalet“, hedder det, hvad der noget akavet begrundes med, at Haderslev hører til „en tysk Provins“, hvorfor Forretningssprog og Skolesprog er tysk. I den Grad havde altsaa Misforholdet mellem officielt Sprog og Folkesprog forvirret Hr. Sørensens Tankegang.

I det i sin Tid saa yndede Lystspil „Høstgildet“, som Fr. Thaarup skrev til Kronprinsens Formælings-Indtog 1790, istemmer de tre Fædre: den sjællandske, den holstenske og den norske Bonde til Slut sammen: „Enige Brødre det ville vi være! — Bundne ved Slægtskabs og Broderskabs Baand. — Een er vor Konge, og een er vor Ære, — derpaa vi give hinanden vor Haand“. I dette Haandslag ønskede Datidens Beboere i Sønderjylland ogsaa at deltage. Det gælder om, udtalte (i 1784) Borgmesteren i Slesvig, Georg Bruyn, at alle Danmarks Undersaatter, de tale nu Dansk eller Tysk, de bebo de sydlige eller nordlige Dele af Riget, føler sig som Brødre: „Er vi ikke alle Led i een stor Kæde? af een Familie, der har at glæde sig ved samme faderlige Kærlighed og Omsorg fra Regentens Side?“

De Strengte, der anslaaes i disse som i saa mange lignende Udtalelser fra den Tid, er Kongetroskab og Patriotisme — ikke Patriotisme grundet i en national-folkelig Følelse, thi Nationalitetsfølelserne hører det 19. Aarh. til, men Patriotisme rodfæstet i det aarhundredgamle statslige Fællesskab, for hvilket Navnet Danmark var den yndede og elskede Betegnelse. Hvor gløder Kinder og Bryst ved Navnet „Dania“! sang Heinr. Harries i 1797: „*Ha! es ist Dänenstolz! — Es ist die Liebe zu dir — mein Vaterland!*“

Den ofte nævnte Skolemand G. F. Schumacher fremhæver, hvordan hans Generation var opdraget som Royalister, og at en Helgenglorie svævede om Navnene Konge og Kronprins. Den franske Revolution gjorde intet Skaar i den herhjemme herskende Kongetroskab, og dette skyldtes vel navnlig den Kendsgerning, at reformivrige Mænd med Stolthed og fuld Tillid saa hen til Regeringen som Fører paa Oplysningens og Forbedringernes Vej. Som f. Eks. Rektor Brincken i Haderslev udtrykte det i en Artikel i „*Provinzialberichte*“ 1793 om Fremme af almennyttige Foretagender i Byen: Man kan „med Tillid vente en Understøttelse fra vor naadige og velvillige Regering, som søger at fremme alle Undersaatters Vel“. I Ejdersted, siger Volkmar 1795, hører man aldrig Klager over Regeringen eller over Afgifternes Tyngde, og om Haderslev Amt bemærker Rhode, at den største Klage, man hører, er, at selv den

rigeste Bondes Søn ikke er befriet for Soldatertjeneste, men, føjer han til, „sligt er retfærdigt“.

Foruden Stolthed over Regeringens Reformvirksomhed maatte Tiden føle Taknemlighed og Glæde over den lange Fredsperiode, der kun for en Stund blev afbrudt af Skærtorsdagsslagets Kanontorden. Da en Naturtilbeder som Professor Hirschfeld efter Vandring i Godset Ekhofs Park (c. 1780) kom til Slesvigs yderste Østpynt, Bülklint, hvor i 1715 den svenske Admiral Wachtmeister havde maattet sætte sine Skibe paa Grund, havde han Anledning til at dvæle ved den nuværende fredelige Tidstilstand: „Medens nu saa mange Nationer ved Krigens Raseri er opbragt mod hinanden, bebor Danmarks mangeaarige fortrolige, Freden, endnu stadig disse rolige Skove og forhøjer for os Landlivets Salighed“. Og ogsaa mere bastante og materielle Goder end „Landlivets Salighed“ havde man Freden at takke for, som naar den flensborgske, initiativrige Købmand i Fredens Kølvand saa sin Handel trives, sine Skibe færdes trindt om paa Havene og sine Pakhuse fyldes af Produkter fra mange Lande.

Karakteristiske Vidnesbyrd om Tidens Stemninger udgør de Emner, som behandlede i de aarlige Skoletaler, som holdtes af Lærere eller Primanere ved Latinskolerne. Saaledes kan nævnes fra Slesvig Domscole, at 1773 havde Konrektoren skrevet en Ode: Jubl, I Danske!, 1785 besynges Danmarks Fortrin, 1788 prises det at leve og dø for Fædrelandet, 1790 tales der om de gamle Skandinavers Tapperhed, og 1802 højtideligholdes Mindet om Heltene fra 2. April. Dette gjorde man ogsaa samme Aar ved Husum Skole, og i 1793 — altsaa paa Revolutionstiden — havde en Husumer skildret det Lands Lykke, der havde gode Konger, hvormed naturligvis mentes Danmark. Naar en Mand som Jakob Kloppenborg, der stammede fra Ditmarsken, men bosatte sig i Nordslesvig og her blev Tingskriver, taler om „Dannemark, mit elskede Fædreland“, var det saaledes i god Overensstemmelse med Anskuelseerne i de lærde Lag. Noget andet er, at disse Anskuelse i det følgende Tidsrum ikke skulde vise sig tilstrækkelig holdbare i mange Embeds- og Bykredse, medens der derimod for en Slægt som den Kloppenborgske og for de sønderjydske Bønder, blandt hvilke den fæstede Rod, kom en rigere, fyldigere Klang over Ordene: Danmark, mit elskede Fædreland.

HENVISNINGER OG TILFØJELSER

JOHANNE SKOVGAARD:
TIDSRUMMET c. 1600—1660.

FORKORTELSER

- Andresen = *Ludw. Andresen und W. Stephan: Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung I* (1928)
= Quellen und Forschungen XIV.
- Andresen: *Amtsverwaltung = Ludw. Andresen: Von der schleswigschen Amtsverwaltung zur preussischen Kreisverwaltung in Tondern i „Festgabe für Anton Schifferer“* (1931).
- C. IV Br. = *Kong Christian den Fjerdeds egenhændige Breve. Udgivne ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia I—VII* (1878—91).
- C. S. S. = *Corpus Statutorum Slesvicensium* (1794—95, 1812).
- H. T. = *Historisk Tidsskrift*.
- Ipsen = *A. Ipsen: Die alten Landtage der Herzogthümer S. H. 1588—1675* (1852).
- Jürgens = *Ad. Jürgens: Zur schlesw. holst. Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrh., Abhandl. zur Verkehrs- und Seegeschichte VIII* (1914).
- Kiel = *Staatsarchiv, Kiel*.
- Matthiessen = *Matthiessens Samlinger, Rigsarkivets Haandskriftsamling*.
- N. fr. J. = *Jahrbücher des Nordfriesischen Vereins*.
- N. fr. M. = *Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins*.
- Q. F. = *Quellen und Forschungen zur Geschichte S. H.s*, hrsg. von der Gesellschaft schleswig-holst. Geschichte.
- Ratjen = *H. Ratjen: Verzeichnis der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek I—III* (1847—54, 1865).
- R. A. = *Rigsarkivet*.
- Schr. = *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* 1. Reihe 1899—, 2. Reihe 1897—.
- S. H. = *Slesvig-Holsten, Schleswig-Holstein*.
- St. M. = *Staatsbürgerliches Magazin*.
- Sdj. Aarb. = *Sønderjydske Aarbøger*.
- Tr. = *Danmark-Norges Traktater, udgivne af L. Laursen III—V* (1916—20).
- Zt. = *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*.

I Rigsarkivet er benyttet Sager fra følgende Arkivfonds: *Tyske Kancelli, indenrigske Afdeling* (T. Kanc.); *Rentekammerets tyske Sekretariat og Renteskriverkontorer for Slesvig; Regeringskancelliet i Glückstadt; Regnskaber*; desuden Sager, tilhørende samme Arkivfonds, som i Henhold til Konvention af 15. Decbr. 1933 er afleverede fra „Staatsarchiv“ i Kiel.

Af Staatsarchiv i Kiel er gennemgaaet Dele af Afdelingerne A XVII (Deutsche

Kanzlei) og A XX (Gottorpsches Archiv); desuden det tidligere i Rigsarkivet beroende *Gottorpske Arkiv* (Gott.), afleveret i Henhold til ovennævnte Konvention.

Af Landsarkivet i Aabenraa (L. A.) er benyttet Kirkebøger og Akter fra Aarene c. 1600—1660.

For hele Tidsrummets Vedkommende henvises een Gang for alle til *G. Waitz: Schleswig-Holsteins Geschichte* II (1852), desuden til Behandlingen af Sønderjyllands Historie i *Danmarks Riges Historie* IV (1896—1900).

FØRSTE AFSNIT: FYRSTER OG STÆNDER. INDEN- OG UDENRIGSPOLITIK. KRIGE

1. FYRSTER OG STÆNDER 1600—1616. JOHAN ADOLFS STYRELSE OG PERSONLIGHED

S. 4: Førstefødselsretten i den gottorpske Linie: *N. Falck*: Samml. d. vigtigsten Urkunden . . . d. Hzt. S. und H. (1847), 92 ff.; T. Kanc. Pakken: Instrumentum . . . bey d. Erbhuldigung zu Gottorf 1616; Ipsen, 87. — Landdagene 1610—13: A XVII 265 (Kiel); *Ipsen*, 93 ff.; Afhandlingen i Zt. LXIX, 29—62 (*E. Waschinski*) forelaa først, efter at Teksten var trykt. — Niels Junges Udtalelse: Gott. Pk. 105. — Klagepunkter: A XVII 216 (Kiel).

S. 6: Ridderskabets Udtalelse: T. Kanc. Landtags-Acta. — Ytring om Ridderskabets Velstand: A XX 300 (Kiel). — Haderslevrecessen: Gott. Pk. 105. — Kriminaljurisdiktionen: A XVII 265, Fol. 284 ff. (Kiel); *Ipsen*, 100 ff. — Johan Adolf: *Andresen* I; samme: In Gottorf um 1600 (Særtr. af „Der Schleswigholsteiner“ IX).

S. 8: Skrivelse til Kongen (af ¹³/₁₀ 1614): T. Kanc. Landtags-Acta. — Niels Junges Betænkning: *Andresen* II, 69. — Udtalelse om J. v. Wower: *I. F. Noodt*: Civil-, Kirchen- u. Gelehrten-Hist. d. Hzt. (1744), 507.

S. 9: Landdagen 1616: T. Kanc. Pakken: Instrumentum . . . bey d. Erbhuldigung zu Gottorf 1616; Thott, 1217 Fol. (Kgl. Bibl); *Ipsen*, 116 ff.

S. 10: Christian IV.s Skrivelse: C. IV Br. Nr. 81. — Besværinger: *Ratjen* III, 67 f.

2. HANS DEN YNGRE

P. Lauridsen: Slesvig og Kronen (1906); *Kr. Erslev*: Augustenborgernes Arvekrav (1915), hvilken Fremstilling i det væsentlige er fulgt her, jvf. Bd. II, 498.

S. 12: Hans den Yngres Afkald: *P. Lauridsen* a. A., 41 ff.; *Erslev* a. A., 14 ff., 50 f. — Man fandt Afkaldet i et af Hans til Frederik II i 1564 udstedt Genbrev, i hvilket han erklærer, at han, efter at have modtaget sin Tredjedel ved Arvedelingen, er „ganske og aldeles tilfredsstillet og affundet“ og opgiver al Rettighed, „som Vi har haft eller kan have til de øvrige Fyrstendømmer, Land og Herskaber, eller ellers paa nogen Maade for Vor fædrene Arv hos Eders kgl. Værdighed tilforn, nu eller ogsaa i Fremtiden ved vor elskede Fru Moders Død“ (Tr. II, 115 f.). Allerede Stænderne havde ved at citere enkelte Sætninger heraf og navnlig ved at udelade Ordene „for fædrene Arv“ og „ved Vor Moders Død“ fortolket Brevet som et Afkald paa al Arveret nu og i Fremtiden og hermed paa Del i Regeringen, en Fortolkning, som nu blev optaget af Fyrsterne.

Der kan dog næppe være Tvivl om, at Frederik II, som nogle Maaneder efter Brevets Udstedelse anmodede Landdagen om at hylde Broderen saavel som sig selv, kun har opfattet Aktstykket som et Afkald paa yderligere Arv efter Faderen. Den uklare Form kunde jo imidlertid give Anledning til Meningsforskelligheder, og mærkeligt er det, at Hans den Yngre selv (i Procesindlæg af 1601) kalder sig en „afdelte“ Fyrste og omtaler „den broderlige og fætterlige Renunciacion og Afkald“, som han har afgivet ved Arvedelingen, men som ganske vist kun forpligter ham over for Fyrsterne, ikke over for Stænderne (*H. Pernice: Erörterungen zur s. h. Successionsfrage I* (1866), 293). Ogsaa i Praksis viser der sig en Halvhed i hans Standpunkt, som sandsynligvis tildels skyldes en Halvhed i hans Tro paa sin egen Ret (jvf. Bd. II, 384).

3. UDENRIGSPOLITIK. DELTAGELSE I TREDIVEAARSKRIGEN 1625—29

Hamborg: Nordelbingen IV, 1 ff. (*Alfred Dreyer*). — Christian IV.s Udenrigspolitik: *I. A. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1629 ff. I* (1876), 24 ff.

S. 13: Trediveaarskrigen: *Gindely: Waldstein I—II* (1886); *I. O. Opel: Der niedersächsisch-dänische Krieg I—III* (1872—94); H. T. 6. V, 696—704 (*I. A. Fridericia*). — Hertugens Holdning ved Krigens Begyndelse: Tr. III, 609 f.; H. T. 7. I, 231 ff. (samme). Til de her givne Oplysninger om Frederiks betingede Tilslutning til Christian IV.s Politik kan føjes hans egen senere Fremstilling (i Koncept til Skrivelse til Kejseren af 8/8 1625, Gott. Pk. 4, og i et Par Koncepter af 1628, smst. Pk. 4 og 14), gaaende ud paa, at han først var kommet til Fyrstemødet i Lauenburg (Marts 1625), efter at Recessen var vedtaget, at han, efter Protest, havde maattet underskrive, men ligesom Hertugen af Brunsvig-Lüneburg kun med det Forbehold, at de vedtagne Krigsforberedelser ikke skulde være rettede mod Kejseren.

S. 14: Forsvarsforanstaltninger i Hertugdømmerne: *Andresen I*, 142 f. — Wallensteins Okkupation: Sdj. Aarb. 1891, 264—304 (*P. Lauridsen*). — Hertugens Fredsbestræbelser: Tr. IV, 44 ff.

S. 16: Beskyttelsesbrev: Nordalbing Studien II, 299. — Gottorpske Forhandlinger med Kejseren og Spanien: Gott. Pk. 4, 18, 154; H. T. 6. V, 700 ff. (*I. A. Fridericia*); *Fr. Mares: Die maritime Politik d. Habsburger 1625—28* (Mitt. d. Inst. f. oesterr. Geschichtsforschung II (1881)). — Det var dog ikke med Hertugens Billigelse, at hans Broder Adolf, der aabent havde brudt med Christian IV, hos Kejseren androg om Forlening med den kgl. Del af Holsten, og det er uvist, om Adolfs Forsøg (i Marts 1628) paa gennem Wallenstein at skaffe Frederik Flensborg Amt er sket med dennes Billigelse (Gott. Pk. 59; Jahrb. f. die Landeskunde in S.-H.-Lauenb. VIII (1866), 68 ff. (*Handelmann*)).

S. 17: Freden i Lybæk: Tr. IV, 42—86.

S. 18: Stemningen blandt de gottorpske Undersaatte: *Matthiessen* Pk. 5a; Nordalb. Studien II, 302; jvf. nedenfor S. 87; Nfr. M. VI (1909/10) 27 ff. (*Peter Sax*). — Wallensteins Ytring: *Opel a. A. III*, 741.

4. LANDDAGE 1629—43

Forholdet mellem Kongen og Hertugen: jvf. Skrivelser af 16/6 og 31/6 1629, Gott. Pk. 18. Om Landdagene henvises i Almindelighed til *Ipsen 150—215*. — Landdagsakter: Thott. Fol. 1217 (Kgl. Bibl.); A XVII 216 (Kiel); T. Kanc. Landtags-

Acta; Uddrag hos *Ratjen* III, 80—111. — Landretsordningen: A XVII 265, Fol. 284 ff. (Kiel); *Ipsen*, 101 Anm., 202 ff.

S. 19: Hertugens Svar paa Landdagens Klage: *Ipsen*, 231. — Chr. Krauthof: Zt. LII, 72—116 (*O. Opet*).

S. 20: Defensionen: *Andresen* I, 140 f., 147 ff. — Christianspris: C. IV Br. II Nr. 316.

5. UDENRIGSPOLITIK. KRIGEN MED SVERIGE 1643—45. CHRISTIAN IV.S SIDSTE REGERINGSAAR

S. 21: Christian IV.s Udenrigspolitik: *I. A. Fridericia*: Danmarks ydre politiske Hist. 1629—60. I—II (1876, 1881). — Hans tyske Raadgivere se især a. A. I, 72 ff., 88 ff. — Pinneberg: Tr. IV, 223—58.

S. 22: Hamborg se Henvisn. til S. 12. — Krigen: *G. Waitz*: Schlesw.-Holst.s Gesch. II (1852), 575 ff.

S. 23: Svavsted Amt: Quellensamml. der s. h. Gesellschaft f. vaterländische Gesch. II, 2, S. 114 f.; C. IV Br. I Nr. 169; Kancelliets Brevbøger $\frac{3}{4}$ og $\frac{4}{6}$ 1625. — Hertugens Forespørgsel 1643: *Fridericia* a. A. II, 372.

S. 24: Hertugens Forhold til Torstensson og Wrangel: Gott. Pk. 30; *Ratjen* I, 186. — Hertugens Skrivelse til Kongen: Smst. 188. — Slaget ved List Dyb: Sdj. Aarb. 1936, 243 ff. (*Thade Petersen*). — Landdagene: *Ipsen* 241 ff.; *Andresen* I, 154 f.

S. 25: Christian IV.s Opholdssted: jvf. Kancelliets Brevbøger for de paagældende Aar; Danske Saml. V, 49—88 og 2. III, 365—91. — Hoffet i Bredsted: Flensborghus Regnskab 1620 (R. A.). — Godske Wensin: Gl. kgl. Saml. 3469 8°, S. 171.

S. 26: Christian IV i Glückstadt: *Ditlev Ahlefeldts* Memoirer ved L. Bobé (1895), 15 f., 18.

6. FYRSTER OG STÆNDER 1648—57. UDENRIGSPOLITIK. KRIGEN MED SVERIGE 1657—60

Frederik III.s første Regeringsaar: *I. A. Fridericia*: Adelsvældens sidste Dage (1894), 103 ff. — Arvestatut: H. T. 5. VI, 723 f. (samme); *Kn. Fabricius*: Kongeloven (1920), 137 ff. — Hoffet paa Flensborghus: *Fridericia*: Adelsvælden, 169.

S. 28: Landdagene 1648—57: *Ipsen*, 252—302; *H. Ratjen* III, 124—219.

S. 29: Sveriges Tilnærmelse til Gottorp: Gott. Pk. 30; Svensk Litteratur-Tidskr. 1869, 286; *Fridericia*: Danmarks ydre politiske Hist. I, 218.

S. 30: Rigsdagen i Regensburg: Zt. L, 1—146 (*L. Andresen*). — Gottorpske Forhandlinger med Sverige: *Fridericia*: Adelsvælden, 256 f. — Landdagen 1657: *Ipsen*, 297. — *H. Kellenbenz*: Holstein-Gottorf, eine Domaine Schwedens (1940, i Schriften z. politischen Gesch. u. Rassenkunde S. H.s IV) forelaa først, efter at Teksten var trykt. — Karl Gustav til Cromwell: *Fridericia* a. A., 279 f.

S. 31-34: Underhandlingerne mellem Kongen og Hertugen: Tr. V, 261—71; H. T. 7. V, 19—99 (*P. Lauridsen*). — Traktaten af 12. Maj 1658: Tr. V, 279—92.

S. 34: Diplom til Kongen og Hertugen af 2. Maj 1658: Smst. 286—96. Tilføjelsen om Unionen i Koncepten er gjort med Lentes Haand (smst. 284); men denne Omstændighed kan ikke være afgørende, da alle Rettelserne skyldes ham, som var Sekretær i Tyske Kancelli, og det er rimeligst med P. Lauridsen (a. A., 96 f.) at

opfatte Fr. Ahlefeldt som Ophavsmanden. Mellem ham og Lente var der ganske vist i det mindste paa et vist Tidspunkt et Modsætningsforhold (smst. 268 f.), men sagligt synes de dog at have arbejdet sammen under de afsluttende Forhandlinger, hvis Historie iverigt ikke er fuldt opklaret.

S. 35: Hertugens Opfordring til Rendsborg Fæstning ²¹/₈ 1658: Gott. Pk. 31.

S. 36: Hertug Frederiks Testamente: Quellensamml. d. s. h. Gesellschaft f. vaterländische Geschichte II, 2, S. 138 f. — Christian Albrecht: *Fridericia* a. A., 474 f. — Underhandling i Itzehoe og Heide: Tr. V, 433—37.

S. 37: Forhandlingerne udenfor København: *Fridericia* a. A., 481. Forhandlingerne har vel for største Delen været mundtlige og kan ikke følges i Enkeltheder, jvf. Lunds Univ. Årsskr. 1891, 129 Anm. 2 (*A. Stille*). — Rigsraadets Henvendelse til Kongen, Brev af ²⁰/₄ 1660: Rigsraadets Arkiv (R. A.).

7. HERTUG FREDERIK III.s STYRELSE OG PERSONLIGHED

Andresen I; Dansk biografisk Leksikon (*C. O. Bøggild Andersen*). — Forvaltning og Finanser se Henvi. til S. 43 f. og 51.

S. 38: Hertug Frederiks Aandsdannelse: *W. E. Christiani*: Entwurf einer gelehrten Geschichte Herzog Friedrichs III (1772). — Bogindkøb: Nord. tidskr. f. bok- och biblioteksväsen III (1916), 34 f. (*W. Norvin*). — Gottorp Slots Betydning: Nordelbingen I, 12 (*Hedemann-Heespen*). — Hertugens Ytring: Gl. kgl. Saml. 3469 8°, S. 257. — Forordning 1623: Samml. der s. h. gemeinschaftl. Verordn. (1773), 367. — Sidneys Karakteristik efter Danske Magazin 3. I, 29 f.

ANDET AFSNIT: STYRELSE OG RETSPLEJE. SOCIALE OG ØKONOMISKE FORHOLD. KIRKE OG AANDSLIV

1. FÆLLESSTYRE. FORVALTNINGEN I LANDSDELENE

S. 41: Fælles Rustninger: *Andresen* I, 140 f., 147 ff. — Unionen: *Ipsen*, 136, 193 ff., 245 ff.; Tr. III, 547—58, IV, 169—90, 357—67.

S. 42: Landdagens Forhandlingsmaade: *Ipsen*, 33 ff. — Rigsdagsbeslutning 1654: *Andresen* I, 166; Zt. L, 92 (samme). — Rigs- og Kredsskatter: Smst. 94. — Skat uden Bevilling: *Ipsen*, 170 f. — Landkassen: *Andresen* I, 152 ff., 164 f., 385 ff., 452; *Ipsen*, 297 f.

S. 43-44: Den gottorpske Centraladministration: *Andresen* I, 267—310. — Kirkebønnen i Slesvig: *I. M. Kraft*: Zwey-Hundertjähriges Jubelgedächtnis (1723), 141. — Niels Junge: *Andresen* II, 44 ff. — Godske Wensins Ytring: Gl. kgl. Saml. 3469 8°, S. 246.

S. 45: Cramers Betænkning: *Andresen* I, 279 ff. — Den kgl. Centraladministration: jvf. Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872, 123—208; H. T. 10. III, 474 ff. (*C. O. Bøggild Andersen*).

S. 46: Christian IV.s tyske Raadgivere: jvf. S. 21. — Kong Frederik III.s Testamente: *Kn. Fabricius*: Kongeloven (1920), 140—45. — Regeringskancelliet i Glückstadt: Zt. XLVIII, 297—381 (*Hermann Schmidt*).

S. 47: Dietrich Reinkingk: jvf. *Kn. Fabricius* a. A., 40 ff. — Revision af Amts-

regnskaberne: *Fridericia*: Adelsvælden, 166. — Den gottorpske Finansforvaltning: *Andresen* I, 383—449. — Amtsindtægternes Stigning for Gottorp: Smst. 395. For de kgl. Dele er Grundlaget Amtsregnskaber og Omslagsregnskaber (R. A.).

S. 48: Forhøjelse af Afgifterne: *Andresen* I, 395. — Bortforpagtning af Domæner: Samme: Amtsverwaltung, 165 f. Do. i de kgl. Dele: jvf. Haderslev Amtsregnskaber (R. A.). — Afløsning af Ægt og Hoveri: Aabenraa Amt: A XX 1516 (R. A.); Løgumkloster Amt: A XX 2183 (R. A.); Tønder Amt: Samml. zur Kunde des Vaterlandes, hrsg. von N. Falck II (1821), 223—324; hertugelige Forordninger 1631—32: A XVII 1097 (Kiel); A XX 921 (Kiel); Haderslev Amt: se Amtsregnskaberne (R. A.), jvf. Sdj. Aarb. 1889, 201 (*P. Lauridsen*); Flensborg Amt: T. Kanc. Registrerede Koncepter til Patenter ¹⁸/₁₀ 1633. — Christian IV.s Brev af ²¹/₁₀ 1643: C. IV Br. Nr. 357. — Tjenestepengenes store Beløb: se f. Eks. A XX 944 (Kiel, de gottorpske Indtægter 1641). — De af Stænderne bevilgede Skatter: *Ipsen* passim; Formueskat: Smst. 142. — Nedsættelse af Plovtallet: se f. Eks. Samml. zur Kunde d. Vaterlandes, hrsg. von N. Falck II, 61 ff. — Matrikler: Zt. XXXII, 204 ff. (*Hedemann-Heespen*). Landsmatriklen 1652: *Ipsen*, 258 ff.; Sønderjydske Maanedsskrift I, 65 ff. (*J. L. Mosbech*).

S. 49: Skatter af Amterne: De gottorpske 1611: A XX 300 og 846 (Kiel); om Afhandlingen Zt. LXIX, 29—62 se Henvisning til S. 4; 1624: A XX 847 (Kiel); *Andresen* I, 422—29. De kongelige: Omslagsregnskaberne 1611 og 1647 (R. A.). — Stændernes Skattebevilling for Amterne: *Ipsen*, 19 ff., jvf. samme, 92 f., 172, 225. — Christian IV.s Status 1608: T. Kanc. Registr. Koncepter til Patenter ²³/₁₂ 1608. Tallet 16000 af de slesvigske Amter skal rettes til 18000.

S. 50: Christian IV.s finansielle Forhold: Omslagsregnskaber og Amtsregnskaber (R. A.). — Kong Frederik III.s Finanser: *Fridericia*: Adelsvælden, 194; jvf. N. St. M. IV, 333 f. — Johan Adolfs Finanser: *Andresen* I, 409—20.

S. 51: Hertug Frederik III.s Finanser: Smst., 421—30. — Brev om Landbeden 1624: A XX 847 (Kiel).

S. 52: Kammersekretær J. Kuhlmanns Advarsel: *Andresen* I, 409 f. — N. Junge: Smst. II, 60, 65. — Møntvæsenet: *J. Wilcke*: Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III (1924); *Andresen* I, 367—83.

S. 54: Gottorpske Amtmænd: *Andresen* II, 353 ff. — Lovgivningsarbejde: jvf. S. 66 og 128. — Amtsforvaltningen: *Andresen* I, 392 ff.; samme: Amtsverwaltung, 165 f. — Drabssag i Strandelhjørn: A XX 364 (Kiel).

S. 55: Retsplejen: se Bd. II, Henvi. til S. 396. — Tylvteredens Afskaffelse var ikke, som meddelt i Teksten, almindelig (jvf. S. 265). Forordningen af ⁹/₁ 1606 gjaldt kun for Slesvig By, og Forordningen af ¹²/₁₂ 1646 kun for Konsistoriernes Ægtekabssager, men iøvrigt var Tylvtereden stadig i Brug (*C. L. E. Stemann*: Gesch. d. öff. u. Privatrechts d. Hzt. S. II (1866), 201 ff., 238 f.). — Landretsordningen om Birkeretten: Cronhelm: Corpus Constit. Holsatiae IV, Tit. III, § 1. — Rettergangen ved Birketinget: St. M. V (1826), 469 ff.; *Georg Hanssen*: Agrarhist. Abhandl. I, 440. — Det gottorpske Kancelli var ikke blot forberedende, men ogsaa Appelinstant, se *Andresen* I, 223 f.

2. ADELEN

S. 56: Christian IV.s mest formaaende Raadgivere: Gl. kgl. Saml. 3469 8°, S. 171. — Diplomatisk Hverv: jvf. Tr. IV—V passim. — De enkelte adelige:

se *L. Bobé*: Slægten Ahlefeldt I—VI (1897—1912) og Dansk Biografisk Leksikon. — Ditlev Ahlefeldts Ytring: D. A.s Memoirer ved L. Bobé (1895), 56. — Had til Kielman: Smst. — Om Chr. Rantzau jvf. *Bobé* a. A. I, S. LXXII.

S. 57: Danske Adelsslægters Gæld: *Mollerup og Meidell*: Bille-Ætters Hist. II 1. Afd. (1893), 55, 382, 465 o. fl. Steder. — Kongens Laan: se Omslagsregnskaberne (R. A.). — Hertugens Laan: *Andresen* I, 411—29. — Fyrsternes Godskøb: se Bd. II, Henvisn. til S. 372 og 388. — Adelen's Storgods og Stordrift: se Bd. II, Henvisn. til S. 400 f. — Bortfæstet Strøgods jvf. *Andresen*: Amtsverwaltung, 164 ff. — Bøndergaard i Svansø: *Chr. Kock*: Landschaft Schwansen (1912), 155 f.

S. 58: Mejeridrift: *Georg Hanssen*: Agrarhist. Abhandl. I, 310 f., 417. — Kobbeldbrug: *A. Reeder*: Die s. h. Koppelwirtschaft (1908). En Mellemstilling indtog det nord-slesvigske Gods Gram, hvis Hovmark udvidedes til det 3—4 dobbelte i Tiden 1585—1630. En stor Del af Besiddelsen udgjordes dog stadig af Fæstegods. Et Slags Kobbeldbrug synes at være indført her allerede inden c. 1625 (*Caroline E. Andersen*: Grams Hist. (1926), 43 ff.). — Landdagsbeslutning 1616: T. Kanc. Pakken: Instrumentum . . . bey d. Erbhuldigung zu Gottorf 1616. — Johan Adolfs Udtalelse: C. S. S. II, 152.

S. 59: Grunde til Adelen's Svækkelse: *L. Bobé*: Slægten Ahlefeldt I, S. XCIII f. — „Man war immer . . .“: Donner Schloss Verzeichnis d. Kunstgeschätze (1914) 1 f. (*Hedemann Heespen*).

S. 60: Forordning 1650: Samml. der s. h. gemeinschaftl. Verordnungen (1773), 633. — Ophobning af Gods og Kapital: *Bobé* a. A. I, S. XCIV. — Demoralisation: Smst.; jvf. Samml. gemeinsch. Verordn., 435. — Indlageret: Zt. L, 74 ff., 82 (*L. Andresen*), LV, 479 ff. (*R. Krohn*); *Bobé* a. A. II, 160. — Drude v. Qualen: Nordalb. Studien III, 122; Personalhist. Tidsskr. 7. I, 87.

S. 61: Bedre Retsorden: jvf. S. 6 og 18. — Studierejser: H. T. 9. IV, 221—74 (*Henny Glarbo*); samme: En Adelsskole i Tübingen (1923). — Ditlev Ahlefeldt: D. A.s Memoirer ved L. Bobé (1895).

3. BØNDER

S. 62: Rinckenæs: Zt. XLII, 12 (*G. Rawitscher*). — Gosefeld: A XX 3246 (Kiel). — Undvegne adelige Fæstebønder: A XVII 215 (Kiel).

S. 63: Behandling af Adelen's livegne: Gott. Pk. 67. — Wulf v. Dammes Ytring: Smst. — Udvikling af Livegenskabet: Zt. XLII, 1 ff. (*G. Rawitscher*); LI, 84 ff. (*Jens Jessen*); *Chr. Kock*: Landschaft Schwansen (1912), 143 ff.

S. 64: Livegenskab i Svansø: Zt. XLII, 14. — Landsherrernes Udtalelse 1613: A XVII 215 (Kiel). — Fæstebondens Ret til at drage bort: *Chr. Kock* a. A., 162. — Eksempler paa Overenskomst om Forbliven paa Godset: Gott. Pk. 67. — En anden Opfattelse af Livegenskabets Oprindelse er fremsat af *Hedemann-Heespen* (i Zt. XLIII, 502 ff. og i „Die Herzogth. S.-H. und die Neuzeit“, 502 ff.). Ifølge denne skulde Livegenskabet være at føre tilbage til den tyske Kolonisation af det oprindelig slaviske Nordøsttyskland (Holsten indbefattet). Herimod taler dog bl. a. den i Teksten begrundede Opfattelse af Livegenskabet som en Institution, der endnu var i sin Vorden i det 17. Aarh.s første Halvdel. Jvf. ogsaa H. T. 10. I, 331 (*Johanne Skougaard*). (Jfr. 5. VI, 385 ff. (*Johs. Steenstrup*)). — Bøndergaardenes Tilliggende. Hver Bonde skulde have lige store Dele af Agerland osv.: Aabenraa Amtsforsvalters Udtalelse herom i 1624, A XX 1501 (R. A.). Husby Herreds Gaarde: T. Kanc. Div. Rentekammer-

sager 1582—1660, Ansættelse af Plovskat og Mark Gulds Jord 1643 (1 Heitscheffel er regnet lig med godt $\frac{1}{2}$ Td. Land). Aabenraa Amt: Johannes Mejers Kort Ny kgl. Saml. Fol. 2074 (Kgl. Bibl.) (1 Toftrode, som er det af J. Mejer benyttede Flademaal, er regnet lig med c. $\frac{7}{10}$ Td. Land, idet en Kvadratode er beregnet til 324 Kvadratfod). Sammenlignes Arealet af Agerland pr. Gaard med det tilsvarende for Egne i Øst- og Midt-nørrejylland, vil man finde, at de nørrejydske Gaardes Tilliggende i 1682 (efter Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688 (1928)) gennemgaaende var en Del mindre end de sønderjydske Gaardes (og en Formindskelse af disses Areal i Mellemtiden har sikkert ikke fundet Sted).

S. 65: Aabenraa Amts Jordebog 1609 i R. A. — Sameje i Aabenraa Amt: Eksempelvis havde Aarslev 1609 4 Gaarde og 10 Mænd, 1641 9 Gaarde og 9 Mænd, Bodum 1609 5 Gaarde og 7 Mænd, 1641 8 Gaarde og 8 Mænd, Stollig 1609 17 Gaarde og 35 Mænd, 1641 29 Gaarde og 29 Mænd osv. — Som Bevis for, at Skattelister ikke altid tog Hensyn til faktiske Delinger, kan eksempelvis nævnes, at en Fortegnelse blandt Bilagene til Flensborg Amtsregnskab for 1629/30 (R. A.) kun har faa Tilfælde af Sameje, medens Skatteregistret for 1632 har mange saadanne. Om en Gaard i Løjt Kirkeby, som i Aabenraa Amts Jordebog 1609 nævnes som ejet af Jes Elberg og Jep Povlsen i Fællesskab, hedder det i 1616 (A XX 1509 R. A.), at den er blevet delt allerede i Jep Povlsens Faders Tid mellem ham og Jes Elberg. Hos J. Meyer er de to Gaarde opført hver for sig. En Selvejergaard, ligeledes i Løjt Kirkeby, ejedes i 1617 af fire Mænd i Fællesskab, medens den hos J. Mejer er delt i fire Gaarde. En Gaard i Barsmark er ved 1627 af seks „upartiske Herredsmænd“ blevet delt mellem to Besiddere o. s. fr.

S. 66: Antal af Besiddere og Gaarde i Tønder Amt: jvf. *M. Sering*: Erbrecht und Agrarverfassung in S. H. (1908), 314, hvor det hedder, at Jordebogen for 1613 meget hyppigt nævner flere Besiddere paa een Gaard, men at det oftere bemærkes, at de er flyttet fra hinanden, og at Afgifterne er fordelt mellem dem. — Haderslev Amt havde nogenlunde samme Antal Bønder 1599 og 1633 (Sdj. Aarb. 1937, 52 ff. og Pakken: Akter vedr. Jordebogsafgifter i Haderslev Amt 1633—1778 i Rentek. 2. slev. Kontor (R. A.)). — Forbud mod Deling for Flensborg Amt i „Statuta ruralia praefecturae Flensburgensis“, rimeligvis fra Aarhundredets første Fjerdedel (med nogle senere Tilføjelser, jvf. Bd. II, 501), trykt i *Westphalen*: Monumenta IV, 1959 ff.; Forordning af $\frac{22}{6}$ 1601: T. Kanc. Patente, Fol. 281. For Stapelholm blev den omtalte Arvegang fastslaaet ved Lov 1623.

S. 67: Arealet af Agerland, Skov osv.: jvf. *Fr. Mager*: Entwicklungsgesch. d. Kulturlandschaft des Hzt. S. I (1930). Ang. den tidlige Udskiftning se *Troels Fink*: Udskiftningen i Sønderjylland til 1770 (1941), som først forelaa, efter at Teksten var trykt. — Udtalelse af Strukstrup Herreds Bønder: A XX 846 (Kiel). — Forordning for Flensborg Amt 1637: *H. N. A. Jensen*: Angeln (1922), 112. — Indhegning i Løjt: A XX 1509 og 1514 (R. A.).

S. 68: Selvejernes Antal: Aabenraa Amts Jordebog 1609 (R. A.). — Flensborg Amt: Flensborghus Regnskab, Mann- und Pflugzahl 1633 (R. A.). Tønder Amt: *M. Sering*: Erbrecht und Agrarverfassung in S. H. (1908), 315. Procenten er omtrent den samme som i 1581, se Bd. II, 408. Stigningen (fra 76 til 83) for Kær Herred beror rimeligvis paa Materialets Forskellighed, idet Skatteregistret af 1581 ikke tillader en Beregning efter Antal af Gaarde, men kun efter den samlede Jordbesiddelse. For Aabenraa, Tønder og Haderslev Amter er kun Gaarde (ikke mindre Ejendomme — Landbol,

Toftlodder) medregnede, medens Sering for Tønder Amt har medtaget alle Ejendomme undtagen Huse. — For Haderslev Amt maa Tallene korrigeres, saaledes at Selvejeprocenten bliver for Haderslev Herred c. 33, N. Rangstrup Herred c. 17 og Hviding Herred c. 46 (Rentek., Kommission til Undersøgelse af Forholdene i Haderslev Amt 1683—85 (R. A.)). — Gram Herred: Smst., Koncept til Jordebog u. A. (c. 1685). — Selvejeprocent i Kongeriget: *Fridericia*: Adelsvælden, 83.

S. 69: Forholdet mellem Selvejer- og Fæstegaardes Størrelse i Tønder Amt: *Sering* a. A., 316; i Aabenraa Amt: Jordebog 1609 (R. A.). — Selvejernes Forrettigheder: jvf. den herom afgivne Betænkning i Rtk. t. Sekr. Gen. Land-Undersøgelsskomm. 1723—30, Akter vedr. Frigaarde i Haderslev Amt. — Storbondeslægter: se f. Eks. *F. C. Sommer*: Slægten Astrup (1905); *Die Heimat XXXVI*, 254 ff. (*L. Andresen* og *Franz Brenner*). — Fribreve: *R. Mejborg*: Nordiske Bøndergaarde I (1862), Bilag S. 32—34. — Andragender fra Smaafolk: f. Eks. A XX 1501 (R. A.).

S. 70: Torquato Recchia: *Danske Magazin* 6. I, 363 ff. — Jan Pasek: Polakkerne i Danmark 1659 (ved *St. Rosznecki*, 1896), 32 f. — Grundlaget for Fremstillingen af Byggeskikken er *P. Lauridsens* Afhandling i H. T. 6. VI, 43—113, i alt væsentligt fulgt af *O. Lehmann* i „Das Bauernhaus in S. H.“ (1927) og i Nordelbingen XIV (1938), 69—107. Lehmann bruger Betegnelsen „cimbrisk“ for det danske Hus. Det „angelske“ Hus er ifølge hans Opfattelse oprindeligt lig det cimbriske, men har i det 18. Aarh. optaget sachsiske Elementer. En anden tysk Forf., *W. Graf*, opfatter derimod det angelske Hus som oprindeligt nedersachsisk (smst. 126 ff.).

S. 72: Antallet af Længer: Danmarks Folkeminder Nr. 31 (*H. Zangenberg*). — Byggemateriale: *P. Lauridsen* a. A., 105 ff.; *R. Mejborg*: Nord. Bøndergaarde I, 213. — Teglværker: *Fr. Mager*: *Entwicklungsgesch. d. Kulturlandschaft des Hzt. S. I* (1930), 394 f. — Bulhuse: *Mogens Clemmensen*: *Bulhuse* (1937). Egeskove: *Mager* a. A., 145 f. Bulhusets Udbredelse: *Mejborg* a. A., 90, 120 ff. antager (uden Kildeangivelse), at de mellemslesvigske Huse endnu i 16. og 17. Aarh. var Bulhuse, og i 1710 omtales Husenes „höltzerne Wände“ i Tønder Amt (*Mager*, 395). Clemmensen har ikke fundet Rester heraf. — Velstand: jvf. *Mejborg* a. A., 114, 163, Bilag S. 43. — Gaarden i Skast: Smst. 212 f.

S. 74: Ødelæggelser under Kejserkrigen: Gott. Pk. 12 og 17. — Priser efter *Matthiessen* Pk. 5b. — Forhøjelsen af Afgifterne i Forhold til Kursen ses af Amtsregnskaberne. For Flensborg Amt begyndte den 1620. — Landgilden: jvf. A XX 2182 (R. A.). — Amtsskriveren i Aabenraa 1629: A XX 1514 (R. A.). — Hoveri og Ægt: A XX 2182 (R. A.); *Mejborg* a. A., Bilag S. 39. Fæstebreve: C XII, 7, Nr. 1 (L. A.); *Mejborg* smst. Forordning 1631: A XVII 1097 (Kiel).

S. 75: Ødelæggelser under Kejserkrigen i de gottorpske Amter: Gott. Pk. 12, 17, 74, 76, 79; *Matthiessen* Pk. 5a; i Flensborg Amt: Amtsregnskab 1629/30 Bilag Z; i Haderslev Amt: Sdj. Aarb. 1891, 301—04 (*P. Lauridsen*). — Krigen 1643—45: Angel: *Die Heimat XVIII*, 33. Flensborg Amt: A XVII 969 (Kiel); *Matthiessen* Pk. 5b.

S. 76: Udplyndrede og øde Gaarde: Flensborg, Haderslevhus og Aabenraa Amtsregnskaber for 1646/47 (R. A.). — Aabenraa Amt 1647: A XX 1511 (R. A.). — Skatterestancer: *Ipsen*, 222 ff. — Krigen 1657—60: Hütten Herred: St. M. X, 612. — Kalleby: *Die Heimat XVIII*, 34. — *Jan Pasek*: Polakkerne i Danmark 1659 (ved *St. Rosznecki*, 1896), 30.

S. 77: Dødeligheden: Der Schleswig-Holsteiner 1931, 206 (*Achelis*). — Om Ødelæggelserne i det sydligste Slesvig under alle tre Krige se *Die Heimat* 1935, 322 ff. (*Chr. Kock*).

4. DE FRISISKE LANDSKABER OG HERREDER

Alm. Fremstillinger se Bd. II, Henvisn. til S. 411. Desuden henvises til *Friedrich Müller*: Das Wasserwesen an der s. h. Nordseeküste II (1936—38), som jeg ikke har haft Lejlighed til at benytte før Tekstens Udarbejdelse. — Raadet og de befuldmægtigede: *A. Heimreich*: Nordfresische Chronik (1819) II, 41; N. fr. M. IV (1906/07), 68 (*Fr. Riewerts*); Zt. LVII, 196 ff. (*V. Pauls*). — Penningmestre: *V. Pauls*: Landesherrschaft u. Selbstverwaltung in Eiderstedt (1932), 18. Digeforvaltning se Bd. II, Henvisn. til S. 414.

S. 78: Forordninger: C. S. S. I. — Staller i Ejdersted: *Andresen* I, 281, Anm. 80. — Skatter: *V. Pauls* a. A., 16 ff. — Besværinger 1611: A XX 846 (Kiel); Zt. LXIX, 29—62 (*E. Waschinski*, se Henvisn. til S. 4). — Forslag 1660: *A. L. J. Michelsen*: Landesvertretung in S. H. (1831), 51 f. — Næringslivet: *V. Pauls* a. A. — Hollandsk Indflydelse: Nordelbingen I, 220—89 (*Ernst George*).

S. 79: Hauberge: Zt. LX, 623. — Renæssancepaneler: S. h. Jahrb. 1922, 83. — Frederiksstad: *Ferd. Pont*: Friedrichstadt I—II (1913 og 1921); *Harry Schmidt* Friedrichstadt (1931).

S. 80-81: Digebygning se Bd. II, Henvisn. til S. 415—16. Tetenbüll: N. fr. J. 1923, 33—43. — Jan Claas Rollweghen: jvf. smst. — Jan Claas Coot: jvf. *Die Heimat* XLIV, 76, 216. — Nordstrand 1612—15: Zt. XXV, 135 ff. — Matth. Boetius: N. fr. J. 1931, 1932 og 1933. — Stormfloden 1615: Smst. 1932, 96 ff.

S. 82: Bredsted Værk: N. fr. J. 1925, 89 ff. — Botslot Dyb: Zt. XXI, 218 ff. (*Eckermann*), XXVI, 3—14 (samme). — Stormfloden 1634: *Peter Sax*: Eyderstettische Geschichten, Gl. kgl. Saml. Fol. 1025, F. 227 f.; *Matth. Lobedantz*: Ach u. Sache des . . . Nord-Strandt (Hamburg 1634), 12 f. „Ved Midnat“ skal rettes til „to Timer efter Midnat“. Tallene for Ødelæggelsen er taget fra: *Die nordfriesischen Inseln vor u. nach d. Sturmflut 1634* (Landesanst. f. Gewässerkunde 1934), 62 ff.

S. 83: Facsimile af Peter Sax, Gl. kgl. Saml. Fol., 1024: Anno C. 1634 zwischen den 11. vnd 12. Octobris in der Nacht, ist die erschrekl: grimmige vnd vnerhörte grosse Wasser fluth gekommen, vnd diesen Schaden gethan. Auf der lyth sein 171 Menschen, Jung vnd Alt, darunter der Pastor H: Petrus Clio, vnd der köster vmbgekommen. 41 Heusser weggetrieben, 9 Hausswirte vnd 2 köt[ener] behalten. Hamb sein 365 Menschen darunter der Diacon H: Iohan Horn, vnd ein Schulmeister erseufft. 72 Heusser gantz weggetrieben. 21 Hausswirte im lebende geblieben vnd 1 kotener. Morsum sein 350 Menschen im Wasser vntergangen, darunter der Pastor vnd der köster. 84 Heusser gantz weggetrieben. 16 Hausswirte behalten, vnd kein kötener.

S. 84: Christian IV: C. IV Br. IV Nr. 461. — Lundeberg Herred: Zt. XXIII, 100—04 (*Eckermann*). Pelvorm og Nordstrand: Zt. XXV, 141—54 (samme). — Aarsagen til Katastrofen 1634: jvf. N. fr. J. 1927, 133. — Indbyrdes Strid: Smst. 1933, 94 ff. (*Matth. Boetius*).

S. 86: Nordstrand efter 1634: Zt. XXV, 147 ff. — *Heimreich* a. A., 181. — *Georg Hanssen*: Agrarhist. Abhandlungen II, 359. — Nederlandske Nybyggerkolonier:

Nordelbingen I, 248—53 (*E. George*). — Christian IV: C. IV Br. IV Nr. 461. — Chr. Bekker: Nordelbingen smst.; Zt. XXIII, 57 ff.

S. 87: Ejderstedts Gæld: Archiv f. Staat- u. Kirchengesch. I, 407 f. — Anspændelse af Kreditten: N. fr. M. VII (1911), 32; Zt. XXV, 207. — Okkupationen i Ejdersted: Westphalen: Monumenta I, 1363 (*Peter Sax*). — Tønder Amt under Kejsrerkrigen: *Matthiessen* Pk. 5a; Gott. Pk. 59. — Grønlandsfart m. m.: Nordelbingen I, 255; N. fr. J. 1926, 45.

S. 88: *Danckwerth*: Neue Landesbeschreibung der Hzt. S. und H. (1652), 148 f. — Udførsel fra Tønning: Zt. XX, 245 ff. (*C. M. A. Matthiessen*). — Svenskekrigen: *Heimreich* a. A. II, 213. — Peter Sax: N. fr. M. VI (1909/10), 42 f. — Matth. Boetius: N. fr. J. 1933, 112 f.

S. 89: Universitetsstudier: *Heimreich* a. A. II, 66; jvf. nedenfor S. 127, 130, 132 ff.

5. KØBSTÆDER OG NÆRINGS LIV

Stæderne og Landdagen: *Ipsen*: 103, 110 ff., 200, 264—68, 299 f.

S. 90: Bevilling af Ekstraskat 1611: Zt. LXIX, 29—62 (*E. Waschinski*, se Henv. til S. 4). Bevilling 1624: A XX 847 (Kiel). — Retspleje og Forvaltning: se Bd. II, Henv. til S. 422 og 424. — Amtmandens Stilling overfor Byerne: *C. L. E. Stemann*: Gesch. d. öffentl. u. Privat-Rechts des Hzt. S. II (1867), 154 f.; i Flensborg: *Karl Alnor*: Die Verfassung der Stadt F. (1914), 119; i Haderslev: *Achelis*: Haderslev II, 56 f. En Særstilling for Amtmanden i Haderslev er først bevidnet efter 1660. — Borgerudvalget: Tønder: *L. Andresen*: Gesch. d. Stadt Tondern (1939), 138; Tønning og Garding: C. S. S. III, 2, S. 7, 89 og 111 ff.; Slesvig: *A. Sach*: Gesch. d. Stadt S. (1875), 277; Husum: *Danckwerth*: Neue Landesbeschreibung, 141.

S. 91: De 24 Mænd i Flensborg: *Alnor* a. A., 90 f. — Landsherrernes Indgriben overfor Magistraten: *Andresen* a. A., 135 f.; *Alnor* a. A., 116 ff. — Sammen- giftede Raadmandsfamilier f. Eks. i Tønder: *L. Andresen*: Bürgerbuch der Stadt Tondern, 211.

S. 92: Utilfredshed med Raadet i Slesvig: *Sach* a. A., 266; Aabenraa: A XX 2671 (R. A.); Haderslev: *Matthiessen* Pk. 35 (Magistratens Skrivelse af $\frac{31}{3}$ 1641); Tønder: *Andresen*: Gesch. d. Stadt Tondern, 135. Jacob Hunneus: A XX 2994 (R. A.); Husum: N. St. M. III, 638.

S. 93: De enkelte Byer: se Bd. II, Henv. til S. 430 og 432, desuden *Andresen* a. A. Om Flensborgs Blomstring jvf. Kongebrev af $\frac{18}{3}$ 1607 (Sj. Tegn. XX, 148, R. A.). Tønning: De oppgivne Tal gælder kun Tønningernes egne Skibe. For Skibsfarten som Helhed var Tallene langt større, se *Jürgens*, 279 f., 89 f.

S. 94: Den ejderstedtske Ost: Zt. XX, 245 ff. (*C. M. A. Matthiessen*); Zt. f. Hamburg. Gesch. IX (1894), 341, 344 (*Baasch*). Aabenraa: S. h. Provinzialberichte 1790, 508 ff. (*Claus Møller*); *A. D. Jørgensen*: Hist. Afhandl. IV, 284. — Slifiskeriet: C. S. S. II, 53; *Ulrik Petersens* Saml. til den s. og h. Hist. (R. A.) VIII, 5 f., 15 ff., 183 ff., 189 ff., 149 ff.

S. 95: Forordning om Lavenes Ophævelse: *N. Falck*: Samml. zur Kunde des Vaterlandes III (1825), 378 ff.

S. 96: Haandværkerne: A XX 2683 (om Aabenraa); *Beccau*: Gesch. Husums (1854), 201 ff., 348 ff.; *Sach*: Gesch. d. Stadt Schleswig, 146 ff., 161 ff.; Jahrb. hrsg. v. Alter-

tumsverein f. Schleswig 1931, 19 f.; *L. Andresen*: Gesch. der Stadt Tondern 213—18. — Industri: Q. F. XI, 87 ff. (*Nic. Haase*); *Jürgens*, 39 ff.; *P. Rivesell*: Beschreibung der Stadt Flensburg I (1817), 244 ff.

S. 97: Politiforordning 1636: Samml. der s. h. gemeinschaftl. Verordn. (1773), 484 ff. — Om Indbyggerantallet i Slesvig og Tønder se Afhandlingene i Zt. LXIX (*E. Waschinski*), som først forelaa, efter at Teksten var trykt. — Indvandring og Udvandring: *Andresen*: Bürgerbuch der Stadt Tondern, 13, 29 ff., 212 ff.; Norsk Slekt-hist. Tidsskr. III (1931), 1 ff. (*Olaus Schmidt*); Det norske Folks Liv og Hist. V (1930), 43 ff. (*Sverre Steen*); *O. Schütt*: Gesch. d. Schriftsprache in Flensburg (1919), 246; *Achelis*: Haderslev II, 15.

S. 98: Borgerne i Husum 1624: A XX 847 (Kiel). Gilder: Zt. XXXVII, 396 ff. (*L. Andresen*); [*F. Wedel*]: Gilder og Laug i Flensburg (1873). — Forraad af Lærrød: Gott. Pk. 12. — Handelsprivilegier: Ejdersted 1616: *Heimreich*: Nordfresische Chronik (1819) I, 435. Nordstrand 1632: Smst. 440. Hviding Herred og Rømø ^{21/3} 1637: „Copiale“ i Haderslev Byarkiv (Haderslev Raadhus). — Klager 1628: *Matthiessen*: Pk. 5a. — Fri Handel i Tønder og Husum: Tønder Byarkiv (Tønder Raadhus), Urkunde Nr. 24; A XX 846 (Kiel).

S. 99: Forbud mod Bondehandel: A XX 847 (Kiel); C. S. S. II, 708, III, 128 ff. — Marskbøndernes Handel: Nordschleswig 1924, 174 (*L. Andresen*).

S. 100: Landsbyernes Skibe: Fra Ribe Amt XVI, 598 f. — Sundfart: *Nina Bang*: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund I (1906). Tallet 45 for Rømø omfatter Farterne baade øst- og vestpaa. — Havne i Angel: Zt. XXV, 34. — Kliplev Marked: D. Kanc., Indlæg til Reg. og Tegn. c. 1625—39. Om den kongerigske Studehandel jvf. Jyske Saml. 5. II (1933), 29—79 (*J. Hvidtfeldt*). — Skoven: *Fr. Mager*: Entwicklungsgesch. d. Kulturlandsch. d. Hzt. S. I (1930).

S. 101: Politiforordninger: Samml. der s. h. gemeinschaftl. Verordn. (1773); C. S. S.

S. 102: Christian IV.s merkantilistiske Politik: Scandia III, 229—34 (*Albert Olsen*). — Christian IV.s By- og Fæstningsarbejder: *Vilh. Lorenzen*: C. IV.s Byanlæg (1937), 9 ff., 323—72. — Nederlænderne som Foregangsmænd: Q. F. XVII (1930), 31 ff., 98 ff. (*R. Döllinger*). — Ballum: Sdj. Aarb. 1935, 263—73 (*Thade Petersen*); C. IV Br. V, Nr. 188. — Rudebøl: Zt. XXVI, 17 ff. (*Eckermann*); *L. Andresen*: Gesch. der Stadt Tondern, 206.

S. 103: Forbindelse med Spanien: se Henvisn. til S. 16. — Frederiksstad: se Henvisn. til S. 79. — Glückstadt: *I. A. Fridericia*: Danmarks ydre politiske Hist. 1629—60 I (1876), 150 f. — Cornelius Vinck: Zt. LX, 72—95 (*W. Stephan*). — Handelsforbindelse med Persien: *Lackmann*: Einleitung zur s. h. Historie IV (1742), 345—53, 501 ff.

S. 104: C. IV Br. III Nr. 476. Det guineiske Kompagni i Glückstadt: Viertel-jahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. XXX (1937), 30 f. (*H. Sieveking*). Heller ikke Saltkompagnierne, som oprettedes i alle større kongerigske Købstæder med det Formaal at sikre Forsyningen med Spansk Salt og bringe den over paa danske Hænder, forplantedes til de kongelige Landsdele, idet disse lagdes ind under Saltkompagniet i Ribe.

Told: *Andresen* I, 390 f. — Kornudførselsforbud: *Jürgens*, 18 ff. — Flensborgs Toldfrihed bekræftedes — efter en midlertidig Indskrænkning under Kalmarkrigen — ved en Række Kongebreve af 1617, 1623, 1624 og 1631 (T. Kanc. Dokum. vedr.

F. By 1521—1746). En Indskrækning heri ved Forordning af $\frac{6}{4}$ 1634 (Sjæll. Tegn., Fol. 276, R. A.) mødte kraftig Indsigelse fra Byens Side og er antagelig ikke blevet gennemført, da Borgerne endnu i 1652 paaberaabte sig deres ved Kongebrev af $\frac{19}{8}$ 1631 hjemlede Toldfrihed (T. Kanc. Memorialien das Commercium betr. 1627—1704). I et Klageskrift uden Dato (efter 1660, T. Kanc. Dokum. vedr. F. By 1521—1746) hedder det, at Flensborgerne nu med Hensyn til Told behandles som udenlandske. Toldfrihed i Norge 1610 og 1639: Norske Rigsregistrarer IV, 368 f., VII, 502; Indskrækning heri: Smst. IV, 88; jvf. Norsk Slektthist. Tidsskr. III (1931), 1 ff. (*Olaus Schmidt*). — Om Haderslevs Toldfrihed en Række Kongebreve 1636—47 i Haderslev Byarkiv; H.s Toldfrihed i Norge bekræftedes 1610 og 1643 paa 10 Aar (Norske Rigsregistrarer IV, 368, VIII, 285).

S. 105: Transit over Land: *Jürgens*, 126. — Gottorpernes Told: Kongebreve $\frac{18}{10}$ 1646, $\frac{8}{1}$ 1649 og $\frac{17}{3}$ 1652 i Forordninger og Recesser ved V. A. Secher. — Glückstadt: *Jürgens* 244 f.; *H. Sieveking* a. A., 31.

S. 106: Den merkantilistiske Politik og den økonomiske Nedgang: Scandina III (1930), 235 ff. (*Albert Olsen*). — Priserne: Samme Forf. i *Axel Nielsen*: Dänische Wirtschaftsgesch. (1933), 128 ff. Priserne har antagelig fulgt samme Kurve i Hertugdømmerne som i Kongeriget, men var rimeligvis gennemgaaende højere (jvf. bl. a. Kancelliets Brevbøger 1630, S. 273). Nedsættelser af Plovtallet: A XIX 285 (Kiel); N. St. M. IX, 821. — Slesvig By: Smst. II, 639. — Aabenraa: Slesv. Provindsial-efterretn. II, 215—30; A XX 2691 (R. A.).

S. 107: Husum: Schr. 1. II, 244; N. St. M. I, 580 ff., III, 638. — Tønder: N. fr. M. VII (1911), 13 ff.; Nordschleswig 1924, 171 ff. (*L. Andresen*). — Knipleindustri: Samme: Gesch. der Stadt Tøndern, 209 f. — Flensborg: *Rivesell*: Beschreibung der Stadt F., 32, 197 f.; *Jürgens*, 229, 242 ff., 257 f.; Skrivelse af $\frac{23}{12}$ 1619 fra F. By (vedrørende den svenske Toldfrihed) i T. Kanc. Dokum. vedr. F. By 1521—1746. — Om Følgerne af Krigene jvf. Q. F. I, 121 f. (*Fr. Schwennike*). — Oksehandelen: Nord-schleswig 1924, 214 f. (*L. Andresen*).

S. 108: Ridderskabets Pengeforhold: Zt. L, 75, 82 (samme). — *Caspar Danckwerth*: Neue Landesbeschreibung der Hzt. S. und H. (1652).

6. KIRKE OG SKOLE

Alm. Fremstilling: *Ernst Feddersen*: Kirchengesch. S. H.s II (1938). — Gottorpsk Kirkepolitik: Schr. 2. VIII, 344—91 (samme); *Andresen* I, 334—44.

S. 109: Befolkningens Modstand: A XX 846 (Kiel); *Ipsen*, 129.

S. 110: Hertug Frederiks kirkelige Standpunkt: jvf. *Feddersen*: Kirchengesch. II, 167, Anm. 47. — Tolerance: jvf. Zt. L, 49 f. (*L. Andresen*). — Christian IV.s kirkelige Standpunkt: *Feddersen* a. A., 171 f. Eksempler paa Kongens personlige Interesse: se Regeringskanc. i Glückstadt, Kirchensachen, Skrivelse af $\frac{8}{8}$ 1639; T. Kanc. Inl. Registrante $\frac{20}{7}$ 1632, $\frac{14}{5}$ 1641. — Gert Rantzau: Kirkehist. Saml. 2. VI, 535—39 (*H. F. Rørdam*). — Kirker i Tønder Amt: *Allen*: Det danske Sprogs Hist. i Sønderjylland I (1857), 70 ff.

S. 111: Forordning 1623: Schr. 2. IX, 249. — Kgl. Forordning $\frac{27}{3}$ 1629: *H. N. A. Jensen*: S. h. Kirchengesch., hrsg. von Michelsen IV (1879), 39 ff. — Kirkelig Lovgivning: se iøvrigt *Feddersen* a. A., 174—78, 517 f. — Synoder: *Samuel Chrph. Burchardi*: S. h. Synoden (1837).

S. 112: Herredsprovster: Nordelbingen XI, 277 (*Achelis*). — Regeringskanc. i Glückstadt: se Henvisn. til S. 46. — Kirkedisciplinen: *Feddersen*, 173, 516—28. — Menighedens Repræsentanter: Samme, 242—46; C. S. S. I, 250, 252. — Præstevalg: *A. L. J. Michelsen*: Predigerwahl in S. H. (1841); Schr. 2. VI, 29—56 (*Hedemann Heespen*); jvf. *H. N. A. Jensen*: Kirchl. Statistik des Hzt. S. I (1840), 93. — Eksempler paa Menighedens Deltagelse findes selv for den kongelige Dels Vedkommende, hvor Valgretten snart efter gik tabt, endnu i 1659—60 (T. Kanc. Inl. Registrante $30/3$ 1659; Schr. 2. VIII, 104; *Moltesen*: Fr. Brekling, 55); for den gottorpske Del se f. Eks. A XX 1480, 1482, 2170 (R. A.); *H. N. A. Jensen* a. A. I, 440. — Eksempler paa Indstilling af to eller tre synes, bortset fra Frisland, kun at kunne paa-vises i den kgl. Del og ved de adelige Patronatskirker; i Tønder Amt kendtes den ifølge en Udtalelse af Amtmanden ikke (A XX 2549, R. A.). — Sterup: T. Kanc. Acta betr. Paul Wildfang 1608—09.

S. 113: Indførelse af indirekte Valg: Forordning for Flensborg Amt: T. Kanc. Registrerede Koncepter til Patenter $11/12$ 1634; ifølge *A. L. J. Michelsen* a. A., 20 udstedtes en enslydende samtidig for Haderslev Amt. — Eksempler paa Brug af 12 Valgmænd: *H. N. A. Jensen* a. A. I, 226; Schr. 2. VIII, 104; *P. Rhode*: Haderslev Amts Beskrivelse (1775), 343. — Vestslesvig: *H. N. A. Jensen* a. A. I, 98; Schr. 2. III, 487; *C. L. E. Stemann*: Gesch. des öff. u. Privat-Rechts des Hzt. S. III Nr. 181. — Uklarhed i Opfattelsen: jvf. *Feddersen*, 401, Anm. 6. Kongelig Skrivelse: T. Kanc. Inl. Registrante 1608—09, Fol. 61.

S. 114: Forordn. 1638: Regeringskanc. i Glückstadt, Kirchensachen Nr. 4, $5/6$ 1638. — Eksempler paa Hævdelse af Øvrighedens Myndighed: Smst. Nr. 67, 68, 71, 72, 74, 104. — Præstekaldenes Arvelighed: *O. Fr. Arends*: Gejstligheden i S. og H. I—III (1932). — Eksamen: *Feddersen*, 403—06.

S. 115: Forordn. 1655: T. Kanc. Inl. Registrante $14/7$ 1655. — Prøve ved Københavns Universitet: Kirkehist. Saml. 2. II, 622 ff. (*H. F. Rørdam*). Prøve ved Visitats: Schr. 2. VIII, 407.

S. 116: Universitetsstudier i Alm.: *Tholuck*: Das akademische Leben d. 17. Jahrh. II (1854); *Fr. Paulsen*: Gesch. d. gelehrten Unterrichts (1885); jvf. ogsaa *Oskar Andersen*: Holger Rosenkrantz (1896) passim og *Bj. Kornerup*: Hans Povlsen Resen (1928) passim. — Om Besøget af de enkelte Universiteter jvf. nedenfor S. 130. — Legater: A XX 777 (Kiel); Slesv. Provindsialefterretn. IV, 569. — Lærde Præster: *Carsten Petersen*: Slesvigske Præster (1938), 84 f., 92. — Prædiken: Samme, 266; *Feddersen*, 458—62. — Anna Ovena Hoyers: „Einfältige Wahrheit“ (efter *Feddersen*, 426). — Jørgen Johansen: Zt. XII, 163 ff. (*H. Jellinghaus*). Jvf. om en Præst af samme Type (*Sledanus*) *Joh. M. Krafft*: Zwey-Hundertjähriges Jubel-Gedächtnis (1723), 620.

S. 117: Citat af Fabricius: Schr. 2. VIII, 409. — Præsten i Husum: *Krafft* a. A., 145. — Fabricius om at prædike: S. h. Landesberichte 1847, 102. — St. Klotz: *Erich Pontoppidan*: Annales Ecclesiae Danicæ IV (1752), 119 ff.; hans Iver for Tienden: Visitatsberetning fra Haderslev Provsti 1649 A XVII 789 (R. A.). — Jac. Fabricius: *Krafft* a. A., 366 ff., 409—31. Se iøvrigt *Feddersen* 154 ff., 179—84 og 462 om Jac. Fabricius og St. Klotz.

S. 118: Peter Sinknecht: Schr. 2. IX, 129—66 (*H. Prahl*). — Valg af Universiteter: se Henvisn. til S. 130.

S. 119: Frekvens af Helmstedt-Universitetet: Schr. d. Sächs. Gesellsch. d.

Wissensch., philol. hist. Kl. XXIV (1906), 86 (*Fr. Eulenburg*). — Johs. Reinboth: *Feddersen a. A.*

S. 120: *L. Moltesen*: Frederik Brekling (1893).

S. 121: Forordn. 1646: *Feddersen*, 121. — Præsten i Tumbby: S. h. Landesberichte 1847, 107; jvf. *Beccau*: Gesch. Husums, 321 ff. — Citat af Anna Ovena Hoyers efter *Feddersen*, 424—26.

S. 122: Tilstanden blandt Lægfolket: Klotz's Visitatsberetning fra Haderslev Provsti 1649 A XVII 789 (R. A.); Fabriciernes Visitatsberetninger: S. h. Landesberichte 1846—47; den yngre Fabricius's do. fra de adelige Patronatskirker: Schr. 2. VIII, 407—12; Regeringskanc. i Glückstadt, Kirchensachen Nr. 83. — Forordn. af 1623: se Henviisn. til S. 111. — N. Brarup: S. h. Landesberichte 1846, 167. — Forordn. af 1646: *Cronhelm*: Corpus Constit. Holsat. I, 247.

S. 123: N. Teting og H. Lohmann: *Feddersen*, 297—308; Kirkehist. Saml. 3. V, 1—53 (*H. F. Rørdam*).

S. 124—25: Anna Ovena Hoyers: Zt. XV, 245—99 (*P. Schütze*).

S. 126: Sektvæsen: Schr. 2. II, 175—238 (*Reimer Hansen*); Q. F. XVIII (1930), 1 ff. (*R. Döllinger* om Mennonitterne); Schr. 2. I, H. 5, 31—116 (*R. Hansen* om Davidjoritterne).

S. 127: Katolicisme: Smst. 1 ff. (*F. Witt*). — Skolevæsen: *Feddersen*, 567—78; se ogsaa Bd. II, Henviisn. til S. 453—54. — Fabriciernes Visitatsberetninger: se Henviisn. til S. 122; jvf. om Skolen i Bøl *H. F. Rørdam*: Hist. Saml. og Studier III, 534; i Abild: A XX 2539 (R. A.). — Frisland: Schr. 1. II, 32—40, 54—65, 252 f.; N. fr. M. I (1903/04), 6 ff. — Præsten som Skoleholder: f. Eks. i Adsbøl: Vos's Ekscerpter F IX 4 (R. A.). — Degnens Krohold: Die Heimat 1933, 284; Archiv f. Staat- u. Kirchengesch. I, 201; N. fr. M. II (1904/05), 73 (*M. Voss*). — S. Brarup: S. h. Landesberichte 1846, 176.

S. 128: Konfirmationen: Schr. 1. II, 227—41 (*F. M. Rendtorff*), VI, 15—134 (*Emil Hansen*). — Forordn. af 1643: *A. H. Lackmann*: Einleitung zur s. h. Hist. VII (1754), 493 f. Forordn. 1646: Schr. 1. II, 41 f. Forordn. 1650: Zt. f. Gesch. der Erziehung Bd. 17—19 (1929), 143; jvf. Klotz's Skrivelser til Kongen A XVII 789 og 791 (R. A.). — Afskaffelse af Haderslev Løbedegne: T. Kanc. Patente 1651, 317 f.; A XVII 826 (R. A.). — Udkast til Skolelov: Schr. 1. II, 43—53. — By-skoler: se Bd. II, Henviisn. til S. 455.

S. 129: Husum Skole: *Joh. M. Kraft*: Zweihundertjähriges Jubelgedächtnis (1723), 321 ff. — Haderslev Skole: Schr. 2. VIII, 29 (*Achelis*); T. Kanc. Inl. Registrante ³¹/₃ 1649, Fol. 152. — Gymnasium i Flensborg: T. Kanc. Dok. vedk. F. By 1521—1746, udateret Skrivelse fra Fr. Dame; Klotz's ovenfor omtalte Udkast til en Skolelov. — Universitet i Flensborg: Danske Saml. III, 193. — Fælles Universitet: *Ipsen*, 248.

7. AANDSLIVET. SPROGLIGE FORHOLD

Berend de Behr: *L. Andresen*: Bürgerbuch d. Stadt Tondern (1935), 222. — Peter Axen: *Joh. Lass*: Husumische Nachrichten (1750), 108. — Paulus Petræus: Schr. 2. VIII, 423 ff. (*Achelis*). — Titus Axen: *Lass* smst.

S. 130: Frekvensen af Universiteterne: Schriften d. Sächs. Gesellsch. d. Wissen-

schaften, philol.-hist. Klasse XXIV (1906, *Fr. Eulenburg*); Niedersächs. Jahrb. XIII, 194 (*Achelis*); Samme: Schleswig-Holsteiner auf d. Universität Wittenberg 1602—1812 (1936); Zt. d. Ver. f. Thüring. Gesch. n. F. XXX, 52 ff. (samme), XXXIII, 167 ff. (samme). Grundlaget er iøvrigt de trykte Matrikler, se Bd. II, Henviisn. til S. 456, og for Teologernes Vedkommende *O. Fr. Arends*: Gejstligheden i S. og H. I—III (1932). De givne Tal maa kun opfattes som omtrentlige.

S. 131: Prædikenlitteratur: Zt. XXII, 172 ff. (*Carstens*); *Max Lindow*: Niederdeutsch als evangelische Kirchensprache im 16. u. 17. Jahrh. (1926), 81. — Calixt, Johs. Reinboth, Jac. Fabricius, St. Klotz se *E. Feddersen*: Kirchengesch. S. H. S. II og Dansk Biografisk Leksikon. Om Fabricius ogsaa Schr. 2. IX, 361 ff. (samme). — *Carsten Petersen*: Peder Wandal (1924).

S. 132: Niels Heldvad: H. F. Rørdam: Hist. Saml. og Studier IV. — Anna Ovena Hoyers se Henviisn. til S. 126; et Eksempel paa hendes verdslige satiriske Digtning findes i S. h. Landesberichte 1846, 62 ff. — Om den slesvigske Historiskrivning i Alm. og specielt den nordfrisiske se *Vilh. la Cour*: Historikeren og Sønderjylland (1941), som først forelaa, efter at Teksten var trykt. — Nordfrisiske Krøniker: Zt. XXIV, 4 ff. og XXV, 188—215 (*Reimer Hansen*); N. St. M. II, 610 ff.

S. 133: Matth. Boetius: Quellensamml. d. Gesellsch. f. s. h. Geschichte V, 29 ff. (*Reimer Hansen*); N. fr. J. 1931, 184. Udgave og Oversættelse ved *Otto Hartz* af „De cataclysmo Nordstrandico“, trykt i Q. F. XXV (1940) (forelaa først, efter at Teksten var trykt). — Peter Sax: Zt. XXIV, 6 ff.; N. fr. M. VI (1909/10), S. III—XII.

S. 134: Af Peter Sax's Haandskrifter (smst. S. VII f.) er de vigtigste paa det kgl. Bibliotek Gl. kgl. Saml. Fol. 1023, 1024 og 1025. Vedrørende Ejdersted findes dels en „Hist. Beschreibung der landen Eyderstett osv.“, optaget i Beskrivelsen af Nordfrisland (1636), men stadig udvidet og med et nyt indskudt Titelblad fra 1641 (gengivet S. 135), dels et særligt Værk „Annales Eiderstadensium“ 1637. — Johannes Mejer: H. T. 6. I, 239—402 (*P. Lauridsen*).

S. 135: Facsimile af Titelblad til Peter Sax: „Historische Beschreibung der landen Eyderstett . . .“. Ein Historische Beschreibung der landen Eyderstett, Everschop vnd Vthholm, dareine von deren Ge[le]genheit, zustandt, vnd Qualiteten, vnd von der Einwohnern Ankumpft, Policei, Rechten, Freyheit, Sprache, leben, vnd wandel, bey Heydnisch- catholicisch- vnd lutherscher Religion, vnd wie, wo vnd wan, Sie in diese landen, gekommen, vnd selbige erbawet haben, gehandelt wird, vnd was Sie bissdahero, fur Kriege, Niederlage, vberzuge, Aufbott, vngewitter, wasserfluthen, Pest, Schatzen vnd Veränderung, aussgestanden haben,

Auss allerhandt glaubwürdigen Inländischen MSS:, auch Alten Reccessen, Acten vnd Traditionibus Maiorum auf warhaftige Berichte, fleissige Nachfrage, eigene Erfahrung, gewisse Kundschaft, vnd ingenommener Augenschein.

Mit besondern fleiss, vnd grosser Muhe, zusammen gebracht, ietzo aufs new vbersehen, et post censuras quorundam Clarissimorum virorum, an etzlichen örter, vormehret, vnd bis auf diese zeit vollstrecktet, vnd continuiret, durch Petrum Sax, zu Coldenbuttell in Eyderstett, Anno C. M. DI XXXXI.

S. 136: Kortværket over Aabenraa Amt findes, ligesom Slikortene, paa det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml. Fol. 2074 og Gl. kgl. Saml. Fol. 714. Om Johs. Mejers grundlæggende Betydning se *P. Lauridsen* a. A., 281 Anm. — Musikken paa Gottorp: Nordelbingen VIII, 224 ff. (*Harry Schmidt*); *B. Engelke*: Musik am Gottorfer Hofe i

Veröffentl. der s. h. Universitätsgesellschaft XV (1930); A. Leegwater: N. fr. M. V (1908/09), 19.

S. 137: Biblioteket: Nord. tidskr. f. bok- og biblioteksväsen III, 20—39 (*W. Norvin*) og VIII, 131 ff. (*Ellen Jørgensen*); Festskrift til Kr. Erslev (1927), 217 f. (samme). — Joh. v. Wower (Wower er en korrektere Form for Navnet end den i Teksten anvendte): *Noodt*: Beyträge zur Civil-, Kirchen- u. Gelehrten-Historie der Hzt. S. und H. (1744), 503—45. — A. Olearius: Dansk Biogr. Leksikon.

S. 138: Højtysk Litteratursprog: *Otto Schütt*: Gesch. d. Schriftsprache in Amt u. Stadt Flensburg (1919), 243 f. — Gottorp og Kunsten: Q. F. IV—V (*Harry Schmidt*); *Robert Schmidt*: Schloss Gottorp (1903). — Bedestolen: Schr. 2. II, 87 ff. (*I. Biernatzki*). — H. Heidtrider: Nordelbingen VIII, 184—233 (*H. Bethe*), X, 400 (*H. Schwindraheim*). — Billedskærerkunst: se Bd. II, Henvi. til S. 465—67. — Hans Gudewerdt den Ældre og Yngre: Dansk Biografisk Leksikon og den her anførte Litteratur; Artikler i Die Heimat XV, XLI og XLII. — Forbindelsen med Kongeriget: jvf. *Chr. Axel Jensen*: Danmarks Snedkere og Billedsnidere (1911); Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928, 49 ff. (samme); Die Heimat XLII, 32 ff. (*K. Stork*).

S. 139: *Harry Schmidt*: Jürgen Ovens (1922).

S. 140: Retssprog: *C. L. E. Stemann*: S.s Recht u. Gerichtsverfassung im 17. Jahrh. (1855). L. Andresen omtaler (i Deutsche Hefte f. Volksforschung IV (1934), 214) tyske Tingsvidner fra Løgumkloster Birk allerede fra 1643. Birkets Retssprog har dog utvivlsomt været dansk i hele det her behandlede Tidsrum. I dette Sprog er Tingbøgerne ført, og af Tingsvidnerne før 1660 er kun eet — tilmed en Afskrift, fra hvilken ingen Slutning kan drages til Originalens Sprog — affattet paa Tysk (C V 285 og 300 (L. A.), Meddelelse fra Arkivar J. Hvidtfeldt). — *Klotz's* Ukyndighed i Dansk: Sdj. Aarb. 1931, 237.

S. 141: Præsternes Afstamning efter *O. Fr. Arends*: Gejstligheden i S. og H. (1932). — Haderslev Skoles Love: Schr. 2. VIII, 34 (*Achelis*).

S. 142: Haderslev Skoles Lærere: Personalhist. Tidsskr. 7. VI, 117 ff. (samme). — N. Haksted: Zt. XII, 165 ff. Munkbrarup og Grumtoft: *A. Sach*: Das Herzogt. S. III (1907), 366. Husby havde 1640 tysk Kirkesprog: T. Kanc. Inl. Registrante, Fol. 206. — Maaske har Havtoft haft dansk Kirkesprog i en kort Periode ved 1633, da Kirkeregnskabet er ført paa Dansk. Præsten (B. Swerman) stammede fra Tønder (*Allen*: Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland I, 107 f.; *Arends* a. A.; jvf. *Sach* III, 365). — Kirkebøger i L. A. — Karlum havde ifølge Deutsches Archiv f. Landes- u. Volksforschung I (1937), 88 (*L. Andresen*) dansk Prædiken 1617.

S. 143: Om det danske Kirkesprogs Udbredelse jvf. *P. K. Thorsen*: Afhandling I (1927), 11. — Præsternes Universitetsstudier: se *Arends* a. A. og de trykte Universitetsmatrikler (Bd. II, Henvi. til S. 456); for København: Archiv f. Kulturgesch. XVIII (1928), 287 ff. (*Achelis*). Tallene kan kun være omtrentlige, da der ikke foreligger Oplysninger om alle Præsters Studiested.

S. 144: Antal af studerende for Aarene 1601—50: Zt. d. Vereins f. Thüring. Gesch. n. F. XXXIII (1938), 167 ff. (*Achelis*). — Bordesholm: *Westphalen*: Monumenta II, 610 ff. — Kongerigske Skoler: Archiv f. Kulturgesch. XVIII, 295 (*Achelis*). — Præsternes Afstamning efter *Arends* a. A. — H. N. A. Jensen efter Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Hist. (1901), 121.

S. 146: Forordn. 1650 se S. 128. — Vinkelskoler: f. Eks. A XX 2170 (R. A.)

(Løgumkloster 1618); Regeringskanc. i Glückstadt, Kirchensachen, Skrivelse fra Klotz til Domkapitlet af 11/9 1642; *Achelis*: Deutsche und dänische Schulen einer Grenzstadt (1934), 9—13. — Dansk Skole i Haderslev: Smst. Skolen i Ø. Løgum havde 1649 Tysk som Undervisningsfag (Göttinger gelehrter Anzeigen 1933, 33 (samme)). — Tilbagetrængelsen af det frisiske Sprog i Ejdersted bør henlægges til dette Tidrum og ikke (som i Bd. II, 473) til det foregaaende, se Heimatbuch Nordfriesland (1929), 373. — Sproget i Slesvig By: *Ulrich Petersen*: Beschreibung d. Stadt S. IX, 704 f. (R. A.). — *Danckwerth*: Neue Landesbeschreibung der Hzt. S. und H. (1652), 105.

S. 147: Episode 1626: *Alnor*: Verwaltung der Stadt Flensburg, 119. — Indvandring fra Amtet: jvf. S. 97. — Tønder Skriftsprog: C XIX 7 (L. A.).

Ogsaa i de kongerigske Byer indtog det tyske Element samtidig en overraskende stor Plads (omend den varige Betydning heraf naturligvis blev mindre end i Grønlandet). Tyske Kolonier, talrige nok til Afholdelse af tysk Gudstjeneste, fandtes saaledes ikke blot i Kbh., Helsingør og Odense, men ogsaa i Smaabyer som Køge, Næstved, Sorø, Nykøbing F. og Nyborg (Kirkehist. Saml. 2. III, 134 ff.). I Holbæk var en tysk Borgerskole (D. Kanc. Indlæg til Reg. og Tegn. 1648 7/7). Om det store tyske Element i Aalborg se Personalhist. Tidsskr. 10. II, 48. — „Neue Landesbeschreibung“ S. 54—55.

S. 148: Modvilje mod tysk Prædiken i Gelting: Archiv f. Staat- u. Kirchengesch. III, 79 f.; i Hanved: *Allen* a. A. I, 119 f.; T. Kanc. Indkomne Breve 13/3 1661 (Klotz). — Præsteansættelse i Sterup: T. Kanc. Acta betr. d. Hardsvovgts Paul Wildfangs Perjuria 1608—09; i Husby: Smst. Inl. Registrante 10/12 1640, Fol. 296; i Esgrus: *Allen* I, 112; jvf. *L. Andresen* i Deutsche Hefte f. Volksforschung IV (1934), 214 om Jac. Fabricius's Hævdelse af Nødvendigheden af danskkyndige Præster i de nordlige Amter. — Herredsskriverne: A XVII 274, Fol. 119 og 121 (R. A.). — Herredsfogeder (og Birkefogeder): f. Eks. A XX 1475 og 2166 (R. A.).

Det synes ikke, som antaget af T. O. Achelis (i Zt. LX, 646, Anm. 10) bevisligt, at Sandemændene i Haderslev Herred kunde Tysk. Achelis begrunder denne Antagelse med en Ansøgning af 1667 (A XVII 724) fra disse om Skattelettelse paa Grund af deres Arbejde med Oversættelse af Akterne fra Dansk til Tysk. Ifølge Skrivelserns Sammenhæng er det imidlertid snarere Udgifterne ved Oversættelsen (altsaa ved andre) end Arbejdet hermed, hvorover der klages.

Om Købstædernes fortsykende Indflydelse jvf. Bd. I, 99. — Ansøgning fra Hanved: *Sach*: Das Hzt. S. III, 370.

S. 150: Overgangen fra Nedertysk til Højtysk: *Allen* a. A. I; *Sach* a. A. III; *Otto Schütt*: Gesch. d. Schriftsprache in Amt u. Stadt Flensburg (1919); Deutsches Archiv f. Landes- u. Volksforschung I (1937), 80 f. (*L. Andresen*). — Tradition om Klotz: *Allen* I, 113 ff. Herved støttes *Erich Pontoppidans* ved Midten af det 18. Aarh. givne Fremstilling (Annales Ecclesiae Danicæ IV (1752), 121), hvis Paalidelighed iøvrigt ikke kan kontrolleres. Denne gaar ud paa, at Klotz afskaffede baade Dansk og Nedertysk som Kirkesprog i Flensborg Provsti til Fordel for Højtysk.

S. 151: Et Eksempel paa Vanskeligheder ved at skaffe Præster, der kunde baade Højtysk og Dansk: se Slesv. Provindsialefterretn. III, 17. — Opposition i Tønder: *A. Sach* a. A. III, 313.

Sach antager (a. A. III, 387 ff. og mange andre Steder), at det Højtyskes Sejr — navnlig i Byerne Haderslev (301 ff.), Aabenraa (272 ff.) og Tønder (314 ff.) — end-

ogsaa har foraarsaget en Tilbagegang for det tyske Sprog, som ifølge hans Fremstilling har kulmineret i Tiden c. 1550—c. 1650, hvorefter „den jydske Mundart“ (som ifølge hans Opfattelse er noget ganske andet end Dansk) har bredt sig paa Bekostning af Højtysk. Afgørende Beviser herfor fremfører han ikke, og det kan næppe gøres, da det er vanskeligt at fastslaa de to Sprogs Udbredelse som Talesprog i det paagældende Tidsrum. Spredte Omstændigheder tyder imidlertid paa, at Dansk paa visse Punkter har vundet Terræn samtidig med Fortrængelsen af Nedertysk — jvf. f. Eks. *L. Andresen* a. A., 88 og *Achelis* i *Zt.* LIV, 384.

S. 152: Fabricius i *N. Brarup*: *S. h. Landesberichte* 1846, 169.

HOLGER HJELHOLT:
TIDSRUMMET c. 1660—1805.

SÆRLIGE FORKORTELSER

- A. Abh. = *Georg Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen* I—II (1880—84).
Achelis = *T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage* 1627—1800 (1929).
Allen = *C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland* I—II (1857—58).
B. L. = *Dansk biografisk Leksikon. Redigeret af Poul Engelstoft* (1933—).
C. S. S. = *Corpus Statutorum Slesvicensium* I—III¹⁻² (1794—95, 99, 1812).
Erslev = *Kr. Erslev: Augustenborgernes Arvekraav* (1915).
Falck = *N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts* I—V¹ (1825—48).
Falck: Samml. = *N. Falck: Sammlung der wichtigsten Urkunden, welche auf das Staatsrecht der Herzogthümer Schleswig u. Holstein Bezug haben* (1847).
Falck: Samml. z. K. d. V. = *N. Falck: Sammlungen zur nähern Kunde des Vaterlandes in historischer, statistischer u. staatswirtschaftlicher Hinsicht* I—III (1819—25).
Feddersen = *Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins* II. 1517—1721 (1938).
Gude = *J. C. Gude: Bericht von der Halbinsel Sundewitt u. dem Glücksburgschen Erblande . . .* (1778).
Haase = *Nicolai Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein (bis zum Jahre 1845)* (1925).
Helveg = *L. N. Helveg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*. 2. Udg. I (1857), II (1883).
Holm = *Edv. Holm: Danmark-Norges Historie . . . (1720—1814)*. I—VII (1891—1912).
H. T. = *Historisk Tidsskrift*.
Jahrb. = *Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein u. Lauenburg* I—X (1858—69).
Jensen = *H. N. A. Jensen: Angeln . . . Unveränderter Neudruck des Textes von 1844 mit Kommentar von Svend Aakjær* (1922).
Kock = *Chr. Kock: Volks- u. Landeskunde der Landschaft Schwansen* (1912).
K. St. A. = *Statsarkivet, Kiel*.
Lass = *Joh. Lass: Sammlung einiger Husumischen Nachrichten von Ao. 1089 bis Ao. 1700 . . .* (1750).
Lass: Fortsetzung = *Joh. Lass: Fortsetzung . . . de Ao. 1701 bis 1750*. (1750).
Laursen = *L. Laursen: Danmark-Norges Traktater 1523—1750*. I—IX (1907—33).
Mejborg = *R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det XVI, XVII og XVIII. Aarhundrede*. 1. Bd.: *Slesvig* (1892). Tillæg (1893).

- Nathanson = *M. L. Nathanson: Hist.-statistisk Fremstilling af Danmarks National- og Stats-Huusholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden* (1844).
- Niemann = *August Niemann: Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde . . . Topographischer Theil. Erster Band. Herzogthum Schleswig* (1799).
- Otte = *F. W. Otte: Bemærkninger über Angeln, aus der Brieftasche zweener Freynde, bey einer Fussreise im Sommer 1791* (1792).
- P. B. = *Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte*.
- R. A. = *Rigsarkivet*.
- Rhode = *P. C. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse* (1775).
- S. A. = *Sonderjydske Aarbøger*.
- Sach = *August Sach: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen u. nationalen Entwicklung I—III* (1896—1907).
- Sach: Schleswig = *Aug. Sach: Geschichte der Stadt Schleswig* (1875).
- Schr. = *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte*. 1. Reihe 1899—, 2. Reihe 1897—.
- Sering = *Max Sering: Erbrecht u. Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage* (1908).
- S. H. = *Slesvig-Holsten, Schleswig-Holstein etc.*
- Stemann = *Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen u. Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig II* (1866).
- Voigt = *Chr. Voigt: Flensburg, ein Heimatbuch I* (1929).
- Volkmar = [*J. C. Volkmar*]: *Versuch einer Beschreibung von Eiderstädt . . .* (1795).
- Zt. = *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*.

FØRSTE AFSNIT: KAMPEN MELLEM KONGEHUSET OG GOTTORP. INKORPORATIONEN

1. FORHOLDET TIL GOTTORP TIL FREDERIK III.S DØD. SPØRGSMÅLET OM KONGELOVENS ARVEFØLGE I SLESVIG. DET SØNDERBORGSKE HERTUGDØMMES OVERDRAGELSE

I Almindelighed henvises til *Laursen V* og *VI*, *P. Lauridsen: Slesvig og Kronen 1660—1671* (1906) samt *H. Kellenbenz: Holstein-Gottorf, eine Domäne Schwedens. Ein Beitrag zur Geschichte der norddeutschen u. nordeuropäischen Politik von 1657—1675* (1940).

S. 155: Spiren til det gott. Herredømmes Udsettelse: se lign. Betragtn. i *Zt. LXVI* (1938), 77 f. (*O. Kähler*) og *Kellenbenz: anf. Arb., passim*.

S. 156: Frankrigs Opfattelse: *Svensk H. T. 1898*, 46 (*E. Olmer*). — *Frederik Ahlefeldt: L. Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie VI* og *F. Ahlefeldt Laurvig: Storkansleren I—II* (1934—36).

S. 158-60: Stridsspørgsmaal; Recessen 28. Juni 1661: *Laursen V*, 432 ff. — *Traktaten mellem Sverige og Gottorp: Kellenbenz: anf. Arb., 64 ff. samt Læg't et „J. P. Olivecrantz' beskickning“ 1661 i D IV. Holsatica „Brev och handl. rör. åtskill. svenska beskickn. till Holstein — 1681“ og Brev ^{20/3} 1661 fra Christian Albrecht i D IV. Holstein. Brev från de hertigl. Holsteinska husen . . . 2. 1661—80 (Rigsarkivet, Stockholm).*

S. 160-62: Peræqvationsrecessen; Planer om Udsoning; Glückstadt-Forliget: *Laursen* V, 481 ff. og VI, 225 ff. — Hertugens Forhold til Frederik III: *D. H. Hegewisch: S.s u. H.s Geschichte unter den Königen Friedrich III u. Christian V. . .* (1802), 243.

S. 163: Oldenborg og Delmenhorst: *Laursen* VI, 334 ff.

S 163-64: Arvefølgen i den kgl. Del af Slesvig: *P. Lauridsen: anf. Arb. — Kr. Erslev*, der i H. T. 8. I (1907-08), 95 ff. havde stillet sig noget usikker over for Lauridsens Opfattelse, angreb senere kraftigt denne, se H. T. 8, V (1914—15), 20 ff. (*Erslev*); smst. 287 ff. (*P. Lauridsen*) og smst. 427 ff. (*Erslev*), endvidere *Erslev*, 76; sml. ogsaa *J. A. Fridericia* i Danm. Riges Hist. IV, 517. — Noget endeligt Standpunkt til dette Spørgsmaal er Forf. af nærv. Afsnit foreløbig ikke naaet til.

S. 164-66: Hertugdømmerne Sønderborg og Nordborg: *P. Lauridsen: anf. Arb.*, særlig 76 ff.; *F. v. Krogh: Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg* (1877), 36 ff. samt Relation ²⁴/₁₂ 1667 af Fr. Ahlefeldt (i R. A.).

2. OVERENSKOMSTEN MED PLØN. CHRISTIAN V.s KAMP MOD HERTUG CHRISTIAN ALBRECHT (1670—94)

I Almindelighed henvises til *Laursen* VI—VIII og for Tiden indtil 1675 til *H. Kellenbenz: anf. Arb.*

S. 167-70: Oldenborg og Delmenhorst; Forliget med Pløn: *Laursen* VI, 334 ff.; *Kellenbenz: anf. Arb.*, 144 ff.; sml. Zt. LXVI (1938), 38 ff. (*O. Kähler*).

S. 169: C. G. v. Breitenau: Nordelbingen X (1934), 1 ff. (*P. v. Hedemann-Heespen*).

S. 170-73: Ny Spænding; Rendsborg-Traktaten: *Laursen* VI, 600 ff.; *Kellenbenz: anf. Arb.*, 170 ff.

S. 173-74: Sekvestrationen; Hertugens Restitution: *Laursen* VII, 248 ff. og 297 ff.; *D. H. Hegewisch: S.s u. H.s Geschichte . . .* (1802), 265 ff.; Archiv f. Staats- u. Kirchengeschichte der Herz. S., H., L. . . I (1833), 410 ff. (*v. Schröder*).

S. 174-75: Udførelse af Overenskomsterne med Pløn: *Laursen* VII, 426 ff.

S. 175: Krav om resterende Kontributioner: *Laursen* VII, 463 ff.

S. 176-82: Ny Strid mellem Kongen og Gottorp; Altona-Forliget: *Laursen* VIII, 440 ff.; Zt. LXVII (1939), 191 ff. (*Hans Saring*); *Franz v. Jessen: En slesv. Statsmand I* (1930); *Hegewisch: anf. Arb.*, 285 ff.

S. 176: Christian V.s Planer 1683: *J. J. A. Worsaae: Kong Christian den VI^{tes} Testamenter . . .* (1860), 9 ff.

S. 177-78: Okkupationspatent og Modpatent: *Falck: Samml.*, 213 ff.

S. 178-79: Hyldingen: *Falck: Samml.*, 222 f.; Schr., 2 Reihe III (1904—05), 300 ff. (*Reimer Hansen*).

S. 179: Justitskancelli paa Gottorp: se ogsaa Zt. LXVI (1838), 98 (*O. Kähler*).

S. 179-80: „Fyrstendom Schleszwig“ ang.: *Worsaae: anf. Arb.*, 41 ff.

S. 180-81: Wedderkops og Oxenstiernas Udtalelser: Zt. LXVII (1939), 232 og 212 (*Hans Saring*).

S. 182: Forholdet indtil Christian Albrechts Død: *Emil Olmer: Konflikten mellan Danmark och Holstein-Gottorp* 1695—1700 I (1898), 5 ff.; *Hegewisch: anf. Arb.*, 315 ff.; Karolinska förbundets årsbok 1940, 53 ff. (*Åke Stille*).

3. GOTTORPS STRÆBEN EFTER FULD UAFHÆNGIGHED. DEN STORE NORDISKE KRIG

I Almindelighed henvises til *Emil Olmer: Konflikten mellan Danmark och Holstein-Gottorp 1695—1700* [Værket slutter dog med Aar 1699] I—II (1898—1902) (citeres som *Olmer*); *Bidrag til den store nordiske Krigs Historie. Udgivne af Generalstaben* I—X (1899—1934). (En populær Skildring paa Grundlag af dette Værk er *Jens Johansen: Danmark-Norges Deltagelse i den store nordiske Krig* (1935) og Afhandl. i S. A. 1900, 185 ff. (*Axel Larsen*)). *Fr. v. Jessen: En slesvigsk Statsmand* I—III (1930—41); [*J. F. Arpe*]: *Geschichte des Herzogl. S.-H. Gottorfischen Hofes . . . unter der Regierung Herzog Friedrichs IV u. . . Herzog Carl Friedrichs* (1774) og *P. v. Kobbe: S.-H. Geschichte . . . (1694 bis 1808)*. (1834).

S. 182-83: Hertug Frederik IV.s antidanske Stemning: *Olmer* I, 26.

S. 183: Christian V.s Regeringsregler: *Worsaae: Christian den VI^{tes} Testamenter*, 57. — Kurfyrsten af Brandenburgs Udtalelse: *Olmer* I, 62.

S. 183-84: Wedderkop: se bl. a. *J. F. Arpe* og *Olmer* samt P. B. 1825, 1 ff. (*G. P. Schmidt*).

S. 185-86: Gottorps Afhængighed af Sverige: *Olmer* I, 28.

S. 186: Dansk Dragonregiment; dens svenske Bataillon: *Olmer* I, 11 og passim.

S. 186-87: Hyldingsstriden: *Olmer* I, 10 ff. og *P. Lauridsen: Slesvig og Kronen . . .*, 36 ff.

S. 187-93: „Pinneberg-Traktaten“: *Olmer* I—II.

S. 188: Skanseanlæg: *Olmer* I, 131 ff.; *Bidrag* I, 166. — Traktat med Sømagterne: *Olmer* I, 117 ff.

S. 191: Ødelæggelse af Hertugens Skanseanlæg: Svensk H. T. 1898, 1 ff. (*Emil Olmer*); Militært Repertorium. 1840, 205 ff. (*J. H. F. Jahn*).

S. 192: Vellingks Udtalelse: *Olmer* II, 15. — Nye Befæstningsanlæg: *Bidrag* I, 37, 47 f., 166 f. og 262 ff.

S. 194-96: Felttoget Aar 1700: *Bidrag* I, passim.

S. 197-99: Freden i Travendal: *Falck: Samml.*, 226 ff.; *Bidrag* I, 459 ff.; sml. ogsaa Zt. LXVI (1938), 112 ff. (*O. Köhler*).

S. 199: Forliget i Hamborg: *Falck: Samml.*, 242 ff.; *Bidrag* II, 3.

S. 200: Bortforpagtn. af det gott. Hertugd.: *Nordelbingen* IX, 150 ff. (*Hildegard von Marchtaler*).

S. 200-02: Formynderregering: *J. F. Arpe: anf. Arb.*, 3 ff.

S. 202-03: Underhandlinger og nye Forlig: *Falck: Samml.*, 245 ff.; *Kobbe: anf. Arb.*, 33 ff.; *Bidrag* II, 3 ff., 20 f. og 32 f. samt III, 7 f.

S. 203: Gottorps politiske Stilling: *Bidrag* III, 1 f., 7, 139 f., 149, 204 f. og 360 samt IV, 218.

S. 204-07: Den svenske Hær i Hertugdømmerne: *Bidrag* IV, passim.

S. 204: Udtalelser i danske og gott. Stridsskrifter: *Acta publica holsatica* Tom. I (Kgl. Bibl.), q, 27 og f, 28; H. T. 10. IV, 233 (*Hjelholt*).

S. 205-06: Frands Böckmann: Zt. XVII (1887), 105 ff. (*H. Hansen*).

S. 206: Okkupationspatent; Modpatent: *Falck: Samml.*, 261 ff.

S. 208-10: Tønnings Indeslutning og Overgivelse: *Bidrag* V, passim.

S. 208: Den preuss. Konges Udtalelse: H. T. 5. III, 619 (*Edv. Holm*).

S. 209: Præsten i Emmelsbøls Udtalelse: *Schr.* 2. Reihe. III, 264 og 256 (*Petersen*). — Wedderkops Frigivelse: P. B. 1825, 11 ff. (*G. P. Schmidt*).

S. 210: Traktater med Preussen og Hannover: Bidrag VI; sml. Antislesv.holst. Fragmenter. 3. Hefte (*Grimur Thomsen*).

S. 210-12: Fredsmaal: H.T. 10. IV, 236 (*Hjelholt*) og der anførte Kilder.

S. 212: Englands og Frankrigs Garantiakter: Antislesv.holst. Fragmenter. 3. Hefte (*Grimur Thomsen*); sml. H.T. 10. IV, 237 f. (*Hjelholt*).

S. 213: Hertugens Restitution i Holsten: H.T. 10. IV, 239 (*Hjelholt*).

4. INKORPORATIONEN OG ARVEHYLDINGEN I 1721

Om disse saa omstridte Spørgsmaal henvises i Almindelighed til Arvefølgekommissionens Beretning i Kollegialtidende Nr. 31 for 1846; *Gutachten über die Staatserbfolge im Herzogthum S., erstattet von ... Falck* (1864); H.T. 5. V, 117 ff. (*A. D. Jørgensen*); *Kr. Erslev: Frederik IV og Slesvig. En hist. Fortolkning af Arvehyldingsakterne af 1721* (1901); H.T. 10. IV, 225 ff. (*H. Hjelholt*) og Kieler Blätter. 1941, Heft 2, 93 ff. (*Volquart Pauls*). Den sidste Afhandling er fremkommet, efter at min Fremstilling var trykt. — Utrykt Materiale i R. A.: Tyske Kanc. Indenl. A. *Akten betr. die Inkorporation u. Erbhuldigung der sämbl. Stände des vorm. fürstl. Antheils des Herzogthums S.* 1713, 21—24, 31.

S. 213-14: Amthors Betænkning: H.T. 5. V, 199 ff. (*A. D. Jørgensen*).

S. 214-17: Breitenaus Betænkninger: Zt. XXVI (1896), 93 ff. og 120 ff. (*Posselt*).

S. 217: Frederik IV.s Standpunkt: H.T. 5. V, 213 ff. (*A. D. Jørgensen*).

S. 218: Esmarchs Udkast: H.T. 10. IV, 250 ff. (*Hjelholt*).

S. 218-19: Edsformular og Patent: H.T. 5. V, 229 ff. (*Jørgensen*).

S. 219: Kronprinsens Indtog: se L. Brandorffs Beretn. i Pk. „Christian 6. som Kronprins: Breve, Formæling“ (R. A.).

S. 220-22: Arvehyldingen paa Gottorp: H.T. 10. IV, 257 f. (*Hjelholt*) og der anførte Kilder.

S. 222-24: Hyldingen: smst., 258 ff. og der anførte Kilde.

S. 224: Forandring i Rigsvaabnet: *Grandjean: Det danske Rigsvaaben*, 214 f.

S. 225: Det slesvigske Bæger: Slesv. Prov.efterretn. I, 285 ff.

ANDET AFSNIT: INDRE FORHOLD I TIDSRUMMET 1660—1721

1. FÆLLESREGERINGEN. LANDDAGENE OG DERES OPHØR. RIDDERSKABETS PRIVILEGIER

I Almindelighed henvises til [*Amthor*]: *Historischer Bericht von dem vormahligen u. gegenwärtigen Zustande der S.-H. Ritterschafft u. Ihrer Privilegien* (1714) (citeres: *Amthor*); *F. C. Jensen u. D. H. Hegewisch: Privilegien der S.-H. Ritterschafft . . .* (1797) (citeres: *Jensen u. Hegewisch*); [*F. C. Dahlmann*]: *Denkschrift der Prälaten u. Ritterschafft des Herzogthums H. . .* (1840) (citeres: *Dahlmann*); *A. Ipsen: Die alten Landtage der Herzogthümer S.-H. von 1588—1675* (1852) (citeres: *Ipsen*); *Fr. v. Jessen: En slesvigsk Statsmand II—III* (1941) (Udkommet efter at min Fremstilling var trykt) og *Sammlung der hauptsächlichsten S.-H. gemeinschaftlichen Verordnungen*. Glückstadt (1773) (citeres: *Gemeinschaftl. Verordn.*). — Af utrykt Materiale er navnlig brugt de to Pk. i T. Kanc. I. A. 1670—1770. IX. „Landtags-Acta. 1708 (1711—12)“ og „Landtagsacta etc. 1711—12“, endvidere Statholderne Christian

Rantzaus og Frederik Ahlefeldts Relationer samt fra Gottorparkivet Nr. 473—75 (K. St. A.).

S. 227: Patenter om Landretten: se Pk. T. Kanc. I. A. 1670—1770. VIII. Fælles og hertugel. trykte aabne Breve 1670—1720.

S. 228: Gottorp bøjer sig i Frakturstriden: *Falck: Samml. z. K. d. V. I*, 195 f. — Carl Christiansens Udtalelse: *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I* (1908), 308.

S. 228-30: Hyldingen af Christian Albrecht; Konfirmation af Privilegierne; Besværinger: [*Noodt*]: *Beyträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- u. Gelehrten-Historie der Hertzogth. S. u. H. Drittes Stück* (1745) Nr. 6 (*Kurtze Nachricht . . .*), 255 ff.; *Ipsen*, 306 ff. og Gottorpark. Nr. 473.

S. 230: Stempelpapir: *C. Christiansen*: anf. Arb. I, 433.

S. 230-32: Landdagens Deltagelse i Skattebevillingen: *Ipsen*, passim; *C. Christiansen*: anf. Arb., passim; Gottorpark. Nr. 473—75 samt Statholderens førnævnte Relationer.

S. 232: Ny Told- og Licentrulle: *C. Christiansen*: anf. Arb. I, 411 ff.; *Ipsen*, 347; *Falck: Samml. z. K. d. V. III*, 393 ff.

S. 233: Evt. Reglement for Takster og Priser; Korntoldens Forhøjelse: Gottorpark. Nr. 474; Relation ²⁷/₁₀ 1669 fra Ahlefeldt til Kongen (R. A.); *Gemeinschaftl. Verordn.*, 729 f. — Forgældethed hos Adelen; Panteprotokol: *Ipsen*, 352; Gottorpark. Nr. 474; Relation fra Ahlefeldt til Kongen ¹⁵/₃ 1667.

S. 234: Frihed til at gøre Testamenter: *Ipsen*, 352; *Stemann*, 254. — Hylding og Privilegiebekræftelse: *Ipsen*, 355 ff.; *Amthor*, 45 f. og *Jensen u. Hegewisch*, 221 ff.

S. 234-35: Skatteudskrivningerne: *Ipsen*, 366 ff.; *C. Christiansen*: anf. Arb. I, passim; Gottorpark. Nr. 475; Statholderens Relationer (R. A.); Patenterne om Skatteudskrivn.

S. 235: Klager: *Ipsen*, passim; Fællespatenter (tr.) ²/₁₁ 1670 (om Stempelpapir) og ²⁸/₈ og ¹/₉ 1673 (om Montvæsenet); Ahlefeldts Relationer til Kongen ²²/₁, ⁷/₆ og ²¹/₆ 1673 (R. A.). — Lensforholdet: *Ipsen*, 377 ff.; *Amthor*, 66 ff.

S. 236: Forhandlinger om Landdagens Indkaldelse: *Laursen VII*, 465 f.; *D. H. Hegewisch*: anf. Arb., 357 f. — Christian V.s Syn paa Landdagen: *Worsaae: Christian den VI's Testamenter*, 44 f.

S. 236-37: Skattepatenterne 1689—90; den ordinære Kontribution: *Dahlmann*, 29 f. og 139 ff.; Patent ³/₉ 1689 (tr.).

S. 237: Ridderskabets Ansøgning om en Landdag: *Dahlmann*, 32 f. og 145 f. — Kgl. Resolution 1702: Patenten 1701—02, Fol. 319b ff. (²⁴/₁₀ 1702) (R. A.). — Amthors Udtalelse: *samme*, 46.

S. 238: Frederik Rantzaus; Ridderskabets Bønsskrift: *P. von Kobbe*: anf. Arb., 36 ff. — Skriftet er trykt i *Falck: Samml. z. K. d. V. I*, 257 ff.; et Eksemplar af det findes i Pk. „Landtags-Acta. 1708 (1711—12)“.

S. 240: Fyrsternes Svar: *Falck: Samml.*, 245 ff.

S. 240-41: Rendsborgrecessen: *Falck: Samml. z. K. d. V. I*, 287 ff.; *P. v. Kobbe*: anf. Arb., 47 ff.; *Dahlmann*, 33 f. og 146 ff.

S. 241-42: Hamborgrecessen: *Falck: Samml.*, 248 ff.; *P. v. Kobbe*: anf. Arb., 58 f.

S. 242-43: Ekstraordinær Udskrivning: Brev ²/₁ 1711 fra Johan Neve til Kongen og Kongens Svar (Kopi) ⁴/₆ 1711 til Ridderskabet i Pk. „Landtagsacta etc. 1711—12“.

S. 243-44: Nye Fællesbestemmelser: *Gemeinschaftfl. Verordn.*, 785 ff., 792 ff., 788 ff., 790 ff., 796 f. og 798 ff.

S. 244: Sammenkomst i Slesvig: *Gemeinschaftfl. Verordn.*, 794 ff. og 807 ff. (sml. desuden Fortalen); *Amthor*, 48 ff.; Akter i den fornævnte Pk.

S. 244-50: Landdag i Rendsborg: *Gemeinschaftfl. Verordn.*, Fortalen samt 819 ff.; *Amthor*, 51 ff.; *Dahlmann*, 35 ff. og 150 ff.; *Jensen u. Hegewisch*, 225 ff.; Akter i fornævnte Pk.

S. 250-52: Amthors Udtalelser: *samme*, passim.

2. TRÆK AF ADMINISTRATIONEN OG RETSVÆSENEN

I Almindelighed henvises til „Den danske Centraladministration“ (1921), 115 ff. (*Kn. Fabricius*), *H. Kellenbenz: Holstein-Gottorff, eine Domäne Schwedens*, særlig 76 ff., *Falck, Stemmann* og *samme: Schleswigs Recht u. Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert* (1855) (citeres: *Stemann: S.s Recht im 17. Jahrh.*). Af Lovsamlinger er brugt C. S. S., *Gemeinschaftfl. Verordn.* samt *Ambrosius: Chronol. Verzeichnis über verschiedene Königl. u. Fürstl. Verordn. u. Verfügungen . . . von 1579 an bis 1792*. 1. Heft (1796), og endvidere er gennemgaaet den i R. A. værende Samling af trykte Forordninger og den S. 512, L. 3 nævnte Pk.

S. 253: Falcks Udtalelse: *samme: Das Herzogthum S. in seinem gegenwärtigen Verhältniss zu dem Königreich Dänemark u. zu dem Herzogthum H.* (1816), 3 og a. St.

S. 253-54: Kollegiestyre: Den danske Centraladministration, passim (*Kn. Fabricius*).

S. 254: Frederik III.s Befaling om de slesv. Sager: Geheimearchivets Aarsberetn. II, 176 f. — Instruks for Tyske Kancelli: smst. II, 201 ff.

S. 254-56: Den kgl. Statholder: S. A. 1909, 274 ff. (*West*); *Carl Christiansen: anf. Arb.* II, 261 ff. og 287 f.; Zt. XLVIII (1918), 353 (*H. Schmidt*).

S. 256: Kancelliet i Glückstadt: Zt. XLVIII (1918), 297 ff. (*H. Schmidt*).

S. 256-57: Justitskancelli paa Gottorp; Overretten paa Gottorp: se foruden de trykte Forordn. Zt. XLVIII (1918), 358 (*H. Schmidt*) og LXVI (1938), 96 ff. (*O. Kähler*); *Allen* I, 144; *Falck* III, 232 f.; *Stemann*, 215; *Fr. v. Jessen: En slesv. Statsmand* I, 109 f. og III, 82 ff. samt T. Kanc. Innländisch Registratur 1713, Fol. 204 ff. (R. A.).

S. 257: Amtmænd og Amtsskrivere: *C. Christiansen: anf. Arb.* I, 194 ff. og II, 266 og 289; *Personalthist. Tidsskrift* 7. VI (1921), 1 ff. (*West*).

S. 258: Den gott. Centraladministration: *Kellenbenz*, 76 ff. og passim; *Falck: Samml. z. K. d. V.* III, 444 ff. — Görtz' Ophold i Hamborg: *Falck: Samml. z. K. d. V.* I, 154.

S. 258-59: Wedderkops og Görtz' Stilling til den indfødte Adel: smst. I, 206 ff., 45 og 100 ff.

S. 259: Dernath: smst. I, 78 og 168 ff. — Joakim Ahlefeldt og Frederik Rantzau: smst. I, 208. — Ordre om Kancellikollegiet ²⁴/₁ 1711: i R. A.s Samling af „Verordnungen“.

S. 259-60: Korruption i Tønder Amt: Zt. III (1873), 259, 261 og 265 ff. (*L. Petersen*).

S. 260: „Bestikkelse“: se bl. a. Zt. XXXIX (1909), 263 ff. (*G. Hille*). — Forbud mod Gaver og Gæstebud: Forordn. af ²⁸/₄ 1701, ⁴/₆ 1708 og ¹⁸/₁₁ 1695. — Oppebørselen: Zt. III (1873), 245 f. (*L. Petersen*); fyrstel. Forordn. af ⁴/₁₀ 1680 og ²⁸/₁₁ 1704, kgl. Forordn. af ²¹/₁₁ 1718, ¹⁶/₆ 1719 og ¹/₆ 1720.

S. 260-61: Lønninger: *C. Christiansen*: anf. Arb. II, 869 ff.; Zt. XLVIII (1918), 338 f. (*H. Schmidt*); Nordelbingen X (1934), 109 f. (*Hedemann-Heespen*); Gott. Rentek. Res. prtk. 1681—98, 307 (¹⁸/₁₀ 1687) og 101 (¹¹/₃ 1695) (K. St. A.).

S. 261-62: De gottorpske Finansers Tilstand: *Falck*: *Samml. z. K. d. V.* I, 214 og 47 ff.; Gott. Rtk. Res. prtk. 1681—98, 114, 144, 190, 415 f. og 488 f.

S. 262: De kgl. Finanser: *C. Christiansen*: anf. Arb. I, 7 og II, 949 samt passim. — Amthors Udtalelse: *samme*, 12 f.

S. 262-63: Reduktioner af Plovtalet: se bl. a. Statholdernes Relationer ¹⁷/₆ 1663, ¹⁰/₁₁ 1666 og ²⁹/₇ 1669 (R. A.); *C. Christiansen*: anf. Arb. II, 509 f. og 582.

S. 263: Ordinær Kontribution: *C. Christiansen*: anf. Arb. II, 593; *Georg Hanssen*: *Fehmarn* (1832), 46, Anm. samt de trykte Skatteforordn. — Indtægten 1693: *Falck*: *Samml. z. K. d. V.* II, 415 ff. — Magasinkornpenge: sml. *Georg Hanssen*: *Fehmarn*, 24, Anm. — Ekstraordinære kgl. Skatter: *C. Christiansen*: anf. Arb. II, 604 og 646; se desuden de trykte Forordn.

S. 263-64: Jordebogsafgifter og Arbejdspenge i den kgl. Del: *C. Christiansen*: anf. Arb. I, 240 f. og 291 f. og II, 368, 371 f. og 374 f.; sml. *Falck*: *Samml. z. K. d. V.* II, 403 ff. (der anførte Indtægter for 90'erne).

S. 264: Hertugens Jordebogsindtægter; Restancer: Zt. III (1873), 269, 274 og 298 (*L. Petersen*); IV (1873), 348 ff., 351 ff. og 387 f. (*samme*); V (1875), 223 (*samme*); Gott. Rtk. Res. prtk. 1681—98, 357 og 364 (K. St. A.). — De fyrstel. Indtægter forøges: *Falck*: *Samml. z. K. d. V.* I, 33 f., 36, 39, 45 f., 110 ff. og 129; *Hanssen*: *Fehmarn*, 29 ff., 48 f. og 157; forskellige tr. Forordn. — Salg af hertugeligt Gods: Gott. Rtk. Res. prtk. 1681—98, 43 ff., 74 (¹²/₁₂ 1694), 84 f. og 93. — Stempelpapirforhøjelsen: *Falck*: *Samml. z. K. d. V.* I, 110; tr. Forordn. af ²⁸/₁₂ 1709 og ²⁴/₄ 1710.

S. 265: Monopoler: Zt. XIV (1884), 225 ff. (*Kohlmann*); *Falck*: *Samml. z. K. d. V.* I, 105 ff. og tr. Forordn. af ²⁰/₆ 1712, ¹⁵/₈ 1712 (Fællespatent) og ⁹/₃ 1716 (kgl. Patent). — Danske Lov: *Stemann*: *S. s. Recht im 17. Jahrh.*, 61 ff. og 270 f. — Jydske Lov: *Stemann*, 159 f., 167 o. a. St. — Paavirkn. affremmed Ret: *Stemann*, 166, 228 o. a. St.; *samme*: *S. s. Recht im 17. Jahrh.*, 1. — Tylvtered: *Stemann*, 201, 204 f. og 238 f.; *samme*: *S. s. Recht im 17. Jahrh.*, 15 og 17. — Skøde- og Panteprotokoller: *Stemann*, 271 f. og der anførte Forordn.; sml. „Fortid og Nutid“ VI, 36 f. og 57 (*Hjelholt*).

S. 266: Advokater: *Stemann*, 210 f.; *Gemeinschaftl. Verordn.*, 770. — Overordnede Domstole: Zt. XLVIII (1918), 297 ff. (*Herm. Schmidt*); *Stemann*, 199, 214 ff., 219 o. a. St.

3. LANDBRUGETS UDVIKLING. ADEL OG BONDESTAND

I Almindelighed henvises til A. Abh., *Sering, Mejborg* og Zt. LI (1922), 1—206 (*Jens Jessen*).

S. 266: Smaatræk om Tab i Krigen: *Kock*, 307; *Jørgen Hansen*: *Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel Alsen im 17. u. 18. Jahrh.* (1914), 95.

S. 267: Reduktion af Heste- og Kvægbestanden: Brev ²³/₁ 1661 fra Christian Albrecht (i Riksark. Stockholm. Germanica D IV. Holstein. Brev från de hertigl. Holst. husen till K. Maj.t); Gottorp Rtk. Nr. 801, Inventar 1707 for Kurborg Schäferi (K. St. A.); *Jensen*, 269. — Øde Gaarde paa Gereby: *Kock*, 307. — Frihed for Afgifter og Skatter: se Haderslev Amtsregnsk. fra 1660'erne med de paagældende Bil. (i R. A.) samt Zt. III (1873), 249 ff. og 254 f. (*L. Petersen*).

S. 268: Dragelsen mod Fødestavnen: Haderslev Amtsregnsk. 1666—67, Bil. Nr. 59, Underbil. Nr. 158, 206 og 294 (i R. A.).

S. 268-69: Tvungne til Gaardene: smst., Bil. Nr. 59, Underbil Nr. 96; Gottorp Rtk. Nr. 802, Komm. beretn. 1680, pag. 96 (K. St. A.).

S. 269: Bortdragne Undersaatter: T. K. Patenten 1662, Fol. 261 og 350; Statholderens Relation ¹²/₅ 1662 (R. A.). — Øde Gaardes Jorder: Haderslev Amtsregnsk., passim; Statholderens Relation ²³/₇ 1669; *C. Christiansen*: anf. Arb. I, 520 og 527; *Rockstroh*: *Den nationale Hær i Danm.* II, 36 ff.; Rtk. kgl. Res. ⁹/₁₂ 1692 (R. A.).

S. 270: Priserne paa Landbrugsprodukter: Zt. LI (1922), 50 ff. (*Jessen*); *Lass*: *Fortsetzung, Anlage*, 11 f.; Rtk. t. Sekr. Pk. Diverse vedr. Tabelvæsen og Statistica. c. 1680—1839 (R. A.). — Øde Gaarde i Tønder og Hütten Amter: Zt III (1873), 286 (*L. Petersen*); Gottorp Rtk. Nr. 796, Inventar for Hütten Amt 1711 (K. St. A.); sml. Zt. LX (1931), 379 (*Kock*). — Tilstanden i Haderslev Amt: Amtsregnsk. (R. A.); Slesv. Prov.efterretn. II, 71 f. (*Kierulf*); S. A. 1889, 94 (*P. Lauridsen*); Supplik [c. 1690] fra Præsten Nic. Ch. Laurentius i Oksenvad og Jcls (i Conr. Reventlows Arkiv, R. A.); *Mejborg*, 143. — Udvidelse af Kronens Fæstegods: *Sering*, 318 f.; Slesv. Prov.efterretn. II, 72 (*Kierulf*).

S. 271: Nedlæggelse af Bondegaaarde: Zt. LI (1922), 60 f., 63 og 69 (*Jessen*); Zt. XLII (1912), 16 Anm. 2 og 29 (*Rawitscher*); *Jensen*, 245 og 414; *H. C. Carstensen*: *Chronik des Dorfes u. Kirchspiels Leck u. der Karrharde* (1899), 43; Arch. f. Staats- u. Kirchengeschichte der Herz. S. H. L. I, 419 ff. (*Jensen*). — Forskel mellem Selvejere og Fæstere: sml. Slesv. Prov.efterretn. II, 70 (*Kierulf*). — Udbredelsen af Fæste- og Selvejergods i Sydslesv. c. 1700: Gottorp Rtk. Nr. 802, Kommissionsberetn. 1680, pag. 74; smst. Nr. 811, Inventaret 1701 for Maarkær Amt og smst. Nr. 805 (om Husum Amt) (K. St. A.). — Hoveri til Arlevad: Gottorp Rtk. Nr. 806 (K. St. A.).

S. 271-72: Livegenskab: Zt. XLII (1912), 14 ff. og 26 ff. (*Rawitscher*); Zt. LI (1922), 90 f. og 98 f. (*Jessen*); *Jensen*, 102 og 105 f.; A. Abh. I, 429; S. A. 1889, 29 f. (*A. D. Jørgensen*); *C. E. Andersen*: *Grams Historie*, 155; *P. Lüders*: *Hist. Darstell. . . der Dienst- u. Zinns-Pflicht . . . in denen . . . vier Lehngütern: Rönnhoff, Langenworwerk, Kekenisgaard u. Maybüllgaard . . .* (1832), 111.

S. 272: Livegenskabets Former: se bl. a. *Falck*: *Samml. z. K. d. V.* I, 207; *Kock*, 158 f. og 163 f.; A. Abh. I, 433 og 437; Zt. LX (1931), 402 (*Kock*).

S. 272-73: Arnæs: Neues Staatsbürgerl. Magazin I, 660 ff. (*v. Kindt*) og III, 594 ff. (*N. Falck*) og 723 ff. (*Scholtz*); *Chr. Scharf*: *Beschreibung u. Geschichte der Insel u. des Fleckens Arnis* (1838).

S. 273-74: Overgang til Mejeridrift: A. Abh. I, 310 f., 417 og 419; Zt. XLII (1912), 31 og 33 f. (*Rawitscher*); Zt. LI (1922), 126, 146 f., 150 og 153 (*Jessen*); *Kock*, 148; Gottorp Rtk. Nr. 811, Inventarer 1701 og 1693 for Maarkær (K. St. A.).

S. 274: Bøndernes Besætninger: Zt. LI (1922), 161 (*Jessen*); Gottorp Rtk. Nr. 796 og 805 (K. St. A.). — Foldudbytte: Zt. LI (1922), 138 og 159 (*Jessen*); LX (1931), 378 (*Kock*); A. Abh. I, 412 ff.

S. 275: Forsøg paa Udløsning af Fællesskabet: *Tr. Fink*: *Udskiftningen i Sønderjyll. indtil 1770* (1941) (Da min Fremstilling allerede forelaa i Korrektur ved dette Værks Fremkomst, har jeg kun paa et enkelt Punkt kunnet tage Hensyn til det. Fink hævder — i Modsætning til Georg Hanssen — at Udskiftningen i Landsbyerne i hvert Fald ikke i større Grad havde Hovedgaardenes Udløsning af Fællesskabet som Forbillede); A. Abh.

I, 347 ff.; *Jensen*, 112; *Kock*, 403; *Mejborg*, 149; Gottorp Rtk. Nr. 796 og 805 (K. St. A.); Gottorp Rtk. Undersøgelseskomm. for Aabenraa Amt, Pk. III, Memorial fra Landraad v. Guntheroth Aug. 1701, mærket Nr. 8 (R. A.); S. A. 1909, 39 f. og 44 f. (*J. Fausbøl*).

S. 275-77: Udskiftn. af Varnæs: Rtk. 2. slesv. Renteskr. ktr. Pk. Akter vedr. Udflytn. af Varnæs (1710 ff.) etc.; Gottorp Rtk. Undersøgelseskomm. f. Aabenraa Amt, Pk. II (R. A.).

S. 277: Deling af Bol; Delingsforbud: *Sering*, 49 ff., 62 f., 89 f. og 334; Zt. V (1875), 227 og 287 ff. (*L. Petersen*); *Hanssen: Fehmarn*, 184, 187 f., 193, 195 og 197; *Stemann*, 252 og 259; *samme: S.s Recht im 17. Jahrh.*, 238; Gottorp Rtk. Nr. 806, Kommissionsprtk. 1705, S. 220 (K. St. A.). — Inddigninger: A. Abh. II, 406, 418 ff.; *Stemann*, 148 f.; Zt. XXI (1891), 187 ff. (*Eckermann*), XXIII (1893), 39 ff. (*samme*) og XXV (1895), 119 ff. (*samme*).

S. 277-78: Kaarene for Landbrugets Dyrkere: se ogsaa *Sering*, 348 ff. og 355; Zt. LX (1931), 394 (*Kock*); Haderslev Amtsregnsk. 1700—01, Fol. 17 f.; Zt. V (1875), 266 (*L. Petersen*); *Mejborg*, 144.

4. HANDEL, HAANDVÆRK OG INDUSTRI. KØBSTÆDERNE

I Almindelighed henvises til *Edv. Holm: Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720*. I—II (1885—86), *Haase* samt til de i C. S. S. indeholdte Bestemmelser for Byerne.

S. 278: Kommercekollegium: Den danske Centraladministration, 226 (*Kn. Fabricius*).

S. 279: Udtryk for merkantilist. Synsmaader: Kollegiets Betænkn. ¹⁵/₂ 1673 i Pk. T. K. I. A. 1670—1770. V. Relations von dem Policey- u. Commerce-Collegio. 1673—74, 1703—30; Hertugens Brev ¹⁴/₁₂ 1672 til Kongen i T. K. I. A.; Kongens Svar ⁴/₃ 1673 i T. K. I. A. Inländisch. (Fol. 69 f.).

S. 279-80: Undtagelser fra Princippet, at de kgl. Undersaatter i Slesv. behandles som fremmede i Rigerne: *Holm: anf. Arb.* I, 77 og Henvi. S. 41; C. S. S. III², 200 og 221 (om Sønderborg).

S. 280: Christian V.s Resolution: *Suhm: Nye Saml. til den Danske Hist.* I (1792), 30. — Klager fra Flensborg Magistrat: se Kollegiets Betænkn. ¹²/₁₁ 1706 i den i Henvi. t. S. 279 nævnte Pk. — De handlende i Slesvigs Ønsker: C. S. S. II, 94 f.

S. 281: Handelsmonopoler: se Henvi. t. S. 265.

S. 281-82: Udførselsforbud: kgl. Patenter ⁴/₁₀ og ⁸/₁₁ 1709, ²⁶/₁₁ 1714 og ¹⁸/₂ 1719; hertugel. Patenter af ¹⁸/₆ og ³⁰/₆ 1709.

S. 282: Genstande for Udførsel: Zt. XX (1890), 245 ff. (*C. M. A. Matthiessen*); *Ludw. Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern* (Særtryk af „Nordschleswig“ 1927), passim; Zt. LX (1931), 173 ff. (*Achelis*); *Mejborg*, 201. — Kvæg- samt Hestehandel: se ogsaa Gottorp Rtk. Nr. 805 og 806 (K. St. A.).

S. 282-83: Bondehandel og Købstæderne: Zt. XXXIX (1909), 203 f. (*Ludw. Andresen*); tr. hertugel. Patent ²⁹/₆ 1706.

S. 283: Forbud mod Forprang; Begrænsning af fremmed Handel: se Registeret til C. S. S.; T. Kanc. Patenten 1669 ²/₁₀ (Fol. 319).

S. 283-84: Haandværket: *Gemeinschaftl. Verordn.*, 809 Anm.; tr. hertugel. Patent ²²/₆ 1711; *Hanssen: Fehmarn*, 48 og 64 f.

S. 284: Kobberrøllønnen ved Krusaa; Kobberr- og Messinghandel: *Haase*, passim; *Voigt*, 434 ff.; T. Kanc. Patenten $18/9$ 1669 (Fol. 308); tr. kgl. Patent $8/3$ 1687; tr. hertugel. Patent $21/9$ 1689; Kommercekollegiets Relationer $3/3$ 1705 og $12/9$ 1707 i den i Henvisn. t. S. 279 nævnte Pk.

S. 284-85: Papirmøller, Teglværker m. m.: *Haase*, passim; Nordelbingen XII (1936), 412 (*Scheffler*); Zt. V (1875), 252 f. (*L. Petersen*).

S. 285-86: Kniplingstilvirkning: *Haase*, 299 ff.; *Ludw. Andresen: Bürger- u. Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869* (1937), 11 f.

S. 286: Byernes Selvstyre: *Holm: anf. Arb. I*, 104 f.; *Karl Alnor: Die Geschichte der Verfassung u. Verwaltung der Stadt Flensburg bis zum Jahre 1700* (1914), passim; *Achelis*, 50 ff.; *Lass: Fortsetzung*, 160 Anm.; *Hanssen: Fehmarn*, 138; T. Kanc. Inländ. Reg. 1710 $19/9$ (Fol. 169 ff.); se i øvrigt Registeret til C. S. S.

S. 287-88: Borgeruroiligheder; Strid mellem Magistrat og Deputerede: *Alnor: anf. Arb.*, passim; T. Kanc. Patenten 1664 $17/12$ (Fol. 258); *Achelis*, 228 ff.; *Sach: Schleswig*, 257 ff. og 276 ff.; *Lass: Fortsetzung*, 18 f. og 75; Zt. III (1873), 301 (*L. Petersen*); se i øvrigt C. S. S.

S. 288: Formerne for Beskatn.: *Hanssen: Fehmarn*, 151 f.; *Alnor: anf. Arb.*, passim; se i øvrigt C. S. S. — Reduktion af Plovtallet: *Jahrb. IX* (1867), 285 ff. (*Ravit*); T. Kanc. Patenten 1664 $17/12$ (Fol. 260 b); Indk. Breve 1664 $23/3$ og $12/8$ (fra Flensb. Magistrat) og 1669 $18/4$ (fra K. v. Ahlefeldt, med hoslagte Dok.).

S. 289-91: De enkelte Byer: om Skibstab under den store nord. Krig se Pk. Indk. Breve til Overkrigssekretæren. Indsendte Relat. om lidt Krigsskade. Besvarelser af Overkrigssekretærens Cirk. . . af 15. Febr. 1721 (i R. A.). — Flensburg: *Voigt*, passim; tr. kgl. Patent $8/5$ 1706 om Brændevinsbrænd. — Slesvig: *Sach: Schleswig*, 258, 285 og 287 f. — Ekernefærde: Zt. XXXIII (1903), 252 ff. (*Kock*). — Sønderborg: Zt. XXVI (1896), 413 ff. (*Döring*). — Burg: *Hanssen: Fehmarn*, passim. — Haderslev: *Achelis*, passim. — Tønder: *Ludw. Andresen: Bürger- u. Einwohnerbuch . . .*, 253. — Husum: *Lass, Fortalen*, 125 og 156 samt *Lass: Fortsetzung*, 34 og 76. — Frederiksstad: tr. hertugel. Patent $2/3$ 1692.

5. KIRKE, SKOLE OG AANDSLIV

I Almindelighed henvises til *Helveg* og *Feddersen*.

S. 291-92: Oprettelsen af Universitetet i Kiel: *Feddersen*, 197 f.; *Allen I*, 102 f.; Staatsbürgerl. Magazin X, 629 ff. (*N. Falck*).

S. 292-93: Slesvigerne og Københavns Universitet: Slesv. Prov.efterretn. III, 9 (*H. F. Rordam*); Arkivaflev. fra Kiel. Design. 8. Gottorpark. Nr. 2534 ff. (R. A.).

S. 293: Det ridderlige Akademi: Hist. Meddelelser om København. 2. V, 105 ff. (*W. Norvin*). — Møde i Flensborg 1701: *Feddersen*, 362 og 364.

S. 293-95: Generalsuperintendenterne: *Feddersen* og *Helveg*, passim; Zt. XIX (1889), 25 ff. (*C. E. Carstens*).

S. 294: Genoplivelse af Synoderne: *S. C. Burchardi: Ueber Synoden, besonders über die im 17. u. 18. Jahrh. gehaltene S.-H., Königl. Anthels . . .* (1837).

S. 296: Brekling: *L. J. Moltzen: Fredrik Brekling*, 113. — Frederik Petersen: *Feddersen*, 354 f.; S. A. 1895, 257 f. (*L. Petersen*). — Arnested for Pietismen: *Feddersen*, 353 f. og passim; *Burchardi: anf. Arb.*, 51 f., 64 og 73 ff.; *Voigt*, 445 ff.; *O. M. Brasch: Flensb. Latin- og Realskoles Hist.* (1861), 100 f.

S. 297: Regeringsindskriden mod Pietismen: *Feddersen*, 383 f.; *Burchardi*: anf. Arb., 75; se desuden de tr. Forordn.

S. 297-98: Fremmede Religionssamfund: *Feddersen*, 578 ff.; *Helveg*, 454; sml. *Lass*: *Fortsetzung*, 13 og 18; *Falck*: *Samml. z. K. d. V.* I, 138 f.

S. 298: Antoinette Bourignon: *Feddersen*, 325 ff.; *Lass*, 133 f.; [*Noodt*]: *Beyträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- u. Gelehrten-Historie der Hertz. S. u. H.* 1. Stk. Nr. 16.

S. 298-99: Konfirmationens Indførelse: *E. Hansen*: *Geschichte der Konfirmation in S.-H.* . . . (1911) (= Schr. 1. Reihe. 6. Heft); *Feddersen*, 497 ff.

S. 300: Salmebøger: *E. Brederik*: *Geschichte der s.-h. Gesangbücher I* (1919) (= Schr. 1. Reihe. 9. Heft); S. A. 1909, 153 ff. (*P. Moos*); Zt. I (1870), 110 ff. (*C. E. Carstens*) og XXV (1895), 242 ff. (*Ernst Michelsen*); *Mejborg*, 133; *Feddersen*, passim. — Forordn. om Adgang til Kirke- og Skoleembeder: *Feddersen*, 406 f. — Præstevalg i Emmelsbøl: Schr. 2. Reihe III, 228 ff. (*Petersen*).

S. 301: Præsternes moralske Niveau: *Burchardi*: anf. Arb., 48 f., 52 ff., 63 og 67 f.; Schr. 2. Reihe VII, 461 ff. (*Th. Matthiesen*); *Rhode*, passim; *Danske Saml.* VI, 68 (*E. Høyer Møller*); *Feddersen*, 460.

S. 302: Hekseri og Trolddom: *Feddersen*, 545 ff.; *Jensen*, 157 f.; *Stemann*: *Schleswigs Recht im 17. Jahrh.*, 11, 57, 176 og 252 ff.; *Lass*, 138 f.; Schr. 2. Reihe VII, 475 f. (*Th. Matthiesen*). — Joachim Rachel og Slesvig Domscole: *Sach*: *Schleswig*, 211 og 216 f.; *samme*: *Joachim Rachel* (1869). — Flensborg Latinscole: *Brasch*: anf. Arb., 73 ff.; *Achelis*, 264; Schr. 2. Reihe III, 68 (*R. Hansen*).

S. 303: Ny Skoleordn. for Garding: Schr. 1. Reihe. 2. Heft, 254 ff. (*F. M. Rendtorff*). — Bestemmelser om Privatskoler: smst., 259; *Brasch*: anf. Arb., 82; *Lass*: *Fortsetzung*, 23 f., sml. 33; *Sach*: *Joachim Rachel*, 38. — Skolevæsenet paa Landet: *Kock*, 417 og 421; *Jensen*, 145; S. A. 1895, 257 f. (*L. Petersen*), 1923, 210 f. (*Blidstrup*) og 1933, 108 ff. (*H. M. Nielsen*); Schr. 2. Reihe VII, 487 (*Th. Matthiesen*); *Gottorp Rtk.* 805, *Undersøgelseskomm. for Husum Nørre Hrd.*, Fol. 153 (*K. St. A.*); *Aflav. fra Kiel Design.* 8. *Gottorpark.* Nr. 2534 ff. (*R. A.*).

S. 303-04: Skoleforholdene i Vonsild: *Wisbechs Almanak 1884* (*M. Mørk Hansen*); *Vejle Amts Aarb.* 1907, 86 ff. (*P. Eliassen*).

S. 304: Forbindelse mellem sønderj. og tysk Kirke- og Aandsliv: S. A. 1892, 142 (*J. Jørgensen*); Schr. 2. Reihe VII, 464 f. (*Th. Matthiesen*); smst., 490 ff. (*Achelis*).

S. 306: Storms Udtalelse: *samme*: *Sämtliche Werke IX* (1913), 102. — *Ulrich Petersen*: *Slesv. Prov. efterretn.* IV, 181 ff.; *Danske Saml.* 2. Rk. IV, 338 ff.

S. 307: Kielmans Gravmæle: se bl. a. *Nordelbingen XI*, 171 ff. (*Gerd Dettmann* u. *Karl Stork*) og *XII*, 102 ff. (*Arthur Haseloff*).

S. 308: Jürgen Ovens: Zt. XXXVIII (1908), 415 ff. (*Doris Schnittger*); *Sach*: *Schleswig*, 322.

S. 308-09: Hérregaarde: *Vilh. Lorenzen*: *Dansk Herregaardsarkitektur fra Baroktiden I* (1928); *P. Hirschfeld*: *S.-H. Herrenhäuser, Gutshöfe u. Gärten des 18. Jahrh., ihre Bauherren u. Baumeister* (1935); S. A. 1889, 1 ff. (*A. D. Jørgensen*).

6. DE SPROGLIGE FORHOLD

I Almindelighed henvises til *Allen I* og *Sach*.

S. 309: Sproget i Haderslev Amtsgrensk.: se *Aarene 1681/82, 1700/01* og 1715.

S. 310: Højtysk og Nedertysk: *Johs. Moller: Von billiger Liebe u. Hochachtung der Land- oder Muttersprachen . . .* (Flensborg, 1722), 13 f.; Ulrich Petersens Ms., 702 ff. (i R. A.); *Andresen: Bürger- u. Einwohnerbuch der Stadt Tondern*, 29 og 190; *Stemann: S.s Recht im 17. Jahrh.*, 20, 196 og 200 ff.; *Sach II*, 299 og III, 271 f., 366, 374, 383 o. a. St.; *Lass: Zweyte Fortsetzung*, 112 og 115. — Latin: *Burchardi: Ueber Synoden . . .*, 41; *Lass: Fortsetzung*, 39; Nordelbingen XI, 260 (*Achelis*).

S. 311: Dansk officielt Sprog i Nordslesvig: *Allen I*, 136 f., 214 ff. o. a. St.; Arkivaflev. fra Kiel. Design. 8. Gottorpark. Nr. 2534 ff. (R. A.). — Brug af Dansk i Fjælde?: S. A. 1895, 257 (*L. Petersen*).

S. 311-12: Lejlighedsvis tysk Gudstjeneste i Nordslesv.: *Allen I*, 137; S. A. 1889, 29 (*A. D. Jørgensen*); Schr. 2. Reihe. VII, 479 (*Th. Matthiesen*); Wisbechs Almanak 1884 (*M. Mørk Hansen*); Danske Saml. V, 348 og VI, 48, 69 og 155.

S. 312: „Sprogstrid“: *Rhode*, 224; *C. E. Carstens: Tondern* (1861), 109 ff.

S. 312-13: Ulrich Petersens Udtalelser: se hans Ms. i R. A.; sml. *Allen I*, 235.

S. 313: Glasmeyers Udtalelse: Zt. XVII (1887), 92 f. (*A. Wolf*). — Ulrich Petersens Udtalelse: Staatsbürgerl. Magazin X, 636 Anm. (*N. Falck*).

TREDJE AFSNIT: TIDSRUMMET FRA INKORPORATIONEN TIL FREDERIK V.s DØD (1721—66)

1. STATSRETTLIGE FORHOLD. RIDDESKABETS PRIVILEGIER

I Almindelighed henvises til *Holm*.

S. 318-19: Caspar von Saldern: H.T. 4. III, 73—190 (*Holm*); *O. Brandt: Caspar v. Saldern u. die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II* (1932); H.T. 10. III, 130 ff. (*A. Linvald*).

S. 319-21: Hertugdømmet Nordborg erhverves af Kongen: H.T. 5. V, 188 f. (*A. D. Jørgensen*); *Holm I*, 116 ff. og 220; Nordelbingen X, 94 ff. (*Hedemann-Heespen*); *F. v. Krogh: Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg*, 94 ff. — Endvidere er brugt utrykt Materiale i T. Kanc. I. A. (i R. A.).

S. 321: Erhvervelsen af Plön: *F. v. Krogh: Der Ploen'sche Successions-Vertrag* (1874); Danske Tractater 1751—1800, 39 ff., 45 ff., 78 ff. og 115 ff.; H.T. 4. IV, 62 f. (*G. Hille*).

S. 322: Lyksborgerne: T. Kanc. Rescr. Extr. 1731, pag. 109. Kgl. Miss. $\frac{5}{3}$ 1731 m. Bil.; Rescripten 1746 $\frac{4}{11}$ og 1767 $\frac{7}{8}$; H.T. 5. V, 190 ff. (*A. D. Jørgensen*); *Erslev*, 128; Rtk. t. Forestill. 1749, Nr. 110, 137 og 281.

S. 322-25: Ridderskabets Privilegier: T. Kanc. I. A. 1670—1770. IX. Akten betr. die Inkorporation . . . 1713, 21—24, 31. Conv. I, II og IV (heri Ridderskabets Ansøgn. fra 1721, 22, 23, 24 og 31 samt Kongens Resol. 1721); *Jensen u. Hegewisch: Privilegien der S.-H. Ritterschaft*, 252 ff., 256 ff. og 260 ff.; *Dahlmann: Denkschrift der Prälaten u. Ritterschaft des Herzogthums H.*, passim; H.T. 5. V, 168 ff. (*A. D. Jørgensen*); Antislesv. holst. Fragmenter II. 10. Hefte, 121 ff. (*Fr. Wolfhagen*).

2. TRÆK AF ADMINISTRATIONEN OG RETSVÆSENET

I Almindelighed henvises til *Holm*, *Falck* og *Stemann*. For Tiden til 1748 er brugt den i R. A. værende Saml. af tr. Forordn. m. m., for Tiden efter 1748 „Chronologische

Sammlung der Verordnungen für S. u. H.⁴. Ved Angivelse af Aarstal for Forordn. m. m. udelades Hundreedaaret, altsaa 46 = 1746 o. s. v.

S. 325: J. Fr. Hansens Udtalelser: anf. Arb., 2 og 9.

S. 326: Statholder og Overret: S. A. 1909, 286 f. (*West*); Zt. LIII (1923), 55 ff. (*Max Rasch*). — Det slesv. holst. Kammer: Plakat ²⁸/₆ 35; Zt. LIII (1923), 91 f. (*Rasch*); *Holm* II, 271 f.

S. 327: Amter og Amtmænd: Pers. Tidsskr. 7. VI, 1 ff. (*West*); *Stemann*, 309 ff. og 321 f.; *J. Fr. Hansen: Staatsbeschreibung* (1770), 286. — Kirkeskriverfunktion i Haderslev Amt: Reskr. ⁴/₁₂ 52.

S. 328: Førelsen af Protokoller paa Sild og Før: Reskr. ²¹/₄ og ⁵/₁₁ 53. — Moltkes Udtalelse: H.T. 4. IV, 51 (*Hille*). — Fremme af Betænkningers Afgivelse: Mandat ¹⁴/₃ 40. — Deputerede til Kongen: Forordn. ²¹/₁₁ 40. — Gældskrav paa Søetaten: Plakat ⁹/₆ 31. — Ekstraskatter 1743: Forordn. ²³/₈ 43. — Moltkes Udtalelse: H.T. 4. IV, 52 f. (*Hille*).

S. 329: Skattelettelser: Rtk. t. Forest. 1747 Nr. 120; 1748 Nr. 56 og 82; 1749 Nr. 133 og 1750 Nr. 227. — Kop- og Rangskat; Kornleverancer: Forordn. ²³/₆ 62 og ³¹/₁ 64; *Holm* III², 364. — Den ordinære Kontribution: se de paagældende Amtsregnsk. i R. A.; sml. Kieler Blätter IV (1817), 90 (*Falck*).

S. 330: Stempelpapir: *Stemann*, 391; Patent ⁴/₉ 44. — Decimationsafgift: *Stemann*, 368; Forordn. ²⁸/₆ 36 og ²⁵/₆ 46. — Møntreduktion: Forordn. ¹⁵/₇ og ³¹/₇ 26. — Oppebørsel: Forordn. ²⁴/₂ 39 og ²⁴/₁ 43. — Landmilits: Forordn. ⁹/₇ 37 og ²⁹/₅ 39, Mandat ⁴/₉ 41 og Forordn. ²³/₈ 45; *Falck* III, 359 f. — Mandskab til Flaaden: Forordn. ²⁸/₁ 35 og ³⁰/₉ 39 samt Konstitution ⁴/₈ 41.

S. 331: Jydske Lov: *Stemann*, 312 f. og 319; *samme: S.s Recht im 17. Jahrh.*, 61 f. og 270 ff.; *Falck* III, 692. — Forbud mod at sende Retsakter til Udlandet: Reskr. ¹⁴/₃ 57. — Peinliche Gerichtsordn.: *Stemann*, 346 f. — Forsøg paa Lovsaml.: Kundgør. ¹²/₁₁ 36; *Stemann*, 317. — Indviklede Jurisdiktionsforhold: Forordn. ²¹/₁₂ 44; *Hansen: Staatsbeschreibung*, 287 f.

S. 332: Studerede Jurister: Forordn. ¹⁴/₃ 40; *Stemann*, 338. — Specielle Bestemmelser om Retsvæsenet: om Ejdersted se Reskr. ¹⁹/₆ 52, kgl. Res. ³¹/₆ 52, Reskr. ²²/₆ 53, Reglement ³¹/₁₂ 53, Reskr. ²⁴/₅ og ³/₆ 54; om Bredsted Reskr. ²/₁₂ 48 og Forordn. ³¹/₁₀ 57; om Tønder Amt Reskr. ⁴/₇ 49. — Almindeligere Bestemmelser: Forordn. ¹⁴/₂ 52; *Stemann*, 339 og 345. — Amtmændenes Forligs- og Domsmyndighed: *Stemann*, 323 ff.; Forordn. ¹²/₆ 39, ¹¹/₆ 45 og ¹⁰/₁₁ 55; Indberetn. ⁹/₁₁ 35 om Flensb. A., Komm.koll. t. Journ. A Nr. 19 (i R. A.). — Formynderforordn. m. m.: Forordn. ¹⁹/₃ 42; Bestemmelse ²⁶/₁ 52; *Stemann*, 359; *Falck* V, 55. — Landsforvisning afskaffes som Straf: Forordn. ⁴/₂ 60.

S. 332-33: Tugthus: Forordn. ⁹/₁₂ 37; *Stemann*, 348.

S. 333: Skøde- og Panteprotokoller: Konstitution ¹⁰/₆ 34; Forordn. ¹²/₆ 39 (sml. Fortegnelse ²⁸/₆ 41); Edikt ³⁰/₁₀ 61 og Reskr. ²⁷/₄ 64; *Stemann*, 382 f. og 386; Fortid og Nutid VI, 37 og 57 (*Hjelholt*).

3. LANDBOFORHOLD. UDSKIFTNINGSBEVÆGELSEN

I Almindelighed henvises til de i 2. Afsnit Kap. 3 nævnte Værker.

S. 333: Generallandundersøgelseskommisionen: *Holm* I, 376 f.; S. A. 1889, 95 (*P. Lauridsen*).

S. 334-35: Indberetn. om Landets økon. Tilstand: se Sager til Kommercekoll. tyske Journ. A (1735—39) Nr. 253 (Haderslev A.), Nr. 20 (Aabenraa og Løgumkloster A.), Nr. 19 (Flensborg A.), Nr. 327 (Gottorp og Hütten A. m. m.) og Nr. 340 (Husum A. og Ejdersted) samt Bd. Extrahirte Relations von dem Zustande der Ämter... Littr. B, 111 ff., 115 ff. og 215 ff. (Sønderborg, Nordborg og Tønder A.).

S. 335: Prisstigning: *Sering*, 232; S. A. 1889, 97 (*P. Lauridsen*); Zt. LI (1922), 50 ff. (*Jessen*). — Pengetakster for Landgildeafgifter: *A. C. A. Kierulf: Om Beskatningen i Haderslev Amt* (1865), 3, 72 ff. og 124 ff.; *Rhode*, XII; *Mejborg*, 210.

S. 335-36: Kvægsyge: *Mejborg*, 47 og 203 ff.; *Kock*, 331 f.; A. Abh. I, 421; *H. C. Carstensen: Chronik des Dorfes u. Kirchspiels Leck...*, 31 f.; *Ludw. Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern*, 33 ff.; tr. Forordn. af $19/2$, $19/3$, $27/3$, $17/4$, $8/7$, $11/10$ og $14/12$ 45.

S. 336: Udparcelleringer: *Gude*, 99 og 119; *Jensen*, 254, 263 og 300.

S. 336-37: Udbredelsen af Fæste- og Selvejergods: *Sering*, 307 ff.; *Mejborg*, Tillæg, 21 ff. og a. St.

S. 337: Hoveriforpligtelser: se de citerede Indberetn. fra c. 1735 (Henv. t. S. 334—35) samt det under Henv. t. S. 271—72 anførte Arbejde af *P. Lüders*, 13 ff.

S. 337-38: Adelens livegne: *Kock*, 156 ff.; Zt. XXXI (1901), 39 ff. (*Kock*); Zt. XLII (1912), 25 Anm. 1 (*Rawitscher*); A. Abh. I, 432 f. og 437 f.

S. 339: Landbrugsbedriften: A. Abh. I, 413 ff.; de citerede Indberetn. fra c. 1735 (Henv. t. S. 334—35).

S. 339-40: Mejeridriften: de citerede Indberetn. fra c. 1735; A. Abh. I, 420 ff.; Zt. XLII (1912), 33 (*Rawitscher*).

S. 340: Faarehold; Studedefning: Indberetn. c. 1735; A. Abh. I, 401; Zt. LI (1922), 135 f. (*Jessen*); *Mejborg*, 199. — Udvidelse af det dyrkede Areal: de citerede Indberetn. fra c. 1735; *C. E. Andersen: Grams Hist.*, 200; *Gude*, 104.

S. 340-42: Kolonisation af Hederne: Zt. XXVI (1896), 209 ff. (*Voigt*).

S. 342: Kartoffel- og Kløverdyrkn: *Kock*, 266; *Falck: Beiträge zur Geschichte der S.-H. Landwirtschaft* (1847), 49; *Jensen*, 120; *Fr. W. Otte: Fehmern*, 280 ff.; A. Abh. II, 317.

S. 342-45: Udskiftningsbevægelse: *Fink: Udskiftn. i Sønderjyll. indtil 1770; Mejborg*, passim.

S. 343: Udskiftn. i Haderslev Amt: den citerede Indberetn. c. 1735; *Oeconomisk Magazin...* I (1757), 27 f.; S. A. 1933, 178, 184 og 189 (*Paulsen*).

S. 343-44: Udskiftn. i Tønder Amt: *Fink: anf. Arb.*, 120 ff.; Zt. LIV (1924), 205 ff. (*H. P. Carstensen*).

S. 344: Udskiftn. i Angel: *Fink: anf. Arb.*, 96 ff.; *Jensen*, 119 og 356 f.; *Nicolaus Oest: Oeconomische Abhandlung von dem Acker-Umsatz...* (1765), 69.

S. 344-45: Oest og Lüders: S. A. 1939, 179 ff. (*Hjelholt*); *Th. Ewald: En Slægts Historie* II (1905), 89 ff.; *Gude*, 115; *Falck: Beiträge zur Geschichte der S.-H. Landwirtschaft*, 52 f. og 132 ff.

4. INDUSTRI, HAANDVÆRK OG HANDEL. KØBSTÆDERNE

I Almindelighed henvises til *Holm og Haase*.

S. 346: Merkantilistiske Anskuelse: Statholderens Indberetn. ved Komm.koll. t. Journ. A Nr. 15; [*Pontoppidan*]: *Eutropii Philadelphi Oeconomiske Balance...*, 254 f.

S. 347: Industri omkr. 1735: Indberetn. c. 1735 for Amterne (se Henv. t.

S. 334—35) og for Byerne i Komm.koll. t. Journ. A Nr. 15 og Ekstraktprtk. Litr. A (1736—37), 193 ff. (Flensborg), 240 ff. (Tønder), 274 ff. (Sønderborg) og 341 ff. (Burg).

S. 347-48: Industrielt Initiativ: *Haase*, passim; *Pontoppidan*: anf. Arb., 293.

S. 348: Kniplingstilvirkning: de citerede Indberetn. c. 1735; *Haase*, 299 ff.; S. A. 1901, 104 ff. (*West*).

S. 348-50: Teglværksindustri: *Haase*, passim; de citerede Indberetn. c. 1735.

S. 350: Spinden, Strikken og Væven: Indberetn. c. 1735; *Haase*, 298 f.

S. 350-51: Haandværkerne paa Landet: Indberetn. c. 1735; tr. Forordn. $\frac{24}{8}$ og $\frac{24}{12}$ 36, $\frac{14}{10}$ 40, $\frac{24}{2}$ og $\frac{2}{6}$ 44 og $\frac{12}{2}$ 49 samt Reskr. $\frac{22}{1}$ 53 (om Svavsted).

S. 351-52: Regeringen og Lavene: tr. Reskr. $\frac{3}{3}$ 38 og $\frac{28}{6}$ 51, Patent $\frac{11}{12}$ 52 og Forordn. $\frac{9}{2}$ 56.

S. 352: Ved Militæret ansatte Haandværkere: se bl. a. tr. Deklaration $\frac{31}{1}$ 35 og Patent $\frac{20}{4}$ 39.

S. 354: Markeder: tr. Forordn. el. Bestemmelser $\frac{4}{7}$ 38, $\frac{25}{5}$ 43 og $\frac{6}{10}$ 47; $\frac{9}{10}$ 23 (Aabenraa), $\frac{14}{4}$ 35 (Tønning), $\frac{27}{3}$ 41 (Klipleve og Hanved), $\frac{9}{10}$ 61 (S.-Brarup) og $\frac{30}{11}$ 61 (Løgumkloster). — Bissekræmmeres Handel: tr. Forordn. og Bestemmelser $\frac{19}{7}$ 37 og $\frac{31}{7}$ 43, $\frac{7}{1}$ 60 (Ejdersted) og $\frac{29}{3}$ 51 (Nordstrand).

S. 354-56: Antal af Skibe; Byernes Handel: se de citerede Indberetn.

S. 356-57: Antal Skibe 1752: Komm.koll. Lister over Skibe hjemmehørende i Hertugdøm. 1746—57. 1 Pk. (R. A.).

S. 357-58: Værdien af ind- og udførte Varer: Komm.koll. Beregn. over ud- og indførte Varer til og fra Danm., Norge og Hertugdøm. 1762—94. 1 Pk. (R. A.).

S. 358: Studehandelen: Indberetn. c. 1735 for Haderslev, Aabenraa og Løgumkloster, Flensborg og Tønder Amter (se Henviisn. t. S. 334—35); Zt. LX (1931), 196 f. (*Achelis*); *Ludw. Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern*, 15. — Byernes Selvstyre: Reskr. $\frac{19}{7}$ 31, T. Kanc. Inländ. Registr.; Reskr. $\frac{15}{6}$ 41, omtalt i tr. Forordn. $\frac{26}{1}$ 56. — Byernes Regnskaber: tr. Forordn. $\frac{26}{1}$ 56.

S. 359: Bestemmelser for forskell. af Byerne: C. S. S. III², 287 f.; tr. Reglement $\frac{22}{3}$ 62; *Georg Hanssen: Fehmarn*, 143 ff.; tr. Forordn. $\frac{4}{7}$ 38 (Tønder). — Bybrande: *Achelis*, 327 ff.; *Lass: Fortsetzung*, 91; *C. E. Carstens: Tondern*, 35.

S. 359-60: Tønning og Slesvig: C. S. S. II, 120 ff. og III², 71 ff. (om Laane- og Assistenshuse); II, 111 ff. og 119 ff.; tr. Bekendtgørelser $\frac{21}{5}$ 35, $\frac{6}{5}$ 38 og $\frac{8}{4}$ 41; *Sach: Schleswig*, passim.

S. 360-61: Flensborg: *Peter Rivesell: Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg* (1817), 202 ff.; *Büsching: Staatsbeschreibung der Herzogth. H. u. S.* (1752), 143.

5. KIRKE, SKOLE OG AANDSLIV

I Almindelighed henvises til *Holm, Helveg, M. Neiiendam: Erik Pontoppidan I—II* (1930, 33) og *H. N. A. Jensen u. A. L. J. Michelsen: S.-H. Kirchengeschichte IV* (1879).

S. 361: Plan om et slesv. Universitet: Komm.koll. t. Journ. A Nr. 15; *Holm I*, 528 f. og 577 f.; II, 701; *Danske Magazin* 5. IV, 89 ff. (*L. Laursen*).

S. 361-62: Københavns Universitet: tr. Patenter af $\frac{1}{4}$ og $\frac{22}{6}$ 43.

S. 362: Slesvigeres Adgang til Kommunitetsstipendiet: H. T. 5. VI, 300 ff. (*L. Koch*). — Gymnasium i Altona: tr. Patent $\frac{11}{5}$ 44.

S. 362-63: Clædens Udtalelse: *samme: Monumenta Flensburgensia I*, 644.

S. 363: Slesvigerens Studier: *Niedersächsisches Jahrb. für Landesgeschichte. XVI*

(1939), 214 f. (*Achelis*); *Allen* I, 182 f. — Pontoppidans Udtalelse: *samme*: *Menoza* III, 356 f.

S. 364-65: Generalsuperintendenten: se foruden de alm. Værker og Biografierne i B. L. Zt. XIX (1889), 52 ff. (*C. E. Carstens*) og *Clæden*: *Monumenta Flensburgensia* I, 655.

S. 365-66: Pontoppidans Udtalelse: *samme*: *Menoza* III, 353 ff.

S. 366-67: Vækkelser i Døstrup, Agerskov og Stepping: S. A. 1923, 210 ff. (*Blidstrup*); 1913, 254 og 257 (*Weitemeyer*); *Rhode*, 346.

S. 367-68: Halligen Nordmarsk: *J. F. Camerer*: *Vermischte hist.-polit. Nachrichten in Briefen von einigen merkwürdigen Gegenden der Herzogth. S. u. H. . . .* II (1762), 130 ff.

S. 368: Sabbatsforordning m. m.: tr. Forordn. $18/4$ og $24/12$ 36, $1/8$ 38, $9/4$ 36, $9/1$ og $17/12$ 36, $23/8$ 37, $3/2$ og $17/11$ 38, $28/10$ 39, $25/10$ 37, $29/4$ 52, $2/8$ 40 og $5/3$ 53.

S. 368-69: Indskriden mod Separatisme og Herrnhutisme: tr. Forordn. $13/2$ 41, $7/12$ 44 og $18/1$ 45; *Clæden*: *Monumenta Flensburgensia* I, 395, 513 f., 631 og 634 ff.; *Jensen-Michelsen*: anf. Arb., 187 f.

S. 369: Konfirmationens Indførelse: *Emil Hansen*: *Geschichte der Konfirmation in S.-H. . . .* (1911), 211 ff.; *Danske Saml.* VI, 154 og 162 (*E. Høyer Møller*).

S. 369-70: Pontoppidans Katekismeforklaring: *M. Neiiendam*: anf. Arb. II, 81 ff.; *F. M. Rendtorff*: *Die s.-h. Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrh.s* (1902), 304 ff.

S. 370: Salmebøger: *E. Brederik*: *Geschichte der s.-h. Gesangbücher* I (1919), 83 ff.; S. A. 1909, 163 ff. (*P. Moos*).

S. 370-71: Brorsons Salmer: *L. J. Koch*: *Salmedigteren Brorson*. 2. Udg. (1932).

S. 372: Pontoppidans Salmebog: *M. Neiiendam*: anf. Arb. II, 112; *Koch*: anf. Arb., 82; S. A. 1909, 167 (*P. Moos*). — Synoderne; Afskaffelsen af Exorcismen: *Burchardi*: *Ueber Synoden . . .*, 80 ff. og 93 ff.; *Helveg* II, 68 f. og 71; *Lass*: *Fortsetzung*, 123. — Teologisk Eksamen: tr. Forordn. $12/10$ 36. — Menighedernes Valgret: *Helveg* II, 45; *Jensen-Michelsen* IV, 212 f. — Fremmede Religionssamfund: tr. Forordn. $25/1$ 34; *Lass*: *Fortsetzung*, 116; tr. Reskr. $29/3$ 51; tr. Bestemmelse $19/10$ 53 og Reskr. $18/3$ 54.

S. 372-73: Almueskoleundervisn.: *Allen* I, 160 og 252 ff.; *Rendtorff*: anf. Arb., 260 f., 265, 283 ff., 294 og 309 Anm.; S. A. 1897, 84 ff. (*N. J. Andersen*); 1910 og 1913, passim (*H. Weitemeyer*); 1923, 212 (*Blidstrup*); 1933, 117 ff. (*H. M. Nielsen*) og 189 (*Paulsen*); 1938, 89 og 98 (*J. Swane*); *C. E. Andersen*: *Grams Hist.*, 222; *Kock*, 259 og 422; tr. Reskr. $18/3$ 61 og tr. Bestemmelse $31/3$ 60.

S. 373: Lærerne ved Byskolerne: tr. Bestemmelse $6/7$, 64.

S. 373-74: Latinskolerne: tr. Reskr. $27/9$, 65; *O. M. Brasch*: *Flensborg Latin- og Realskoles Hist.*, 107 ff.; *Sach*: *Schleswig*, 212 f.; *Johs. Ewald*: *Levnet og Meninger* (udg. af L. Bobé), 32 ff. og 248 ff.; *Lass*: *Fortsetzung*, 244 ff.; Slesv. Prov.efterretn. I, 151 ff. (*C. Manicus*); Zt. LXVII (1939), 396 ff. (*Achelis*); *Achelis*, 261 ff.; *Büsching*: *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften u. Künste in den Königl. Dän. Reichen u. Ländern* II (1756), 531 ff. (om Kleffel) og III (1757), 71 ff. (om Andr. Hojer).

S. 375-76: Erik Pontoppidan: *M. Neiiendam*: anf. Arb., passim.

S. 376-78: Det hist. (lokalhist.) og topografiske Studium: *Büsching*: *Nachrichten* etc. II, 133 ff. og 397 ff. (om Lass); I, 269 ff. og 566 ff. (om Clæden); III, 71 ff. (om Andreas Hojer); II, 531 ff. (om Kleffel); *Clæden*: *Monumenta Flensburgensia*, passim; *F. Graef*: *Geschichte des Stadtarchivs* (Flensburg. 1928), passim.

S. 378: Periodiske Skrifter og Aviser; Bogtrykkerier: *R. Bülcck: Das s.-h. Zeitungswesen von den Anfängen bis zum Jahre 1789* (1928); *Achelis*, 340 ff.; *J. F. Hansen: Staatsbeschreibung*, 78; *Rivesell: Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg*, 242.

S. 379: Slotte: *Sach: Schleswig*, 324; *Hansen: Staatsbeschreibung*, 346 og 356; *Thurah: Den danske Vitruvius II*, passim.

S. 379-80: Herregaardsarkitektur: *P. Hirschfeld: S.-H. Herrenhäuser etc.*, passim.

S. 380: Købstadbygninger: Fortid og Nutid III, 81 ff. (*C. A. Jensen*); *Hugo Matthiessen: Haderslev og Aabenraa* (1925); *Achelis*, 327 ff.

6. DE SPROGLIGE FORHOLD. KONGETRO OG PATRIOTISK STEMNING

I Almindelighed henvises til *Allen* og *Sach*.

S. 380-81: Administrationens Sprog: Eksemplerne er hentede fra Haderslev Amtsregnsk. for 1750 og 1766 (Vesteramtet).

S. 381: Dansk som Retssprog: *Allen I*, 213 ff. og *II*, 189 ff.; *Sach III*, 331 ff.; *J. F. Hansen: Staatsbeschreibung*, 1. Udg., 8, 2. Udg., 41; *Büsching: Staatsbeschreibung*, 104 f.; *S. A.* 1913, 132 (*Weitemeyer*). — *Büschings* og *J. F. Hansens* Udtalelser: anf. Arb. henholdsvis 104 og 40.

S. 382: Tønder By: *L. J. Koch: Brorson*, 57 ff.; *Carstens: Die Stadt Tondern*, 109 og 119 f. — Haderslev: *Achelis*, 168; Nordelbingen XI (1935), 260 ff. (*Achelis*).

S. 382-83: Nordborg: *Danske Saml. VI*, 75 ff. (*E. Hoyer Møller*); *Saml. til jydsk Hist. og Topografi 4. VI*, 385 ff. (*H. Knudsen*).

S. 383-86: Tysk Prædiken i Sundeved: *Allen I*, 191 ff.; *S. A.* 1905, 91 ff. (*L. Bobé*); *Gude*, 36. — Fig. 141: Klagen er trykt i *S. A.* 1905, 92 ff.

S. 386-87: Tysk Prædiken i Asbøl og Graasten: *Allen I*, 195 f. og 242 ff.; *Slesv. Prov.efterretn. I*, 276 ff.; *S. A.* 1889, 29 (*A. D. Jørgensen*).

S. 387: Kirke- og Skolesprog i Mellemslesvig: *Allen I*, 160 ff., 232 ff. og 264 ff.; *Sydslesvig I* (1933), 165 ff. (*Hjelholt*); *J. F. Hansen: Staatsbeschreibung*, 386.

S. 388: Folkesprogenes Omraade: *Büsching: Staatsbeschreibung*, 104 og 144; *Hansen: Staatsbeschreibung*, 40 (1. Udg., 8), 368, 378, 386, 415 og 483; *Gude*, 96; *S. A.* 1895, 253 f. (*L. Petersen*).

S. 388-89: Befolkningens Stemning i den gott. Del: *Pontoppidan: Menoza III*, 361.

S. 389: Kongetroskab og Patriotisme: *Slesv. Prov.efterretn. I*, 154 f. (*C. Manicus*); *Sach: Schleswig*, 295; *Clæden: Monumenta Flensburgensia I*, 21 (Fortalen), 188 og 224.

FJERDE AFSNIT: OPLYSNINGSTIDEN OG DE STORE LANDBOREFORMER (c. 1766—1805)

1. STATSRETSLIGE FORHOLD. RIDDESKABETS PRIVILEGIER

S. 390-92: Mageskiftetraktat: *H. T.* 4. III, 73—190 (*Holm*); *Holm IV*¹, 61 ff. og *V*, 165 ff.; *P. Vedel: Den ældre Greve Bernstorffs Ministerium* (1882), 291 ff.; *Aage Friis: A. P. Bernstorff og O. Høegh Guldberg* (1899), 118—169; *O. Brandt: Caspar v. Saldern u. die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II*; *H. T.* 10. III, 130 ff. (*Linvald*).

- S. 391:** Kielske Biennium: se ogsaa *Allen* I, 395 ff. og *S. A.* 1933, 61 ff. (*Paulsen*).
- S. 392:** Bekræftelse af det holst. Ridderskabs Privilegier: *T. Kanc. Forestill.* 1773, 731 ff.; *Jensen u. Hegevisch: Privilegien der S.-H. Ritterschaft . . .*, 269 f. — *Holm* V, 193 har helt misforstaaet Forestillingen. — Ridderskabets Ønsker: *A. Friis:* anf. Arb., 155 ff.; *T. Kanc. Forestill.* 1775, I, 301 ff.
- S. 393:** Lyksborg Len falder tilbage til Kronen: *F. v. Krogh: Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg*, 83 ff.; *Stemann*, 287; *Rtk. tyske Forest.* 1780 Nr. 70 og 252; *Jügers Skrivelse* ²⁹/₁₀ 79 i Pk. *T. Kanc. I. A. D. I. Das königl. Haus etc. C. S. H. Glücksburg*, 3. Akten betr. die Regelung des Nachlasses des Herzogs Friedrich Heinrich Wilhelm 1779—1811 (div. Aar).
- S. 393—94:** De fremtidige Forhold i det lyksborgske Len: *Reskr.* ¹⁵/₁₀ 79; *T. Kanc. Forest.* 1779, 719 ff.; *Rtk. tyske Forest.* 1779 Nr. 164.
- S. 395-96:** Ægteskab mellem Louise Augusta og Frederik Christian: *H. Schulz: Friedrich Christian, Herzog zu S.-H.* (1910); *samme: Briefwechsel des Herzogs Friedrich Christian . . . mit König Friedrich VI. . .* (1908); *samme: Briefanhang* (1913); *Zt. XXX* (1900), 282 f. (*A. Friis*); *H. T.* 8. V, 412—26 (*Hjelholt*).
- S. 396-97:** Statsretlig Forskel mellem Slesvig og Holsten: *J. F. Hansen:* anf. Arb., 7 f.; *Niemann*, 1; *Volkmar*, 12; *Rhode*, XIX, 1 og 32; *Danske Atlas* VII, 3 og 5.

2. STYRELSEN. TIDENS ALMINDELIGE PRÆG. REFORMER I JURISDIKTIONSFORHOLD

- I Almindelighed henvises til *Holm, A. Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering, A. Friis: A. P. Bernstorff og O. Hoegh Guldberg og samme: Bernstorfferne og Danmark I—II.*
- S. 397:** Uindskrænket Enevælde: *H. Schulz: Friedrich Christian*, 1.
- S. 398:** Indfødsretslov: *Personalhist. Tidsskr.* 4. IV, 151 (*L. Bobé*); *Falck* IV, 148.
- S. 398-99:** *A. P. Bernstorff: v. Eggers: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des . . . Grafen von Bernstorff*, 247.
- S. 399:** Lavater: *Johan Caspar Lavaters Rejse til Danmark i Sommeren 1793.* Udg. v. *L. Bobé.*
- S. 400:** Ottes og Volkmars Udtalelser: *Otte: Fehmern*, 110; *Otte*, 168; *Volkmar*, 311 f. — *Aug. Hennings: Danske Magazin* 7. I, 6 (*L. Bobé*).
- S. 400-02:** Tolerance: *Hennings: Ueber Duldung*, 12 f.
- S. 402:** Presse- og Trykkefrihed: *Hennings: Ueber die wahren Quellen des Nationalwohlstandes . . .* (1785), 42; *samme: Ueber Duldung*, 88. — „Forbrødring“: *Hennings: Ueber Duldung*, 58; *samme: Ueber die wahren Quellen*, 179; *Malling:* anf. Arb. (1783), 22 f.; *H. Schulz: Friedrich Christian*, 163.
- S. 402-03:** Humanitet i Straffe- og Familieret: *Falck* III, 50 ff. og IV, 282, 340 og 342 samt de paagæld. Forordn. (om Tortur ²¹/₁₂ 70, om Dødsstraf ²⁰/₄ 71).
- S. 403-404:** Den franske Revolution: *H. Schulz: Friedrich Christian*, 162; *Pers. Tidsskr.* 4. IV, 155 (*L. Bobé*).
- S. 404-05:** *A. G. Carstens: Skandinav. Museum.* 1803. I, 149 ff. (*v. Eggers*); *B. L.; v. Eggers: Denkwürdigkeiten . . .*, 160 f.
- S. 405:** Kabinettsordre Decbr. 1774: *Rtk. t. Forestill.* 1774 Nr. 172 b; *Pers. Tidsskr.* 4. IV, 150 (*L. Bobé*).
- S. 406:** Domkapiteldistrikternes Nedlæggelse: se foruden Patenterne *Rtk. t. F.* 1775 Nr. 124 og 1777 Nr. 133; *T. Kanc. F.* 1776. II, S. 85 f. og 1777. II, S. 243 ff.

samt tr. kgl. Resol. $22\frac{1}{1}$ 77. — Satrup Herred: Forordn. $29\frac{3}{3}$ 71. — Bredsted Amt: Patenter $2\frac{1}{2}$ 85. — Tøstrup Gods: T. Kanc. F. 1803 II Nr. 56 og Patent $7\frac{1}{11}$ 1803.

S. 407: Regeringen ængstelig for Indgriben: *Georg Hanssen: Fehmarn*, VI f.; *samme: Die Aufhebung der Leibeigenschaft*, 117; A. Abh. II, 536; *Volkmar*, 1, sml. 310. — Ottens Udtalelse: *Otte*, 62, sml. 168.

3. KRONGODSETS SALG OG LANDBOREFORMERNE

a. Udparcellering og Bortsalg af Krongodset.

I Almindelighed henvises til *H. Kamphøveners: Beschreibung der bereits vollführten Niederlegungen Königlicher Domainen-Güter in den Herzogthümern S. u. H. . . .* (1787) og til *J. Blatt: Ueber die Niederlegung der Domainen u. Landgüter in den Herzogthümern S. u. H. u. über die damit verbundenen wirklichen u. scheinbaren Vortheile* (1790). Endvidere er brugt Forestillingerne og de kgl. Resolutioner vedr. Domænernes Nedlæggelse og Bortsalg i Rtk. t. Sekr. (R. A.). Den Dato, der angives, er Datoen for den kgl. Resol.

S. 407: Kamphøveners Udtalelser: anf. Arb., 17 og 22 f.

S. 408: Auktion over Risgaard m. fl. Gaarde: Rtk. t. F. 1765 $22\frac{1}{1}$ (Nr. 13).

S. 408-09: Nygaards og Hjortholms Salg: Rtk. t. F. 1765 $15\frac{1}{11}$ (Nr. 477); *Kamphøveners*: anf. Arb., 29 ff.

S. 409-10: Flere Domænesalg: Rtk. t. F. 1766 $26\frac{1}{8}$ (Nr. 174); 1767 $20\frac{1}{1}$ (Nr. 6), $3\frac{1}{3}$ (Nr. 31) og $20\frac{1}{10}$ (Nr. 147); 1768 $8\frac{1}{3}$ (Nr. 27), $20\frac{1}{6}$ (Nr. 65) og $22\frac{1}{8}$ (Nr. 105); 1782 $4\frac{1}{7}$ (Nr. 127); *Kamphøveners*: anf. Arb., 34 ff.

S. 410: Den slesv.-holst. Landkommission: Rtk. t. F. 1768 Nr. 75. — Forskel i Fremgangsmaade: *Kamphøveners*: anf. Arb., 2; Rtk. t. F. 1782 $4\frac{1}{7}$ (Nr. 127).

S. 410-11: Satrupholm: *Kamphøveners*: anf. Arb., 68 ff.; Rtk. t. F. 1770 $19\frac{1}{11}$ (Nr. 160) og 1772 $11\frac{1}{6}$ (Nr. 88).

S. 411-12: Domænesalg indtil 1784: *Kamphøveners*: anf. Arb., passim; se desuden de paagældende kgl. Rtk. res.

S. 412: Pause i Nedlæggelserne: Rtk. t. F. 1784 $30\frac{1}{6}$ (Nr. 127).

S. 412-13: Domænesalg efter 1784: se de paagældende kgl. Rtk. res.

S. 413-14: Fordele: *Kamphøveners*: anf. Arb., 208 ff.; *J. Blatt*: anf. Arb., 11 ff. og 36.

b. Livegenskabets Ophævelse.

I Almindelighed henvises til Det skandin. Litteraturselsk. Skr. 1805. I, 495 ff. og 1806. II, 147 ff. (*C. U. D. v. Eggers*), *Georg Hanssen: Die Aufhebung der Leibeigenschaft* og *A. Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering*.

S. 414-15: Kamphøveners om Livegenskabet: anf. Arb., 5 f. og 207 f.

S. 415: Eggers' Udtalelser: Det skand. Litteraturselsk. Skr. 1805. I, 495 ff. — Formuende livegne: *Mejborg*, 140 Anm.

S. 415-16: Livegenskabets Afskaffelse i Angel: *Jensen*, 120 ff., 215, 218, 223 f., 233, 242, 245 og 248; *Otte*, 59, 84 f., 90, 95 f. og 188.

S. 416: Reformmodstandernes Argumenter: se det ovenfor anførte Arbejde af *Blatt*.

S. 417: Reformerne paa Ekshof: P. B. 1787. I, 30 ff. og 1788. II, 173 ff.; S. A. 1939, 175 f. (*Hjelholt*).

S. 417-18: Frivillig Afskaffelse af Livegenskab i Svansø: *Otte*, 26 f.; *Kock*, 164 ff.

S. 418: Kronprinsens og Bernstorffs Holdning: Kronprinsens Brev ¹⁷/₁₂ 1804 til J. S. Møsting i dennes Privatarkiv i R. A.; *Eggers: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Grafen Bernstorff*, 200; Skand. Litt.selsk. Skr. 1805. I, 501 f. (*Eggers*).

S. 418-19: Ridderskabet og Livegenskabets Ophævelse: *Georg Hanssen: anf. Arb.*, 43 ff.

S. 419: Kgl. Resol. 23. Juni 1797: T. Kanc. Forestill. 1797 Nr. 813. — Schraders Udtalelser: *samme: Ueber die s.-h. Leibeigenschaft u. deren Aufhebung . . .* (1797), 7.

S. 420-22: Livegenskabets Ophævelse: T. Kanc. Forestill. 1803. I Nr. 128; 1804. II Nr. 101 og 153.

S. 421: *Eggers' Udtalelser: Skand. Litt.selsk. Skr. 1806. II, 164 og 166.*

S. 422: *Eggers' Udtalelser: anf. Arb.*, 40.

Bilag XV.: Brev fra Kronprins Frederik til J. S. Møsting 17. Decbr. 1804 (i Møstings Privatarkiv i R. A.):

Mein lieber Kammerhr. Mösting mit vieler Vergnügen habe ich die Vorstellung, und Verordnung, der mir stets gehässigen Leibeigenschafts, nun gänzlich Aufhebung gelesen, ich finde mir sehr glücklich über dass ein von mehr als zvensig Jahr genehrte Lieblings Gedanke jetz in Erfüllung kommen kan. Die einsige Bemerkungen die ich zu machen haben sind folgende

1. Der introidus scheint mir nicht gans zweckmässig. Dass auf der eine Seite der Guhts Herren ihre Rechte an Genus und Boden ungekränck verbleiben sollen auf der andern etz. etz. mir scheint dass das überflüssig ist; konte doch heute oder Morgen ausgelegt werden als wen die Guhtbesitzer mehr als Observantz fuer sich gehabt hätten auf die Bauern Felder. Auf der andern Zeite ist das besonders ein Eigenthümer zu versprechen, dass er Genus von seinen Boden behalten sol, den dies versteet sich von selber.

2. Den Nutzen von 6 § sehe ich nicht ein; wo es heist dass fremde Leibeigene etz. etz. Ich wünsche deswegen hirüber nähere Erläuterung.

3. Der 17 Para: giebt eine erlaubnis die Bauer Felder zu einen Meyerhof zu legen, ohne dass der Guhtsher aufgelegt ist die Bauer Familie wider zu reetabliren welches mir nohtwendig scheint zu bestimmen.

4. 18 Para Wen man Land von einer Hufe nimt kan diese doch noch Hufe bleiben?

5. Das Wort Guhts Herren müste wohl in Guhtsbesitzer verwandelt werden als mehr passend.

Ich verbleibe mit Hochachtung

Ihr wohl affectionnirter

Koppenhagen den 17. Decem. 1804.

Friderich CP

c. Udskiftning og Udflytning. Overgang fra Fæste til Selveje.
Landbrugets Fremskridt.

I Almindelighed henvises til *Mejborg, Sering*, A. Abh. og S. A. 1889, 87 ff. (*P. Lauridsen*).
S. 423-24: Virkn. af Forordn. 10. Febr. 1766: S. H. Landkomm. Nr. 35 og 130a (R. A.).

S. 426: Begrænsning af Reunionsprocesser: Forordn. ⁸/₁₀ 74. — Den faktiske Jordbesiddelse Delingsnorm: Patent ³/₅ 86.

S. 426-27: Tidspunktet for Udskiftn.: S. A. 1889, 112 (*P. Lauridsen*); *Otte*:

Fehmern; *Georg Hansen: Fehmern*, 92, 102, 122, 204 ff. og 213; *Jahrb. I*, 238—42 (*O. Kier*); *S. A.* 1927, 85 (*Henr. Ussing*).

S. 427-28: Udskiftn. i Tønder Amt: *C. A. Trier: Ulrik Adolf Holstein* (1916), 108 ff.; *Ausführ. Cameralistisch-ökon. Beschreibung des Amtes Tondern* (1790); *Zt. LIV* (1924), 211 ff. (*H. P. Carstensen*); *A. Abh. I*, 296; *Falck: Beiträge zur Geschichte der S.-H. Landwirtschaft*, 57 ff.

S. 428: Udskiftn. paa Als og i Sundeved: *Mejborg*, 149 ff.; *Jørgen Hansen: Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel Alsen im 17. u. 18. Jahrh.*; Landkommissionens Kort i R. A. — Købstadmarkerne: *Niemann*, 552, 568 og 745.

S. 428-29: Udskiftn. paa adelige Godser: *Georg Hansen: Die Aufhebung der Leibeigenschaft*, 72 og 184; *Kock*, 496, 537, 554 og 598; *Jensen*, 232 f.; *C. E. Andersen: Grams Historie*, 256 ff.; *S. A.* 1906, 112 (*M. Mackeprang*).

S. 429: Stridigheder ved Udskiftn.: *Rtk. t. F.* 1783 Nr. 40.

S. 429-30: Modstand mod Udflytn.: *S. H. Landk. Nr. 130a*; *S. A.* 1889, 113 (*P. Lauridsen*); *Jacob Iversen: Beyträge zur Kenntniss der S.-H. Landwirtschaft u. ihrer jetzigen Verhältnisse* (1819), 190; *Zt. LIV* (1924), 215 f. (*H. P. Carstensen*); *S. A.* 1927, 80 (*H. Ussing*); *Mejborg*, 153; *Jørgen Hansen: Die Flurverfass.*, 69 f. og 76 ff.

S. 430-31: Fæstere og Bønder: se det under Henvisn. t. S. 271—72 anførte Arbejde af *P. Lüders*, 69 f. samt Beretn. 1768 fra Sønderborg-Nordborg Amter i *S. H. Landk. Nr. 130a* (R. A.).

S. 431-32: Arvegangsregler: se de paagæld. Forordn. samt *Sering*, 63 ff. og 329 ff., *Stemann*, 360 ff. og *S. A.* 1889, 88 (*P. Lauridsen*).

S. 432-33: Forvandling af Fæstebol til Bøndergaarde; Nyansættelser: *Rtk. t. F.* 1783 Nr. 40 og 1786 Nr. 75.

S. 433-34: Den haderslevske Komm.: se bl. a. *Rtk. t. F.* 1787 Nr. 80 og 194; 1794 Nr. 78; 1802 Nr. 56 og 1844 Nr. 11.

S. 435: Gunstige ökon. Konjunkturer: *J. Iversen: Beyträge*, 152 f.; *Mejborg*, 197 f.; *Zt. LI* (1922), 162 (*Jens Jessen*); *S. H. Landk. Nr. 130a* (R. A.). — Kvægsygen: *P. B.* 1789 I, 121 ff. og II, 228 ff.; *Mejborg*, 208 ff.

S. 436: Volkmarks Udtalelser: anf. *Arb.*, 227. — Kløverdyrkning: *Otte: Fehmern*, 280 ff.; *Otte*, 7, 92 og 172; *A. Abh. II*, 317 og 517. — Kartoffelavl: *Otte*, 19 og 172; *samme: Fehmern*, 128; *Jensen*, 120; *J. Iversen: Beyträge*, 94; *Kock*, 266; *Falck: Beiträge*, 49.

S. 436-37: Mergling: *Falck: Beiträge*, 85 ff.; *J. Iversen: Beyträge*, IX og 39; *Jensen*, 122.

S. 437: Lüders: *P. B.* 1792 II, 207 ff.; *Gude*, 19 f. — Svingplov: *Otte: Fehmern*, 210 ff.

S. 438: Jernbeslaaede Vogne: *Jensen*, 113. — Høstudbyttet: *A. Abh. I*, 413 og 415; *Otte: Fehmern*, 265, 268 f. og 276; *Otte*, 6 og 92; *Mejborg*, 183. — Bondestandens Selvfølelse: *J. D. Martens: Apologie der S.-H. Feldbefriedigungen* (1818), 10.

S. 438-39: Reformtidens Bonde: *P. B.* 1792 II, 211 f.

4. BEFOLKNINGSFORHOLD. INDUSTRI OG HANDEL. KØBSTÆDERNE

I Almindelighed henvises til *Holm, Linvald, Nathanson og Haase*.

S. 439-40: Folketællingerne 1769 og 1803: *Mallingiana, Folketal* (i R. A.); *Materialien zur Statistik der Dänischen Staaten* . . . II (1786), 1 ff.; *A. C. Gudme: Die Bevölkerung der beiden Herzogthümer S. u. H.* . . . (1819).

- S. 439: Lavater: *J. C. Lavaters Rejse til Danm. Udg. v. L. Bobé*, 81 f.
- S. 440: Opmaaling af Monarkiets Lande: *C. Molbech: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Hist.* 1742—1842 (1843), passim.
- S. 441: Toldforordn. 1768: *Haase*, 54; *Holm IV*¹, 388 f.; *A. Friis: Bernstorfferne og Danmark*. II, 240 f. — Forbud mod Indførsel; Toldforordn. 1778: *Haase*, 54 ff.; S. A. 1939, 44 ff. (*J. Swane*).
- S. 441-42: Toldlove 1797 og 1803: *Linvald*, 288 ff., 294 ff. og 352 f.; sml. *Haase*, 58 f.
- S. 442-44: Virkn. af Toldlovene; Fabrikantlæg: se Tabellen i *Mallingiana*, Pk. „Industrie-Production“ (i R. A.); *Haase*, passim.
- S. 444: Teglværksindustri: *Haase*, passim; *Volkmar*, 58 og 267 f.; *Rhode*, 407; *Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst IV* (1782), 193.
- S. 445: Uld: *Haase*, passim; *Fr. Thaarup: Det Danske Monarkies Statistik I* (1812), 290 f.; *Otte: Fehmern*, 345; *Niemann*, 39 og 356.
- S. 445-46: Kniplingsindustri: S. A. 1901, 104 ff. (*West*); 1909, 206 ff. (*samme*); *Haase*, 299 ff.; S. A. 1910, 221 f. (*H. Weitemeyer*); 1913, 159 f. (*samme*); *L. Andresen: Bürger- u. Einwohnerbuch der Stadt Tondern . . .*, 240.
- S. 446: Tobaksmanufaktur: *Haase*, 199; S. A. 1930, 50 ff. (*Carl E. Johnsen*). — Saltsyderier: se bl. a. *Thaarup: Statistik I*, 236 f. — Den slesv.-holst. Kanal: *Niemann*, 52 ff.; *Holm V*, 479 ff. og 604 samt VI², 238 f.; *Volkmar*, 17 ff.
- S. 446-47: Pengevæsen: *Holm VI*¹, 185 ff.
- S. 447: Maal og Vægt; Vejvæsen: se de paagæld. Forordn.
- S. 447-48: Landets Handel: *Holm IV*¹, 393 f.; *Linvald: anf. Arb.*, passim; *Nathanson*, 726 ff. og 775 ff.; *Rivesell: Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg*, 204 ff.
- S. 448-50: Udviklingen i Landets Handel: se Pk. „Beregn. over ud- og indførte Varer til og fra Danm., Norge og Hertugd. 1762, 63—76 og 80—94“ i *Kommercekoll.* (R. A.) og Pk. *Handel I* i *Mallingiana* (R. A.); sml. *Nathanson*, passim.
- S. 450: Skibstonnage: se de paagæld. Tabeller i *Mallingiana*, *Skibsfarten* (R. A.). — Købstæder: S. A. 1892, 230 f. (*J. Jørgensen*).
- S. 450-52: Flensborg: *Rivesell: anf. Arb.*; *A. C. C. Holdt: Flensburg früher u. jetzt* (1884); *Slesv. Prov. efterretn.* II, 250 ff.; *Niemann*, 562 ff.; *Falck II*, 409.
- S. 452-54: Slesvig: *H. Philippsen: Alt-Schleswig* (1924); *Sach: Schleswig*; *Johs. v. Schröder: Geschichte u. Beschreibung der Stadt Schleswig* (1827); *Nicolaus Helduader's Chronik der Stadt S. . . . fortgeführt . . . von Joh. Chr. Jürgensen* (1822); *Niemann*, 681 ff.
- S. 454: Ekernfærde: *C. G. Hanssen: Versuch einer Chronik von Eckernförde* (1833); *Niemann*, 551 ff.
- S. 455-56: Haderslev: *Achelis*; S. A. 1892, 229 ff. (*J. Jørgensen*); *Niemann*, 630 ff.
- S. 456: Aabenraa og Sønderborg: *Niemann*, 521 ff. og 721 ff.; *Georg Bruyn: Aufforderung an meine Mitbürger zur Theilnehmung an dem Canal-Handel*, 56 f.; *Lavaters Rejse . . . ved L. Bobé*, 14. — Tønder: *Carstens: Die Stadt Tondern*; *Ludw. Andresen: Bürger- u. Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869*; *samme: Tønder Ringriderkorps' Historie* (1937); *Niemann*, 743 ff.; *Beschreibung des Amtes Tondern* (1790), 11.
- S. 456-57: Husum: *Niemann*, 664 ff.; *Volkmar*, 274 og 276 f.; T. Kanc. Forestill. 1801. I. Nr. 27 (R. A.).
- S. 457: Garding: *Niemann*, 627 f.; *Volkmar*, 26 f. — Tønning: *Niemann*, 732 ff.; *Volkmar*, 17 ff.; *Neues Staatsbürgerl. Magazin IV* (1836), 669 ff. (*F. Wolfhagen*).
- S. 457-58: Frederiksstad: *Bruyn: anf. Arb.*, 64 f.; *Niemann*, 611 ff.; *Volkmar*, 274.

S. 458: Burg: *Otte: Fehmern*, 355 ff.

S. 458-60: Christiansfeld: Saml. til jydsk Hist. og Topografi. 4. IV (1922—24), 1 ff. (*Holger Hansen*); S. A. 1923, 6 ff. (*Fr. Schröder*); 1892, 233 ff. (*J. Jørgensen*).

5. KIRKE, SKOLE OG AANDSLIV

I Almindelighed henvises til *H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne* (i S. A. 1933, 39 ff.; 1934, 1 ff. og 129 ff.; 1935, 161 ff.; 1936, 161 ff.; 1938, 1 ff.), *Allen I, O. Brandt: Geistesleben u. Politik in S.-H. um die Wende des 18. Jahrh.* (1925) og *F. M. Rendtorff: Die s.-h. Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrh.* (1902).

S. 460: Schumachers Udtalelse: anf. Arb., 65.

S. 460-61: Den teolog. Eksamen: Forordn. ^o/₈ 77.

S. 461: Cramer, hans Salmebog og Katekisme: B. L. V, 451 ff. (*M. Neien-dam*); S. A. 1933, 57 ff. og 1935, 166 ff. (*Paulsen*); 1909, 172 (*P. Moos*). — Geyser, Eckermann, Thiess og Kleuker: S. A. 1933, 67 ff. (*Paulsen*); *Schumacher*: anf. Arb., 165 ff. — En rationalist. Præsts Bestemmelse: *Schumacher*: anf. Arb., 187, sml. 140 ff.

S. 462: Prætorius' Udtalelse: *J. Brodersen: Fra gamle Dage* (1912), 396. — Aandeligt Stade: *Schumacher*: anf. Arb., 188; S. A. 1933, 83 ff. (*Paulsen*). — J. Fr. Boie: *Wilhelm Herbst: J. H. Voss I* (1872), 134 f.

S. 462-64: Adler: S. A. 1934, 130 ff. (*Paulsen*); *I. P. Mynster: Meddelelser om mit Levnet*, 35 f.; *Schumacher*: anf. Arb., 342 ff.

S. 464-66: Adlers Agende og dens Indførelse: S. A. 1934, 138 ff. og 1935, 161 ff. (*Paulsen*); *Otte*, 150; *Gemälde der Sklaverey u. Leibeigenschaft . . . von Theodor Sklavenfeind*, 144 f. (sidst i Bogen).

S. 465-66: Rationalistiske Præster: *J. Brodersen*: anf. Arb., 91 f. og 517.

S. 466: Aftagende Kommunikation: *Volkmar*, 185. — Gudelige Forsamlinger: *J. Brodersen*: anf. Arb., passim.

S. 466-67: Adlers Salmebog: S. A. 1935, 172 ff. (*Paulsen*) og 1909, 169 ff. (*P. Moos*).

S. 467: Latinskolerne: *Schumacher*: anf. Arb., 251 og 307 ff.

S. 467-68: Husum Borgerskole: P. B. 1793. 3. Heft, 265 ff. og 4. Heft, 1 ff. (*J. L. Forchhammer*); Zt. II (1872), 294 f. (*C. E. Carstens*).

S. 468: Latinskolerne 1777: *A. Niemann: Miscellaneen hist., statist. u. ökon. Inhalts...* II. 1 (1800), 162.

S. 468-69: Tønder Seminarium: Schr. 2. Reihe VI, 127 ff. (*Ernst Michelsen*); S. A. 1934, 18 ff. (*Paulsen*); *C. E. Carstens: Die Stadt Tøndern*, 164 ff.

S. 469: Skolelærere: S. A. 1913, 52 ff. (*Alexandra Johannsen*); 1892, 161 (*P. Skau*).

S. 469-70: Skolevæsenets daarl. Tilstand: *Otte*, 31; *samme: Fehmern*, 81 ff.; *Volkmar*, 191.

S. 470-71: Regulativer for Skolerne: S. A. 1936, 162 ff. (*Paulsen*); *Rendtorff*: anf. Arb., 133 ff. og 308 ff.

S. 471: Skolebøger: S. A. 1934, 41 ff. og 1936, 165 (*Paulsen*). — Overtro: *Volkmar*, 311 f.; *Otte: Fehmern*, 73 ff.; *Mejborg*, 194.

S. 471-72: Folkedragter: *Niemann*, 102; S. A. 1906, 170 (*Mackeprang*); *Otte: Fehmern*, 136 f.; *Otte*, 22; *Rhode*, XVI.

S. 472-73: Te og Kaffe: S. A. 1900, 231 (*A. Olrik*) samt Oplysn. fra L. A., Aabenraa; *Otte*, 62 og 180; *samme: Fehmern*, 135 f.

S. 473-74: Avislæsn.; Aviser: *Rhode*, 278; P. B. 1793. 4. Heft, 5 (*Forchhammer*); *Volkmar*, 320; *R. Bülck*: *Das s.-h. Zeitungswesen von den Anfängen bis zum Jahre 1789*; *Johs. v. Schröder*: *Schleswig* (1827), 277; *Achelis*, 348 ff.

S. 474: Læseselskaber: *Niemann*, 679, 739 og 763; *Volkmar*, 321; *Johs. v. Schröder*: *Schleswig*, 10 f. — Litteratur: se Artiklerne om de paagæld. Digtere i B. L.; *H. Schulz*: *Friedrich Christian* . . . , 264.

S. 475: *Niemann* og Provinzialberichte: *Bülck*: anf. Arb., 222 f.

S. 476: Skuespil og Musik: *Schumacher*: anf. Arb., 327 ff.; *Bülck*: anf. Arb., 111, Anm. 26; *Johs. v. Schröder*: *Schleswig*, 356 f.; *J. C. Jürgensen*: *Schleswig*, 131 f. — Maler- og Billedhuggerkunst: se Artikler om de paagæld. i B. L.; S. A. 1892, 213 ff. (*H. R. Baumann*).

S. 477: Havekunst: *Hirschfeld*: *Theorie der Gartenkunst IV* (1782), 3, 175 ff., 182 ff., 191 ff., 199 ff. og 224 ff.

S. 477-78: Bygningskunst: *P. Hirschfeld*: *S.-H. Herrenhäuser, Gutshöfe u. Gärten des 18. Jahrh., ihre Bauherren u. Baumeister*, passim; *Jensen*, 379 og 386; *Schumacher*: anf. Arb., 207; *Trap*: *Slesvig* (1864) og *Trap*, 4. Udg. IX, passim.

S. 478: Bøndergaardene: *Mejborg*, særl. 23, 35, 97, 99 og 220.

6. DE SPROGLIGE FORHOLD. KONGETRO OG PATRIOTISK STEMNING

I Almindelighed henvises til *Allen* og *Sach*.

S. 478: *Bülow*: *Bülow's Arkiv*, C. Dagbøger og Samtaler (i R. A.). (Velvillig Meddelelse fra Arkivar *J. O. Bro Jørgensen*).

S. 479: Retssprog: *Allen I*, 214 ff. og 226 f.; II, 189 ff.; sml. *Sach III*, 332 ff.; *Rhode*, XIV; *C. E. Andersen*: *Grams Historie*, 339.

S. 480: Kirke- og Skolesprog: *Allen I*, 279 ff. — Undtagelser fra højtysk Prædiken og Katekismeundervisn.: *Wilh. Herbst*: *J. H. Voss I*, 135; *Jensen*, 147. — Vekslen mellem tysk og dansk Prædiken: *Niemann*, 66 ff.; S. A. 1926, 5 (*Hjelholt*); *J. F. Hansen*: *Staatsbeschreibung*, 386; *Allen I*, 309, 314 og 320 f.

S. 480-81: *Fabricius*: *Allen I*, 308 ff.

S. 481: Veksellende dansk og tysk Gudstjeneste: *Niemann*, 487 og 548; *Allen I*, 200 og 349; *Gude*, 36. — Flensborg danske Kirke: *F. Graef*: *Geschichte der heiligen Geistkirche u. der dän. Gemeinde in Flensburg* (1926), 42 ff., 47 og 62; *P. Rivesell*: *Flensburg*, 592.

S. 481-82: Dansk Folkesprog i Mellemslesv.: *Niemann*, 66 ff., 127, 156, 391 og 417 f.

S. 482: Forstaaelse af Tysk: *Allen I*, 343 ff. — Sottrup Sogn: Zt. II (1872), 388 ff. (*P. Friedrichsen*). — Ottos Udtalelser: *Otte*, 124 f.

S. 482-83: *Haderslev*: *Rhode*, XIX og 96; *Achelis*, 412 ff.

S. 483-84: Kongetroskab og Patriotisme: *Georg Bruyn*: *Aufforderung an meine Mitbürger zur Theilnehmung an dem Canal-Handel*, 75; S. A. 1938, 20 ff. (*Paulsen*); *Schumacher*: anf. Arb., 101; S. A. 1892, 238 (*J. Jørgensen*); *Volkmar*, 310; *Rhode*, 5; *Hirschfeld*: *Theorie der Gartenkunst IV*, 232; *Sach*: *Schleswig*, 295 f.; *Slesv. Prov. efterretn. I*, 160 f. (*C. Manicus*); S. A. 1925, 113 f. (*Thade Petersen*).

TRYKFEJL OG RETTELSER

- S. 221** L. 2 f. n.: 1678—1703, læs 1698—1703.
S. 306 Bil. XI L. 2 f. n.: Olivarius, læs Olearius.
S. 321 L. 20 f. o. og L. 15 f. n.: Holsten-Bech, læs Holsten-Beck.
S. 342 L. 2 f. n.: Landvæsenskollegiet, læs en Landvæsenskommission.
S. 397 L. 1 f. o.: som ikke meget passende“ læs som „ikke meget passende“.
-

